
A SZOCIALISTA RENDSZER

Kritikai politikai gazdaságtan

KORNAI JÁNOS

A SZOCIALISTA RENDSZER

KRITIKAI

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

Kornai János

HETI VILÁGGAZDASÁG KIADÓI RT.

A mű első, angol kiadása

János Kornai: The Socialist System, The Political Economy of Communism

Oxford University Press, 1992

Princeton University Press, 1992

© Kornai János, 1993

ISBN 963 7525 06 8

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet vagy annak részeit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeseti úton vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Kiadja a HVG Kiadói Rt., Budapest, 1993

Felelős kiadó: Szauer Péter

A címlap az eredeti kiadás alapján készült.

Nyomdai előkészítés: HVG Press Kft.

Zsuzsának, első olvasómnak

Tartalomjegyzék

Ábrák jegyzéke	13
Táblázatok jegyzéke	15
Előszó a magyar kiadáshoz	19
Előszó az angol kiadáshoz	23

Első rész. Kiindulópontok

1. Tárgy és módszer	35
1.1 Konkrét történeti fejlődés és általános vonások	35
1.2 Szocialista országok	36
1.3 A „szocializmus” kifejezés értelmezése	41
1.4 Politikai gazdaságtan	43
1.5 Pozitív elemzés	44
1.6 Modellek	47
1.7 Értékelés	48
2. A rendszer előzményei és prototípusai	50
2.1 Marx szocializmusképe	50
2.2 Rendszerprototípusok	51
2.3 A szocialista forradalom előtti rendszer	54
2.4 A forradalmi átmenet a klasszikus rendszer felé	58

Második rész. A klasszikus rendszer anatómiája

3. Hatalom	65
3.1 A párt	65
3.2 Az állam	69
3.3 A tömegszervezetek	71
3.4 Összetartó erők	72
3.5 Belső konfliktusok	75
3.6 Represszió és a hatalom totalitárius jellege	77
4. Ideológia	81
4.1 A hivatalos ideológia	81
4.2 A szocialista rendszer felsőbbrendűségének tudata	82
4.3 Az alapvető ígéretek	85
4.4 A hatalom önlegitimációja és paternalista jellege	87
4.5 Fegyelem, áldozatkészség, éberség	89
4.6 Hatalom és ideológia	91

5. Tulajdon	94
5.1 Fogalmi tisztázás	94
5.2 Néhány jellegzetes tulajdonforma a szocialista rendszer létrejötte előtt	98
5.3 Állami vállalat	102
5.4 Egyéb állami tulajdonformák	107
5.5 Szövetkezet	108
5.6 A magántulajdon és a magánjellegű termelőtevékenység	115
5.7 Kapitalizmus, szocializmus és tulajdon	118
6. Koordinációs mechanizmusok	122
6.1 Fő típusok	122
6.2 Néhány észrevétel a fő típusokhoz	126
6.3 Bürokratikus koordináció	128
6.4 Piaci koordináció	131
6.5 Önkormányzati koordináció	134
6.6 Etikai koordináció	136
6.7 Családi koordináció	137
6.8 Spontán és mesterséges változások	139
7. Tervezés és direkt bürokratikus szabályozás	140
7.1 A szocializmus előfutárai a tervezésről	140
7.2 Első megközelítés – a terv kidolgozása	141
7.3 Első megközelítés – a terv végrehajtása és az irányítás	144
7.4 A vezető motivációja	148
7.5 Alkuk és belső konfliktusok	151
7.6 Tervezés, irányítás és politika	154
7.7 Az információ problémája	156
8. Pénz és ár	160
8.1 A bankrendszer	160
8.2 Az állami költségvetés	163
8.3 A pénzfolyamok áttekintése	167
8.4 Puha és kemény költségvetési korlát	168
8.5 Jövedelem- és árérzékenység	174
8.6 Adminisztratív termelői árak	177
8.7 Adminisztratív fogyasztói árak	181
8.8 Piaci árak	183
8.9 Nem ár jellegű jelzések	185
9. Beruházás és növekedés	189
9.1 Expanziós kényszer és beruházási éhség	189
9.2 Központi allokáció és beruházási feszültség	192
9.3 Beruházás és fogyasztás	194
9.4 Prioritások	200

9.5	Extenzív és intenzív módszerek	208
9.6	A növekedés ingadozásai, ciklusok	214
9.7	Az aggregált output mérése	221
9.8	A növekedés rendszerspecifikus típusa – az erőltetett növekedés	224
9.9	A növekedési teljesítmény	227
10.	Foglalkoztatás és bér	230
10.1	Út a teljes foglalkoztatottsághoz	231
10.2	A krónikus munkaerőhiány kialakulása	237
10.3	A foglalkoztatás és a bér direkt bürokratikus szabályozása	243
10.4	A munkaadó és a munkavállaló viszonya az üzemben	245
10.5	Bürokratikus és piaci hatások a bérekre	250
11.	Hiány és infláció – a jelenségek	255
11.1	Hiányjelenségek és hiánygazdaság	257
11.2	A kereslet alkalmazkodásának folyamata	261
11.3	Horizontális és vertikális hiány	267
11.4	Hiány és többlet	270
11.5	Piaci rezsimok: a vevők és az eladók piaca	272
11.6	Normálhiány és normáltöbblet	278
11.7	Nyílt, visszaszorított és rejtett infláció	281
12.	Hiány és infláció – az okok	288
12.1	A vállalat viselkedése – rövid távú döntések	288
12.2	A vállalat viselkedése – hosszú távú döntések	294
12.3	A termelést irányító bürokrácia viselkedése	296
12.4	A relatív árak	298
12.5	Visszaszorított infláció a vállalatközi szférában	301
12.6	Visszaszorított infláció a fogyasztói szférában	303
12.7	Túlkereslet makroszinten	305
12.8	Inflációs hajlam, a hiány és az infláció összefüggései	309
12.9	A hiány öngerjesztése és újratermelése	311
12.10	Az okok rendszerspecifikus jellege	313
12.11	Gazdasági hatékonyság és műszaki fejlődés	318
13.	Fogyasztás és elosztás	325
13.1	A fogyasztás növekedése	325
13.2	Az anyagi jólét egyéb összetevői	328
13.3	Gazdasági biztonság	332
13.4	Első megközelítés – a pénzjövedelmek elosztása	337
13.5	Az anyagi jólét elosztása – egyéb megnyilvánulások	339
13.6	Az elosztás magyarázata	344
13.7	Az egyenlősítés és a differenciálódás tendenciái	351

14. Külső gazdasági kapcsolatok	353
14.1 A külső politikai környezet	355
14.2 A külgazdasági kapcsolatok intézményi rendszere	361
14.3 A kapitalista kapcsolat – importéhség, exportaverzió és eladósodási hajlam	365
14.4 A szocialista kapcsolat – árukapcsolás, exportpreferencia és törekvés nullaegyenlegre	371
14.5 Integrációs kísérlet: a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa	375
15. A klasszikus rendszer koherenciája	380
15.1 A kauzalitás fő iránya	380
15.2 A rendszer elemei közötti affinitás	385
15.3 A prototípus és a nemzeti variációk	388
15.4 A szovjet hatás	392
15.5 Verifikáció	395
15.6 A klasszikus rendszer működőképessége	397

Harmadik rész. Elmozdulás a klasszikus rendszertől

16. A változások dinamikája	403
16.1 A változások indítékai	403
16.2 A változások mélysége és radikalizmusa	406
16.3 Reform és forradalom	407
16.4 A reformok és forradalmak időrendi áttekintése	412
17. A szabályozás „tökéletesítése”	417
17.1 A tendencia általános jellemzése	417
17.2 Átszervezések felső szinten	419
17.3 Vállalati összevonások	420
17.4 A tervezés és a direkt szabályozás fejlesztése	424
17.5 Előrettekintés: a szervezeti struktúra a posztszocialista rendszerben	428
18. Politikai liberalizálás	430
18.1 A hatalom monopóliuma	430
18.2 A represszió enyhülése	433
18.3 A hivatalos ideológia állandó és változó elemei	435
18.4 A pluralizmus csírái	440
18.5 Nyitás a kapitalista világ felé	445
18.6 Változás a nyilvánosság és az őszinteség mértékében	446
18.7 A politikai reform korlátai	449
18.8 Előrettekintés: a politikai struktúra a posztszocialista rendszerben	452

19. A magánszektor feltámadása	455
19.1 A magánszektor fejlődésének motívumai	455
19.2 A magánszektor áttekintése	457
19.3 A magánszektor és a hivatalos ideológia	466
19.4 A magántulajdon és a piaci koordináció affinitása	469
19.5 A magánszektor és a bürokrácia	472
19.6 A család gazdasági szerepe	477
19.7 Előrettekintés: a magánszektor a posztszocialista rendszerben	481
20. Önigazgatás	483
20.1 Az önigazgatás mint szellemi és politikai áramlat	483
20.2 Politikai összefüggések	485
20.3 Gazdasági hatások	488
20.4 A vállalatvezető és a dolgozók viszonya	491
20.5 Etikai koordináció	492
20.6 Előrettekintés: önigazgatás a posztszocialista rendszerben	494
21. Piaci szocializmus	496
21.1 Eszmetörténeti előzmények	496
21.2 A történelmi realizációk általánosítása	501
21.3 A deregulálás alternatív stratégiáinak osztályozása	502
21.4 A vállalat vertikális függése	504
21.5 A költségvetési korlát puhasága–keménysége	510
21.6 A köztulajdon és a bürokratikus koordináció affinitása	519
21.7 A köztulajdonú vállalatok közötti horizontális kapcsolatok és a vállalat érzékenysége	522
21.8 A kétféle függés arányai	526
21.9 A köztulajdonú vállalatok és a magánszektor viszonya	527
21.10 A mechanizmusok közötti kölcsönhatás; a változások mérlege	529
21.11 Előrettekintés: az állami szektor a posztszocialista rendszerben	533
22. Az árreformok	535
22.1 A termékek árának meghatározása	535
22.2 A termelési tényezők árának meghatározása	539
22.3 Az állami ármeghatározás és a fiskális redisztribúció elvei és gyakorlata	543
22.4 Az árreformok lehetőségei és korlátai	547
22.5 Előrettekintés: árak a posztszocialista rendszerben	549
23. Makrofeszültségek	551
23.1 Foglalkoztatás és bér	552
23.2 Növekedés és beruházás	556

23.3	Az állami költségvetés és a fiskális politika	559
23.4	A hitelrendszer és a monetáris politika	565
23.5	Hiány és infláció – a belső gazdasági összefüggések	570
23.6	Külkereskedelem és külföldi adósság	574
23.7	Hiány, infláció és eladósodás	579
23.8	Életszínvonal	581
23.9	Előretekintés: makrofeszültségek a posztoszocialista rendszerben	585
24.	Zárómegjegyzések	587
24.1	A változások mélysége és radikalizmusa, a kauzalitás fő iránya	587
24.2	A reformtendenciák inkoherenciája	592
24.3	A reformok és a közhangulat	596
24.4	Előretekintés: a szocialista rendszer öröksége és a posztoszocializmus	598
	Hivatkozott irodalom	603
	Névmutató	645
	Tárgymutató	653

Ábrák jegyzéke

- 1.1 Szocialista országok 1987-ben
- 5.1 A szovjet mezőgazdaság kollektivizálása
- 9.1 A beruházások ingadozása Lengyelországban
- 10.1 Partecipációs ráták és gazdasági fejlettségi szintek, 1980
- 10.2 Beveridge-görbe
- 10.3 Betöltetlen álláshelyek / álláskeresők aránya Lengyelországban
- 11.1 A vásárlási folyamat
- 13.1 Lorenz-görbék – nemzetközi összehasonlítás
- 13.2 Jövedelem- és lakáseloszlás Magyarországon
- 15.1 A kauzalitás fő iránya

Táblázatok jegyzéke

- 1.1 A szocialista országok, 1987
- 2.1 Szocialista országok: forradalom, nagyrészt belső erőből
- 3.1 A párttagok aránya a szocialista országokban, 1986-ban
- 5.1 A köztulajdonú szektor részaránya – nemzetközi összehasonlítás
- 5.2 A szovjet mezőgazdaság kollektivizálása
- 5.3 Mezőgazdasági magántermelés a Szovjetunióban
- 5.4 A magánszektor felszámolása Kelet-Németországban, Lengyelországban és Magyarországon
- 6.1 A társadalmi szektorok közötti input–output áramlás – a bürokratikus és piaci koordináció szerepe
- 8.1 Az állami költségvetés mérete és a gazdasági kiadások – nemzetközi összehasonlítás, 1981
- 8.2 A szovjet állami költségvetés struktúrája
- 8.3 A pénztulajdonosok közötti pénzfolyamok
- 8.4 Relatív fogyasztói árak Kelet- és Nyugat-Németországban, 1989
- 9.1 A beruházás részesedése a GDP-ből – nemzetközi összehasonlítás
- 9.2 A GDP és a tőkeberuházás növekedése – nemzetközi összehasonlítás, 1950–1979
- 9.3 Ipari beruházás az összes beruházás százalékában – nemzetközi összehasonlítás
- 9.4 Légszennyezés – nemzetközi összehasonlítás, 1985
- 9.5 A vasúthálózat túlterhelése – nemzetközi összehasonlítás, 1979
- 9.6 A tényezőtermelékenység hozzájárulása az output növekedéséhez – nemzetközi összehasonlítás
- 9.7 Év végi hajrá – nemzetközi összehasonlítás
- 9.8 Az állótőke-beruházás ingadozása Kínában
- 9.9 A bruttó beruházások fluktuációja – nemzetközi összehasonlítás, 1960–1989
- 9.10 A növekedés hivatalos és alternatív becslései – nemzetközi összehasonlítás
- 9.11 Az aggregált output növekedése – nemzetközi összehasonlítás
- 9.12 Az aggregált output növekedési üteme a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban
- 9.13 Az aggregált output növekedési üteme – Kína összevetése kapitalista országokkal
- 10.1 Aktivitási ráta a nők 40–44 éves korcsoportjában – nemzetközi összehasonlítás
- 10.2 A foglalkoztatottak számának növekedési üteme a Szovjetunióban
- 11.1 Kényszerhelyettesítés a magyar autópiacon, 1977
- 11.2 Várakozási idő lakáskiutalásra – nemzetközi összehasonlítás
- 11.3 Várakozás telefonra – nemzetközi összehasonlítás

- 11.4 Várakozás autóra – nemzetközi összehasonlítás
- 11.5 Jegyrendszer szocialista országokban
- 11.6 Az eladók piacának és a vevők piacának fő vonásai
- 11.7 Az input- és outputkészletek aránya – nemzetközi összehasonlítás
- 11.8 Hivatalos árindex a Szovjetunióban. Hosszú távú idősorok
- 11.9 Inflációs ráta – nemzetközi összehasonlítás
- 11.10 Szocialista országok árindexei – alternatív becslések
- 12.1 Rendszertközi összehasonlítás – a vállalat rövid távú viselkedése
- 12.2 A hiányszindróma – rendszertközi összehasonlítás
- 12.3 Termelékenység Kelet- és Nyugat-Németországban, 1983
- 12.4 Energia- és acéligényesség – nemzetközi összehasonlítás
- 12.5 Anyagigényesség – nemzetközi összehasonlítás
- 12.6 Folyamatos öntésű eljárás az acélkohászatban – nemzetközi áttekintés
- 12.7 Korszakos találmányok első megjelenési helye – nemzetközi áttekintés
- 13.1 A fogyasztás növekedése – nemzetközi összehasonlítás, 1951–1978
- 13.2 Telefonsűrűség – nemzetközi összehasonlítás, 1986
- 13.3 Autósűrűség – nemzetközi összehasonlítás
- 13.4 Fogyasztás Kelet- és Nyugat-Németországban, 1970
- 13.5 Egyes fogyasztási cikkek megvásárlásához szükséges munkaidő – nemzetközi összehasonlítás, 1988
- 13.6 Kollektív fogyasztás – nemzetközi összehasonlítás
- 13.7 Jövedelemelosztás – nemzetközi összehasonlítás
- 13.8 Falusi jövedelemegyenlőtlenség – Kína, összevetve az alacsony jövedelmű kapitalista országokkal
- 13.9 Felsőfokú továbbtanulási aspirációk Magyarországon
- 13.10 Társadalmi mobilitás – nemzetközi összehasonlítás
- 14.1 Szocialista országok exportstruktúrája főpiacok szerint
- 14.2 Szocialista országok importstruktúrája főpiacok szerint
- 14.3 A kelet-európai szocialista országok exportstruktúrája az export iránya és árucsoportok szerint
- 14.4 A kelet-európai szocialista országok importstruktúrája az import származási helye és árucsoportok szerint
- 14.5 A külkereskedelem intenzitása fő irányok és árucsoportok szerint
- 14.6 Beruházási javak kelet-nyugati kereskedelme
- 16.1 Reform és forradalom – kronológiai áttekintés
- 17.1 Felső szintű gazdasági hatóságok a Szovjetunióban
- 17.2 Ipari vállalatok méreteloszlása – nemzetközi összehasonlítás, 1970
- 17.3 Építőipari vállalatok méreteloszlása – nemzetközi összehasonlítás, 1980 körül
- 17.4 Vállalatméret Kelet- és Nyugat-Németországban, 1988
- 17.5 Vállalatösszevonás Kelet-Németországban, 1950–1987

- 17.6 Vállalatok méreteloszlása az állami iparban Magyarországon
- 19.1 Tulajdonformák és termelés a kínai mezőgazdaságban
- 19.2 A nem mezőgazdasági magánszektor növekedése Kínában
- 19.3 A magánkísipar és a magánkiskereskedelem növekedése Magyarországon
- 19.4 Az úgynevezett szövetkezeti szektor növekedése a Szovjetunióban
- 19.5 A társadalmi szektorok relatív mérete Magyarországon
- 21.1 Menedzserek kinevezése Kínában, 1985
- 21.2 Az állami megrendelések aránya a Szovjetunióban
- 21.3 A beruházások pénzügyi forrásai Kínában
- 21.4 A beruházások pénzügyi forrásai Magyarországon
- 21.5 Veszteséges vállalatok megmentése Kínában, 1988
- 21.6 Veszteséges vállalatok megmentése Jugoszláviában, 1980–1981
- 21.7 A nyereség nivellálása Magyarországon
- 21.8 A nyereség nivellálása Lengyelországban
- 22.1 Az élelmiszerek adminisztratív és piaci ára a Szovjetunióban
- 22.2 Az autók adminisztratív és piaci ára Lengyelországban
- 22.3 A reálkamatláb változása Lengyelországban
- 22.4 Feketepiaci versus hivatalos valutaárfolyamok – nemzetközi összehasonlítás
- 23.1 A nominálbérek és az output változása Magyarországon és Lengyelországban
- 23.2 A beruházási tevékenység és a jövedelmezőség közötti korreláció Magyarországon
- 23.3 Költségvetési kiadás beruházásra és támogatásra néhány szocialista országban
- 23.4 Az infláció mértéke a reformszocialista országokban
- 23.5 Az input- és outputkészletek arányának változása a Szovjetunióban
- 23.6 Nettó adósság – nemzetközi összehasonlítás
- 23.7 Nettó kamattörlesztés – nemzetközi összehasonlítás
- 24.1 A változások mélysége és radikalizmusa

Előszó a magyar kiadáshoz

Könyvem 1992 tavaszán jelent meg angol nyelven, a Princeton University Press (Egyesült Államok) és az Oxford University Press (Nagy-Britannia) kiadásában. Nagy öröm számomra, hogy most a magyar olvasó kezébe kerül.

Valamennyien, akik a világ posztoszocialista régiójában élünk, köztük mi magyarok is, elmerülünk a jelen gondjaiban; mindkét kezünk tele van az új rendszer építésének munkájával. Szorongással nyújtom át a könyvet: kit érdekelt manapság a közelmúlt, az összeomlott egykori rendszer?

A mai felnőttek hosszabb-rövidebb ideig aktív szereplői és szenvedő áldozatai voltak a szocialista rendszernek. Sok mindent láttak és megértettek belőle, közvetlen tapasztalatuk és olvasmányaik alapján. Talán hasznos lesz számukra, ha e könyv segítségével a sokféle személyes élményből és a résztémákkal foglalkozó írott olvasmányokból kirajzolódó kép „összeáll” és gondolati szerkezetet kap. Ahhoz, hogy az új helyzetben kiki megtalálja a maga helyét, számot kell vetni a múlttal. A múltat nem lehet „véggépp eltörölni”; az benne fog élni gondolatainkban, emlékeinkben, tudat alatti értékeinkben és reflexeinkben. Nem értek egyet azokkal, akik úgy tesznek, mintha az elmúlt négy évtized szinte nem is létezett volna, vagy csupán múló epizód lett volna; akik valahogyan a nemzeti tudat alá akarnák leszorítani mindazt, ami történt. Az élmény repressziója helyett annak „kibeszélésére” van szükség; arra, hogy kritikai elemzéssel minél alaposabban megértsük: mi is volt az a társadalmi képződmény, amelyben oly sokáig éltünk.

Remélem, hogy könyvem olvasni fogják a fiatalok, elsősorban egyetemi diákok is, akiknek már nincs vagy alig van felnőtt fejjel megélt személyes emlékü a múltból. Nekik is érdemes az elmúlt rendszert tanulmányozniuk, mégpedig nemcsak azért, amiért mindig és mindenhol hasznos a történelem megismerése. Itt és most különösen fontos a közelmúlt megértése. Az átmenet korszakában élünk, ami azt is jelenti: az élet sok szférájában még elevenen él a múlt; nemcsak a gazdaság reálállapotában, fizikai struktúrájában, de az intézményekben, jogszabályokban, az emberek között szövődő hálózatokban, a gondolkodásban és a szokásokban is. Mindezek együttvéve jelentik az átmenet kiindulópontját. Fiatalnak és idősebbnek egyaránt lehetetlen a mostani változásokat hatékonyan befolyásolni az induló állapot és a sokáig ható örökség mélyreható megismerése nélkül.

Sokféle megnyilatkozás hangzik el manapság a múltból: a hangok koncertjében hallhatóak a tajtékzó gyűlölet, a bosszúállás hangjai, a fitymálás és gúny, de a nosztalgia és a szépítés hangjai is. Nem tudom, mennyire sikerült elérni a célokat; mindenesetre arra törekedtem, hogy ebbe a koncertbe ne vegyüljek bele. Az eszmény, amelyet szeretnék elérni: a *tudo-*

mányos tárgylagosság. Mire az olvasó a könyv végére ér, megérti, hogy a szerző a történelem zsákutcájának tartja a szocialista rendszert. Meggyőződés, hogy a parlamenti demokrácia és a piacgazdaság együttese, bármily fogyatékoságok nyilvánuljanak is meg működésében, végső soron fölényben van a „létező szocializmussal” szemben. Ezt a meggyőződésemet azonban nem a régi rendszert megbélyegző jelzőkkel akarom az olvasónak sugalmazni, hanem higgadt vizsgálattal. Elemzést írok és nem lángható szavú vádiratot, de biztos vagyok abban, hogy az olvasó megérti: az értelemre és nem az érzelmekre hatva végül is súlyos ítéletet mond ki a könyvről.

A magyar kiadás általában megegyezik az angol nyelvűvel, kivéve a következőkben:

1. Más a könyv alcíme. Az angol alcím („A kommunizmus politikai gazdaságtana”) a nyugati olvasót kívánta eligazítani abban, hogy a könyv által „szocialista rendszernek” nevezett kategóriába nem tartoznak bele például a skandináv szociáldemokrácia vezetésével kialakult jóléti államok, hanem kizárólag a kommunista pártok irányításával működő „létező szocializmus” országai. Nyugaton ezekre az országokra a „kommunista rendszer” vagy „kommunizmus” kifejezést használják, s erre utal az angol alcím.

Ezzel szemben Magyarországon, és általában a „létező szocializmus” országaiiban évtizedeken át „szocialista rendszernek” hívták a fennálló rendet; senki sem érti félre tehát a könyv főcímét. A „kommunizmus” szót másra, egy megvalósíthatatlan utópia megnevezésére foglalták le.

A könyv alcímébe egy új jelző került bele: *kritikai* politikai gazdaságtannak nevezem a könyvben alkalmazott megközelítést. A „politikai gazdaságtan” kifejezéshez nagyon sok keserves asszociáció tapad: a „pégé”, a „szocpolgazd.” tantárgyak hivatalos tankönyveiben összefoglalt áltudomány és apologetika. Még ha hazánkban a régi rendszer utolsó időszakában meg is javult e tantárgyak oktatásának színvonala és nőtt is az előadott anyagon belül az igaz és tartalmas ismeretek részaránya, az elnevezéssel szembeni előítéletek tovább élnek. Mégis vállalom azt, hogy *politikai gazdaságtant* írtam; ennek indoklását majd megadja a könyv egy későbbi része. Mindenesetre a régi „polgazd.”-tól való megkülönböztetés hangsúlyozására iktattam be az alcímbe a „kritikai” jelzőt.

2. A könyv nem országonként, hanem témák szerint csoportosítva tárgyalja a problémákat. Gondolati modelleket ad elő, s egy-egy ország konkrét tapasztalata inkább csak szemléltetésül szolgál. Ennek megfelelően ebből a könyvből nem ismerhető meg részleteiben sem a magyar szocialista rendszer története, sem a szovjet, a kínai vagy a román szocializmusé. Aki ezek bármelyikét részleteiben tanulmányozni kívánná, annak más irodalmi forrásokhoz kell nyúlnia. A jelen könyv lábjegyzetei és hivatkozásai segítséget adnak a szakirodalom felkutatásához.

Az angol kiadásban, kivételektől eltekintve, csak angol nyelven publi-

kált írásokra hivatkoztam, ennek megfelelően magyar szerzőktől is rendszerint csupán angol publikációikat adtam meg. Ezzel szemben a magyar kiadásban olyan magyar művekre is hivatkozhatok, amelyeknek nincs angol fordításuk és ezért az angol kiadásban nem szerepelhettek. Nagyszámú új lábjegyzet készült, kifejezetten a magyar kiadás céljaira. E kiegészítések ellenére sem tekinthető ez a könyv a *magyar* szocialista rendszert, a magyar sztálinizmust vagy a magyar reformfolyamat sajátosságait tárgyaló munkának; kérem az olvasót, hogy ezt ne is várja tőle. Ez a könyv nagy fokú *általánosításra* törekszik, és a szocialista rendszer közös vonásainak elemzésére helyezi a hangsúlyt.

3. A könyv tárgya a szocialista rendszer s nem a szocialista rendszertől eltávolodó átmenet. Az angol nyelvű kiadás előkészítésekor még éppen csak hogy megkezdődött ez az új korszak. Ezért függelékként hozzátoldottam a könyv főszövegéhez egy kis bibliográfiát a posztoszocialista átmenet tárgykörében megjelent első munkákról. Ezt a függelékét a magyar kiadásból kihagytam. Most már tengernyi irodalom van ebben a kérdés-körben, s napról napra újabb művek jelennek meg. Nincs már szükség ilyesféle függelék által adható gyorssegélyre. A magyar kiadás irodalomjegyzéke tehát kizárólag olyan műveket tartalmaz majd, amelyek a könyv témájához, a szocialista rendszerhez kapcsolódnak.

4. Kijavítottam néhány apró tévedést, amelyet a munka átdolgozása kapcsán észrevettem.

A könyv angol nyelvű kiadásának szövegét 1991 áprilisában zártam le. Noha azóta a szocialista és posztoszocialista országokban számos fontos esemény zajlott le, ezek értelmezését nem építettem be a könyvbe. Nem tudok és nem is kívánok versenyt futni az idővel és az eseményekkel. Nem volt szándékomban eseménynapló írása, amelytől elvárható, hogy mindenkor naprakész állapotban legyen, hanem tudományos igényű mű kidolgozására törekedtem, amelynek „robosztus”, a pillanatnyi körülmények megváltozását túlélni képes megállapításokat kell tartalmaznia. Abban a meggyőződésben adom ki a kezemből a könyvet, hogy a benne foglalt elemzés kiállja az idő próbáját, s az újabb fejlemények fényében sem avul el.

Felhasználom az alkalmat, hogy köszönetet mondjak mindazoknak, akik a könyv magyar kiadását elősegítették. Első helyen Kovács Máriát kell megemlítenem, aki évek óta legközelebbi munkatársam, és aki az általam magyarul írott részek rendezését és az angolul írott szöveg magyarra fordítását elvégezte; ő volt az, akinek a kezében összefutott a sokfelé ágazó újraserkesztési munka minden szála. Gondossága, figyelmessége és éleslátása nyomot hagyott a könyv minden oldalán.

Hálás vagyok mindazoknak, akik odaadó munkájukkal segítettek a ma-

gyar kiadás előkészítését; külön is köszönetemet fejezem ki a következőknek: Czakó Erzsébet, Gedeon Péter és Hámori Balázs (közreműködés a magyar nyelven publikált irodalom áttekintésében, és erre alapozva új lábjegyzetek készítésében), Patkós Anna (olvasószerkesztés), Négyesi Györgyné (az angol és a magyar szöveg összevetése), Dévai Péter, Demler Walterné, László Éva, Léces Melinda (bibliográfiai munka, idézetek ellenőrzése), Holló Marianna (név- és tárgymutató összeállítása), Fazekas Lászlóné és Fáró Éva (gépelés). Külön is kiemelem Pálfi József sokoldalú segítségét a könyv kiadásának előmozdításában.

Hálás köszönetet mondok azoknak az intézményeknek, amelyek támogatása hozzájárult a magyar kiadás előkészítéséhez, a költségek fedezéséhez, valamint ahhoz, hogy diákok kedvezményes áron vehessék meg a könyvet. A Művelődési és Közoktatási Minisztérium több kutató számára pénzügyi alapot bocsátott rendelkezésre, amely „szellemi műhelyük” fejlődését volt hivatott szolgálni. Én is részesültem a támogatásnak ebben a formájában, s az alapnak egy részét felhasználhattam a diákok számára adandó árkedvezmény forrásaként. Ugyancsak pénzügyi támogatásban részesítette e könyv kiadását a Corvinbank, Ipari Fejlesztési Bank Rt; személy szerint is köszönettel tartozom Pázmándy Gyulának a könyv iránti érdeklődéséért és támogatásáért. Mindvégig támogatta a munkát a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete.

Végül köszönöm a kiadó, a HVG Rt. gyors és gondos munkáját, Szauer Péter igazgató megértő támogatását. Hálás vagyok Erényi Ágnesnek, aki immár másodízben segítette elő nagy lelkesedéssel munkáim megjelenését, és aki a kiadó részéről a szerteágazó munkálatokat összefogta, valamint mindazoknak, akik a könyv kiadásának különböző munkálataiban részt vettek: Erdélyi Istvánnak, Fenyvesi Lászlónak, Klettner Zsuzsának, Kocsis Gábornak, Lórántné Kenedi Annának, Mészáros Ilonának, Nagy Mártonnak, Pricz Magdolnának, Szegedi Kálmánnak és Varga Katalinnak.

Budapest, 1992. július.

Kornai János

Előszó az angol kiadáshoz

Célkitűzések

Kockázatos vállalkozás megírni és közreadni ezt a könyvet. Amikor hozzákezdtem a fogalmazáshoz, még állt a berlini fal, börtönben ült számos csehszlovák ellenzéki vezető, Kelet-Európa országaiban osztatlanul a kommunista párt kezében volt a kormányhatalom. Most, amikor 1991 tavaszán ezt az előszót írom, ugyanezekben az országokban már több hónapja működik az első szabad választásokkal létrehozott új parlament, és megalakultak azok a kormányok, amelyek a posztoszocialista átmenet kormányzati feladatainak megoldására hivatottak. Ki merne arra vállalkozni, hogy megjósolja: mi lesz a helyzet, mire ez a könyv megjelenik vagy ha egy olvasó néhány évvel a megjelenése után kézbe veszi? Miközben a szocialista világ minden eresztekéiben recseg-ropog, ez a mű mégis azt tűzi ki célul, hogy általánosító jellegű megállapításokat tegyen erről a rendszerről.

Simon Schama (1989) a francia forradalomról szóló nagyszerű könyvének előszavából idézek: „Amikor Csou En-lajtól, a kínai miniszterelnöktől azt kérdezték, hogy mit gondol a francia forradalom jelentőségéről, állítólag azt felelte: »Túl korai még ezt megmondani«. Kétszáz év után talán még mindig túl korai (vagy túl késői) ezt megmondani.” Éppen Schama ironikusan kétértelmű megjegyzéséhez kapcsolódom: túl korán – vagy talán túl későn – van, ha kétszáz év elteltével szól a társadalom kutatója a nagy eseményről.

Annyi bizonyos: ennek a könyvnek a szerzője nem kíván várakozni. Vállalom mindazt a veszélyt és hátrányt, amely azzal jár, hogy közel vagyok az eseményekhez: a korszak kezdete, 1917 is mindössze hét-nyolc évtized távolságában van, és a jelen minden napja újabb változást hoz. Lehet, hogy évszázados történelmi távlat híján nem érzékelem jól az arányokat, túlbecsülöm a rendszer egyik vonásának jelentőségét, és aláértékelem a másikat. Miközben tárgyilagosságra törekszem, mégis előtörhet belőlem az elfogultság. Mindezek ellenére belső kényszert érzek mondanivalóm kifejtésére, amelynek nem tudok és nem is akarok ellenállni. Mielőtt megpróbálom tárgyszerűen kifejteni, miféle hasznos szerep betöltését remélem e könyvtől, előbb szeretném őszintén az olvasó elé tárni személyes indítékaimat a kötet megírására. Ez elválaszthatatlan attól, hogy értékeljem saját korábbi munkásságomat.

Mindaz, amit eddig a szocialista rendszerről írtam, monográfiákban és folyóiratcikkekben szétdarabolva jelent meg. Bármilyen fontos volt is önmagában véve egyik vagy másik mű témája – a torz növekedési stratégia,

a krónikus hiány vagy a reform kudarca –, és bármennyire is alapos elemzésre törekedett egy-egy munka, mindegyik a rendszer működésének valamely részével foglalkozott.¹ Azt szeretném, ha mondanivalóm, amelyet eddig egymástól elszakított írások sorában fejtettem ki, most teljesebb szintézissé kerekedne ki. Ez a kötet összefoglalja eddigi munkásságom számottevő részének fő tételeit. Egyaránt tartalmazni fogja azokat a főbb megállapításokat, amelyek saját gondolkodásom termékeinek tekinthetők, és azokat, amelyeket másoktól vettem át.

A könyv szerkesztésekor arra törekedtem, hogy utaljak egy-egy gondolat első úttörőire, s emellett útmutatást adjak az olvasónak abban, hogy melyek egy-egy témakör összefoglaló munkái. Saját gondolkodásomra nagyon sok szerző hatott, s ez kitűnik majd a hivatkozásokból is. Itt azonban külön is kiemelek négy nevet: *Marx*, *Schumpeter*, *Keynes* és *Hayek* nevét, mert ők gyakorolták a legnagyobb befolyást nézeteimre, és a problémáknak arra a megközelítési módjára, amelyet a jelen könyv alkalmaz. Szememre vethetik, hogy ez a négy gondolat-óriás egymástól nagyon eltérő politikai elveket és tudományfilozófiát képvisel. Igaz; és ehhez, nevek felsorolása nélkül, hozzátehetném: igyekeztem sok mindent hasznosítani például a neoklasszikus közgazdasági elmélet vagy a jelenkori nyugati institucionalista társadalomtudomány eredményeiből is. Aki az ihletéseknek ezt a sokféleségét elítéli, az akár eklektikusnak is nevezheti könyvem szemléletét. Szeretném azonban azt remélni, hogy lesz, aki ennél kedvezőbb minősítést ad majd. Lesz, aki helyeselni fogja a különböző irányból eredő, egymásnak részben ellentmondó, egymást részben kiegészítő megközelítések szintézisére irányuló törekvésemet.

Eddigi munkásságom is kritikus volt a szocialista rendszerrel szemben. Nem követte azokat, akik a legfőbb vezető személyiségében, esetleg a vezető testületek vagy a tervezők hibáiban keresték a problémák magyarázatát. Írásaim azt sugalmazták, hogy maga a rendszer termeli ki megoldhatatlan belső konfliktusait, és teszi diszfunkcionálissá saját működési formáit. Elemzéseim azonban többnyire a gazdasági szférára szorítkoztak, és legfeljebb utalásokat tartalmaztak a politikai szféra szerepére. Ez a munka átlép ezen a határmezsgyén. Ebben a könyvben azt a helyet foglalja el a politikai-hatalmi struktúra és a kommunista ideológia szerepének tárgyalása, amely saját elemzésem szerint megilleti. Az olvasó bizonyára érezkelni fogja, hogy ebbe a műbe, amelyen immár sok éve dolgozom, nem rögtönzött benyomások alapján, a legfrissebb hírek ihletésére kerültek bele a hatalmi struktúrára vagy a tulajdonviszonyokra vonatkozó fejtegetések és a rendszer teljesítményét értékelő összefoglaló ítéletek,

¹ Eddigi legátfogóbb könyvem, *A hiány* (1980) bevezetése nyomatékosan hangsúlyozta: a tárgyalás nem fogja át a szocializmus politikai gazdaságtanának egész témakörét.

hanem éppen ezek képezik a gondosan megszerkesztett elméleti építmény alapjait.

Persze tudom, hogy ez a könyv manapság nem számít „bátor tettnek”; ma már szinte ahhoz kell némi merészség, hogy valaki a tudományos tárgyiilagosság hangján írjon a szocialista rendszerről, mellőzve a harsányan elítélő jelzőket; érzékeltesse azt is, hogy a rendszer hosszú időn át képes volt viszonylag stabilan működni és önmagát újratermelni. De nem is a „bátorság” kedvéért vonom bele az elemzésbe azokat a politikai témákat, amelyekkel korábbi írásaim nem foglalkoztak, hanem mert tárgyalásuk alapvető jelentőségű a szocializmus politikai gazdaságtanának megértésében.

Végül egy személyes megjegyzést kell tennem. Hatvanhárom éves vagyok. Nemzedékem képes és köteles tanúvallomást tenni megfigyeléseiről. Van, aki memoár vagy történetírás formájában számol be; én megmaradnék saját műfajomnál, a szakszerű elemzésnél. Mi már felnőtt fejjel léptünk be a szocializmus korszakába, és négy évtizeden át éltünk benne; a nálunk fiatalabbaknak kevesebb a tapasztalatuk. Talán még van annyi aktív év előttünk, amelyben gondosan fel tudjuk dolgozni mindazt, amit átélünk. Ahhoz azonban bizonyára nem vagyunk elég fiatalok, hogy azzal nyugtathassuk meg magunkat: megvárhatjuk, amíg a felkavarodott személyes élmények hordaléka leülepszik. Itt visszakanyarodtam ahhoz a gondolathoz, amellyel az előszót elkezdtem: nincs időm várakozásra; ezt a könyvet *most* kell megírnom és közreadnom.

A szubjektív indítékok feltárása után néhány előljáró szót szeretnék mondani arról: mit adhat ez a könyv az olvasónak. A szocialista rendszer kialakulása és felbomlása-hanyatlása a 20. század legfontosabb politikai és gazdasági jelensége. Hatalma és terjeszkedése csúcspontján az emberiség egyharmada élt ennek a rendszernek az uralma alatt. De a rendszer nemcsak saját múltbeli és jelenlegi alattvalóira gyakorolt hatást, hanem mélyen érintette azokat is, akik a szocialista világon kívül éltek. Milliók féltek attól, hogy kommunista pártok uralma alá kerülhetnek, vagy háború tör ki, amelyben küzdeni kell a szocialista országok hadereje ellen. A világ több pontján nemcsak lélekben féltek ettől a veszélytől, hanem valóságos véres háború folyt a szocialista rendszer hívei és ellenfelei között egy-egy országon belül vagy országok között. Sokakat, különösen értelmiségieket világnézetükben érintette a szocialista rend léte és sorsa: azokat, akik vonzódtak a kommunista ideológiához, de azokat is, akiknek gondolkodását az antikommunizmus uralta. Sőt még azok is, akik a világpolitikai erők vagy az ideológiák küzdelmeiből ki akarták magukat vonni, és apolitikusnak minősítették magukat, mégiscsak átéltek a szocialista rendszer létének következményeit. Nem hunyhatták be szemüket, nem tömhették be fülüket a hidegháború látványa és hangjai elől, és akarva-akaratlanul fizették a fegyverkezési verseny iszonyatos költsége-

it. Ezen alapul az a meggyőződése, hogy mindenkinek, a szocializmus minden barátjának és ellenségének érdemes megismernie e rendszer természetét.

A potenciális érdeklődők széles körében főleg az olvasók három csoportjára számítok, mégpedig e csoportokon belül mind az egyetemi hallgatókra, mind pedig azokra, akik már kikerültek a szervezett oktatás kezei közül.

Legelőször is azoknak az országoknak a polgárai számára íródott ez a könyv, amelyek a közelmúltig szocialista rendszerhez tartoztak, de most már ráléptek a demokrácia, a szabad vállalkozás és a piacgazdaság felé vezető útra. Nemcsak mementóként van szükség a régi rendszer elemzésére, hanem a jelen és a jövő megértéséhez is.

Szeretném, ha könyvem eljutna azok kezébe, akik még ma is szocialista rendszerben élnek. Nem mintha túlbecsülném akár ennek a könyvnek, akár bármiféle más írott szónak a hatását. De talán ez a könyv is segítheti őket saját társadalmi környezetük módszeres átgondolásában, saját nézeteik tisztázásában – végső soron abban a küzdelemben, amelyet sorsuk megváltoztatásáért folytatnak.

Remélem, hogy munkámat használni fogják azok, akik ugyan az egykori vagy jelenlegi szocialista országok határain kívül élnek, de akiknek szakmájához hozzátartozik a szocialista rendszer ismerete. Sokféle szakterület sorolható ide, a rendszerek összehasonlítására specializálódott akadémiai közgazdászoktól és politológusoktól, valamint az újkort tanulmányozó történészekről kezdve a bankok és az üzletemberek szaktanácsadóin keresztül a kormányzati szakértőkhöz, diplomatákhoz és újságírókhoz.

Végül megemlíthetek még egy motívumot, amely a szocialista rendszer tanulmányozására készítheti azokat is, akiknek ez nem vág bele szűkebb szakmai érdeklődésébe. A szocializmus és a kapitalizmus világa nem minden tekintetben 180 fokos ellentéte egymásnak; vannak olyan jelenségek, amelyek – ha különböző mértékben és gyakorisággal – de megtalálhatók mindkét rendszerben. Csupán néhány gazdasági jelenséget említek. Mind a magasan fejlett, mind pedig a fejlődő kapitalista gazdaságokban mutatkozik nem is egy olyan tendencia, amelyet (marxista kifejezéssel élve) „a szocializmus csírájának” nevezhetünk. Ott is tapasztalható túlzott központosítás, a bürokrácia túlköltségi hajlama, a hierarchikus szervezeteken belül a föl- és alárendeltek között végbemenő alkudozás. Ott is fellépnek, különösen az államilag szubvencionált szektorokban, hiányjelenségek. Ott is megjelennek paternalisztikus hatóságok, amelyek dönteni kívánnak az állampolgár helyett. Ott is próbálkoznak központi tervezéssel és árszabályozással. Ott is kihúznak egy-egy csőd szélén álló nagyvállalatot a pénzügyi kátyúból. Nem folytatom a sort. A szocialista rendszerben végletes formában mutatkoznak meg az ilyesféle jelenségek, és éppen ezért külön-

legesen tanulságos az elemzésük. Ha egy orvos kutató tanulmányozni akar egy kórt, érdemes azt „laboratóriumi tisztaságban”, teljes kifejlődésében vizsgálni. Így tud felkészülni arra, hogy már az első enyhe tünetekre is kellő éberséggel odafigyeljen.

Soha nem látott mennyiségben árad az információ a szocialista országok múltjáról és jelenéről. Könyvek százai, cikkek tízezrei jelennek meg. Amikor ezt a művet az olvasó kezébe adom, azt szeretném elősegíteni, hogy kiigazodjék ebben az információáradatban. Szeretném megkönnyíteni, hogy ki-ki áttekinthesse és rendszerezhesse a feléje zúduló ismeretanyagot. Mostanában sokan mondják el a szocialista rendszer (vagy ezen belül egy-egy ország vagy korszak) történetét – és ez igen hasznos. Nem tudok, de nem is akarok ezekkel az írásokkal versenyezni. Az elemzések fegyelmét szeretném előmozdítani azzal, hogy szigorú szerkesztben veszem sorra a terület problémáit. Mivel a könyv feladata az áttekintés, az összefoglalás, a szintézis, remélem, tankönyvként is használható lesz.²

Azt remélem, hogy a könyv képes lesz újat adni a vájtfülű szakértő számára is, aki e terület tanulmányozására specializálódott. Nem kívántam azonban kizárólag arra szorítkozni, hogy e fontos, de kisszámú olvasóréteg számára szóló mondanivalómat előadjam. Átfogó munkát akartam írni. Azt szeretném, hogy amennyiben egy közgazdaságtant vagy politikatudományt tanuló diák, vagy esetleg az első kelet-európai vagy szovjetunióbeli útjára induló közgazdasági szakember, diplomata vagy újságíró mindössze egy könyvet akarna elolvasni e témakörben, akkor ebben a munkában megtalálja az eligazodáshoz leginkább szükséges támpontokat.³

Ha egy szerző manapság összefoglaló, esetleg tankönyvként is használható munkát ír a kapitalista rendszer mikro- vagy makroökonómiájáról,

² Tudom, hogy e célok első látásra ellentmondásosnak tűnhetnek. A könyv, amennyire azt maga a szerző meg tudja ítélni, nem illeszkedik bele a szokványos osztályozási rendszerbe, amely élesen megkülönbözteti a kezdő egyetemi hallgató számára írott, aránylag könnyű olvasmányt jelentő bevezető tankönyvet, a képzettebb hallgatóknak készült, erősen szakmai jellegű könyvet, továbbá a művelt olvasók szélesebb körének írott könyvet és a szakmonográfiát. Sajnos, erőmből csak egy összefoglaló mű megírására telik. Ezt igyekezem egyszerű, könnyen érthető stílusban megfogalmazni. Biztos vagyok abban, hogy nyitott gondolkodású diákok vagy kutatók nem fogják ajakbiggyesztve félretenni, csak azért, mert nem találnak benne matematikai modelleket. Meggyőződésem, hogy amennyiben érdeklődnek a téma iránt, hasznukra válhat ilyesfajta munka elolvasása.

³ A könyv összefoglaló jellege következtében terjedelmi korlátok akadályozzák egy-egy kérdés kimerítő tárgyalását. A részletek iránt érdeklődő olvasót a lábjegyzetekben található hivatkozások igazíthatják útba. Ezek nyelvi szempontból egyoldalúak; szinte kizárólag angol nyelven megjelent művekre szorítkoznak.

Más nyelveken megjelent munkákra rendszerint csak ott hivatkozom, ahol az a jelen könyvben szereplő gondolat vagy adat forrása volt; illetve ahol a szóban forgó mű különleges szerepet játszott a rendszer történetében, és nem áll rendelkezésre angol nyelven.

akkor azt a biztonságot érezheti, hogy hasonló szintézisek egész sorozata készült már előtte. Ezzel szemben ez a könyv szintetizáló törekvéseivel kitaposatlan úton jár, egy olyan témában, amelyet csak alig egy-két mű tárgyal átfogó módon, és azok is jóval korábban készültek.⁴ Ezért az olvasó készüljön fel arra, hogy sok fogyatékoságot talál benne. Vannak még teljesen feltáratlan problémák; sok a lezáratlan vita. Most kezdenek megnyílni az irattárak, most derül fény számos statisztikai hamisításra. Ha majd jó idő elteltével a tizedik könyvet írják a szocialista rendszerek politikai gazdaságtanáról, az bizonyára megalapozottabb lesz ennél a könyvnél. De hát valakinek el kell kezdenie ezt a szintetizálási munkát.

Klasszikus szocializmus, reform és posztszocialista átalakulás

A könyv első fele főleg azzal a rendszerrel foglalkozik, amelyet „klasszikus szocializmusnak” nevez. Jellegzetességeit a könyv később majd pontosabban kifejti, itt inkább csak érzékeltetni szeretném: ez az a politikai struktúra és gazdaság, amely Sztálin idején alakult ki a Szovjetunióban és Mao Ce-tung idején Kínában, ez az a rendszer, amely a kelet-európai kisebb szocialista országokban, valamint több ázsiai, afrikai és latin-amerikai országban épült ki.

Ezzel kapcsolatban vissza kell térnünk ahhoz a problémához, amely az előszó legelején, a Schama-idézet kapcsán került szóba, nevezetesen az elemzett jelenségtől való távolság ügyéhez. A könyvnek ez az első fele egy többé-kevésbé *lezárt* történelmi korszak fő vonásainak elméleti összefoglalását adja. Néhány országtól eltekintve a klasszikus rendszer immár a múlté. Ennyiben legalább némi távolságunk van ahhoz, hogy kellő áttekintéssel végezzük az elemzést.

Mindazonáltal létezésének időszaka még túlságosan közeli ahhoz, hogy a történelemtudomány témakörébe soroljuk; az immár túlhaladott klasszikus szocialista rendszer ma is még ezerféle formában befolyásolja a világot. Ezekre a hatásokra nyomatékosan utalni fog a könyv második fele. A klasszikus rendszer megértése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy kiigazodjunk a reformfolyamat és a posztszocialista átmenet bonyolult jelenségeiben. A klasszikus rendszer vizsgálata mutatja be elméleti „tisztaságban” a szocialista társadalom működését, mielőtt az még más rendszerekkel „összekeveredne”. Aki ezt a rendszert jól megérti, annak szinte az ölébe hullanak a politikai és elméleti következtetések.

A könyv második fele a reformfolyamatokkal foglalkozik, olyan változásokkal, amelyek Magyarországon Kádár idején kezdődtek 1968-ban és

⁴ Külön említést érdemel P. Wiles (1962) úttörő műve.

a Szovjetunióban Gorbacsov idején 1985-ben. A reform, amely hol előre-
lendül, hol megtorpan, a szocialista rendszer megújítására születik. Szá-
mos kedvező változás bontakozik ki: megkezdődik a politikai és ideoló-
giai erőzió; ha szűk korlátok közt is, de lehetővé válik a magánvállalko-
zók megjelenése. Ugyanakkor azonban számtalan régi, de korábban elfoj-
tott probléma most tör felszínre, és új bajok is keletkeznek, amelyeket már
a reform és a reformmal szembeni ellenállás konfliktusában kialakult fele-
lemás helyzet hív életre. A könyv végkövetkeztetése a reformokkal kap-
csolatban negatív: a rendszer képtelen átlépni saját árnyékát. A tartós át-
törést nem biztosíthatja a rendszer részleges módosítása, hanem ehhez
rendszerváltozás szükséges.

A könyv politikai végkövetkeztetése röviden összefoglalható. A sztáli-
nista klasszikus szocializmus elnyomó és alacsony hatékonyságú, de ko-
herens rendszert alkot. Amikor azonban elkezdi reformálni önmagát, e ko-
herencia fellazul, belső ellentmondásai kiéleződnek. A reform, noha sok
kedvező változást hoz, végső soron kudarcra van ítélve: a szocialista rend-
szer nem képes olyan belső megújulásra, amely tartósan életképessé tenné.
Ezért előbb-utóbb sor kerül valóban forradalmi jellegű változásokra, ame-
lyek felszámolják a szocialista rendszert, és átvezetik a társadalmat a ka-
pitalista piacgazdaságba.

Úgy érzem, az idő megérett a szocializmus, mégpedig mind a klasszi-
kus, mind a reformfázis összefoglaló leírására és pozitív elemzésére. Arra
azonban most nem mernék vállalkozni, hogy hasonló szintetizáló jellegű
pozitív elemzést írjak a posztoszocialista átmenet témakörében.⁵ A 3. rész-
ben, a szocialista rendszeren belül végbemenő reform tárgyalása során is-
mételt utalások történnek majd arra az örökségre, amelyet a szocializmus
hagy a posztoszocialista korszakra. Itt azonban megállok. Magának a poszt-
szocialista átmenetnek az elemzését ne várja ettől a könyvtől az olvasó.
Aki kizárólag az átmenettel, annak pillanatnyi állapotával akar gyorsan
megismerkedni, az akár kézbe se vegye ezt a művet. Aki azonban valóban
meg akarja érteni a szocializmust követő átmenetet, minden nehézségével
és nyitott problémájával együtt, annak érdemes áttanulmányoznia ezt a
munkát. Az átmenet ugyanis, amint azt a szó is jól érzékelteti: valahonnét
indul és valamilyen irányba tart. Nos, a kiindulópont a szocialista rend-
szer, amely még sokáig hat a tőle eltávolodni kívánó társadalomra; benne
él annak minden intézményében, az emberek gondolkodásában és refle-
xeiben.

⁵ Az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* (1989) című munkám és az azt ki-
egészítő cikk (1990) részletesen foglalkozik a posztoszocialista átmenet számos alapvető
problémájával, mégpedig normatív szempontból. Összefoglalja a gazdaságpolitikai teendő-
kre vonatkozó gazdaságpolitikai javaslataimat. Ez azonban más feladat, mint az éppen-
hogy megkezdődött és javában folyó átmenet összefoglaló pozitív elemzése. Ez utóbbinak,
úgy érzem, még nem jött el az ideje.

Bizonyára lesznek olvasók, akik szeretnék azonnal a dolgok jelenlegi állásával megismerkedni, és talán a 16. fejezetnél kezdik el a könyv olvasását. Miközben megértem a türelmetlenségüket, mégis azt javasolnám: ne sajnálják a fáradságot a klasszikus, a reform előtti rendszer tanulmányozására. Csak így juthatnak el a szocialista reformok problémáinak, válságainak és visszakanyarodásainak, majd később a posztszocialista átmenet kiinduló állapotának és gondjainak alapos megértéséhez.

Amikor e könyv kézírata eljut a nyomdába, továbbra is viharos változások mennek végbe a szocialista és posztszocialista rendszerekben. Az események menete nem látható előre részleteiben. Arra törekedtem, hogy a fő mondanivaló megállja a helyét, bármiképpen alakuljon is a konkrét politikai és gazdasági helyzet ezekben az országokban. Az olvasó nehézség nélkül megkülönböztetheti majd az általános jellegű, robusztus megállapításokat a helyhez és időhöz kötött illusztratív megfigyelésektől. Noha az utóbbiak között jó néhány aránylag friss, 1988–1991. évi adat vagy idézet is szerepel, nem törekedtem arra, hogy a könyv minden tételét „naprakész” megfigyelésekkel illusztráljam.

Köszönetnyilvánítás

A könyvet előkészítő kutatásokhoz 1983-ban láttam hozzá. Felváltva töltöttem a kutatásnak ezeket az éveit Keleten és Nyugaton; ez is ösztönzőleg hatott arra, hogy az összehasonlítások révén jobban megértsem a szocialista rendszer természetrajzát.

A Harvard Egyetemen 1984 óta rendszeresen adok elő egy kurzust a szocializmus politikai gazdaságtanáról. Az előadás jegyzetanyaga sokszorosított formában 1986-ban készült el; ez tekinthető a jelen könyv első írásos előzményének. Az a feladat, hogy kritikus szellemű és jól képzett diákoknak adjam elő ezt a tárgyat, rendkívül erős inspirációt adott.

A több éven át megismételt, egy-egy újrakezdés alkalmával újra revideált előadás-sorozat hallgatói nemzetközi társaságot alkottak. Volt közöttük jó néhány, a szocializmusról mit sem tudó nyugati diák, de mellettük ott ült a kínai hallgató, akit Mao idejében évekre falura deportáltak, és voltak lengyel vendég kutatók, akik belülről ismerték a szocialista gazdaság boszorkánykonyháját. Volt közöttük nem is egy elfogultan anti-kommunista, konzervatív fiatalember, és a szocialista rendszerek súlyos visszasságairól mit sem sejtő naiv „újbaloldali”. Ez a sokszínűség serkentőleg hatott arra, hogy valamennyiüknek próbáljam világossá tenni: milyennek is látom a rendszer alaptulajdonságait. Hálás vagyok figyelmükért, az érdekes kérdésekért és az elgondolkodtató vizsgadolgozatokért. Ők voltak az alanyai annak a tanítási kísérletnek, amelynek eredménye ez a könyv.

Hálás vagyok azoknak az intézményeknek, amelyek keretében a könyvvél kapcsolatos munkát végeztem, és amelyek gondolatébresztő szellemi környezetet és kedvező kutatási feltételeket biztosítottak számomra: a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének, a Harvard Egyetem Közgazdasági Karának és az ENSZ Egyetem WIDER Intézetének. Külön is kiemelem a WIDER Intézet igazgatójának, Lal Jayawardenának és munkatársainak hathatós segítségét. Lekötelezettje vagyok azoknak az alapítványoknak, amelyek nagyvonalúan támogatták kutatásaimat: a Sloan Foundationnek, a Ford Foundationnek, a McDonnell Foundationnek, valamint a magyar Országos Tudományos Kutatási Alapnak.

Köszönetet szeretnék mondani feleségemnek, Dániel Zsuzsának, nemcsak a bátorításért és az áldozatkész segítségért, hanem azért is, hogy alkalmat adott a könyv írása közben felmerült problémák állandó megvitatására, és a frissen elkészült vázlatok és kéziratok első olvasójaként sok hasznos észrevétellel járult hozzá a munkához.

Munkatársaim közül elsőként és a legnagyobb elismeréssel Kovács Máriáról kell szólnom. Az ő intellektuálisan igényes, minden részletre odafigyelő, türelmes és hatékony közreműködése felbecsülhetetlen segítséget jelentett. Nagy hálával köszönöm meg Carla Krüger odaadó munkáját, gondolatébresztő megjegyzéseit, magas színvonalú és sokoldalú hozzájárulását, valamint Rimler Judit hatékony segítségét a statisztikai táblázatok összeállításában.

Többi munkatársam közül kiemelem Árvay János, Chikán Attila, Dicker Mariann, Gerencsér Piroska, Kapitány Zsuzsa, Köllő János, Goohon Kwon, Madarász Aladár, Mihályi Péter, Muraközy László, Pálfi József, Jane Prokop, Yingyi Qian, Salgó István, Schulmann Judit, Anna Seleny, Such György, Szegvári Iván, Jane Trahan, Tóth István János, Vészi Ágnes és Chenggang Xu közreműködését az adatok gyűjtésében, táblázatok és irodalmi hivatkozások összeállításában és a könyv szerkesztésével kapcsolatos egyéb műveletekben. Nekik és valamennyi többi, itt meg nem említett közreműködőnek hálás vagyok a segítségért. Köszönettel tartozom Fazekas Lászlónénak, Ann Flacknek és Liisa Roponennek a gépelés fáradságos feladatának lelkiismeretes elvégzéséért.

Számos kolléga olvasta el a kézirat korábbi vagy későbbi változatait. Külön is megemlítem azokat, akik részletesebb hozzászólással nyújtottak igen értékes segítséget: Bauer Tamás, John P. Burkett, Timothy J. Colton, Ellen Comisso, Ed A. Hewett, Laki Mihály, Ed Lim, Frederic L. Pryor, Simonovits András, Robert C. Stuart és Martin L. Weitzman. Természetesen azokért a hibákért, amelyek a munkatársaimtól és az első olvasóktól kaptam sok hasznos kritikai észrevétel ellenére a könyvben maradtak, kizárólag a szerzőt terheli a felelősség.

Végül szeretném kifejezni hálámat a könyv kiadóinak, a Princeton Uni-

versity Pressnek és az Oxford University Pressnek a könyv gyors megjelentetéséért. Külön hálával tartozom Jack Repchecknek, Anita O'Briennek, Karen Fortgangnek, Jane Lownak és Andrew Schulernek lelkesedésükért, biztatásukért és a gondos szerkesztésért.

Cambridge–Budapest, 1991. április

Első rész ---

KIINDULÓPONTOK

Tárgy és módszer

A FEJEZET FELADATA TÖBBEK KÖZÖTT AZ, hogy megmagyarázza a könyv címét. Célszerű lesz mindjárt a kezdet kezdetén megvilágítani nemcsak azt, hogy mivel foglalkozik a könyv és milyen módszerekkel, hanem azt is, hogy mire nem terjed ki a vizsgálat.

1.1 Konkrét történeti fejlődés és általános vonások

A könyv tárgyának ismertetését kezdjük egy példával! Tekintsük a jelenkori Kínát! Sokan tanulmányozzák, s minden kutató érzékeli, mennyire nehéz feladat ennek a hatalmas, végtelenül sokrétű, sokszínű országnak a megismerése és megértése. Most itt csak néhány vonását emeljük ki.

1. Kínában a kommunista párt van hatalmon immár több mint négy évtizede. Ez mélyen rányomja a bélyegét a társadalom, a politika és a gazdaság minden területére.

2. Kína a harmadik világ része. Egyike a fejlődő országoknak, amelyek szegények és elmaradtak az iparilag fejlett országokhoz képest.

3. Kína földrajzilag Ázsiához tartozik, s ennek megfelelően történelmi múltjában, kulturális örökségében, vallási és filozófiai hagyományaiban, az emberek életmódjában és egymáshoz való viszonyulásukban is számos jellegzetesen ázsiai vonás mutatkozik.

4. Miközben az előző három szempontból Kína hasonlóságot mutat háromféle országsoporthoz (a kommunista párt irányítása alatt álló többi országhoz, a többi fejlődő országhoz és a többi ázsiai országhoz), ugyanakkor sok mindenben semelyik más országhoz sem hasonlítható, egyedi jelenség. Különbözik méreteiben: több mint egymilliárdnyi lakosságával ez a világ legnagyobb lélekszámú országa. Sok ezer éves kultúrája van, amely számos más ázsiai kultúra bölcsője is volt. Kína történelme, akárcsak valamennyi többi országé, egyedi, egyszeri, más országokétól igen eltérő. Ez igaz az elmúlt négy évtized történelmére is. Mao Ce-tung nem volt azonos Sztálinnal vagy Titóval, s Teng Hsziao-ping nem azonos Kádár Jánossal vagy Mihail Gorbacsovval. A kínai politika minden szakasza érzékelhetően eltér bármely más – szocialista vagy nem szocialista – országban folytatott politikától.

Az antropológusok és a történészek körében léteznek olyan iskolák, amelyek ezt a 4. nézőpontot – azaz minden egyes ország, minden egyes társadalom és kultúra egyediségét – hangsúlyozzák, s reménytelennek tartják

általános szabályszerűségek keresését, illetve általános történelmi törvényszerűségek megfogalmazását.

Mások gyümölcsozónak tekintik az általánosabb megközelítést, s tanulmányozni kívánják azokat a vonásokat, amelyek a különböző országcsoportokban közösek. Így például jó néhány Kína-kutató arra fekteti a hangsúlyt, ami a fenti csoportosításban 2. pontként szerepelt, tehát arra, hogy Kína fejlődő ország. Ez számukra megmagyarázza az ottani jelenségek számottevő részét. Más Kína-kutatók számára a 3. pont a leginkább figyelemre méltó: az analógiák, a hasonlóságok Kína és Japán, Korea, India között.

A jelen könyv szemléletmódja nem teszi magáévá az általánosítást, a mindennemű „közös szabályosságot” elvető megközelítést, azt az elvet, hogy csak egyedi vonások léteznek minden országban. Ehelyett elismeri, hogy léteznek olyan általános hatások, amelyek hasonlóképpen érvényesülnek egyébként nagyon is különböző országokban. Ugyanakkor tartózkodik bármiféle egytényezős magyarázattól, s határozottan a multikauzális, soktényezős társadalomelemzést tartja szükségesnek. Valamennyi fentebb felsorolt tényezőt, s még sok más, itt meg sem említett adottságot és hatást figyelembe kellene vennünk, ha átfogó képet akarnánk alkotni a mai Kínáról, és meg akarnánk magyarázni a kialakult helyzetet és a várható további fejlődést.

Miközben nem is hangsúlyozható elégséges nyomatékkal a soktényezős elemzés nélkülözhetetlensége, a könyv figyelem mégiscsak egyetlen tényezőcsoportra fog korlátozódni, nevezetesen arra, amit a tényezők fenti felsorolásában elsőként említettünk. Azokat a jelenségeket, ok-okozati összefüggéseket, törvényszerűségeket akarjuk közelebről tanulmányozni, amelyek hasonlóak Kínában és a Szovjetunióban, Észak-Koreában és Jugoszláviában, s általában minden olyan országban, amelyben a kommunista párt volt, illetve van hatalmon. Senki sem állíthatja – s ez világosan következik az eddig kifejtettekkel –, hogy ily módon képesek lennénk mindent megmagyarázni Kína vagy a Szovjetunió, vagy Albánia jelenségei közül. Annyi azonban bizonyos, hogy ezeknek a hasonlóságoknak, rokon vonásoknak, közös szabályosságoknak a feltárása fontos elemzési eszközt adhat (más, ugyancsak hasznos eszközök mellé) ezeknek az országoknak a tanulmányozásához.

1.2 Szocialista országok

Az 1.1 táblázat felsorolja mindazokat az országokat, amelyekben hosszabb (legalább többéves) időszakon át a kommunista párt volt hatalmon. A kommunista párt hatalma az egyedüli kritérium, amelynek alapján a táblázatban szereplő országok kiválasztásra kerültek. A könyv a továbbiakban ezeket az országokat *szocialista országoknak* nevezi.

A könyv írásakor a táblázatban szereplő országok egy részében továbbra

is a kommunista párt van hatalmon, másik részében a politikai struktúra megváltozott [→16.3].¹ A „szocialista ország” elnevezést csak arra az időszakra alkalmazzuk, amikor a kommunista párt uralkodott.

Az 1.1 ábrán világtérkép látható. Sötét színnel jelöltük meg azokat az országokat, amelyekben 1987 végén még szocialista rendszer állott fenn. Az 1980–1987-es időszak volt a szocialista rendszer család kiterjedésének csúcspontja. A szocialista országok köre azóta számottevően összeszűkült.

Itt előrebocsátjuk a jelen könyv egyik alap gondolatát, amely vezérmotívumként végigvonul majd minden fejezeten. E szerint ezek a szocialista országok – minden egyedi, az összes többi országtól különböző vonásuk ellenére – hasonlóan egymáshoz, s lényeges közös vonásokat mutatnak. Noha konkrét rendszerük több részletben eltér egymástól, mindegyik tagja a társadalmi-politikai-gazdasági rendszerek egy jól elkülöníthető szélesebb osztályának, amelyet a könyvben *szocialista rendszernek* nevezünk. Biológiai analógiát alkalmazva: ez a társadalmi rendszereknek egy „faja”, egy „species”. Ahogy egy biológiai faj egyedei különböznek egymástól, s mégis közös fajhoz tartoznak, úgy különböznek egymástól a különböző szocialista országok, miközben mégis azonos rendszerfaj tagjai. A könyv tárgya: e rendszerfaj természetének megvilágítása, e sajátos rendszer osztály legfontosabb jellegzetességeinek leírása és elméleti megmagyarázása. A könyv szóhasználata ezeket a közös jelenségeket, közös tulajdonságokat *rendszer-specifikusnak* nevezi. Az elemzés szándékosan egyoldalú lesz: a rendszer-specifikusait igyekszik megtalálni a jelenségek sokaságában; ezt igyekszik elhatárolni az egyéb, nem rendszer-specifikus jelenségektől. A könyv tehát nem vállalkozik sem az egyik, sem a másik szocialista ország helyzetének átfogó és részletes elemzésére, hanem azt tűzi ki célul, hogy olyan általános megállapításokat tegyen, amelyek egyaránt vonatkozhatnak bármely szocialista országra.

A táblázat első 14 sorában olyan országok szerepelnek, amelyekben a kommunista párt legalább három évtizeden át volt hatalmon. Ez elég hosszú időszak ahhoz, hogy ezekben a szocialista rendszer *konzolidálódhassék*. A konzolidálódás természetesen relatív kategória; évszázados mértékkel mérve egy rendszer uralma néhány évtizeden át csupán rövid átmeneti időszak. De mondjuk egy csehszlovák vagy román állampolgárnak, aki 1948-ban vagy 1949-ben, a kommunista hatalomátvétel évében fejezte be az egyetemet, és 1989-ben, ugyanezen hatalom bukásakor már nyugdíjban volt, ez a periódus jelentette életének egész aktív korszakát. A konzolidálódás eléggé robusztus volt ahhoz, hogy a rendszer tulajdonságai kibontakozzanak, s ily módon a tudományos megfigyelés, leírás és

¹ Itt, valamint számos későbbi helyen a szögletes zárójelek közé tett nyíl a könyvön belüli keresztivalkozásra, azaz valamely korábbi vagy későbbi fejezet, alfejezet vagy táblázat sorszáma utal.

1.1 TÁBLÁZAT

A szocialista országok, 1987

1. Sor- szám	2. Ország- név	3. Hatalomra kerülés éve ^a	4. Lakosság 1986 (millió fő)	5. Terület 1986 (1000 km ²)	6. A gazdasági fejlettség szintje, egy főre jutó GNP vagy GDP 1985 (USA=100)	7. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 1985 körül (százalék)
1.	Szovjetunió	1917	281,1	22 402	50,0	19
2.	Mongólia	1921	2,0	1 565	–	53
3.	Albánia	1944	3,0	29	–	50
4.	Jugoszlávia	1945	23,3	256	40,4	30
5.	Bulgária	1947	9,0	111	40,8	23
6.	Csehszlovákia	1948	15,5	128	59,2	12
7.	Magyarország	1948	10,6	93	46,0	20
8.	Lengyelország	1948	37,5	313	39,2	30
9.	Románia	1948	22,9	238	34,1	28
10.	Észak-Korea ^b	1948	20,9	121	–	48
11.	Kína	1949	1 054,0	9 561	19,5	74
12.	Kelet- Németország ^b	1949	16,6	108	69,7	10
13.	Vietnam ^b	1954	63,3	330	–	70
14.	Kuba	1959	10,2	115	–	25
15.	Kongó	1963	2,0	342	8,7	90
16.	Szomália	1969	5,5	638	3,1	82
17.	Dél-Jemen ^b	1969	2,2	333	–	44
18.	Benin	1972	4,2	113	4,1	60

19.	Etiópia	1974	43,5	1 222	2,4	86
20.	Angola	1975	9,0	1 247	4,5	60
21.	Kambodzsa	1975	7,7 ^c	181	–	90 ^d
22.	Laosz	1975	3,7	237	–	76
23.	Mozambik	1975	14,2	802	4,1	85
24.	Afganisztán	1978	18,6 ^c	648	–	83 ^d
25.	Nicaragua	1979	3,4	130	15,6	65
26.	Zimbabwe	1980	8,7	391	7,6	35
1–26.	Szocialista országok összesen ^a		1 692,6	41 654		
	Szocialista országok a világ összlakosságának és területének százalékában		34,4	30,7		

Forrás: 4. és 5. oszlop: *World Development Report* (1988, 221–223. o.) és Központi Statisztikai Hivatal (1989, 9., 14–15. o.); 6. oszlop: R. Summers–A. Heston (1988, 3. és 4. táblázatok); 7. oszlop: Baló György–Lipovecz Iván, szerk. (1987).

^a A hatalomra kerülés évét a fegyveres felkeléssel létrejövő rendszerek esetén a felkelés megindulásával (például Szovjetunió, 1917) vagy győzelmevel (Jugoszlávia, 1945 és Vietnam, 1954), míg a békés úton keletkező kelet-európai rendszereknél a kommunista és a szociáldemokrata pártok egyesülésével határoztuk meg.

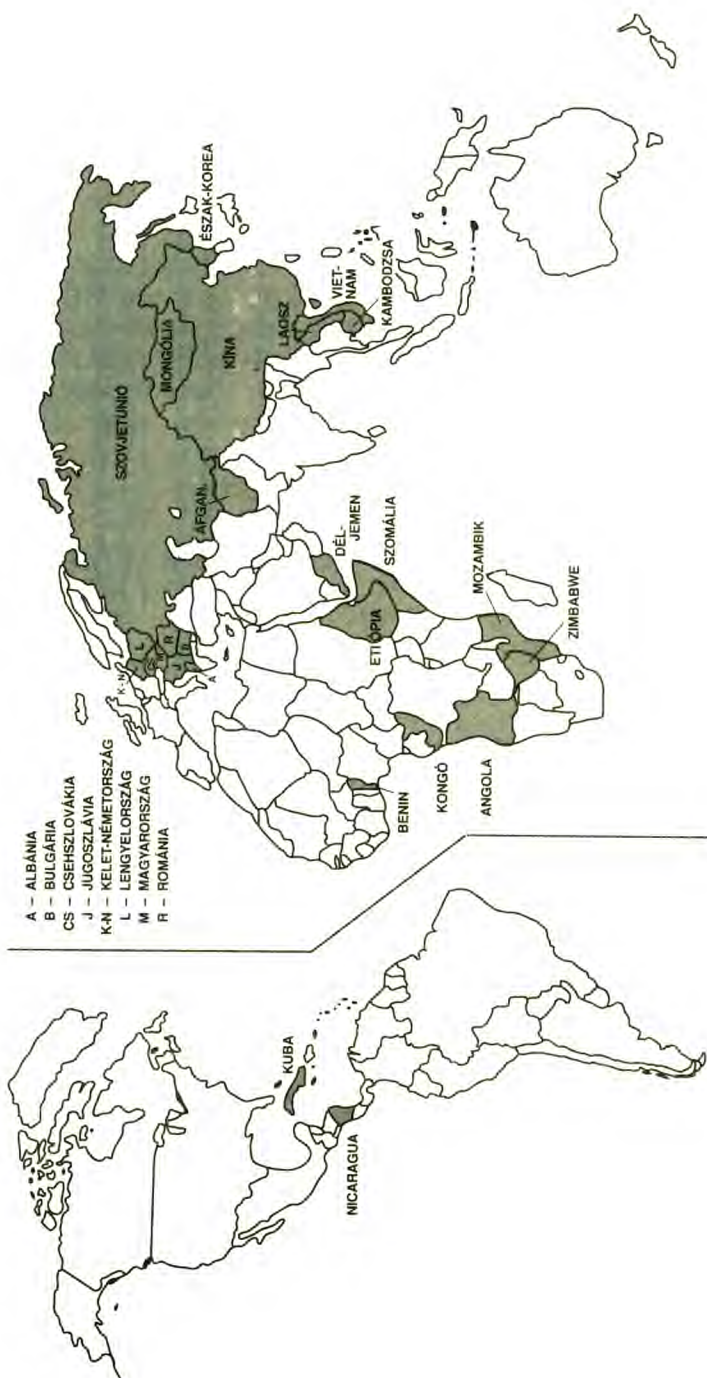
^b Itt és a könyv többi helyén a földrajzi helyre utaló országelnevezéseket használjuk, nem pedig a szóban forgó állam hivatalos nevét. Tehát például Észak-Koreának nevezzük azt az országot, amelynek hivatalos neve Koreai Népi Demokratikus Köztársaság, Kelet-Németországnak azt, amelynek hivatalos neve Német Demokratikus Köztársaság és így tovább.

^c 1987-es adatok.

^d Falusi lakosság.

^e Egyes országok (például Burma, Cape Verde, Bissau-Guinea, Guyana, Madagaszkár, São Tomé és Seychelle-szigetek) határesetek, és nem szerepelnek a táblázatban. Nehéz megállapítani, hogy a könyvben alkalmazott kritérium szerint szocialista országoknak minősíthetők-e 1987-ben.

1.1 ábra Szocialista országok 1987-ben

elemzés tárgyát képezhessék. A könyv a konszolidált szocialista ország-csoport tapasztalatainak általánosításán alapszik.²

A 15. sortól kezdve olyan országok szerepelnek a táblázatban, amelyekben a kommunista párt hatalma csak rövidebb múltra tekint vissza; egyikben-másikban a könyv írásának idején már meg is szűnt vagy valószínűleg rövidesen meg fog szűnni. Ezekben az országokban a szocialista rendszer nem konszolidálódott, és kétséges, hogy ahol fennmarad, a gyorsan változó külső és belső feltételek mellett egyáltalán konszolidálódni fog-e. Mindezek miatt megalapozatlan lenne a második csoportba tartozó országok tapasztalataiból általános, elméleti következtetéseket levonni. A könyv mondanivalója azt a sejtést sugalmazza, hogy a konszolidált szocialista országokban megfigyelt szabályosságok előbb-utóbb kibontakoznának a második országcsoportban is, ha sor kerülne konszolidálódásukra. E sejtés igaz voltának ellenőrzésére ez a könyv nem vállalkozik.³

1.3 A „szocializmus” kifejezés értelmezése

A „szocializmus” kifejezéshez fűződő gondolatársítás kétirányú: egyrészt bizonyos eszméket, másrészt bizonyos létező társadalmi képződményeket juttat eszünkbe. Ami az elsőt illeti, igen széles és sokrétű eszmekörrel van szó. Ennek módszeres tárgyalása azonban nem tartozik a könyv témakörébe.

Rátérve a valóságos történelmi képződményekre, azt már az előző alfejezet világossá tette, hogy a könyv kizárólag a kommunista párt irányítása alatt álló országokkal foglalkozik. Sok szocialista, köztük számos szociáldemokrata, trockista, újbóloldali úgy véli, hogy az 1.1 táblázatban felsorolt országok rendszere nem tekinthető „igazi” szocializmusnak. Sőt nemegyszer megtörtént az elmúlt évtizedekben, hogy a 26-os csoporton belül az egyik ország vezetése a szocializmus feladásával vádolta a másikat. Emlékeztetünk Sztálin támadásaira Tito ellen, vagy a Kína és a Szovjetunió közötti kölcsönös megbélyegzésekre. Az albán kommunisták a szo-

² A könyv legtöbb szemléltető példája, adata és irodalmi hivatkozása a konszolidált ország-csoportjának egy szűkebb alcsoportjára vonatkozik, nevezetesen, az 1.1-táblázat sorrendjében haladva, a következő kilenc országra: Szovjetunió, Jugoszlávia, Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, Románia, Kína és Kelet-Németország.

³ Az 1.1 táblázatban szereplő, de a 2. lábjegyzetben felsorolt kilenc ország között nem említett országokról sokféle irodalmi forrás áll rendelkezésre, köztük egy-egy országra vonatkozó, a gazdasági viszonyokat összefoglaló leíró tanulmányok. Néhány példa tényszerű országtanulmányokra: *Afganisztán*: B. Sen Gupta (1986); *Albánia*: A. Schnytzer (1982); *Angola*: K. Somerville (1986); *Kuba*: C. Mesa-Lago (1981), M. Azicri (1988) és A. Zimbalist–C. Brundenius (1989); *Kambodzsa*: M. Vickery (1986); *Laosz*: M. Stuart-Fox (1986); *Mongólia*: A. J. K. Sanders (1987); *Mozambik*: H. D. Nelson, szerk. (1985); *Nicaragua*: D. Close (1988); *Észak-Korea*: F. M. Bunge (1985); *Dél-Jemen*: T. Y. Ismael–J. S. Ismael (1986); *Vietnam*: M. Beresford (1988); *Zimbabwe*: C. Stoneman (1989).

cializmus árulójának minősítették a kommunista pártok vezetése alatt álló legtöbb ország vezetőit.

A jelen könyv távol tartja magát ezektől a vitáktól. Az 1.1 táblázatban szereplő valamennyi ország hivatalos vezetése uralmának idején a rendszert szocialistának deklarálta. Miért kellene ezeknek az országoknak a megjelölésére más nevet keresni, mint aminek önmagukat nevezték? Ráadásul, amint az majd a könyv későbbi fejezeteiből kiderül, ezeknek az országoknak a rendszerében vannak olyan vonások, amelyeket legalábbis a szocialista eszmék egyik vagy másik áramlata maga is szocialistának minősítene. Azt a kérdést pedig ez a munka nem fogja feltenni, vajon ez-e az „igazi” szocializmus. A könyv arra keres választ, milyen ez a rendszer, nem pedig arra, hogy kiérdemli-e a szocialista jelzõt valamelyik eszme-áramlat kritériumai alapján.

A szocialista világon kívül a politikusok és a sajtó gyakran használják a kommunista rendszer vagy pedig egyszerűen csak kommunizmus kifejezéseket. A nyugati olvasók könnyebb tájékozódása kedvéért az angol kiadás alcíme a kommunizmus politikai gazdaságtanára utal. A főcímben azonban, illetve a könyv egészében a szocialista rendszer elnevezést használom.⁴

A téma szakirodalmában használ más elnevezéseket is: „kommunista ország”, „szovjet típusú rendszer”, „központilag irányított gazdaság”, „központilag tervezett gazdaság”, „parancsgazdaság”, „államszocializmus”.⁵ Az elnevezés megválasztása, amennyiben a jelentése pontosan körülhatárolt, szemantikai kérdés, s ezért nem érdemel további figyelmet.

Az elmondottak mind ez ideig csupán az indokolás egyik felét adták meg, azt ugyanis, miért kapja az 1.1 táblázatban szereplő 26 ország a szocialista jelzõt. A kérdés másik fele az, hogy miért csak ezeket az országokat te-

⁴ A szocialista rendszer és a „kommunizmus” elnevezések közötti választás a következő megfontoláson alapul. A marxizmus-leninizmus, a kommunista párt hivatalos ideológiája, a *kommunizmus* kifejezést egészen más értelemben használja. Olyan jövődöbeli, eddig meg nem valósult utópikus társadalmat nevez kommunistának, amelyben mindenki szükségletei szerint részesedik majd a társadalmi termelésből. Az uralmon lévő kommunista párt hívei sohasem nevezték kommunistának saját rendszerüket. Ezért kényelmetlen lenne „kivülről” ráakasztani ezt az elnevezést. A jelen könyv szellemével, amely a rendszert „belülről” próbálja megérteni, inkább megegyezik a *szocialista* szóhasználat átvétele, mivel a rendszer így nevezi önmagát.

⁵ P. Wiles (1962) azt a gazdaságot nevezi szocialistának, amelyben jelentős a köztulajdon aránya, és azt az országot nevezi kommunistának, amelyben kommunista párt van hatalmon. Mások, mint például R. W. Campbell [1974] (1981) és J. Winiecki (1988) a szovjet típusú jelzõt használják. A német *Zentrale Verwaltungswirtschaft* kifejezésből származik a központilag irányított gazdaság terminológiája, amelyet W. Eucken (1951) alkalmazott a náci gazdaság tárgyalásában, és amellyel gyakran utalnak a szocialista országokra. Az ENSZ-statisztikák az ún. központilag tervezett gazdaság elnevezést alkalmazzák. A parancsgazdaság elnevezést gyakran használják a rendszernek a piacgazdaságtól való megkülönböztetésére (lásd például P. R. Gregory, 1990). Az inkább szociológiaiorientált szerzők, például V. Nee–D. Stark, szerk. (1988) gyakran ún. államszocializmusról beszélnek.

kintjük szocialistának? Vajon nem nevezhető-e így egy skandináv jóléti állam, amelyben évtizedeken át szociáldemokrata kormányzat volt, s amelyben nagyarányú egalitárius újraelosztás megy végbe? Vagy nem nevezhető-e így egyik vagy másik afrikai vagy ázsiai ország, amelyben ugyan nem marxista–leninista párt van hatalmon, de önmagát mégis szocialistának minősíti, s rendelkezik is néhány szocialista jellegű vonással?

Ez a könyv nem válaszol ezekre a kérdésekre. Akárcsak az előbbi vitatéma esetében, az ímént említett országok esetében sem kíván állást foglalni abban, mikor minősül egy rendszer „igazi” szocializmusnak. Csupán annyit kell az olvasó félreérthetetlen tájékoztatása kedvéért közölni, hogy ebben a könyvben a *szocialista rendszer* kifejezés kizárólag kommunista pártok által irányított országok rendszerét jelöli. Más rendszerekről csak az összehasonlítás kedvéért lesz majd szó, s egyébként kívül esnek e könyv tárgykörén.

1.4 Politikai gazdaságtan

A könyv alcímében a *politikai gazdaságtan* (political economy) kifejezés szerepel, nem pedig *közgazdaságtan* (economics). Noha Adam Smith és Ricardo korában még nem különböztették meg e két kategóriát, az utóbbi évtizedekben, a nagy átfedés ellenére, érzékelhetően mások az egyik és ismét mások a másik elnevezéshez kapcsolódó politikai és elméleti gondolatársítások. S mivel ezekben az értelmezésekben és megkülönböztetésekben nincsen általános közmegegyezés,⁶ szükséges annak megvilágítása, hogy mit jelent ebben a könyvben a politikai gazdaságtan kifejezés.⁷

⁶ Eltérő tartalommal használják például a *public choice* elmélet művelői, a hagyományos marxizmus hívei, vagy a jelenkori nyugati radikális-baloldali közgazdászok. Összefoglaló eszmeforténi áttekintés található a New Palgrave lexikonban, a *'Political Economy' and 'Economics'* címszó alatt. (Lásd P. Groenewegen, 1987, 3: 904–907. o.)

⁷ Tisztában vagyok azzal, hogy a könyv címe kínos emlékeket ébreszthet sok olyan olvasóban, akik szocialista országban részesültek „szoc-polgazd.”-oktatásban. Százmilliók kényszerültek ennek a tantárgynak a tanulására, a hivatalos szovjet, kínai, keletnémet stb. tankönyvek elolvasására. A hivatalos szovjet politikai gazdaságtan tankönyv, a Sztálin szellemi irányításával készült *Politikacseskaja ekonomija szocializma* (1954) volt a legismertebb és leginkább elterjedt a tankönyvek közül. Nem tagadom, hogy némi ironia is rejlik a könyv címének megválasztásában, amikor e kompromittált és torzított művekkel szembeállítom a szocializmus új politikai gazdaságtanát.

Az angol nyelvű kiadás fenti lábjegyzetéhez a magyar nyelvű kiadásban még a következő kiegészítő megjegyzést fűzöm:

Amint azt a magyar kiadás előszava is jelzi, célszerűnek éreztem, hogy a magyar olvasó számára teljesen világossá tegyem: könyvem szemlélete gyökeresen eltér a múlt apologetikus, tudománytalan „szocpolgazd.” tankönyveitől. Erre utal az alcímben szereplő „kritikai” jelző. Azt remélem, hogy munkám a politikai gazdaságtannak azt a nemes hagyományát követi, amely Adam Smithtől Marxon át Keynesig, Schumpeterig és Hayekig minden igazi kutatót a társadalom kritikus elemzésére készítetett.

A könyv tárgyalni fog, egyebek között, szűkebben vett közgazdasági kérdéseket: hogyan döntenek a termelésről és a fogyasztásról, a beruházásról és a megtakarításról a szocialista gazdaságban, mi határozza meg a jövedelmek eloszlását, mennyire hatékony a gazdálkodás és így tovább. Vizsgálni kíván azonban sok egyéb problémát is. Néhány példa:

- Milyen kapcsolatok vannak a politikai és a gazdasági szféra között? Milyen hatást gyakorol a gazdaság működésére a rendszer politikai intézményrendszere és ideológiája?

- Milyen társadalmi adottságok alakítják a döntéshozók értékrendszerét és választási kritériumait?

- A marxi politikai gazdaságtan szóhasználatával: a könyv nemcsak dolgok viszonyait tanulmányozza, hanem elsősorban az emberek közötti társadalmi viszonyokat. A fölé- és az alárendelt emberek közti viszonyok, a hatalmat gyakorló és a hatalomnak engedelmeskedő emberek közti viszonyok az elemzés fontos témái közé tartoznak. Mi alakítja ki ezeket a viszonyokat, s mi a hatásuk a gazdasági cselekvésre?

Mindezek miatt az olvasó arra számíthat, hogy a jelen könyv átlépi majd a szűkebben vett közgazdaságtan határait és behatol a politikatudomány, a szociológia, a szociálpszichológia, a politikai és morálfilozófia, valamint a történettudomány területeire is. Erre a kiszélesítésre kíván utalni a *politikai gazdaságtan* kifejezés.

A vizsgálat tárgyának ez a kiszélesítése kétségkívül hátrányokkal is jár majd, mert elveszi a teret egyes közgazdasági elemzések részletes kidolgozása elől. Viszont lehetővé teszi a társadalmi-politikai-gazdasági rendszer belső összefüggéseinek átfogóbb tanulmányozását.

1.5 Pozitív elemzés

A könyv fő témája a történelmileg létrejött szocialista rendszer valóságának pozitív elemzése.

Azok a hivatalos tankönyvek, amelyeket évtizedeken át használtak a szocialista országokban a szocializmus politikai gazdaságtanának oktatásában, rendszerint összekeverték a valóságot az óhajokkal, a ténylegesen létező rendszer valóságos tulajdonságait egy elképzelt, hatékonyan és igazságosan működő szocialista rend kívánatos tulajdonságaival. A jelen könyv természetesen messzemenően óvakodni kíván ettől a súlyos torzítástól. Azt kívánja ábrázolni, amit a tapasztalat felmutat. Azt szeretné leírni, ami ebben a rendszerben szokásos, jellegzetes – és nem azt, ami esetleg megjelenhetne, ha a rendszer valóban úgy működne, ahogy az apologetikus művek írói szeretnék. A könyv újra és újra arra próbál felelni: mi

az, ami ebben a rendszerben normális, szokványos, általános. Azt a kérdést fel sem teszi, mi az, ami optimális lenne a közjólét és a társadalmi érdek szempontjából.

A feladat olyan *szabályosságok* leírása és megmagyarázása, amelyek számos helyen és hosszabb időszakon át érvényesülnek. A társadalomtudósok nem fogalmaznak meg általános érvényű és állandó törvényeket. A szabályosság sokkal szerényebb fogalom. A szabályosságot a körülmények ismétlődő konstellációja teremti; ez a konstelláció megmagyarázható viselkedési mintákat és döntéshozói rutinokat alakít ki a gazdaság szereplőinek körében, valamint maga után von megmagyarázható politikai és gazdasági mechanizmusokat, illetve tendenciákat a gazdasági folyamatokban. A szabályosság nem örök érvényű, és ahhoz a sajátos rendszerhez kötődik, amely létrehívja. Egy adott történelmi periódusban és egy adott rendszerben azonban fellelhetőek tartós szabályosságok. A könyv a következő általános feltevésekből indul ki: a szocializmus elég hosszú időn át áll fenn ahhoz, hogy kialakulhassanak és megőrződhessenek benne viselkedési szabályosságok.⁸

A könyvben közölt pozitív leírások és általános megállapítások helytálló voltának egyedüli próbája: a szembesítés a valósággal. Figyelmeztetni kell az olvasót, hogy a könyv nem végzi el teljes szigorúsággal a szembesítést, s az valószínűleg nem is valósítható meg ebben az időpontban. Ezért indokolt a könyv számos megállapítását hipotézisnek tekinteni, amely igazolásra szorul. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a könyv nem ad alátámasztást megállapításainak. A legfontosabb: meggyőződés szerint a könyv állításaival nem szegyezhetőek szembe olyan tudományos igényű vizsgálatok, amelyek azokat határozottan cáfolnák.⁹

Sok esetben az állítást alátámasztó perdöntő „tanúvallomást” azok szolgáltatják, akik szocialista országban élnek. Ráismernek-e arra helyzetre, amit a könyv leír? Megegyeznek-e a könyvben leírtak azzal, amit nap mint nap fogyasztóként vagy termelőként, vezetőként vagy beosztottként, eladóként vagy vevőként megélnék? Önmagamat is tanúnak tekintem. Ezenkívül több évtizeden át számos további tanúval beszéltem; sok esettanulmányt, beszámolót, jegyzőkönyvet, írásos jelentést, interjút, szociográfiát olvastam el, amelyek mind tanúvallomásként foghatók fel.¹⁰ Abban a

⁸ Általánosan érvényes szabályosságokról szólva a könyv jelen időt használ, míg a szövegezés múlt időre tér át minden olyan esetben, amikor egy meghatározott országban egy bizonyos időszakban mutatózó jelenségről vagy eseményről van szó.

⁹ Minden olyan esetben, amikor egy megállapítás helytálló volta vitatott valamely általam ismert tudományos munkában, a főszöveg vagy a lábjegyzet erre külön felhívja a figyelmet. Ilyen esetben nyomtatékot kap majd annak hangsúlyozása, hogy vitatott hipotézisről van szó.

¹⁰ Jó néhány kutató kézlegyintéssel intézi el az ilyen tanúvallomásokat, mondván: ezek csak anekdoták, komoly tudományos emberek figyelmére nem méltóak. Valójában gyakran sokkal közelebb visznek a valóság megértéséhez, mint számos nagy igénnyel fellépő magas szintű elemzés, amely torzított hivatalos adatokra épül.

meggyőződésben terjesztem elő megállapításaimat, hogy ez az azonosság a könyvben leírt megállapítások és a mindennapos tapasztalat között fennáll. Kész vagyok újra átgondolni bármely megállapítást, ha lényeges tanúvallomás hangzik el ellene.

Gyakran egy általánosabb s ezért elvontabb megállapítás igaz volta közvetlenül nem ellenőrizhető. Ami ilyenkor próbára tehető, az az általános megállapítás összhangja a belőle levonható – és tapasztalatilag kellően igazolt – speciális következtetésekkel és részszabályosságokkal. A könyv több helyen tesz majd kísérletet ilyesféle konzisztenciaelemzésekre.

A könyv egyes állításait statisztikai anyag támasztja alá: összesen 86 táblázatot, hét statisztikai ábrát s számos egyéb adatot is közlünk.¹¹ Emellett a lábjegyzetek hivatkoznak a könyv megállapításait alátámasztó, részletesebb empirikus vizsgálatokra, köztük ökonometria elemzésekre is.

Mindehhez azonban hozzá kell tenni: igen távol van még ennek a témakörnek a szakirodalmá a könyvben felvetődő valamennyi probléma alapos empirikus tisztázásától. A hivatalos statisztika sok adata szándékos torzítást tartalmaz és kifejezetten félrevezető. Az adatok összegyűjtését nehezíti a titkolódzás. A folytonos átszervezések megszakítják az idősorok folyamatosságát. Jó néhány elvileg megfigyelhető és mérhető jelenség esetében nem került sor a rendszeres megfigyelés és mérés megszervezésére. Különösen olyankor mulasztják el a megfigyelést és a mérést, amikor a rendszerre nézve propagandaszempontról káros jelenségről van szó.

Azokban az országokban, amelyekben megszűnt vagy megrendült a kommunista párt egyszemélyes, most számos, korábban eltitkolt információ kerül napvilágra, illetve utólag felülvizsgáltnak és módosítanak korábban eltorzított jelentéseket. Ez a folyamat előreláthatólag tovább tart majd, bár arra nem lehet számítani, hogy minden korábbi statisztikai hamisítást utólag korrigálni fognak. Lehetséges, hogy az adatok egy részének revíziója, valamint a rendelkezésre álló statisztikai jelentések ökonometria elemzése arra készteti majd a szocialista rendszer kutatóit, hogy jó néhány korábbi megállapítást újrafogalmazzanak. Az elméletek első felvázolása azonban nem várhat addig, míg minden szükséges megfigyelés és adat, s azok lelkiismeretes és tárgyilagos statisztikai feldolgozása együtt áll. An-

¹¹ A felhasznált statisztikai anyag csupán kis része alapul saját kutatásomon. Nagy részüket más szerzők publikált műveiből vettem át. A könyv összefoglaló jellege miatt megengedhetem énnekem, hogy ebben a tekintetben ne csak kizárólag elsődleges, eredeti forrásokra támaszkodjak. Szívesen megelégszem tehát másodközléssel, feltéve, hogy az anyag megalapozott, átfogó, és alkalmas a könyv mondanivalójának illusztrációjára. Ezekben az esetekben általában forrásként csak azokat a műveket adom meg, amelyekből a számanyagot vagy táblázatot átvettem. Az olvasó ezekben a közleményekben találja meg az elsődleges források (például a nemzeti és nemzetközi statisztikai forrásmunkák) részletes ismertetését.

Ezúton is köszönetet mondok mindazoknak a kutatóknak és kiadóknak, akik hozzájárultak az általuk összeállított, illetve publikált táblázatok átvételéhez. Az átvételeket a könyv megfelelő helyei részletezik.

nál kevésbé, mert sokszor éppen az elméleti vizsgálat ad készletet valamilyen megfigyelés, mérés, empirikus vizsgálat megszervezésére.

1.6 Modellek

A vizsgálat tárgya magában meghatároz néhány módszertani elvet, amelyet az elemzésnek alkalmaznia kell. A feladat a szocialista országok tapasztalatának általánosítása. Ez a könyv is, mint annyi más tudományos munka, modelleket alkalmaz az általánosítás céljára.¹²

Vegyük például azt az esetet, amikor be akarjuk mutatni, hogy milyen viszony alakul ki a beruházási erőforrások felett rendelkező és a beruházási erőforrást igénylő intézmények között, mégpedig nem konkrétan a Szovjetunióban 1951-ben, vagy Csehszlovákiában 1985-ben az állami iparvállalat és az ipari minisztérium kapcsolatában, hanem általában a szocialista országokban. Ilyenkor elkerülhetetlenül nagymérvű absztrakciót kell alkalmazni. El kell vonatkoztatni az országoként és időszakoként s egy adott országon és időszakon belül szektoronként vagy területenként eltérő, specifikus vonásoktól, s ki kell emelni azt, ami ebben a sokféle egyedi helyzetben közös és jellegzetes. Ez a modell nem tükrözheti pontosan és részleteiben semelyik ország, semelyik időszak, semelyik szektor pontos helyzetét. Az, aki a részleteket jól ismeri, mindig kifogást támaszthat, mondván: a dolog nem pontosan úgy van, ahogy azt a kutató állítja. E várható ellenvetésekkel dacolva, a jelen elemzés mégis az elvonatkoztatás, a modellalkotás, az elméleti általánosítás útját fogja járni.

A szöveg nem fogja explicit módon újra és újra hangsúlyozni, hogy nem a közvetlenül megfigyelt valóságot ismerteti, hanem modelleket, de az olvasónak érdemes lesz mindvégig emlékeztetében tartania, hogy a valóság leegyszerűsített, elvonatkoztatott leképezéseivel ismerkedik meg. A szóhasználat is változatos lesz: néhol tipikus helyzetről, jellegzetes szerke-

¹² A *modell* szót itt igen tág értelemben kell felfogni. Napjaink közgazdászai hajlamosak ezt a tudományelméleti szakkifejezést kizárólag a matematikai formanyelven leírt modellekre fenntartani. Miközben a matematikai formalizálás a modellalkotás egyik lehetséges eszköze, kétségkívül nem az egyedüli eszköz. Alkalmazásának vannak előnyei és hátrányai. Átváltás (trade-off) érvényesül egyfelől a pontosság és szigorúság, másfelől a valóság ábrázolásának gazdagsága között.

Ez a könyv verbális modelleket (ideáltípusokat vagy prototípusokat) alkalmaz. Ez nyereség és veszteség egyszerre. Kétségkívül lazább, néhol szinte pongyola megfogalmazásokhoz vezet. Ugyanakkor módot ad gazdagabb, az élethez közelebb álló leírásokra és elemzésekre, mert építeni tud az olvasó gondolatátársításaira. Könnyebbé teszi a gyakori váltást az elvonatkoztatás különböző szintjei, az egyszerűsítő feltevések különböző kombinációi között.

A matematikai modellezés iránt érdeklődő olvasó a lábjegyzetekben hivatkozásokat talál a különböző verbális modellek és feltételezések formalizálására.

zetről, prototípusról lesz majd szó, de mindezek a kifejezések a maguk helyén az „elméleti modell” fogalmának szinonimáiként értelmezhetők.

A könyv nagyszámú szabályosságot fog ismertetni. Ezek nem egyszerűen egymás mellett, egymástól függetlenül léteznek, hanem egymással szoros összefüggésben. Vannak közöttük mélyebb jelentőségűek, amelyek megmagyaráznak más, felszínebb jellegű, kisebb jelentőségű szabályosságokat. A szabályosságoknak ez a hierarchiája remélhetőleg világosan kibontakozik az olvasó előtt, mire a könyv végére ér. Ennyiben tehát nem csupán lazán egymás után közölt megfigyelésekkel ismertet meg a könyv, hanem egy deduktív gondolatmenettel, amely néhány fő premisszából vezeti le a következtetések egész gondolati hálózatát. A gondolatmenet számos eleme külön-külön ismert az irodalomban; a könyv sajátossága az a dedukció, amely ezeket, valamint a kevésbé ismert elemeket szorosan összefűzi [→15].

1.7 Értékelés

Az elmondottakból, a pozitív kutatási és modellalkotási feladatok hangsúlyozásából nem következik, hogy a továbbiakban „értékmentes” elemzésre kerül sor. Minden társadalmi-politikai-gazdasági rendszer megítélhető abból a szempontból, hogy mennyire szolgál különböző etikai kívánalmakat, mennyire segíti elő meghatározott értékek érvényesülését.

A könyv nem kívánja az olvasóra erőltetni a szerző saját értékrendjét. Lehet, hogy ez az értékrend óhatatlanul is kiviláglik a témák konkrét kiválogatásából, hangsúlyokból és a tények csoportosításából. Mégis, amennyire csak lehet, a könyv megpróbál elfogulatlan lenni. A szabadság, az egyenlőség, a társadalmi igazság, a jólét és jó néhány egyéb végső érték egyaránt szerepelni fog a rendszer teljesítményének elbírálásakor. Hasonlatképpen azt mondhatnánk: ezek az értékek a különböző „tárgyak”. A könyv megkísérel a szocialista rendszer számára „osztályzatot” adni minden komolyan számításba jöhető tárgyiból. Lehetőleg mérlegeli a legfontosabb „tárgyakat”, amelyeket rendszerek összehasonlításakor figyelembe szoktak venni, illetve amelyeket a rendszer saját ideológiája sugalmaz.

A hasonlatot folytatva, az iskolai bizonyítványok értékelésekor minden érintett személy, szülő, tanár és diák, egymástól eltérően, más-más módon súlyozza a tárgyakat. Van, akinek a matematika, van, akinek a testnevelés vagy a történelem a legfontosabb.

A könyv eleget tesz saját célkitűzéseinek, ha tárgyilagosan és meggyőzően képes szólni arról, hogy a szocialista rendszer melyik tárgyból milyen osztályzatot érdemel, melyik értéket milyen jól szolgálja. Ez a „tárgyankénti” minősítés még tudományos feladat. A legkülönbözőbb vi-

lágnezetű és pártállású emberek egyetérthetnek abban, vajon ezt a tudományos feladatot kielégítően megoldotta-e a könyv. S ha igen, akkor mind ezeknek a nagyon különböző világnézetű és pártállású embereknek egyaránt segítséget adhat saját gondolataik tisztázásához.

Mindezek végeztével az olvasó magára marad saját lelkiismeretével és politikai-erkölcsi meggyőződésével. Ami ezen túl következik: a teljesítmény különböző összetevőinek „súlyozása”, a rendszer összesített teljesítményének szembesítése saját értékrendjével – ez már természetesen az olvasóra hárul.

Számos helyen hivatkozás történik majd különböző szocialista eszmékre: utópiákra, a jövő társadalmi berendezkedésére vonatkozó „tervrajzokra”, víziókra és gyakorlati programokra. Mindez azonban legfeljebb melléktémaként vetődik majd fel, abból a célból, hogy az ideológiák gyakorlati hatását vizsgáljuk, vagy hogy egyik-másik előzetes elképzelést szembesítsük a valósággal. A könyv nem tartalmazza a szocialista eszmék történetének módszeres áttekintését és értékelését.

Arra sem vállalkozik ez a könyv, hogy a szocialista rendszer pozitív elemzésén és értékelésén felül normatív elméletet is kidolgozzon. Leírja és magyarázza a szocialista rendszerben végbemenő reformfolyamatot, de maga nem ad reformjavaslatokat. Annál kevésbé, mert meggyőződésem szerint a szocializmus rendszerében élő országok végső soron csak azzal küzdhetik le a társadalom és a gazdaság súlyos bajait, ha rendszerváltásra kerül sor.

A rendszer előzményei és prototípusai

MIELŐTT A KÖNYV FŐ TÉMÁJÁHOZ, a klasszikus szocialista rendszer és a reformok elemzéséhez hozzákezdénénk, előbb az előzményekről kell szót ejteni. Noha nem vizsgáljuk részleteiben a szocializmus intellektuális történetét, szükségesnek látszik, kiemelkedően fontos szerepe miatt, a marxi szocializmuskép felvázolása. Ezt követi a szocialista forradalom előtti rendszer rövid jellemzése, majd a szocialista rendszer főbb prototípusainak bemutatása. Végül egy gyors pillantást vetünk arra a korszakra, amely átvezet a preszocialista társadalomból az intézményesült és konszolidálódott klasszikus szocializmusba.

2.1 Marx szocializmusképe

Marx tudományos munkásságának¹ oroszánrésze a kapitalizmussal foglalkozott, s a jövőendő szocialista társadalmáról keveset írt. Szórványos megjegyzéseiből is összeállítható azonban, ha csak vázlatosan is, az a „tervrajz”, amely előtte lebegett. Itt most csak annyit emelek ki belőle, amennyi a jelen fejezet témája szempontjából lényeges; később, a könyv más részeiben többször is visszatérek majd Marx szocializmusra vonatkozó gondolataira.

Marx, a kapitalizmus forradalmár kritikusa mindenkor nagy elismeréssel szólt arról a teljesítményről, amelyet ez a rendszer a termelőerők fejlesztésében, a középkori elmaradottság felszámolásában, a technikai haladás előmozdításában, a termelés szervezettségének javításában és koncentrációjának növelésében képes elérni. Ez a folyamat Marx szerint a proletariátus kizsákmányolása közepette megy végbe. A tőkefelhalmozást a kizsákmányolt osztály növekvő elszegényedése kíséri. A folyamat végül is elkerülhetetlenül forradalomhoz vezet: a kapitalisták hatalmát megdöntik, „a kisajátítókat kisajátítják”.

A gondolatmenet világosan magában foglalja, hogy a szocializmus – marxi kifejezősmódot használva – a kapitalizmus „meghaladását” jelenti majd. Akkor jelenik meg, amikor a kapitalista rendszer teljesen kifejlődött, nemcsak érett, de túlérrett; amikor a kapitalista termelési mód akadályává

¹ Marx gondolatairól és a marxizmusról a következő összefoglaló munkákat ajánljuk az olvasó figyelmébe: T. Bottomore, szerk. (1983), L. Kolakowski (1978), G. Lichtheim (1961) és D. McLellan (1980). A magyar nyelvű irodalomból lásd Balogh István (1987), Márkus György (1971) és Tőkei Ferenc (1977) munkáit.

vált a termelőerők fejlődésének, de egyúttal elő is készítette a kapitalizmusnál fejlettebb termelési mód, a szocializmus anyagi feltételeit. Előkészítette azzal, hogy a termékek zömét nagyüzemi módon állítják elő, modern technikával, a vállalatokon belüli nagyfokú szervezettséggel. A termelés magas szintű szervezettsége és koncentrációja révén csak maroknyi kapitalista tulajdonos marad, akiket elsöpörnek az útból, s a proletariátus átveszi a termelés igazgatását.²

E szocializmusképpen a termelés irányítása aránylag egyszerű feladat. A termelési viszonyok könnyen átláthatók, ha már nem zavarják a tisztánlátást a piac anarchiája s a pénz közvetítésével végbemenő árucsere bizonytalanságai. A társadalmi munka ebben a jól áttekinthető helyzetben közvetlenül elosztható a különböző feladatok között, s közvetlenül állítható az emberi szükségletek kielégítésének szolgálatába.

A gondolatmenetben szoros logikai kapcsolat van a termelőerőknek a kapitalizmus által már elért magas színvonala és a szocialista gazdálkodási forma sima, könnyű működtetése között. Marx magától értetődőnek tekintette, hogy a szocialista rend a legfejlettebb kapitalista országokban kerül majd először uralomra.

2.2 Rendszerprototípusok

A szocialista rendszer három *prototípusát* különböztethetjük meg.

1. *Forradalmi átmeneti rendszer* (átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba).

2. *Klasszikus rendszer* (vagy klasszikus szocializmus).

3. *Reformrendszer* (vagy reformszocializmus).³

² „...Csakis Anglia szolgálhat egy komoly gazdasági forradalom emeltyűjéül – írja Marx [1870] (1964b, 402–403. o.) – Ez az egyetlen ország, ahol a *tőkés forma* – azaz a nagy méretekben, tőkés vállalkozók alatt egyesített munka – csaknem az egész termelést hatalmába kerítette. Ez az egyetlen ország, ahol a *lakosság nagy többsége bér munkásokból áll*. Ez az egyetlen ország, ahol az osztályharc és a munkásosztály szervezettsége a trade-unionok révén bizonyos fokú érettségre és egyetemességre *tett szert*... itt értek meg leginkább [a kapitalizmus] megsemmisítésének anyagi feltételei.”

Hasonlóképpen Engels [1894] (1970, 401–402. o.) is azt hangsúlyozta, hogy „azok az országok, amelyek csak éppen most térnek át a tőkés termelésre”, eljuthatnak ugyan a szocializmushoz, de „ennek elengedhetetlen feltétele az eddig tőkés Nyugat példája és aktív segítsége. Csak ha a tőkés gazdasági rend már túljutott a hazájában és azokban az országokban, ahol virágzott”, akkor léphetnek az elmaradottabb országok a szocializmus útjára.

³ A klasszikus rendszert a 3.–15. fejezetek, míg a reformrendszert a 16.–24. fejezetek tárgyalják. Ezt az elhatárolást igyekeztem tekintetbe venni, amikor a statisztikai táblázatok helyét kijelöltem. Néhol azonban, például sok országot átfogó, azonos időszakokra vonatkozó nemzetközi összehasonlítás esetén nem volt mód az elhatárolás következetes érvényesítésére. A 3.–15. fejezetekben szép számmal találhatók olyan táblázatok, amelyekben megjelennek reformgazdaságokra vonatkozó adatok is.

Három „modellről” van itt szó. Semelyik ország konkrét rendszere saját történelme egyetlen időszakában sem pontosan azonos e három modell egyikével sem. Ugyanakkor ezek a modellek mégsem valamiféle ideális, utópisztikus szocializmus leírásai, hanem a szocializmus történelmi realizációinak absztrakt általánosításait kívánják megadni.

A három prototípus – első megközelítésben – három, az időben egymást követő történelmi *szakaszra* utal. A forradalom után egy átmeneti korszak következik, majd kifejlődik az érett, klasszikus szocializmus. Később, hosszabb történelmi korszak után, felválthatja a reformszocializmus.

A szocializmus e szakaszai után rendszerváltás következik; ennek kapcsán beszélhetünk egy további prototípusról:

4. *Posztszocialista rendszer* (átmenet a szocializmusból a kapitalizmusba). A 3. rész ismételtén utal majd erre a szakaszra, de annak részletes tárgyalása nem tartozik a jelen könyv témakörébe.

A prototípusok egymást követő történelmi szakaszonként való értelmezése csak első – nem egészen pontos – megközelítésnek fogadható el. Valójában a történelem menete ennél sokkal bonyolultabb.

Egyes országokban más a sorrend, vagy pedig egyes szakaszok változva vissza-visszatérnek. Például a Szovjetunióban a „hadikommunizmus” korszaka tekinthető forradalmi-átmeneti korszaknak, amelyet előbb egy sajátos reformkor, a „NEP-korszak” követett, s majd csak ezután ment végbe a klasszikus rendszer teljes kiépülése. Kínában már kialakult a klasszikus rendszer, amikor drámai fordulatként megkezdődött a „kulturális forradalom”. Ez sok tekintetben hasonlított ahhoz, amit ez a könyv forradalmi átmeneti rendszernek nevez.

Azt már igazolta a történelmi tapasztalat, hogy az első típus nem maradhat fenn vég nélkül, hanem valóban átmeneti, és előbb-utóbb át kell adnia a helyét a klasszikus rendszernek. Arra azonban nincsen egyöntetű és végérvényes tapasztalat, hogy a klasszikus rendszert okvetlenül fel kell váltania egy reformált szocialista rendszernek. Vannak országok, amelyekben a jelen könyv írásakor továbbra is fennmaradt a klasszikus rendszer (Észak-Korea és Kuba). Másutt (például Kelet-Németországban és Csehszlovákiában) a reformszocializmus megkerülésével ugrott át a társadalom a klasszikus szocializmusból a posztszocialista átmenetbe.

Egy-egy történelmi korszakon belül valamely országban esetleg nem

→ Ez nyilvánvalóan megengedhető, ha olyan jelenséget szemléltet egy táblázat, amely egyaránt érvényesül a klasszikus és a reformrendszerben. Más szóval, a szocialista rendszer valamely állandó vonása illusztrálható a reformgazdaságból vett adatokkal is.

Más esetekben a táblázatból is kiderül, hogy érdemleges különbség van a klasszikus és a reformrendszerbeli állapot között. A táblázat átfogó jellege azonban kikényszeríti, hogy már a 3.–15. fejezetek keretében, mintegy előlegképpen, hivatkozzunk későbbi, reformkorszakbeli adatokra is.

tisztán érvényesül egyik vagy másik prototípus, hanem – valamelyik túlsúlya mellett, azzal összefonódva – megjelennek más típusok egyes vonásai is. Ez az összefonódás és összekeveredés egymással ellentétes tendenciák együttes jelentkezésével, belső konfliktusokkal járhat együtt.

Még ha egy-egy prototípus élettartama egy-egy országban aránylag jól köthető egy meghatározott történelmi időszakhoz, senki sem állíthatja, hogy az egész időszak folyamán mindvégig változatlan volt a rendszer. A Szovjetunió társadalmi-politikai-gazdasági rendszere Sztálin hatalmának megszilárdulásától a haláláig (tehát mondjuk az 1928-tól 1953-ig tartó 25 éves időszakban) mindvégig a klasszikus rendszer fő vonásait mutatta. Más volt azonban a kezdetben, amikor ezek a jellegzetességek kibontakoztak és megszilárdultak, s már némiképpen más volt a végén. Hruscsov átmeneti reformkísérletei után (1953–1964), Brezsnyev korszakában (1964–1982) ismét a klasszikus rendszer éledt fel, miközben Brezsnyev időszaka tagadhatatlanul különbözött Sztálinétól. A prototípus egy „inter-temporális átlagot” próbál visszatükrözni; azt emeli ki – a példánál maradva – ami Sztálin uralmának kezdetén, közepén és végén s hasonlóképpen Brezsnyev uralmának egész időszakában közös volt. Figyelmünket a társadalom tartós, hosszú távú állapotaira összpontosítjuk, továbbá arra, hogy ezeket a tartós állapotokat (például a klasszikus és a reformszocializmus rendszerét vagy a szocialista és a kapitalista rendszert) egymással összehasonlítsuk. Az többnyire kívül esik a vizsgálat témakörén, hogy milyen rövid távú ingadozások és más változások mennek végbe egy-egy prototípus, illetve egy-egy társadalmi-gazdasági rendszer fennállásának időtartamán belül.

A prototípusok gondolati építményének megszerkesztése azt a célt szolgálja, hogy a sok évtizedes történelmi időt sűrített formában ragadja meg. Nem állóképekben, mert – mint látni fogjuk – a rendszert mozgásban, dinamikusabban ábrázolja, s cselekményeiken keresztül mutatja be a szereplőket. Talán találhatóbb egy irodalmi hasonlaltal élni: olyan ez, mintha egy igen hosszú történelmi időszakot átfogó regényt négy különálló egyfelvonásos drámává sűríténénk össze. Nyilvánvalóan igen sok elvész a regényben leírtakból, de azért a drámákban tömörítve megjelenhetnek a legfontosabb események, szereplők és konfliktusok.

A prototípusok megértése nem pótolja a konkrét történelmi vizsgálatot, sem az események utólagos megmagyarázásában, sem pedig a jövőre vonatkozó konkrét predikcióban. Ettől azonban e modellek még használható gondolati eszközöknek bizonyulhatnak, mind a deskriptív, mind pedig a prediktív kutatásban.

2.3 A szocialista forradalom előtti rendszer

Most pedig térjünk át a történelem tényleges menetének vizsgálatára! A szocialista forradalmat megelőző társadalmi rendszer leírásával kell kezdenünk. Először is azt a kérdést kell feltenni: mennyiben voltak hasonlóak a különböző szocialista országokban a belső adottságok, amikor a társadalom elindult a szocialista rendszer felépítésének útján. A pontosabb elemzés céljára szigorúan meg kellene különböztetnünk azokat az országokat, amelyekben belső erők vitték győzelemre a szocialista forradalmat azoktól, amelyekben külső erők vezették be a szocialista rendszert, s a két csoportot külön kellene elemeznünk. Csakhogy kizárólag a Szovjetunió, az első szocialista ország esete nyilvánvaló ebből a szempontból: Lenin bolsevik pártját nem segítette uralomra külső hatalom. Az összes többi szocialista ország esetében a kép nem egyértelmű, hiszen a szocialista forradalmat előkészítő erők legalább erkölcsi támogatást kaphattak a Szovjetuniótól, s később más szocialista országoktól is, s igen sok esetben ennél sokkal kézzelfoghatóbb politikai, szervezési, pénzügyi és katonai támogatásban is részesülhettek. Még ha végletesen túlzott is az az állítás, hogy a többi szocialista ország mindegyikébe egyszerűen „exportálták” a szocializmust, annyi azért igaz, hogy a legtöbb esetben a belső erők és a külső támogatás különböző arányú kombinációi érvényesültek.⁴

A jelen elemzés nem igényli azt, hogy mindegyik országra vonatkozólag részleteiben megvizsgáljuk ezeket az arányokat. Ehelyett a következő eljárást alkalmazzuk:

A 2.1 táblázatban szerepeltetünk az 1.1 táblázat 26 országa közül kiemelt 14 országot. Ezekkel kapcsolatban a szakértők általában egyetértenek abban, hogy a külső segítség szerepe aránylag kisebb volt a belső erőkhöz képest, s ezért itt főképpen belső erőből került hatalomra a kommunista párt. Nem állítjuk, hogy a 2.1 táblázat felsorolja az összes ilyen országot, de kétséges esetekben az illető országot inkább kihagytuk a táblázatból. Azt sem állítjuk, hogy a hatalomra törő kommunista párt számára nyújtott külső politikai, pénzügyi és katonai segítség szerepe jelentéktelen volt, csupán annyit mondunk: ezekben az országokban a belső erők játszottak főszerepet – vagy legalábbis különösen fontos szerepet – a forradalom véghezvitelében.

A 2.1 táblázatban szereplő országokra vonatkozóan most már jellemezhető a szocialista rendszer előzményéül szolgáló társadalmi-politikai-gazdasági rendszer néhány közös fő vonása.

⁴ Később visszatérünk arra a kérdésre, hogy milyen hatást gyakorolt a rendszer általános vonásainak kialakulására a Szovjetunió sajátos induló állapota és történelmi fejlődése, s az a befolyás, amelyet a szovjet példa, valamint a szovjet beavatkozás gyakorolt a többi szocialista országra [→15.4].

1. Igen elmaradott, gazdaságilag fejletlen országok szerepelnek ebben a csoportban.⁵ Ezt jól jelzi, hogy a termelés (egy lakosra számítva) a forradalom előtt a legfejlettebb országok akkori termelésének csupán töredéke volt.

2. Alacsony volt az ipar részaránya. Alapjában véve mezőgazdasági országok voltak ezek, ahol a lakosság legszélesebb rétegét parasztok vagy föld nélküli mezőgazdasági munkások alkották.

3. A korszerű technikával felszerelt és korszerűen szervezett nagyüzemekből álló modern szektor aránylag szűk volt.

4. A társadalmi viszonyokban és a tulajdonformákban sok volt a prekapitalista elem.

5. Kiáltóan éles volt a jövedelemeloszlás egyenlőtlensége; jóval egyenlőtlenebb, mint ugyanazon korszak fejlett országaiban. A szakadék gazdag és szegény között nagy szerepet játszott a lakosság forradalmasításában.

6. A politikai rendszer tekintetében figyelemre méltó, hogy a 2.1 táblázatban felsorolt országok között nem volt egyetlen konszolidált parlamenti demokrácia sem. A politikai szabadságjogokat súlyosan elnyomó rendszer volt valamennyi; nem egy közülük brutális diktatúra.

7. Ha nem is mindegyik, de a felsorolt országok közül elég sok félig vagy egészen függött más országoktól: gyarmat vagy félgymat volt, katonai megszállás alatt állt, vagy egyszerűen gazdaságilag és politikailag függött egyik-másik erősebb, fejlettebb országtól. Ezért napirenden volt a nemzeti függetlenség kivívása.

8. Az itt szereplő országok többségében olyan események zajlottak le a forradalom előtti években, amelyek szétzilálták a társadalom intézményeit: háborúk külső ellenséggel, polgárháborúk, gerillaharcok vagy ismételt felkelések. Ezek közül az események közül a háborúk egyes esetekben összefüggtek a 7. pontban említett helyzettel.

Az első négy vonás merőben ellentétes a Marx által felállított követelményekkel: nem olyan országokban indul útjára a szocializmus, amelyekben a kapitalizmus immár túlérétt, s mindent megtett, amire a termelőerők fejlesztésében képes volt. A szocializmus – az aránylag szűk modern szektortól eltekintve – nem örökölt fejlett, jól szervezett, nagyüzemekbe koncentrált termelést. Ráadásul a társadalom szétzilált állapotban kerül új irányítás alá.

⁵ Mao Ce-tung (1977, 306. o.) leleplező erejű magyarázatot ad erre a tényre. „Két gyengeségünk egyben két erős oldalunk is. Mint ahogyan máshol is mondtam, először is »szegények« vagyunk, másodsor pedig »tiszták«. A »szegényen« azt értem, hogy nincs jelentős iparunk és fejletlen a mezőgazdaságunk. A »tisztán« pedig azt értem, hogy olyanok vagyunk, mint egy tiszta papiros, és alacsony a kulturális és tudományos színvonalunk... Ez nem baj. A szegény forradalmat akar, míg a gazdagnak nagyon nehéz forradalmat kívánnia. A magas tudományos és technikai színvonalon álló országok arroganciával teltek. Mi olyanok vagyunk, mint egy tiszta papírlap, amelyre jól lehet írni.”

2.1 TÁBLÁZAT

Szocialista országok: forradalom, nagyrészt belső erőből

1. Sor- szám	2. Ország- név	3. Hata- lomra kerülés éve	4. Gazdasági fejlettség szintje, egy főre jutó GDP ^a (USA=100)	5. A külső függés jellege	6. Fegyveres események típusa
<i>a kommunista párt hatalomra kerülését megelőzően</i>					
1.	Szovjetunió	1917	21,8 ^b	Független állam	I. világháború
2.	Albánia	1944	–	Független állam, olasz megszállás	II. világháború Felszabadító harc
3.	Jugoszlávia	1945	14,0 ^c	Független állam, német és olasz megszállás	II. világháború Felszabadító harc
4.	Kína	1949	–	Független állam, japán megszállás	II. világháború Forradalmi háborúk a felszabadító harc előtt és után
5.	Vietnam	1954	–	Francia gyarmat, japán megszállás	II. világháború Felszabadító harc előbb a japánok, majd a franciák ellen
6.	Kuba	1959	–	Független állam	Gerillaharcok az országban belül

7.	Kongó	1963	12,8	Francia gyarmat 1960-ig	Gyarmati függetlenségi harcok, katonai hatalomátvétel
8.	Szomália	1969	5,4	Olasz gyarmat	Katonai hatalomátvétel
9.	Dél-Jemen	1969	6,0	Brit gyarmat	Gyarmati függetlenségi harcok
10.	Benin	1972	5,0	Francia gyarmat 1960-ig	Katonai hatalomátvétel
11.	Etiópia	1974	4,5	Független állam	Katonai hatalomátvétel
12.	Mozambik	1975	12,4	Portugál gyarmat	Gyarmati függetlenségi harcok
13.	Nicaragua	1979	21,4	Független állam	Fegyveres felkelés
14.	Zimbabwe	1980	14,7	Volt brit gyarmat, gyakorlatilag független	Hétéves gerillaharcok

Forrás: 1. sor: Sz. N. Prokopovics (1918, 66. o.); 3. sor: Ehrlich Éva (1990, 8. táblázat); minden további sor: I. B. Kravis–A. W. Heston–R. Summers (1978, 4. táblázat).

^a Kifejezőbb lett volna az egyes országok gazdasági fejlettségét a forradalom előtti utolsó békeév adatával jellemezni, de adatok hiányában ezt csak részben sikerült megvalósítani. A jelzés nélküli adatok 1970-re vonatkoznak.

^b Oroszország európai területének egy főre jutó nemzeti jövedelme 1913-ban az Egyesült Királyság nemzeti jövedelmének százalékában.

^c Az adat 1937-re vonatkozik.

Nyolc pontban összefoglaltuk a szocialista forradalom előtti társadalmi-politikai-gazdasági rendszer közös fő vonásait. A tárgyalás során, nemcsak ebben a fejezetben, de a későbbiekben is, többször történik majd hivatkozás a forradalom előtti helyzet jellegzetes vonásaira, az új rendszer kialakulásának induló állapotára. A szocializmusnak azokra a formáira, amelyek a Szovjetunióban, Kínában és más, főképpen belső erőből a szocialista útra tért országokban meghonosodtak, és amelyekre mélyen rányomta a bélyegét az örökölt elmaradottság s az induló állapot többi jellegzetessége.

Érdemes ezek után áttekinteni azokat az országokat, amelyek alapjában véve nem belső erőből valósították meg a szocialista forradalmat. Nos, ez a csoport a fent felsorolt nyolc ismerv tekintetében nagyon heterogén. Egyes országokra, például Mongóliára és Afganisztánra ráillik ugyanaz a jellemzés, amelyet a 2.1 táblázatban szereplő országokra vonatkozóan adtunk. Viszont azok a kelet-európai országok, amelyeket a második világháború után a Szovjetunió megszállt, többségükben már túljutottak a fejlődésnek azon az alacsony fokán, amely a forradalom idején a 2.1 táblázatban felsorolt országokat jellemezte. Sőt kettő közülük, Csehszlovákia és Kelet-Németország az iparilag legfejlettebb országok csoportjába tartozott. Ezekre az országokra a nyílt és a burkolt szovjet beavatkozás kívülről kényszerítette rá azt a rendszert, amely első történelmi realizációjában egy elmaradott társadalomban fejlődött ki.

Ebből következik, hogy amikor az elemzés további részében azt próbáljuk tisztázni, mi alakította ki a szocialista rendszer tulajdonságait, célszerű lesz nem ennek az utóbbi, „kívülről forradalmasított” országcsoportnak az induló adottságait alapul venni, hanem a 2.1 táblázatban szereplő országok s mindenekelőtt a Szovjetunió kezdeti állapotát.

2.4 A forradalmi átmenet a klasszikus rendszer felé

A most következő alfejezet foglalkozik, igen röviden, annak az időszaknak a jellemzésével, amely átvezet a preszocialista rendszerből az intézményszerű klasszikus rendszerbe.

Az átmenet országonként eltérő módon megy végbe. Mindazonáltal fellelhetőek közös vonások, főképpen azokban az országokban, amelyek alapjában véve saját erejükből léptek a szocialista forradalom útjára. Elemzésünkben ezeket a közös vonásokat emeljük ki. A következő összefoglalás nem minősül konkrét történelmi leírásnak, inkább csak több ország átmeneti korszakának együttes, modellszerű vázlatát körvonalazza.

Nem elég áttekinteni a legfontosabb intézkedéseket, hanem szükség van a korszak közhangulatának, politikai légkörének érzékeltetésére is. A forradalom hívei lelkesek, a győzelem, a nagy történelmi igazságtétel tudata

hatja át őket. Azok, akik a börtön, a kínzás, a halál veszélyét is vállalva a forradalom győzelméért harcoltak, készek továbbra is áldozatokat hozni eszméik valóra váltásáért. Számukra magától értetődőnek tűnik a közösségért végzett munka. A lelkesedés nemcsak az aktív forradalmárok kis csapatát hatja át, hanem nagy tömegeket ragad magával. Ezért tekintik sokan a szocializmus „hőskorának” ezt a szakaszt.⁶

Mindjárt megkezdődik „a kisajátítók kisajátítása”. Állami vagy közösségi tulajdonba veszik a gyárak, a bankok és más intézmények egy részét. Azonnal hozzálátnak a termelés és az elosztás központosításához.

A redistributív rendszabályok közül a legfontosabb: a nagy latifundiумok elkobzása a földesuraktól és szétosztása a földtelenek és szegényparasztok között.

Nem egyszerűen államosítás-szocializálás zajlik le, hanem ezzel összefonódva a tulajdon és a jövedelem redistribúciója is. Emlékeztetünk arra, hogy a forradalom előtti rendszerben milyen éles egyenlőtlenség érvényesült. Ezt, amilyen gyorsan csak lehet, megpróbálja az új rendszer megszüntetni. A kiváltságos osztályokat megfosztják magas jövedelmüktől, és vagyontárgyaik jó részét is konfiskálják. Nem egy helyen a gazdagok lakásaiba szegény családokat telepítenek. Palotákba iskolákat, munkásüdülőket költöztetnek.

Mivel a legtöbb országban külső vagy belső háborúk közepette megy végbe ez az első forradalmi átalakulás, s a gazdaság szétfelbomlott állapotban van, mindjárt az első feladatok között jelentkezik az élelmiszerek igazságos elosztása. Jegyrendszert vezetnek be, amely a szegények számára is garantálni akarja, hozzáférhető áron, az alapvető élelmiszereket. Üldözik a feketézőket, akik meg akarnák kerülni a jegyrendszert.

Bármily súlyosak is a gazdaság nehézségei, már kampány indul a lakosság egészére kiterjedő népoktatásra, megígérik a lakosság számára az ingyenes, alapvető egészségügyi ellátást, gyermeküdültetéseket szerveznek.

A történelmi igazságtétel indulata nemcsak a gazdasági javak újraelosztásában nyilvánul meg, hanem a régi rend urainak, a kiváltságosoknak, a gazdagoknak, a vezető politikusoknak és köztisztviselőknek az üldözésében is. Sokat közülük börtönbe vagy munkatáborba zárnak vagy kivégeznek. A fizikai erőszak és a kegyetlen terror gyakori kísérőjelenségei a for-

⁶ L. N. Kricman szovjet gazdaságtörténész ezt a címet adta a szovjet hadikommunizmusról szóló könyvének: *A Nagy Orosz Forradalom hőskorszaka* (1926). A hadikommunizmus időszaka annak a prototípusnak az egyik történelmi realizációja, amit a jelen könyv forradalmi átmeneti rendszernek nevez. Igen sok (bár nem minden) vonása megegyezik az általánosított modellek azokkal a jellegzetességeivel, amelyeket ebben az alfejezetben leírtunk.

A szocialista rendszer első éveiről a következő műveket ajánljuk az olvasó figyelmébe: *Szovjetunió*: M. H. Dobb [1948] (1960), A. Nove (1969, 3. fejezet) és Szamuely László (1971); *Kína*: H. Harding (1981) és M. Meisner (1986); *Jugoszlávia*: D. D. Milenkovich (1971) és F. B. Singleton-B. Carter (1982); *Magyarország*: Pető Iván-Szakács Sándor (1985).

radalmi korszakoknak. Az anyagi javak elkobzásában és az előző rendszer uralkodó rétegének személyes üldözésében egymás mellett, sőt néha egymást keresztezve mennek végbe egyfelől spontán, törvény által jóvá nem hagyott cselekmények, másfelől sebtében hozott új jogszabályok által előírt intézkedések. A társadalomban, amelyet esetleg már amúgy is szétzilált a forradalmat megelőző kül- és belháború, nincsen törvényes rend és jogbiztonság, széles körben anarchikus jelenségek mutatkoznak.

Kezdetről fogva megoszlik az ország lakossága: a forradalom támogatói és a közömbösek, az egyszerűen csak túlélni akarók mellett megjelennek az aktív ellenállók is, akik szembehelyezkednek a forradalmi változtatásokkal. Az ellenállás néhol csak kisebb helyi akciókban nyilvánul meg, máshol szervezett formát ölt: felkelések törnek ki, polgárháború bontakozik ki. Ez tovább fokozza az erőszakos cselekményeket mindkét harcoló fél oldalán; a megtorlás még kíméletlenebb megtorlást szül.

Fel szokták vetni a kérdést: mi lett volna, ha Marx várakozása beválik, és a szocializmus a legfejlettebb országokban kerül hatalomra? Mi lett volna a helyzet akkor, ha a szocializmus békés körülmények között kezdte volna kormányozni a kapitalizmus által már hatalmasra kifejlesztett, korszerű termelőerőket, és így kezdetről fogva bőségesen el tudta volna látni a népet anyagi javakkal?

Történelmi tény, hogy egyetlen fejlett kapitalista országban sem jutott hatalomra belső erőből a szocialista rendszer. Éppen az előző alfejezetben leírt helyzet (jelentős részben prekapitalista jellegű elmaradottság, szegénység, kiáltó egyenlőtlenség, brutális elnyomás, majd a társadalom mélyreható válsága) késztet forradalomra, és teszi lehetővé, hogy a kommunista párt magához ragadja a hatalmat. A rendszerváltásnak ezek a feltételei váltják ki azokat a jellegzetes történéseket, amelyeket a fentiekben összefoglaltunk: a lelkesedést és az áldozatkészséget a nyertes oldalon és az ellenállást a másikon; a drámai gyorsaságú újraelosztást; a társadalmi rend szétesettségének állapotát.

Érthető s az előzményekkel jól magyarázható a forradalmi korszak számos vonása. Nem kevésbé érthető azonban az is, hogy ez a korszak csupán átmeneti lehet, mivel számos tényező, amely ezt a rendszert életben tartja, csupán ideiglenes jellegű.

A forradalmi lelkesedés, az áldozatkészség csak keveseknél tart ki egy életen át. Az átlagember egy nagy ügytől, tömegmozgalomtól lelkesítve, a közeli győzelemben bízva, képes önként áldozatokat hozni a közösségért – de csak rövid időn át. Utána vissza akar térni a nyugodt, hétköznapi élethez. Kapcsolatot akar érezni munkája, áldozatai és saját anyagi jóléte között. Elkerülhetetlenül szükségessé válik, hogy az embereket anyagi jutalmakkal és büntetésekkel ösztönözzék teljesítményekre.

Amikor már minden gazdagtól elkobozták mindazt, amit egyáltalán el lehetett venni, akkor ennek a fajta redistribúciónak a lehetőségei ki-

merülnek. A forradalmat megelőző, majd az azt követő események és az átmenet zűrzavara visszavetik a termelést.⁷ Világossá válik, hogy a lakosság anyagi helyzetének további javulásához már nem elvenni, hanem termelni kell. Szükség lesz a termelés – immár jelentős részben köztulajdonú, kollektív termelés – megszervezésére és hathatós irányítására.

A forradalom előtti rendszer elmaradottságban hagyta az országot, s a forradalmárok azt ígérték, hogy ha hatalomra kerülnek, véget vetnek ennek az elmaradottságnak. Ahogy a társadalom túljut a véres kül- és belháborúkon, s megnyílik a lehetőség a békés munkára, a hatalmon lévők úgy érzik: valóra kell váltaniok ezeket az ígéreteket, mégpedig a gazdaság termelőerőinek rohamos növelése révén. Gyors és látványos gazdasági sikereket szeretnének elérni. Ráadásul katonailag is veszélyeztetettnek érzik a rendszer helyzetét, rövid idő alatt akarják növelni katonai erejüket, ami megint csak a gyors gazdasági növekedés irányába fordítja a figyelmüket.

Az előbbieken vázolt céloknak a megvalósításában most már zavar az anarchia, a jogrend hiánya, a helyi önkényeskedés. Semmilyen társadalom sem tud működni valamiféle fegyelem nélkül. Megnő az igény a rend helyreállítására.

Mindezek a megváltozott körülmények előkészítik a talajt ahhoz, hogy az ország túllépjen a szocialista forradalmi átmeneti rendszeren. Fokozatosan elhalványul, majd eltűnik – még a forradalomért egykor rajongó emberek körében is – a forradalmi romantika és hősiesség szelleme, az új rendszer intézményesül és bürokratizálódik, az élet normalizálódik. Kialakul és megszilárdul a klasszikus szocialista rendszer.⁸

Itt célszerűnek mutatkozik egy rövid kitérő Kelet-Európa sajátos történeti fejlődésével kapcsolatban.⁹ Jugoszlávia és Albánia alapján véve saját erejéből lépett a szocializmus útjára, s ennek megfelelően erre a két országra kiterjeszthető annak a modellnek az érvényessége, amelyet a fentiekben a szocialista forradalmi átmenet fő vonásainak összefoglalásaképpen felvázoltunk. Viszont, amint azt már a 2.3 alfejezet hangsúlyozta, Bulgáriában, Csehszlovákiában, Magyarországon, Lengyelországban és Romániában a szovjet hadsereg számolta fel a német katonai megszállást, illetve a szovjet hadsereg foglalta el Kelet-Németországot Németország ka-

⁷ A Szovjetunióban például 1920-ra az ipari termelés az 1917. évi szint 21 százalékára esett vissza. Lásd L. N. Kricman (1926, 80. o.).

⁸ Számos történeti mű foglalkozik azzal a folyamattal, amelynek keretében a forradalmi átmeneti rendszer átalakul klasszikus rendszerré. (Lásd a 6. lábjegyzet referenciáit.)

⁹ A második világháború után létrejött kelet-európai demokráciák fájdalmas dilemmáit tárgyalja Bibó István, kiemelkedő magyar politológus 1945-ben és 1946-ban született tanulmányaiban. (Újabb kiadásban lásd az 1986-ban megjelent kötetben.) A kelet-európai országok 1945 és 1949 közötti politikatörténetével s ezzel kapcsolatban a Szovjetunió szerepével foglalkozó irodalomból kiemeljük Z. Brzezinski alapvető művét [1961] (1967). Lásd továbbá T. T. Hammond, szerk. (1975) és C. Gati (1986).

tonai veresége után; ezekben az országokban a szovjet politikai és katonai jelenlét rendkívül erős támogatást adott a kommunista pártnak, amely szocialista rendszert akart létrehozni. Ezekre az országokra a Szovjetunió kényszerítette rá a szocialista rendszert, főként olyan belpolitikai helyzet kieroszakolásával, amelyben a kommunista párt végül is képes volt megragadni a hatalmat.

A háborút követő első években többpártrendszerű parlamenti demokrácia működött ezekben az országokban. Koalíciós kormányok voltak hatalmon, amelyen belül választási számarányánál nagyobb súllyal rendelkezett a kommunista párt. Sajátos vegyes gazdaságok alakultak ki, amelyeken belül egyrészt „szabályos” kapitalista szektor működött, másrészt a szocialisztikus elemek is megtalálhatóak voltak. Fokozatosan államosítottak, és nagyszabású földreformokat hajtottak végre.

A korszak a kommunista és szociáldemokrata pártok egyesülésével, a többpártrendszer felszámolásával ért véget, 1948–1949 körül. Ettől kezdve teljes erővel megindult a szocialista rendszer, mégpedig mindjárt a klasszikus szocialista rendszer kiépítése.

Az 1945–1949-es időszak ezekben az országokban magán viselte a fentiekben leírt forradalmi átmeneti rendszer számos vonását, de ugyanakkor sok lényeges jellegzetességében különbözött is attól. A különbségek éppen azzal magyarázhatók, hogy itt nem egy belső szocialista forradalom győzelme zajlott le 1945-ben, hanem külső erő, a Szovjetunió verte szét az 1945 előtti rendszert.

Második rész _____

A KLASSZIKUS RENDSZER ANATÓMIÁJA

Hatalom

A SZOCIALISTA RENDSZER megértésének kulcsa a *hatalmi struktúra* vizsgálata.¹ A gazdasági rendszerek összehasonlításával foglalkozó irodalom számottevő része eltekint e kérdés részletesebb tárgyalásától, vagy csak kevés figyelmet szentel neki. Pedig, meggyőződésem szerint, éppen a hatalmi struktúra jellegzetességeiből vezethetők le a rendszer legfontosabb szabályosságai.²

A hatalommal foglalkozó 3. és az ideológiával foglalkozó 4. fejezet szorosán összetartozik. A jelen fejezet a hatalom intézményeivel és működésük módjával, a 4. fejezet pedig a hatalom birtokosainak céljaival, értékrendjével, politikai cselekvéseiket vezérlő eszméivel foglalkozik. Úgy is mondhatnánk: a 3. fejezet tárgya a hatalom teste, a 4. fejezeté pedig a hatalom lelke.

A leírás és az elemzés rövid lesz, mert azokra a jellegzetességekre összpontosít, amelyek a könyv témája, a szocializmus gazdaságtana szempontjából lényegesek. Ugyanakkor nem tárgyalja a politikai struktúra számos olyan más vonását, amelyek ezen túlmenően is érdekelnék a történészt vagy a politológust.

3.1 A párt

A társadalomtudomány bevett gyakorlata annak megkülönböztetése, milyenek valamely szervezet vagy intézmény formális működési szabályai saját deklarált belső szabályzata és a hivatalosan érvényes állami jogi előírások értelmében, és melyek valóságos működésének igazi szabályossá-

¹ A 3., a 4. és az 5. fejezetekhez kapcsolódóan a magyar klasszikus szocializmus időszakáról az érdeklődők Balogh Sándor, szerk. (1986) kötetében találhatnak korabeli dokumentumokat: törvényeket, beszédeket, a kor szellemét idéző írásokat.

² Az olvasónak megfontolásra ajánlom a következő eljárást. Mielőtt hozzakezdene a 3. fejezethez, olvassa el a 15. fejezetet, amely összefoglalja a klasszikus rendszerről szóló egész 2. részt. Noha az abban szereplő fogalmak egy része talán nem lesz világos számára a 3.–14. fejezetek ismerete nélkül, mégis az összefoglaló mintegy előrevetíti a könyv egyes fő következtetéseit és ez megkönnyítheti a soron következő fejezetek megértését.

Javaslatom szerint az olvasó ezek után olvassa tovább a 3.–14. fejezeteket. Amikor pedig eljut a 15. fejezethez, akkor érdemes lesz azt újra elolvasnia a 2. rész tanulmányozása során megszerzett ismeretanyag birtokában.

Természetesen a gondolatmenet világosan követhető a 15. fejezet előzetes elolvasása nélkül is.

gai. Miben azonos egymással és miben tér el egymástól ez a kétféle „játékszabály”? Ezt a megkülönböztetést alkalmazni fogja a most következő leírás is, amely a párt, az állam és az úgynevezett tömegszervezetek működését ismerteti.

A hatalmi struktúra alapvető intézménye a kommunista párt.³ (A könyvben a továbbiakban általában röviden, jelző nélkül, a párt elnevezést használjuk.) A szocialista országokban *egypártrendszer* van, más párt nem működhet.⁴ Hatalma tetőpontján a párt magában foglalja a lakosság számotvető hányadát (lásd a 3.1 táblázatot).

A párt szervezeti szabályzata a „demokratikus centralizmust” tekinti a legfontosabb szervezeti elvnek. A pártba való belépés önkéntes; a tagnak jelentkező egyén felvételéről a párt alapszervezete⁵ dönt. Az alapszervezet a párt alapvető sejtje: vagy egy meghatározott területi egység (például város vagy városrész), vagy egy meghatározott munkahely (például egy üzem) összes párttagjából tevődik össze. Az alapszervezet taggyűlése választja meg meghatározott időre a vezetőséget. Az alapszervezet vezetője a párttitkár.

Az alapszervezetek felsőbb pártszervezetek irányítása alatt állnak, amelyek rendszerint területi elv szerint szerveződnek: például a városi pártbizottság, élén a városi párttitkárral, felette a megyei pártbizottság, élén a megyei párttitkárral. Végül, a csúcson található a Központi Bizottság (illetve a sok államból álló, szövetségi jellegű országok, például a Szovjetunió, Kína és Jugoszlávia esetében a szövetségi Központi Bizottság). Az országos (illetve a szövetségi) Központi Bizottság saját soraiból szűkebb,

³ A párt történetének sztálinista verziója, *A Szovjetunió Kommunista (Bolsevik) Pártja története* (1949), amely a párt központi szerepét hangsúlyozta, hosszú ideig szentírás volt a Szovjetunióban. Később hasonló szerepet töltött be a kelet-európai szocialista országokban is.

A kommunista pártok történetéről és működéséről a következő tudományos munkákat ajánljuk az olvasó figyelmébe: *Szovjetunió*: J. F. Hough–M. Fainsod [1953] (1979) és J. F. Hough (1969); *Kína*: H. Harding (1981) és J. W. Lewis, szerk. (1970); *Kelet-Európa*: S. Fischer-Galati, szerk. (1979).

A magyar szakirodalomból kiemelem Bihari Mihály (1987) tanulmányát. Számos további magyar szakmunka, amelyre a 18. fejezet lábjegyzetei hivatkoznak, s amelyek főképpen a reformszocializmus politikai szférájával foglalkoznak, megfelelő megkorlátozásokkal felhasználható a klasszikus szocializmus politikai struktúrájának tanulmányozásához is.

⁴ Több szocialista országban, például Kínában és Lengyelországban, formálisan léteztek a klasszikus rendszer időszakában is más pártok, de azoknak nem volt valóságos hatalmuk, sem önálló befolyásuk a politikai életre.

⁵ A konkrét elnevezések („alapszervezet”, „pártvezetőség”, „párttitkár” stb.) a különböző országokban eltérőek lehetnek. A könyv terminológiája ilyen esetekben igyekszik olyan, országhoz nem kötött elnevezést alkalmazni, amely mindegyik szocialista országra vonatkozóan érthetővé teszi a jelentést. Néhány kivételtől eltekintve a könyv nem sorolja fel az országokként különböző konkrét elnevezéseket.

Egyébként a könyv további része hasonlóképpen fog eljárni más, nem egyöntetű, országokként némileg eltérő, de azért azonos jelentéstartalmú elnevezésekkel is.

3.1 TÁBLÁZAT

A párttagok aránya a szocialista országokban, 1986-ban

<i>Ország</i>	<i>Párttagok (ezer fő)</i>	<i>Párttagok (a lakosság százalékában)</i>
Albánia	147	4,9
Bulgária	932	10,4
Csehszlovákia	1 675	10,8
Észak-Korea	2 500	12,2
Jugoszlávia	2 168	9,3
Kelet-Németország	2 304	13,8
Kína	44 000	4,2
Kuba	524	5,1
Magyarország	871	8,2
Mongólia	88	4,5
Lengyelország	2 126	5,7
Románia	3 557	15,6
Szovjetunió	18 500	6,6
Vietnam	1 700	2,7

Forrás: R. F. Staar (1987, 45–47. o.).

Megjegyzés: A párttagok adatai maguknak a pártoknak a nyilatkozataiból származnak. A párttagok arányát a teljes lakosság százalékában adtuk meg. Ha csak a felnőtt lakossággal vetjük össze a párttagok számát, a táblázatban szereplő arányoknál is magasabb részarányokhoz jutunk.

operatív irányító testületet választ, ennek szokásos elnevezése Politikai Bizottság (jól ismert szovjet elnevezése Politbüro); továbbá megválasztja a párt vezetőjét, a főtitkárt, s annak közvetlen munkatársait, az országos (vagy szövetségi) titkárokat.

A formális szabályok értelmében valamennyi vezető testületet és valamennyi párttitkárt minden szinten a párttagság választja, közvetlenül vagy pedig közvetve, küldöttek vagy a már megválasztott pártvezetők választási aktusainak közvetítésével. A választási eljárás, továbbá az az előírás, hogy csak választott testület hozhat párthatározatot, alkotja a demokratikus centralizmus elvének egyik – a demokratikus – oldalát. A másik – a centralisztikus – oldal: a felsőbb pártszervezet határozata kötelező az alsóbb pártszervezetre és végső soron minden párttagra. A párthatározat vitatható előzetesen, de vita és tiltakozás nélkül végrehajtandó, ha már egyszer határozattá emelkedett.

A valóságos gyakorlatban rendkívül erősen érvényesül a párt centralizációja. Miközben formális szabályzata szerint alulról felfelé építkezik a szervezet, valójában a szervezet kiépítése sokkal inkább felülről lefelé megy végbe.

A központi vezetőség nagy létszámú vezérkarral rendelkezik: számos tisztviselővel, akik együttesen egy hierarchikusan szervezett bürokratikus szervezetet alkotnak, benne osztályvezetőkkel, alosztályvezetőkkel, beosztott munkatársakkal. Ezek a kinevezett párttisztviselők a formális szabályok értelmében nem rendelkeznek hatalommal, hiszen csupán a választott szervezeteknek van döntési joguk. Valójában azonban nagy a befolyásuk az ügyek intézésére.

Formálisan a főtitkár is csupán végrehajtója a központi vezetőség és – a két központi vezetőségi ülés közti időszakban – a Politikai Bizottság határozatainak. A gyakorlatban azonban óriási hatalom összpontosul a kezében. Gondoljunk itt elsősorban Sztálin szerepére a Szovjetunióban.⁶ Az összes többi szocialista országban is, amely eljut a klasszikus szakaszig, előbb-utóbb, szélsőséges vagy kevésbé szélsőséges formában kifejlődik a főtitkár szinte abszolutisztikus uralma.

A titkár, már a nagyobb alapszervezetekben is, főfoglalkozás-szerűen fejti ki tevékenységét. Ha a kis alapszervezetekben nem is, de a nagyobb alapszervezetekben és valamennyi középszintű pártszervezet mellett kiépül egy kinevezett párttisztviselőkből álló szervezet.

Végeredményben a párt egészét átfogó bürokratikus hierarchia fejlődik ki: felülről lefelé utasításokat adnak, s az alárendeltnek követnie kell azokat. Ebben a fölé-, alárendeltségi viszonyban már keveset számít az, hogy ki a választott vezető és ki a kinevezett tisztviselő. A köznyelv a választott (de főfoglalkozás-szerűen tevékenykedő) pártvezetőket és a kinevezett párttisztviselőket gyűjtőnévvel *pártapparátusnak* nevezi.

Az elmondottak alapján érthető, hogy a szelekció jellege megfordul. A gyakorlatban nem a választott szervezet szemeli ki azt, hogy ki legyen az apparátus tagja, hanem az apparátus választja ki, hogy a legközelebbi választásnál ki kerüljön be a választott testületbe, és kit válasszanak majd meg titkárnak. Végso soron az apparátus kezében van az, hogy kiket vegyenek fel a pártba, a párttagok közül ki váljék a pártapparátus tagjává, azaz pártfunkcionáriussá, s a pártfunkcionáriusok közül kit léptessenek elő magasabb funkcióba. Hasonlóképpen a pártapparátus kezében van a kizárás joga a pártból, illetve a választott pártszervezetekből. Igaz, formailag a felvétel, az előléptetés, valamely párttestület tagjává válás, az alsóbb funkcióba való lefokozás és a kizárás bármely mozzanata választási eljárások, illetve választott testületekben hozott határozatok révén válik érvényessé; ez azonban többnyire csak üres formalitás. Az ügy már eldőlt, mire a választás vagy a határozathozatal végbemegy.

⁶ Sztálinról gazdag életrajzi irodalom áll rendelkezésre. Lásd például I. Deutscher (1966), R. Tucker (1973), (1990) és A. Ulam (1973) munkáit. Tucker különös figyelmet szentel a bolsevik mozgalom természete és a sztálini karizmatikus-terrorista vezetés közötti kölcsönhatások bemutatására.

3.2 Az állam

A formális alkotmányt, a törvényeket és a jogszabályokat tekintve a klasszikus szocialista rendszer állama hasonló a többi modern államhoz. Az állam három elkülönült ágazatra oszlik: törvényhozás, a törvények végrehajtását biztosító államigazgatás és az igazságszolgáltatás. A törvényhozó testület (a továbbiakban parlament) képviselőit a lakosság választja. A parlament nevezi ki a kormányt. Területi egységeként (szövetségi államokban tagállamonként, az országon belül megyéenként, városokként, falvanként stb.) helyi törvényhozó testület (a továbbiakban helyi tanács) működik, amely a törvények által meghatározott keretek között önálló és saját végrehajtó szervezettel rendelkezik.

A szocialista országok jó részében az alkotmány leszögezi, hogy az ország vezető ereje a kommunista párt, de nem részletezi, hogy ez a vezető szerep gyakorlatilag miképpen valósul meg. Első megközelítésben azt mondhatnánk: a párt és az állam tevékenysége szorosan összefonódik, de oly módon, hogy ezen az együttes tevékenységen belül a párt az uralkodó erő.⁷ Noha állami törvények ezt nem deklarálják, a párt gyakorlati jogköre a következő.

1. A párt különböző szervezetei döntenek minden fontosabb kinevezésről, előléptetésről, leváltásról. Ha az állami jogszabályok nem is, de a párt-határozatok rendszerint pontosan előírják, hogy melyik pozíció betöltéséhez melyik pártszervezet előzetes határozata szükséges, tehát például melyik funkció betöltéséről dönt a Politikai Bizottság, melyikről a megyei, a városi vagy az alapszervezeti vezetőség.⁸ Ez a döntési jogkör kiterjed az államigazgatás tisztségeire és a gazdaság minden fontosabb menedzseri pozíciójára. Pártszervezetek határoznak arról, ki legyen a köztársaság elnöke, ki lépjen fel képviselőként a parlamenti és a helyi tanács választásokon. Mivel a legtöbb esetben minden mandátumra csak egy jelöltet állítanak, ez gyakorlatilag a képviselők kinevezését jelenti. Pártszervezetek döntenek a bírák és ügyészek személyéről is.

Az előző alfejezet rámutatott arra, hogy a választott pártszervezetek személyi összetételének meghatározásában milyen nagy szerepe van a pártapparátusnak. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a pártbizottságok személyi vonatkozású határozatait is a pártapparátus készíti elő, és a testületek határozatait inkább csak megerősítik az apparátus által előterjesztett határozatot. Ezért elmondható, hogy a pártapparátusnak kulcsszerepe van a törvényhozás, az államigazgatás és az igazságszolgáltatás személyi állományának kijelölésében.

⁷ Az 1950-es években hallottam Révai Józseftől, a magyar kommunista párt első számú ideológusától a következő találó, „dialektikus” megfogalmazást: „A párt és az állam nem egy, de nem is kettő.”

⁸ A szovjet szakzsargon ezt a szabályozást *nómenklatúrának* nevezi. A nómenklatúra elnevezést átvitt értelemben is használják a vezetőréteg megjelölésére.

2. A pártszervezetek határozatot hoznak minden fontos államügyben, még mielőtt az illetékes állami szerv határozná. A kormány lényegesebb döntéseit megelőzi a központi pártvezetőség vagy a Politikai Bizottság határozata, a megyei tanács döntését megelőzi a megyei pártvezetőség határozata és így tovább.

3. A pártapparátus közvetlenül is kapcsolatot tart az államapparátussal. Sajátos megkettőződés érvényesül. Minden fontosabb állami feladatkörért egy erre kijelölt pártfunkcionárius vagy funkcionáriuscsoport felelős a pártapparátuson belül. A párt központi apparátusában vannak osztályok, amelyek felelősek az iparért, a mezőgazdaságért, az oktatásért, a kultúráért, a külügyekért, a katonai ügyekért és így tovább. A megkettőződés azonban nem teljes.⁹ Az egyik eltérés abban áll, hogy a pártapparátuson belül rendszerint jóval kisebb létszám foglalkozik egy-egy feladatkörrel, mint ahányan a párhuzamos állami szervezetben tevékenykednek. Ez a kisebb létszám azonban nagy hatalommal rendelkezik. Ha formailag nem is adhat utasítást, de a gyakorlatban szavának döntő súlya van.

Emellett – s ez igen fontos – a pártapparátus feladatköre az állami apparátus ellenőrzése. Azonnal jelentenie kell, ha valami rendellenességet tapasztal.

Az államapparátus tisztségviselői, a parlamenti vagy tanácsai képviselők és a bírók állami-jogi értelemben nem kötelesek engedelmeskedni a pártutasításoknak. Mivel azonban legnagyobb részük tagja a pártnak, ebben a minőségükben kötelesek végrehajtani a párt utasításait. Ez a gyakorlatban nemcsak a választott pártszervezetek határozataira áll, hanem az illetékes pártfunkcionárius egyéni rendelkezéseire is, hiszen ezek mindenkori indokolása az, hogy a párthatározatok végrehajtását szolgálják.

Korábban a párt és az állam összefonódásáról beszéltünk, de eddig csak arról volt szó, milyen módon dominálja a párt (illetve ezen belül a pártapparátus) az államot. Az „összefonódás” kifejezés használatát a következők indokolják:

A választott pártszervezetek tagjainak egy része állami tisztségviselő vagy az állami szektorban dolgozó vezető: miniszter vagy miniszterhelyettes, állami vállalat igazgatója, nagykövet, tábornok, rendőrfőnök, parlamenti képviselő. Ennyiben tehát nemcsak a párt van benne az „államban”, hanem az „állam” is benne van a pártnak.

Összefonódás érvényesül az egyéni karrierekben is. Előfordul persze, hogy az egyén alsó szintű pártfunkcionáriusként kezdi pályafutását, s kizárólag a pártapparátuson belül lép előre mind magasabb beosztásba. Hasonló

⁹ A pártszervezetek az alsóbb szinteken területi elv szerint tagolódnak, de a területi pártapparátusokon belül megjelenik számos funkcionális állami intézmény (az állami iparirányítás, a mezőgazdasági irányítás stb.) „leképezése” is.

Az állam és a párt egybefonódásáról lásd Csanádi Mária (1987) tanulmányát, amely ugyan a magyar reformszocializmus államának és pártjának működését írja le, megfigyelései azonban a klasszikus szocializmusra is érvényesek.

történhet az államapparátuson belül is: az egyén állami funkcionáriusként kezd és mindvégig ebben a szférában folytatja pályafutását. Távolról sem ritka azonban a váltás: egy üzemvezetőt előléptetnek városi párttitkárnak, majd miniszterhelyettesként visszatér az államigazgatásba. Vagy párttitkárként kezd, egy nagyobb vállalat igazgatójaként vagy rendőrfőnökként folytatja, és később magasabb pártfunkcióba kerül. Ezért szokás ezekben az országokban összefoglaló értelemben is az „apparátus tagjairól”, „funkcionáriusokról”, „káderekről” beszélni anélkül, hogy minden esetben kitennék a (párt vagy állami) funkció helyére vonatkozó megkülönböztető jelzőt. Ez indokolja a szakirodalom egy része által használt *pártállam* kifejezést is.

A vitákban ismételten felvetődik az a gondolat, hogy a kétségtelen összefonódás ellenére mégiscsak van „természetes munkamegosztás” a párt és az állam között: az előbbi politikai, az utóbbi adminisztratív funkciókat lát el. Ez az elhatárolódás azonban nem érvényesül ebben a rendszerben. Az élet minden dimenzióját áthatja a politika; nincsen „politikamentes” igazgatási ügy. A kommunista párt minden ügyért felelősnek tekinti magát, és nem enged az állami szervezeteknek és az államapparátusban dolgozóknak semmiféle autonómiát. A „pártállam” létezése, a politikai és igazgatási funkciók összeolvadása a rendszer egyik legfontosabb jellegzetessége.

3.3 A tömegszervezetek

A különböző társadalmi szervezetek és egyesületek gyűjtő elnevezése: *tömegszervezetek*.¹⁰ Fontos jellegzetességük, hogy – néhány kivételtől eltekintve – a maga működési területén mindegyik szervezkedési monopóliummal rendelkezik. Egyetlen szakszervezeti mozgalom, egyetlen ifjúsági szervezet, egyetlen nőszervezet létezik. Kizárólag a tudományos akadémia jogosult fellépni a tudomány képviselőjeként. Külön is érdemes megemlíteni a különböző szakmai szervezeteket: egyetlen mérnökegyesület működik, egyetlen írószövetség, zeneművész-szövetség, filmművészszövetség stb.

A szervezkedési monopólium lehetővé teszi, hogy a tömegszervezetek hatósági funkciókat is ellássanak. A szakszervezeti mozgalom több szocialista országban az állami költségvetésből finanszírozott jóléti alapokat kezel, és ezek a juttatások szakszervezeti tagsághoz kötöttek. A művészeti szövetségek tagsága jogosítványt ad művészeti tevékenységek folytatására; ilyen tagság nélkül e tevékenység nem folytatható.

Jogilag, formálisan mindegyik tömegszervezet autonóm, és saját alapszabályainak megfelelően a tagság választja meg – közvetlenül vagy köz-

¹⁰ A tömegszervezetekről szóló irodalomból a következő munkákat ajánljuk az olvasó figyelmébe: B. Ruble–A. Pravda, szerk. (1986), valamint A. Kahan–B. Ruble, szerk. (1979). Mindkét könyv a szakszervezetek szerepével foglalkozik.

vetve – a vezetőket. A gyakorlatban azonban a párt dönt arról, kik legyenek a jelöltek a választásokon.¹¹ Végző soron a tömegszervezeti vezető is funkcionárius, akárcsak az apparátus bármely más tagja vagy bármely magas szintű állami vezető. Itt már kiterjeszthetjük mindazt, amit az előző alfejezet az állami tisztségviselőkkel kapcsolatban ismertetett, a tömegszervezeti tisztségviselőkre is. Ők is a párt irányítása alá tartoznak: lényeges határozataikat megelőzi az illetékes pártszervezet döntése. A pártapparátus munkatársai aktívan beleszólnak a tömegszervezetek ügyeibe; ha formailag nem is, de gyakorlatilag utasítják e szervezeteket meghatározott akciókra. Végző soron a tömegszervezetek fő funkciójává az válik, hogy a párt eszméit és akaratát átvigyük a lakosságnak a szervezet jellege szerint „megcélzott” rétegére (a munkásokra, az ifjúságra, a nőkre). Lenin kifejezésével: ezek „transzmissziók” a párt és a tömegek között.

Az imént leírt összefonódási jelenség magában foglalja a tömegszervezeteket is. A legnagyobb szervezetek (szakszervezetek, ifjúsági szervezet) vezetői rendszerint tagjai a különböző szintű (országos, területi, alapszervezeti) pártvezetőségeknek. Nemcsak saját mozgalmukat képviselik a párt vezetésében, hanem a pártot is saját mozgalmuk vezetésében. Ha elmulasztják az utóbbit, akkor a párt mást nevezet ki a helyükre.

Az is kiterjeszthető a tömegszervezetekre, amit az előzőek során a funkcionárius karrierjéről írtunk. Gyakori, hogy mondjuk egy szakszervezeti vagy ifjúsági mozgalmi tisztségviselőből magasabb párt- vagy állami funkcionárius lesz, vagy megfordítva, párt- vagy állami funkcionárius kerül magasabb tömegszervezeti pozícióba.

3.4 Összetartó erő

A párt, az állam és a tömegszervezetek funkcionáriusainak, valamint az állami vállalatok vezetőinek együtteséből álló szervezet megnevezésére a könyv a továbbiakban szinonimákként fogja használni a következő két kifejezést: *apparátus* és *bürokrácia*.¹² Ha külön nem emeljük ki, hogy konk-

¹¹ 1929-ben a Szovjetunió Kommunista (Bolshevik) Pártja leváltotta Tomszkijt a szakszervezetek vezető posztjáról. (Később öngyilkos lett.) Sztálin egyik közeli munkatársa, Kaganovics így kommentálta a leváltást: „A vezetés nagyobb része ... lecserélésre került. Elmondható lenne, hogy ez a proletárdemokrácia megsértése volt, de, Elvtársak, jól ismert, hogy számunkra, bolsevikok számára, a demokrácia nem fétis...” „A XVI. Pártkongresszusnak adott jelentés”, idézi R. Conquest [1968] (1973, 41. o.).

¹² A *bürokrácia* szót többféle értelemben használja a köznyelv és a szociológiai szakirodalom. A köznyelvben pejoratív kicsengése van: az ügyek vontatott intézése, lélektelenül végzett munka, a döntés elhúzása – ilyesféle képzetek társulnak a bürokrácia szóhoz. A társadalomtudomány, elsősorban Max Weber ([1925], 1978, 3. és 11. fejezetek, részleteiben magyar nyelven lásd 1967, 69–96. és 257–300. o.) óta értéktelen szakkifejezésként használja, s egy meghatározott társadalmi képződményt nevez így – akár jól, gyorsan, embersé-

rétan melyik bürokráciáról van szó (a párt, az államigazgatás vagy valamelyik tömegszervezet, például a szakszervezet apparátusáról), a megnevezés mindig valamennyi apparátus együttesére utal. Tehát a könyv szóhasználatában a pártapparátus is része a bürokráciának; nem kívül áll rajta, hanem annak szerves alkotóeleme, mégpedig a legnagyobb hatalommal bíró, a többi alkotóelemet domináló elem.¹³

Melyek a bürokrácia összetartó erői?

1. *Az ideológia.* A bürokráciát s különösen annak vezető erejét, a pártot elsősorban meghatározott eszmék, célok, értékek tartják össze. Az apparátus tagjainak nagy része olyan ember, akit nemes célok vezérelnek; aki abban a meggyőződésben végez sok és áldozatos munkát, hogy azzal pártjának és népének ügyét, a közjót, az emberiség érdekét szolgálja. Ezen a helyen csak kiemelni szeretnénk a közös ideológia mint összetartó erő szerepét, mielőtt más erőkre rátérnénk. Az ideológia hatása annyira fontos, hogy – mint már említettük – e témának szenteljük az egész következő fejezetet.

2. *A hatalom.* A pártot is magában foglaló bürokrácia tagjait összetartja a hatalom megtartásának szándéka. A bürokrácia alkotja a klasszikus rendszer vezető elitjét.¹⁴ Igaz, a bürokrácia többszintű, hierarchikus szerveződése folytán a hatalomban való részesedés egyenlőtlenül oszlik meg. A párt apparátusának kitüntetett szerepe van: „erősebb”, mint a bürokrácia többi ága. A magasabb szinten lévő funkcionárius hatalma nagyobb, mint az alacsonyabb szinten lévőé. Azt is meg kell jegyezni, hogy a bürokrácián belül – a csúcson álló legfőbb vezetőtől eltekintve – mindenki úr és szolga egyszerre: az alárendeltjeiknek parancsolhatnak, de a felettük állóknak engedelmeskedniük kell. Mindazonáltal ez a társadalmi csoport végeredményben együttesen uralkodik a többi állampolgár felett, dönt a sorsukról és rendelkezik az ország erőforrásairól. Mint a hatalom birtokosa, a bürokrácia – miközben személyi összetétele folyton változik – örökösén újratermeli önmagát.¹⁵

3. *Presztízs és privilégiumok.* A bürokrácia tagjai tekintéllyel rendelkeznek. Ez elsősorban magán a bürokrácián belül érvényesül: az alacsonyabb

gesen végzi a dolgát, akár rosszul, lassan, embertelenül. A jelen könyv az utóbbi értékmentes kifejezésként használja ezt a szót. (A szocialista rendszerben működő bürokrácia egyébként számos vonásában eltér attól, amellyel Max Weber foglalkozott [→6.1].)

¹³ A bolsevik típusú párt gazdaságpszichológiai elemzését lásd Garai László (1991) tanulmányában.

¹⁴ Az *elit* fogalmáról lásd R. Michels [1911] (1962) és V. Pareto [1916] (1935) munkáit.

¹⁵ Egyes szerzők a klasszikus szocialista rendszer bürokráciáját uralkodó osztálynak minősítik. Ez a gondolat L. Trockij [1937] (1971) és M. Gyilas (1958) munkásságában jelent meg először. Hasonló gondolatokat fejt ki J. Kuron–K. Modzielewski (1968). A bürokrácia osztályjellegét vonja kétségbe Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György (1991, 79–201. o.).

Konrád György–Szélnyi Iván [1979] (1989) az értelmiség osztályhatalomra kerülésének lehetőségét hangsúlyozta. Szélnyi egy későbbi önkritikus írásában (1986) felülvizsgálta a →

beosztási funkcionárius szemében presztízse van a magasabb beosztásúnak. Ebben a rendszerben (néhány kivételes foglalkozástól, mint például a tudósétól, művésztől, sportolótól eltekintve, amely saját presztízsskálával rendelkezik) az egyedüli létező „ranglétrát” a bürokrácián belül elért pozíció szintjei alkotják.¹⁶ (Ellentétben a pluralista hatalmi struktúrára és magántulajdonra épülő társadalmakkal, amelyekben többféle párhuzamos presztízsskála létezik, és ezek közül az egyik legfontosabb az üzleti sikerre, a jövedelmi és a vagyoni pozícióra épül.)

A magas beosztáshoz fűződő presztízsz végletes példája az a jelenség, amelyet a szocialista országok szóhasználatra „személyi kultusznak” nevez. Az ország legfelsőbb vezetőjét valósággal bálványozzák, emberfeletti tehetségekkel megáldott, tévedhetetlen és mindenhez egyaránt kiválóan értő személyiségnek tekintik. Ez elsősorban Sztálin és Mao Ce-tung személyével kapcsolatban alakult ki a klasszikus szocialista rendszerben a két legnagyobb országban, a Szovjetunióban és Kínában. Hasonló kultuszban részesült a sztálini időszakban az összes többi országban is a párt első embere, de Sztálin halála után is fennmaradt a személyi kultusz számos jelensége azokban az országokban, amelyekben tovább élt a klasszikus rendszer.¹⁷

Ha nem is az országos vezetőknek kijáró személyi kultusz mértékéig, de azért rokon jelenségek mutatkoznak a területi vagy alapszervezeti párttitkár személyével kapcsolatban: különleges nimbusz övezi, minden kimonodott szavát bölcsnek és tévedhetetlennek minősítik.

A presztízshez anyagi privilégiumok is társulnak, mégpedig a rangtól függő mértékben [→ 13.5]. A fizetés nem kiemelkedően magas, bár a magasabb és az alacsonyabb pozíciók közti relatív fizetési arány nem kisebb, mint ami a kapitalista országok állami bürokráciáján belül szokásos. A kapitalista országokkal szemben itt jóval fontosabbak a pénzbeli fizetésen kívüli anyagi előnyök. Ide tartoznak az ingyenes vagy csökkentett áron

→ könyv néhány gondolatát arról, hogy a bürokrácia hajlandó-e megosztani a hatalmát, valamint egy vállalkozói osztály megjelenésének esélyeiről. Ez utóbbi kérdést részletesebben tárgyalja Szelényi Iván (1988).

A vitában elfoglalt álláspont természetesen attól is függ, hogy miként értelmezzük az „osztály” fogalmát. Az osztály és az osztálykonfliktus fogalmainak alternatív értelmezéseiről, valamint e fogalomkör modern alkalmazásáról lásd R. Dahrendorf (1959).

A szocialista hatalmi elit elemzésekor tehát mindenképpen felmerülnek definíciós problémák. Az imént említettük például a hatalom megosztásában mutatkozó óriási egyenlőtlenséget. Ezért a jelen könyv nem használja a klasszikus szocialista rendszerben hatalmon lévő bürokráciával kapcsolatban az „uralkodó osztály” kifejezést.

¹⁶ Léteznek – nemcsak informálisan, de meghatározott protokollcélokra formálisan is – „ekvivalenciameghatározások”. Ezek lefektetik például, hogy milyen állami ranggal (miniszter, miniszterhelyettes, minisztériumi főosztályvezető stb.) egyenrangú a különböző beosztású pártfunkcionárius, katonatiszt, vállalati vezető, tömegszervezeti funkcionárius és így tovább.

¹⁷ Például Nicolae Ceausescu személyi kultusza Romániában, Fidel Castróé Kubában és Kim Ir Szené Észak-Koreában.

adott természetbeni juttatások. Emellett a funkcionárius hozzájuthat olyan árukhoz és szolgáltatásokhoz, amelyekből egyébként hiány van. A funkcionárius rendelkezésére állnak speciális, zárt üzletek – olyan áruk kínálatával, amelyek közönséges üzletekben nem kaphatók. Szolgálati lakásban lakik. A többenél jobban felszerelt és kevésbé zsúfolt kórházban juthat orvosi kezeléshez, és a közönséges vállalati üdülőknél jobban felszerelt, zárt üdülőben üdülhet stb. Ezek a különleges szolgáltatások esetleg többféle minőségi fokozatban léteznek: a magasabb beosztású funkcionáriust még jobban felszerelt kórházban kezelik, még gazdagabban ellátott boltban vásárolhat, mint az alacsonyabb beosztású. Sofőr által vezetett szolgálati autót használ, külön személyes nyaralója van és így tovább. Az anyagi kiváltságok jelentős része kiterjed a funkcionárius családjára is.

A félreértések elkerülésére le kell szögezni: a funkcionárius életszínvonala még az anyagi kiváltságok ellenére is messze elmarad a kapitalista társadalom igazán gazdag embereinek szintjétől. E kiváltságok azonban elég jelentősek ahhoz, hogy esetleges elvesztésük csapást jelentsen élvezője számára.

4. *Kényszer.* Már szóltunk arról, hogy a párthatározat, a pártutasítás végrehajtása kötelező a párttag számára. Nyilvánvalóan kötelező az állami bürokrácián belül a felsőbb rendelkezés végrehajtása. Végeredményben párt- és állami fegyelem érvényesül, amelynek betartását kikényszerítik.

A párton belül pártbüntetések léteznek: különböző fokozatú megrovások, alacsonyabb funkcióba való áthelyezés és végső büntetésként a pártból való kizárás. A klasszikus rendszerben ez igen súlyos ítélet, mivel a funkcionáriusi pályafutás drámai végét jelenti. Sok esetben követi állami büntetés is.

Az állami fegyelem megsértése a más rendszerekben is szokásos jogi következményekkel járhat, a pénzjutalmak megvonásától az alacsonyabb munkakörbe helyezésig vagy az elbocsátásig. A büntetés mértéke azonban ennél sokkal súlyosabb is lehet: munkatábor, börtön, kivégzés.

Eddig a párt- és állami fegyelem valóságos megsértésének megtorlásáról volt szó, de a klasszikus rendszerben a fegyelem fogalma kitágul. Nemcsak a pontosan megfogalmazott utasítást kell feltétlen engedelmességgel végrehajtani, hanem híven kell követni az érvényes politikai irányvonalat is. Az attól való eltérés – sőt szélsőséges helyzetekben az eltérés valóságos vagy vélt szándéka, vagy az erre vonatkozó alapos vagy megalapozatlan gyanú – elég ahhoz, hogy pártbüntetésekre és állami megtorlásokra kerüljön sor. Ez átvezet a következő kérdéshez: a bürokrácia belső ellentéteihez.

3.5 Belső konfliktusok

A bürokrácia és annak vezető ereje, a párt nem alkot monolit egységet, hanem különböző belső konfliktusok mutatkoznak benne. A leginkább rep-

resszív időszakokban ezek szinte teljesen elfojtódnak, de amint némi lazulás következik be, különböző formákban felszínre törnek.

A belső konfliktus legélesebb formája a párton belüli „szárnyak”, frakciók működése. Ezek – noha rendszerint igen kevésbé szervezett formában – tulajdonképpen párton belüli pártok csíráit jelenthetik. Egy frakció olyan csoport együttes fellépése, amely lényeges politikai kérdésekben saját – más csoportokétól határozottan eltérő – irányvonalat képvisel. Például a szovjet pártban ilyen önálló politikai arculatot mutató csoportot alkottak azok a pártvezetők, akik elleneztek a mezőgazdaság erőszakos, gyors kollektivizálásának tervét.

Frakciók, önálló politikai csoportosulások működését tiltja a kommunista párt belső alkotmánya. A mindenkori uralkodó politikai csoport rendszerint előbb-utóbb felszámolja az ő irányvonalát támadó csoportokat.¹⁸ A párton belüli politikai csoportosulás mindezek miatt eléggé veszélyesnek bizonyulhat. Igaz, amikor új, alapvető döntési problémák vetődnek fel, sokszor megint csak újabb frakciók vagy legalábbis újabb laza csoportosulások keletkeznek. Arra azonban sohasem kerül sor a klasszikus rendszerben, hogy bármely frakció igazán megerősödjék, képes legyen szilárd ellenzéki szervezetté válni és ennek eredményeképpen tartósan fennmaradni.

Sokféle egyéb dimenzióban is kialakulhatnak párton belüli konfliktusok, például a különböző etnikai csoportok politikai befolyásának elosztásában vagy a nemzedékek közti hatalmi harcban. Utóbbi probléma különösen akkor éleződik ki, amikor napirendre kerül a legfőbb vezető utódlásának ügye.

A konfliktusok egy másik típusát is megfigyelhetjük: az állami és a tömegszervezeti funkcionáriusok berzenkednek a pártapparátus beavatkozásai miatt és megfordítva, a pártfunkcionáriusok elégedetlenek azzal a buzgalommal, amelyet az állami és tömegszervezeti apparátus tanúsít a pártutatisítások végrehajtásában.

A klasszikus szocialista rendszerben is ismeretes az a társadalmi jelenség, amelyet az amerikai szóhasználat „nyomást kifejtő csoportoknak” (pressure group) és „lobbázásnak” nevez.¹⁹ A központi irányításra a leg-

¹⁸ Sztálin kegyetlen erőszakkal számolt le sorra valamennyi politikai ellenzéki csoporttal. Lásd erről R. Conquest [1968] (1973) klasszikus művét, továbbá S. F. Cohen [1973] (1980) Buharin-életrajzát. Hasonlóképpen semmisítették meg Kelet-Európában a „nemzeti kommunizmus” valóságos vagy vélt képviselőit. Az éppen érvényes pártvonalal szemben álló csoportosulás felszámolásának további ismert példája az a kínai per, amelyben Mao halála után a „Négyek Bandáját”, azaz Mao közvetlen munkatársait ítélték el.

¹⁹ A Szovjetunióra vonatkozóan ezt a gondolatkört először H. G. Skilling (1966), valamint F. Griffiths–H. G. Skilling, szerk. (1971) munkái dolgozták ki. A gondolatkört övező széles körű vitát a következő művekből ismerheti meg az olvasó: J. F. Hough (1972), W. Odom (1976) és S. Solomon, szerk. (1983). A kínai politikára vonatkozóan K. Lieberthal–M. Ok-senberg (1988) tárgyalják ezt a gondolatot. A magyar pártarcokról lásd Szász Béla [1963] (1989) könyvét, aki a Rajk-per kapcsán érinti a kérdést.

különbözőbb ügyekben (például az erőforrások elosztásában vagy személyi kérdésekben) próbálnak nyomást gyakorolni különböző ágazatok vagy iparágak, különböző szakmák és különböző területi egységek érdekeinek képviselői. Egy-egy ilyen csoport „keresztbe nyúlik” a párt-, az állami és a tömegszervezeti bürokrácia különböző ágain; a legkülönbözőbb pozíciókban vannak képviselőik. Például a mezőgazdasági lobbyban ott találhatók a parasztszármazású központi vezetőségi tagok, a mezőgazdasági jellegű megyék vezető párt- és állami tisztségviselői, a mezőgazdasági minisztérium vezetői, a mezőgazdasági területek parlamenti képviselői és a mezőgazdasági egyetem professzorai. Létezik „bányászati lobby”, „kulturális lobby” és így tovább. Mindegyik csoport igyekszik felhasználni személyes összeköttetéseit és a politikai nyomás különböző eszközeit (küldöttségek menesztése, értekezleti felszólalások, újságcikkek íratása stb.) elképzeléseik előmozdítása érdekében.

Miközben a fejezet korábbi részei kiemelték, hogy a bürokrácia különböző ágait összetartó erők kötik egybe, azért a teljes képhez az is hozzátartozik, hogy vannak konfliktusok is közöttük.

3.6 Represszió és a hatalom totalitárius jellege

Miután az előző alfejezetekben az apparátus természetét írtuk le, most néhány megjegyzést teszünk az uralkodó csoportnak és a társadalom többi részének viszonyáról.

A bürokrácia arra törekszik, hogy meggyőzze az embereket: támogassák politikáját. Igénybe veszi ehhez a nevelés és a modern politikai propaganda minden eszközét [→4]. A klasszikus rendszer politikai arculatához hozzátartoznak a gyűlések és a tömegfelvonulások. Ezt az eszköztárat azonban kiegészíti, és a felvilágosító szónak külön nyomatékot ad a represszió. Nemcsak az aktív politikai ellenállásnak és szervezkedésnek, de még a félig visszafojtott zúgolódásnak is kegyetlen következményei lehetnek. A klasszikus rendszer legszélsőségebb korszakaiban gyakori a kínvallatás, tömegeket börtönöznek be, zárnak munkatáborokba vagy végeznek ki.²⁰ Nemcsak azokra nehezedik az elnyomatás, akik a politikai arénában veszik fel a küzdelmet [→3.4], hanem különféle indokolással a lakosság sokféle más csoportjára is: a jobb módú parasztokra, egyes vallási áramlatokra, a városi értelmiség egyes csoportjaira, munkásokra, akik magasabb bért követelnek és így tovább. Mire a klasszikus rendszer politikai struktúrája megszilárdul, a represszió eléggé megtörte az emberek óriási

²⁰ A legfontosabb összefoglaló dokumentum A. I. Szolzsenyicin híres könyve, *A Gulag szigetecsoport, 1918–1956, [1974–1978]* (1989). A magyar „gulag” leírásáról lásd Faludy György (1989).

többségét ahhoz, hogy gondolni se merjenek ellenállásra. Ez a tömeges represszió az a bázis, amelyre a vezetés által hozott rendszabályok és utasítások kikényszerítése épül; ez biztosítja a társadalmi fegyelmet.

A klasszikus szocialista rendszer hatalmi struktúrája totalitárius jellegű, többféle értelemben.²¹

1. A bürokrácia befolyása kiterjed az élet minden szférájára. Minden társadalmi rendszerben vannak ügyek, amelyekkel kapcsolatban valamiféle szerepet játszik az állam: jogi korlátozásokat alkalmaz, állami előírásokkal avatkozik be, vevőként vagy állami vállalat tulajdonosaként lép fel és így tovább. Ugyanakkor más rendszerekben vannak „privát” szférák, amelyekbe az állam nem tud vagy nem is akar beavatkozni. Ez az elhatárolódás az állam és a „civil társadalom”, az államügy és a magánügy között a klasszikus szocialista rendszerben teljesen elmosódottá válik. Igaz, a bürokrácia nem képes mindenről dönteni, mindent szabályozni, de ez csak gyakorlati korlátokat jelent az aktivitásában. Semmilyen ügyről nem hajlandó elvileg deklarálni, hogy az nem tartozik hatáskörébe, abba nem kíván beleszólni [→6.7, 19.5, 19.6].

Így azután a bürokrácia hatása kiterjed olyan hagyományosan privát szférákra is, mint a kultúra, a vallás, a családi élet, a gyerekszaporulatról való döntés, a háztartás viszonya saját szomszédaival, a szabadidő eltöltése, a szakma és a foglalkozás megválasztása és így tovább. Arról nem is szólva, hogy a gazdasági élet minden ügye pártügynek és államügynek minősül.²²

2. A bürokrácia hatalma totalitárius annyiban is, hogy átszövi az egész társadalmat, kiterjeszti hatását valamennyi állampolgárra. A munkahely és a lakóhely pártalapstruktúrája, tömegszervezetei, állami apparátusa, rendőri szervei számon tartanak minden egyes dolgozót és lakost. Egy példa: minden felnőttnek személyi igazolványa van, ahová bejegyzik munkahelyét, lakóhelyét, családi állapotát. A státusában bekövetkező bármilyen változást nyomon követik az igazolványban. Az egyén ezt az igazolványt

²¹ A totalitarizmusról szóló klasszikus munkák H. Arendt (1951), amely a totalitarizmus pszichológiájára koncentrál, valamint Z. Brzezinski–C. Friedrich (1956), amely a jelenség általános jellemzőinek elemzését helyezi előtérbe.

²² Néhány elemzés katonai diktatúrához hasonlítja a klasszikus szocialista rendszert. Ez az analógia több ok miatt hibás. Egyrészt: a katonai diktatúrában a hatalom a tábornokok és a tisztikar kezében összpontosul. Ezzel szemben a klasszikus szocialista rendszerben, noha persze a hadseregnek és a rendőri szerveknek is igen fontos szerepük van, a bürokratikus gépezet vezető ereje nem a tábornoki kar, hanem a párt. Totalitárius társadalomban a hadsereg valójában mindig a párt irányítása alatt áll. Mint ahogy Mao mondta: „Nekünk az az elvünk, hogy a Párt parancsol a fegyvereknek, és soha sem szabad megengednünk azt, hogy a fegyverek parancsoljanak a Pártnak”. Mao Ce-tung [1938] (1967, 272. o.).

Másrészt: a katonai diktatúrák (például azok latin-amerikai, afrikai és ázsiai formái) még ha brutális terrort gyakorolnak is a lakosság felett, nem „totalitárius” jellegűek. Az életnek számos olyan szférája van, amelynek befolyásolására a tipikus katonai diktatúra vezető körei nem is töreksenek.

köteles felmutatni, ha bármelyik hatóság képviselője erre felszólítja. Vagy egy másik példa. Ha az állampolgár bármikor valamely funkciót betöltött, legyen az akár a legalsóbb fokú párt- vagy tömegszervezeti megbízatás, akár a legkisebb állami vagy gazdasági pozíció, az erre vonatkozó információ bekerül az illetékes személyzeti osztály nyilvántartásába. Ettől kezdve ez a dosszié végigkíséri az életét. Bármilyen munkakörbe kerül is, végül is egyetlen osztatlan bürokrácia van, amely kézzől kézre adja a dossziét az összes információval.

3. Végül még egy harmadik szempont, amely szerint totalitárius hatalomról van szó. A bürokrácia nincsen alávetve valamilyen megszilárdult jogrendnek. Létezik alkotmány, de annak megfogalmazása eléggé általános ahhoz, hogy kötetlenül hagyja a törvényhozók kezét. A törvényeket formálisan a parlament hozza, de a gyakorlatban előbb az illetékes párt-szervezet, azaz végső soron a pártapparátus dönt arról, mi legyen a törvény tartalma. Emellett roppant nagy azoknak az állami előírásoknak a száma, amelyek még csak formálisan sem emelkednek a törvény rangjára, hanem csupán a kormány vagy a miniszter által hozott rendelkezések, vagy pedig – és ez a leggyakoribb – egyszerűen a bürokrácia valamely tagjának egyéni intézkedései. A bürokrácia maga dönt arról, hogy a különféle intézkedéseinek miféle jogi formát kíván adni.

A bürokrácia és különösen annak egyes csoportjai vagy ágazatai nemritkán megsértik a papíron érvényben lévő törvényeket. Különösen súlyos ez a helyzet olyankor, amikor a törvénysértés az egyének millióinak súlyos sérelmével jár: tömeges kitelepítéssel, száműzéssel, bebörtönzéssel, kínzással, kivégzéssel. Ehhez azonban hozzá kell tenni: ha a hatalmon lévők akarják, akkor a tömeges represszió „jogalapja” bármikor megteremthető. Hozhatók olyan törvények, kormányrendeletek, bírói ítéletek, amelyek – a formális jog szempontjából – szentesítik egyes csoportok vagy egyének üldözését. Éppen ez igazolja azt a fenti állítást, hogy a bürokrácia nincsen a jogrendnek alávetve. A hatásirány éppen ellentétes: a formális jog rendje van a bürokrácia mindenkori törekvéseinek alárendelve.

Léteznek a bürokráciának olyan jól ismert elméleti modelljei, amelyek a választók, a törvényhozó testület és a bürokratikus szervezet (a „bürö”) viszonyát írják le, és ebből próbálják levezetni a bürokrácia magatartási szabályosságait.²³ E modellek szerint a törvényhozók abban érdekeltek, hogy – a legközelebbi választást szem előtt tartva – megnyerjék a szavazók bizalmát. Ennek tudatában adnak előírásokat a bürokráciának, és ellenőrzik annak működését. A bürokrácia e modellek világában alá van rendelve a törvényhozó testületnek. A klasszikus szocialista rendszerre vonatkozóan e modellek nem érvényesek, mert nem jogosult két fő premisszájuk alkalmazása: 1. Ellentétben e modellek feltevésével, a törvényhozó tes-

²³ Lásd W. Niskanen (1971).

tület nem függ a választóktól, hanem e testület tagjait a bürokrácia maga jelöli ki, ezáltal a testület maga is a bürokratikus apparátus egyik alkotóelemévé válik. 2. Ugyanezen ok miatt a törvényhozó testület nem áll a bürokrácián kívül, nem szabályozza és ellenőrzi azt, hanem része annak, mégpedig alárendelt része.

Itt tehát nem működnek azok az ellenőrzési és kiegyensúlyozási mechanizmusok („checks and balances”), amelyek a parlamenti demokráciában megakadályozzák, hogy a bürokrácia tartósan magához ragadja a hatalmat, monopolizálja azt, és magát a versenyző politikai erők fölé helyezze. Nincsenek független bíróságok, amelyek ellenőrizhetnék, hogy a törvények és az államigazgatási szervek tevékenységei nem állnak-e ellentétben az alkotmánnyal és a korábbi törvényekkel; amelyekhez szükség esetén az állampolgár panasszal fordulhat az állammal szemben is, és amely megvédené az egyént a hatalommal szemben.

Az előző alfejezet kifejtette, hogy a hatalom nem monolitikus, hanem léteznek belső csoportosulások és konfliktusok. Ennek ellenére – a most használt, leszűkített értelemben, az itt ismertetett három szempont szerint – mégis osztatlan és totalitárius a klasszikus szocialista rendszer hatalmi struktúrája.²⁴

²⁴ A szocialista rendszerrel foglalkozó nyugati politikatudományi irodalom vitába szállt a totalitarizmus elméletének végletes értelmezésével, és szembeállította vele azt a gondolatot, hogy a politikai struktúrán belül egymással konfliktusban álló csoportok működnek. A jelen könyv ezeket egymással összeférő, komplementer elméleteknek tekinti. Igaz, a klasszikus rendszer nem „100 százalékgig” totalitárius. A totalitarizmus elméleti modell, amely elvonatkoztat fontos jelenségektől, de még így is a valóság eléggé realista megközelítése. Olyannyira, hogy amikor a nyugati szakértők körében „divatjamúlttá” vált, akkor ismerte fel jelentőségét és kezdett hivatkozni rá a kelet-európai ellenzéki irodalom.

Ideológia

A SORON KÖVETKEZŐ FEJEZET, akárcsak a könyv többi része, nem kíván módszeres esztörténeti elemzést adni. Témája szűkebb: az *ideológiának* – eszméknek, hiteknek, ígéreteknél, értékeknek, erkölcsi parancsoknak – csak azokat az aspektusait szeretné bemutatni, amelyek valóságos szerepet játszanak a klasszikus rendszer kialakításában, megszilárdításában és fenntartásában.

4.1 A hivatalos ideológia

Témánk a hivatalos ideológia, amint azt a párthatározatok, a párt vezetőinek beszédei és írásai, az ideológiai tantárgyak tankönyvei, a sajtó vezércikkei és más hivatalos megnyilvánulások kodifikálják.

A kiforrott, megszilárdult klasszikus szocializmusban nem folyik nyílt verseny alternatív ideológiák között a lakosság megnyeréséért; a bürokráciának szinte teljes ideológiai monopóliuma van. Léteznek megtűrt alternatív ideológiák: például a vallásos gondolat terjesztését nem tiltja a törvény, de a gyakorlatban az egyházak tevékenységét sokféle adminisztratív és gazdasági nehézség korlátozza, és bizonyos országokban és időszakokban könyörtelenül üldözik őket. Megjelennek a hivatalossal határozottan szemben álló ideológiák is, de csak átmenetileg, mégpedig többnyire csak félig legálisan vagy teljesen illegálisan. Viszont a hivatalos ideológia terjesztését óriási párt-, állami és tömegszervezeti apparátus végzi, továbbá a szolgálatába állított sajtó és egyéb tömegkommunikáció, az oktatási, tudományos és művészeti tevékenység is.

A hivatalos ideológiának számos forrása van, gyökerei mélyre nyúlnak a szocialista eszmék történetében. Geológiai hasonlaltal élve azt mondhatnánk: úgy rakódik le és szilárdul meg, mint ahogyan a geológiai rétegek képződnek.

A legmélyebb réteg: a korai szocialisták, majd elsősorban Marx gondolatai. Ezekhez kapcsolódik a szocialista forradalmak előtti európai munkásmozgalom eszmei öröksége is.

A következő réteg: azoknak a forradalmi mozgalmaknak az eszméi, reményei, értékei, amelyek a későbbi szocialistává vált országokban szerveződtek [→ 1.2, 2.3].

Ezután következik a forradalmi átmeneti szakasz által kitermelt eszmék köre: azok a gondolatok, amelyeket az ellenzéki-forradalmi pártból immár

teljes felelősségű kormányzó párttá vált kommunista párt tapasztalata hívott életre, s azok az ígéretek, amelyeket ebben az időszakban a népnek tett.

Mindezekre a rétegekre azután rárakódnak a klasszikus szocialista rendszer kiépítése közben kialakuló ideológiai elemek. Ezek a legszorosabban kapcsolódnak a rendszer kifejlődéséhez és megszilárdításához-megmerevítéséhez: segítik ezeket a folyamatokat, majd igazolják azt, ami a gyakorlatban létrejött.

A Szovjetunióban a hivatalos ideológiának ez az utóbbi rétege Sztálin személyéhez kapcsolódik; sokan sztálinizmusnak nevezik. Hatása túlterjed a szovjet határokon, és erős befolyást gyakorol a hivatalos ideológiára valamennyi szocialista országban.

A nemzeti pártok vezetői maguk is hozzájárulnak ennek az ideológiának a formálódásához,¹ így a klasszikus szocialista rendszer hivatalos ideológiája országonként változik. Emellett az időben is sokféle változás megy végbe.

A különböző rétegek nem függetlenek egymástól. Ahogy halad előre a hivatalos ideológia kialakulása, úgy szelektál a korábbi rétegek eszméiből: némelyik elfelejtődik, a rendszer „tudata alá szorul”, mások új hangsúlyt kapnak, más kontextusba helyeződnek.

Végeredményben a jelen fejezet a sok variánsból általánosítva, megkísérel kiemelni azt, ami valamennyi klasszikus szocialista rendszerben élő ország hivatalos ideológiájában leginkább közös, jellegzetes és állandó.²

A következő alfejezetek nem vitatkoznak a hivatalos ideológiával, mert itt az a leírás és elemzés tárgya. Ezen a helyen csupán azt az igényt indokolt támasztani a leírással szemben, hogy híven, torzítás nélkül ismertesse ezt a tárgyat. A szöveg nem fog újra és újra rámutatni arra, hogy a szerző nem saját álláspontját fejt ki, hanem a hivatalos ideológiát tolmácsolja. Ha vitára nem is, de szembesítésre sor kerül majd a későbbi fejezetekben, a klasszikus hivatalos ideológiának a rendszer valóságával való összevetése során.

4.2 A szocialista rendszer felsőbbrendűségének tudata

A hivatalos ideológia híveit áthatja az a messianisztikus hit, hogy a szocializmus hivatott az emberiség megváltására. Az ideológia egyik legfontosabb eleme az a meggyőződés, hogy a szocialista rendszer felsőbbrendű, mint a kapitalista. Ez a hit elsősorban arra a feltételezésre épül, hogy a szocialista termelési viszonyok a kapitalistánál kedvezőbb feltételeket teremtenek a termelőerők fejlődéséhez.³ Számos tényező hat ebbe az irányba.

¹ Külön is ki kell emelni Mao Ce-tung szerepét, mert Sztálin mellett neki volt a legnagyobb hatása saját országán kívül is.

² A hivatalos ideológia bizonyos elemeit később tárgyalja a könyv [→5.7, 7.1, 19.3, 21.1].

³ A szocialista ideológia összetevőit elemzi Szamuely László (1987) és Kuczi Tibor (1989).

Felszámolható a kapitalizmus számos, hatékonyságot rontó vonása. A piac anarchiája, a kereslet és a kínálat ingadozása nagy hibákhoz vezet az erőforrások allokációjában; ezeket a bajokat kiküszöböli a tervszerűség. Felszámolja a legfontosabb termelőerőnek, az embernek azt az elherdálását, amit a tömeges munkanélküliség jelent. A tervszerűség megszünteti a túlermelési válságokat, a velük járó mérhetetlen veszteségekkel együtt.⁴ A magántulajdonon alapuló verseny üzleti titkokhoz vezet, míg a szocializmus közkinccsé teszi az újításokat. A verseny pazarlást eredményez más módon is, például a költséges hirdetések elburjánzása, a modellek, a gyártmánytípusok örökös változtatgatása miatt; ezeknek a jelenségeknek is véget vet a szocializmus. És végül, megszűnik az erőforrásoknak az az elfecsérlése is, amit a kizsákmányoló osztályok parazita fogyasztása jelent.

A magántulajdon, a verseny, a piac okozta pazarlás felszámolásán túlmenően a szocializmus további előnye az is, hogy a kizsákmányolás alól felszabadított dolgozó lelkesebben és lelkiismeretesebben végzi a munkáját, mint a kizsákmányolt proletár. Ez a lelkesedés többletteljesítményt eredményez, emellett csökkenti a felügyelet ráfordításait is. A munka iránti felelősségtudat, a munka szeretete egyre inkább nő majd, míg a társadalmi fejlődés legmagasabb fokán, a kommunizmusban mindenki létszükségletévé nem válik. Akkor majd teljesen kiküszöbölhetők lesznek mindazok a társadalmi ráfordítások, amelyek a munka ösztönzéséhez, és ehhez kapcsolódva, az áruk pénzért való eladásához, a piac maradványainak továbbéléséhez szükségesek.

A szocializmus felsőbbrendűségének tudata összekapcsolódik azzal a meggyőződéssel, hogy a kapitalizmus túljutott azon a szakaszon, amikor még hozzájárul a társadalom haladásához, s a rothadás számos jelét mutatja.⁵

Marx és később Lenin is hangsúlyozták, hogy a szocializmus felsőbbrendűsége nem etikai (vagy nem elsősorban etikai) síkon mutatkozik meg, hanem a gazdasági teljesítmény tekintetében.⁶ A klasszikus szocializmus hivatalos ideológiája azt a meggyőződést tükrözi, hogy ez a gazdasági felsőbbrendűség magából a rendszerből következik: nem azért ér el nagy tel-

⁴ A felsőbbrendűség-tudat legkedvezőbb történelmi pillanata az volt, amikor a kapitalista Nyugat az 1929-es nagy válság súlyos bajait szenvedte, a termelés visszaesett, emberek milliói voltak munka nélkül, miközben a Szovjetunióban lendülettel és nagy tömegek lelkes részvételével folyt az első ötéves terv megvalósítása.

⁵ Enver Hodzsa, Albánia hosszú ideig hatalmon lévő szocialista vezetője a következőképpen ad hangot ennek a meggyőződésnek: „Az úgynevezett fogyasztói társadalom, amelyet mint a »jövő társadalmát« a burzsoázia olyannyira népszerűsít és az egekig dicsér, nem más, mint egy rothadó és hanyatló társadalom, amelyben egyre inkább megmutatkoznak a kapitalizmus régi és állandósult fekélyei, amiket megpróbál elleplezni. A mi társadalmunkkal ez sohasem fog megtörténni.” E. Hodzsa (1975, 9. o.).

⁶ Lásd például Lenin mondását: „... a szocializmus megköveteli, hogy tudatosan és tömegesen haladjunk úgy, hogy a kapitalizmushoz viszonyítva és a kapitalizmus által elért eredmények alapján magasabb munkatermelékenységet érjünk el.” V. I. Lenin [1918] (1979, 165. o.).

jesítményeket, mert szükség esetén a lakosság nagyobb áldozatokat hoz, vagy a gazdasági vezetés okosabb gazdaságpolitikát folytat, mint a kapitalista országokban, hanem a fölény a rendszer alaptulajdonságaiból következik. Ezek az alaptulajdonságok garantálják, hogy – a kezdeti hátrányt leküzdve – a felsőbbrendűség előbb-utóbb egyértelműen megmutatkozik.⁷

A klasszikus rendszer végének egyik legfontosabb jele, amikor ez a feltétlen bizalom a rendszer gazdasági felsőbbrendűségében megrendül. Amikor kezd felvetődni a szocializmus hívei között is, hogy nem okvetlenül és nem automatikusan kedvezőbb gazdasági teljesítmény szempontjából a szocializmus, mint a kapitalizmus, hanem a két rendszer versenyében a kapitalizmus számos „jó pontot” szerez. Amikor hivatalos körökben is kezd elterjedni az a gondolat, hogy a kapitalizmus egyes vonásait utánozni kell, vagy valamiképpen be kell olvasztani a szocializmusba – akkor már kifelé jár a rendszer a klasszikus állapotából.

Noha nem minősül a rendszerek közti versenyben elsőrendű kritériumnak, de azért fontos alkotóeleme a szocializmus felsőbbrendűség-tudatának az erkölcsi fölény. A hivatalos ideológia szerint a szocializmus tisztább, nemesebb rendszer, amely biztosítja a társadalmi igazságot és egyenlőséget. Ebben a rendszerben maga az ember is átalakul, mindinkább önként a közérdek szolgálatába áll, s úrrá lesz saját önzésén és egyéniességén. Ez a gondolat a sztálinista ideológiában is felmerül, de különösen nagy szerepet kap a maoizmusban. S itt visszakanyarodunk az előbbi fejtegetéshez: az emberi természetnek ez a mély megváltozása fontos szerepet játszik a szocializmus gazdasági felsőbbrendűségének biztosításában.

A könyv ismételten vissza fog térni az *értékek* problémájára [→1.7]. A filozófia szóhasználatával: a könyv sorra veszi majd, hogy mely társadalmi jelenségeknek tulajdonít a társadalom egyik vagy másik csoportja *végző, önmagában vett értéket (intrinsic value)*, mit tekint „*elsődleges jónak*” és mi az, ami csak eszköz, instrumentum más végző értékek, elsődleges jók eléréséhez. A hivatalos ideológia azt sugalmazza, hogy a szocialista rendszer megteremtése és fenntartása önmagában vett érték, elsődleges jó. Még ha az adott pillanatban nem is nyújtja azt a teljesítményt, amelyre belső tulajdonságai képesítik, majd előbb-utóbb eléri. A teljesítmény bármely összetevője (például anyagi jólét, hatékonyság, igazságos elosztás stb.) amúgy is csak instrumentális jelentőségű, amely az igazi célnak, a szocialista rend megteremtésének és védelmének szolgálatában áll, illetve annak mintegy melléktermékeként, ha késéssel is, de bizonyára megmutatkozik majd. A legfontosabb az a pusztán tény, hogy sikerült kivívni a szocializmust.

⁷ Mint ahogyan Lukács György, a neves magyar marxista filozófus fogalmazott: „Mindig az volt a véleményem, hogy a szocializmus legrosszabb formájában is jobb élni, mint a kapitalizmus legjobb formájában.” Lukács György [1971] (1989, 14. o.).

4.3 Az alapvető ígéretek

A hivatalos ideológia egyik fontos alkotóelemét azok az alapvető ígéretek jelentik, amelyeket a hatalomra került párt tesz a lakosságnak. Melyek azok a fő vívmányok, amelyekre számítani lehet, ha nem is a legközelebbi jövőben, de később, egy-két évtizeden belül?

A tipikus klasszikus rendszer olyan országban alakult ki, amely a forradalom előtt szegény és elmaradott volt. Az átmeneti időszak viharai, a külső és belső háborúk rendszerint még csak növelték azt a szakadékot, amely a szóban forgó szocialista ország és a gazdasági növekedés élvonalában haladó fejlett ipari országok között tátong. Az ígélet így szól: ezt a szakadékot gyorsan be fogják temetni, és a szocialista ország hamar utoléri majd a legfejlettebb kapitalista országokat. A lehetőséget ehhez a rendszer felsőbbrendűsége adja meg, amiről az előző alfejezetben volt szó. De csak a lehetőséget, mert azt ki is kell használni, mégpedig azzal, hogy az erőforrásokat a növekedés előmozdítására összpontosítják és áldozatokat hoznak a gyors ütem érdekében [→9].

Ez az ígélet a kapitalista gazdaság utolérésére újra és újra elhangzik;⁸ noha különböző országokban – az ország jellegének megfelelően – más és más formában fogalmazódik meg,⁹ az üzenet lényege azonos: történelmileg belátható időn belül bekövetkezik a kapitalizmus gazdasági fejlettségi szintjének elérése és túlhaladása. Itt együtt áll a klasszikus rendszer hivatalos ideológiájának számos fontos jellegzetessége: az önbizalom, erős hit a rendszer előnyeiben; a remény, hogy a jelen bajai csak átmenetiek, és kézzelfogható távolságban van a jobb élet; a munkára és az áldozatokra való biztatás, mozgósítás a reményteljes jövő érdekében.

Az ígéretek egy másik csoportja az állampolgár életformájával és a rendszer kötelezettségvállalásaival kapcsolatos. Még tart az amúgy is szegénységet és elmaradottságot örökölt szocialista rendszer első küzdelme külső és belső ellenfeleivel, még nyomor és káosz uralkodik, amikor már hasonló szerepre vállalkozik a hatalom, mint amit a gazdasági fejlettség magas szintjén élő jóléti államok próbálnak ellátni. Az egyén dolgozzék ren-

⁸ Kelet-Németországban hosszú ideig a következő volt a jelszó: „Überholen ohne Einzuholen” (Túlhaladni utólérés nélkül). Ezen azt értették, hogy a szocializmus úgy fogja legyőzni a kapitalizmust, hogy annak egyetlen tévedését sem fogja megismételni. Az 1962-es MSZMP-kongresszusi határozat – kapcsolódva a hrucsov „nagy ugrás” programjához – azt prognosztizálja, hogy Magyarországon „az egy főre jutó fogyasztás 1980-ban magasabb lesz, mint a fejlett tőkés országokban”. Vass Henrik és Ságvári Ágnes, szerk. (1973, 596. o.).

⁹ A gondolatot először Sztálin fogalmazta meg [→9.1], majd Hruscsov újra napirendre tűzte. Az 1960–1967-es időszakra szóló hétéves terv feladatairól szólva a következőket jelentette ki: 1967-re, „... de lehet, hogy még előbb, a Szovjetunió világviszonylatban az első helyre kerül mind az abszolút termelés, mind pedig az egy főre eső termelés tekintetében. Ez a szocializmus világtörténelmi jelentőségű győzelme lesz a kapitalizmussal folytatott békés versenyben.” Ny. Sz. Hruscsov (1959, 631. o.).

desen, a többitől majd az állam gondoskodik. Az ideológiának ezek az elemei részben a munkásmozgalom, az európai szocialista pártok eszméi hagyományaiban gyökereznek, részben pedig azoknak a forradalmi mozgalmaknak a programjában, amelyek felháborítóan egyenlőtlen rendszerekben tevékenykedtek, és a javak igazságtalan elosztásának felszámolását ígérték hatalomra kerülésük esetére.

A gondoskodás első, talán legfontosabb összetevője: a munkahely biztosítása. Ha nem is azonnal, de a belátható jövőben teljes lesz a foglalkoztatás. A munkaképes egyének alkotmányos joga van munkára.

Ugyancsak állampolgári jogon jár számos egyéb ellátmány is. Állami feladat a lakosság alapvető szükségleteinek kielégítése: az élelem, a hajlék, az egészségügyi ellátás, az oktatás, az üdülés, a kulturális javak és szolgáltatások biztosítása. Az ígért beváltására vonatkozó szándék komolyságának tipikus első jelei a következők. Az alapvető élelmiszereket államilag szubvencionált, igen alacsony árakon hozzák forgalomba, esetleg nivelláló jellegű jegyrendszer keretében. A városi bérházakat államosítják, a lakbéreket igen erősen szubvencionálják, s a bérbevétel jogát hatósági kiutalással osztják el. Egységes állami (vagy félig állami, félig szakszervezeti) általános társadalombiztosítási rendszert vezetnek be, amely ingyenesen bocsátja a lakosok rendelkezésére az egészségügyi szolgáltatásokat.¹⁰ Ingyenes az oktatás is. A szakszervezet adja a beutalást az üdülésre, amely ingyenes vagy igen olcsó. Igen erősen szubvencionáltak a könyvek, lemezek és színházjegyek.

Noha az állami gondoskodásra vonatkozó ígért megtartására kezdettől fogva megtörténnek az első gyakorlati lépések az ár- és adópolitikában, valamint különböző intézmények (például élelmiszer-elosztó hivatal, lakásgazdálkodási adminisztráció, társadalombiztosítási központ, vállalati kultúrházak és üdülők hálózata stb.) megszervezésében, az ígért teljes beváltására sohasem kerül, nem is kerülhet sor [→13.7]. Mindvégig nagy konfliktus feszül a hivatalos ideológia alapvető ígéretei és a rendszer tényleges gazdasági teljesítménye között. Ahogy az idő halad, úgy válik mind nyomasztóbbá a kezdet kezdetén megtett ígéretek beváltatlansága [→18.3].

¹⁰ A legtöbb szocialista országban csupán a klasszikus rendszer megszilárdulásának késői fázisában kerül sor arra, hogy az egészségügyi ellátásra való jogot kiterjesszék az egész lakosságra és általános állampolgári joggá tegyék. Ezt a jogot kezdetben csak az állami szektor alkalmazottai kapják meg. Hasonló a helyzet jó néhány más „alapvető szükséglettel”, illetve az e szükségletekről történő állami gondoskodással is.

4.4 A hatalom önlegitimációja és paternalista jellege

A hivatalos ideológia fontos összetevői a hatalmi struktúrára, s ezen belül a párt szerepére vonatkozó nézetek.¹¹

A hivatalos ideológia nem rejti véka alá, hogy a rendszer diktatórikus, mert azon az állásponton van, hogy minden létező politikai rendszer az. Kérdés csak az, hogy ki gyakorolja a diktatúrát ki felett? A polgári társadalomban a burzsoázia diktatúrája érvényesül. A szocialista rendszerben a proletariátus gyakorol diktatúrát a burzsoázia felett. A dolgozó parasztok és a lakosság más rétegei e szerint az ideológia szerint szövetségesei a proletariátusnak, s támogatják annak hatalmát, bár maguk nincsenek hatalmon. Itt tehát a hatalmon lévők nyíltan vállalják, hogy osztálypolitikát folytatnak.

A munkásosztály nem közvetlenül gyakorolja hatalmát, hanem őt a párt képviseli. A párt a munkásosztály s ezen keresztül végső soron az egész társadalom élcsapata, s mint ilyen hivatott a társadalom vezetésére.

Az az esetleges körülmény, hogy a hatalmon lévők politikáját egyes politikai csoportok ellenzik, nem annak a jele, hogy e politika problematikus, hanem azt jelzi, hogy ezek a csoportok értetlenek, rosszhiszeműek vagy egyenesen ellenségesek, a belső és külső osztályellenség szócsövei. Ennél is tovább megy azonban a hivatalos ideológia. A hatalmon lévők politikájával szembeni széles körű tömegellenállás sem annak a bizonyossága, hogy a nép egy része nem támogatja a hatalmon lévőket. A párt jobban tudja, mint maga a nép, hogy a nép érdeke mit kíván. Éppen ezt jelenti az „élcsapat” fogalma.¹² A párt olyan szervezet, amely a forradalom vezetésével és a forradalom ellenségei feletti győzelemmel bebizonyította, hogy alkalmas a nép vezetésére. A hivatalos ideológia által „tudományos szocializmusnak” nevezett eszmék és módszerek garantálják, hogy ismerői és alkalmazói intellektuálisan felsőbbrendűek legyenek, mint bármilyen más eszmék és módszerek hívei. A tudományos szocializmus elmélete biztos iránytűt ad a kezükbe bármilyen új helyzet megértéséhez és az új fel-

¹¹ A hivatalos ideológia keletkezésének rétegeit tekintve itt nem indokolt a legmélyebb, forradalom előtti rétegekig leásni. Marx nem foglalkozott a témával, s ha egyáltalán van néhány rövid utalása a forradalom utáni hatalomról, az igen általános. Az általa elképzelt proletárdiktatúra inkább valamilyen kollektivistá önigazgatást sejtet, mintsem bürokratikus hatalmat.

A most ismertetésre kerülő eszmék, a klasszikus rendszer hivatalos ideológiájának a hatalomra vonatkozó elemei már a hatalom átvétele után fejlődtek ki, a mindenkori kialakult állapot magyarázatára, annak utólagos ideológiai indokolásaként. E nézetek kidolgozása elsősorban Lenin és Sztálin munkásságához fűződik.

¹² Amikor 1953-ban, Kelet-Európában elsőként, felláztak Kelet-Berlin lakosai, majd utána a szovjet tankok eltiporták a felkelést, Bertolt Brecht, a Kelet-Németországban élő költő a következő gúnyos verset írta: „... a nép / Eljátszotta a kormányzat bizalmát /... Nem volna ezúttal / Egyszerűbb, ha a kormány / Feloszlattá a népet, / És újat választana?” (B. Brecht, 1976, 401. o.).

adatok kijelöléséhez; ez teszi lehetővé, hogy a párt jobban megértse a nép érdekét, mint a nép párton kívüli milliói. Nincs tehát szükség arra, hogy a hatalmon lévők alávessék magukat az alternatív politikai pártok közötti választás ellenőrzésének. Ez súlyos hiba, a nép ellen elkövetett vétség lenne, mert esetleg olyan párt kapná a szavazatok többségét, amely rosszul szolgálja a nép igazi érdekeit. Sztálint idézzük: „A párt nem lehet igazi párt, ha csak annak regisztrálására szorítkozik, amit a munkásosztály tömegei átélnek és gondolnak, ha az ösztönös mozgalom uszályában vonszolódik... A pártnak a munkásosztály előtt kell járnia, messzebb kell látnia, mint a munkásosztálynak...”¹³

Sztálin ezzel kapcsolatban Lenint idézi: „A proletárdiktatúra alatt a parasztok és kistermelők milliói, az alkalmazottak, hivatalnokok, polgári értelmiségiek százezreit kell átnevelni, valamennyiüket a proletár államnak és a proletár vezetésnek kell alárendelni...”, éppen úgy, mint ahogyan szintén szükséges lesz „a proletárdiktatúra talaján, hosszadalmas harcban átnevelni magukat a proletárokat is, akik saját kispolgári előítéleteiktől nem egyszerre szabadulnak meg, ... hanem csak a kispolgári tömegbefolyások ellen folytatott hosszú és fáradságos tömegharc útján”.¹⁴

Így tehát a hatalom sajátos önlegitimációja megy végbe. Az, hogy az uralkodó csoport kifejezi-e a nép többségének kívánságait, érdekeit, továbbá az, hogy a nép többsége valóban támogatja-e, nem azon mérődik, hogy ez a támogatás valamilyen kézzelfogható formában (például szavazásban) manifesztálódik-e. A hatalom birtokosai kinyilvánították magukat a nép érdekei kifejezőjének, a tartós közjó letéteményesének, s ez – az ismertetett körkörös gondolatmenet alapján szinte azt mondhatnánk – „definíció szerint” legitimálja hatalmukat.¹⁵

A klasszikus rendszer paternalista jellegű. Ez magától értetődően következik abból, amit a fentiek az önlegitimációról kifejtettek: a hatalom birtokosai meg vannak győződve arról, hogy jobban tudják, mint az általuk kormányzottak, mit kíván azok saját érdeke. A bürokrácia a szülő, a társadalom minden más rétege, csoportja vagy egyede pedig a gyermek, aki gyámságra szorul, s helyette a felnőtt gondviselőnek kell döntenie.¹⁶ A jelenség szorosan összefonódik azzal a gondoskodó szereppel, amit a bürokrácia magára vállal, s amiről az előző alfejezetben volt szó. Az állampol-

¹³ J. V. Sztálin [1924] (1949a, 87–88. o.).

¹⁴ J. V. Sztálin [1924] (1949a, 42. o.).

¹⁵ Lásd Fehér Ferenc, Heller Ágnes, T. H. Rigby írásait a T. H. Rigby és Fehér Ferenc által szerkesztett kötetben (1982).

¹⁶ A paternalista kormányzat elítélése már Kantnál is megtalálható, amint azt a következő idézet is szemlélteti: „Ilyen *paternalista kormányzat* (*imperium paternale*) uralma alatt az alattvalók, mint éretlen gyermekek, akik nem tudnak különbséget tenni közöttük, hogy számukra mi az igazán hasznos és mi a káros, arra kényszerülnek, hogy teljesen passzívan viselkedjenek, és az állam vezetőjének megítélésére támaszkodjanak annak eldöntésében, hogy →

gár fogadjon szót, s akkor nem lesz semmi gondja: a párt, az állam ellátja mindennel. Jól szemlélteti ezt a hatalom első embere körül kialakult személyi kultusz is: a legfőbb vezető nemcsak a legkiválóbb államférfi, hadvezér, tudós, hanem mindenekelőtt a nép atyja. A paternalista szerep adja a központosítás, a bürokratikus hatalmi szerveződés egyik legfontosabb eszmei igazolását.

4.5 Fegyelem, áldozatkészség, éberség

A hivatalos ideológia lényeges összetevője az erkölcsi parancsok kódexe. Noha ez nincs formálisan kodifikálva, de rekonstruálható a hivatalos megnyilatkozásokból, a jutalmazások és büntetések gyakorlatából, sőt bizonyos mértékig a jóváhagyott, hivatalosan elismert irodalomból és más műalkotásokból is.

Természetesen számos olyan erkölcsi parancs van érvényben, amelyet más rendszerek, más ideológiák is előírtak. Így például a családi életre vonatkozó szabályok eléggé konzervatívak, nemigen különböznek a nyugati civilizáció viktoriánus erkölceitől. Ezen a helyen kizárólag azokkal az erkölcsi normákkal célszerű foglalkozni, amelyek rendszerspecifikusak, s amelyeknek szerepük van témánk, a politikai gazdaságtan szempontjából.

Az állampolgártól általában, de különösen a párt tagjától elvárattatik a fegyelem. Az eredetiséget könnyen bélyegzik eredetieskedésnek, az önállóságot engedetlenségnek és individualizmusnak (ez utóbbi pejoratív jelző), a kritikai szellemet a feljebbvaló iránti tiszteletlenségnek, fegyelmezetlenségnek, destrukciónak. Mindezek az erények nem tilosak, de gyakorlásuk kockázatos. Ami azonban biztos elismerésre talál, az a feltétlen engedelmisség. Követni kell a mindenkori politikai irányvonalat, egyet-érteni a mindenkori határozatokkal, habozás nélkül teljesíteni a feljebbvaló utasítását – ez az a magatartás, amelyet a hatalom méltányol és jutalmaz; ezek segítik elő a bürokrácián belüli pályafutást. A szelekció legfontosabb kritériuma a politikai megbízhatóság, a lojalitás, a párt és annak eszméje (azaz a hivatalos ideológia) iránti hűség. Ha ez teljes bizonyossággal megnyilvánul, akkor ez pótolja a rátermettség vagy a szakértelem

hogyan *kell* boldognak lenniük, és az ő jóindulatában bízzanak, hogy egyáltalán akarja a boldogságukat." I. Kant [1793] (1970, 74. o.).

I. Berlin, a paternalista diktátort megszemélyesítve, így fogalmazza meg annak gondolatmenetét: „[Ezután már] nem esik nehezemre azt gondolni magamról, hogy nem saját érdekemben, hanem az ő érdekükben kényszerítem őket. Most már kijelenthetem azt is, hogy jobban tudom valódi szükségleteiket, mint ők maguk... Ha pedig egyszer eljutottam ehhez a fel-fogáshoz, már módomban van, hogy semmibe vegyem az emberek és a társadalmak tényleges kívánságait, és hogy megfélemlítem, elnyomjam, megkínózzam őket »igazi« énjük nevében és áldásával." I. Berlin [1958] (1990, 364–365. o.).

fogyatékoságait.¹⁷ Megfordítva már nem áll fenn a helyettesítési kapcsolat: a legnagyobb tehetség vagy szaktudás sem ellensúlyozza a lojalitást, a megbízhatóságot, az engedelmesség hiányát.

A lojalitásnak és az engedelmességnek ezt a tiszteletét nem találhatjuk meg a klasszikus rendszert megelőzően sem Marxnál, sem pedig a forradalom előtti európai munkásmozgalom hagyományaiban.¹⁸ Ennek gyökereit legelőször a szocialista rendszer megteremtése előtti korszak forradalmi mozgalmában kereshetjük azokban az országokban, amelyekben azután a szocializmus saját belső erőből győzött [→2.3]. Ezekben az országokban represszív rezsimek voltak hatalmon, és a forradalmárok, elsősorban a kommunista párt tagjai, üldöztetések közepette tevékenykedtek, sokszor illegalitásba szorítva. A mozgalom nem lehetett meg fegyverrel nélkül. Ráadásul forradalomra készült, ami fegyveres harcot, gerillaháborút, forradalmi rohamot, polgárháborút jelenthet, s mindez ismét csak katonai fegyelmet követel. A forradalom győzelme után olyan egyének kezébe kerül a civil, békés hatalom, akik megszokták a parancsolást és az engedelmességet.

Az átmeneti szakaszban a párt azt igényli tagjaitól, a párt- és állami funkcionáriusoktól, hogy fegyelmezetten lépjenek fel, hiszen körülöttük káosz van, a társadalom szétesett, és újra rendet kell tenni; ráadásul katonai harcban állnak a külső és belső ellenséggel. Megkezdődött a gyárak és más szervezetek köztulajdonba vétele: az igazgatás is fegyelmet követel.

A legfontosabb történelmi talajréteg, amelyben a fegyelmet és lojalitást erkölcsi parancsnak tekintő mentalitás kitermelődik, az a folyamat, amelyben a klasszikus szocialista rendszer kiépül. Később még részletesen foglalkozik majd a könyv a társadalom és a gazdaság bürokratikus szabályozásával, amely működéséhez nélkülözhetetlen ez az etika [→7.3, 21.10].

A fegyvelerényeihez szorosan kapcsolódnak az áldozatkészség érényei. Az egyén legyen kész arra, hogy saját érdekeit alárendelje magasabb érdekeknek. Azt már a bürokrácia definiálja, mi minősül az adott helyzetben magasabb érdekeknek. Ha kell, vállaljon több munkát a hivatalosan előírt munkaidőn felül. Ha kell, mondjon le az anyagi életszínvonal javulásának örömeiről. Ha kell, vállalja azt, hogy családi élete állami érdekek miatt háttérbe szorul, mert minden felnőtt családtag idejének legnagyobb részét lefoglalja a termelőmunka és a politikai tevékenység. A hivatalos ideológiához ebben a tekintetben is hozzátartozik egy sajátos fajta „katonai szellem”: minden állampolgár érezze azt, hogy mozgósították. Gyako-

¹⁷ Véglelesen fogalmazta meg ezt a kritériumot S. Staszevski, a lengyel kommunista párt egykori varsói titkára: „... a párt káderpolitikája szerint senkinek sem kell értenie ahhoz, amit rábíztak, elég, ha megbízható”. Idézi T. Toranska (1987, 67. o.).

¹⁸ Marxnak, az ízig-vérig európai zsidó értelmiséginek, akitől tökéletesen idegenek voltak a „katonás” érények, a következő volt a legkedvesebb mottója: *de omnibus dubitandum* (mindenben kételkedni kell). Lásd K. Marx (1973, 590. o.).

riak a katonai életből vett metaforák: a „munka frontja”, a „szocialista munka hőse”, a „termelés csatája” és így tovább. A szocializmus építését hosszú hadjáratához hasonlítják, amelyben mindenkinek helyt kell állnia. Aki nem állja meg a helyét (vagy akit ezzel gyanúsítanak), az gyáva, megfutamodó vagy áruló.

Ez a „háborútudat” további erényeket követel meg: az éberséget a belső és külső ellenséggel szemben. Mivel a politikai egyetértés vagy ellenvélemény nem tud békés és civilizált formákban (például alternatívák feletti szavazás útján) kifejezésre jutni, nem lehet senkiről sem egészen biztosan tudni, helyesli-e a rendszert, egyetért-e az éppen érvényben lévő politikai irányvonallal. Hátha nem? Ébernek kell lenni a bujkáló ellenséggel szemben. Ez a követelmény önmagában magával hozza a bizalmatlanság, titkolódzás és gyanakvás szellemét, ami az ellenőrzés kiépítését, sőt megsokszorozott kiépítését igényli.

A szocialista országok helyzete magyarázza, miért keletkezik bizalmatlanság a külvilággal, a kapitalista környezettel szemben. Az országhatárokon túl sok az olyan politikus és politikai mozgalom, amely ellenséges a kommunista pártok hatalmával, a szocialista rendszer megteremtésével szemben, s aki valóban szívesen támogatná – sőt esetleg tettelegesen támogatja is – a rendszer elleni tevékenységet. Mindez megszüli az önkéntes elzárkózást a külvilágtól. Lehetőleg vissza kell utasítani minden, a kapitalista országokból jövő hatást, akár politikai, akár kulturális síkon jelentkezik, vagy egyszerűen csak az idegen kapitalista életstílust képviseli. Rendkívül óvatosnak kell lenni minden politikai és minden gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi kapcsolattal szemben, mert a külső ellenség visszaélhet e kapcsolatokkal, zsarolásra, politikai nyomásra használhatja fel azokat. A támadásra felkészült, befelé forduló szekértábor jelképezhetné ezt a közszellemet, s az minősül erénynek, ha valaki következetes az elzárkózásban.

4.6 Hatalom és ideológia

Ha a párt egyszer már megragadta a hatalmat, és annak osztatlan birtoklója lett, ezt a hatalmat semmiképpen sem szabad kiadni a kézből. Sztálin egyik munkájában előbb Lenint idézi: „A forradalom alapkérdése a hatalom kérdése”, majd a következőket fűzi hozzá: „A hatalom megragadása csak a dolog kezdete... az a fő, hogy a hatalmat meg lehessen tartani, megerősíteni, legyőzhetetlenné tenni.”¹⁹

A hivatalos ideológia értékrendjében a hatalom nemcsak eszköz további elsődleges célok szolgálatában, hanem maga válik elsődleges jóvá, önma-

¹⁹ J. V. Sztálin [1924] (1949a, 39. o.).

gában vett végső értéké. Ezt szem előtt kell tartani a rendszer teljesítményének értékelésekor. Visszatérve egy korábbi analógiára [$\rightarrow 1.7$], a rendszer „bizonyítványának” összeállításakor egyik „tantárgyként”, egyik értékelési kritériumként szóba jöhet a következő: mennyire szilárdan van a kommunista párt kezében a hatalom? A hivatalos ideológia azt sugalmazza, hogy ennek a tantárgynak igen nagy legyen a súlya a bizonyítványban. Amint arra a 3. fejezet már rámutatott, ebből a tantárgyból igen jól vizsgálzik a klasszikus rendszer, mert megteremti a hatalom megtartását garantáló intézményi kereteket.

Amint azt már a 3. fejezet bevezetője is hangsúlyozta: a hatalom és a hivatalos ideológia elválaszthatatlanul összetartozik, mint a test és a lélek. Meddő kérdésnek tűnik annak taglalása, mi volt előbb: az intézmények, a szervezetek, amelyek megteremtették a klasszikus rendszert, vagy az eszmék, amelyek az intézmények, a szervezetek tagjait mozgatták? Az eszmék mindvégig, a forradalom előtt, az átmeneti szakaszban, majd a klasszikus rendszer kiépítésének folyamatában élő emberek cselekményeiben öltöttek testet. S megfordítva, ezek a cselekmények s ezek nyomán a létrejövő rendszer önlegitimációjának és öngazolásának szükségessége folytonosan alakítja-módosítja az eszméket, amíg csak ki nem forr a klasszikus rendszer hivatalos ideológiája. Intézmények, szervezetek, mozgalmak az egyik oldalon, programok, remények, meggyőződések, erkölcsi parancsok, értékek a másik oldalon; mindezek együtt hozzák létre és tartják fenn a klasszikus rendszert.

Ebben a tekintetben mutatkozik némi hasonlóság a kommunista pártnak a klasszikus rendszerben betöltött szerepe és a katolikus egyháznak a középkorban betöltött szerepe között: mindkettőnek van „világi” hatalma, amely összefonódik az állami hatalommal, és ugyanakkor óriási ideológiai hatást is gyakorol. Mindkettő a maga korában a hatalom által garantált ideológiai monopóliummal rendelkezik, üldöztet minden eretnekséget és elhajlást. Mindkettő szigorúan szervezett, központosított, hierarchikus szervezetben működik, szoros fegyelmet tart fenn saját apparátusában.

Nilvánvaló, hogy a hasonlóságot nem indokolt eltúlozni. A kommunista párt és a hivatalos szocialista ideológia szerepe a klasszikus szocialista rendszerben történelmileg egyedülálló, semmi máshoz nem fogható történelmi jelenség.

Max Weber kimutatta, hogy a protestantizmus nagy szerepet játszott a kapitalizmus létrejöttében és megszilárdulásában; a protestáns etika, amely szorgalmas munkát és takarékossgot sugalmaz, készletet és ideológiai alátámasztást adott a kapitalista felhalmozásra, amely a magánvagyon gyarapodására épül.²⁰ De sem Weber, sem más nem állította sohasem, hogy a

²⁰ Lásd Max Weber [1904] (1982).

kapitalizmus kifejlődésének elengedhetetlen feltétele volt a protestantizmus nagy befolyása vagy éppenséggel monopóliuma. A kapitalizmus úttörői között vannak katolikusok, zsidók, mohamedánok; a rendszer kivirágozhat ott is, ahol az említett vallások az uralkodóak. Ezzel szemben az a klasszikus rendszer, amelyet a könyv 2. része taglal, ott és csak ott fejlődik ki és szilárdul meg, ahol a szocializmus most leírt hivatalos ideológiája uralkodó befolyással bír.

Tulajdon

A TÁRGYALÁST a problémához kapcsolódó fogalmak tisztázásával kezdjük. Ezt követi a klasszikus szocialista rendszerben megjelenő tulajdonjogok módszeres áttekintése.

5.1 Fogalmi tisztázás

Gyakran találkozunk a következő egyszerű szembeállítással: a kapitalizmust a magántulajdon, a szocializmust pedig a köztulajdon jellemzi. Noha ez az állítás alapján véve igaz, ennél árnyaltabb fogalmi rendszerre van szükség a helyzet pontosabb megértéséhez.

Mindenekelőtt megkülönböztetjük az *egyéni javakat* a *közjavaktól* (public goods). Az előbbire példaként szolgálhat egy ruhadarab, az utóbbira egy tengeri világítótorony fénye. Ha a ruhát *A* egyén használja, ezzel kirekeszti *B* egyént ugyanennek a ruhadarabnak az egyidejű használatából. Ezzel szemben attól, hogy a világítótorony fénye útbaigazítja *A* hajóst, *B* hajós nincsen kirekesztve ugyanennek az útbaigazító fénynek a használatából. Néhány további példa a közjavakra: a napfény, az emberi nyelv, a közkinccsé vált termelési eljárások ismerete.¹

Nem szabad összetéveszteni a „közjóság” fogalmát a „köztulajdonnal”. A közjavakat éppen az jellemzi, hogy velük kapcsolatban az adott pillanatban nem is vethető fel, kinek a tulajdonában vannak. Az egyéni javak viszont tulajdonba vehetők. (Lehetnek egyéni tulajdonban, csoporttulajdonban vagy állami tulajdonban, de az utóbbi esetben is egyéni jóság kollektív tulajdonáról van szó.) Ezzel el is jutottunk a tulajdon fogalmának egyik fontos eleméhez: a tulajdon kirekesztő jellegű. A nem tulajdonos csak a tulajdonos hozzájárulásával használhatja annak tulajdonát. Ahhoz, hogy tulajdonról beszélhessünk, léteznie kell egy társadalmi mechanizmusnak, amely kikényszeríti a tulajdonjogok érvényesítését, azaz a nem

¹ Nincsen egyszer és mindenkorra érvényes határvonal az egyéni és a közjavak között. A határvonal változik a történelemben, függ a technika állapotától és a társadalmi feltételektől. Az óceán vize közjóság, de az óceánparti országok maguknak tartják fenn a halászati jogok szabályozását a part mentén. Nemzetközi bíróságok, jogi és gazdasági szankciók és végső érvként a tengeri haderő biztosítja a tulajdonjog kikényszerítését. Vagy egy másik példa. A nyelv közkinccs, de az előkelő emberek akcentusával beszélt nyelv használatából gyakorlatilag ki vannak rekesztve a közönséges emberek; ez a rétegnyelv az előkelők egyéni jósága. A nyelvés és az oktatás társadalmi mechanizmusa biztosítja a tulajdonjog kikényszerítését.

tulajdonosok kirekesztését a tulajdonnak a tulajdonos hozzájárulása nélküli, önkényes használatából.

A tulajdon tehát egyfelől ember és dolog viszonyát jelenti; például egy személy tulajdonosa egy ruhadarabnak. Másfelől: ember és ember közti társadalmi viszonyt is jelent;² a tulajdonosok és a nem tulajdonosok közti sajátos viszonyt, amelyet a tulajdonjogok kikényszerítésének társadalmi mechanizmusa támaszt alá.

A tulajdon összetett, átfogó fogalom, amelyet célszerű elemeire bontani. Ezeket az elemeket többféle osztályozási szempont szerint tekintjük át.³

Az *első* osztályozási szempont: mi az, ami a tulajdonos birtokában van? Néhány a legfontosabb alternatívák közül:

- tárgy (például ruhadarab vagy gép);
- erőforrás (például föld vagy természeti kincs);
- információ (például egy találmány vagy termelési eljárás ismerete);
- az élő ember személyes képessége: fizikai és szellemi adottságai, amelyekkel valamilyen szolgáltatást nyújthat. (Nem magától értetődő, hogy ez az egyén saját tulajdonában van; gondoljunk csak a rabszolgaságra.)

Gyakori, hogy egyszerre többféle tárgy, erőforrás, információ van ugyanannak a tulajdonosnak a birtokában. Például tulajdonosa egy gyárnak, amelyben sokféle gép, épület van, és egyúttal tulajdonosa egy termelési eljárás szabadalmának. Érdemes azonban gondolni arra is, hogy sok minden „tartozik” a gyárhoz, ami nincsen a gyártulajdonos tulajdonában. Például nem tulajdonosa a munkásoknak, hanem csak bérbe veszi fizikai és szellemi képességeiket; esetleg csak bérli a területet, amelyen a gyártelep elhelyezkedik és a felszerelés egy részét; kölcsönbe is kaphatta a gyár pénztőkéjének egy részét és így tovább.

Társadalmi-gazdasági rendszerek tanulmányozásakor különlegesen fontos azt tisztázni, hogy kinek a tulajdonában vannak a termelőeszközök, amelyek segítségével előállíthatók a további termékek és szolgáltatások. A fejezet további része erre összpontosítja a figyelmet. Nem foglalkozunk

² Ez a szempont különös figyelmet kap a tulajdon problémáinak marxista megközelítésében.

³ A tulajdonjogok iskolájának (property rights school) kifejlődésében meghatározó szerepet játszottak A. A. Alchian (1965) és A. A. Alchian–H. Demsetz (1972) munkái. Az iskola fő gondolatai különböző korábbi elméletekből származnak. Csak a legfontosabb előfutárokat említve: F. Knight bizonytalanság- és kockázatelmélete [1921] (1965), valamint R. H. Coase (1937), (1960) klasszikus munkássága a vállalat és a tranzakciós költségek elméletéről.

E. G. Furubotn–S. Pejovich [1972] (1984) alkalmazták először a tulajdonjogi megközelítést a szocialista vállalat viselkedésének elemzésében. Lásd továbbá F. L. Pryor (1973) könyvét, valamint a magyar nyelvű irodalomból Harmathy Attila–Sajó András, szerk. (1984) és S. Pejovich (1992).

viszont a tulajdonos személyes használatára szolgáló tárgyak tulajdonjogi problémáival.⁴

A második osztályozási szempont: ki a tulajdonos? Természetes személyek: egyetlen egyén, egy család, egyének meghatározott csoportja? Vagy pedig jogi személyek: egy vállalat, egyetem, nyugdíjintézet vagy egy állami szerv, a központi kormány vagy egy helyi hatóság?

A harmadik osztályozási szempont, amelyről kissé részletesebben kell szólni: mire van a tulajdonos feljogosítva? A következőkben a tulajdonjogokat három fő csoportra bontjuk, amelyekre *a)*, *b)* és *c)* típusú tulajdonjogként fog a további elemzés hivatkozni. Szükséges azonban már előzetesen is hangsúlyozni: mindhárom esetben nagyszámú, konkrét, specifikus tulajdonjog egy csoportjáról van szó.

Az egyén gyakorolhatja a tulajdonjogokat egymaga, vagy pedig meghatározott feltételek mellett osztozik ugyanazon vagyon közös tulajdonában más egyénnel. Ez utóbbi helyzet áll fent például egy részvénytársaságban, amelyben az egyén csupán saját részvényeinek erejéig tulajdonos. A jelen alfejezetben – a tulajdonjogok három fő típusának első elvont tárgyalásakor – még nem választjuk szét ezeket az alternatívákat, és egyes számban beszélünk „tulajdonosról”. A problémára visszatérünk [→5.3].

a) A reziduális jövedelemre vonatkozó jogok. A tulajdonos rendelkezhet a tulajdon hasznosításából származó jövedelem felett. Rendszerint pontosabb leíráshoz jutunk, ha a tulajdonosnak ezt a jogát a következőképpen határozzuk meg: ő jogosult a jövedelem reziduális részére, azaz a tulajdon segítségével szerzett jövedelemből levonva a hasznosítással együtt járó összes költséget, a fennmaradó jövedelem a tulajdonosé.⁵ A tulajdonos szabadon dönthet arról, hogy a reziduális jövedelemből mennyit használ fel különböző célokra, például önmaga és családja fogyasztására, beruházásra, újabb tulajdon megszerzésére stb.⁶

A reziduális jövedelem feletti rendelkezési jogok akkor teljesek, ha a tulajdonos ezt a jövedelmet, ha akarja, teljes egészében saját fogyasztására költetheti. (Később látni fogjuk, hogy a szocialista állami vállalat esetében a rendelkezési jogok ebben a tekintetben korlátozottak.)

A reziduális jövedelem feletti teljes rendelkezési jogok együtt járhatnak azzal a kötelezettséggel, hogy a tulajdonos anyagilag felelős a tulajdona

⁴ A szocialista országok hivatalos politikai gazdaságtani oktatása ezt nevezi személyi tulajdonnak.

⁵ A reziduális jövedelem fogalmának tisztázására érdemes végiggondolni annak a földbérletnek a helyzetét, aki rögzített bért fizet a föld használatáért a föld tulajdonosának. Ebben az esetben a föld terméséből eredő bevétel, levonva belőle minden kiadást, köztük a bérleti díjat is, képezi a reziduális jövedelmet. Ennyiben a termékkel kapcsolatos *a)* tulajdonjogot a bérlet élvezi, nem pedig a föld tulajdonosa.

⁶ A kapitalista termelésre vonatkozóan a marxi terminológia ezt a jogot így nevezi: a tőke tulajdonosa rendelkezik az értéktöbblet felett. Analóg módon értelmezhető ez a tulajdonjog más termelési viszonyokra is.

hasznosítása közben keletkezett tartozásokért, legalábbis a szóban forgó tulajdon értékének erejéig vagy esetleg ezen túlmenően, egész magánvagyonára erejéig.⁷

A reziduális jövedelem feletti teljes rendelkezési jogok rendkívül erős, automatikus, spontán ösztönzést adnak a tulajdonos számára. Ha sikeresen hasznosítja tulajdonát, akkor pozitív reziduális jövedelemre tesz szert, amit belátása szerint használ fel; ha viszont kudarcot vall, akkor ettől a jövedelemtől elesik, és esetleg ez a tulajdona vagy egyéb magánvagyonára is rámeleg a veszteség kiegyenlítésére. Minden más olyan egyén számára, aki közreműködik valamilyen tulajdon hasznosításában, de maga nem rendelkezik a reziduális jövedelem feletti teljes rendelkezési jogokkal, mesterséges ösztönzést kell adni, hogy érdekelt legyen a hasznosítás sikerében. Nem másról van itt szó, mint arról a közismert egyszerű összefüggésről, hogy teljes *a)* típusú jogok esetén a tulajdonos saját zsebére megy minden: pozitív reziduális jövedelemből maga húz hasznot, negatív reziduális jövedelemre maga fizet rá. Vagy a kijelentés meg is fordítható: akkor és csak akkor teljeselek az *a)* tulajdonjogok, ha a tulajdonos saját zsebére megy a tulajdon hasznosítása.⁸

b) Elidegenítési jogok. Ilyen jogok: a tulajdonos tulajdonát pénzért másnak eladhatja, joga van tulajdonát bérbe adni, elajándékozni, halála után örököseire hagyni. A felsorolt négyféle jog nem okvetlenül áll fenn együttesen. Például valamely egyén egy tárgyat vagy erőforrást bérbe adhat, de nincs joga eladni; vagy megfordítva.

Ezek a tulajdonjogok is összekapcsolódnak automatikus, spontán ösztönzéssel. Amennyiben a tulajdonos vétel útján szerezte meg a tulajdonát és eladás útján idegeníti el, érdekelt abban, hogy a két tranzakció között a tulajdon tiszta értéke minél inkább megnövekedjék. Ez az érdekelttség a vagyon növelésében természetesen akkor is fennáll, ha ajándék vagy örökség révén jutott a tulajdonos a tulajdonához, illetve ajándékként vagy hagyatékként idegeníti el. Érdekelt abban is, hogy számára minél kedvezőbb feltételek között adja bérbe tulajdonát, ha egyáltalán bérbeadásra szánná rá magát.

c) Szabályozási jogok. A tulajdonjogok további fontos elemei: a tulajdon hasznosításával kapcsolatos szabályozás (irányítás, döntés, felügyelet) jogai. A legegyszerűbb példa erre az egyéni tulajdonban lévő kisvállalat, amelyben a tulajdonos dönt arról, hogy kit vegyen fel alkalmazottai közé, és kit bocsásson el, mit termeljen, milyen áron adja el a termékeket és így tovább.

Amint a példából is kiderül, itt sem csak egyetlen „szabályozási jogról”

⁷ A modern részvénytársasági forma és más, hasonló jogi intézmények azért keletkeztek, hogy ezt a felelősséget korlátozzák [→ 5.2, 3. tulajdonforma].

⁸ Az az egyén, aki csak azzal a korlátozással rendelkezhet a reziduális jövedelem felett, hogy azt közvetlenül a maga hasznára nem fordíthatja, továbbá saját tulajdonával nem felel a veszteségért, ugyancsak azok közé tartozik, akiket – a fentiek értelmében –, „mesterségesen” kell ösztönözni. Hiába van részleges *a)* joga, a tulajdon hasznosítása „nem a saját zsebére megy”, és ebben az értelemben nem tulajdonos.

van szó, hanem igen nagyszámú különféle szabályozási jog együtteséről. A tulajdonos e jogkörök egyikét vagy másikat, esetleg jelentős részét átruházhatja másokra, rendszerint fizetett alkalmazottakra. Esetleg más-más alkalmazottat tesz felelőssé különböző szabályozási funkciók ellátásáért. Kiépítheti a szabályozás többszintű, hierarchikus szervezetét. A szabályozási feladatok megfelelő teljesítésére különböző ösztönzési sémákkal készítheti az alkalmazottakat.⁹

Az *a)*, *b)* és *c)* jogkörök szorosan összekapcsolódhatnak, de bizonyos fokig el is válhatnak egymástól. Különösen nagy jelentősége van annak, hogy a *c)* jogok jó része a gyakorlatban sok szempontból elválhat az *a)* és a *b)* jogoktól, azaz a birtoklás jogai elválhatnak a szabályozás jogaitól.

A teljes birtoklási jogok adta automatikus, spontán ösztönzés és az ilyen ösztönzésnek ki nem tett, de részleges tulajdonjogokkal rendelkező személyek mesterséges ösztönzése komplementer jelenségek. A gazdasági rendszerek egyik alapproblémája annak meghatározása, hogy milyen területeken, milyen társadalmi funkciók ellátásában hagyatkozzanak az automatikus, spontán ösztönzésre, illetve a mesterséges ösztönzésre.

A *negyedik* osztályozási szempont: mi korlátozza a tulajdonost abban, hogy éljen tulajdon adta jogaival? Valójában igen ritka a feltétel nélküli tulajdonjog. Számos tulajdonjogot korlátoznak állami és jogi előírások vagy legalábbis a szokásjog, a hagyomány és az erkölcs elfogadott szabályai. Még a vállalkozást és a versenyt leginkább szabadjára engedő rendszerekben is ezerféle korlát köti a tulajdonos kezét.

Végül még egy *ötödik* osztályozási szempont: meg kell különböztetni a törvényes előírások szerint érvényes okmányokban kinyilvánított névleges tulajdonjogot a tényleges tulajdonjogoktól.

5.2 Néhány jellegzetes tulajdonforma a szocialista rendszer létrejötte előtt

Az előző alfejezetben tárgyalt osztályozási szempontok tekintetében a tulajdonjogok különböző *konfigurációi* (vagy más, szinonim kifejezéssel:

⁹ Széles körű és egyre több problémát átfogó irodalom elemzi a megbízó-ügynök (principal-agent) kapcsolatot. E kutatási program úttörői K. J. Arrow (1964), T. Groves (1973), S. A. Ross (1973) és J. A. Mirrlees (1974), (1976). Összefoglaló áttekintést adnak a kérdéskör elméleti irodalmáról O. Hart–B. R. Holmström (1987), B. R. Holmström–J. Tirole (1989) tanulmányai, valamint a J. E. Stiglitz által frott címszó a *New Palgrave* lexikonban (1987, 3: 966–972. o.). A megbízó-ügynök elméletéről magyar nyelven lásd R. Rees (1985) és Vincze János (1991).

Figyelemre méltó a hierarchiákkal kapcsolatos irodalom. Úttörője O. E. Williamson (1967), (1975). Számos mű foglalkozik a hierarchiák elméleti-matematikai elemzésével. Lásd például G. A. Calvo–S. Wellisz (1978), T. C. Koopmans–J. M. Montias (1971), Y. Qian (1990) és S. Rosen (1982).

különböző *tulajdonviszonyok*) jöhetnek létre. Egy-egy konfiguráció azzal jellemezhető, hogy mi a tulajdon tárgya, illetve a tárgyak mely halmaza alkotja együttesen a tulajdon tárgyát; ki a tulajdonos és az milyen tulajdonjogokkal rendelkezik, milyen korlátozások mellett; és végül, mennyiben névleges és mennyiben valóságos ez a „tulajdonjogcsomag”. Noha az elméletileg lehetséges konfigurációk száma végtelen,¹⁰ valóságos történelmi rendszerekben kialakulnak meghatározott konfigurációtípusok. Ezeket a konfigurációtípusokat a továbbiakban *tulajdonformáknak* nevezzük. Mindegyik tulajdonforma tulajdonképpen egy-egy elméleti modell, amely eltekint a fenti osztályozásban említett konkrét vonások egyikétől-másikától, és csupán néhány általános jellegzetességet emel ki.

Mielőtt a fejezet tulajdonképpen tárgyra, a klasszikus szocialista rendszerben működő tulajdonformákra rátérnénk, célszerű lesz röviden áttekinteni a jelenkori kapitalizmus három jellegzetes tulajdonformáját.

1. *Családi üzem*. Ebbe a kategóriába kell sorolni elsősorban a családi parasztgazdaságot, de a családi üzem természetesen megjelenik az iparban, a kereskedelemben és más szolgáltató ágazatokban is.

Maradjunk a parasztgazdaság példájánál! A család tulajdonában van a föld és a megműveléséhez szükséges valamennyi főbb termelőeszköz, továbbá az állatállomány. A család saját tulajdonban lévő házban él, és ugyancsak saját tulajdonában vannak a gazdasági épületek is.

A háztartás és a termelőüzem nem válik szét élesen; a termék egy részét a család maga fogyasztja el, másik részét piacon értékesíti. A család kizárólag saját munkaerejét veszi igénybe, idegen munkaerőt nem foglalkoztat.¹¹

A gazdasági fejlettség magas fokán kialakulhatnak erősen gépesített, nagy tőkét lekötő, nagy termelékenységű családi üzemek, amelyekkel

¹⁰ Ez az egyik legnyomósabb érv az „osztály” kategóriájának fenntartások nélküli használatát ellen [→3.4]. Az osztály szokásos marxista definíciója: azon emberek összessége, akiknek tulajdonviszonyai, elsősorban a termelőeszközökhöz való viszonya, az adott társadalomban azonos. Csakhogy a konkrét tulajdonjogok konfigurációinak nagy száma mellett nehéz eldönteni: mekkora azonosságot várunk el a konkrét konfigurációkban ahhoz, hogy különböző egyéneket azonos osztályba soroljunk? Egyaránt a „munkásosztály” tagja-e az, aki valóban teljesen nincstelen, és az, akinek kamatozó bankbetéte, bérbe kiadott hétvégi háza is van? Azonos módon a „tőkeosztály” tagja-e az, akinek családi tulajdonában van egy pár munkást foglalkoztató üzem, az összes a), b) és c) tulajdonjogokkal, vagy az a dús-gazdag részvényes, aki jórészt rendelkezik az a) jogokkal részvénytulajdona erejéig, de a vállalat vezetésére [c) jogok] nem folyik bele? Egyszerre tagja-e a munkás- és a tőkeosztálynak az a jól kereső, magasabb beosztású vezető, akinek számottevő részvénytulajdona is van?

¹¹ Az egyszerűség kedvéért eltekintünk az alkalmilag foglalkoztatott idegen munkaerőtől. Ha már állandó munkaerőt is foglalkoztat a gazdaság, akkor az már nem „tiszt” családi üzem.

Az a tulajdonforma, amelyet a jelen könyv tiszta családi üzemnek nevez, többé-kevésbé egybeesik azzal, amit a marxista terminológia kisárutermlő gazdaságnak hív.

kapcsolatban vitatható a „kisüzem” szó használatának jogosultsága. Azokban a társadalmakban azonban, amelyekben (önerőből) szocialista forradalom zajlott le [→2.3], erről általában nincsen szó. Itt a családi üzem kétségtől kívül kisüzem; a tulajdonos család a lakosság szegényebb rétegeihez tartozik.

A családi üzemből a tulajdonost illeti meg valamennyi *a)*, *b)* és *c)* típusú jog. Nem válik szét a birtoklás és a szabályozás. A család (a hagyományos társadalomban elsősorban a családfő) mind a névleges, mind a tényleges tulajdonos, és egyúttal ő a döntéshozó is minden gazdálkodási és termelési kérdésben. A család a lehető legközvetlenebbül érdekelt a gazdálkodás eredményességében. Nincs szükség semmiféle kívülről jövő „ösztönzőkre” ahhoz, hogy ez az érdekeltség érvényesüljön.¹²

Mindaz, amit a fentiek a családi parasztgazdaságról elmondottak, analóg módon érvényes a többi ágazatban működő családi üzemre is.

Az alábbiakban következő 2. és 3. tulajdonformákban az alapvető termelőeszközök tulajdonosai bért munkások közreműködésével hasznosítják tulajdonukat.¹³ Ezek a tulajdonosok *kapitalisták*. A könyv itt a marxista terminológiát veszi át; a kapitalista megjelölést alkalmazza azokra a személyekre, akik – a fenti értelemben – bért munkást foglalkoztató vállalat tulajdonosai. Egyébként a *vállalat* elnevezést fenntartjuk azokra a szervezetekre, amelyekben állandó jelleggel bért munkásokat foglalkoztatnak. A 2. és 3. formákban kapitalista vállalatokat írunk le; az 5.3 alfejezet foglalkozik majd a szocialista vállalattal.

2. *Tulajdonos által irányított korlátlan felelősségű magánvállalat.* A perdöntő eltérés az 1. és a 2. forma között az idegen munkaerő foglalkoztatásában van. A különbség nem kirívó, ha csupán kisszámú foglalkoztatott van; szembeszökővé akkor válik, ha közepes vagy éppenséggel nagyvállalatról van szó.

A tulajdonos lehet egyén, család, de idegen emberek is társulhatnak egymással közös tulajdon létesítésére. (Más eltérések mellett ez az utóbbi lehetőség is elszakadást jelent az 1. formától, a szigorúan családi keretben maradó üzemtől.) A tulajdonosok teljes mértékben rendelkeznek mind a birtoklási jogokkal [*a)* és *b)* jogok], mind pedig az alapvető döntési jogokkal [*c)* jogok]. A termelést és a piaci tevékenységet a tulajdonosok maguk irányítják, és csupán szűk jogkörrel bíró, alacsonyabb irányítási pozíciókat engednek át fizetett alkalmazottaknak. A tulajdonosok tehát élő, szem-

¹² L. Thurow egyik cikkének címe élesen fogalmazza meg ezt a problémát: „Ki marad fenn éjjel, ha beteg a tehén?” (*Financial Times*, 1986. szeptember 6.) A családi parasztgazdaságban a válasz magától értetődő: a család, pontosabban az a családtag, akit erre a feladatra a családfő kijelöl.

¹³ Definíció szerint az is a tulajdonjogok kategóriájába tartozik, hogy az egyén mennyiben rendelkezik saját munkaerejével, illetve mennyiben rendelkezhet erről más: a rabszolgatartó, a hűbérúr, a foglalkoztatást adó kapitalista vállalat vagy az állam.

mel látható személyként működnek együtt (és állnak szemben) bémunkásaikkal.

A tulajdonosoké a teljes tiszta nyereség. Viszont nemcsak a vállalatban lekötött vagyonnal, hanem magánvagyonukkal is felelnek az adósságokért, ha a vállalat fizetéseképtelenné válna. (Mint látni fogjuk, elsősorban ebben különbözik ez a forma a részvénytársasági formától.) Éles és egyértelmű a kapcsolat egyfelől a tulajdonosok magánjövedelme és magánvagyonára, másfelől a vállalat jövedelme és vagyona között.

3. *Magántulajdonú részvénytársaság.* Itt nagyszámú tulajdonos birtokolja együttevén a vállalatot. Néha kevés kézben összpontosul a részvények nagy része, és ilyenkor esetleg „láthatóvá” válnak a legfőbb tulajdonosok. Gyakori azonban, hogy a részvénytulajdonosok személye nem áll előtérben; a tulajdon – ellentétben a 2. formával – „elszemélytelenedik”.

Eltekintünk attól az esettől, amikor egy részvénytársaság részvényeinek többsége (esetleg 100 százaléka) állami kézben van, kizárólag azokkal a részvénytársaságokkal foglalkozunk, amelyekben a részvények többsége magánszemélyek, vagy nem állami jogi személyek, vagy magánintézmények tulajdonában van.¹⁴

A részvényeseké a társaság reziduális jövedelme: egyik részét osztalék formájában kézhez kapják, másik részét befektetik [*a*] jogok]. A részvényes saját részvényét, azaz az egész részvénytársaság egy részvényre jutó hányadának tulajdonát szabadon elidegenítheti [*b*] jogok].

A részvénytársasági forma abban is különbözik a 2. formától, hogy a felelősség korlátozott: a tulajdonos csak befektetése (azaz részvényének az értéke) erejéig felel a vállalat adósságaiért. A részvénytársaság nem azonos az egyes tulajdonosok összességével, hanem önálló jogi személy. Ha a vállalat fizetéseképtelenné válik, a részvény elveszítheti értékét, de ez a részvénytulajdonos magánvagyonát nem érinti. Ezért a kapcsolat egyfelől a magánjövedelem és a magánvagyon, másfelől a vállalati jövedelem és vállalati vagyon között nem annyira teljes és szimmetrikus, mint a 2. forma esetében. Mindazonáltal még így is igen erős a kapcsolat: a részvényesnek elsőrendű érdeke fűződik ahhoz, hogy a vállalat jövedelmező legyen, és jó üzleti kilátásoknak nézzen elébe.

A reziduális jövedelem felhasználási arányairól a részvényesek közgyűlése mondja ki a végső szót, de már a közgyűlés előkészítésében is perdöntő szerep jut a vezető menedzsereknek. Névlegesen ők csak a tulajdo-

¹⁴ Az amerikai és a brit terminológia könnyen megzavarhatja a kevésbé tájékozott olvasót. Public companynek nevezik azt a részvénytársaságot, amelynek részvényeit a részvénytőzsdén forgalmazzák, és amelyek eleget tesznek a részvénytőzsde által felállított követelményeknek. A „public” jelző itt nem köztulajdonra utal, hanem arra, hogy a részvény a közönség számára hozzáférhető, tőzsdei adásvétel tárgya. Az ilyen public company részvénye lehet kizárólag magánkézben, de lehet állami tulajdonban is.

nosok alkalmazottai, akiket a tulajdonosok bármikor elbocsáthatnak és másokat szerződthetnek a helyükbe. A részvényesek azonban gyakran szervezetlenek, és ezáltal a menedzserek hatalma számottevő mértékben önállósul. Ellentétben az 1. és 2. formákkal, itt a birtoklás és a szabályozás szétválik.¹⁵

A valóságban tehát a tulajdonjogok egyik csoportja, a szabályozás jogai [c) jogok] nagymértékben, átcsúsznak a vezető menedzserek kezébe. De csak nagymértékben és nem teljesen. Bármekkora önálló hatalomra tesznek is szert a részvénytársaság vezető menedzserei, azért mégis csak erősen függnék a részvényesektől. Különböző közvetlen ösztönzőket alakítanak ki. Ha a részvénytársaság tartósan virágzik, növekszik és jók az üzleti kilátásai, akkor a vezető menedzserek is igen magas fizetésben és jutalmakban részesülnek. Talán ennél is fontosabbak a negatív ösztönzők. A részvényesek a „lábukkal” szavazhatnak: ha a menedzserek rosszul vezetik a vállalatot, és a várható nyereség kevés, vagy negatív az eredmény, és ha a vállalat relatív helyzete romlik a versenytársakéhoz képest, akkor a részvénytől szabadulni igyekeznek, s annak árfolyama csökken. Sor kerülhet arra, hogy egy erőszakos, új csoport veszi át a társaságot, és véget vet az addig hatalmon volt menedzseri csoport uralmának. A menedzser egész karrierjét befolyásolja az, hogy sikerre vagy bukásra vezette-e a vállalatot, sok vagy kevés nyereséget szerzett-e a tulajdonosoknak.

Mind a három fenti forma a tulajdonjog-konfigurációk egy szélesebb osztályába, a *magántulajdon*-formák osztályába tartozik. E három mellett más konfigurációk is tartoznak ugyanebbe az osztályba, amelyek leírásától el kell tekintenünk. Ez a három példa is elég azonban annak szemléltetésére, mit kell értenünk tulajdonformán.¹⁶

5.3 Állami vállalat

A könyv általános tervének megfelelően nem tárgyaljuk azt a történelmi folyamatot, amelynek során kialakultak a klasszikus szocialista rendszerre jellemző tulajdonformák. Közvetlenül rátérünk az immár „kész”, kiforrott, megszilárdult formák tárgyalására. Legfeljebb néhány formánál fogunk rövid kitérőként megemlékezni a kialakulás folyamatáról.

¹⁵ Lásd erről A. A. Berle–G. C. Means [1932] (1968) munkáját, amely bemutatja, hogy miként csökken a részvényesek hatalma és nő a menedzsmenté. Lásd továbbá J. Burnham (1941) könyvét – ő vezette be a menedzseri forradalom kifejezést –, valamint A. D. Chandler alapművét (1977).

¹⁶ A nem szocialista társadalmi-gazdasági rendszerekben is léteznek állami vállalatok. Egy részük teljesen állami kézben van, másik részük vegyes vállalat, de az állami tulajdon dominál. (Például olyan részvénytársaság, amelyben a részvények többsége állami tulajdonban van.) A könyv nem foglalkozik ezzel a tulajdonformával.

Az első és legfontosabb tulajdonforma: a bürokratikus állami vállalat.¹⁷ (A rövidség kedvéért a fejezet hátralévő részében általában már nem tesszük ki a bürokratikus jelzőt.) Az 5.1 táblázat áttekinti az állami szektor részarányát néhány szocialista és kapitalista országban.

Az állami vállalati tulajdonforma a szocialista gazdaság „stratégiai magaslatait”¹⁸ foglalja el: azokat a pozíciókat, amelyek megragadásával uralkodni lehet a gazdaság többi, nem állami szféráján. Idetartozik a bányászat, az energiatermelés és a feldolgozóipar, a szállítás és tömegközlekedés, a belföldi nagykereskedelem, a külkereskedelem, a banktevékenységek és a biztosítás. Nem minősül „stratégiai magaslatnak” a mezőgazdaság, továbbá a kiskereskedelem és más lakossági szolgáltatások. Ezekben az ágazatokban is megjelennek állami vállalatok, de mellettük érvényesülnek, sőt túlsúlyra juthatnak más tulajdonformák is.

Az állami vállalat tulajdonosa névlegesen az állam, amit az országos kormányzat képvisel. A hivatalos ideológia szerint ez a szektor „össznépi” vagy „össztársadalmi” tulajdonban van. Ebben különbözik más, ugyancsak nem magán jellegű tulajdonformáktól, például a területi állami szervek tulajdonában lévő vállalatoktól vagy pedig a szövetkezetektől, amelyekben a hivatalos ideológia szerint a tulajdonos csupán a nép egy része (a szóban forgó terület lakossága, illetve a szövetkezet tagsága).

Ahhoz, hogy a névleges tulajdonon túlmenően elemezhető legyen a tulajdonforma valóságos tartalma, mélyebben kell megvizsgálnunk a különböző specifikus tulajdonjogokat.

a) A tulajdonjogok első fő csoportja: a tulajdon hasznosításából eredő reziduális jövedelem feletti rendelkezési jog. Ez a reziduális jövedelem a klasszikus szocializmusban a központi állami költségvetésbe folyik bele. Nem válik szét érdemlegesen az, amit kapitalista rendszerekben az államnak befizetett vállalati adónak neveznek és az, ami ugyanott a vállalat nyereségének minősül. A vállalati befizetések összegéből képződik az állami szektor központosított tiszta jövedelme.

Problemátikus, hogy ebben az összefüggésben tulajdonképpen mit is jelent ez a kifejezés: „reziduális jövedelem”? Ugyanaz a központi bürokrácia dönt az állami vállalat eladási áráiról, a munkásoknak fizetendő munkabékekről, a termelésben felhasznált termelőeszközök áráiról, továbbá a különböző jogcímenek az állami költségvetésbe befizetendő járulékokról. A bürokrácia elhatározásán múlik, hogy az összes bevételből mekkora

¹⁷ A klasszikus szocialista rendszer állami vállalatában élesen mutatkozik számos olyan jelenség, amely talán kevésbé szélsőséges formában, de megfigyelhető a kapitalista országokban működő állami vállalatok esetében is. (Lásd például a tulajdon elszemélytelenedése problémáinak tárgyalását a jelen alfejezetben, továbbá a bürokrácia és az állami vállalat kapcsolatát [→7.3–7.5], valamint az állami vállalat szemből érvényesített pénzügyi fegyelem fellazulását [→8.4]).

¹⁸ A kifejezést Lenin vezette be.

5.1 TÁBLÁZAT

A köztulajdonú szektor részaránya – nemzetközi összehasonlítás

<i>Ország</i>	<i>Év</i>	<i>A köztulajdonú szektor részaránya az outputban</i>
<i>Szocialista országok</i>		
Bulgária	1970	99,7
Csehszlovákia	1988	99,3
Jugoszlávia ^a	1987	86,5
Kelet-Németország	1988	96,4
Kuba ^b	1988	95,9
Magyarország	1988	92,9
Lengyelország	1988	81,2
Románia	1980	95,5
Vietnam	1987	71,4
<i>Kapitalista országok</i>		
Ausztria	1978–1979	14,5
Egyesült Államok	1983	1,3
Egyesült Királyság	1978	11,1
Franciaország	1982	16,5
Görögország	1979	6,1
Nyugat-Németország	1982	10,7
Olaszország	1982	14,0
Spanyolország	1979	4,1

Forrás: A szocialista országokra vonatkozó adatokat Mihályi Péter állította össze a következő források alapján: hivatalos KGST statisztikai évkönyv, lásd Finanszü i sztatiztika, (1989b, 49. o.); Savezni zavod za statistiku (1988, 93. o.). A kapitalista országokra vonatkozó adatok B. Milanovic (1989, 15. o.) könyvéből származnak.

Megjegyzés: A szocialista országokra vonatkozó adatokat a nemzeti jövedelem százalékában adtuk meg, a kapitalista országok esetében pedig a GDP százalékában. A szocialista országokra vonatkozó adatok az állami vállalatok és intézmények outputján kívül magukban foglalják a mezőgazdasági termelőszövetkezetek outputját is, valamint a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságainak nettó outputját. A számba nem vett informális gazdaság tevékenységeire nem terjed ki a táblázat. Mivel a hivatalos statisztika a háztáji gazdaság outputját a köztulajdonú szektorhoz sorolja, és az informális szektort nem veszi figyelembe, az adatok nem tükrözik kellőképpen a magánszektor hozzájárulását.

^a Az 1972-es árakon mért GDP alapján.

^b Kizárólag állami szektor.

részt kell beszolgáltatnia központosított tiszta jövedelem címén egy-egy állami vállalatnak (illetve mennyi költségvetési támogatást kap, azaz mennyi a negatív, központosított tiszta jövedelme). Ami érvényes minden vállalatra külön-külön, az persze áll az állami vállalatok összességére is: a bürokrácia határozhat arról, mi legyen az állami vállalati szektor által létrehozott központosított tiszta jövedelem részaránya a költségvetés összes bevételeiben, és milyen egyéb jogcímenek és egyéb csatornákon át folyják be a többi állami bevétel. Hasonló a helyzet a kiadások oldalán:

az az összeg, amit a központi költségvetés egy-egy állami vállalatnak, illetve az állami vállalatok összességének bármilyen jogcímen juttat, nem függ attól, hogy mennyi bevételt biztosított számára ugyanez a vállalat, illetve az állami vállalatok összessége.

Összefoglalva elmondható: ebben a tulajdonformában a reziduális jövedelem a bürokrácia által kialakított önkényes gazdasági nagyság. Ha már azonban – pénzügytechnikai értelemben – létrejött, akkor a központi állami költségvetésbe folyik bele, tehát ebben az értelemben az „államkassza” a tulajdonos. A kérdést tehát így kell újrafogalmaznunk: ki rendelkezik az állami költségvetéssel? És ki szabja meg mindazon gazdasági paramétereket (árak, bérek, adók stb.), amelyekről az imént állapítottuk meg, hogy azok határozzák meg a reziduális jövedelem nagyságát? Mindkét kérdésre azonos válasz adható: ez a rendelkezési jog a bürokráciáé. Így tehát az „államkassza” személytelen intézménye mögött a hatalmon lévő emberek csoportja áll, övék az *a)* típusú tulajdonjogok.

Ezek az *a)* típusú tulajdonjogok bizonyos dimenzióban szélesebbek, más dimenzióban szűkebbek, mint amivel a magántulajdonos rendelkezik. A magántulajdonos számára a szó igazi értelmében reziduális jövedelemtől van szó: saját tevékenységétől is, de a tőle független körülményektől (például piaci ártól és állami adóktól) is függ, mennyi reziduális jövedelem marad a magántulajdonos kezében. Ezzel szemben a bürokrácia, mint látuk, jóformán teljesen maga alakítja ki az állami vállalati szektor központosított tiszta jövedelmét. Ugyanakkor ez a rendelkezési jog szűkebb annyiban, hogy a bürokrácia egyetlen tagjának sincs teljes rendelkezési joga a reziduális jövedelemmel. Előírások és tiltások szövevénye korlátozza a rendelkezési jogot.

Az *a)* tulajdonjogok leginkább azok kezében összpontosulnak, akiknek a legnagyobb befolyása a tervek, az állami bevételek és kiadások, az árak és a bérek kialakításában. A döntési jogköröknek ezeken a szintjein azonban nincsen semmiféle kapcsolat e legbefolyásosabb egyének magánjövedelme és magánvagyonára és az állami vállalatok jövedelme és vagyonára között. Az állami vállalat nyereségéből semmi sem folyik bele automatikusan a bürokrácia e tagjainak zsebébe, és megfordítva, az állami vállalat veszteségeiből semmit sem kell megtéríteniök a saját zsebükből. Mivel tökéletesen hiányzik minden kapcsolat a „saját zseb” és az állami vállalat reziduális jövedelme között, ebből a szempontból tehát nem igazi tulajdonosok azok, akiknek egyébként döntő szavuk van a reziduális jövedelem felhasználásának meghatározásában. Nem érvényesül az az automatikus, spontán ösztönzés, amiről a magántulajdonnal kapcsolatban szóltunk. A társadalomnak itt teljes mértékben mesterséges ösztönzőkre kell hagyatkoznia.

A klasszikus szocialista rendszerben szokásos olyan ösztönzési sémák alkalmazása, amely az állami vállalat felsőbb vezetőit bizonyos fokig érdekelte a nyereség növelésében; sőt esetleg a vállalat dolgozóinak

összességére is kiterjesztik ezt az érdekeltséget. Ez azonban rendszerint laza, gyenge érdekeltség. A felsőbb hatóságok szabják meg önkényesen az ösztönzés (többször igen alacsony) mértékét, konkrét formuláit. Ezért ez nem más, mint egy szabályozási eszköz, vagyis az, amit a fentiekben mesterséges ösztönzőnek neveztünk, nem pedig *a)* típusú tulajdonjog, amely szerint a tulajdonos az egész reziduális jövedelem.

b) Állami vállalat nem lehet adásvétel tárgya; nem adható bérbe; nem ajándékozható el; nem örökölhető. Az elidegenítés tulajdonjogait a klasszikus szocialista rendszerben senki sem gyakorolhatja, még a névleges tulajdonos, az „állam” sem.

c) A szabályozás tulajdonjogait a bürokrácia gyakorolja. Az állami vállalatban belül hierarchikus bürokrácia szabályozza a tevékenységeket, ugyanakkor ez a vállalatban belüli bürokrácia a társadalom egészét átfogó hierarchia alsó szintjein áll. Még számos szint van felette, egészen a hierarchikus hatalmi piramis csúcsáig, a rendszer első emberéig. Miközben a bürokrácia mint egész rendelkezik a *c)* tulajdonjogokkal, ezek a jogok igen egyenlőtlenül oszlanak meg a bürokrácián belül, attól függően, hogy az apparátus egyes szervezeteinek, illetve azokon belül egyes személyeknek mekkora a relatív befolyásuk. A bürokratikus szabályozást a következő fejezet részletesen tárgyalja; itt csupán néhány gondolatot szükséges előrebocsátani, mert ez szorosan kapcsolódik a jelen fejezet témájához.

Az a bürokratikus apparátus, amely az állami vállalatok közvetlen irányítását végzi [*c)* típusú jogok], szervezetileg elválik az állam pénzügyeit kezelő apparátustól [amely az *a)* típusú jogokat gyakorolja]. A bürokrácia e két ága csupán a legfelsőbb csúcson kap közös irányítást: a párt főtitkára, a politikai bizottság és a kormány mindkét apparátus közös irányítója.

Nyitva hagyhatjuk azt a kérdést, vajon a bürokrácia, amikor él az *a)* és a *c)* típusú jogokkal, azaz a reziduális jövedelem feletti rendelkezés és a szabályozás jogaival, akkor azt az egész nép javára teszi-e vagy a saját szűkebb érdekében. Ez irreleváns a tulajdon jellegének tisztázásában. Ha a kapitalista magántulajdonos altruista célok érdekében minden jövedelmét folyamatosan szétosztja, s ha gyárát úgy irányítja, hogy a termelés a lehető legjobban hozzájáruljon a nép szükségleteinek kielégítéséhez, akkor is kapitalista magántulajdonos marad. Hasonlóképpen, még ha a bürokratikus szocialista hatalom vezető rétege askétikusan élne is, és ugyanakkor elsőrendű feladatának tekintené a lakosság anyagi életszínvonalának emelését, s még ha mindezt a feladatot igen hatékonyan látná is el, az állami vállalat tulajdonviszonyai akkor is – a leírt értelemben – bürokratikusak maradnának.

Az eddigiekben kifejtett gondolatmenetből következik, hogy az „össznépi tulajdon” kifejezés csupán ideologikus jellegű; nem fejezi ki a klasszikus szocializmus állami vállalatainak tényleges tulajdonviszonyait.

Idézzük emlékezetünkbe azt, amit az előző alfejezet a magántulajdoni formákkal kapcsolatban állapított meg a tulajdon elszemélytelenedéséről, valamint a birtoklási és a szabályozási jogok szétválásáról, ahogy a családi üzemtől haladunk a részvénytársaságig! Nos, a klasszikus szocialista állami vállalat esetében mindkét tendencia eljut a végső határokig.

A tulajdon elszemélytelenedése végletessé válik. Bármely állami vállalatot tekintünk is, nem mutathatunk rá egy egyénre, családra, néhány személy társulására, mondván: íme, ők a tulajdonosok. Mivel senki sem teheti zsebre a hasznát, és senki sem fizeti saját zsebéből a veszteséget, ebben az értelemben nem csak elszemélytelenedett, de el is tűnt a tulajdon: az állami tulajdon mindenkié és senkié.

A személytelen, arc nélküli bürokrácián belül mereven szétválnak a reziduális jövedelmet behajtó és a termelést szabályozó bürokratikus apparátusok. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy ugyanakkor – a modern kapitalizmusban mutatkozó szétváláshoz képest – bizonyos értelemben „újraegyesülés” is végbemegy. A klasszikus szocializmus bürokráciája végeredményben központosított, egységes társadalmi alakulat, amely hierarchikus felelősségmegosztásban gyakorolja a tulajdonjogok meghatározott körét: a birtoklási jogok egy részét és a szabályozás összes jogait.

5.4 Egyéb állami tulajdonformák

Az országos kormányzat tulajdonában lévő bürokratikus állami vállalat tulajdonformájának részletesebb tárgyalása után elegendő lesz csupán röviden megemlíteni, hogy ebben a rendszerben léteznek egyéb állami tulajdonformák is.

Az egyik, széles körben elterjedt forma: a területi állami szerv (szövetségi ország esetében ország vagy tartományi kormány, vagy megyei, városi, községi tanács) tulajdonában lévő vállalat. Mindaz, amit az 5.3 alfejezet kifejtett, érvényes erre a formára is, azzal az eltéréssel, hogy a névleges tulajdonos egy szűkebb területi egység állami szerve. Ez a területi állami szerv azonban végső soron maga is része a mindent átfogó bürokratikus hatalomnak, és alá van vetve a felsőbb szintű irányításnak.

A másik, ugyancsak széles körben elterjedt forma: olyan intézmény, amelynek anyagi vagyona az állam (a központi kormány vagy egy területi állami szerv) tulajdonában van, és állami irányítás alá tartozik, de az állami jog nem minősíti „vállalatnak”. Ennek leginkább elterjedt elnevezése: *költségvetési intézmény*. Az ilyen típusú szervezet még névlegesen sem kötelezett arra, hogy bevételeiből fedezze a kiadásait. Minden esetleges bevételét be kell szolgáltatnia az állami költségvetésbe, és minden kiadását az állami költségvetés fedezi. (Ellentétben az állami vállalattal, amely esetében csupán a bevételek és kiadások közti pozitív vagy negatív különb-

ség áramlik a vállalat és az állami költségvetés között.) Ebbe a kategóriába tartoznak például az állami egyetemek, kórházak vagy múzeumok.

Kínálkozna az a lehetőség, hogy ezeket az intézményeket a kapitalista országok nyereségérdekeltség nélküli intézményeihez (non-profit institution) hasonlítsuk, amely ott szembeállítható a nyereségre törekvő kapitalista vállalattal. Ez a párhuzamvonás azonban nem teljesen találó, mert valójában a klasszikus szocialista állami vállalatban sem érvényesül igazi nyereségérdekeltség [→8.4]. Tulajdonképpen eléggé önkényes, hogy melyik szervezet kapja meg a „vállalat” és melyik a „költségvetési intézmény” jogi státusát.¹⁹ A jelen fejezet tárgya, a tulajdonviszonyok szempontjából nincsen e két forma között érdemi eltérés. Valamennyi tulajdonjog analóg módon érvényesül mindkét formában. Ez is, az is a bürokratikus állami tulajdon egy-egy válfaja.

5.5 Szövetkezet

A klasszikus szocialista rendszer második alapvető tulajdonformája a szövetkezet.²⁰ Elsősorban a mezőgazdaságban játszik nagy szerepet, ezért ezt tárgyaljuk részletesebben.

Különböző országokban más-más elnevezést használnak; így például a Szovjetunióban a mezőgazdasági szövetkezetet *kolhoz*nak nevezik. A könyv általános tervének megfelelően a közös vonások elemzése áll az előtérben.²¹

A legtöbb országban a klasszikus mezőgazdasági szövetkezet kizárólag termelő- és értékesítési szövetkezet. Névlegesen a szövetkezet a szövetkezeti tagok önkéntes társulásán alapuló szervezet, amelyben a termelőeszközök a szövetkezet csoporttulajdonát képezik, és amelyben a tagság maga választja a vezetőit. A valóságos gyakorlat azonban lényegesen eltér ettől.

Szinte valamennyi szocialista országban, amelyben végül is megszilárdult a klasszikus szocialista rendszer, végbement a tömeges kollektivizá-

¹⁹ A marxista politikai gazdaságtan hivatalos értelmezése megkülönbözteti a produktív és az improduktív ágazatokat. Utóbbiak közé tartozik többek között az oktatás, a művelődésügy, az egészségügy. Rendszerint a produktív ágazatok szervezeteit vállalatok, az improduktív ágazatok szervezeteit pedig költségvetési intézmények jogi formájában működtetik.

²⁰ A most elemzésre kerülő állami irányítás alatt álló szövetkezeteket meg kell különböztetni a reform nyomán megjelenő kisszövetkezetektől. Ezek a magántársaságokhoz állnak közel [→19.2]. Az előbbiről lásd Donáth Ferenc (1976) és Erdei Ferenc (1968).

²¹ A szakirodalomban – mind a szocialista országokon belül és kívül – használják a „kollektív tulajdon” elnevezést is. A jelen könyv ezt a kifejezést nem veszi át, mert félreértést okozhat: az előző alfejezetben leírt bürokratikus állami tulajdon is „kollektív”, mégpedig mind névlegesen, mind ténylegesen. Különösen kidomborodik ez a kollektív jelleg akkor, ha szembeállítjuk az individuális magántulajdonnal.

lás folyamata.²² A szovjet kollektivizálásról az 5.2 táblázat és az 5.1 ábra mutat be adatokat. Ezt megelőzően is léteztek többé-kevésbé önkéntes alapon szerveződött mezőgazdasági szövetkezetek, de ezek csupán a termelés kisebb hányadát adták. A mezőgazdaság uralkodó tulajdonformája a családi kisüzem volt, amely nem foglalkoztatott rendszeresen idegen munkaerőt. Ezenkívül működtek olyan mezőgazdasági kis magánüzemek is, amelyek, ha nem is nagy számban, de azért alkalmaztak idegen munkaerőt. Az előbbieket a marxista osztályozás szerint kisáru-termelő, az utóbbiak kapitalista gazdaságnak minősültek. Az idegen munkaerő rendszeres foglalkoztatásán kívül más kritériumokat is alkalmaztak valamely gazdaság kapitalistává minősítésében: meghatározott méretnél nagyobb földterület vagy állatállomány, cséplőgép vagy más nagyobb gép birtoklása elegendő volt ahhoz, hogy a gazdaságot kapitalista jellegűnek nyilvánítsák. A Szovjetunióban a kiskapitalista parasztot kuláknak hívták; az elnevezés elterjedt más szocialista országokban is.

A tömeges kollektivizálás során a kis parasztgazdaságok tulajdonosait rávették – agresszív rábeszéléssel, fenyegetésekkel, az ellenállókkal szemben alkalmazott brutális megtorlásokkal – hogy hagyjanak fel az egyéni gazdálkodással, lépjenek be a szövetkezetbe, és adják oda földjüket²³ és egyéb termelőeszközeiket a szövetkezetnek. A kiskapitalista (kulák-) gazdaságokat elkobozták. A Szovjetunióban és több más szocialista országban terrort alkalmaztak a kiskapitalista parasztokkal szemben, beleértve a tömeges fizikai bántalmazást, deportálást, börtönt és kivégzést. Gyakran kisáru-termelő parasztokat is önkényesen kuláknak minősítettek, és a kulákokkal szemben alkalmazott módszerekkel jártak el velük, ami az ő körükben is növelte a fenyegetettség érzetét, és hozzájárult ahhoz, hogy tömegesen belépjenek a szövetkezetbe.

Az erőszakos kollektivizálás²⁴ traumája soha be nem gyógyuló sebet okozott a szövetkezeti mezőgazdaságnak. Noha később, a szövetkezeti szektor intézményesülése és normalizálódása után már nem került sor brutális tömegterror igénybevételére, igazi önkéntességről a későbbiekben sincsen szó. A klasszikus szocialista rendszer parasztja előtt ugyanis nem állnak

²² Jugoszlávia és Lengyelország története bizonyos fokig eltér ettől. Ezekben is volt erőszakos kollektivizálás, de a kampányt nem vitték következetesen végig, úgyhogy végül is jelentős részarányban fennmaradt a nem kollektivizált családi mezőgazdasági üzem. Ebben a tekintetben ez a két ország sohasem jutott el teljes mértékben a klasszikus rendszer tiszta formájáig.

²³ A szocialista országok közül egyesekben a forradalom után azonnal államosították a földet, amely a kollektivizálás előtt névlegesen állami tulajdonban volt, de ténylegesen a parasztgazdaság gyakorolta a tulajdonjogokat. (Például ez volt a helyzet a Szovjetunióban.) Más szocialista országokban (például Jugoszláviában) az egyénileg gazdálkodó paraszt rendelkezett a föld névleges tulajdonjogával is.

²⁴ Az Szovjetunióbeli erőszakos kollektivizálásról lásd például R. W. Davies (1980), M. Lewin [1968] (1974) és R. Conquest (1986) munkáit.

5.2 TÁBLÁZAT

A szovjet mezőgazdaság kollektivizálása

	<i>Kollektív gazdaságok (ezer)</i>	<i>Kollektivi- zált paraszt- gazdaságok az összes gazdaság százalékában</i>	<i>Bruttó mezőgazda- dasági termelés (index)</i>	<i>Állatte- nyésztés (index)</i>
1913	–	–	96	87
1918	1,6	0,1	–	–
1928	33,3	1,7	100	100
1929	57,0	3,9	93	87
1930	85,9	23,6	88	65
1931	211,1	52,7	84	57
1932	211,1	61,5	76	48
1933	–	–	82	51
1934	–	–	86	52
1935	245,4	83,2	99	74
1936	–	–	93	76
1937	–	–	116	83
1938	242,4	93,5	107	100

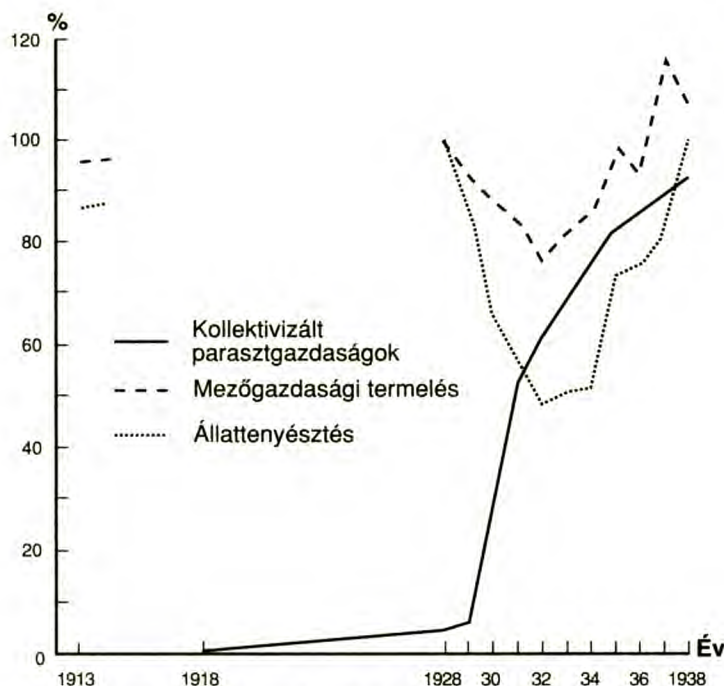
Forrás: P. R. Gregory–R. C. Stuart [1974] (1986, 109, 111. o.).

választási lehetőségek. Nem választhat szabadon aközött, hogy 1. kilép a szövetkezetből (vagy ha eddig nem volt tag, nem is lép be), és szövetkezeti tagság helyett magántulajdonon alapuló családi kisüzemben dolgozik; 2. ha erre van anyagi ereje, akkor állandó jelleggel idegen munkaerőt foglalkoztat saját mezőgazdasági üzemében, és 3. önként belép a szövetkezetbe (illetve ha eddig is tag volt, akkor önként tagja is marad). Az egyén, ha a mezőgazdaságban kíván dolgozni, akkor szövetkezeti tagnak kell lennie (vagy esetleg állami gazdaság alkalmazottja lehet).

A szövetkezet vezetését csak névleg választja a tagság; valójában a szövetkezeti vezetők is a bürokrácia kinevezett tagjai. Helyzetük ebben a tekintetben nem különbözik a pártszervezetek vagy tömegszervezetek választott képviselőitől vagy az országos és helyi törvényhozó testületek választott képviselőitől [→3]. A szövetkezet vezetése is teljes függésben van a bürokrácia felsőbb szintjétől.

A szövetkezet jövedelmének felhasználásáról sem dönthet önállóan a szövetkezet vezetése. A felhasználást részben általános rendelkezések korlátozzák, részben esetről esetre konkrét felső beavatkozások határozzák meg [a] tulajdonjogok hiánya].

A szövetkezet termelőeszközeit a szövetkezet vezetői nem idegeníthetik el. Felsőbb szervek döntenek arról, hogy egyes termelőeszközöket eset-

5.1 ábra A szovjet mezőgazdaság kollektivizálása

Forrás: P. R. Gregory–R. C. Stuart [1974] (1986, 109, 111. o.).

leg máshová rendeljenek át; továbbá arról is, hogy maga a szövetkezet egyesüljön-e más szövetkezettel [b] tulajdonjogok hiánya].

A termelőeszközök hasznosítása felett a szövetkezet vezetése nem rendelkezik szabadon. Ugyanúgy alá van vetve a központosított bürokrácia szabályozásának, mint az állami vállalat [c] tulajdonjogok hiánya].

Az elmondottakból következik, hogy nincs igazi, lényegbevágó eltérés a klasszikus rendszer állami és szövetkezeti tulajdonformája között. Az utóbbi nem más, mint a bürokratikus állami tulajdon egy sajátos, szövetkezeti jelleggel elegyített válfaja. Valójában itt „államosított” szövetkezetek működnek, amelyek tulajdonformájuk szerint „kvázi állami” tulajdonnak tekinthetők.

Az egyedüli lényeges eltérés: a Szovjetunióban és a legtöbb kelet-európai országban a szövetkezeti tag jogosult egy háztáji gazdaságra, és ennek keretében egy kis földterület művelésére. Ez törpeméretű gazdaság, amelyben azonban csupán a termelőeszközök egy része van a paraszt magántulajdonában. A földet (igen kisméretű parcellát) a szövetkezet utalja ki számára, és bármikor vissza is veheti, ismét más földdarabkát juttatva helyette. A felszerelés egy részét is bérelni kell a szövetkezeti vagy állami gazdaságtól. De még ha a parasztcsalád a háztáji gazdaságra vonatkozóan

5.3 TÁBLÁZAT

Mezőgazdasági magántermelés a Szovjetunióban

Év	A kolhozcsaládok háztáji gazdaságaiból származó jövedelem (az összes jövedelem százalékában)	A magánszektor hozzájárulása a teljes termeléshez	
		hús (százalék)	tojás (százalék)
1960	45		
1965		40	67
1970	35		
1975		31	39
1980	28		
1983		29	30
1985	26		

Forrás: 1. oszlop: V. G. Trembl (1987, A3 táblázat); 2. és 3. oszlop: P. R. Gregory–R. C. Stuart (1986, 270. o.).

csupán részlegesen rendelkezik is tulajdonjogokkal, mindenesetre az övé a reziduális jövedelem [a] típusú tulajdonjogok]. Ez is elég ahhoz, hogy igen intenzív munkára készítse őket: a háztáji gazdaságok állati termékek, zöldségfélék és gyümölcsfélék nemzeti össztermeléséhez a földterület szerinti részarányukon messze túlmenő mértékben járulnak hozzá. Az 5.3 táblázat a szovjet kolhoztagok háztáji gazdaságairól közöl adatokat.²⁵

Mi indokolja a mezőgazdasági szövetkezeti szektor létrehozását? A kérdésnek két oldala van. Egyrészt: mi adta a készletet a magántulajdoni formák felszámolására? Másrészt: ha már erre sor került, miért nem ment ez végbe nyílt államosításként?

Mialatt éppen folyik a kollektivizálás, a hivatalos propaganda erősen hangsúlyoz pillanatnyilag időszerű érveket. (Például a szovjet kollektivizálás idején elsősorban a városok gabonaellátásának súlyos nehézségeit.) Emellett kezdettől fogva nagy hangsúlyt kap a kollektivizálás hivatalos propagandájában a hosszabb távra vonatkozó közgazdasági indokolás is: a nagyüzem előnye a kisüzemmel szemben a „növekvő hozadék” (economies of scale) elve. E szerint az érvelés szerint a családi kisüzemben alacsony a termelékenység és ugyanakkor nagy a háztartási önfogyasztás, tehát a gazdaság kevés árut visz a piacra. Ezzel szemben a nagyüzemben jóval nagyobb lesz a termelékenység. Még ha a háztartás önfogyasztása nem

²⁵ Az 5.3 táblázatban leírt szovjet helyzethez hasonlítottak a bolgár mezőgazdaság viszonyai is. Itt 1985-ben a háztáji gazdaság, amely a megművelt földterületnek mindössze 12,8 százalékán gazdálkodott, szolgáltatva az összes csirketermelés 37 százalékát, a hústermelés 46,5 százalékát és a tojástermelés 53,1 százalékát. R. J. McIntyre (1988, 105. o.).

is csökkenne – így a kollektivizálás hivatalos ideológiája –, akkor is jelentősen növekszik a piacra kerülő áruk részaránya.²⁶

Az érvelésnek ez a vonala tulajdonképpen összhangban van a nyugati közgazdasági elmélet gondolatmenetével.²⁷ Akkor érdemes kisvállalatokat nagyvállalattá egyesíteni, ha azok hatékonyabbak, ami a nagyobb nyereségben nyilvánul meg. Egyelőre ezen a gondolatmeneten belül maradvá, nyilvánvalóan az a kulcskérdés: valóban nagyobb-e a nagyüzem hatékonysága? Erre a kérdésre nincsen általános érvényű válasz, amely egyaránt igaz lenne minden ágazatra, a kisüzemek felszámolásának és a nagyüzemek létrejöttének bármilyen konkrét folyamatára, továbbá független lenne attól a társadalmi, politikai és gazdasági környezettől, amelyben a kis-, illetve a nagyüzemek működnek. Végső soron a klasszikus szocialista rendszerben működő nagyüzemi szövetkezeti mezőgazdaság nem bizonyult termelékenyebbnek, hatékonyabbnak a kisüzeménél.

A kollektivizálás indítékai azonban nem kizárólag közgazdasági-hatékonysági megfontolások. Legalább akkora vagy talán nagyobb szerepet játszanak a politikai szándékok, a törekvés a bürokratikus hatalom erősítésére.²⁸ A magántulajdonon alapuló parasztgazdaság nem fér össze a bürokrácia totalitárius hatalmával, mert önálló társadalmi, politikai és gazdasági erőt képviselhet. Ezzel szemben a központosított bürokráciába beolvasztott szövetkezeti nagyüzemi vezetés szervesen beleilleszkedik a totalitárius hatalmi struktúrába. A magánparasztság önrendelkezése és függetlensége megszűnik, a falusi lakosságnak a bürokráciától való függése immár nem különbözik a lakosság más rétegeinek függő helyzetétől.

Emellett a magántulajdon megszüntetése és helyébe köztulajdon létesítése önmagában is értéket jelent a hatalom birtokosai szemében. Ez még a családi kisüzemre is érvényes, hisz', meggyőződésük szerint, ez is „kispolgári” önzést, a közjó szolgálata alóli kibújást, fősვნყնყséget, maradiságot olt bele az egyénileg gazdálkodó parasztba. S ezen túlmenően, ahol a kisárutermelés széles körben folyik, ott a felhalmozás folyamatosan létrehozza a kapitalista tulajdont is: a legsikeresebb vagy legszerencsésebb kis- és középparasztokból kulák lesz [→19.3].

Ami a kérdés másik felét illeti: a szövetkezeti forma alkalmazása (nyílt államosítás helyett) és a háztáji gazdaság megtűrése kompromisszum az igazi, végső szándék és a pillanatnyi társadalmi realitás között. A tényle-

²⁶ A nagyüzemi (állami és szövetkezeti) gazdálkodás növeli a munka termelékenységét a kooperáció révén: „Most, hogy a kolhozmozgalom erős fejlődésnek indult, a parasztnak módjában van munkáját a szomszédok munkájával egyesíteni..., és ily módon kétszeresen, sőt háromszorosan fokozhatja munkája termelékenységét...” J. V. Sztálin [1929] (1949b, 345. o.).

²⁷ Lásd R. H. Coase (1937) és O. E. Williamson (1975) munkáit a tranzakciós költségek elméletéről, valamint a hierarchiák és a piacok viszonyától.

²⁸ A szervezeti forma megválasztása és a politikai-hatalmi törekvések közti összefüggésről lásd S. A. Marglin (1976) írását.

ges és a látszatengedmények némileg csökkentik az ellenállást; valamelyest megkönnyítik a paraszttömegek számára a saját gazdálkodás lehetőségétől való megfosztottság elfogadását.

Hogy mennyire csak kompromisszumról van szó, azt igazolja az ismétlődő hivatalos megnyilatkozás: a szövetkezeti tulajdon alacsonyabb rendű formája a szocialista tulajdonnak, mint az állami tulajdon. Ezért csak átmeneti lehet, bár az átmenet sokáig eltarthat. Végso soron azonban minden termelésnek az „össznépi tulajdon” keretei közé kell kerülnie.²⁹

Egyébként kezdettől fogva léteztek állami gazdaságok is a klasszikus rendszer mezőgazdaságában. (A Szovjetunióban *szovhoz*nak nevezik őket.)³⁰ A szövetkezeti forma háttérbe szorításának hosszú távú tendenciáját bizonyítja, hogy számos szocialista országban folyamatosan nő az állami vállalatok részaránya a szövetkezetekéhez képest.³¹

Az eddig elmondottakhoz képest a kínai kommuna helyzete egy szempontból igényel külön említést: itt még tovább ment a kollektivizálás, mint a Szovjetunióban és számos más szocialista országban. Felszámolták a magántermelésnek még azokat a csökevényes formáit is, amelyet például a szovjet kolhozban a háztáji gazdaság jelent. A kommuna nemcsak mezőgazdasági termeléssel foglalkozik, hanem ipari, kereskedelmi és más szolgáltatási tevékenységgel is. Bevezették a fogyasztás egy részének kollektivizálását a kommunán belül. Továbbléptek a hatalom totalizálásában: a kommuna egyesítette magában az állami-igazgatási funkciókat a gazdaságsszabályozási funkciókkal. A kommuna egyszerre volt bürokratikus hatóság, vállalat (illetve diverzifikált tevékenységet folytató tröszt) és egyedi háztartások fölötti fogyasztói közösség.

Az alfejezet a mezőgazdaságot tárgyalta. A klasszikus szocialista gazdaság más ágazataiban is találhatók szövetkezetek. Alapvető vonásaik azonban nem különböznek a mezőgazdasági szövetkezetekétől; relatív súlyuk saját ágazatuk termelésében sokkal kisebb, mint a mezőgazdaságiaké. Ezért részletes tárgyalásuktól a rövidség kedvéért eltekintünk.

²⁹ A gondolat már Marxnál is megtalálható: „A szövetkezeti munkát ahhoz, hogy a dolgozó tömegeket megmenthesse, nemzeti méretűvé kell fejleszteni...” K. Marx [1864] (1964a, 9. o.). Sztálin utolsó közigazdasági tanulmányában az fejtegette, hogy „milyen rendszabályok szükségesek ahhoz, hogy a kolhoztulajdon, amely természetesen nem össznépi tulajdon, az össznépi („nemzeti”) tulajdon színvonalára emeljük?”. J. V. Sztálin (1952a, 96. o.).

³⁰ A mezőgazdasági termékeket kibocsátó szovhozok mellett a Szovjetunióban hosszú időn át működtek állami tulajdonban lévő szervezetek, az úgynevezett gépállomások, amelyek nagyobb méretű gépeket (például traktorokat, kombinált arató-cséplő gépeket) kölcsönöztek a szövetkezeteknek. A szövetkezeteknek sokáig nem is volt joga nagyobb gépet venni, mert azok tulajdonát az állami gépállomások monopolizálták, tovább növelve ily módon a szövetkezet függését a „nyíltan” állami szektortól. Számos más szocialista országban is megszervezték az állami gépállomások hálózatát.

³¹ A Szovjetunióban a szovhozok (állami gazdaságok) 1953-ban a vetésterület 9,6 százalékát művelték meg, 1983-ban már 53,4 százalékát. P. R. Gregory–R. C. Stuart [1974] (1986, 269. o.).

5.6 A magántulajdon és a magánjellegű termelőtevékenység

A klasszikus szocializmus rendszerében vagy egyáltalán nem létezik bér-munkást foglalkoztató magánvállalat, vagy pedig a gazdaság nagyon kis részére korlátozódik. A hivatalos ideológia éppen ezt – a magánkapitalizmus csaknem teljes felszámolását – tekinti a szocializmus egyik legfőbb vagy éppenséggel a legfőbb kritériumának. A hivatalos ideológia kizárólag az állami és a szövetkezeti tulajdont ismeri el szocialistának.

Ennek ellenére fennmaradnak a magántulajdonnak (és részben ehhez kapcsolódva, a magánjellegű termelőtevékenységnek) különböző formái. Ezek súlya azonban eltölpül az állami és szövetkezeti szektoroké mellett. Tekintsük át a legjellegzetesebb formákat!

1. *A magánkisipar és a magán-kiskereskedelem.* Néhány szocialista országban, például Kelet-Németországban, Magyarországon, Lengyelországban hivatalos engedéllyel működhetek családi kisüzemek.³² Ennek a szektornak a részaránya az összes ipari termelésben és kereskedelmi szolgáltatásban elenyészően csekély volt. Illusztrációként az 5.4 táblázat közöl adatokat a keletnémet, a magyar és a lengyel magánszektorról.³³ Egyes országokban egyáltalán nem engedélyezték e szektor működését.

2. *Háztáji gazdaság.* Ez tulajdonképpen hibrid forma. Amint azt az előző alfejezet leírta, a háztáji gazdaság termelőeszközeinek egyik része állami, illetve szövetkezeti tulajdon, másik része magántulajdon. A legfontosabb termelőeszközt, a földet a parasztcsalád csak használatra kapja, tőle azt bármikor visszavehetik, ő maga el nem idegenítheti. [Azaz a földre vonatkozóan nem rendelkezik a b) tulajdonjogokkal.] Mivel azonban az itt előállított termelésből eredő reziduális jövedelem magáé a parasztcsaládé [a) tulajdonjogok], továbbá a háztáji gazdaságba befektetett munkát is a család maga szabályozza [c) tulajdonjogok],³⁴ ez a forma alapjában véve a magántulajdonosi és magántevékenységi szférába sorolható.

3. *Az informális magángazdaság.*³⁵ Sokféle tevékenység tartozik ide.³⁶

³² Noha a definíció szerint a családi kisüzem nem foglalkoztat idegen munkaerőt, a gyakorlatban a magánkisiparos vagy magán-kiskereskedő – ha már megkapta a hivatalos működési engedélyt – foglalkoztathatott korlátozott számú (a klasszikus szocializmusban a gyakorlatban többnyire csak egy) alkalmazottat.

³³ Az 5.4 táblázatból kiderül, hogy a magánszektor felszámolásának folyamata sokkal hosszabb ideig tartott Kelet-Németországban, mint más szocialista országokban.

³⁴ Ez a tulajdonjog is korlátozott, mert a parasztcsalád köteles bizonyos munkaidőt, illetve munkateljesítményt a szövetkezet számára elvégezni, és legfeljebb a fennmaradó idejét szánhatja a háztáji gazdaságra.

³⁵ A szakirodalom egy része a „második gazdaság” elnevezést használja arra, amit ez a könyv „informális gazdaságnak” nevez. A szerző azokhoz csatlakozik, akik a következő megkülönböztetést alkalmazzák: az első gazdaság mindaz, amit a klasszikus rendszer hivatalos ideológiája „szocialista szektornak” minősít, azaz a bürokratikus állami és szövetkezeti szektor, a második gazdaság pedig a hivatalosan engedélyezett családi kisüzemekből álló formális magánszektor és az informális magánszektor összessége.

³⁶ A szocialista országokban megjelenő magánszektorról, második gazdaságból és külö- →

5.4 TÁBLÁZAT

A magánszektor felszámolása Kelet-Németországban, Lengyelországban és Magyarországon

Nem mezőgazdasági magánszektorban foglalkoztatottak aránya a gazdaság összes nem mezőgazdasági foglalkoztatottainak százalékában^a

Év	Kelet-Németország ^b	Lengyelország	Magyarország ^c
1949	–	11,6	20,3
1950	–	6,6	17,1
1952	34,0	4,7	4,5
1955	30,8	3,6	2,7
1960	21,6	4,8	–
1965	19,0	4,3	–
1970	16,5	4,4	3,8
1972	8,4	4,0	3,5 ^d
1975	6,8	4,0	3,1
1980	5,9	4,9	2,9

Forrás: 1. és 2. oszlop: A. Åslund (1985, 230–231, 247. o.); 3. oszlop: 1.–4. sor, Central Statistical Office (1959, 65–66. o.), 7.–10. sor, Központi Statisztikai Hivatal (1971, 104–105. o.), (1973, 109. o.), (1975, 111. o.), (1980a, 128–129. o.).

^a Az adatok 1949-től kezdődnek, azaz az államosítás első hulláma után, amikor már a gazdaság „stratégiai magaslatait” államosították.

^b Az adatok magukban foglalják az úgynevezett félmagánszektor is: a magánvállalatokat állami részvétellel. A hatvanas években foglalkoztatottak az összes nem mezőgazdasági foglalkoztatottak hét százalékát tették ki. 1971–72-ben csaknem teljes egészében államosították őket. Lásd A. Åslund (1985).

^c Az adatok az aktív foglalkoztatottakra vonatkoznak. A víz- és erdőgazdálkodást a mezőgazdaság részeként tartják nyilván, így nem szerepelnek a táblázatban.

^d 1973. január 1.

a) Termelő- vagy szolgáltatótevékenység, amelyet az egyik egyén végez egy másik egyén számára pénzbeli vagy természetbeni ellenszolgáltatásért. Néhány példa a szellemi tevékenységek közül: orvosi szolgáltatás, jogi tanácsadás, gépírás, fordítás, magánnyelvórák adása, gyermekfelügyelet; a fizikai tevékenységek közül: javító-szerelő munkák, házépítés, takarítás, személyszállítás, teherfuvarozás.

→ nősen az informális tevékenységről csak néhány átfogó művet emelünk ki. Általános áttekintés: S. Alessandrini–B. Dallago, szerk. (1987) B. Dallago (1990), E. L. Feige, szerk. (1989), Gábor R. István (1979a), G. Grossman (1985), M. Los, szerk. (1990) és V. Tanzi, szerk. (1982). *Bulgária:* D. C. Jones–M. Meurs (1991). *Kína:* W. Zafanelli (1985). *Lengyelország:* A. Korbonski (1981), S. Taigner (1987) és J. Rostowski (1989a). *Magyarország:* Balázs Katalin–Laki Mihály (1991), Falusné Szikra Katalin (1986), Galasi Péter–Sziráczi György, szerk. (1985), Gábor R. István (1985), (1986), Gábor R. István–Galasi Péter (1981), Laky Teréz (1984), (1987), Timár János (1988). *Szovjetunió:* G. Grossman (1977a), T. I. Korjagina (1990a, 1990b), továbbá a *Berkeley–Duke Occasional Papers*, amely elméleti tanulmányokat közöl a második gazdaságról és összefoglalja a szovjet emigránsokkal készí-
tette interjúk eredményeit.

→

b) Élelmiszer (hús, gyümölcs, zöldség) előállítás és piaci értékesítése nem mezőgazdasági főfoglalkozású személyek által.

c) Saját tulajdonú ház vagy bérelt lakás albérlésbe adása.

d) Az állami, a szövetkezeti és a hivatalosan engedélyezett magánkereskedelem keretein kívül folytatott kereskedelmi tevékenység. Idetartozik a „feketepiaci” kereskedelem, továbbá a külföldi utakról legálisan hozott vagy becsempészett áruk értékesítése.

A felsorolt és a hozzájuk hasonló egyéb tevékenységek egyik részében a munkavégző kizárólag saját munkaerejét veszi igénybe, másik részükhöz munkaeszköz kell. Az informális gazdaságban dolgozók vagy saját tulajdonukban (esetleg a megrendelő tulajdonában) lévő eszközt használnak, vagy pedig állami vagy szövetkezeti tulajdonban lévő eszközt vesznek igénybe. (Utóbbira példa a „feketefuvar” végző gépkocsivezető, aki az állami teherautót használja.)

Az informális tevékenység egy részét az állami vagy szövetkezeti szektorban dolgozók hivatalos munkaidejükön kívül végzik;³⁷ másik részét a hivatalos munkaidő alatt, annak rovására.

Országoként és korszakoként eltérő, hogy a klasszikus szocialista rendszerben mit tűrnek el, vagy mit tiltanak meg a jogszabályok az informális tevékenységek közül, továbbá az is, hogy az esetleges tiltást mennyire keményen érvényesítik. Ezzel függ össze, hogy országoként és korszakoként eltérő az informális gazdaság mérete, a gazdaság összes tevékenységében elfoglalt relatív súlya. Általános azonban az informális gazdaság létezése; ez még a legszigorúbb tiltások közepette sem tűnik el teljesen.³⁸

Más rendszerekben is létezik „árnyékgazdaság”, mégpedig főképpen az adófizetés megkerülése érdekében. A klasszikus szocialista rendszerben nem ez a fő indíték. A bürokrácia mindennemű magántulajdont és magán-tevékenységet igen szűk keretek közé kívánna szorítani, még akkor is, ha rendesen megfizetik az adót. Az informális gazdaság ezek közül a szűk korlátok közül próbál kilépni és hivatalos engedélyezés nélkül működni, megkeresvén a törvény betűje által nem tiltott lehetőségeket vagy pedig megkockáztatván a törvény áthágását. Azért is használja a könyv az infor-

Több kísérlet történt arra, hogy általános egyensúlyi keretekben elosztási rendszerek segítségével modellezzék a magánszektor hatását a szocialista gazdaság piaci egyensúlyára. Lásd például R. Ericson (1983), (1984), D. O. Stahl–M. Alexeev (1985), S. Wellisz–R. Findley (1986), B. G. Katz–J. Owen (1984) és C. Davis (1988) munkáit.

³⁷ Erre vonatkozóan találó az angol moonlighting szó (azaz holdfényben végzett munka).

³⁸ Brezsnyevet idézi koronatanuként F. Burlatskij a *Lityerturnaja Gazeta* 1988. szeptember 14-i számában (14. o.): „Maga nem ismeri az életet. Senki sem a fizetéséből él. Emlékszem, fiatal koromban, amikor technikumba jártam, vagonkirakodással kerestünk egy kis mellékést. No és hogy csináltuk? Három zsák vagy láda oda, egy meg ide, magunknak. Mindenki így él az országban.” Idézi V. G. Treml (1990, 2. o.).

mális kifejezést, mert ez összefoglaló fogalom, amely egyaránt takarja a nem illegális és megtűrt, a tiltott, de csak lanyhán üldözött és a szigorúan üldözött tevékenységeket.³⁹

5.7 Kapitalizmus, szocializmus és tulajdon

A fejezet eddigi része a klasszikus szocialista rendszer tulajdonviszonyai-val foglalkozott. Létezik e rendszerben magántulajdon, de igen szűk térre szorul. Az uralkodó tulajdonformák a bürokratikus köztulajdon válfajai: az állami és a szövetkezeti tulajdon, mégpedig a konkrét tulajdonjogoknak a klasszikus rendszerre jellemző, a fentiekben leírt konfigurációival. A klasszikus rendszer hivatalos terminológiája a köztulajdon keretei között végbemenő tevékenységek összességét nevezi a gazdaság szocialista szektorának.

A magántulajdon különböző formái, közöttük a kapitalista tulajdon, a preszocialista társadalmakban alapjában véve spontán gazdasági folyamatok következtében alakulnak ki és hódítanak mind nagyobb teret. Ezt az átalakulást a jogrendszer átalakítása kíséri, amely védi a magántulajdont, és kikényszeríti a magánszerződést. Bár egy-egy periódusban az állami rendszabályok nagyobb lendületet adnak a kapitalista tulajdon erősödésének, az semmiképpen sem állítható, hogy a kapitalizmus kialakulását és megszilárdulását az állam szervezte volna meg.

Ezzel szemben a kapitalista tulajdonviszonyok majdnem teljes felszámolása és a klasszikus szocialista rendszer tulajdonviszonyainak megteremtése és megszilárdítása nem spontán gazdasági folyamatok eredménye, hanem a pártállam forradalmi akciójának következtében megy végbe. Közömbös, hogy a végrehajtás pillanatában már papíron is kifejezésre jutott egy-egy állami rendszabály jogi szankcionálása, vagy ez a legalizálás csak utólag valósul meg. Mindenképpen bürokratikus erőszak konfiskálja a magántulajdon túlnyomó részét, valósítja meg a termelőeszközök államosítását, és kényszeríti rá a szövetkezeti tulajdonformát az addig még saját gazdaságában tevékenykedő parasztokra és más kisárutermelőkre.

Mindez nem meglepő. A marxista–leninista pártok programjának sarkalatos pontja „a kisajátítók kisajátítása”, az az elhatározás, hogy amint erre gyakorlati politikai lehetőség kínálkozik, a magántulajdon helyett a köztulajdon alapján szervezik meg a társadalmat. Ezen a ponton vissza kell térnünk az értékrend kérdéséhez. A kommunista párt hívei számára három – egymással szorosan összefüggő, egymást feltételező és részben átfedő –

³⁹ Lásd A. Katsenelinboigen (1977) cikkét a különböző „színű” piacokról és tevékenységekről. Ezek között vannak fehér (legális), rózsaszín (állami hivatalnokokat is bevonó informális), szürke (informális) és fekete (kimondottan bűncselekménynek számító) tevékenységek.

érték áll az értékrend csúcsán. Nemcsak más, végső értékek szolgálatában álló, instrumentális értéke van, hanem belső, önmagában vett végső értéket jelent mindenekelőtt maga a szocializmus, annak megteremtése és fenntartása. Szocializmus csak akkor és csak ott jön létre, ahol a kommunista párt van hatalmon; a hatalom alapvető, végső érték. A szocializmus elsősorban és mindenekelőtt abban különbözik a kapitalizmustól, hogy a magántulajdon helyébe a köztulajdont helyezte; tehát a magántulajdon felszámolása és a köztulajdon létrehozása és megszilárdítása is végső érték. Igaz, a szocialista tulajdon megteremtésétől remélnék instrumentális értéket is: magasabb termelékenységűt kell biztosítania, mint amit a kapitalista tulajdon létrehoz. De az már önmagában is óriási belső értékkel bír, hogy a munkást többé nem zsákmányolja ki a tőkés, nincsen annak alávetve, és hogy a kapitalisták osztálya eltűnik a történelem színpadáról. Emellett e két érték a legszorosabban össze is függ: a bürokrácia kezében lévő tulajdon igen fontos alkotóeleme a bürokrácia hatalmának.

A tulajdon kérdésében (például a mezőgazdasági kollektivizálás ügyében) elfoglalt álláspont és a gyakorlati cselekvés világos példája annak, amit korábban a párt élcsapatjellegéről, a hatalom önlegitimációjáról és a paternalizmusról elmondottunk [→4.4]. A kollektivizálás példájánál maradva, a hatalmon lévők meg vannak győződve, hogy a nép érdeke a magántulajdon felszámolása; a parasztok érdeke, hogy feladják saját önállóságukat, és belépjenek a szövetkezetbe. Ezt az érdeküket azonban maradiság és rövidlátás miatt nem ismerik fel, és ezért rájuk kell kényszeríteni, még ha ellenállnak is e változásnak. A hatalomra egyebek között azért van szükség, hogy az embereket saját akarataik ellenére rábírák olyan életformára, amely végül is a saját javukat fogja szolgálni.

Olyan értékrendről van itt szó, amely mélyen áthatja a kommunista párt híveit, a legfelsőbb vezetőktől az apparátusban betöltött funkció nélküli őszinte és lelkes párttagokig. Ez a meggyőződés munkára, áldozatokra, népszerűtlen feladatok vállalására készíti őket és arra is, hogy bármilyen tömegellenállással szemben keresztülvigyék ezt a programot. Éppen itt találjuk az alapvető eltéréseket a marxista-leninista, kommunista értékrend és cselekvési terv, és a más szocialista áramlatoké között. A legszembéltetesebb az eltérés a szociáldemokrata értékrendtől és cselekvési programtól. A szociáldemokrata mozgalom is szocialista eszményeket hirdet, de azokat másképpen értelmezi. A szocialista eszmények szociáldemokrata felfogása csak instrumentális értéket tulajdonít a termelés és az elosztás köztulajdoni formáinak. Annyit kell ezek közül bevezetni, amennyi valóban szolgálja azokat az – elsősorban a jólét, a társadalmi igazság, a szabadság biztosítását szolgáló –, értékeket, amelyeket ez a felfogás végső értéknek minősít. Nem kell okvetlenül felszámolni a magántulajdont ott, ahol az jobban szolgálja ezeket a végső értékeket, mint az államosítás vagy a szövetkezetesítés. Okvetlenül el kell zárkózni attól, hogy erőszakosan,

a lakosság többségének szavazásban kifejezett akarata ellenére hajtsanak végre változásokat a tulajdonformákban.

A jelen könyv, tervének megfelelően, nem vitatkozik az értékekről, csak azt akarja ábrázolni, hogy a rendszer különböző vonásai mennyiben segítik elő és mennyiben hátráltatják valamely érték szolgálatát. Nem tautológia, hanem tapasztalati úton ellenőrizhető, igazolható vagy cáfolható állítás: a klasszikus szocialista rendszer érvényesíti annak a három értéknek a dominanciáját, amelyet a kommunista párt ideológiája a legfontosabbnak minősít. Megvalósítja e mozgalom eszményét: létrejön a kommunista párt osztatlan hatalmán, a magántulajdon (majdnem teljes) felszámolásán és a köztulajdon általános térhódításán alapuló társadalom.

Az értékek problémájának tárgyalása után szólni kell még egy idetartozó fogalmi kérdésről. Az 1.3 alfejezetben már tisztáztuk, hogy a jelen könyv milyen értelemben használja a „szocialista rendszer” kifejezést. Szimmetrikus probléma a „kapitalista rendszer” fogalmának értelmezése.

A rendszereket egészükben vizsgálva, azt látjuk, hogy mindegyik valójában „vegyes” jellegű a tulajdonformák tekintetében. A történelem nem hozott még létre olyan rendszert, amelyben steril tisztaságban csak egyetlen tulajdonforma működne. A társadalomkutatók egyes iskolái itt meg is állnak, és elzárkóznak attól, hogy rendszercsaládokban, rendszerfajokban gondolkozzanak, kijelentvén: mindegyik kevert, hibrid, vegyes jellegű, és a keverékek, változatok tényleges és elképzelhető száma végtelen.

A jelen könyv azonban nem követi ezt az elvet. Ehelyett azokhoz csatlakozik, akik rendszerek egészére vonatkozóan hajlandók kijelenteni: ez szocialista, amaz pedig kapitalista rendszer.⁴⁰ Most már mód nyílik azoknak a definícióknak a kibővítésére, teljesebb megfogalmazására, amelyekre az 1.2 alfejezet csupán első megközelítést adott.

Mint ahogyan már mondtuk, a szocialista rendszer elsődleges jellegzetessége az, hogy marxista–leninista párt gyakorolja az osztatlan hatalmat. Ezt most egy további jellegzetességgel egészítjük ki: a párt el van szánva arra, hogy felszámolja a magántulajdont. És mivel osztatlan hatalommal rendelkezik és összefonódik az állammal, előbb-utóbb képes megvalósítani ezt a programot, vagy legalábbis megközelíteni a program megvalósítását.

⁴⁰ E terminológiai konvenciót elfogadó tudományos szerzők és politikusok sokasága világnézeti, elméleti és politikai szempontból igen heterogén: van közöttük marxista és anti-marxista; van közöttük olyan, akinek fülében a „szocializmus” szónak elismerő, a „kapitalizmus” szónak pedig elítélő kicsengése van, és van közöttük olyan is, akinél ez a kicsengés éppen fordított előjelű. Ez egyébként a „kapitalizmus”–„szocializmus” fogalom párt elvető szerzőkről és politikusokról is elmondható: ez is teljesen heterogén csoport.

A fogalom párt helyeslők és az ellenzők csoportjának hasonló heterogenitása közvetve igazolja: jelen pillanatban valóban értékmentes, szemantikai kérdést tárgyalunk.

Fogalmak alkalmazásában a legfőbb követelmények: a fogalmi tisztaság és egyértelműség, továbbá az, hogy alkalmazásuk munkaképes elemzési eszköznek bizonyuljon.

Annak alapján, amit az imént a preszocialista és a szocialista rendszerek fejlődése közötti különbségről mondtunk, a szocialista rendszerről szólván az a lényeges, mit akar és tud elérni a hatalmon lévő párt. Ezzel szemben nem szocialista rendszer esetén abból kell kiindulni, mi az, ami „magától” kialakult a társadalomban. A kapitalista rendszer olyan társadalom, amelyben túlsúllyal rendelkeznek a kapitalista magántulajdonosi formák.⁴¹ Ehhez hozzá kell még tenni egy negatív ismérvet: nincsen osztatlan hatalom birtokában olyan párt, amely el lenne szánva arra, hogy a kapitalista magántulajdon túlsúlyát felszámolja.

E gondolatmenetnek megfelelően a jelen könyv szélesen értelmezi a kapitalista rendszer fogalmát. Ebbe a tág definícióba beleférnek erősen individualisztikus rendszerek, mint például az Egyesült Államok vagy Svájc, de beleférnek a kollektivistikusabb szellemű skandináv jóléti államok is, amelyekben évtizedeken át szociáldemokrata párt volt hatalmon, és amelyekben számos, szocialista eszméktől sugalmazott rendszabályt vezettek be. Ugyanebbe a kategóriába belefér olyan ország, amiben van némi központi tervezés (például meghatározott időszakokban India vagy Franciaország), és amiben tervezésnek nyoma nincs; amiben létezik elég széles állami tulajdonú szektor (például Ausztria), és amelyben az állami szektor igen szűk. Senki sem kívánja tagadni, hogy az itt említett különbségek igen fontosak, és jogosan kapnak elsőrendű figyelmet számos összehasonlító elemzésben. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy munkaképes két nagy osztályra, két rendszerfajra lehet bontani a 20. század társadalmi-politikai-gazdasági formációit: a szocialista és a kapitalista rendszerre.⁴²

⁴¹ Ez természetesen nem teljes körű összehasonlítása a szocializmus és kapitalizmus közötti lényeges különbségeknek. A szocializmus elemzésével előrehaladva, az összehasonlítást további jellegzetességekkel fogjuk kiegészíteni, például azzal, hogy a szocializmust a bürokratikus koordináció, a kapitalizmust pedig a piac uralkodó szerepe jellemzi.

⁴² Az sem nyomós érv a két osztályra bontás ellen, hogy a 20. század konkrét történelmi rendszerei közül néhány nehezen préselhető bele vagy az egyik, vagy a másik „dobozba”. Nyilvánvalóan nem sorolható egyszerűen a „kapitalista rendszer” kategóriájába az az afrikai vagy ázsiai társadalom, amelyben még csak szórványosan és erőtellenül jelentek meg kapitalista tulajdonformák, s amelyekben ezek helyett prekapitalista formák uralkodnak.

Besorolási problémát okoznak azok a társadalmi képződmények is, amelyeket „afrikai szocializmusnak”, illetve „iszlám szocializmusnak” neveznek. (Az előbbire Tanzánia, utóbbira Algéria szolgálhat példaként.) Miközben monopolisztikus politikai erő van hatalmon, és az magántulajdon-ellenes, köztulajdont pártoló politikát folytat, mindez nem pontosan a szerint a minta szerint megy végbe, mint amelyeket ez a könyv leír. Más nemcsak az ideológia, hanem fontos vonásokban eltérő a ténylegesen kialakuló rendszer is.

Határesetek, keverékek, „nem tiszta” konkrét példák előfordulnak bármilyen – a tudományos elemzés kedvéért bevezetett – osztályozásban. Egyszerű, kevés osztályra bontó taxonómiák segítenek a nagyfokú általánosításban és ezzel együtt modellek és elméletek megalkotásában.

Koordinációs mechanizmusok

A POLITIKAI HATALOM JELLEGE, az uralkodó ideológia és a tulajdonviszonyok együttesen meghatározzák, legalábbis főbb vonásokban, hogy a különböző koordinációs mechanizmusok milyen szerephez juthatnak a társadalomban. Előbb általános formában fejtjük ki, mit értünk koordinációs mechanizmuson, és áttekintjük e mechanizmusok néhány fő típusát. Utána rátérünk a fejezet fő tárgyára: a különböző koordinációs mechanizmusok helye, funkciója, egymással való kapcsolata a klasszikus szocialista rendszerben.

6.1 Fő típusok

Valamely koordinációs mechanizmus a társadalmi rendszernek egy alrendszere. A koordinációs mechanizmus, amint azt elnevezése is kifejezésre juttatja, a benne részt vevő személyek vagy szervezetek tevékenységét hangolja össze. Ha két vagy több személy vagy szervezet között kapcsolat van, akkor tevékenységük valamilyen formában koordinációt igényel.

A jelen könyv a következő öt fő mechanizmustípust tárgyalja majd részletesebben: 1. bürokratikus koordináció, 2. piaci koordináció, 3. önkormányzati koordináció, 4. etikai koordináció és 5. családi koordináció.

Mindegyik mechanizmust egész sor tulajdonság jellemez: kik a résztvevők, milyen viszony van közöttük, milyen információk áramlanak közöttük a koordináció érdekében, milyen motívumok ösztönzik a résztvevőket arra, hogy részt vegyenek a koordinációs folyamatban. Egy-egy koordinációs mechanizmusnak jellegzetes rutinjai vannak, a résztvevők közti kapcsolatoknak van egy sajátos „stílusa”, etikája, írott és íratlan szabályzata.

Mindegyik fő típusnak igen sok válfaja létezik. Most először azt akarjuk az általános definíciókban kiemelni, ami általános és közös minden bürokratikus koordinációban, minden piaci koordinációban és így tovább. Ebben az értelemben leegyszerűsített, tiszta elméleti modelleket tárgyalunk; az absztrakciónak ezen a szintjén a modellek szerkezete elvonatkoztat sokféle specifikumtól.

1. *Bürokratikus koordináció.*¹ A koordinátor egyén vagy szervezet és az

¹ A könyv szóhasználata elválasztja a bürokrácia és a bürokratikus koordináció fogalmát. Előbbi egy szervezetre, utóbbi egy koordinációs mechanizmusra utal. A bürokrácia elsősorban a bürokratikus koordináció mechanizmusának alkalmazásával szabályozza a társadalmi folyamatokat, de igénybe vehet saját törekvéseinek érdekében más mechanizmusokat is, így például a piacot. És megfordítva: a bürokratikus koordinációt alkalmazhatják olyan egyének →

által koordinált egyének vagy szervezetek között fölé- és alárendeltségi viszony áll fenn. A kapcsolatoknak ezt a fajtáját *vertikális kapcsolatnak* nevezzük. Sok esetben az alá-, fölérendeltségek többszintű hierarchiája épül ki. Ugyanaz az egyén és szervezet, amely fölérendeltje az alatta lévő szinten működőknek, egyúttal alárendeltje a felette lévő szinten működő felettesének. A vertikális kapcsolat azonban aszimmetrikus: noha a fölérendelt is függ valamelyest az alárendeltjeitől, az alárendelt függősége a fölérendelttől sokkal erősebb. A fölérendeltet nem az alárendeltjei választják, hanem kinevezik az alárendeltnek feje fölé.

A vertikális információ áramlásában sokféle közlésfajta vesz részt. A leginkább jellemző erre a koordinációs típusra az utasítás, a fölérendelt által kiadott parancs, amelyet az alárendelt köteles végrehajtani.

Az alárendeltet többféle motívum készíti a fölérendelt utasításának végrehajtására. A leginkább jellemző az a törekvés, hogy elnyerje a feljebbvaló megelégedettségét, megkapja az általa kitűzött jutalmat és elkerülje az általa kilátásba helyezett büntetést. Az alárendelt tudja, hogy az utasításhoz jogi kényszer kapcsolódik, teljesítésének elmulasztása jogi szankciókkal jár.

2. *Piaci koordináció.*² Az eladó és a vevő között mellérendeltségi viszony, *horizontális kapcsolat* áll fenn; a két fél jogilag egyenrangú.

Az eladó és a vevő között végbemegy egy tranzakció: az eladó valamit átad a vevőnek. Ezt számos közlés áramlása kíséri. A sokféle közlésfajta közül a leginkább jellemző az ár.

Az eladó és a vevő önkéntes szerződést köt a tranzakció feltételeire vonatkozóan. Mindkét felet sokféle motívum készítheti a szerződés feltételeinek elfogadására. A leginkább jellemző: mindkettő anyagi haszonra kíván szert tenni a tranzakció révén.

A koordinációnak ezt a típusát az jellemzi, hogy monetizált; ha az áru átkerül az eladó kezéből a vevő kezébe, a pénz ezzel ellentétes irányú mozgást végez. (Persze előfordul fizikai javak közvetlen cseréje is.)³

3. *Önkormányzati koordináció.* A koordináció résztvevői társak, azaz

is, akik maguk nem tagjai a bürokráciának. Például részvénytulajdonosok alkalmazhatnak bürokratikus koordinációt a tulajdonukban lévő vállalat irányításában.

² Akárcsak az 1. típusú kapcsolatban, itt is minél általánosabb jellemzésre törekszik a könyv. Tehát nem szűkítjük le az irodalomból ismert egyik vagy másik sajátos altípusra a piaci koordinációs mechanizmus definícióját.

³ A szocialista országokban folyó hivatalos közgazdasági oktatás és szaknyelv – a marxizmus politikai gazdaságtanból átvett terminológiákkal – „az értéktörvény érvényesüléséről” vagy „áru- és pénzviszonyokról” beszél olyankor, amikor a jelen könyv a „piaci koordináció” kifejezést használja. E kulcsszavak felhasználásával könnyen elvégezhető a fordítás egyik „nyelvről” a másikra. Ha például a politikai gazdaságtan oktatói a szocialista gazdaság reformja kapcsán arról vitáznak: „áru-e a munkaerő?”, akkor azt kívánják tisztázni, hogy ténylegesen a piaci koordináció érvényesül-e a munkaerő kínálatának, keresletének és foglalkoztatásának az alakításában, illetve kívánatos-e ennek a koordinációs formának az alkalmazása.

egyenjogú, egymás mellé rendelt tagok ugyanabban a társulásban, amely önmagát kormányozza. Ennyiben kapcsolatuk horizontális jellegű. A koordináció a tagság által meghatározott alkotmány, alapszabály alapján megy végbe. Számos társulásban a tagok összessége nem képes (vagy nem akarja) minden tekintetben közvetlenül gyakorolni az önkormányzati jogokat, hanem azok gyakorlati részlettendőit egy testületre bízta, amely a tagok felhatalmazásából a koordinációs teendőket ellátja. Ennyiben ez olyan mechanizmus, amely nem tisztán horizontális viszonyokra épül; a kormányzás egy részét ellátó testület és a tagság viszonyában van vertikális elem. Mégis, az elméleti tárgyalásban szigorúan meg kell különböztetni az 1. típusú mechanizmustól. A kormányzó testületet közvetett vagy közvetlen választások útján a tagság választja, és funkciójából el is mozdíthatja. Ezáltal a testületi tagok lényegesen más helyzetben vannak, mint a bürokratikus koordináció fölérrendelt egyéne vagy szervezete, akit vagy amelyet nem alárendeltjei választanak, hanem azok feje fölé kineveznek.

Az önkormányzatban is számos közlésfajta áramlik a tagok között, illetve a tagok és a kormányzó testület között. A legjellegzetesebbek ezek közül a tagság szavazata és a közös elhatározás.

A motiváció itt is sokféle. A legfontosabb ezek közül az érdekközösség felismerése, azaz annak tudata, hogy az egyéni tagok érdeke egybeesik az önkormányzatban részt vevők kollektív érdekével.

4. *Etikai koordináció.* A mechanizmus szereplői az adományozó (donor) egyén vagy szervezet és az adomány kedvezményezettje (a recipiens). Utóbbi lehet egyén, szervezet vagy anonim közösség. Mivel a recipiens nincs jogilag alárendelve a donornak, ebben a mechanizmusban is, akár csak a piaci koordináció esetében, mellérendeltségi viszony, horizontális kapcsolat áll fenn a szereplők között.⁴

A koordinációt kísérő sokféle közlés közül a leginkább jellemző a kérés és a felajánlás.

Itt is sokféle motívum játszhat szerepet, de ezek között nem lehet domináló a recipienstől való félelem (mert akkor már alárendeltségi viszonyról van szó). Ugyancsak nem lehet domináló az anyagi haszon reménye a donor oldalán (mert akkor már eladó-vevő viszonyról van szó). Éppen ez a két negatív jellemző választja el ezt a harmadik formát az első kettőtől. Valamilyen altruista késztetés mozgatja a donort: ez alapulhat politikai, vallási meggyőződésen vagy a nemes magatartásra, jószívűsége vonatkozó belső parancson, barátságon, bajtársiasságon, szolidaritáson, közösségi érzésen, esetleg udvariasságon vagy etiketten is.

Az általános definíció szempontjából közömbös, hogy az adomány for-

⁴ Az egyének vagy szervezetek váltogatva tölthetik be ezt a két szerepkört, vagy szimultán lehetnek donorjai és recipiensei egymás adományainak. (Polányi kifejezésével: a reciprocitás viszonya állhat fenn közöttük.)

mája pénz vagy valami fizikai jószág, vagy valami cselekmény, gesztus, közlés stb. Az etikai koordinációt mindazonáltal meg kell különböztetni a másik horizontális kapcsolattól, a rendszerint monetizált piaci kapcsolattól, mert az sok esetben végbemegy monetizáltság nélkül is.

5. *Családi koordináció.* A mechanizmus résztvevőit családi kötelékek kötik össze. (Noha az eddigi definíciók ezt nem emelték ki, most visszamenőleg hozzátesszük az 1.–4. típusú mechanizmusokhoz, hogy ott a szereplőket általában nem fűzi családi kötelék egymáshoz.)⁵

A család konkrét szerkezetétől függ, hogy a különböző családi szerep-köröket betöltő tagok között fölé- és alárendeltségi, vagy pedig mellérendeltségi viszony, vertikális vagy horizontális kapcsolat áll-e fenn.

Nincs olyan közlésfajta, amely leginkább jellegzetesként kiemelhető lenne. A motiváció sokféle; mindenképpen fontos szerephez jut a családi szeretet érzése, és ezt kiegészíti az erkölcs, a vallás és a jog által előírt családi kötelezettség tudata.

Néhány gyakorlati példát hozunk fel a fő típusokra, mégpedig olyan példákat, amelyek többé-kevésbé tisztán szemléltetik ezeket az elméleti modelleket.

Bürokratikus koordinációs mechanizmusok működnek a hadseregben és a rendőrségben, a modern nagyvállalat belső adminisztratív apparátusában és a vasúti forgalom szabályozásában.

Piaci koordinációs mechanizmusok működnek a város piacterén és vásárcsarnokában, a bazárban, a boltban és az áruházban, az áru- és értéktőzsdén.

Önkormányzati koordinációs mechanizmusok működnek a kórusban, az autonóm egyetemen, a szakmai egyesületben.

Etikai koordinációs mechanizmusok működnek a jótékonyossági szervezetekben, vagy amikor az emberek önként felszedik a köztérrel a más által odavetett hulladékot.

Családi koordinációs mechanizmus működik a háztartás közös fogyasztásának megszervezésében.

Szándékosan olyan példák szerepelnek itt, amelyek szemléltetik egy-egy fő típus előzőekben ismertetett általános definícióinak legfontosabb jellemzőit. E fő típusok elnevezését a jelen könyv betű szerinti – és nem átvitt – értelemben használja. Lehetne játszani a szavakkal. Például kijelenteni: minden emberi cselekmény piaci jellegű, és valamiféle cserén alapul. Még a vallás mártírja is, érvelhetnénk, azért áldozza fel életét, mert cserébe örök üdvösségre számít. Mások meg az utasítás vagy a kényszer sza-

⁵ A definíciókban nem kell szigorúan kikötni ezt. Előfordulhat, hogy valamely bürokráciában családi kötelék is összefűz alá- és fölérendelteteket. Az is megtörténik, hogy valaki egy családtagnak ad el pénzért valamit. Ugyanahhoz a családhoz tartozók egyúttal tagjai lehetnek egy-azon önkormányzati közösségnek is. Az átfedés elkerülésére a 4. típus esetében indokolt leszögezni: olyan altruista viszonyra gondolunk, amelyben a recipiens nem családtagja a donornak.

vaival kezdek el játszani, mondván: minden piaci tranzakció mögött végül is gazdasági kényszer a mozgatórugó. Ez a játék a szavakkal azonban egybemoshat olyan társadalmi jelenségeket, amelyeket célszerű egymástól elhatárolni. A könyv a megadott definíciókban szereplő kulcsszavakon alapjában véve ugyanazt érti, amit a társadalomtudománnyal hivatásosan nem foglalkozó személyek érteni szoktak.⁶

6.2 Néhány észrevétel a fő típusokhoz

A szakirodalom számos más, hasonló vagy éppenséggel szinonim fogalmat ismer, amelyek segíthetnek megvilágítani a koordinációs mechanizmus fogalmát. A *szabályozási folyamat* elnevezés azt emeli ki, hogy a koordináció szabályozza a benne részt vevő személyek tevékenységét. Az *alkalmazkodási mechanizmus* vagy *alkalmazkodási folyamat* fogalmai azt helyezik előtérbe, hogy a koordináció keretében a szereplők egymáshoz (továbbá a külső körülményekhez) igazodnak. Az *integrációs mechanizmus* elnevezés azt hangsúlyozza, hogy a társadalom azért nem esik szét elemeire, mert különböző mechanizmusok egyesítik.

A neoklasszikus közgazdaságtan gyakran használja az *allokációs mechanizmus* kifejezést; a közgazdaságtan feladatának éppen azt tekinti, hogy a szűkös erőforrások allokációját elemezze. A jelen könyv szóhasználatában a koordináció magában foglalja az allokációt, de a hangsúlyt arra fekteti, hogy a holt tárgyakat, erőforrásokat, információkat élő emberek helyezik át egyik rendeltetési helyről a másikra, és hasznosítják. Az élő embereket kell koordinálni, hogy közvetítésükkel, vezérletük alatt a holt erőforrások allokálódjanak. Minden egyes koordinációs mechanizmus emberek sajátos társadalmi viszonyainak együttesét jelenti.

Nem állítható, hogy az előző alfejezetben bevezetett tipológia megadja a koordináció összes lehetséges típusainak teljes és egyedül lehetséges osztályozását.⁷ Számos más típus jelent már meg a kapitalizmus előtti társadalmakban. Lehetséges, hogy a jelenkor társadalmi rendszereinek leírásá-

⁶ A jelen alfejezetben bemutatott tipológia akkor éri el célját, ha a különböző típusokhoz a következő képzetek társulnak. 1. Bürokratikus koordináció: utasítás, fegyelem, kiszolgáltatottság a feljebbvalónak, jutalom és büntetés, szigor, jogi előírások. 2. Piaci koordináció: ár, pénz, haszon, nyereség, üzlet. 3. Önkormányzati koordináció: tagság, szavazás, alapszabály, alkotmány. 4. Etikai koordináció: önzetlenség, íratlan parancsok, áldozatkészség, a másik ember iránti figyelem. 5. Családi koordináció: szülő és gyermek, testvér, családi összetartás, közös háztartás.

A képzettársítások „impresszionista” jellegűek, és nem pótolják a definíciókat. Mégis hasznosak lehetnek, mert azt érzékeltetik: a tipológia modelljei az életből vett jellegzetes viszonyokat ábrázolják.

⁷ Egy korábbi frásomban (1983) más osztályozást alkalmaztam, amelyről feltételeztem, hogy teljes. A 6.1 alfejezetben leírt tipológia és annak itt kifejtett értelmezése a korábbi álláspont módosítását jelenti.

hoz is célszerű lenne további típusokat is bevezetni az előző öt mellé. Az irodalom jó néhány – a fentivel rokon, de azért attól eltérő – tipológiát ismer.⁸ Az itt bevezetett osztályozással szemben főképpen két kritériumot alkalmaztam. Az egyik logikai jellegű: mindegyik fő típus legyen önálló abban az értelemben, hogy egyiket se lehessen a másik speciális eseteként leírni. A másik kritérium a jelen könyvön belüli munkaképességgel kapcsolatos. Olyan tipológiára van szükség, amelynek segítségével kellőképpen jellemezhetőek mind a szocialista országok tényleges gyakorlatában, mind pedig a szocializmusra vonatkozó alternatív víziók, programok, tervrajzok ajánlásaiban megjelenő koordinációs mechanizmusok.

Az előző alfejezet végén felsorolt példákat úgy választottuk, hogy azok – a szemléletesség kedvéért – minél közelebb álljanak a tiszta fő típusokhoz. A valóságban működő koordinációs mechanizmusok jó része azonban több tiszta fő típus kombinációjából, egymásra való ráakodásából áll. Egy kapitalista részvénytársaság belső szabályozási folyamatai egyesítik magukban az önkormányzat és a bürokrácia elemeit. Egy egyházközség működésében összefonódik az etikai, az önkormányzati és a bürokratikus koordináció. Gyakori, hogy a különböző mechanizmusok „egymásba vannak skatulyázva”. A kapitalizmusban egy magántulajdonban lévő nagyvállalat befelé bürokratikus koordinálja tevékenységeit, az izraeli kibucokhoz hasonló szövetkezet befelé önkormányzati koordinációt alkalmaz, egy családi kisüzem befelé családi koordinációs mechanizmussal szabályozza a termelést, miközben mindhárom esetben az egység kifelé piaci koordinációban vesz részt a számára szállító eladókkal és a tőle vásárló vevőkkel.⁹

Az emberi civilizáció kezdetén csak a családi koordináció valamilyen formája létezett, de a többi négy is igen hosszú történelmi múltra tekinthet vissza. Nehéz elfogadni azokat a jóslatokat, amelyek kizárólag egy vagy két típusnak ígérik biztató jövőt, és a többi elsorvadását várják vagy

⁸ Polányi Károly (1944), [1957] (1976) a tranzakció és integráció három alapvető módozatát különbözteti meg: reciprocitás, redistribúció és piaci csere. Emellett 1944-es könyvében a tevékenységek külön elveként említi a „háztartási gazdálkodás” (householding) fogalmát. C. E. Lindblom (1977) osztályozása: hatalmi, piaci és meggyőzői rendszer (authority, market and preceptorial system). Mindkét megközelítés ösztönzőleg hatott saját gondolataim kialakítására, de szükségesnek éreztem eltérni azoktól. A hasonlóságok nyilvánvalóak; inkább az eltérések közül emelek ki és indokolok meg néhányat. A bürokratikus koordináció átfogóbb kategória, mint a Polányi-féle redistribúció; hasonlóképpen az etikai koordináció is átfogóbb kategória, mint a reciprocitás. A Lindblom-féle meggyőzői rendszer nem tűnik önálló koordinációs mechanizmusnak; olyan eszköz, amelyet igénybe vehet a jelen könyvben szereplő ötféle mechanizmus bármelyike. Sem Polányinál, sem Lindblomnál nem jelenik meg önálló osztályként az önkormányzati forma, holott ez nem „alesete” a többi mechanizmusnak.

⁹ A vállalaton belüli hierarchia és a vállalatokat összekötő piac problémáiról lásd O. E. Williamson (1967), (1975) munkáit. Lásd továbbá az 5.1 alfejezet 9. lábjegyzetében megadott referenciákat.

remélik.¹⁰ Mind az öt típus igen szívósnak mutatkozik, és annak ígérkezik a jövőben is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy azonos súllyal és békésen élnek majd időtlen időn át egymás mellett. Társadalmi rendszerek változását mélyen jellemzi, hogy az egyik típus hátrébb szorul az élet egyes területein, míg a másik előtérbe kerül; összeszővődve más típusokkal valójában elnyomja azokat. Egy önkormányzaton alapuló mozgalom, párt, egyesülés bürokratizálódik vagy kommercializálódik. Bürokráciák feladat körét átveszik üzleti vállalkozások, vagy megfordítva, üzleti vállalkozás funkcióját állami hatóságra bízzák. Az arány- és kombinációváltozások mindegyikére lenne példa a szocializmus előtti társadalmakból.

6.3 Bürokratikus koordináció

A klasszikus szocialista rendszerben a legszélesebb körben, a legnagyobb erővel a bürokratikus koordináció mechanizmusa érvényesül. A többi fő típus is létezik, de visszaszorítva, részben elsorvasztva, miközben a bürokratikus koordináció folytonosan újratermelődik.

A koordinációnak ez a típusa természetesen létezik a szocializmus előtti rendszerekben is. A modern kapitalizmusban igen nagy szerephez jut az államapparátusban, a fegyveres erőknél, a nagyvállalatokon és más nagy szervezeteken belül. Egy-egy ilyen részbürokráciának nagy lehet a hatalma. De a klasszikus szocializmus az első rendszer a történelemben, amelyben a részbürokráciák egyetlen, az egész társadalmat átfogó egészzé kapcsolódnak össze. Ez lényegbevágó eltérést jelent az össze nem kapcsolt részbürokrációkat magában foglaló rendszerektől.

A könyv eddig külön-külön fejezetekben szólt a hatalomról, a tulajdonról és a koordinációról, mert egy összefüggő jelenségcsoportnak más-más oldalát kívánta rendre részletesebben megvilágítani. Most azonban ideje hangsúlyozni: az osztatlan, totalitárius hatalmi struktúra, a társadalmi termelés jó részében érvényesülő állami tulajdon és a bürokratikus koordináció túlsúlya más koordinációs mechanizmusok felett három, szorosan összetartozó jelenség. A hierarchikusan szervezett, hatalmát más csoporttal meg nem osztó politikai elit kizárólagosan rendelkezik az állami tulajdonban lévő termelőeszközökkel.¹¹ Saját sorain belül – amennyire csak lehetséges – kiküszöböli más koordinációs mechanizmusok működését, és minél inkább a bürokratikus koordinációra hagyatkozik. Az állami vállalatok közti

¹⁰ Egyesek például azt gondolják: minden út a piac felé vezet; a bürokratikus mechanizmus olyan eltévelyedés, amelyet majd kiiktat a történelem. Mások szerint a jövő az önkormányzaté: mind a bürokrácia, mind a piac előbb-utóbb elsorvad.

¹¹ Konrád György–Szelényi Iván [1978] (1989) a hatalmi elitnek a tulajdon feletti rendelkezését a racionális redistribúció fogalmával jellemezte.

kapcsolatokat nem a piac koordinálja; az állami vállalaton belül nem érvényesül önkormányzat. Ehelyett a vállalatok közti kapcsolatokat is bürokratikus koordinálják, és a vállalaton belüli koordináció is ugyanannak a vertikális kapcsolatrendszernek a meghosszabbítása lefelé – egészen a munkaadig –, amely a vállalat felett uralkodik. A piramis legtetetjén áll a párt és az állam első embere, a piramis legalján helyezkednek el az apparátusi funkció nélküli állampolgárok, a termelő egyének és családtagjaik. Közöttük szakadás nélküli, sokszintű vertikális kapcsolatláncok feszülnek.

A hierarchiákkal foglalkozó elméleti irodalom egyértelműen meghatározza a tökéletes hierarchia fogalmát. Ebben minden tagnak egy és csak egy felettese van, legalábbis egy-egy tevékenységet illetően. Ebben az értelemben a klasszikus szocializmusban működő hierarchia nem tökéletes. Ugyanazt az egyént vagy szervezetet, pontosabban annak valamely jól meghatározott tevékenységét rendszerint több fölérendelt egyén vagy szervezet szabályozza és ellenőrzi [→3.2, 3.3].¹² A pártszervezetek s ezen belül a pártapparátus irányítják és ellenőrzik minden egyéb szervezet és intézmény tevékenységét. Emellett a párt apparátusán belül is vannak funkcionális és regionális vertikális láncolatok, amelyek kölcsönösen átfedik, ellenőrzik egymást. A párt vezetői minden szinten igénybe veszik a politikai rendőrséget, hogy ellenőrizzék a kinevezésre kerülő funkcionáriusok megbízhatóságát, megakadályozzanak mindennemű politikai szervezkedést, eltávolítsák azokat, akik politikai szempontból gyanúsak. Mindezt teszik magával a pártapparátussal is, ennyiben a párt maga is bizonyos mértékig a politikai rendőrség felügyelete alá kerül, miközben a politikai rendőrséget a párt vezetői, valamint az erre kirendelt pártszervezetek irányítják és ellenőrzik.¹³ Az államigazgatáson belül is megjelenik a funkcionális és regionális vertikális láncok kettőssége, egymást ellenőrizve és egymás tevékenységét átfedve. Az államigazgatást ellenőrzik külön revíziós intézmények,¹⁴ az ügyészség, a politikai és a gazdasági rendőrség. A szakszervezetek és más tömegszervezetek bizonyos mértékig ellenőrzik az állami és a gazdasági vezetők munkáját; módjuk van felsőbb szerveknek jelentést tenni, ha valami rendellenest tapasztalnak. Az ellenőrzés további

¹² Lásd a párhuzamos apparátusokról T. Dunmore könyvét (1980). Dunmore H. Simonra is hivatkozik: egy hierarchia minden részlegének vannak saját céljai, motívumai, van saját információs háttere, és ez különállást, a hierarchia többi részlegével szemben fennálló konfliktusokat hoz létre.

¹³ A klasszikus szocializmus leginkább végletes korszakaiban (például a sztálini terror idején) ez a pártapparátus tagjainak szélsőséges megfélemlítéséig ment el. Fontos azonban megjegyeznünk: ez nem okvetlenül tartozik hozzá a klasszikus szocializmusban érvényesülő bürokratikus koordináció működéséhez. Ami azonban kétségtávol minden klasszikus szocialista rendszer jellegzetes vonása, az a politikai rendőrség nagy szerepe a bürokrácia minden ágának ellenőrzésében és fegyelmzésében.

¹⁴ A Szovjetunióban hosszú időn át Munkás–Paraszt Felügyelet volt a neve, Magyarországon Népi Ellenőrzés.

hálózata a lakosságot öleli fel a lakóhelyhez kötődően: házanként vagy lakótömbönként működnek megbízottak, akiknek hatósági funkciójuk van (különböző engedélyeket írnak alá, igazolásokat adnak), és egyúttal rajta tartják a szemüket azon, mi történik a házban, a lakóterületen.

A szabályozásnak és ellenőrzésnek ez a megtöbbszöröződése első látásra diszfunkcionálisnak tűnik; egymásnak ellentmondó rendelkezésekhez, az apparátuson belüli konfliktusokhoz vezethet. Valójában jól érthető, hogy a bürokratikus koordináció ebben a formában szerveződik. Forrása a bizalmatlanság: egyik felettes sem bízik meg teljesen alárendeltjeiben. Jól ismert Neumann János elmélete¹⁵ arról, hogyan kell megbízhatatlan részegységekből megbízható automatát építeni: az egyes alkotóelemeket meg kell többszörözni. A redundancia lehetővé teszi, hogy a véletlenszerűen hibásan működő részegység által okozott zavart egy pillanattalra jól működő másik részegység megelőzze vagy korrigálja.

A vertikális láncokon belül a fő hatásirány felülről lefelé érvényesül. A fölrendelt utasítást adhat az alárendeltnek; megfordítva ez nem történhet.¹⁶ Ez azonban nem jelenti azt, hogy alulról felfelé irányuló hatás egyáltalán ne létezne. Hirschman elméletének¹⁷ kifejezőmódjával: létezik „hang”. Az apparátus tagja, minden szinten, de még a hatalmi piramis alján lévő, funkció nélküli lakos is hallathatja hangját: javaslatokat tehet és bírálhat. Ez azonban csak szigorú korlátok között történhet. Semmiképpen sem érintheti a rendszer alapelveit, a párt fő politikai irányvonalát, a gazdasági tervekben kifejezésre jutó általános gazdaságpolitikát. Ami a személyekre vonatkozó bírálatot illeti, ez annál kockázatosabb, minél magasabban áll a szóban forgó egyén a hierarchiában, és minél kevésbé képes elviselni a kritikát. Noha itt országonként és korszakonként eltérő a helyzet, annyi általánosságban is elmondható: az alulról jövő kritika hangja hallatszik ugyan, de rendszerint igen erőtlenül. Márpedig a hangerőnek túl kell lépnie egy kritikus alsó határt, hogy egyáltalán hallhatóvá váljék és hatást gyakoroljon.

Ez persze szorosan összefügg azzal, hogy – Hirschman szóhasználatánál maradva – nincsen „exit”. A klasszikus rendszer polgárától többszörösen

¹⁵ Neumann János (1956). Még a tanulmány címe is a fent tárgyalt problémára utal: „Valószínűségi logika és megbízható szervezet összeállítása megbízhatatlan elemekből”.

¹⁶ Ez éppen a fő eltérés az önkormányzattal mint koordinációs mechanizmussal szemben. Abban a döntéshozó szűkebb testület minden tagra kötelező határozatokat hoz (hatásirány felülről lefelé). Ugyanakkor a tagság utasítást adhat képviselőinek, hogy a testület vitáiban milyen álláspontot foglaljanak el, s álláspontjának következetes képviselésétől teheti függővé, hogy legközelebb megválasztják-e őket (hatásirány alulról felfelé).

¹⁷ A. O. Hirschman klasszikus könyvében (1970, részleteiben magyarul lásd az 1984-es kötetben) kétféle visszacsatolási jelzést állít szembe egymással. Ha az egyén azt kívánja kifejezésre juttatni, hogy valami nem tetszik annak a szervezetnek a működésében, amelyhez tartozik, akkor kétféle visszacsatolási jelzést vehet igénybe: a kilépést (exit) vagy a hangot (voice), azaz bírál, tiltakozik, változtatási javaslatokat tesz.

megtagadják a kilépést. Nem hagyhatja el munkahelyét saját vállalatának vagy intézményének engedélye nélkül [→ 10.4]. Ha netán engedélyt kapna is a munkahely változtatására, munkaadót tulajdonképpen nem változtathatna, mivel jelentéktelen kivételektől eltekintve végeredményben egyetlen munkaadó van: az állam. Rendkívül nehéz lakóhelyet változtatni; ezt adminisztratív kötelezettségek és a lakáshiány akadályozzák. Ha az állampolgár tagja a pártnak, abból nem léphet ki, mert ez olyan éles, tüntető lépésnek minősül, ami könnyen veszélyeztetheti nyugalma, esetleg szabadságát vagy – a szélsőséges terrorhullámok idején – még az életét is. De még a szakszervezetből, az ifjúsági mozgalomból és más tömegszervezetből, szakmai egyesületekből is kockázatos kilépni. A párt, az állam, a tömegszervezetek tisztségviselői nem mondhatnak le egyet nem értésük kifejezéséért.¹⁸ Az exit végső formája, a kivándorlás sem vehető igénybe, és pusztán kérelmezése is kockázatos. S ha a „kilépés” minden módja lehetetlen vagy nehéz és veszélyes, akkor ez persze kihat a „hangra”: szükségképpen elfojtja vagy sokkal félénkebbé teszi. A rendszer ily módon megfosztja magát az alulról felfelé irányuló visszacsatolás legfontosabb összetevőitől.

6.4 Piaci koordináció

Ahhoz, hogy bemutassuk a piaci koordináció helyét a klasszikus szocialista rendszerben, át kell tekintenünk az összes termék- és erőforrás-áramlást. A 6.1 táblázatban egy input-output tábla sémája látható, amely társadalmi szektorok szerint tagolódik. A sorok a termékek és az erőforrások kibocsátóit (piaci kapcsolat esetén az eladókat), míg az oszlopok a termékek és az erőforrások felhasználóit (piaci kapcsolat esetén a vevőket) reprezentálják. A séma csupán kétféle mechanizmus, a bürokratikus és a piaci koordináció közötti munkamegosztással foglalkozik, mert ebben a szembeállításban emelhető ki világosan a piaci koordináció szerepe.¹⁹ A táblázat teljességre törekszik; legalább röviden megemlíti az input-output áram-

¹⁸ Max Weber [1925] (1978, 3. és 11. fejezetek, részleteiben magyar nyelven lásd 1967, 69–96. és 257–300. o.) azt a bürokráciát írta le, amely a parlamenti politikai struktúrán és a magánvállalkozáson alapul. Abban a bürokráciában a bürokrata személyesen szabad, és a felsőbb hatóságoknak csak személytelen hivatali kötelezettsége tekintetében alárendelt. A bürokrácia állásait szabad szerződés alapján töltik be; a munkatársakat szakmai kompetencia alapján választják.

A jellemzés egyetlen pontja sem illik rá a klasszikus szocializmus bürokráciájára. Nincsen szabad szerződés az apparátus és annak tagjai között, amelyet a tisztviselő bármikor saját kezdeményezésre bonthatna fel. Annak, akit egy tisztségre ki akarnak nevezni, el kell fogadnia a megbízatást. A kiválasztás fő kritériuma a politikai megbízhatóság és a feljebbvaló iránti lojalitás, nem pedig a szakmai kompetencia. A felsőbb intézmények ellenőrzése kiterjed az alsóbb szinten lévők életének minden dimenziójára.

¹⁹ A jelen fejezet későbbi alfejezeteiben még visszatérünk a 6.1 táblázatnak azokra a blokkjaira, amelyekben más mechanizmusok is szerepet játszanak.

6.1 TÁBLÁZAT

A társadalmi szektorok közötti input–output áramlás – a bürokratikus és piaci koordináció szerepe

Kibocsátó szektor	Felhasználó szektor				
	1. Állami vállalatok	2. Szövetkezetek	3. Formális magán-szektor	4. Informális magán-szektor	5. A háztartás mint a fogyasztási cikkek és szolgáltatások vevője
1. Állami vállalatok	B	B	$B + P$	0	$B + P$
2. Szövetkezetek	B	B	$B + P$	0	$B + P$
3. Formális magán-szektor	0	0	P (B beavatkozásával)	P	P (B beavatkozásával)
4. Informális magán-szektor	0	0	P	P	P
5. A háztartás mint a munkaerő eladója	$B + P$	$B + P$	0	P	–
6. Beruházási erőforrások allokációja	B	B	0	0	–

Megjegyzés: A táblázatban szereplő szimbólumok jelentése a következő: B = bürokratikus koordináció, P = piaci koordináció, 0 = a blokkban nem megy végbe tranzakció.

lásoknak azokat a szféráit is, amelyekkel a könyv valamely későbbi része részletesebben foglalkozik majd.²⁰

Az 1.1 blokk jelképezi az állami vállalatok egymás közti forgalmát.²¹ Ezt alapján véve a bürokratikus koordináció mechanizmusa szabályozza. A részleteket a következő fejezet fogja tárgyalni.²²

A bürokratikus termék- és anyaggazdálkodás kiegészítője a piaci kapcsolatok néhány csökevényes, torz formája. Ha a termelőeszközt (anyagot, félkész terméket, alkatrészt) beszerezni szándékozó vállalat hiánya ütközik, megtörténik, hogy megpróbálja a kibocsátó vállalat képviselőjét szívességekkel, ajándékokkal, esetleg pénzzel megvesztegetni. Ez az erőfeszítés – eltorzult formában – azt pótolja, amit piaci kapcsolat esetén a magasabb vételár felajánlása jelentene, azzal az eltéréssel, hogy a többle-

²⁰ Ez alól egy kivétel van. Ezen a helyen még nem tárgyaljuk a külkereskedelmet [→14]. Ezért a 6.1 táblázatból hiányzik a vizsgált ország és a külföld közötti termékáramlás, azaz a behozatal és a kivitel ábrázolása.

²¹ Az 1. szektor magában foglalja mind a központi kormányzat, mind pedig a regionális szervek irányítása alá tartozó állami vállalatokat. A rövidség kedvéért nem képeztünk külön sort és oszlopot a nem vállalati jellegű „költségvetési intézmények” szektorára [→5.4]. Az állami vállalatokról elmondottak érvényesek erre a szektorra is.

²² Az állami vállalatok közti forgalmat akkor is alapjában bürokratikus koordináció bonyolítja, ha névlegesen adásvétel útján, pénzbeli elszámolás kíséretében bonyolódik. Ezt a következő két fejezetben tárgyaljuk.

tet nem a terméket kibocsátó vállalat tulajdonosa kapja meg, hanem csupán az ügyet bonyolító néhány tisztviselő. A gyárak sokszor kifejezetten ezeknek az akcióknak a bonyolítására specializálják néhány emberüket, akik hol agresszív fellépéssel, hol vesztegetéssel próbálják meggyorsítani a termék áramlását a vállalatuk felé.²³

A szövetkezetek kevésbé különböznek az állami vállalatoktól [→5.5]. A jelen téma szempontjából lényegtelen az eltérés. Amit az 1.1 blokkról elmondottunk, az érvényes az 1.2, a 2.1 és a 2.2 blokkokra is, azaz az állami vállalatok és a szövetkezetek közti forgalomra, továbbá a szövetkezetek egymás közti forgalmára is.

Ahol egyáltalán létezik formális magánszektor (hatósági engedéllyel működő kisiparos, kiskereskedő, valamint mezőgazdasági háztáji gazdaság), ott az ebben a szektorban dolgozók bürokratikus kötöttségek között vásárolhatnak termelőeszközöket az állami vállalatoktól és a szövetkezetektől. Gyakran a hatósági árnál magasabb piaci árat kell fizetniük értük, vagy csak megvesztegetéssel képesek a szükséges inputokat megszerezni. Eszerint az 1.3 és a 2.3 blokkokban a bürokratikus és a piaci koordináció kombinációja érvényesül. Termékeiket, ritka kivételtől eltekintve, rendszerint nem adhatják el az állami vagy a szövetkezeti szektornak; erre utal a 3.1 és a 3.2 blokkokban olvasható zérus.

Alapvetően piaci koordináció működik a 3.3, a 3.4 és a 3.5 blokkokban; vagyis a formális magánszektoron belüli forgalomban, továbbá e szektornak az informális magánszektor és a háztartások számára végzett tevékenységében. Mindazonáltal, a 3.4 blokk kivételével, még itt sem érvényesül tiszta piaci koordináció; gyakori a hatósági beavatkozás, elsősorban az árakba. A táblázatban zárójelben utalunk a bürokratikus koordináció befolyására.

Igazi piaci koordináció érvényesül az informális magánszektoron belül, továbbá e szektornak a háztartások és a formális magánszektor számára történő értékesítésében (4.3, 4.4 és 4.5 blokkok). Az informális magánszektor nem értékesítheti kibocsátását a köztulajdonú szektor számára.

Az 1.5 és a 2.5 blokkokban (ahol az eladó az állami vállalat vagy a szövetkezet, a vevő pedig a háztartás) a bürokratikus és a piaci koordináció sajátos kombinációja jelenik meg. A forgalom egy részét számos országban hosszú időszakokon át adminisztratív kiutalás vagy jegyrendszer szabályozza. A forgalom másik része szokványos kereskedelmi csatornában áramlik, de erre is sokféle bürokratikus befolyás hat, mégpedig a termékeknek az eladóhelyek közti elosztásában és az árak alakításában. Ugyanakkor a háztartás mint a fogyasztási cikkek és szolgáltatások vevője úgy viselkedik, mint egy piaci tranzakció résztvevője [→8.7, 12.6].

Az 5.1 és az 5.2 blokkok azt a szférát ábrázolják, amelyben a háztartás a munkaerő eladója és az állami vállalat és a szövetkezet a munkaerő ve-

²³ Az orosz gazdasági zsargon „tolkacsi”-nak hívja ezeket a „sürgetőket”.

vője. Itt ismét a bürokratikus és a piaci koordináció sajátos keveréke működik [→10].

A hivatalosan engedélyezett, formális magánszektor általában nem foglalkoztathat idegen munkaerőt. Ott, ahol ezt engedélyezik, szigorú és igen szűk felső határt szabnak. A táblázat azonban ettől a lehetőségtől eltekint. (Ezért szerepel zérus az 5.3 blokkban.)

Az informális szektorban előfordul, hogy egy féllegális vagy illegális vállalkozó idegen munkaerőt vesz igénybe (5.4 blokk). Ha ez egyáltalán megtörténik, akkor piaci koordináció keretében megy végbe.

Míg a munkaerő allokációjában legalább részlegesen szerephez jut a piaci koordináció, addig a beruházási erőforrásokat (a „tőkét”) bürokratikus koordináció allokálja az állami vállalatok és a szövetkezetek szektorában (6.1 és 6.2 blokkok) [→9.2]. Az allokációnak ezzel a szférájával is egy későbbi fejezet foglalkozik majd. A formális és az informális magánszektor alapján véve csak saját megtakarításból felhalmozott tőkét használhat fel. A magánvállalkozó, elhanyagolható kivételektől eltekintve, nem juthat sem kölcsönhöz, sem más külső finanszírozási forráshoz. Ezért szerepel zérus a 6.3 és a 6.4 blokkokban.

Az áttekintés világossá teszi, hogy a bürokratikus köztulajdon „vonzza” a bürokratikus koordinációt, a magántulajdon és a magántevékenység pedig „vonzza” a piaci koordinációt. Figyelemre méltó az az affinitás, ami egy-egy tulajdonforma és egy-egy koordinációs típus között érvényesül [→15.2, 19.4].

6.5 Önkormányzati koordináció

Névlegesen a klasszikus szocialista rendszer működésének számos szférájában létezik önkormányzati koordinációs mechanizmus.

A politikai életben az önkormányzati koordináció alap gondolatait foglalja magában a kommunista párt alapszabálya a „demokratikus centralizmus” elvének leszögezésével [→3.1]. Valamennyi tömegszervezet, érdekképviseleti és szakmai szövetség, társadalmi egyesület ugyanennek az elvnek az alapján működik.

Önkormányzati elvek szerint épül fel az államhatalom. Valamennyi törvényhozó testület képviselőit, a legalsóbb szintű kerületi vagy községi tanácstól a legfelsőbb parlamentig, választják. Az államigazgatás minden szinten a választott testületeknek van alávetve. A legfontosabb gazdasági rendszabályokat, köztük az országos terveket, törvényerőre emeli a parlament. Formailag tehát úgy tűnik, hogy ezekkel a rendszabályokkal önmagát kormányozza a szavazó, aki a parlamenti képviselőt megválasztja.

A gazdaság szervezetei közül a szövetkezetek minősülnek névlegesen önkormányzati jellegű intézményeknek, amelyekben az irányítást választott vezetőség végzi.

A könyv korábbi fejezetei már kifejtették: mindezek a területeken a valóságos koordinációt a bürokratikus mechanizmus végzi [→3.1–3.3, 5.5]. A kulcskérdés ezzel kapcsolatban a választott testületek tagjainak függése. Kitől függnék valójában: választóiktól vagy azoktól a bürokratikus hierarchiában feljebb lévő személyektől, akik a szavazás előtt kiválasztják őket, akik nyomást gyakorolnak a szavazókra, és akik a szavazás után megerősítik őket posztjukon? A kérdésre a közvetlen megfigyelés adhat választ. Akkor áll fenn az első eset, ha általában több jelölt között lehet választani; ha a jelöltek szervezkednek a támogatás megszerzésére; ha azok jelöltjét, akik hatalmon vannak, leszavazhatják és másokat választhatnak helyükbe, s ezzel a lehetőséggel a választók rendszeresen élnek is; ha a gyakorlatban időnként megtörténik, hogy a választók elmozdítják a választott vezetőt, mert elégedetlenek munkájával. És akkor áll fenn a második eset, ha kizárólag a hatalmon lévők jelöltje választható meg, és a hivatalos jelöltet valóban mindig meg is választják; ha ellenjelöltnek tilos szervezkednie a választók megnyerése érdekében; ha a választott vezető a felsőbb szerv váltja le, amennyiben elégedetlen vele.

A tapasztalat egyértelműen igazolja, hogy a klasszikus rendszer gyakorlatában a második eset áll fenn. A forradalmi átmeneti rendszerben még nem ez volt a helyzet. Akkor még sok területen érvényesült, ha nem is általánosan és hiánytalanul, az önkormányzati mechanizmus. A forradalmi politikai mozgalmak testületeibe valóban választottak képviselőket a forradalmárok. A forradalom győzelme után sok helyütt és jó ideig az történt, hogy valóságos választásokon – sokszor különböző politikai mozgalmak és frakciók heves politikai küzdelme közepette – választották meg az új államhatalom testületeit. Ez azonban átmenetinek bizonyult. A társadalom akkor megy át a klasszikus rendszer állapotába, amikor a politika elbürokratizálódik, a választás névlegessé válik, és az igazi önkormányzatot felváltja a bürokratikus szabályozás. Ebben a helyzetben nem határolódik el a két szerepkör, életpálya, személyiségtípus: a „politikus” és a „bürokrata”. Aki hivatásszerűen politikai pályán működik, az tagja a bürokráciának; minden bürokratikus tevékenység „átpolitizálódik”.²⁴

Megjelentek az átmeneti rendszerben önkéntes, többé-kevésbé valóságos önkormányzattal rendelkező szövetkezetek. Ezeket azonban bürokratikus irányított, az állami vállalatokhoz igen közel álló szervezetekké alakította át az erőszakos, tömeges kollektívizálás, a falusi és a városi szövetkezetek adminisztratív úton való létrehozása.

Nem állítható az, hogy az önkormányzati mechanizmusnak nyoma sem maradt a klasszikus rendszerben. A „hang” szerepe, az alulról jövő javaslatok és bírálatok [→6.3] éppen az önkormányzati mechanizmus túlélő elemeit jelentik. Ezek az elemek azonban, mint korábban már kifejtettük, erőt-

²⁴ A bürokrácia átpolitizálódásáról vö. Bruszt László (1988).

lenek. A klasszikus rendszer hatalmi struktúrája alapján véve összeférhetetlen az önkormányzati mechanizmussal.

6.6 Etikai koordináció

Ez a mechanizmus sokféle formában jelenik meg. Az áttekintést aszerint az ismérv szerint csoportosítjuk, hogy milyen motívum ad késztetést a donornak.

A motívumok első csoportja a politikai meggyőződéshez kapcsolódik: sokan készek önzetlen, áldozatos cselekedetekre a pártért, a gyárért, az országért. A forradalmat követő átmeneti rendszerben milliók hajlandók fizetés nélkül, önként munkát végezni²⁵ a gyárban vagy a városi lakóterületen. Városi emberek, diákok falura mennek, segíteni a betakarításban. Orvosok ingyen vállalnak gyógyítást, színészek előadásokat tartanak a munkások és parasztok körében.

Később ez a késztetés elhalványul [→2.4].²⁶ Az emberek egyre inkább megkövetelik, hogy munkájukat megfizessék. Ha a klasszikus rendszerben sor kerül ingyenes munkára, az többnyire inkább nyomásra történik, mintsem őszinte politikai lelkesedésből.

Ami inkább fennmarad, az a kisebb közösségekért hozott áldozat: a környék óvodája, iskolája, kórháza számára végzett önkéntes munka, egy játszótér rendbe hozása.

Ez átvezet a motívumok egy másik csoportjához: az emberek számottevő része hajlandó önzetlen cselekményekre vagy anyagi áldozatokra, pusztán azért, mert jószívű, törődik másokkal, figyelmes mások iránt. Sokszor ez a fajta önkéntes hozzáigazodás a másik ember igényeihez, az előzékeny gesztus, az önzetlen segítség hidalja át vagy teszi legalább elviselhetővé azokat a nehézségeket, amelyeket a rideg bürokratikus koordináció súrlódásai idéznek elő. Hatóköre természetesen nem mérhető megfelelően, szerepe mégis rendkívül fontos a munkahelyen, a közlekedésben, a bevásárláskor, a lakóhelyen, a mindennapi élet minden megnyilvánulásában. Ezeknek a spontán akcióknak és adományoknak a jelentőségét annál is inkább érdemes hangsúlyozni, mert a hivatalos ideológia lebecsüli a „játékonyságot”, mint ami a kapitalizmusban lejáratta magát, mert csupán szociális gyógyírral akarta rendbe hozni a kizsákmányolás okozta sebeket. A hivatalos erkölcsi oktatás nem tulajdonít nagy jelentőséget a kis, személyes „jó cselekedeteknek”; ehelyett a nagy ügyekért hozott nagy áldozatok tiszteletét helyezi az előtérbe.

Ugyan nem „tisztá” altruizmus, mégis itt érdemes megemlíteni a kölcsö-

²⁵ A Szovjetunióban „kommunista szombatoknak” nevezték az ilyen önkéntes, ingyenes munkát. Kínában és más szocialista országokban is nagy tömegek vállalkoztak hasonló jellegű, lelkesedésből végzett munkára.

²⁶ Kivételt jelentenek ez alól a háborús időszakok, amikor minden nép hajlandó sokkal nagyobb áldozatot hozni hazája érdekében, mint békés időkben.

nös segítségen, kölcsönös szívességnyújtáson alapuló cselekményeket. Az egyik vállalat vezetője például kisegíti a másikat egy alkatrésszel, abban a reményben, hogy legközelebb ő is számíthat hasonló támogatásra. A baráti kör tagjai segítenek a barát házának felépítésében, s mindegyik tudja: ő is hasonló segítséget kap majd, ha szüksége lesz rá. Ez a kölcsönösségi (reciprocitási) mechanizmus segít kitölteni azt az űrt, amelyet a bürokratikus koordináció súrlódásai és a piaci mechanizmus szűk térre való szorítása idéz elő.

6.7 Családi koordináció

A család mint koordinációs mechanizmus a legszívósabbnak bizonyul: túléli a politikai-gazdasági rendszer drámai változásait, és akárcsak a szocializmus előtti rendszerekben, a szocializmusban is alapvető szerepet játszik az emberek életének és tevékenységeiknek az összehangolásában.

A hivatalos ideológia és a gyakorlati társadalmi, demográfiai és gazdasági politika ambivalens módon viszonyul a család szerepéhez. Egyfelől hangsúlyozza annak jelentőségét. A forradalmi átmeneti szakaszban sokféle nézet terjedt el, amely a hagyományos családi formák feloldására irányult. Ezeket a klasszikus rendszerben elvetik; konzervatív álláspont uralkodik, amely a családra vonatkozóan sokkal több erkölcsi és jogi korlátot alakít ki, mint amennyi a jelenkor kapitalista világában ténylegesen érvényesül. A háztartás jórészt családi alapon szerveződik; jelentős részben erre a közösségre hárul a gyermekek nevelése és a fogyasztás megszervezése. (Utóbbi igen nehéz feladat a hiánygazdaság körülményei között [→11, 12].)

Ugyanakkor a rendszerben erős tendenciák mutatkoznak a család szerepének szűkítésére és néhány fontos területen funkciója létalapjainak aláásására. Valamennyi tendencia, amelyről itt szó lesz, megmutatkozik más, nem szocialista rendszerekben is, mind a kapitalista úton járó fejlődő országokban, mind az iparilag fejlett kapitalista világban. Ami a klasszikus szocializmust ebben a tekintetben kiemeli, az e tendenciák nagy intenzitása, sok tekintetben végletes erőssége.

1. Kevés kivételtől eltekintve a szocialista rendszer olyan társadalmakban jelenik meg, amelyek elmaradtak az ipari fejlődésben [→2.3]. Ezért a forradalom előtt igen nagy szerepet játszik a családi kisüzem mind a falun, mind a városban. A forradalmi átmeneti rendszer földreformot hajt végre, amely tovább növeli a családi kisüzem részarányát a gazdaságban. A későbbiekben a klasszikus rendszer létrejötté egyet jelent a családi kisüzem szinte teljes felszámolásával.

Ettől kezdve, csökevényes formák (a szűk, formális magánszektor és a szélesebb, de félig vagy egészen illegális informális magánszektor) kivételével a termelés elszakad a családtól.

2. Az erőltetett növekedés [→9.5, 10.1] gyorsan, szinte ugrásszerűen nö-

veli a munkaerő-keresletet. A gyors iparosodás sok falusi férfit, aki falun nem talál munkaalkalmat, az ipari településekhez vonz; sokan nem tudják magukkal vinni a családjukat. Ami a legfontosabb: rendkívül gyorsan növekszik a nők foglalkoztatása. A család anyagi körülményei valósággal rákényszerítik a nőt, hogy munkát vállaljon. Ez a változás egyfelől természetesen hozzájárul a nők egyenjogúsításához: növeli a munkába álló nők látókörét, gazdasági függetlenségét. Másfelől rendkívül nagy terheket rak a nő vállára, aki többnyire továbbra is ellátja a hagyományos háziasszonyi és anyai feladatok nagy részét vagy teljes egészét, és ehhez hozzáadódik a foglalkozásából eredő munka. Mindez új feszültségeket visz a család életébe, és elkerülhetetlenül csökkenti a nők hozzájárulását a családon belüli tevékenységekhez.²⁷

3. Az előbbi tendenciával szorosan összefügg egy másik: a család számos hagyományos tevékenységét a bürokratikus irányítás alatt álló intézmények (és kisebb részben vállalatok) veszik át. A bölcsőtől a koporsóig mind nagyobb arányban „nagy szervezetek” és nem a kis családi közösségek foglalkoznak az emberrel: a bölcsőde, az óvoda, az iskolás nyári tábor, a kórház, az öregek otthona.²⁸ A szabadidő számottevő részét nem együtt tölti a család, hanem ki-ki életkorának és foglalkozásának megfelelően szervezett foglalkozásokban, a munkahely által rendezett kirándulásokon és színházlátogatáson, vállalati vagy hivatali üdültetésben vesz részt. Az étkezés egy részét is a vállalati éttermek bonyolítják.²⁹ Ha a család életszínvonala nő, nem kerül sor magántulajdonban lévő autó vásárlására, mint hasonló színvonalon, de kapitalista rendszerben élő háztartásban; a magánautók vásárlását visszatartják, és ehelyett a közforgalmú közlekedést növelik. Legfeljebb a falvakban marad szokásos forma, hogy a család saját tulajdonú házában lakik. A városban állami vagy szövetkezeti tulajdonban lévő, nagy bérházakban élnek az emberek; az új lakások nagy tömege uniformizált házak nagy együtteséből képzett lakótelepek formájában létesül. Mindez együttvéve a „magánélet”, a család által koordinált tevékenységek körének erős szűkítéséhez, és ennek ellentételeként a kollektivizált, intézményesített, szervezett – azaz bürokratikusan koordinált – tevékenységek körének ugyanolyan erős kiszélesítéséhez vezet.³⁰

²⁷ A hagyományos család létalapjainak felbomlása (a családi üzem felszámolása, a női foglalkoztatás gyors növekedése) nagyban hozzájárul a válások számának gyors növekedéséhez.

²⁸ A rendszer hivatalos ideológiája tulajdonképpen sokkal nagyobb fokú, kiterjedtebb állami ellátást ígér ebben a tekintetben [→4.3], mint amennyit képes beváltani. Ezek a részben beváltatlan ígéretek – a krónikus hiányok bölcsődei, óvodai férőhelyekben, kórházi ágyakban, öregek otthonainak befogadóképességében – sokféle feszültséget okoznak.

²⁹ A kínai kommuna még messzebbre ment a fogyasztás kollektivizálásában [→5.5].

³⁰ A könyv számos további része foglalkozik a családi tulajdonnal és a család gazdasági szerepével, beleértve a nők szerepét. Ezek az elemzések nyilvánvalóan egyben a családi koordináció elemzését is jelentik, még akkor is, ha a koordináció szó nem jelenik meg a szövegben.

6.8 Spontán és mesterséges változások

A bürokratikus koordináció létezett a szocialista rendszer létrejötte előtt is. Központi állami intézkedések hozták létre a történelem folyamán egyik vagy másik részbürokráciát, például a fegyveres erők, a vasút vagy a járványok elleni védelem központosított irányítását. Központilag hozott törvények segítettek elő a piac működését országon belül és a külkereskedelemben; a magánszerződés betartásának jogi kikényszerítése kiemelkedően fontos volt ebből a szempontból. Központi törvények rendezik a családközösség jogi vonatkozásait. Ugyancsak központi törvények adnak jogi biztonságot az önkormányzatok tevékenységének. És végül, ami a legfontosabb, a központi államhatalom önkorlátozását is központi alaptörvények, alkotmányok garantálják.

Bármekkora is azonban a központi államhatalom szerepe, a szocialista rendszer létrejötte előtt alapjában véve *nem* központi dekrétumok döntöttek el, hogy melyik fő típus mekkora részt kap a társadalmi tevékenységek koordinálásában, hanem ezek az arányok spontán alakultak a történelem menetében. Egy-egy központi állami intézkedés lassíthatta vagy gyorsíthatta, de maga nem döntötte el ezeket az arányokat.

Történelmileg egyedülálló az, hogy a központi hatalom „felülről” hozott rendszabályokkal mintegy mesterségesen belenyúl a társadalom mozgásába, és eldönti: az egyik fő típus, a piaci koordináció tűnjön el vagy legalábbis szoruljon vissza jelentéktelen pozíciókba, és helyét vegye át a központosított bürokratikus koordináció. Ez olyan alapvető változtatás volt, amely nem spontán bukkant fel.³¹ Központi hatalmi döntésekkel, tűzzel-vassal vitték keresztül. Ezt azután számos kísérőjelenség követte, amelyre nem volt kifejezett központi döntés, hanem spontán ment végbe: az önkormányzati formák elsoványodása, a közösségért végzett önkéntes munka iránti lelkesedés lelohada, a családi és közösségi élet szerepének háttérbe szorulása. És még egy: a bürokratikus mechanizmusok olyan spontán öngerjesztése, önszaporítása, túlbujánzása, amely túlment még azok várakozásain is, akik magukat a korszaknyitó változásokat kezdeményezték és irányították.³²

³¹ A szocializmusnak és a kapitalizmusnak ez a kétféle fejlődési útja élesen szemlélteti a Hayek által felállított ellentét-párt: a „konstruktivista” és az „evolúciós” fejlődést, vagy más szavakkal: az ember csinálta (man-made) és a spontán rend kialakulását. F. A. Hayek (1960), (1973, 1. fejezet).

³² Lenin a következőket írta: „.... távoli jövőre vonatkozó vitákkal és szóbeszéddel *cserélik fel a mai politika égető és aktuális kérdését: a kapitalisták kisajátítását, az összes állampolgároknak egy nagy »szindikátus«, nevezetesen az egész állam munkásaivá és alkalmazottaivá való átválttatását s az egész szindikátus egész munkájának alárendelését egy valóban demokratikus államnak, a Munkás- és Katonaküldöttek Szovjetjei államának.” V. I. Lenin [1917] (1965, 89. o.).*

Vessük ezt össze Lenin későbbi elkeseredett körlevelével, amelyet 1921 decemberében írt a központi szovjetintézmények vezetőihez: „Egyszer és mindenkorra véget kell vetni intézményben a képtelen huzavonának és bürokráciának... Utasítom, hogy haladéktalanul változtasson ezen... Semmitmondó válaszlevelekre és más intézményekbe való átirányításra szorítkozni nem más, mint a bürokrácia melegágya és papírpocsékolás.” V. I. Lenin [1921] (1980, 109. o.).

Tervezés és direkt bürokratikus szabályozás

AZ ELŐZŐ FEJEZET ÁTTEKINTETTE azt a munkamegosztást, amely a koordináció fő mechanizmusai között érvényesül a klasszikus szocialista rendszerben. A soron következő 7. és 8. fejezet ezek közül a legfontosabbra, a bürokratikus koordinációra összpontosítja a figyelmet. A 7. fejezet összefoglalóan tekinti át ezt a problémakört, míg a 8. fejezet külön kiemeli az árákkal és a pénzzel összefüggő kérdéseket.

7.1 A szocializmus előfutárai a tervezésről

A szocialista rendszer szellemi előfutárai a tervezés lehetőségében látták a szocializmus egyik nagy előnyét. Marx nagy hangsúllyal fejtette ki a következő gondolatmenetet.¹

A kapitalizmus magas fokú szervezettséget teremt a vállalatok belül, de a vállalatokat összekötő piacon anarchia uralkodik. Ez elkerülhetetlen, amíg fennáll a kapitalista tulajdon. A szocializmus – a termelőeszközök magántulajdonának és a piac anarchiájának a felszámolásával – teszi majd lehetővé népgazdasági méretekben a szervezettséget. Marx úgy gondolta, hogy a társadalmi munka központi elosztása igen egyszerű feladat lesz. Az a körülmény, hogy az emberek társadalmi viszonyait és ezzel együtt az emberek viszonyát a termékekhez nem kódosítja el a piaci árufetisizmus, átlátszóvá, könnyen áttekinthetővé teszi az allokáció feladatát. Nem ígérkezik különösen nehéznek az emberek szükségleteinek, igényeinek meghatározása sem.

Sem Marx írásaiban, sem követőinek 1917 előtti műveiben nem esik szó a népgazdasági méretekben folyó tervezés várható problémáiról, így többek között a tervezéshez szükséges információ összegyűjtésének és feldolgozásának kérdéseiről sem. Ezek a gondolkodók ismételtlen foglalkoztak azzal a kérdéssel, milyen ösztönzésre lesz szükség általában arra, hogy

¹ Marx [1871] (1968, 313. o.) a jövőbeni kommunista rendszer jellegzetességének tekinti a következőket: „...az egyesült szövetkezeti társaságok közös terv szerint szabályozzák a nemzeti termelést, saját ellenőrzésük alá vegyék, és így véget vessenek az állandó anarchiának és a periodikus megrázkódtatásoknak, amelyek a tőkés termelés végtelenül vélejárói.” Engels [1878] (1963) ezt írja: „azáltal, ... hogy a társadalom nyíltan és kerülő utak nélkül birtokába veszi a termelőerőket... a termelési eszközök és termékek társadalmi jellegét... a termelők teljes tudatosságával érvényre juttatják...” (274. o.), és úgyszintén „Amikor a társadalom az összes termelési eszközök urává teszi magát, hogy társadalmilag tervszerűen használja fel őket, megsemmisíti az emberek eddigi leigázottságát saját termelési eszközeik alá.” (289. o.).

az embereket munkára késztessek. Az a probléma azonban, hogy a tervek kidolgozóit és a tervek megvalósításának apparátusát külön is ösztönözni kell sajátos feladataik végrehajtására, nem vetődött fel műveikben.

A fejezet végén térünk majd vissza arra, hogyan viszonylik a klasszikus rendszer tapasztalata a szocializmus előfutárainak várakozásához.

7.2 Első megközelítés – a terv kidolgozása

Ez az alfejezet a terv kidolgozásával, a 7.3 alfejezet pedig a terv végrehajtásával foglalkozik, első közelítésben. Ebben a két alfejezetben azt írjuk le, hogy ezek a folyamatok a hivatalos előírások szerint miként mennek végbe. Az igazi „játékszabályokat”, valamint a résztvevők érdekeit, motívumait és konfliktusait a 7.4–7.6 alfejezetek tárgyalják.²

A leírást célszerű a népgazdasági szintű tervezéssel kezdeni. A legtöbb országban a tervet a legnagyobb hatalommal rendelkező bürokratikus intézmény, az országos tervhivatal készíti elő. Pártvonalon a központi bizottság, állami vonalon a kormány hagyja jóvá, majd a parlament törvényerőre emeli.

Érvényességi idejüket tekintve léteznek rövid távú, éves tervek és középtávú, többnyire ötéves tervek.³ Ezek közül az éves tervezés a valóságos operacionális eszköz a népgazdasági irányítás kezében. Az ötéves terv inkább a gazdaságpolitikai szándékok kinyilatkoztatása, bár a tervben foglalt beruházási programoknak van gyakorlati hatásuk a beruházási folyamat alakulására. A továbbiakban elsősorban az éves tervre összpontosítjuk a figyelmet. Ha az idődimenziót nem emeljük ki külön, akkor „terven” mindig az éves tervet értjük.

A népgazdasági terv átfogja a gazdaság tevékenységének minden oldalát.⁴ A következőkben, terjedelmi korlátok miatt, nem térünk ki az úgynevezett nem termelő szféra (azaz a szolgáltatóágazatok) tervezésére, hanem csupán a termelőszféra tervezésével foglalkozunk.

Az terv első fejezete⁵ a termeléssel kapcsolatos. Itt aggregált mutatók

² E. A. Hewett könyvében (1988, 4. fejezet) tömör leírás található a szovjet tervezés és irányítás Gorbacsov előtti működéséről. H. Harding (1981) könyve a kínai reform előtti tervezést és irányítást mutatja be.

³ Egyes országokban, egyes időszakokban a negyedéves terv játssza a legfontosabb szerepet. Néhány országban bizonyos alkalmakkor kidolgoztak hosszú távú, 15–20 évre szóló tervet is. Az esetek nagyobb részében ez nem fogta át a gazdaság egészét, hanem csupán egy részét (például az első szovjet villamosítási terv).

⁴ A szovjet népgazdasági tervnek az 1980-as évek elején hatvanezer elkülönült tétele volt. A. G. Aganbegjan (1989, 91. o.).

⁵ A fejezetek sorszámozása most csak az áttekintés megkönnyítésére szolgál. A valóságban országonként és időszakonként eltérő lehet a tényleges tervdokumentumok tárgykörök szerinti tagolódása.

(például a teljes termelési érték előirányzatai) adják meg népgazdasági szinten a termelés összes volumenét és azt is, hogy ez miképpen oszlik meg a főbb gazdasági ágak (ipar, mezőgazdaság, közlekedés stb.) között. Ezenkívül külön is szerepelnek a legfontosabb termékek, az úgynevezett *kiemelt termékek* termelési előirányzatai. E kiemelt termékek száma több száz vagy több ezer is lehet. Mennyiségüket a tervdokumentumokban lehetőleg természetes mértékegységben adják meg, és csak ha ez nem oldható meg, akkor írják elő aggregált, pénzben kifejezett értékben.

A második fejezet a termékek felhasználásával kapcsolatos. Elsősorban az anyagok, félkész és késztermékek elosztását írja elő különböző felhasználási területek között. A felhasználó terület kereteket (kvótákat) kap különböző inputokra vonatkozóan. A kvóta egy felső korlát. Ebben az értelemben a tervezés magában foglal egy „kiutalási” (rationing) mechanizmust is; „jegyeket”, „kuponokat” utal ki. Ilyen kupon nélkül a felhasználó (például valamely minisztériumhoz tartozó vállalatok összessége) hiába rendelkezik a szükséges vásárlóerővel, mégsem juthat hozzá az inputhoz.

A kiemelt termékek elosztására *mérlegek* (anyag-, félkésztermék- vagy késztermékmérlegek) készülnek.⁶ A mérleg egyik oldala tartalmazza a forrásokat (a termelést, a behozatalt, a készletcsökkenést), másik oldala a felhasználásokat (a termelőfelhasználást, a kivitelt, a lakossági fogyasztást, a készletnövekedést). A klasszikus rendszerben alkalmazott tervezési módszertan rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít a mérlegek összeállításának; azok egyensúlyba hozását tekinti az egyik legfőbb kritériumnak a terv konzisztenciájának megítélésében. A mérlegek egyeztetése tapogatódzva, a termelők és felhasználók vezető tervezőinek ismételt tárgyalásain megy végbe; ezt nevezik a tervezés „mérlegmódszerének”.⁷

A harmadik fejezet a munkaerővel kapcsolatos: létszámkereteket, beralapokat oszt szét a különböző szférák között; előírja a nominálbérek bármilyen változásának fő előirányzatait.

A negyedik fejezet a beruházásokkal foglalkozik. Összesített beruházási kereteket oszt fel, és külön kvótákat állapít meg az építési kapacitás igénybevitelére, valamint a külföldről behozott beruházási javakra. Emellett a tervnek ez a része áttekinti az úgynevezett kiemelt beruházásokat, azaz a legfontosabbnak tekintett beruházási feladatokat.

Az ötödik fejezet a műszaki fejlesztés előirányzatait tartalmazza: melyik területen milyen új technológiákat kell bevezetni, és milyen új gyártmányok termelését kell megindítani.

⁶ A Gorbacsov-korszak előtti szovjet tervezésben központilag kétezer mérleg készült az Állami Tervhivatalban (Goszplan); ezenkívül az Állami Anyagellátási Hivatalban (Gosztab) és a minisztériumokban állítottak össze további több tízezernyi mérleget. Lásd E. A. Hewett (1988, 125–126. o.).

⁷ Az elmúlt évtizedekben a Szovjetunióban és Kelet-Európában számos kísérlet történt arra, hogy matematikai modellek segítségével végezzék a mérlegek kidolgozását [→17.4].

A hatodik fejezet a külkereskedelemre és a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozik; meghatározza a mérlegek egyensúlyba hozásához szükséges importkvótákat, és exportfeladatokat jelöl ki [→14.2].

Végül a hetedik fejezet a pénzügyekkel kapcsolatos. Ez magában foglalja az állami költségvetés fő számain, a bankrendszer fő előirányzatait és esetleg az árpolitikai döntéseket [→8.5].

Ahhoz, hogy a felsorolt valamennyi területen minden egyes vállalat és intézmény számára meghatározzák a terv minden részletét, sokmilliónyi előirányzatra lenne szükség. Kezdetről fogva nyilvánvaló, hogy fizikailag lehetetlen ennyi tervszámot központilag kidolgozni. Ezért kialakul a *terv felbontásának* gyakorlata. Ezzel kapcsolatban egy fontos gyakorlati elvet érvényesítenek: a terv felbontása *címzettek* szerint történik. Például az összes lakásépítés feladatának felbontásakor leszögeznek: ennyi lakást kell építenie az építésügyi minisztériumnak, ennyit a nehézipari minisztériumnak, ennyit a könnyűipari minisztériumnak és így tovább. Példánkban a minisztériumok a „címzettek”. Egy-egy előirányzat tehát nem egy „megfoghatatlan” nagyság, amely csupán a statisztikai hivatal szektorbontásában jelenik meg, hanem a halott tervszámhoz egy élő bürokratikus intézmény tartozik, amelynek felelős (és felelősségre vonható) vezetője van.

A felbontás annyi szinten történik, ahány szintből áll a népgazdasági irányítás hierarchiája. Vegyünk például egy négyszintű hierarchiát. A népgazdasági tervet először a tervhivatal felbontja a minisztériumok számára. Utána minden minisztérium felbontja saját igazgatóságai számára. (Egy-egy ilyen igazgatóság sok, azonos ágazatba vagy alágazatba tartozó vállalatot irányít.) Végül az igazgatóság felbontja saját tervét a hozzátartozó vállalatok számára. Végeredményben egy-egy nagyobb vállalat kötelező érejtű évi terve sok ezer számot tartalmaz.

A tervfelbontás alapján véve felülről lefelé irányuló információs folyamat. A terv, amelyet az alsóbb szint a felsőbb szinttől kap, nem ajánlás, hanem *utasítás*.⁸ Az alárendelt intézmény köteles a tervutasítást végrehajtani.

Van ellenkező irányú információáramlás is: a terv véglegesítése előtt az alárendelt intézmény javaslatokat tesz, hozzászól a terv első vázlataihoz. A terv végrehajtása közben, ha szükséges, kérheti az előirányzat módosítását. Végül pedig jelentést kell tennie a terv végrehajtásáról.

A vertikális információáramlás mellett létezik horizontális is. Az egymással azonos szinten lévő intézmények tervezés közben egyeztetnek: például tárgyalnak egymással egy-egy termék termeléséről és elosztásáról a termelő és a felhasználó minisztériumok képviselői vagy alacsonyabb szinten a termelő és felhasználó igazgatóságok képviselői. Egy-egy ilyen tár-

⁸ Sztálin mondotta a tervezésről: „A mi terveink nem tervjósítások, nem tervtalálgatások, hanem tervutasítások.” [1927] (1952b, 350. o.).

gyalás rendszerint a tárgyaló partnerek fölé rendelt intézmény irányításával folyik.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a terv kidolgozása a gazdaság folyamatainak előzetes egyeztetésére szolgáló monumentális bürokratikus koordináció. A pártapparátus, az államigazgatás, a vállalati és szövetkezeti vezetés, a tömegszervezetek funkcionáriusainak ezrei és tízezrei tárgyalnak, egyeztetnek, számolnak, újraegyeztetnek, újraszámolnak, míg végül is kialakulnak minden szinten a tervutasítások milliói.

7.3 Első megközelítés – a terv végrehajtása és az irányítás

A terv végrehajtásáról szólva induljunk ki abból, amit már az előző alfejezet is említett: a terv végrehajtása kötelező. Ez az elv annyira fontos szerepet játszik, hogy az irodalom egy része ezt a vonást emeli ki a rendszer elnevezéseként: „utasításos tervezés”, „imperatív tervezés”, „parancsgazdaság”.

A terv kidolgozása elsősorban szakosított apparátusra hárul: az országos tervhivatalra, a minisztériumok, az igazgatóságok, a vállalatok, az intézmények tervosztályaira. Ez az apparátus azonban összefonódik az irányítás szerveivel. Annál is inkább végbemegy ez az összefonódás, mert minden szinten a felelős vezető (a miniszter, az igazgatóság vezetője, a vállalati igazgató) személyében felelős a tervvel kapcsolatos valamennyi munkafázisért: a terv előkészítésétől annak végrehajtásán át a terv teljesítéséről beszámoló jelentés összeállításáig. A tervezés szakapparátusa aktívan részt vesz a terv formális vagy informális módosításaiban és általában az irányításban.

A fejezet hátralévő részében a köztulajdonú (állami és szövetkezeti) vállalati szektorok irányításával foglalkozunk.⁹ (Az irányítás kifejezést az angol „management” értelmében használjuk.) Röviden sorra vesszük azokat a döntési problémákat, amelyek a terv végrehajtása során felmerülnek.

1. *A vállalat alapítása.* Magántulajdonon alapuló gazdaságban a piaci verseny keretében dől el a „belépés” (entry) kérdése. Ott létesülnek új vállalatok, ahol azt a vállalkozók érdemesnek tartják. A klasszikus szocialista rendszerben erről a bürokrácia határoz.

2. *A vállalat megszűnése.* A helyzet hasonló. Kapitalista gazdaságban a versenyben dől el a „kilépés” (exit); amelyik vállalat tartósan fizetékép telenné válik, az tönkremegy. A monopolelles törvények szabta korlátok között a tulajdonosok határoznak a vállalatok egyesüléséről vagy fel-

⁹ A bürokratikus szabályozás hatását a magánszektorra később tárgyaljuk [→19.5]. A nem vállalati jellegű állami intézmények (költségvetési szervek) bürokratikus szabályozására terjedelmi korlátok miatt nem térhetünk ki. Ez egyébként a legfontosabb vonások tekintetében analóg az állami vállalatok szabályozásával.

bontásáról. A klasszikus szocialista rendszerben a vállalat megszüntetéséről, felbontásáról vagy egyesítéséről a bürokrácia dönt.

Az 1. és 2. pontot így foglalhatjuk össze: a vállalat mint kollektív szervezet, mint organizmus „életéről és haláláról” nem a piaci verseny „természetes szelekciója” határoz, hanem a bürokrácia. Teljesen hiányzik az a folyamat, amelyet Schumpeter az egészséges gazdasági fejlődés legfontosabb hajtóerejének tekintett: megjelennek vállalkozók, akik új gyártmányokat vagy új technológiákat honosítanak meg, új szervezeteket hoznak létre, új piacokat hódítanak meg, és eközben kiszorulnak az elavult termékek és megcsontosodott szervezetek. Más szóval a rendszerben nincs helye a schumpeteri „teremtő rombolás” forradalmasító hatásának.¹⁰

3. *A vezetők kinevezése, előléptetése, leváltása.* Már a 3. fejezetben szó volt róla, de itt – a szabályozás ismertetésekor, a teljesség kedvéért – meg kell újra említenünk: a vezetők szelekciója egészében a bürokrácia kezében van.

A most következő döntési és irányítási körök párhuzamosak az előző alfejezetben tárgyalt tervfejezetekkel. Úgy is mondhatnánk: itt az irányítás egy-egy tervfejezet végrehajtását igyekszik biztosítani, továbbá megszabni azokat a teendőket, amelyeket még az igen aprólékos terv sem tudott előre részletezni.

4. *A termelés irányítása.* A kötöttség azzal kezdődik, hogy a vállalat alapítója (rendszerint az illetékes minisztérium) meghatározza az új vállalat „profilját”, azaz tevékenységeinek megengedett (és egyúttal kötelező) körét. A vállalatnak nincs joga „profilidegen” terméket előállítani.

A legfontosabb kötöttség az évi termelési terv, amely nemcsak az előállítandó összes output volumenét szabja meg, hanem a kiemelt termékekre (soktermékes vállalat esetén esetleg sok száz termékre) vonatkozóan is előírja az évi termelés mennyiségét.

Ezen túlmenően a felsőbb szerv számtalanszor közvetlenül beavatkozik a termelés menetébe: módosítja az eredeti programot, új feladatokat ír elő, másokat elhagy, egyes termékek előállítását különös eréllyel sürgeti és így tovább.

5. *Termék- és anyaggazdálkodás.* A tervezésről szólva már beszéltünk a kiemelt anyagok, félkész és késztermékek elosztásáról és ennek kapcsán a termékmérlegekről. Ezek felbontása szabja meg a termék- és anyagelosztás általános kereteit. Az irányítás azonban ennél sokkal finomabb részletekig hatol el. Itt válik különösen szembeötlővé, hogy a bürokrácia a piaci mechanizmus helyébe lép. Igen sok termékre vonatkozóan hozzárendelik a kibocsátóhoz a felhasználót, és előírják, hogy mennyit köteles az előbbi átadni, az utóbbi pedig átvenni a szóban forgó termékből. Egyes kibocsátó (termelő- vagy kereskedelmi) vállalatok hatósági jogkört kapnak,

¹⁰ Lásd J. A. Schumpeter [1911] (1980).

joguk van „kiutalásokról” rendelkezni, tehát arról, hogy ki részesüljön valamilyen termékből, és kit rekesszenek ki.

A felsőbb szervek itt is gyakran avatkoznak be, módosíthatják a terv vagy az alsóbb szervek által előírt elosztást. Ha valamilyen tranzakciót különösen sürgősnek találnak, akkor utasítást adhatnak a szállítmányok átírányítására.

6. *A munkaerő-gazdálkodás.* A kereteket itt is a terv szabja meg, de az irányítás ezeken a keretszámokon túlmenő részletekbe hatol, sőt esetleg magát a tervet is módosíthatja. Munkásokat átrendelhetnek egyik vállalat-tól a másikhoz; a vállalatot kényszeríthetik a létszám növelésére vagy csökkentésére. Aprólékos részletességgel előírják a bérezést szakmánként és képzettségi szintek szerint. Szigorú korlátokat szabnak az összes bérkiadásokra.

7. *A beruházási folyamat szabályozása.* Itt csak a teljesség kedvéért említjük [→9.2].

8. *Műszaki fejlesztés.* A terv rendszerint csak fő vonalakban írja elő a tendőket. A felsőbb szervek a műszaki fejlesztés néhány kiemelt feladatát közvetlenül kézben tartják: meghatározott műveletek gépesítését, új automata-üzembe állítását, egyik-másik új termék bevezetését.

9. *Külkereskedelem és nemzetközi gazdasági kapcsolatok.* A felsőbb szervek számos formában kézben tartják ezeket a folyamatokat, így többek között importengedélyekkel és konkrét exportutasításokkal, a külkereskedelem devizális oldalának szoros szabályozásával [→14.2].

10. *Árak megállapítása* és 11. *pénzügyi szabályozás.* Ezeket is csak a teljesség kedvéért említjük [→8].

Valamennyi felsorolt döntési-irányítási körben a felsőbb szerv fő módszere az alsóbb szerv irányítására az utasítás. Igénybe veszik a rábeszélés, az érvelés, a meggyőzés eszközeit, élnek a jutalmazás és büntetés lehetőségeivel – de mindez az utasítás végrehajtásának kikényszerítését szolgálja. A vezető prémiuma a tervek és a felsőbb szervek által kiadott egyéb operatív utasítások végrehajtásától függ. A büntetéseket is, a megrovástól kezdve a leváltáson át a „szabotázsért” járó börtönig és kivégzésig, a tervfegyelem megsértéséért és más operatív utasítások végrehajtásának elmulasztásáért szabják ki.¹¹ A jutalom és a büntetés tehát nem közvetlenül a teljesítményhez kapcsolódik, hanem egyértelműen a fegyelem, a feljebbvaló iránti engedelmség erősítésére szolgál.

Szó sincs még olyan részleges autonómiáról sem, amelyben az aláren-

¹¹ Berend T. Iván (1979, 117. o.) ismerteti a Magyarországon 1959-ben a tervgazdaság büntetőjogi védelmére hozott jogszabályt. Idézzük Berend könyvét: a jogszabály „... a részlettervtől való lényeges eltérés esetén, ha az eltérés »kényszerítő szükség nélkül« következett be, két évig terjedő fogházbüntetés kiszabását írta elő. »A népgazdasági terv vagy valamely részletterv szempontjából súlyos veszéllyel vagy sérelemmel járó« büntett esetén öt évig terjedő büntetést róhattak ki.”

delt egység megkapná a fölérendelt egységtől a kötelező erejű tervfeladatot, és utána rá lenne bízva a végrehajtás, mindaddig, míg jelentést nem tesz arról és meg ne kapná az újabb tervet. A terven kívül, s ha kell, azt keresztezve, mindennap és minden részletre kiterjedően belefolyik a fölérendelt egység az alárendelt tevékenységébe. A nyugati irodalomban a szocialista gazdaságot gyakran „központilag tervezett gazdaságnak” nevezik. Bármilyen nagy is a központi terv szerepe, az elnevezés egyoldalú. Találóból a „központilag irányított gazdaság” (centrally managed economy) kifejezés.¹² Ez jobban kiemeli a központosított bürokratikus koordináció és szabályozás szerepét. A tervezés csupán egyik – igaz, kiemelkedően fontos – eszköze ennek a koordinációs formának.

A jelen könyv a gazdaság *direkt bürokratikus szabályozásának* nevezi a 7.2 és a 7.3 alfejezetekben leírt, a klasszikus szocialista rendszerre jellemző koordinációs mechanizmust.¹³ Ez magában foglalja az utasításerejű tervek kidolgozását és e tervek végrehajtásának adminisztratív kikényszerítését, az utasításokon alapuló irányítást, továbbá azt a gyakorlatot, amelyben a felsőbb szerv rendszeresen, minden részletben beavatkozik a termelés és az elosztás folyamataiba, az alárendelt szerv mindennapos működésébe.¹⁴

A koordinációnak ez a mechanizmusa működőképes. A gazdaság elvégzi alapfunkcióit: termel és eloszt, ellátja a fogyasztót. A tervek, ha nem is pontosan, de nagyjában-egészében megvalósulnak. Különösen azok a feladatok teljesülnek, amelyeket a rendszer irányítói elsőrendűen fontosnak tartanak. A világtörténelemben páratlan teljesítmény ez: a vizsgált területen, azaz a köztulajdonú szférán belül a bürokratikus mechanizmus a piaci mechanizmus szinte teljes kikapcsolásával koordinálja a tevékenységeket, integrálja az egész rendszert.

Ehhez azonban hozzá kell tenni: a direkt bürokratikus szabályozás sok tekintetben inefficiens. Rendkívül merev; nagy késéssel és súlyos veszteségekkel alkalmazkodik a szükségletek, a technológia, a belpolitikai helyzet vagy a külvilág változásaihoz. Nem ad ösztönzést a kezdeményezésnek, a vállalkozó szellemnek és az újításnak.

¹² A kifejezést E. Zaleski (1980) ajánlja.

¹³ A kifejezés a magyar reform szókincséhez tartozik. A „direkt szabályozás” elnevezés a magyar szakirodalomban Szabó Kálmán (1967), Nagy Tamás (1966) és Antal László (1985) írásaiban jelent meg először, rendszerint szembeállítva a reformált mechanizmusban érvényesítendő indirekt szabályozással.

¹⁴ A szocialista tervezésről és a direkt bürokratikus szabályozásról lásd a következő úttörő munkákat: J. Berliner (1957), D. Granick (1954), Kornai János (1957), és J. M. Montias (1962).

7.4 A vezető motivációja

A direkt bürokratikus szabályozás mechanizmusa jól működne, ha tökéletes információ állna rendelkezésre a múltról, és pontos lenne az előrejelzés a jövőbe, továbbá ha minden utasítás hibátlan lenne, és azt kifogástalan pontossággal hajtanák végre. Csakhogy a valóságban az információk hiányosak, pontatlanok; a jövő kilátásaiban sok a bizonytalanság. Ráadásul a parancsok kiadói és megvalósítói élő, hibákat elkövető emberek, és nem egy óramű alkatrészei. A 7.2 és a 7.3 alfejezetekben leírt mechanizmus problémái főként a részt vevő emberek motivációival és konfliktusaival, továbbá az általuk feldolgozott és hasznosított információ hiányosságai-val függnek össze.

Milyen motivációk késztetik cselekvésre a bürokrácia egy tisztségviselőjét? A továbbiakban a vezetőkre összpontosítjuk a figyelmünket, a minisztertől és pártközponti osztályvezetőtől az üzem gazdasági vezetőjéig és párttitkáráig; tehát olyan személyekre, akiknek közvetlen beosztottaik vannak.¹⁵

Nem tárgyaljuk külön a vállalati vezetőknek¹⁶ és a bürokrácia más csoportjainak motivációit. A feladat azoknak az általános késztetéseknek a kiemelése, amelyek a gazdasági bürokráciában szolgáló valamennyi vezetőnél érvényre juthatnak.¹⁷

Célszerű tartózkodni a motiváció túlságosan leegyszerűsített ábrázolásától, egyetlen cél egyoldalú kiemelésétől.¹⁸ Ehelyett a motívumok együtteséről szövelünk.¹⁹

¹⁵ A beosztott motivációs problémájára területi korlát miatt nem térhetünk ki. Sokban hasonlít, bár nem teljesen azonos a vezetőével.

¹⁶ A kapitalista rendszerben az azonos tulajdonos (vagy tulajdonoscsoport) által birtokolt egység nyilvánvalóan elhatárolódik más tulajdonosok által birtokolt egységektől. Ha egy ilyen egységnek tartjuk fenn a „vállalat” nevet (és a jelen könyv – a kapitalizmusról szólva – ezt teszi), akkor érdemes külön tárgyalni a tulajdonosok által alkalmazott legfelsőbb vállalati vezetők motivációját. Ez a motiváció fontos vonásokban eltérhet a kapitalizmuson belül működő más vezető tisztségviselők motivációjától.

Ezzel szemben a klasszikus szocialista rendszerben önkényes jogi formulák minősítik a termelőrészeket valamely együttesét „vállalatnak”. Ezt a szervezetet a fenti kritérium (adott tulajdonoscsoport) nem határolja el más „vállalatoktól”. Amint azt a fejezet hátralévő része igyekszik majd kimutatni: a vállalatvezető viselkedése hasonlít a felettes ágazati igazgató viselkedéséhez; a vállalati igazgató viszonya az ágazati igazgatóhoz hasonlít az utóbbi, azaz az ágazati igazgató és a miniszter viszonyához és így tovább.

¹⁷ Eltekintünk az ország legfelsőbb vezetőjének személyétől. Minden más vezetőről tudjuk, hogy van főlérendeltje (vagy főlérendeltjei) és vannak alárendeltjei.

¹⁸ Ez persze nem szól az ellen, hogy a kutató valamely meghatározott elemzés céljaira, egy modell keretein belül, a probléma egyszerűbb tárgyalása kedvéért csupán egyetlen motívumot emeljen ki. (Feltéve persze, hogy a többi motívum elhanyagolása nem veszélyezteti éppen annak a problémának a megértését, amelynek elemzésére a kutató vállalkozott.)

¹⁹ Hasonló felsorolást alkalmaz J. Berliner (1957). A vezetők motivációjáról Kelet-Németországban és Romániában lásd D. Granick (1975, 1. és 2. rész) könyvét.

1. *Politikai és erkölcsi meggyőződés.* Fontos mozgatórugó a hit a párt eszméiben, a hivatalos ideológiával való egyetértés, a lelkesedés a terv céljai iránt.

2. *Azonosulás a munkakörrel.* Ez olyan késztetés, amely minden rendszerben minden vezető állásban lévő egyénre hat: szereti tisztességgel ellátni a munkáját és átérzi a „szakmai becsületet”. Ha vállalatvezető, akkor legalábbis azt kívánja, hogy menjen zökkenőmentesen a termelés. Ha mérnök: alkalmazzanak korszerű technológiát, érvényesítsék a technológiai előírásokat. Ha főkönyvelő: legyenek rendben az elszámolások.

3. *Hatalom.* Nem mindenki szeretne magának hatalmat; van, aki valósággal irtózik tőle. Az ilyen ember azonban nem vállal vezető állást. Aki vezetővé válik, az vonzódik a hatalomhoz; annak örömet szerez, hogy az emberek engedelmeskednek neki. S ha már hatalma van, azt kívánja, hogy a hatalma fennmaradjon, sőt növekedjék.

4. *Presztízs.* Minden társadalomban szoros összefüggés van a ranglétrán elért fok és a társadalomban elért tekintély között. Más rendszerekben párhuzamosan több ranglétra létezik; ebben a rendszerben gyakorlatilag csak egyetlenegy: a bürokrácián belül befutott karrier. Aki magasabb presztízt óhajt, annak ezen a ranglétrán kell feljebb jutnia.

5. *Anyagi jutalom.* Ide sorolható minden pozitív jutalmazás: magasabb fizetés, prémium, természetbeni juttatások, beszerzési kiváltságok.

6. *Nyugalom.* A vezető szeretné elkerülni a zavarokat, a fennakadásokat és a konfliktusokat a feljebbvalóival, a szállítóival és a vevőivel.

7. *A büntetéstől való félelem.* Már a főnök pusztá rosszallása is kínos, de a büntetés sokkal súlyosabb is lehet, amint arról már fentebb szó volt.

Országokként és korszakokként változik, hogy e motívumok társadalmi méretekben mekkora relatív súlyt kapnak.²⁰ Emellett persze egyénenként is erősen szóródhat a különböző késztetések erősségének aránya. A motívumok részben erősítik egymást, részben konfliktusba is kerülhetnek egymással, amint arról a fejezet hátralévő részében még szó lesz.

A hivatalos ideológia azt sugalmazza, hogy minden funkcionárius „gazda módjára” irányítsa a rábízott tevékenységeket. A valóságban azonban igazi tulajdonosi motiváció nem tud kialakulni a bürokrácia egyik szintjén sem. Sem a vállalat igazgatója, sem felettesei nem tehetik zsebre a reziduális jövedelmet. Döntéseikért nem tudnak, de nem is akarnak teljes felelősséget vállalni, hiszen felülről utasításokat kapnak, és még a már kiadott utasítások végrehajtásába is folytonosan beleszólnak. Nem érdemes a vezetésére bízott egység – vállalat, ágazat, minisztérium – számlájára olyan kockázatot vállalni (például egy új technológia vagy egy új termék bevezetésével), amely esetleg negatív eredménnyel járna, mert nem

²⁰ A klasszikus rendszer idején Kínában és Kubában jóval kisebb szerepet játszott az anyagi ösztönzés, mint a Szovjetunióban és Kelet-Európában.

valószínű, hogy a pozitív eredmény hasznából, reziduális jövedelméből részesülne akár a vezetése alatt álló egység, akár önmaga. A „tulajdonosi” motiváció nem alakulhat ki rábeszélésre, ha egyszer a bürokrácia tisztégs-viselőjének tényleges társadalmi helyzete nem tulajdonosi jellegű.

A belső készletek mozgatója a vezető, amikor saját környezetéhez viszonyul. Háromféle „partnerrel” áll szemben: a fölérendeltekkel (vertikális kapcsolat felfelé), az alárendeltekkel (vertikális kapcsolat lefelé), továbbá saját szállítóival és termékeinek átvéveivel, azaz (piaci nyelven) az eladókkal és vevőkkel (horizontális kapcsolat „hátrafelé” és „előrefelé”). Egyik viszony sem lehet közömbös a számára, már csak azért sem, mert össze is függnek. Például az alárendeltjei vagy a termékének átvéveit panaszkodhatnak a vezető fölérendeltjeihez, ha elégedetlenek. Mivel hiánygazdaságban él [→ 11, 12], ő maga is függ a szállítóitól. Mindazonáltal, e négyféle függési irány (felfelé, lefelé, előre, hátra) közül a legerősebb az első: a függés saját fölérendeltjeitől.

Valamennyi motívum, amelyet az előbb felsoroltunk, szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy az alárendelt függ a fölérendelttől; elsősorban annak szemében akar kedvező színben feltűnni. Vegyük még egyszer sorra a motívumokat.

Az alárendelt vezetővel fölérendeltjei közlik naprakészen a „pártvonalat”; ezzel befolyásolják azt a szellemi folyamatot, amellyel politikai meggyőződését és lelkesedését a napi teendők nyelvére fordítja le. A feljebbvalók biztosítják: éppen azzal szolgálja a pártot, a szocializmust, hogy végrehajtja a tervet és a többi utasítást. A fölérendelt értelmezi, hogy konkrétan mit is igényel a feladat tisztességes ellátása és a szakmai becsület. A fölérendeltjeitől függ, hogyan halad előre a ranglétrán, s ezzel együtt mekkora lesz a hatalma és presztízse, milyen anyagi jutalmakat kap, és milyen büntetésekben részesül. Főként a felsőbb szervek elégedettségétől függ, hogy mennyire nyugodt vagy zaklatott az élete. Az a lelki folyamat, amellyel a felsorolt nyolcféle motívum eljut a legmélyebb belső indítékoktól a gyakorlati cselekvésig, elkerülhetetlenül keresztülmegy a bürokratikusság függés tudatának szűrőjén.

Mindezek a körülmények közvetlenül hatnak a tevékenységek mindennapos irányításában. És még talán ennél is fontosabb a hosszú távú hatás a bürokrácia minden munkatársának jellemére.²¹ Nem tanácsos felfelé bírálni, szokatlan ötletekkel előállni, kezdeményezni. Nem érdemes önállóan gondolkodni és önállóan kockázatot vállalni. Ha az alárendelt tenni akar

²¹ A. Bek (1988, 90. o.) szovjet író *Új megbízatás* címen regényt írt a klasszikus rendszer egy ipari vezetőjéről. Az író így jellemzi a gazdasági kádereket: „A kor kovácsolta ki őket, oltotta beléjük a legfőbb katonai erényt: végrehajtani! Jelszavuk és »crédójuk« a hivatásos katonák szabálya lett: parancs, és nincs visszabeszélés!”

Lásd továbbá G. H. Popov (1988a) írását arról, hogy ez az attitűd mennyire hozzátartozik – szovjet szerzők kifejezésével élve – az adminisztratív utasításos rendszer gyökereihez.

valamit, akkor jó előre „fedezze le magát”, szerezze meg a főnökei előzetes jóváhagyását, osztozzék minél több felsőbb szintű vezetővel a felelősségben, és akkor nem kerül bajba. Mivel a legtöbb emberben van némi hiúság, a feljebbvalónak való hízelgés is használ.

Nem is csak arról van szó, hogy ezek a jellemvonások fokozatosan kialakulnak, miután az egyén bekerült a bürokráciába. Eleve az kerül be, és főleg az halad előre gyorsan a karrier útján, akiben megvannak ezek a tulajdonságok. A bürokratikus szabályozás jellemformáló-nevelő hatása és szelekciós kritériumai kölcsönösen erősítik egymást: elharapózik a szolgálkúság, a fal mellett lapulás szelleme.

7.5 Alkuk és belső konfliktusok

A vezető egymásnak ellentmondó motívumok hatása alatt cselekszik; az értékek konfliktusával küszködik. Néhány példa.

A vezető úgy érzi, hogy helytelen utasítást kapott. Végrehajtsa-e vagy – párhüségtil, szakmai becsülettil vezettetve – tiltakozzék? A vezető azt tapasztalja, hogy a terv teljesíthetetlen. Ha szó nélkül elfogadja, ő is, munkatársai is elesnek a prémiumtól, sőt rájuk süthetik, hogy szabotálnak. Nyugodt életet szeretne. Az ellenkezés alááshatja a nyugalmat, de az ellenkezés elmulasztása is bonyodalmak forrása lehet.

A vezető egyéni alkatától is függ, hogy ilyesféle konfliktushelyzetben melyik megoldást vállalja. Sok múlik azon is, hogy a klasszikus rendszernek abban a konkrét megvalósulásában, amelyben éppen él, mennyire túlik az ellentmondást. Mindenképpen kialakulnak olyan jellegzetes magatartásformák, viselkedési minták, amelyek keretet szabnak e konfliktusoknak, és módot adnak bizonyos fokú enyhítésükre.

Az egyik jellegzetes forma a *vertikális alku*. (A vertikális jelző az eladó és vevő között végbemenő horizontális piaci alkutól való megkülönböztetésül szolgál.)²² Gondoljuk végig a következő példát. Egy ágazat igazgatósága az évi termelési, anyaggazdálkodási és munkaerőtervet bontja fel vállalatai számára. Ebben a folyamatban az ágazati igazgatóság az allokátor szerepét játssza, a vállalatvezetés pedig a javaslat benyújtójának és az erőforrások igénylőjének funkcióját tölti be. Az allokátornak szüksége van a vállalatok termelési kapacitásaira, továbbá az inputok és outputok közti

²² R. A. Dahl–C. E. Lindblom klasszikus művükben (1953) az alkut külön koordinációs alapformának tekintik, más alapformák (ármechanizmus, hierarchia stb.) mellett. Az ilyesfajta osztályozások (beleértve az e könyvben alkalmazottat is) elkerülhetetlenül tartalmaznak önkényes elemeket. Mégis, konzisztensebbnek tűnik az, hogy az alkut ne önálló fő típusnak, hanem a különböző koordinációs fő típusok egyik kísérő jelenségének tekintsük. A vertikális koordinációt a fölé- és alárendeltek egymás közötti alkuja, míg a horizontális koordinációt az egymás mellé rendelt alkuja kíséri.

összefüggésekre vonatkozó információkra. Eszményi körülmények között a vállalatok pontos információval látnák el feletteseiket. Azok tárgyilagosan felosztanák a feladatokat – úgy, hogy mindegyik vállalat reális, de mozgósító erejű termelési feladatot kapjon, és minél inkább takarékoskodjon az anyaggal és a munkaerővel. A valóságban azonban nem így megy végbe a terv készítése. A vállalati vezetőknek ahhoz fűződik érdeke, hogy minél lazább termelési feladatot kapjon, és ehhez minél bőségesebben lássák el anyaggal és munkaerővel. Így lesz a legkevesebb konfliktus, így lesz a legkisebb veszélye annak, hogy a tervtől való elmaradás miatt elesik a jutalomtól, sőt meg is büntetik. Ez arra készíteti, hogy torzítsa az információt: a várt tervfeladatnál kisebb kapacitást és nagyobb inputszükségletet jelentsen felfelé. Az első tervvázlat láttán alkudjon: próbálja elérni – panaszkodással, esetleg kérve a pártszervek, a felsőbb hatóságok közbenjárását is –, hogy lazább tervet kapjon, azaz aránylag kisebb outputfeladatot és ehhez aránylag bőségesebb inputellátmányt. Közeli munkatársainak is ez az érdeke, és ők is erre a viselkedésre beszélnek rá: az a jó főnök, aki könnyebb tervfeladatot tud elérni.

Az igazgatóság gyakorlott tervkészítői azonban ismerik ezt a tendenciát. A tervezés első menetében 10 vagy 20 százalékkal feszítettebb tervet írnak elő, mint amennyit maguk is reálisnak tartanának, mert számítanak arra, hogy a vállalat le akarja majd alkudni. A felettes szerv védekezésének egy másik formája: eleve beépítik a soron lévő feladatba azt a szintet, amit a vállalat az előző évben elért. Ha a vállalat tavaly 40 egységről 50 egységre emelte termelését, akkor az idei feladat legyen legalább 50 egység. A szocialista országok tervezési zsargonja ezt az elért bázisszint „tervesítésének” nevezi.²³ A nyugati irodalomban²⁴ a „racsni-effektus” (ratchet-effect) kifejezést használják: olyan fogaskerékhez hasonlítják a folyamatos tervfeladat-emelést, amely csak előre forgatható, hátra nem.

Minden taktikai fegyver megszüli a maga ellenfegyverét. Ha a fölrendelt szerv a „tervesítés” eszközét alkalmazza, az ellenszer a teljesítmény visszatartása. Még ha képes lenne is a vállalat magasán túlteljesíteni a tervet, ezt nem okos megtenni, mert akkor következő évben már ezt írják elő. A legjobb éppen 100 százalékra, esetleg 101 vagy 102 százalékra teljesíteni a tervet. Íme, az önmegvalósító terv – a most leírt helyzetnek, a terv 1-2 százaléknyi pontossággal való megvalósulásának – egyik titka.

Az ágazati igazgatóság magatartása nem egyértelmű a tervalkuban. Két arca van, mint Janus istennek. „Lefelé” abban érdekelt, hogy több outputra

²³ A tervalku folyamatát először az 1957-ben megjelent könyvemben írtam le. Ezzel egy időben és tőlem függetlenül nyugati kutatók is hasonló megállapításokhoz jutottak. Külön kiemeljük J. Berliner (1957) munkáját.

²⁴ Lásd az alábbi munkákat: J. Berliner (1957), J. R. Thornton (1978), M. L. Weitzman (1980), M. Keren–J. Miller–J. R. Thornton (1983) és X. Freixas–R. Guesnerie–J. Tirole (1985).

és kevesebb inputra kényszerítse a vállalatot. Ugyanakkor ő maga is alárendelt szerepet játszik abban az alkufolyamatban, amelyet saját felettesével, a minisztériummal folytat. „Felfelé” pontosan ugyanazt a szerepet játssza, mint amit vele szemben játszik a vállalat: érdemes kapacitást tartalékolnia, és azt a felsőbb szerv elől eltitkolnia; érdemes „sírni” alacsonyabb kibocsátási és magasabb ráfordítási előirányzatokért. De ha ezt akarja tenni, akkor ebben saját vállalatai a természetes szövetségesei, hiszen azok adataira és protestálására hivatkozhat. És ha már ez a helyzet, akkor nem léphet fel igazi eréllyel a neki alárendelt vállalatok alkudozó magatartásával szemben. A folyamat végül is az alulról felfelé áramló információk módszeres torzításához, a lehetőségek alábecsüléséhez és a teljesítmények visszatartásához vezet.

A példa több irányban általánosítható. Nemcsak annak a három szintnek a viszonyára érvényes, amelyről szóltunk, tehát előbb az ágazati igazgatóság és a vállalat, majd a minisztérium és az ágazati igazgatóság kapcsolatára. A hierarchia bármely más fölé- és alárendeltségi viszonyában is elkerülhetetlenül kibontakozik a fentiekhez hasonló alkufolyamat. Példánkban az évi termelési tervről és a teljesítéséhez szükséges inputok kiutalásáról volt szó. Hasonló alku alakulhat ki bármely más döntéssel kapcsolatban is, amelynek keretében a felsőbb szerv valamit elvár az alsóbbtól, és/vagy valamit ad neki.²⁵

Az alku konkrét kimenetele nagyban függ a fölé- és alárendelt szereplők erőviszonyaitól. Minél szigorúbb, „katonásabb” a rendszer, annál kockázatosabb az alkudozás – bár még akkor sem lehetetlen. A fölérendelt is függ az alárendeltjétől,²⁶ aki közvetlenül a kezében tartja a fölérendeltje számára szükséges információkat is. Az alárendelt résztvevőnek az alku-ban elérhető pozícióját erősítheti, ha esetleg monopolhelyezete van a termelésben vagy az elosztásban, és az ő tevékenységétől fontos és befolyásos felhasználók ellátása függ.

Tekintsünk most még egyszer az alkufolyamatra, ezúttal más nézőpontból! Amikor az igazgatóság felbontja a tervet, allokációs döntést hoz: különböző erőforrásokat allokál az alárendelt termelőkhez. A termelők egymással versenyeznek az erőforrásokért; mindegyik küzd azért, hogy minél többet kapjon az erőforrásokból. Nem úgy tekint ezekre, mint egy vevő, akinek fizetni kell érte, hanem mint egy ingyenes adomány kedvezményezettje. Tiszta haszon, ha minél többet kap, feltéve persze, hogy a több input fejében nem terhelnek rá mindjárt magasabb outputkötelezettséget is. Olyan ez, mint amikor a gazdák igyekeztek ráhajtani saját állataikat a köz-

²⁵ A tervalku formális modelljeiről lásd J. Hlaváček (1986), (1990), valamint J. Hlaváček–D. Triska (1987) munkáit. A szerzők a termelők parancsgazdaság és tervalku körülményei között tanúsított viselkedésének jellemzésére bevezetik a „homo se assicurans” (az önmagát biztosító, „lefedező” ember) fogalmát.

²⁶ Lásd R. W. Campbell tanulmányát (1978).

legelőre,²⁷ amelyről úgy érezték: nem az övék, nem kell takarékoskodni a használatával. Az erőforrásokkal való gazdálkodás alacsony hatékonyságának és a túlkereslet kialakulásának egyik forrásához érkezünk [→ 11, 12].

Éppen itt van az egyik lényeges különbség a kapitalista nagyvállalaton belüli bürokrácia és a klasszikus szocialista rendszerben működő totalitárius bürokrácia között, amely az egész társadalmat átfogja. Akárhány szintű is a legnagyobb kapitalista vállalat belső bürokráciája, legfelül már nem egy bürokratikus főnök, hanem az egyéni vagy kollektív tulajdonos áll. Ezen a legfelsőbb szinten már egyértelműen érzékelhető: a vállalat vezérigazgatója a tulajdonosoknak tartozik felelősséggel; amit ő jól vagy rosszul csinál, az a tulajdonos zsebére megy, az a tulajdonost teszi szegényebbé vagy gazdagabbá. Ezzel szemben a szocialista bürokráciában minden főnök fölött újabb főnök áll; és igazi tulajdonos, akinek saját zsebére megy a jó vagy rossz teljesítmény, nem létezik. Ami a legfelsőbb vezetőt illeti, annak motivációja nyilvánvalóan nem „tulajdonosi”, hanem politikai jellegű.

7.6 Tervezés, irányítás és politika

A kapitalista rendszerben, még ha vannak is átfedések, elhatárolódik egymástól a politikai és a gazdasági szféra, azaz a „business”, az üzleti tevékenység világa. Ez az elhatárolódás nem áll fenn a klasszikus szocialista rendszerben. A politika mélyen átszövi a gazdaságot.

Amint arra már a 7.2 alfejezet rámutatott, az évi és az ötéves népgazdasági tervet a legfelsőbb politikai testületek hagyják jóvá. De a párt központi bizottságának apparátusa már jóval előbb, a legelső tervvázlatok kidolgozásától kezdve a legaktívabban részt vesz a terv előkészítésében, és perdöntő szava van a legfőbb irányzatok kialakításában. Maga a „tervtörvény” elsősorban politikai dokumentum, amelyben kifejezésre jut a párt általános és gazdaságpolitikai irányvonala. Nem is egyszer konfliktusban álló politikai erők küzdelme előzi meg; ilyenkor a terv a győztes erő (vagy a kompromisszum) tükröződése.²⁸

²⁷ Ismeretes a „commons”, az angliai közlegetők története, amelyek közprédául szolgáltak. Gátolás nélkül túlhasznosították őket, amíg tönkre nem mentek. Lásd G. Hardin (1968) és T. Schelling (1978, 110 és köv. o.). Magyar nyelvű ismertetését lásd Hankiss Elemér (1983) könyvében.

²⁸ A tervezés elméleti modelljeinek egy része feltételezi, hogy a tervezők jól definiált, egyértelmű és hosszabb időszakon át változatlan preferenciarendezéssel rendelkeznek, és a tervezők a részletek kidolgozásakor ennek megfelelően optimalizálják a tervet.

A valóságban a tervdöntések (és a terv végrehajtása közbeni döntések) a mindenkor politikai erőviszonyok függvényében folytonosan változnak. Legfeljebb a fordított állítás jogosult. A valóságos gazdasági folyamatok utólagosan többé-kevésbé tükrözik a politikai irányvonalat, és ezzel kifejezésre juttatják a politikai preferenciákat (revealed preferences). De még ez sem teljesen igaz, mert gyakran mutatkoznak olyan jelenségek is, amelyek a politika formálójának szándékai ellenére jöttek létre.

A politika eseményei nem mindig igazodnak a terv ciklusaihoz. Nemegyszer év közben azért kell módosítani a tervet, mert lényeges politikai változások mentek végbe. Még sokkal gyakrabban következik ez be egy öt-éves tervperiódus során, amelynek eredeti előirányzatait teljesen elavulttá tehetik a politikai változások.

Mindaz, amit most a tervekről elmondtunk, természetesen érvényes a terv végrehajtására és általában a gazdaság irányítására is; ezek is a politikának vannak alárendelve.

Már az előzőekben szó volt arról, miben különbözik egy kapitalista nagyvállalaton belüli bürokrácia vezetőinek helyzete a szocialista bürokrácia tisztségviselőitől. Itt most egy újabb fontos eltérésre érdemes felhívni a figyelmet. A kapitalista menedzser, noha tevékenységének lehetnek politikai vonatkozásai, alapvetően üzleti érdekeket tart szem előtt. Stabil, az időben állandó gazdasági feladatok állnak előtte: növelnie kell a vállalat jelenlegi és jövőendő profitját, vagyonát, „nettó értékét”; javítania kell piaci pozícióját és üzleti kilátásait. Ezzel szemben a klasszikus szocialista rendszerben a gazdasági feladatok csupán a kommunista párt politikájának egyik összetevőjét alkotják; a gazdasági szempontokat gyakran alárendelik más bel- és külpolitikai törekvéseknek. Ráadásul a különböző politikai és gazdasági feladatoknak tulajdonított relatív súly nem állandó. Ez a súlyrendszer, azaz a vezetés preferenciarendezése – a „pártvonal” – időről időre változik, és néha a változások igen éles kanyarokkal járnak.

Térjünk vissza egy percre azokhoz az értékkonfliktusokhoz, amelyekről a motivációk tárgyalásakor volt szó. A klasszikus szocializmus egyik fontos gazdasági célkitűzése a gyors növekedés [→9]. A legfelső vezetés feszített terveket dolgoz ki, amelyek a termelés gyors növelését akarják kényszeríteni.²⁹ A hivatalos propaganda, de a mindennapos irányítás és ellenőrzés is folytonosan mennyiségi előirányzatok teljesítését szorgalmazza.³⁰ Nemcsak a felülről jövő utasítás kényszerít egyoldalú *mennyiségi hajszára*, hanem a termékek felhasználóinak sürgetése is. Ugyanakkor a mennyiségi hajszá számos káros következménnyel jár: elhanyagolják a termékek minőségét, nem fordítanak gondot a termékválaszték növelésére.

Jó példa ez a motívumok konfliktusára. A vezető agya egyik felével arra figyel, hogy minél nagyobb legyen a termelés mennyisége, mert tudja, hogy ez az első számú politikai feladata. De agyának másik fele másra gondol. Érdeke a teljesítmény visszatartása (lásd az alkuról, a „tervesítésről” mondottakat). Szakmai becsületével kerül összeütközésbe, amikor semmibe veszi a minőséget vagy a takarékos ráfordítás követelményeit. És még ab-

²⁹ A feszített tervezésről szóló irodalomból lásd H. Hunter (1961) és M. Keren (1972).

³⁰ Rákosi Máttyás, a „magyar Sztálin” 1950-ben a következőket mondta: „A feszített terv a jó terv,... az a jó terv, amelyet csak lábujjhegyen lehet elérni.” Idézi Birta István (1970, 140. o.).

ban sem lehet biztos, hogy felettesei mindig csak a mennyiséget kérik számon rajta, mert lehet, hogy egyszer csak éppen a minőség rontásáért vagy a költségek emelkedéséért kerül bajba. Mindez a vezetők belső bizonytalanságát hozza maga után.³¹

Mindezek alapján nem indokolt megkülönböztetni a klasszikus szocialista rendszerben a politikus társadalmi szerepét a bürokrata, a technokrata vagy a menedzser szerepétől. Ezek a szerepek összemosódnak. A megyei vagy a vállalati párttitkár órákat tölt azzal, hogy egy nyersanyagszállítmány érkezését sürgeti vagy egy új termelési részleg üzembe helyezését felügyeli.³² És ugyanakkor a vállalati vagy minisztériumi vezetőtől elvárják, hogy politikai érveléssel is serkentse munkatársait. Ha több erőforrást akar igényelni saját részlegének, akkor azt politikai indokolással kell alátámasztania, és lehetőleg a pártszervezet támogatását is meg kell szereznie hozzá. A tiszta közgazdasági vagy műszaki érvelés rendszerint nem elegendő: célszerű azt politikai fejtegetésekkel megerősíteni, sőt azzal még pótolni is lehet a gazdasági vagy műszaki számításokat. A gazdasági irányítási folyamatnak ez az „átpolitizálása” sokszor járul hozzá az információk torzításához – azokon a torzításokon túlmenően, amelyeket a fejezet egy korábbi alfejezete ismertetett.

7.7 Az információ problémája

Már az eddigiekben is többször érintettük az információ problémáját, főképpen az információkat torzító hatásokat. Ha most el is tekintenénk egy percre a torzításoktól, a bürokratikus koordinációhoz szükséges informá-

³¹ Többek között ezek az értékkonfliktusok teszik lehetetlenné kielégítő ösztönzési sémák kialakítását. A klasszikus „megbízó–ügynök” (principal–agent) modellek [→5.1, 9. lábjegyzet] mindig feltételezik, hogy a tulajdonosnak egyértelmű, az időben változatlan céljai vannak. Ha ez fennáll, akkor általában található olyan ösztönzési séma, amely az ügynököt a megbízó céljainak szolgálatára készíti. Ez a feltevés azonban az itt tárgyalt helyzetben, a klasszikus szocialista rendszer „főlérendelt–alárendelt” viszonyára vonatkoztatva nem jogosult.

A szocialista rendszerekre vonatkozóan a fentiekhez hasonló kérdéseket elsőként a következő művek tárgyaltak: M. L. Weitzman (1976), J. P. Bonin (1976), A. Bergson (1978b), B. R. Holmström (1982a) és D. Conn, szerk. (1979). A megközelítés mai alkalmazásairól lásd többek között P.-W. Liu (1986) és K. Osband (1987) munkáit.

³² Nincs egyértelmű meghatározás arra, ki a vállalat „első embere”: a párttitkár vagy az igazgató. A klasszikus rendszerben a legtöbb országban és a legtöbb időszakban a párttitkár nincs formálisan az igazgató fölé rendelve, bár a gyakorlatban ő minősül az első embernek. Kínában ezt formálisan is deklarálták.

A párttitkárok beavatkozásuk révén *tolkacsivá* (sürgetővé) – és egyben politikussá is – válnak. Borisz Jelcin (1990, 69. o.) – aki 1990-ben az Orosz Föderáció elnöke lett, majd kilépett a pártból – alábbi megjegyzése jól sejteti a beavatkozás mértékét: „Amikor Gorbacsov a sztavropoli terület bizottságának titkára volt és én pedig a szverdlovszkinak,... gyakran segítenünk kellett egymást: az Urálból fémekkel és fával, Sztavropolból pedig élelmiszerekkel.”

ciónak a hatalmas tömege egymagában is nagy problémát okozna. Ennek a roppant információtömegnek az összegyűjtése és feldolgozása, majd ennek alapján a szükséges koordináció elvégzése olyan hihetetlenül nagy és nehéz feladat, amelyet a centralizált tervezés és irányítás képtelen hatékonyan megoldani.

A terv előkészítésekor nem terjesztenek a felső szervek elé egymással alternatív tervvariánsokat, hanem csak egyetlen tervjavaslatot, amelyről a terv készítői azt igyekeznek bizonyítani, hogy ez az egyetlen lehetséges – és éppen ezért „szükségszerű” – terv.

Mint említettük: a tervezés keretében sokszintű egyeztetési folyamat megy végbe. Olyan ez, mintha a tervezők tapogatózva keresnék egy óriási szimultán egyenletrendszer megoldását. Ez nyilvánvalóan csak a „kísérlet és tévedés” módszerével, ismételt nekifutásokkal történhet. Még egy nagy teljesítményű számítógép is csak iteratív úton, azaz ismételt nekifutásokkal tud megoldani nagy (bár a tervezési problémánál sokkal kisebb méretű) egyenletrendszereket. Csakhogy a terv kidolgozására rendelkezésre álló idő rövid; az egyeztetési folyamatot önkényesen abba kell hagyni, még mielőtt eljutottak volna az igazán összhangban lévő tervhez. Ezért a terv tele van rejtett inkonzisztenciákkal.

Ezek sorra-rendre kiderülnek a végrehajtás során. Rögtönzött módosításokra kerül sor a terv hátralévő időszakára vonatkozóan. Vagy még erre sem, hanem utólag hozzáigazítják a tervet a tényleges teljesítéshez. Ha módosítják a terv egyik vagy másik részét, ezt a változtatást tulajdonképpen végig kellene gyűrűztetni a terv többi részén, hiszen annak minden előirányzata összefügg egymással. Erre azonban nincsen erő és idő.

Többek között a tervek módosításának ezek a technikai nehézségei is ellenállást keltenek azzal szemben, hogy a bürokrácia a tervben előre nem látott eseményekhez kellően alkalmazkodjék, mégpedig nem csak a meg nem tervezett bajokhoz, de még a kedvező fejleményekhez sem. Nehéz elérni egy új találmány meghonosítását, egy új termék bevezetését, ha ez az akció nem volt benne az eredeti tervben. A terv vezeti a végrehajtóit, de egyúttal meg is köti a kezüket; ezáltal egyik forrása a gazdálkodás megreveségének, a rugalmas alkalmazkodás hiányának.

Ha egy feladat áttekinthetetlenül bonyolult, mi sem természetesebb, mint hogy a végrehajtója megkísérli önmaga számára leegyszerűsíteni. Az egyik, széles körben alkalmazott módszer: a legfőbb teendők kiemelése. A 7.2 alfejezet bemutatta, hogy a terv országos szinten is sok tízezernyi adatból áll, és az előirányzatok száma tovább nő, ahogy a tervfelbontás halad lefelé. Ezért kialakul a tervszámok sajátos „fontossági rangsora”. A legfontosabbak: a termelés mennyiségére vonatkozó előirányzatok, értékben összesítve és a legjelentősebbnek minősített termékekre vonatkozóan külön-külön is. (Ez a prioritás összhangban van azzal is, amit az előző alfejezet a mennyiségi hajszeről kifejtett.) Ezt kiegészíti – legalábbis egyes

országokban – az exportfeladatok erőltetése. Erélyesen sürgetik a kiemelt beruházások határidőre történő megvalósítását és mindazokat az anyag-, alkatrész- és gépszállítmányokat, amelyek ehhez szükségesek. Szigorúan megkövetelik a beralapok betartását. Az ösztönzést (jutalmakat, büntetéseket) ezeknek a kiemelt tervfeladatoknak a teljesítéséhez kötik. Ez azonban azzal jár, hogy a többi tervelőirányzat sokkal könnyebben háttérbe szorul, más feladatokat elhanyagolnak.

Ezen nem segítene az sem, ha változtatnának a „fontossági sorrenden”. Bármit helyeznének is előtérbe, a kiemelt mutatószámokat mindig könnyebb teljesíteni a ki nem emelt rovására. A terv végrehajtásának kikényszerítését, az ezzel járó információs problémát csak látszólag sikerült egyszerűbbé tenni – valójában ez semmit sem oldott meg, csak torz egyoldalúságokhoz vezetett.

De nem is csak a tervszámokról van szó. A klasszikus rendszer irányítási gyakorlatának általános elve „a döntő láncszem megragadása”.³³ A fő láncszemmel, a leginkább aktuális nagy feladattal kapcsolatban kampány indul; politikai mozgósítást végeznek, a meggyőzés, a jutalmazás és a kikényszerítés számos eszközét alkalmazzák.³⁴ Eközben a többi feladat háttérbe szorul, amíg csak egyiket-másikat újabb kampány formájában napirendre nem tűzik.

A feladatok „kiemelésének”, fő láncszemmé nyilvánításának, kampányszerű kezelésének módszerei szabályozási vákuumokat hagynak. Olyan spontán cselekmények jelennek meg, amelyeket a bürokrácia nem tart kívánatosnak. Ha a rendszabályok hálójában nem elég sűrű, akkor újabb és újabb rendszabályokkal kell sűríteni, hogy ne maradjon rajta lyuk. Ennek elkerülhetetlen következménye a bürokrácia burjánzása. A bürokrácia bővített újratemmelése megy végbe. Ez mérhető az adminisztratív apparátus létszámának és költségeinek növekedésén, továbbá a rendszabályok számának emelkedésén. Hiába jelennek meg ismételt határozatok a tervezés és a szabályozás egyszerűsítésére; a bürokratikus koordináció társadalmi viszonyai újraszülnek azt a tendenciát, hogy az teljessé, mindent átfogóvá, rés nélkülivé váljék.

F. Hayek emelte ki az információs probléma nagy jelentőségét abban a híres vitában, amely a harmincas években folyt a tervezésről és a piacról [→21.1]. Minden gazdasági rendszernek közös problémája: a társadalom tagjai kezében lévő információ (Hayek kifejezésével: tudás) hasznosítása. Ha a magánvállalkozás szabad belépésének nincsen akadályja, sőt azt megkönnyíti a tőkepiac és a jogi rendszer, ha a magántulajdon és a magánszerződés kellő védelemben részesül, és ha a tevékenységeket főképpen a piac koordinálja, akkor decentralizáltan megy végbe ez a hasznosítás. Az,

³³ A kifejezés Lenintől származik. Az elvet mind Sztálin, mind Mao Ce-tung hangsúlyozta.

³⁴ Lásd A. Nove (1969) és Soós Károly Attila (1986) könyveit.

aki az információt felhasználja, közvetlenül élvezheti annak előnyeit. Tekintsünk például egy vállalkozót, aki jól ismeri üzeme technikai és piaci lehetőségeit. Ha azokat hatékonyan használja ki, több profitra tesz szert. De nemcsak egy egész üzemmel rendelkező vállalkozó, hanem bárki, akinek valami hasznosítható ötlete vagy tudása van, azt a maga közvetlen előnyére alkalmazhatja. Nem válik el az információ megszerzésének és feldolgozásának feladatköre az információ hasznosítására mozgósító ösztönzéstől, hanem ezek szerves egységet alkotnak.

Más a helyzet, ha megkísérlük a szétaprózott, sokfelé szétszóródott tudást, információt centralizálni; ha felfelé „be kell szolgáltatni” azt az információt, ami az alárendelt kezében van. Esetleg nem fűződik érdeke a továbbításhoz, és ezért kényelemszeretetből elhallgathatja. Vagy éppen séggel ahhoz fűződik érdeke, hogy torzítva adja feljebb, amint arra az előbbiekben láttunk példákat. Ha a továbbadott információ alapján kidolgozzák a feladatokat, külön ösztönzést kell kialakítani arra, hogy ez az információ hasznosuljon. Ez az ösztönzés ismét egyoldalú vagy torz lehet, amint arra ugyancsak hoztunk fel példákat. Mindenképpen szétvált egymástól az információs folyamat és az ösztönzési folyamat. Ez a bürokratikus koordináció egyik legmélyebb, immanens problémája.³⁵

És ezzel visszajutottunk oda, ahol a fejezet elején elkezdődött: a szocializmus előfutárainak a tervezéssel kapcsolatos elgondolásaihoz. A várakozás az volt, hogy a tervezés megteremti a szervezetséget ösztársadalmi méretekben. Kiderült azonban, hogy a tervezést magában foglaló direkt bürokratikus szabályozás sajátos módon egyesíti a szervezetséget és a szervezetalenséget, az előrelátást és a kapkodást, a közös nagy érdekek szolgálatát és a részérdekek gátlástalan érvényesítését.

Marx és követői arra számítottak, hogy a tervezés egyszerű és könnyen megoldható feladat lesz. A tapasztalat azt mutatta: a feladat rendkívül bonyolult. Jól-rosszul megoldható, de a gyakorlati megoldás tele van súrlódásokkal, diszfunkcionális vonásokkal, pazarlással és belső konfliktusokkal.

³⁵ A szocialista gazdasági rendszer információfeldolgozásának politológiai elemzéséhez vö. Bihari Mihály (1979).

Pénz és ár

„A PÉNZFORGALOM FOKOZATOSAN ELHAL, a termékek naturális cseréje, sőt közvetlen elosztása szorítja ki. Előrelátva ezt, a Pénzügyi Népbiztosság tudatosan arra törekszik, hogy a pénz elhaljon.” Ezek a sorok N. Kovalovszkijnek, a szovjet tervhivatal egyik vezetőjének 1926-ban publikált cikkében szerepelnek.¹ A szerző, miután nosztalgikusan visszaemlékezik a hadikommunizmus forradalmi átmeneti korszakára, keserűen állapítja meg: „nem ez adatott meg számunkra”.

A formai jegyeket tekintve a klasszikus szocialista rendszer monetizált gazdaság. Ha azonban elvégezzük – a könyvben eddig alkalmazott módszerrel követve – a formális vonások mögött végbemenő valóságos folyamatok elemzését, kiderül: a monetizáltság sok összefüggésben csak látszat, a pénznek a kapcsolatok egy részében csak gyenge vagy mellékes szerepe van. A pénz felszámolásának óhaja, amelyet a fenti idézet kifejezésre juttatott, félig-meddig mégiscsak kielégült. A klasszikus szocializmus valójában *félig monetizált rendszer*. Ezzel együtt az árak szerepe is sokkal szűkebb és korlátozottabb, mint a kapitalista rendszerben.

A 8.1, a 8.2 és a 8.3 alfejezetek a pénzügyi rendszer intézményeit és a pénzfolyamatok szerkezetét tekintik át, majd a 8.4 és a 8.5 alfejezetek a pénzügyi folyamatokban kifejeződő társadalmi viszonyokat elemzik. A fejezet hátralévő része az árakkal foglalkozik.

Később, a 11. és a 12. fejezetekben tárgyaljuk majd a pénzügyek és az árszínvonal makroökonomiai vonatkozásait és ennek kapcsán az infláció kérdését.

8.1 A bankrendszer

A klasszikus szocializmusban a bankrendszer teljes egészében állami tulajdonban van.² Látszatra több szervezetből áll: a központi bankból és különböző szakosított bankokból (beruházási bank, külkereskedelmi bank, a lakosság pénzforgalmával foglalkozó bank). Noha a szakosított bankok névlegesen önállóak, a valóságban a központi bank utasításokkal szabá-

¹ Az idézetet és az ahhoz kapcsolódó információkat Szamuely László (1971, 5. o.) könyvéből vettük át.

² A bankrendszer fejlődéséről lásd Asztalos László György–Bokros Lajos–Surányi György (1984), Huszti Ernő (1980) és Petschnig Mária (1984).

lyozza őket; tulajdonképpen annak alárendelt „fiókjai”. Ennek alapján indokolt az a felfogás, amely *monobankról* beszél.³

A kapitalista gazdaság bankjai (a központi banktól és esetleg egyéb kivételes intézményektől eltekintve) saját nyereségük növelésében érdekelt vállalatok, amelyek piaci kapcsolatban állnak üzletfeleikkel. Ezzel szemben a klasszikus szocializmus bankjai még névlegesen sem érdekeltek a nyereségben, hanem együttesük szigorúan centralizált, hatósági jogkörrel felruházott hierarchikus gépezetet alkot. A bankrendszer nem más, mint a mindent átfofogó bürokrácia egyik ága. Irányító szerve, a központi bank még névlegesen sem autonóm, hanem a politikai-gazdasági vezetésnek (formailag a kormánynak) alárendelt intézmény, amely köteles annak utasításait teljesíteni.

A klasszikus szocializmus központi bankja ellátja a kapitalizmus központi bankjainak egyik szokásos fő funkcióját, a pénz kibocsátását. Ugyanakkor betölt olyan szerepkört is, amely a kapitalista gazdaságban a kereskedelmi bankokra hárul: maga bonyolítja az állami szektor (és ezen felül több országban a szövetkezeti szektor) teljes rövid lejáratú hitelforgalmát. Minden állami vállalatnak bankszámlája van a központi bankban. Pontos előírások szabályozzák, hogy a vállalat milyen célokra mennyi készpénzt tarthat saját pénztárában; az összes többi pénzt köteles a központi bankban vezetett bankszámláján elhelyezni. A bankszámlán elhelyezett pénz felett nem rendelkezik szabadon a pénz „tulajdonosa”, a vállalat, hanem arról központi előírások által diktált sorrend szerint hívják le, mintegy automatikusan, a különböző rendeltetésű kiadások fedezetét.

A számlán belül különböző „alszámlák” vannak, amelyek között nincs szabad pénzáramlás. Az a pénz, amely anyagok, félkész termékek vételét hivatott fedezni, nem használható fel bérek kifizetésére, a bér fizetésére szolgáló pénz nem használható anyagvásárlásra és így tovább. A pénz „címkézett”.

Szigorúan elválik a beruházásokra (állótőkeképzésre) fordítható pénz az összes többitől, utóbbiba beleértve például a folyó termelés anyagrafordításával kapcsolatos kiadásokat is. Ez az elválasztás egyes országokban, illetve időszakokban a központi bankon belül történik, másutt vagy más

³ Lenin úgy vélte, hogy a jövőben „Egyetlen óriási állami bank, amelynek minden járásban, minden üzemben fiókjai vannak – ez már kilenczted része a szocialista apparátusnak. Ez az általános állami számvevőség, a termelés és a termékelosztás általános állami számvevőtele – ez úgyszólván a szocialista társadalomnak afféle csontváza.” V. I. Lenin [1918] (1967, 308–309. o.).

1986-ban, mielőtt elmozdulás történt volna a kétszintű bankrendszer felé, a szovjet állami bankrendszer (a Goszbank és a szakosított bankok) alkalmazottainak száma 406 300 volt. N. V. Garetovszkij (1989, 10. o.).

A bankrendszer áttekintésére lásd az alábbi tanulmányokat: *Szovjetunió*: G. Garvy (1977) és H. Sigg (1981); *Kelet-Európa*: G. Garvy (1966), Y. M. Laulan, szerk. (1973), T. M. Podolski (1973) és A. Zwass (1978); *Kína*: G. C. Chow (1985); általánosabb kérdésekről lásd továbbá G. Grossman, szerk. (1968) könyvét.

időszakokban a beruházások finanszírozását a beruházási bank (azaz a központi bank erre szakosított „fiókja”) végzi.

Mindezek alapján elmondható: a pénz nem valósítja meg az összes tranzakciók integrálását; nem igazán „általános csereeszköz”. A nemzeti pénznem „nem konvertibilis” az országon belül: a „beruházási pénz” nem váltható át „anyagpénzre” vagy „bérpénzre” (vagy megfordítva) az állami szektoron belül sem.⁴ A belső konvertibilitás hiánya hozzájárul a gazdálkodás merevségéhez, és gyakran akadályozza a termelési tényezők közti célszerű helyettesítéseket.

Az elmondottak még inkább érvényesek a nemzeti pénznem és a külföldi pénznemek közti átváltásra. A külvilággal való mindennemű pénzügyi kapcsolat szigorúan központosítva van a központi bank, illetve annak „fiókja”, a külkereskedelmi bank kezében. A pénz nem konvertibilis; minden átváltást szigorú, általános rendelkezések és részletekbe menő egyéni elbírálások korlátoznak.

Visszatérve a vállalatok bankszámlájára: a bankszektor teljes áttekintéssel rendelkezik a vállalat valamennyi, pénzben elszámolt tranzakciójáról. Soha még semmilyen társadalmi rendszer nem rendelkezett ennyire teljes és központosított információval a pénz mozgásáról. Valójában azonban a gazdaság direkt bürokratikus szabályozása alig hasznosítja ezt a roppant információtömeget. Ehelyett inkább millió aprólékos közvetlen beavatkozás történik a „fizikai” folyamatokba (termelési feladatok előírása, szállítmányok sürgetése stb.) [→7.3].

A közvetlen bürokratikus szabályozás kialakult konvenciója a bankrendszerre bízta a készletek ellenőrzését. A forgótőkehitelek nyújtása szolgáltat ehhez információs bázist és egyúttal beavatkozási eszközöket, mégpedig igen durva, elnagyolt formában. Ha a vállalat készlete – különböző tapasztalati normákhoz képest – túlságosan felduzzad, akkor a bank megszorításokat alkalmaz a forgótőkehitelek nyújtásában. Ami ennél is fontosabb: ellenőrköt küld ki, és riasztó jelentéseket ad a vállalat felettes szerveinek. Tulajdonképpen ezt a funkciót elláthatná egy „készletellenőrző hivatal” is; ez nyilvánvalóan bürokratikus koordináció, és nincs semmi köze egy igazi bank piaci koordinációt végző, kommerciális motívumok által készített üzleti jellegű tevékenységéhez.

A monobank egyik „fiókja” a lakossági tranzakciókat bonyolítja. Az állampolgár itt – és csak itt – helyezhet el bankbetétet. A lakosság számára nyújtott bankszolgáltatások kínálata szegényes és elmaradott. A készpénz halmozásán kívül az egyedüli legális pénzbefektetési lehetőség a takarékbetét. Az állampolgár ettől a monopolhelyzetet élvező lakossági banktól kaphat kölcsönt saját ház építésére, továbbá egyes országokban, egyes idő-

⁴ Lásd W. Brus [1961] (1972), G. Grossman (1966), valamint Kornai János (1980) és Tardos Márton (1981) írásait.

szakokban, meghatározott tartós fogyasztási javak vételére. A háztartás által felvett hitelek súlya jelentéktelen a kapitalista gazdaság hasonló rendeltetésű tranzakcióinak súlyához képest.

A bankrendszer kamatot fizet a betétekért, és kamatot számít fel a hitelekért. Minden kamatlábat központilag állapítanak meg. A kamatláb rendszerint igen alacsony, és egyes országokban, egyes időszakokban a reálkamatláb negatív.

8.2 Az állami költségvetés

Áttérünk az állami költségvetés ismertetésére.⁵ A 8.1 táblázat összehasonlítja néhány kapitalista és néhány szocialista ország költségvetésének szerkezetét. A 8.2 táblázat bemutatja a szovjet költségvetés néhány jellemzőjét.

A klasszikus szocialista rendszer állami költségvetésének mind a kiadási, mind a bevételi oldalán olyan tételeket látunk, amelyek a kapitalista rendszer állami költségvetésében is megjelennek. A különbségek nem annyira a tételek formai jegyeiben vannak, hanem inkább azok relatív méreteiben. Vegyük előbb sorra a legfontosabb kiadásokat.

1. *Az igazgatás kiadásai.* Ezek a rendkívül nagy bürokratikus apparátus fenntartását szolgálják; relatív méretei nagyobbak, mint a kapitalista országokban.

2. *A fegyveres erők kiadásai.*⁶

3. *Állami beruházások.* Mint más rendszerekben, itt is az állami költségvetés fedezi a nem vállalati jellegű állami intézmények (költségvetési intézmények) beruházási kiadásait. Inkább rendszerspecifikus az állami vállalatok beruházásainak finanszírozása. A klasszikus rendszerben mind a bankhitelből finanszírozott beruházás, mind a vállalati önfinszírozás aránya jelentéktelen. Szinte minden állami vállalati beruházáshoz az állami költségvetés bocsátja rendelkezésre a teljes pénzügyi fedezetet.⁷

⁵ Csak a központi kormány költségvetését ismertetjük. A területi állami szervek költségvetésének súlya mind a bevételi, mind a kiadási oldalon csekély a központi költségvetéshez képest; mind bevételeiket, mind kiadásait szorosan szabályozza a központi irányítás. A fiskális rendszer ebben a tekintetben is sokkal inkább központosított, mint a legtöbb kapitalista gazdaságban.

A szocialista országok állami költségvetésének részletesebb tárgyalását lásd F. D. Holzman (1955) adózással foglalkozó könyvében, valamint R. Hutchings (1983), Kupa Mihály (1980) és Muraközy László (1985), (1989) munkáiban.

⁶ A kiadási tételek megoszlása nem feltétlenül tükrözi a tényleges kiadási arányokat, mivel egyes szocialista országok hajlamosak a valóságosnál kisebbnek feltüntetni katonai kiadásait. Csak a reform hatására nő a nyíltság ezen a területen, és ugyancsak a reform nyomán ismerik fel a katonai kiadások csökkentésének szükségességét [→23.3].

⁷ Kínában a klasszikus szocializmus időszakában az állami beruházások az összes állami költségvetési kiadásból igen magas arányban részesültek, annak 33–46 százalékát tették ki 1968 és 1978 között. State Statistical Bureau (1985, 40. o.).

8.1 TÁBLÁZAT

Az állami költségvetés mérete és a gazdasági kiadások – nemzetközi összehasonlítás, 1981

<i>Ország</i>	<i>Összes költségvetési kiadások (a GDP százalékaiban)</i>	<i>A költségvetés gazdasági kiadásai (a GDP százalékaiban)</i>	<i>A költségvetés gazdasági kiadásai (az összes költségvetési kiadás százalékában)</i>
<i>Szocialista országok</i>			
Bulgária*	47,0	22,2	47,2
Csehszlovákia*	53,1	22,8	42,9
Kína	31,2	18,9	60,6
Lengyelország	53,2	32,5	61,1
Magyarország	63,2	26,9	42,6
Románia	43,5	22,2	51,0
Szovjetunió	47,1	25,8	54,8
<i>Magas jövedelmű kapitalista országok</i>			
Ausztrália	33,6	2,8	8,3
Dánia	59,2	7,7	13,1
Egyesült Államok	34,8	3,5	10,1
Franciaország	46,4	4,6	9,9
Nyugat-Németország	49,8	4,8	9,6
Svájc	35,9	4,9	13,7
<i>Közepes és alacsony jövedelmű kapitalista országok</i>			
Argentína	32,5	4,0	12,4
Chile	29,5	3,4	11,5
Görögország	41,5	6,9	16,7
India	21,3	6,8	32,2
Indonézia	27,0	8,2	30,5
Kenya	29,2	8,6	29,6
Panama	34,7	4,7	13,6
Tunézia	33,6	11,2	33,3

Forrás: A táblázatot Muraközy László állította össze a következő források alapján: állami költségvetés: Europa Publications, különböző számok 1980-tól 1987-ig, továbbá International Monetary Fund (1987). A kapitalista országok outputja: International Monetary Fund (1984, 109–161. o.). A szocialista országok outputja Mihályi Péter becslése az ENSZ összevont adatbankja alapján.

Megjegyzés: A táblázat a költségvetési kiadások alábbi osztályozására épül: 1. gazdasági, 2. szociális és kulturális, 3. védelmi és 4. igazgatási kiadások. A 2. és 3. oszlopok csak az 1. típusú kiadásokat tartalmazzák. Az állami költségvetési adatok kalkulációja az IMF-konceptió szerint történt, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország és a Szovjetunió kivételével. Ezeknek az országoknak az esetében a saját nemzeti statisztikai rendszerüknek megfelelő kalkulációt alkalmaztunk.

* 1980.

8.2 TÁBLÁZAT

A szovjet állami költségvetés struktúrája

	1975	1984
<i>Költségvetési tételek</i>	<i>Bevételek (az összes bevétel százalékában)</i>	
Forgalmi adó	30,4	27,2
Tisztajövedelem-befizetés	31,9	29,4
Lakossági adók	8,4	7,6
Társadalombiztosítási befizetések	5,2	6,6
Egyéb bevételek	24,1	29,2
	<i>Kiadások (az összes kiadás százalékában)</i>	
Gazdasági kiadások	51,6	57,8
Szociális és kulturális kiadások, tudomány	35,9	31,8
Védelmi kiadások	8,1	4,6
Igazgatási kiadások	0,9	0,8
Egyéb kiadások	3,5	5,0

Forrás: Finanszu i Sztatistika (1985, 54–55. o.).

A költségvetés fedezi a szövetkezeti szektor beruházásainak nagy részét is. (Ez is tanúsítja, hogy a szövetkezetek „kváziállami” vállalatok.)

A kapitalista állam is végez beruházásokat, de ezek összege az összes beruházás csekély hányada. A szocialista országokban viszont az összes gazdasági beruházás túlnyomó részét a központi költségvetés finanszírozza. Ez a beruházási folyamat nagyfokú centralizációjának egyik eszköze.

4. *A vállalatok dotációja.* Ide sorolunk minden olyan támogatást, árkiegészítést, negatív adót, amelynek kedvezményezettjei állami vállalatok és szövetkezetek. Ennek a kiadási tételnek az aránya a költségvetésben rendkívül nagy.

5. *A fogyasztói árak támogatása.* Ha az állami árpolitika a költségeknél alacsonyabb fogyasztói árat kíván megszabni [→8.7], akkor a különbözetet a költségvetés fedezi. Ez tekinthető negatív forgalmi adónak.⁸

A 3., a 4., és az 5. kiadási tételek alkotóelemei annak az aggregált kiadási kategóriának, amelyet a 8.1 táblázat gazdasági kiadásnak nevez. A táblázat rávilágít arra, hogy ennek súlya a többi kiadáshoz képest a szocialista országokban feltűnően nagyobb, mint a kapitalista országokban. Ez a gazdasági folyamatok állami központosításának egyik biztos fokmérője.

6. *Az ingyenes közszolgáltatások finanszírozása.* Idetartoznak a közok-

⁸ A Szovjetunióban az összes támogatás, amely magában foglalja áttekintésünk 4. és 5. tételét, a Gorbacsov-reformokat megelőző 1981–1985 időszakban a költségvetési kiadások 18 százalékát tette ki. Lásd G. Ofer (1990, 39. o.).

tatás, a közművelődés, az egészségügy, a gyermekgondozás, a nyugdíj-rendszer és a társadalombiztosítás kiadásai [→ 13.7 táblázat].⁹

Noha egyes kiadási tételeket formailag elkülönített bevételek (például nyugdíjjárulék, társadalombiztosítási járulék) lennének hivatva fedezni, valójában a bevételek és a kiadások teljesen elszakadnak egymástól. Az egy-egy meghatározott célt szolgáló bevételeket és kiadásokat nem elkülönített alapok formájában kezelik. Egyfelől: a nyugdíj- vagy a társadalombiztosítási járulék valójában adó; mértékébe az állampolgár nem szólhat bele. Másfelől: a bürokrácia, amikor a központi költségvetésről határoz, eldönti azt is, mennyit kíván ezekre a célokra és más közszolgáltatásokra költeni. Olyan szférák ezek, amelyekben sem piaci, sem önkormányzati koordináció nem érvényesül,¹⁰ hanem azokat szinte teljesen a bürokratikus koordináció szabályozza.

A költségvetés bevételi oldalán a fő tételek a következők:

1. *Az állami vállalatok befizetései.* Ez magában foglalja a vállalat által befizetett nyereséget, valamint az adókat és a járulékokat [→ 5.3]. Önkényes és igen gyakran változik a különböző befizetési formák „jogcíme”, elnevezése és az összes bevételeken belüli részaránya. A kiadási oldal 4. tételeként említett „negatív” és a most tárgyalt pozitív vállalati adók együttese sok „jövedelemáramlási csatornából” összetevődő, szövevényes redisztribúciós hálózatot alkot. A központi költségvetés százféle jogcímen vesz el pénzt a vállalatoktól és másik százféle jogcímen ad nekik. Éppen ez teszi világossá, hogy az a pénz, ami a vállalathoz befolyik termékeinek eladása és a költségek levonása után, nem a vállalaté, hanem arról a központi irányítás rendelkezik.

2. *A szövetkezetek adóbefizetései.* Az állami vállalatról mondtak értelemszerűen a szövetkezetekre is kiterjeszthetők.

3. *Forgalmi adók.* Ez igen fontos bevételi tétel; részaránya a költségvetés bevételeiben sokkal nagyobb, mint a kapitalista országokban. A forgalmi adó eleve beépül az árba; a vevő nem is tudja, hogy amikor fizet az áruért, akkor az mennyi forgalmi adót tartalmaz.¹¹

4. *A lakosság által fizetett adók.* Különböző jogcímenek fizet a lakosság adót (például telek- és házadót). Egyes rétegek (például a szabadfoglalkozásúak) jövedelemadót is fizetnek. Együttvéve azonban a lakosság által közvetlenül fizetett adók részaránya eltörpül a többi bevételi forrás mellett.

5. *A költségvetés által felvett hitelek.* Két formáról érdemes szólni. Az

⁹ Egyes közszolgáltatások (például a gyermekgondozás vagy az egészségügyi ellátás) egyes országokban nem teljesen ingyenesek, hanem az igénybe vevőnek csekély térítési összeget kell fizetnie.

¹⁰ Vannak szórványos kivételek. A legismertebbek ezek közül azok a félig vagy egészen illegális, torz piaci elemek, amelyek az egészségügyi szférában jelennek meg, például a különleges előzetes kezelésért, soron kívüli kezelésért fizetett „hálapénz” formájában.

¹¹ Kínában 1978-ban a forgalmi adóból eredő bevétel a GDP-hez viszonyítva 11,3 százalékos volt, szemben a Kínához hasonló fejlettségű kapitalista országokban szokásos 4-5 százalékkal. M. I. Blejer-Gy. Szapáry (1990, 457. o.).

egyik a lakosságnak eladott kötvények. Vásárlásukra a lakosságot nem előnyös anyagi feltételek készítetik, hanem agresszív politikai kampányok kényszerítik. Ez adminisztratív úton kieroszakolt *kényszermegtakarítás*, amelyet meg kell különböztetnünk a hiány által gerjesztett kényszermegtakarítástól [→11.1, 11.2, 12.6].

A másik forma: a központi bank által a költségvetésnek közvetlenül nyújtott hitel. Ez, közgazdasági tartalmát tekintve, nem más, mint a költségvetés hiányának fedezése inflációs pénzkibocsátás útján. Nagysága egyes országokban egyes időszakokban tetemes.¹² A nyilvánosságra hozott költségvetési dokumentum rendszerint elrejtí ezt a tételt.

8.3 A pénzfolyamok áttekintése

A 8.3 táblázat a klasszikus szocialista rendszerben végbemenő pénzáramlás áttekintésének megkönnyítésére szolgál. A fejezet hátralévő része többször hivatkozik majd a táblázatra.¹³

A táblázat nyolcféle pénztulajdonos szektort különböztet meg.¹⁴ A sorok reprezentálják a pénzfolyam kibocsátóit, tehát azokat, akiknek a kezéből a pénz eltávozik más kézbe. Ezt a másik kezét, a pénzfolyam átvevőit jelképezik az oszlopok. A pénz részben az egyes szektorokon belül, vagyis az azonos szektorhoz tartozó egységek között áramlik. (Ezeket az áramlásokat jelképezik a főátlóban lévő blokkok.) A pénzáramlások másik része a szektorok között (pontosabban a különböző szektorokhoz tartozó egységek között) megy végbe; ezeket ábrázolja a többi blokk.

Csak a nemzeti pénznemben, az országon belül végbemenő pénzáramlással foglalkozunk; a külföldről jövő vagy oda menő pénzfolyamoktól és azok átváltásától a táblázat eltekint.¹⁵

¹² Tartós költségvetési hiány esetén ugyan formálisan elszámolják – kiadásként – a központi banktól felvett hitelek esedékes törlesztését, de a felvett új hitelnek és a régi hitelek törlesztésének egyenlege pozitív, azaz a költségvetés adósságállománya nő. Ez a nettó hitelállomány-növekedés fedezi a költségvetés hiányát.

¹³ A szocialista országokra szerkesztett pénzáramlási modellekről lásd Augusztinovicz Mária (1965), P. H. Dembinski–W. Piaszczyński (1988), P. H. Dembinski (1988), valamint Huszti Ernő–Szajáni Béla (1972) munkáit.

¹⁴ „Pénztulajdonoson” itt a pénz névleges tulajdonosát értjük. Az áttekintés tagolódása szempontjából nyitva hagyható az a kérdés, hogy a névleges tulajdonos mely tulajdonjogokkal rendelkezik ténylegesen.

¹⁵ Más kisebb egyszerűsítések is az áttekintés megkönnyítését szolgálják. Például nem értelmezzük a bankszektoron belüli pénzfolyamokat (1.1 blokk); ezek pénzügytechnikai műnőverek, amelyek a jelen könyv tárgyköre szempontjából nem igényelnek elemzést. Eltekintünk a kamattal kapcsolatos pénzfolyamok ábrázolásától. Eltekintünk attól is, hogy kivételként egyes nem vállalati jellegű állami intézmények is kapnak fizetséget szolgáltatásaik egy részéért, mivel ezek összege elhanyagolható.

A táblázat átfogja az egész belföldi pénzáramlást. Léteznek azonban olyan termékáramlások (és szolgáltatásáramlások), amelyeket nem kísér pénzmozgás, és ezért nem szerepelnek a 8.3 táblázatban. Például nem vállalati intézmények, állami vállalatok és szövetkezetek ingyenesen, ellenszolgáltatás nélküli természetbeni juttatásban részesítenek magánszemélyeket.¹⁶ Kölcsönösségi alapon cserélnek terméket vagy szolgáltatást az informális magánszektorban. Altruista alapon ad ajándékot egyik személy vagy szervezet egy másik személynek vagy szervezetnek. Mindezeknek a pénz nélküli tranzakcióknak fontos szerepük van ugyan,¹⁷ de azért összes volumenük nagyon kicsi azokéhoz képest, amelyek formailag monetizáltak.

8.4 Puha és kemény költségvetési korlát

Miután áttekintettük a pénzügyi rendszer intézményeit és a pénzfolyamok szerkezetét, valamint a formális működési elveket és szabályokat, rátérünk a pénzügyi terület tényleges társadalmi viszonyainak elemzésére. A helyzet megértését megkönnyíti, ha az olvasó megismerkedik a *költségvetési korlát puhaságára és keménységére* vonatkozó elgondolásokkal.¹⁸ A kifejtést az állami vállalat tárgyalásával kezdjük.

¹⁶ A lakosságnak adott szociális juttatásokat az állami költségvetés zömében úgy finanszírozza, hogy költségvetési juttatással tartja fenn a költségvetési intézményeket, és utána ezek az intézmények részesítik ingyenes szolgáltatásban vagy pénzzuttatásban a lakosságot. Tehát például a költségvetés finanszírozza a közoktatást, amely ingyenesen végzi ezt a szolgáltatást a lakosságnak. Ezért ezt a pénzfolyamot a 2.3 blokk reprezentálja. Az az összeg, amit az állami költségvetés közvetlenül a háztartásoknak ad, ellenszolgáltatás nélküli pénzzuttatásként, csekély: ezért a 2.8 blokkban nulla szerepel.

¹⁷ Amikor azt a gondolatot előlegezte meg a jelen fejezet bevezetője, hogy a klasszikus szocializmus csak félig monetizált rendszer, akkor nem ezekre a pénz megkerülő tranzakciókra kívánt utalni, vagy nem elsősorban ezekre. A következő két alfejezet be fogja mutatni, hogy a formai jegyek szerint monetizált tranzakciók egy részében a pénz nem játszik elsődleges szerepet. Elsősorban ezekre a szférákra utalt a „félig monetizált rendszerre” vonatkozó eljáró megjegyzés.

¹⁸ A fogalmat az 1980-as könyvem vezette be, majd pedig egy későbbi írásom fejlesztette tovább (1986). S. Gomulka (1987) megkülönböztette a költségvetés puhaságának és a költségvetés rugalmasságának fogalmait. Ha a vállalat számíthat pénzügyi segítségre, de bizonyos késleltetéssel (azaz ha a költségvetési rugalmasság kisebb, mint az árugalmasság), akkor érzékenyebb lesz a relatív árváltozásokra; ha azonban számíthat arra, hogy a költségvetést azonnal módosítják (a költségvetési rugalmasság nagyobb, mint az árugalmasság), akkor kevésbé lesz érzékeny az árakra. Többek között a puha költségvetési korlát fogalmához szól hozzá Soós Károly Attila (1985), Szabó Judit (1988) és J. Winiecki (1991).

Formális modellek segítségével elemzik a puha költségvetési korlát problémáját többek között az alábbi tanulmányok: M. Dewatripont–E. Maskin (1990), S. M. Goldfeld–R. E. Quandt (1988), Kornai János–J. W. Weibull (1983), A. Lindbeck–J. W. Weibull (1987), J. Mitchell (1989), Y. Qian (1986) és M. E. Schaffer (1989).

8.3 TÁBLÁZAT

A pénztulajdonosok közötti pénzfolyamok

<i>A pénzfolyam kibocsátója</i>	<i>A pénzfolyam átvevője</i>							
	<i>1. Bank-szektor</i>	<i>2. Állami költségvetés</i>	<i>3. Költségvetési intézmények</i>	<i>4. Állami vállalatok</i>	<i>5. Szövetkezetek</i>	<i>6. Formális magán-szektor</i>	<i>7. Informális magán-szektor</i>	<i>8. Háztartások</i>
1. Bankszektor		<i>H</i>	<i>0</i>	<i>H, K</i>	<i>H, K</i>	<i>K</i>	<i>0</i>	<i>H, K</i>
2. Állami költségvetés	<i>T</i>		<i>J</i>	<i>J</i>	<i>J</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>
3. Költségvetési intézmények	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>F</i>	<i>F</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>M</i>
4. Állami vállalatok	<i>B, T</i>	<i>A, P</i>	<i>0</i>	<i>F</i>	<i>F</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>M</i>
5. Szövetkezetek	<i>B, T</i>	<i>A</i>	<i>0</i>	<i>F</i>	<i>F</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>M</i>
6. Formális magán-szektor	<i>B</i>	<i>A</i>	<i>0</i>	<i>F</i>	<i>F</i>	<i>F</i>	<i>F</i>	<i>M</i>
7. Informális magán-szektor	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>F</i>	<i>F</i>	<i>M</i>
8. Háztartások	<i>B, T</i>	<i>A</i>	<i>0</i>	<i>F</i>	<i>F</i>	<i>F</i>	<i>F</i>	

Megjegyzés: A táblázatban szereplő szimbólumok jelentése: *A* = adó befizetése, *B* = pénz betevése bankszámlára, *F* = fizetés áruért vagy szolgáltatásért, *H* = hitelnyújtás, *J* = juttatás, *K* = pénz kivétele bankszámláról, *M* = munkabér fizetése, *P* = tiszta jövedelem befizetése, *T* = adósság törlesztése, *0* = a blokkban nem áramlik pénz.

A *költségvetési korlát* fogalma ismeretes a háztartás mikroökonómiai elméletéből: a döntéshozó által választható fogyasztási kiadásokat korlátozza a rendelkezésére álló pénzösszeg. Ezt a fogalmat alkalmazzuk most a szocialista vállalat esetére. Mi történik, ha a klasszikus szocialista rendszer állami vállalatának költségei meghaladják a költségvetési korlátját? És mi történik, ha ez nem egyszer fordul elő, hanem rendszeresen? Az figyelhető meg, hogy ilyenkor a korlátot hozzáigazítják az ismétlődő túlköltséghez. A vállalat rendszeresen külső támogatásban részesül; ennek négy fő formáját különböztetjük meg.

1. *Puha dotáció.* A „puha” jelző arra utal, hogy nem egyértelműen, hosszabb időre előre rögzített állami dotációval van dolgunk, hanem annak nagysága alku tárgya. Itt és a puha költségvetési korláttal kapcsolatos tárgyalás több más helyén újra és újra előkerül majd a vertikális alku jelensége [→7.5]. A vállalat (vagy több vállalat érdekeinek képviseletében az ágazati igazgatóság, vagy több ágazat képviseletében a minisztérium) alkuszik azért, hogy több dotációt kapjon többletköltségeinek fedezésére. A tárgyalás vagy előzetesen folyik, mielőtt a dotáció nagyságát rögzítenék, vagy a támogatási időszak alatt és után, annak érdekében, hogy megemeljék az előzetesen ígért összeget.¹⁹

2. *Puha adózás.* A „puha” jelző nem arra utal, hogy a vállalatra kirótt tisztajövedelem-befizetési kötelezettség (az „adó”) kicsi, hanem arra, hogy előzetesen és/vagy utólagosan vertikális alku tárgya. Minél inkább „lealkudható” – nyomással, siránkozással –, annál puhább a vállalat adóztatása. Puha adózás esetén a tisztajövedelem-befizetési kötelezettségeket nem egyöntetű, szilárd elvek alapján szabják meg, hanem egyedileg és esetről esetre, szinte a vállalat vagy az ágazat testére szabva az adó- és nyereségkulcsokat.

3. *Puha hitel.* A „puha” jelző egyrészt arra utal, hogy a bankkal kötött hitelszerződés nem követ általános, egyöntetű elveket; a bajban lévő vállalat „kísírhat” olyan hitelt, amely tulajdonképpen burkolt segílyt foglal magában. Másrészt a „puhaság” azt jelenti, hogy a bank nem kényszeríti ki a hitelszerződés hiánytalan, határidőre történő végrehajtását. A szerződés teljesítése alku tárgyává válik.

4. *Puha adminisztratív ár.* Noha az árak meghatározásáról a fejezet egy későbbi alfejezetében lesz szó, már most meg kell említenünk: a klasszikus szocialista gazdaságban az árak jelentős részét hatóságok rögzítik. Látványlag bürokratikusán diktált árak ezek, amelyek a vállalat számára adottak. A valóságban azonban ezek is „puhíthatók”, az árhatóságokkal folytatott vertikális alku eredményeképpen. Alku folyik előzetesen: a vállalat, vagy az ágazati igazgatóság, vagy a minisztérium el akarja érni, hogy az

¹⁹ Szabó Judit (1988) hívta fel a figyelmet arra a különbségre, amely a költségvetési korlát előzetes és folytonos (menet közbeni és utólagos) puhítása között fennáll. A jelen rövid leírásban párhuzamosan tárgyaljuk mindkét jelenséget.

árhatóság „ismerje el” a költségeket az árban, bármennyire alacsony hatékonyság mellett folyik is a termelés. Alku folyik utólagosan is. Többletköltségek esetén az ár felemelését próbálják elérni. Esetenként úgynevezett burkolt árdrágítást hajtanak végre: az ármegállapításkor feltételezett eredeti minőséget rontják, a jobb anyagot silányabbal pótolják, elhagynak egyes megmunkálási műveleteket.

Mind a négy „puhítási” módszer alkalmazható külön-külön vagy kombináltan. Manőverezni lehet a bürokrácia különböző ágai, a vállalat közvetlen irányításáért felelős minisztérium, a fiskális hatóságok, a bankszektor és az árhatóságok között.²⁰

Néhány kiegészítő magyarázat szükséges, a fenti – igen rövidre fogott – fejtegetés kiegészítésére.

Természetesen túlzott leegyszerűsítés lenne a puha költségvetési korlát bonyolult társadalmi jelenségének statikus értelmezése. Itt nyilvánvalóan dinamikus folyamatról van szó, amely kiadásfolyamat állít szembe bevételfolyammal.

Amikor a vállalat költségvetési korlátjának puhaságáról van szó, nem szabad egy egyedi vállalat esetére gondolni, és úgy feltenni a kérdést: vajon ennek a vállalatnak puha-e a korlátja? A fogalom azt fejezi ki, hogy a vállalatok egy nagy csoportjának – esetünkben a klasszikus rendszer összes állami vállalatának – mi a kollektív tapasztalata, melyek a jövőre vonatkozó várakozásaik, ami a jövedelmezőség kikényszerítését illeti?²¹ Ebben az értelemben sztochasztikus kategóriával van dolgunk. A külső segítség nyújtása valószínűségi változó, amelynek meghatározott valószínűségi eloszlása van. Erről a vállalati döntéshozónak (és feletteseinek) van egy szubjektív „érzékelése”. Minél nagyobb ez a szubjektív valószínűség, más szóval minél biztosabban számít a vállalat a külső segítségre, annál puhább a költségvetési korlát.

A jelenség egy másik értelmezése szerint a bürokrácia ígérete a költségvetési korlát tiszteletben tartásának kikényszerítésére nem más, mint el-

²⁰ Ez a manőverezés sokféle utánajárással, összeköttetések és támogatók keresésével jár. A költségvetési korlát puhítása kialakítja azt a viselkedést, amit A. O. Krueger (1974) „járadékszerző magatartásnak” (rent-seeking behavior) nevez. Noha ez költséges és fáradtságos, nagyon is kifizetődő lehet. Érdemes lehet több időt tölteni a „hatalom folyosóin”, mint a termelőműhelyben vagy az értékesítési tárgyalásokon. Lásd továbbá C. Scott (1990).

S. M. Goldfeld–R. E. Quandt (1988) matematikai modell segítségével bizonyította, hogy a puha költségvetési korlát arra készíti a vállalatokat, hogy energiáik egy részét alkuba és támogatások szerzésébe fektessék, és ez elvonja figyelmüket a termelés és értékesítés fejlesztésétől.

²¹ Csupán a kifejtés egyszerűsítésére volt itt szó valamennyi állami vállalat kollektív tapasztalatáról. Lehetséges, hogy a gyakorlatban ez a tapasztalat nem egyöntetű, hanem némiképpen differenciálódik. Például a legerősebb központi prioritást élvező ágazatok vállalatai puhább költségvetési korlátot érzékelnek, mint az elhanyagolt szektorok ágazatai (C. Davis, 1989); a nagyobb vállalatok költségvetési korlátja puhább, mint a kisebbeké.

kötelezettsége arra, hogy nem fogja tolerálni az állandó veszteségességet. A keménység és a puhaság arra vonatkozik, hogy ez az elkötelezettség mennyire hihető.²²

A leírás – az egyszerűség kedvéért – a „puha” költségvetési korlát kifejezést használta. Valójában skálára lenne szükség, amely érzékeli a puhaság–keménység fokozatait, a végtelenen puhától számos átmeneten át a végtelenen keményig.

A kemény költségvetési korlát olyan fogalom, amely rokon a profitmaximalizálás elvével, de azért nem esik azzal teljesen egybe. A profitmaximalizálás a vállalati döntéshozó céljára, illetve belső motivációjára utal: mit akar elérni? Ezzel szemben a költségvetési korlát puhasága vagy keménysége a vállalat külső feltételeire utal: mi az, amit a környezet hajlandó eltűrni? A belső motiváció és a külső feltételek nyilvánvalóan összefüggnek, de azért érdemes ezeket absztrakt síkon szétválasztani. Olyan társadalmi környezetben működik-e a vállalat, amely tudomásul veszi, hogy tartós veszteség, pénzügyi katasztrófa esetén tönkremegy a vállalat, és kilep a gazdaságból?²³ Vagy a környezet ezt nem tudja elfogadni, és megmenti? A puha korlát egyik kifejeződése annak, hogy a vállalat túlélése és növekedése nem a piacon dől el, hanem a bürokratikus koordináció keretében, a hatóságokkal folytatott pénzügyi alkuban.

A puha költségvetési korlát bonyolult jelenségének megvilágításához hívjunk segítségül egy analógiát: tekintsük a család helyzetét! Megkülönböztetjük a paternalizmus öt fokozatát. A legmagasabb fokozattal, a 4. számmal kezdjük: itt a szülők természetben látják el a gyermeket, aki mindent passzívan elfogad. Ez az újszülött állapota, aki még nem tudja, mire van szüksége, és képtelen világosan kifejezni óhajait. A 3. fokozat: ugyancsak természetbeni ellátás a szülők részéről, de a gyermek már közölni tudja kívánságait. A 2. fokozat: az immár diákkorba lépett gyerek pénzt kap a szülőktől. Joga van azt szabadon elkölteni, de teljes mértékben rá van szorulva a szüleire, mivel maga még nem keres pénzt. Az 1. fokozat: a gyermek felnőtt, maga keresi meg a fenntartásához szükséges pénzt. De a szülők még élnek, és ha gyermekük bajban van, kisegítik. A gyerek tudja, hogy számíthat a szülőkre ebben a tekintetben. És végül a 0. fokozat: a szülők már nem élnek, az egyén végképp nem gyermek már: tudja, hogy kizárólag önmagára van utalva.

²² A hiteles elkötelezettség (credible commitment) hiánya sarkalatos elem a puha költségvetési korlát-szindróma játékelméleti modellezésében. Lásd a következő tanulmányokat: M. Dewatripont–E. Maskin (1990), A. Lindbeck–J. W. Weibull (1987), M. E. Schaffer (1989) és Y. Qian (1986), (1990).

²³ P. Wiles (1962, 20. o.) a következőket írta a kapitalista vállalatról: „Lehet, hogy nem törekszik a profit maximalizálására – mint a nyugati közgazdaságtani tankönyvekben –, de kétségkívül mindent megtesz a veszteség elkerülése érdekében. Hisz a piacgazdaságnak az az alapja, hogy a veszteséges vállalatok megszűnnek létezni.”

Az analógiáról az állami vállalat helyzetére rátérve, a klasszikus szocialista rendszerben a 4., a 3., a 2. és bizonyos fokig az 1. fokozat elemei keverednek. A 4. fokozatról talán csak a végletes esetekben lehet beszélni, amikor a vállalat meg sem mer szólalni. Az alku jelensége – és ez általános ebben a rendszerben – már legalábbis a 3., sőt részben a 2. vagy az 1. fokozatra utal. Noha infantilisként kezelik a vállalatot, és a felső szervek mindenben gyámkodnak felette, azért hallatja a hangját, és próbál jobb „természetbeni ellátást” és több „zsebpénzt”, azaz több erőforrást és puhább költségvetési korlátot kicsikarni. És azt is tudja, hogy noha ez a szülői gyámkodás terhes, és nemegyszer méltóságában is sérti, azért biztonságot is jelent. Ha bajba kerül, tudja, hogy a felsőbb szervek mellette állnak, és nem engedik tönkremenni.

A paternalizmus, valamint ennek egyik megnyilvánulásaképpen a puha költségvetési korlát jellegzetes társadalmi viszony fölé- és alárendelt között, a felső hatóságok és a vállalatvezetés között. A költségvetési korlát puhasága nem egyszerűen abból következik, hogy a felső irányítás nem tart szigorú pénzügyi fegyelmet, vagy hogy az adóhatóság, a bankszektor vagy az árhivatal túlságosan toleráns. A jelenség tartós szabályosság, amely mélyen gyökerezik a klasszikus szocializmus alapvonásaiban.

Miután az alfejezet eddigi részében az állami vállalattal foglalkoztunk, áttérünk a többi társadalmi szektorra.

Mindaz, amit a jelen alfejezet az állami vállalat költségvetési korlátjának puhaságáról elmondott, értelemszerűen érvényes a szövetkezetekre is; vagyis azokban is puha a költségvetési korlát, bár talán kevésbé, mint az állami vállalat esetében.

A formális és az informális magánszektornak tökéletesen kemény a költségvetési korlátja. A bürokrácia sokféleképpen korlátozza vagy éppenséggel akadályozza tevékenységüket, de nem folytat paternalista jellegű gyámkodást, és nem siet segítségükre pénzügyi baj esetén. Ebben a tekintetben a magánvállalkozás teljesen magára van hagyatva.

Alapjában véve a háztartás költségvetési korlátja is kemény. Vásárlásait különböző tényezők korlátozzák, például a vásárolni kívánt áruk esetleg nem kaphatók [→ 11, 12]. A háztartásról azonban nem mondható el az, ami az imént a vállalatról hangzott el: számára az a fő, hogy a kívánt termék rendelkezésére álljon; a pénz biztosan megszerezhető hozzá [→ 12.5]. A háztartás számára valóságos kemény korlátot jelent az, hogy van-e pénze a vásárláshoz.

Összefoglalólag azt mondhatjuk: azokban a szektorokban, amelyek nincsenek bürokratikus köztulajdonban, kemény a költségvetési korlát.

8.5 Jövedelem- és érzékenység

A költségvetési korlát puhaságának–keménységének tárgyalása után most már kiszélesíthetjük a kérdésfeltevést. Mennyire érzékenyek jövedelmük alakulására és az árakra a klasszikus szocialista rendszer különböző gazdasági döntéshozói?

Kezdjük ismét az állami vállalattal! A hivatalos gazdasági elvek formálisan megkövetelik, hogy az állami vállalat bevételeiből fedezze kiadásait, és ezen felül tiszta jövedelmet is hozzon.²⁴ Éppen ez különbözteti meg a nem vállalati jellegű költségvetési intézménytől, amelyet egyoldalúan a költségvetés finanszíroz. A valóságban azonban ez az elv nem érvényesül.

A vállalat teljes függőségben van a felettes szerveitől. Márpedig a főléje rendelt hatóságok számos formában érzékeltetik, mi az, amit elveikből és utasításaikból komolyan kell venni, és mi az, ami nem igazán fontos. A tervmutatók közül a mennyiségi előirányzatok a leginkább lényegesek [→7.7]: ezek teljesítéséhez fűződik anyagi jutalom, dicsőség, előbbre jutás a ranglétrán; az elmaradáshoz pedig a felettesek rosszsallása, a jutalom elmaradása, a büntetés. Ezenkívül keményen megkövetelik egyes beruházási feladatok határidejének betartását, a bérfegyelem megőrzését, egyes kiviteli kötelezettségek teljesítését [→9.2, 10.3, 14.2].

Az önköltség csökkentése, meghatározott nyereség elérése szerepel ugyan a tervfeladatok között, de betartását nem kényszerítik ki. Sőt a költségvetési korlát puhítási módszerei mindig lehetővé teszik a költségtúllépés és a „jövedelmezőségi elv” közti rés betömését, a veszteség eltüntetését. A veszteség nem jár különösebb veszéllyel, de megfordítva, a nyereség sem jár különösebb előnnyel. Ha a vállalat nagy nyereséget ér el, akkor elveszik tőle. Ugyanúgy „tervesítik” a magasabb nyereséget, azaz a későbbiekben tervfeladatként írják elő, mint ahogy azt a mennyiségi előirányzatokkal teszik [→7.5]. Igaz, a vállalat vezetői és feletteseik nem teljesen közömbösek a termelés költségei és a nyereség iránt;²⁵ végül is a költségek csökkentése, meghatározott nyereség elérése szerepel mind az általános elvek, mind a tervutasítások között. Inkább azt lehetne mondani: a költségekkel és a nyereséggel kapcsolatos érdekeltségük, *jövedelemérzékenységük* igen erőtlen; elhalványul más, ennél erősebben ható érdekeltségek mellett.

Ennek számos következménye van; ezek közül most csak néhányat érint-

²⁴ A szovjet gazdasági nyelv „önálló gazdasági elszámolásnak” (hozrascso) nevezi ezt az elvet. A klasszikus szocializmus hivatalos szovjet tankönyve (*Polityicseskaja ekonomija szocializma*, 1954, 465. o.) a következőképpen definiálja a hozrascso fogalmát: „A gazdasági önelszámolás a szocialista vállalatok tevékenységének tervszerű irányítására szolgáló módszer, amely megköveteli a termelés pénzben kifejezett költségeinek és eredményeinek összevetését, azt, hogy a vállalat költségeit bevételeiből fedezze, valamint a termelés jövedelmezőségének biztosítását.”

²⁵ Ha teljesen közömbösek lennének, akkor még a költségvetési korlát puhítására irányuló akciókat sem lenne érdemes megtenniük. Valamilyen formában, valamilyen forrásból mégis csak fedezni kell a veszteséget.

tünk. A klasszikus rendszer állami vállalatának gyenge az *árérzékenysége*. Ha például két, egymást tökéletesen helyettesítő input közül az első relatíve olcsóbb lett, mint a második, egyáltalán nem biztos, hogy a vállalat törődik ezzel az inputkombináció megválasztásában.

Tekintsük a vállalat valamely input iránti keresleti görbét! Kemény költségvetési korlát mellett a keresleti görbe a szokványos módon lejt lefelé. Minél puhább a korlát, annál meredekebb a lejtés, míg tökéletesen puha korlát mellett a görbe függőleges: a kereslet nem reagál az árra. Félreértések elkerülésére: nem arról van szó, mintha a vállalat csupán egyik vagy a másik árra reagálna kevésbé rugalmasan. A költségvetési korlát puhasága valamennyi ár iránti érzékenységet eltompítja. A külső segítség biztos tudata úgy hat, mint az idegnyugtató: csökkenti a reakciók intenzitását.

A gyenge árérzékenység az egyik fő oka az alacsony hatékonyságnak. De nemcsak ezen a közvetett úton gyakorol hatást a vállalat hatékonyságára a költségvetési korlát puhasága. Kemény költségvetési korlát, erősebb nyereségérdekeltség (és a fejezet egy későbbi részének mondanivalóját hozzátéve: racionális árrendszer) arra kényszerítené a vállalatot, hogy a költségek szempontjából legkedvezőbb technológiát alkalmazza. Ez a kényszer az említettek hiányában így elernyed.²⁶ A vállalat vezetése úgy érzi, hogy képes akkor is fennmaradni, ha költségei magasabbak, mint a hasonló terméket előállító többi vállalaté, ha az alkalmazott technológia elmaradott, és ha rosszul alkalmazkodik a vevők igényeihez. A vállalat élete és növekedése szempontjából nem az a fontos, hogy a vevő elégedett legyen, hanem az, hogy a fölérendelt hatóságok támogassák, és baj esetén kisegítsék a vállalatot.

A költségvetési korlát puhasága fontos szerepet játszik abban, hogy az állami vállalatnak az inputok iránti kereslete felduzzad, „elszalad” [→9.2, 11, 12].

A vállalatnak sok mindent meg kell gondolnia, mielőtt inputot (a példa kedvéért mondjuk valamilyen alapanyagot) beszerez. Engedélyezik-e a beszerzést az évi terv keretszámai? Kiutalta-e számára az operatív anyaggazdálkodás a szóban forgó alapanyagot? A szállítónak egyáltalán rendelkezésre áll-e az anyag, és hajlandó-e neki adni, vagy más vállalatot részesít előnyben? Amit nemigen kell megfontolnia: mennyibe kerül az anyag, és van-e pénze az anyag megfizetésére, illetve hogyan fedezik majd a jövőbevételek a mai költségeket. Ha már az anyag megvan, átvethető – a pénzt mindig meg lehet szerezni hozzá.

Mindaz, amit az előző és a jelen alfejezet az állami vállalatról elmondott, értelemszerűen érvényes a szövetkezetekre is.²⁷

²⁶ Lásd S. Gomulka (1986), S. Gomulka–J. Rostowski (1988), valamint P. Desai (1986a), (1986b), (1987) írásait.

²⁷ Terjedelmi korlátok nem engedik meg, hogy kitérjünk a költségvetési intézmények szerepére. Noha helyzetüknek vannak sajátosságai, bevonásuk az elemzésbe nem módosítaná az általános következtetéseket.

A leírt mikroszintű viselkedés azzal a makrokövetkezménnyel jár, hogy a bürokratikus köztulajdonban lévő vállalatok szférájában a pénz passzív szerepet tölt be.²⁸ Nem a reálfolyamatokat igazítják hozzá a gazdasági döntéshozók pénzügyi lehetőségeihez (pénzkészletéhez, hitelképességéhez, az összes rendelkezésre álló pénzkínálathoz), hanem megfordítva: a vállalati szféra pénzkészletét, hitelellátását, a rendelkezésükre álló összes pénzkínálatot igazítják hozzá a gazdasági döntéshozók mindenkor reálakcióihoz. Ha például változik a gazdaságpolitika, akkor ezt a direkt bürokratikus szabályozás eszköztárával érik el [$\rightarrow 7.3$]; (módosítások a termelési előirányzatokban és az inputkeretekben, a vállalati tevékenységekbe történő közvetlen beavatkozások stb.). Ha ennek következtében azután nő vagy csökken a vállalat vagy az ágazat rövid lejáratú hiteligénye, nő vagy csökken a nyeresége – ez már olyan következmény, amihez hozzáigazítható a pénzügyi és költségvetési politika [$\rightarrow 12.5$].

A direkt bürokratikus szabályozás eszköztárában szerepelnek olyan tervutasítások, termelési feladatok és inputkeretek, amelyeknek előirányzatát értékben adják meg. Ha a természetbeni mértékegység nem értelmezhető (és nagy aggregátum esetén bizonyára ez a helyzet), nem kerülhető meg az áron történő számbavétel és összegezés. Ennyiben tehát a direkt bürokratikus szabályozás felhasználja az állami vállalati szférán belül is a pénzt. Ez azonban élesen megkülönböztetendő attól a szereptől, amelyet a piaci koordinációban játszik a pénz. A piaci koordináció drámájában a pénz, a nyereség, az ár a főszereplők, míg a bürokratikus koordinációban csak statiszták.²⁹

Ezek után már összefoglalóan megindokolhatjuk, miért nevezte a fejezet bevezetője félig monetizáltnak a klasszikus szocialista rendszert. A 8.3 táblázat 4.1, 4.2, 4.4 és 4.5 blokkjaiban, valamint 5.1, 5.2, 5.4 és 5.5 blokkjaiban, tehát ott, ahol a bürokratikus köztulajdonban lévő állami és szövetkezeti vállalatok egymással, a bankrendszerrel és az állami költségvetéssel bonyolítanak le pénzügyi tranzakciókat, a pénz nem működik általános cse-reeszközként, és csak passzív, kiegészítő, másodlagos szerepet játszik.

A gazdaság többi társadalmi szektorára rátérve, az előző alfejezetben

²⁸ Ez a kifejezés W. Brus [1961] (1972) és G. Grossman (1966) munkáiban jelenik meg először.

²⁹ Ismeretes olyan álláspont, amely a pénznek a termékek aggregált mérésében betöltött funkciójában a pénz aktivitásának egyik perdöntő bizonyítékát látja. Ez például Soós Károly Attila (1986) egyik érve a pénz aktivitása mellett.

Ennek az álláspontnak az elfogadása vagy elvetése terminológiai megegyezéstől függ; attól ugyanis, hogy mit foglalnunk bele a pénz „aktivitásának–passzivitásának” körébe. Bármilyen lehetséges pénzfunkciót, vagy csak azokat, amelyek a piaci koordináció ár-bevétel-költség mechanizmusának közvetítésével érvényesülnek? A jelen könyv az utóbbi terminológiai konvenciót veszi át. Ez azonban nem jár együtt annak tagadásával, hogy az értékben történő aggregálásnak hatása van a gazdálkodásra.

tisztáztuk, hogy a formális és informális magánszektorok, valamint a háztartásoknak kemény a költségvetési korlátja. Végigmenve ugyanazokon az összefüggéseken, amelyeket az imént a köztulajdonú szektorokkal kapcsolatban tekintettünk át, most ellentétes előjelű következmények figyelhetők meg:

- A magánvállalkozás és a háztartás erősen ár- és jövedelemérzékeny. Vételeit messzemenően befolyásolja a jelenlegi és a várható jövőbeli jövedelmi helyzete és a vásárolni kívánt termékek és szolgáltatások relatív ára. Ennek megfelelően ebben a szférában a pénz aktív szerepet játszik.

- A magánszektor termelőit a kemény költségvetési korlát, a nyereség növelésében való erős érdekeltség hatékony termelésre kényszeríti.

- A magánvállalkozás és a háztartás keresletét keményen korlátozza a rendelkezésre álló jövedelem és vagyon.

Némi egyszerűsítéssel a klasszikus szocialista rendszer a pénzügyek szempontjából két nagy szférára bontható: a puha és a kemény költségvetési korlát, a passzív és az aktív pénz szférájára.

8.6 Adminisztratív termelői árak

A következő témakör az árak meghatározása. Különböző tranzakciókban használt árakat vesszünk sorra, mégpedig aszerint csoportosítva, hogy ki az eladó és ki a vevő.

Kezdjük a köztulajdonú szektorok vállalatközi áraival, tehát azzal a szférával, amelyben mind az eladó, mind a vevő a köztulajdonú szektor (a 8.3 táblázat 4.4, 4.5, 5.4 és 5.5 blokkjaiban használt árak). Közkeletű elnevezésük: *termelői árak*.³⁰ A klasszikus szocialista rendszerben ezek *adminisztratív árak*. Vertikális bürokratikus koordináció keretében jönnek létre, nem pedig horizontális piaci koordinációban, az eladó és a vevő megegyezésének eredményeképpen. Amíg a gazdaság fejletlen, addig az árakat központilag határozzák meg; ahogy a termelés differenciálódik, ez technikai-
lag keresztülvihetatlenné válik. Ehelyett az árak meghatározásával óriási méretű, többszintes, hierarchikus apparátus foglalkozik.³¹

³⁰ Szigorúan véve a formális és informális szektoron belül értékesített termelőeszközök és szolgáltatások ára is „termelői ár” [→8.8].

³¹ Országoként és időszakoként eltérő a konkrét szervezeti forma. A csúcsszervezet (a központi árhivatal) rendszerint minisztériumi rangú hatóság. Alsóbb szinteken (a minisztériumokban, a területi szervezetekben) külön ároosztályok működnek, kettős felügyelet (a minisztérium vagy területi szerv plusz a központi árhatóság felügyelete) alatt.

A közgazdasági elmélet tisztázta, hogy a kereslet, a kínálat és a termelés mennyisége és az árak elválaszthatatlanul összefüggnek. Elméleti modellek szimultán határozzák meg a mennyiségeket és az árakat.³² Ennek ellenére a klasszikus rendszer gyakorlatában teljesen elválnak ez a két funkció; a bürokrácia más ága foglalkozik a mennyiségekkel, és ismét más az árakkal. Ezek között van érdemleges munkakapcsolat a háztartás által vásárolt fogyasztási termékek és szolgáltatások szférájára vonatkozóan (amivel a következő alfejezet foglalkozik majd), viszont kevésbé törődnek egymással a vállalatközi tranzakciók szférájában alkalmazott árak ügyében.

A formai jegyeiket tekintve, minden árat hatóságilag írnak elő a termelővállalat számára. A gyakorlatban azonban az árhatóságok nem rendelkezhetnek kellő információval millióféle termékről. Döntéseiket kénytelenek azokra a kalkulációkra alapozni, amit a vállalat vagy (a konkrét előírásoktól függően) annak valamely felettes szerve terjeszt elő. Ezért a gyakorlatban sok esetben nem igazi, hanem csak áldadminisztratív árat írnak elő; az árhatóságok rányomják pecsétjüket a termelő által megszabott árra. Ez az ár sem horizontális piaci alkuban, hanem vertikális bürokratikus alkuban alakul ki.³³

Az árhatóságoknak hivatalosan előírt elveket kell érvényesíteniök az árak megszabása során. A leginkább hangsúlyozott elvek a következők.³⁴

A) Az árak tükrözzék a társadalmilag szükséges ráfordításokat. Az elv hivatalos megfogalmazása a marxi politikai gazdaságtan terminológiáját használja.³⁵ Pragmatikus alkalmazása annak felel meg, amit a nyugati üzleti és közgazdasági nyelv „költség plusz” (cost plus) elvnek nevez. A tényleges költséghez hozzáadható a normálisnak tekintett vállalati nyereség, továbbá más tisztajövedelem-befizetés a költségvetésbe; az árak e tételek összegét kell fedeznie.

Az A) elv alkalmazásakor egész sor nagy problémával találja magát szemben az árbürokrácia.

■ A marxista politikai gazdaságtan sugalmazására az átlagköltségek-ből indul ki az ár kalkuláció. Emiatt az átlagosnál rosszabb, de azért az

³² Ezt teszik például az úgynevezett *fixpont-modellek* [például H. Scarf, (1973)], valamint ezek gyakorlati számítások céljaira egyszerűsített változatai, a „*számítható általános egyensúlyi modellek*” (computable general equilibrium models). Lásd például K. Dervis–J. de Melo–S. Robinson (1982).

³³ A termelő – ha másképpen nem – megy, burkolt árdrágítást hajt végre [→8.4]. Ha túl alacsonynak tartja a hatóságilag előírt árat, akkor „hozzárontja” a minőséget.

³⁴ Egy ehhez hasonló kritériumfelsorolás található G. Grossman (1977b) munkájában.

³⁵ A marxi meghatározás tulajdonképpen azt foglalja magában, hogy csak a társadalmilag szükséges költséget ismerje el az ár. A hatékonyságot kikényszerítő verseny híján azonban nem állapítható meg, vajon nem fektetett-e bele valamelyik termelő társadalmilag nem szükséges munkát a termékbe. A gyakorlat a marxi elvet az átlagköltség automatikus elismerésével helyettesíti.

igények ellátásához szükséges termelők jelentős része veszteségesse válik. (Már csak ezért is puhítani kell a költségvetési korlátot.)

■ Ugyanennek az elméleti sugalmazásnak a hatására nem minősül „költségnek” a föld használata és a tőke igénybevétele; a kalkulációban nem jelenik meg sem a földjáradék, sem a kamat.³⁶

■ A nominális bérszínvonal irreálisan alacsony más tényezők áraihoz képest [→8.7].

■ Az import beszerzésével járó ráfordítás nem tükröződik megfelelően a költségekben, mert a behozott termék hazai árának meghatározását elszakítják a tényleges beszerzési ártól, és mert a devizaárfolyam nagysága önkényes.

Ezek a torzítások már egymagukban is keresztülhúzzák az A) elv következetes érvényesülését.

B) Az árak szolgáljanak eszközként a gazdasági irányítás kezében a termelők meghatározott feladatokra való ösztönzésében. Például egyes korszerűbb mezőgazdasági termelőeszközök (műtrágya, gépek) árát alacsonyan tartják, azzal az indokolással, hogy ezzel serkenteni akarják a modern technika elterjedését.

Noha az árpolitika hivatalos alátámasztása nem szívesen használja a piaci mechanizmushoz kötődő kifejezéseket, itt mégiscsak arról van szó, hogy az árak megszábasával befolyást kívánnak gyakorolni – a gazdasági irányítás saját preferenciái alapján – a termelők keresletére és kínálatára. Ez a remény azonban illúziónak bizonyul. Amint azt az előző alfejezet kifejtette, a köztulajdonú vállalat eléggé érzéketlen az árak iránt.

Mivel nem működik a keresletet, a kínálatot és az árat kölcsönösen egymáshoz igazító piaci automatizmus, a B) elv szükségképpen ellentmondásba kerül az A) elvvel. Az egyik termék árát mesterségesen leszállítják, és ezzel elkerülhetetlenné teszik a termelés tartós dotációját. Vagy megfordítva: az árat felemelik, de akkor a keletkező többlet-tisztajövedelmet speciális adóval vagy magasabb nyereségbefizetési kötelezettséggel elvonják.

C) Az árak legyenek stabilak. Ezt kívánatosnak tartják mind a lakossági jövedelmek vásárlóértékének megőrzéséhez, mind pedig a tervezés technikai lebonyolításához. A gazdasági irányítás rendkívüli mértékben fél az inflációtól.³⁷ Elkerülésére inkább vállalja a hosszú időre (egyes területeken évtizedekre) rögzített árak okozta görcsös merevséget.³⁸ Ez persze sú-

³⁶ Ha egyes országokban egyes időszakokban pragmatikus alapon mégiscsak felszámítanak kamatot, annak szintje abszurd mértékben alacsony.

³⁷ Sok országban (a Szovjetunióban, Kínában, Kelet-Európában) élénken él a vezetés emlékeztében, hogy a szocialista rendszer súlyos infláció által sújtott gazdaságban került hatalomra, és nagy nehézségek között hajtott végre stabilizációt. Az inflációtól való félelemről lásd Bánfi Tamás–Surányi György (1979), valamint Petschnig Mária (1983) munkáit.

³⁸ Például Kelet-Németországban számos ár harminc évig változatlan volt.

lyosan ellentmond az A) elvnek, mert akadályozza az áraknak a költségekhez való hozzáigazodását. Érvényesítése bonyolult dotációkat és elvonásokat tesz szükségessé, hogy az időben változatlan ár és az időben változó költség közti eltérést áthidalják.

A háromféle elv együttes alkalmazásának lényeges következményei vannak. Az egyikre már menet közben ismételten utaltunk: elkerülhetetlenül együtt jár egy bonyolult fiskális redisztribúciós rendszer kiépítésével.³⁹ A különböző jogcímenek adott dotációk és a különböző jogcímenek elvont extrajáradékok és -adók bonyolult szövevénye alakul ki. Ez tükröződik a költségvetésnek mind a bevételi, mind a kiadási oldalán [→8.2]. A fiskális redisztribúció eszközöket (és egyúttal indítékot is) ad a költségvetési korlát puhításához.

A másik következmény: mivel egyszerre több, egymásnak ellentmondó elvet próbál a gazdasági irányítás alkalmazni, egyik sem tud igazán érvényre jutni. Az árak a piaci koordinációban az az egyik hivatása, hogy tömör formában információt hordozzon az erőforrások és a termékek relatív szűkösségéről. Az itt leírt árak ezt az információt nem hordozzák. De nem tartalmaznak szinte semmilyen más hasznos információt sem, mert az egymásnak ellentmondó ármegszabási elvek konfliktusában jóformán minden információ elvész. Más szóval a klasszikus rendszerben kialakult relatív árak önkényesek és irracionálisak.

Az árrendszer millióféle ára kölcsönösen összefügg egymással. Elég, ha csak néhány alapvető fontosságú ár önkényes, akkor ez már keresztülgyűrűzik gyakorlatilag az egész árrendszeren: a kibocsátási ár önkényessége belejátszik a felhasználó költségeinek alakulásába, az megint az ő kibocsátási árába és így tovább. Mivel itt sokkal többről van szó, mint csupán néhány ár eltorzulásáról, ezért aztán az önkényesség a kölcsönhatások révén rendkívül felerősödik.

Kialakul egy ördögi kör egyfelől a puha költségvetési korlát és a nyereségben való lanyha érdekelttség, másfelől az árak önkényessége között. Mivel a nyereségesség nem élet-halál kérdése a vállalat számára, nem érdemes sem a vevőnek, sem az eladónak teljes erővel küzdeni a racionális árkért. Ha az árak köztudottan önkényesek, akkor nem is nagyon érdemes reagálni rájuk. Indokoltnak tűnik viszont kárpótlást kérni az olyan veszteséggért, amely ráfogható a költségek és az eladási árak torzításaira.

Az önkényes árakra építve semmiféle racionális kalkuláció nem végezhető el. Ha a döntéshozó két inputkombináció között választ (például kétféle termelési technológia, kétféle beruházási lehetőség, kétféle új gyártmány között), egyáltalán nem biztos, hogy az a hatékonyabb, amelyet a költségekre és a nyereségre épített kalkuláció annak jelez.

Egy további következmény, hogy az árrendszer nem segíti a termelés és

³⁹ Részletes leírás és magyar adatok található Kornai János–Matits Ágnes könyvében (1987).

a fogyasztás, a kínálat és a kereslet egyensúlyának megteremtését. Ezek nem „piactisztító” (market clearing) árak; ezt az árpolitika hivatalos elvei nem is igénylik.

A mélyebb oksági kapcsolat iránya tulajdonképpen fordított: az árak azért önkényesek, mert a piaci koordináció, a kínálat és a kereslet, az eladó és a vevő egymásra hatása erőnek erejével ki lett kapcsolva meghatározásukból. A bürokratikus koordináció mechanizmusa, még ha mást akarna is, akkor sem tudna mást elérni, mint önkényes árak kialakítását.⁴⁰

Az árak valóságos fő funkciója a most vizsgált szférában a következő: ezek alkotják az aggregált volumenmutatók képzéséhez szükséges súlyrendszert. A direkt bürokratikus szabályozás szempontjából tulajdonképpen az lenne a kívánatos, ha minden tervutasítás fizikai mértékegységben lenne megadható. Ez azonban megoldhatatlan; az aggregáció elkerülhetetlen az információs feladat csökkentése érdekében. Ilyenformán a bürokratikus koordináció is szembetalálja magát a gazdaság egyik alapproblémájával: össze kell mérni minőségileg különböző dolgokat. És ha ezt kell tenni, akkor nincs más kiút, mint valamilyen árak alkalmazása. Esetünkben ez az önkényes és irracionális árrendszer igénybevételét jelenti, amely kétségessé teszi valamennyi aggregált, értékben mért volumen- (termelés-, állótőke-stb.) mutató közgazdasági jelentését.

8.7 Adminisztratív fogyasztói árak

Rátérünk azoknak a termékeknek és szolgáltatásoknak az áaira, amelyeket a köztulajdonú szektorok bocsátanak ki, és a háztartások vásárolnak. (A 8.3 táblázat 8.4 és 8.5 blokkjainak árai.) Ezek teszik ki a fogyasztói árak zömét.⁴¹ Ebben a szférában is adminisztratív árakat szabnak meg. Meghatározásuk szigorúbban centralizált, mint a legtöbb termelői ár, mivel – indokoltan – sokkal inkább minősül politikai ügynek.

Az előző alfejezetben leírt jellegzetességek, az értelemszerű eltérésektől eltekintve, ebben a szférában is érvényesülnek. Az ott ismertetett A)–C) elvekhez itt most két további fűzünk hozzá, amelyek kifejezetten a fogyasztói árakra vonatkoznak.

D) Olyan fogyasztói árakat kell megszabni, amelyek a lakosság keresletét az ország irányítói által kedvezőnek minősített irányba terelik.

Ellentétben a B) elvvel (termelői döntés befolyásolása árakkal), amely a válsálat puha költségvetési korlátja miatt jórészt illuzórikus, a D) elv realiztikus.

⁴⁰ A harmincas években a szocializmusról folyó vitában felvetődött, elsősorban O. Lange részéről, az a gondolat, hogy az árhatóság szabjon meg piactisztító egyensúlyi árakat [→21.1, 22.3].

⁴¹ Természetesen a fogyasztói árak körébe tartoznak a magánszektor által a háztartásnak eladott termékek és szolgáltatások árai is, amelyekkel a következő alfejezetben foglalkozunk.

A háztartás költségvetési korlátja kemény, és erősen érzékeny a relatív árakra. A fogyasztói árpolitika tehát valóban erős hatást gyakorol a háztartásra.

Ha a hatásossága nem is, de az elv etikai jogosultsága vitatható; mindezenre élénken szemlélteti a paternalizmust [→4.4]. A gazdaság vezetése meg van győződve arról, hogy jobban tudja, mit kíván a fogyasztó igazi érdeke, mint a fogyasztó saját maga. Kész megvédeni őt saját hibás fogyasztói döntésével szemben. Mindenki, akinek szemében nagy érték az egyén autonómiája és a fogyasztói szuverenitás, tiltakozik ennek az elvnek az alkalmazása ellen. Az egyén szabad választását tiszteletben tartó értékrend legfeljebb kivételként fogadhatja el a *D)* elvet.⁴²

E) A fogyasztói árak megszüntetését fel kell használni a jövedelem újraelosztására. Ennek megfelelően például külön adókkal meg kell emelni a luxusjavak árát, és dotációkkal alacsonyra kell leszorítani az alapvető tömegszükségleti cikkek és szolgáltatások árát. Az elv egyik megnyilvánulása, hogy az alapvető közszolgáltatások nagy részét (elsősorban az egészségügyi és oktatási szolgáltatásokat) ingyen bocsátják a lakosság rendelkezésére. A fogyasztói árak kialakítása egyes esetekben „osztálypolitikát” szolgál, például a jövedelem újraelosztását a város javára és a falu rovására.

Az *E)* elvről is elmondható, hogy valóban hatásos; alkalmazása tényleges jövedelemátcsoportosításokkal jár. Ennek ellenére igen problematikus. Mindenekelőtt politikailag és etikailag vitathatók a jövedelem-újraelosztás céljai. De még aki elfogadná az újraelosztási célokat, annak szemében is kétséges marad, vajon az árakon (és nem a jövedelmeken) keresztül kell-e azokat érvényesíteni. A fogyasztói árak segítségével végrehajtott újraelosztás nem tud eléggé „célzott” lenni: a dotációt olyanok is élvezik, akiket a jövedelemelosztási politika nem is akarna támogatni; a magas adó olyanokat is sújthat, akiket nem akarna hátrányban részesíteni [→13.6].

A további megjegyzések együttesen vonatkoznak a *D)* és az *E)* elvre. A dotációkkal mesterségesen alacsonyra szorított fogyasztói ár (illetve a végletes esetekben a „zéró ár”, az ingyenesség) rendkívül megnöveli a keresletet. A kínálat nem tud lépést tartani ezzel, és krónikus hiány keletkezik. A klasszikus rendszer hivatalos ideológiájának ígéretei közé tartozik, hogy gondoskodni kíván az emberek alapvető igényeinek kielégítéséről [→4.3]. A fogyasztói árpolitikának [különösen az *E)* elvnek] ezt kellene szolgálnia. Ehelyett azzal a következménnyel jár, hogy élesen felszínre hozza az ígéret beváltatlanságát és beváltathatatlanságát a gazdasági fejlettségnek ezen az alacsony fokán. Sokszor éppen azokban a termékekben és szolgál-

⁴² Például kívánatos lehet a fogyasztó szabad választásának korlátozása a kábítószer vagy a lőfegyverek beszerzésében. Még ilyen esetekben is biztosítani kell, hogy a megfelelő demokratikus intézmény (például szabadon választott parlament) szabja meg a fogyasztói szuverenitás korlátozását.

tatásokban, amelyeket „olcsóvá” kívánnak tenni, érzékelhető legélesebben a hiány [→13.6].

A *D)* és az *E)* elvek alkalmazása tovább erősíti az elvek egymás közti konfliktusait, amelyeket az előző alfejezet már tárgyalt. A fogyasztói árak nincsenek mereven elhatárolva a termelői áráktól, hanem visszahatnak azokra, többféle formában. Egyrészt, a vállalatok is vásárolnak olyan termékeket és szolgáltatásokat, amelyeket egyébként főképpen a háztartás vesz, és ezért a fogyasztói árpolitika hatálya alá esnek. Másrészt, a fogyasztói árpolitika hat a névleges bérek szintjére. A béreket úgy szabják meg, hogy nem tartalmazzák az ingyenes vagy erősen dotált fogyasztás igazi társadalmi költségeinek fedezetét, és ezért az élő munka relatíve túl „olcsónak” tűnik más ráfordításokhoz képest. Az a súlyos probléma, amelyet az előző alfejezet így jellemzett: az árak önkényesek, és a racionális kalkuláció lehetetlen, a fogyasztói ár-politika visszahatásaképpen még súlyosabbá válik.

Semmilyen biztosíték sincsen arra, hogy az állami ár által befolyásolt fogyasztói kereslet és az állami terv által megszabott kínálat összhangban legyen. És ha nincs, akkor az alkalmazkodásnak szinte minden terhe a fogyasztóra hárul. Nem érvényesül az a piaci automatizmus, amely a kereslet és a kínálat eltérését az árak és nyereségek elmozdítása révén közvetítené – visszacsatolná – a termelőhöz, és arra kényszerítené, hogy maga is alkalmazkodjon. A fogyasztó preferenciái nem hatnak (vagy csak kevésbé hatnak) a termelőre.

Most már megindokolható, miért kapta a köztulajdonú szektor, mint eladó és a háztartás, mint vevő kapcsolata a 6.1 táblázatban a következő minősítést: „B+P”. Formai jegyek szerint ez horizontális piaci viszony, áru és vele szemben pénz cserél gazdát. Sőt egy fontos kritérium szerint ténylegesen is piaci jellegű: a vevő nem kap utasítást senkitől sem, hogy mit szerezzen be magának; ennyiben önkéntesen lép be ebbe a viszonyba. De a piaci koordináció fölé nyomakodik a bürokratikus koordináció, amikor az az adminisztratív fogyasztói árakat egyoldalú önkényességgel megszabja.

A fogyasztói árakról elmondott megállapításokat szemlélteti a 8.4 táblázat, amely a kelet- és nyugat-németországi relatív fogyasztói árakat veti össze. A Kelet-Németországra vonatkozó oszlop zömében adminisztratív árakat mutat be, bár szerepel néhány piaci ár is. Szembeötlő a szocialista árrendszer önkényessége. Semmilyen racionális elv nem indokolja, hogy például a burgonya különlegesen olcsó, a vaj és a női harisnyanadrág viszont különlegesen drága legyen.

8.8 Piaci árak

Egyértelműen horizontális piaci kapcsolaton, az eladó és a vevő megegyezésén alapuló árak csak abban a szférában alakulnak ki, amelyben az eladó

8.4 TÁBLÁZAT

Relatív fogyasztói árak Kelet- és Nyugat-Németországban, 1989

Mérték- egység	Árucikk	Relatív fogyasztói árak (1 kg fehér liszt árában kifejezve)	
		Kelet- Németországban	Nyugat- Németországban
1 kg	marhahús (főzésre)	4,39	8,04
1 kg	marhahús (sütésre)	7,42	14,26
1 kg	sertéskaraj	6,06	9,02
1 kg	burgonya	0,13	0,85
1 kg	fekete kenyér	0,39	2,63
1 kg	fehér kenyér	0,75	2,61
1 kg	fehér liszt	1,00	1,00
1 kg	kávé	53,03	7,23
1 l	tej	0,51	1,01
1	tojás	0,26	0,20
1 kg	vaj	7,27	7,03
1 kg	Gouda sajt	5,45	10,02
1 kg	cukor	1,17	1,54
1 kWh	villamos áram	0,06	0,25
1 tonna	barnaszén		
	jegyre	1,29	
	szabadpiacon	2,66	16,57
1	tömegközlekedés		
	1 menetjegy városon belül	0,15	1,69
1	női harisnyanadrág	10,60	4,23
1	mosógép	1 742,42	791,13
1	hűtőszekrény	1 079,50	450,80
1	színes tv	3 712,12	1 241,13
1	első osztályú belföldi levél	0,15	0,80
1	új állami lakás 1 m ² -re jutó bérleti díja	0,6–0,95	3,22–6,45
1	férőhely állami óvodában	11,36	72,58

Forrás: A táblázatot C. Krüger állította össze az alábbi források alapján: Statistisches Amt der Deutschen Demokratischen Republik (1990, 309, 311. o.), Statistisches Bundesamt (1990, 549. o.) és R. Götz-Coenenberg (1990, 15. o.).

az informális magánszektor, és a vevő a háztartás vagy a formális és informális magánszektor. (A 8.3 táblázat 6.7, 7.7 és 8.7 blokkjainak árai.)

Féllegális vagy illegális termelési, szolgáltatási és kereskedelmi tevékenységek esetében a piaci árak fedeznie kell a kockázat díját is, hiszen az eladót esetleg megbüntetik. A büntetés nem biztos, hanem csak valamilyen valószínűsége van; a kockázati díj a büntetés okozta veszteséért

megkövetelt kárpótlás várható értéke. Minél nagyobb a büntetés valószínűsége, annál magasabb az ár.

Rátérve a formális magánszektorra, a hivatalos engedéllyel rendelkező magániparosok és magánkereskedők számára az árhatóságok igyekeznek a kibocsátási áraikat adminisztratív úton előírni. A gyakorlatban azonban nehéz ezeknek az előírásoknak a megtartását kikényszeríteni,⁴³ az eladó által kívánt és a vevő által elfogadott, tehát megegyezésen alapuló árral szemben.

Sajátos átmeneti kategória a mezőgazdasági termékek szabadpiaca. Ezen a piacon a vevők főként a háztartási szektorhoz, az eladók pedig különböző társadalmi szektorokhoz tartoznak: a szövetkezetek, a termelésüknek azzal a részével, amelyet jogosultak ezen a piacon értékesíteni,⁴⁴ a mezőgazdasági háztáji gazdaság, továbbá olyan nem mezőgazdasági foglalkozású személyek, akik a saját kertjükben vagy törpegazdaságukban előállított mezőgazdasági termékeket (gyümölcsöt, zöldséget, húsfélét) értékesítik.⁴⁵ Ebben a szférában igazi piaci árakon folyik az adásvétel. Teljesen általános, hogy ezeken a szabadpiacokon az ár jóval magasabb az adminisztratív fogyasztói árnál. Ez közvetetett módon a köztulajdonú szektor kínálatának elégtelenségét és az adminisztratív ár irreálisan alacsony szintjét jelzi.⁴⁶

A *párhuzamos piacok* gyűjtőfogalmat a legális magánpiacok és a különböző féllegális és illegális (szürke- és fekete-) piacok közös elnevezéseként fogja a továbbiakban a könyv alkalmazni.

8.9 Nem ár jellegű jelzések

A fejezet eddigi része kifejtette, hogy a bürokrácia, beleértve a köztulajdonú vállalat vezetését is, valamennyi szinten kevésbé reagál az árjelzésekre. Ráadásul a 8.8 alfejezetben tárgyalt igazi piaci ártól eltekintve a

⁴³ A formális magánszektor bürokratikus korlátozásának ez az egyik, bár nem kizárólagos módszere. Ezért is szerepelt a 6.1 táblázat 3.3 és 3.5 blokkjában a következő jelzés: „P (B beavatkozásával)”.

⁴⁴ A Szovjetunióban és számos kelet-európai országban a szövetkezetnek be kell fizetnie (ha ilyen létezik) a természetbeni adót, illetve el kell adnia termelésének meghatározott részét nyomott hatósági árakon az állami kereskedelemnek. A termény másik része a szövetkezet saját gazdálkodásához szükséges (vetőmagvak stb.), harmadik részét a tagok kapják, háztartási önfogyasztásra és esetleg a háztáji gazdaságban való felhasználásra. Ha még ezek után marad értékesíthető termék (és sok időszakban semmi vagy szinte semmi sem maradt), akkor ezt a szövetkezet jogosult a szabadpiacon értékesíteni.

⁴⁵ Az 5.6 alfejezet a háztáji gazdaságot a formális, a nem mezőgazdasági foglalkozásúak mezőgazdasági termelését pedig az informális magánszektorba sorolta.

⁴⁶ Például Romániában 1988-ban a tej szabadpiaci ára az adminisztratív ár 220–330 százaléka volt. Egyéb élelmiszerek esetében ez az árárány a következőképpen alakult: tojás 330, burgonya 320, tehéntejből készült sajt 180–220 százalék. P. Ronnas (1989, 554. o.).

többi ár alig hordoz hasznos információt, és ezért nem is lenne nagyon érdemes rájuk figyelni.

Információra azonban minden koordinációs mechanizmusnak szüksége van. Vállalva, hogy néhány ponton ismétlésbe bocsátkozunk a korábbiakhoz képest, vagy megelőlegezzük későbbi fejezetek anyagát, röviden és a teljesség igénye nélkül áttekintjük a rendszerben áramló legfontosabb *nem ár jellegű jelzéseket*.⁴⁷

1. *Tervinformációk*. A legfontosabb a felülről adott tervutasítás, amit ki egészítenek a tervezéssel kapcsolatos, alulról jövő javaslatok, bírálatok és jelentések [→7.2]. Zömében vertikális irányú közlésekről van szó. A terv kialakítása és módosítása idején azonban megjelennek horizontális információfolyamok is: minisztérium minisztériummal, ágazati igazgatóság ágazati igazgatósággal, vállalat vállalattal tárgyal.

2. *Egyéb direkt bürokratikus információ*. Idetartozik a gazdaság irányítása keretében áramló információ: felülről lefelé adott rögtönzött utasítások, sürgetések, tiltások, számon kérések; alulról felfelé pedig javaslatok, kérések, tiltakozások [→7.3].

3. *Operatív horizontális információ*. Noha a vertikális közlések hatása erősebb, azért persze állandóan végbemegy horizontális információáramlás is. Kapcsolatban állnak egymással az azonos szinten lévő hatóságok. Közvetlen érintkezés van a vállalatok között is: rendelés és annak visszaigazolása vagy elvetése, vita a szállítási feltételekről, sürgetés, reklamáció és így tovább.

4. *Hiány- és feleslegjelzések*. A problémakört majd a 11. és 12. fejezetek tárgyalják részletesebben. Itt annyit bocsátunk előre, hogy mind a hiány, mind a többlet olyankor is érzékelhető, amikor az nem tükröződik az árak elmozdulásában. Ha az eladó készlete apadni kezd vagy teljesen kifogy, ha a rendelés állománya a szokásoshoz képest felduzzad – ez valószínűleg arra vall, hogy a kereslet megnőtt a kínálathoz képest. Ha eddig nem volt sorban állás a termékért, és most sor keletkezett, vagy ha mindig volt sor, de az most hosszabb a szokásosnál – ez is ugyanezt jelezheti. Valamennyi felsorolt jelenség fordítottja feltehetően azt tükrözi, hogy a kereslet csökkent a kínálathoz képest.⁴⁸

Külön jelentőséget ad ennek az információs formának az, hogy természeténél fogva decentralizált: minden vállalat, minden üzemszám maga is megfigyelheti saját készletét és rendelésállományát, a sort, amelyben maga is részes, illetve a saját termékére váró vevők sorát.

⁴⁷ Lásd még erről R. P. Powell (1977) cikkét.

⁴⁸ Elméletileg igazolható, hogy meghatározott egyszerűsítő feltevések mellett a készletekből, a rendelésállományból és a sorban állásra vonatkozó megfigyelésekből elégséges információ adódik a rendszer elemi színvonalú, mennyiségi jellegű koordinációjának szabályozásához. Lásd Kornai János–Martos Béla, szerk. (1981), Martos Béla (1983), (1990) és Simonovits András (1978).

5. *Katasztrófajelzés.* A bajok rendszerint folyamatosan gyűlnek, de sokszor csak akkor veszük észre, amikor már katasztrófához vezetett. Árvíz figyelmeztet az árvízvédelem elhanyagolására, repülőszerencsétlenség a repülőgépek karbantartása körüli mulasztásokra és így tovább. Súlyos áldozattal járó, de hatásos formája az információnak.

6. A „hang”. Már idéztük A. Hirschman találó kifejezését és azt a fontos szerepet, amit az alulról jövő javaslat, bírálat, tiltakozás betölt a koordinációban [→6.3]. Tulajdonképpen már a fenti 1.–5. információáramlások is – egyik alkotóelemként – tartalmazzák, bár eddig főképpen a bürokrácián belüli visszacsatolás formájában. Emellett azonban, a rendszer politikai tűrőképességétől függően, szerephez juthat a „legalulról” jövő hang is: a lakosság panasa, halk morgása vagy hangos tiltakozása.

Sok esetben a jelzés kibocsátására akkor kerül sor, amikor a gazdaság valamely mutatószáma elért egy kritikus értéket, vagy más kifejezéssel: küszöbértéket. Ezeket egyes területeken a megszokás és a rutin alakítja ki (például inputkészletek kritikus értéke), más összefüggésekben a gazdaság eleven szereplőinek tűrési határai szabják meg (például mekkora reálbércsökkenés vezet nyilvános tiltakozáshoz).⁴⁹

Mennyiben rendszerspecifikus a különböző információtípusok működése? A 3.–6. típusú nem ár jellegű információáramlás fontos szerepet játszik a kapitalista rendszerben is.⁵⁰ Nem ismeretlen a 2. típus sem, egyrészt a különböző részbürokrációkon belül, másrészt az állami bürokrácia mindenhová elnyúló beavatkozásai révén. Az 1. típus egyes elemei legfeljebb azokban a kapitalista országokban jelennek meg, ott is csak szórványosan, ahol valamilyen formában meghonosították a népgazdasági tervezést.

Ami a másik oldalt illeti: az árinformáció, amint azt a fejezet eddigi része részletesen tárgyalta, nem elhanyagolható szerepet játszik a klasszikus szocialista rendszerben.

Az eltérés tehát nem abban áll, hogy a kapitalizmusban csak az ár, a klasszikus szocializmusban pedig csak a nem ár jellegű jelzés működik. A rendszereket inkább a relatív súlyok jellemzik ebből a szempontból. A kapitalista gazdaságban a legfontosabb és leghatásosabb információt az árjellegű közlések, míg a klasszikus szocializmusban a nem ár jellegű közlések hordozzák.

Az árak és a nem ár jellegű jelzések sok tekintetben kiegészítik egymást.

⁴⁹ Figyelemre méltó kutatást végzett I. Grosfeld (1989) a tűrési határok szerint történő szabályozás matematikai modellezésére. A modellt a beruházások ingadozásának elemzésére alkalmazta.

⁵⁰ A közgazdasági elmélet hosszú időn át elhanyagolta annak tanulmányozását, milyen funkciókat látnak el a nem ár jellegű jelzések a kapitalista rendszerben. Újabban azonban megnőtt az érdeklődés e téma iránt. A. M. Spence (1974) például azt az esetet tanulmányozza, amelyben az oktatást tekintik a munkaerőpiac egyik nem ár jellegű jelzésének. Lásd J.-J. LaFont (1989) újabb áttekintését.

Ahol azonban nem komplementaritásról van szó, hanem arról, hogy az utóbbiak helyettesítik az előbbieket, ott ez sokféle hátránnyal járhat. Magántulajdon és piaci koordináció esetén az árjelzésekhez automatikus ösztönzés kapcsolódik; ezzel szemben a nem ár jellegű jelzések csupán közvetett úton kapcsolhatók össze ösztönzési sémákkal. Az árak és költségek egyszerűen összemérhetők. Különböző nem ár jellegű jelzések rendszerint nem hasonlíthatók össze közvetlenül; a döntést hozó szubjektív ítéletén múlik, hogy melyik jelzésnek mekkora jelentőséget tulajdonít. Összefoglalva: a nem ár jellegű jelzések is képesek arra, hogy a koordináció működőképességét lehetővé tegyék. Amit nem tudnak elvégezni, az a rendszer tevékenységeinek „finomra hangolása”, a működés hatékonyságának biztosítása.

Beruházás és növekedés

A 7. ÉS A 8. FEJEZET a gazdaság rövid távú szabályozásával foglalkozott, és legfeljebb futólag említette a közép- és hosszú távú szabályozást. Ez utóbbi lesz a most következő fejezet tárgya.

Az első két alfejezet a résztvevők motívumait és a beruházási folyamat intézményi keretét írja le. A fejezet többi része a növekedés szerkezetét és dinamikáját elemzi.¹ A klasszikus szocialista rendszer sajátos növekedési típusának az irodalom többféle elnevezést adott: *erőltetett növekedés*, *hajsza*, *rohanás*.² A fejezet megkísérli annak tisztázását, milyen tényezők határozzák meg a klasszikus rendszerben a növekedés ütemét, és melyek a növekedési folyamat társadalmi költségei.

A szocialista országok legfontosabb növekedési adatairól a fejezet végén a 9.10, a 9.11, a 9.12 és a 9.13 táblázatok adnak áttekintést, és szintén a fejezet végén kerül sor a növekedés teljesítményének összefoglaló értékelésére [→9.7–9.9].

9.1 Expanziós kényszer és beruházási éhség

Milyen motivációk adnak készíttetést a növekedés erőltetésére, hajszára, rohanásra? A válasz első felében a rendszer legfelsőbb vezetőit próbáljuk jellemezni ebben a tekintetben.

A szocialista forradalom hívei általában olyan országokban kerültek hatalomra, amelyek előzőleg szegények és elmaradottak voltak. Minden elmaradott országban, akár szocialista rendszer van hatalmon, akár nem, érzékelhető a „későn érkezők” jellegzetes türelmetlensége, az a nyomasztó tudat, hogy súlyosan elmaradtak a fejlettebb, gazdagabb országok

¹ A növekedés általános elméletéről lásd R. M. Solow [1970] (1988) munkáját. A modern kori növekedés történetéről E. F. Denison (1962), (1967), A. Gerschenkron (1962), (1968) és S. Kuznets (1964), (1971) könyveit ajánljuk az olvasó figyelmébe. A szocialista országokra vonatkozóan lásd A. Bergson–S. Kuznets, szerk. (1963), valamint A. Bergson (1974), (1978a). A szocialista országok tapasztalatát feldolgozó művekre további hivatkozások találhatók a fejezet későbbi lábjegyzeteiben.

² A „hajsza” elnevezést az 1971. évi könyvemben vezettem be. A „rohanás” vagy „sietség” (haste) elnevezést lásd M. Lewin [1968] (1974) és G. Grossman (1983) munkáiban. G. Ofer (1987) a „rohanás” kifejezést az „erőltetett növekedés” szinonimájaként használja.

A jelen fejezet több ponton felhasználja Ofer (1987) kitűnő összefoglaló szemleciikkét, amely ugyan elsősorban a szovjet növekedés irodalmát tekinti át, de ezen túlmenő általános megállapításokat is tartalmaz.

mögött.³ Ezt a minden fejlődő országban megnyilvánuló türelmetlenséget a szocialista országokban felerősíti az, hogy már a győzelem előtt azt ígérték a szocialista forradalmárok: ha egyszer hatalomra jutnak, akkor nagyon hamar felszámolják az elmaradottságot. Ez egyike azoknak az eszméknek, amelyek széles rétegeket állítottak melléjük. A forradalom győzelme után újra és újra megismétlik ezt az ígéretet. A forradalmárok maguk is türelmetlenek, de a türelmetlenség nyomását érzékelik a lakosság nagy tömegei részéről is.

Az eredeti és később újra és újra megerősített ígéret azon a meggyőződésen alapult, hogy a szocialista rendszer felsőbbrendűsége lehetővé teszi majd a fejlett országok igen gyors utolérését. Ez a hivatalos ideológia fontos alkotóeleme. A gyors növekedési ütemet azért is igénylik a vezetők, hogy a felsőbbrendűséget ily módon is bizonyítsák.

Végül a fejlettebb országok minél gyorsabb utolérésének sürgető igényét katonai-védelmi megfontolások is erősítik. Ütőképes hadsereg megteremtéséhez modernizálásra, gazdasági erőre van szükség.

Sztálin 1931-ben mondott beszédét idézzük: „A régi Oroszország történelme többek között abból állt, hogy az országot szüntelenül verték elmaradottságáért... Mi a gazdasági téren vezető országok mögött 50–100 évvel elmaradtunk. Ezt a távolságot be kell futnunk tíz év alatt. Vagy meg tudjuk ezt tenni, vagy agyonnyomnak bennünket.”⁴ Ugyanez a gondolat ismételtén visszatér Sztálin utódainál (emlékezetes Hruscsov fenyegetése: a szocialista rendszer el fogja temetni a nyugati világot);⁵ továbbá Mao Ce-tungnál és más szocialista országok vezetőinél. A rohanást érzékelteti a kínai gazdaságtörténet egyik szakaszának Mao által adott elnevezése: a „Nagy ugrás előre”.⁶

A felső vezetés vaskézrel kívánja érvényre juttatni a lehető leggyorsabb növekedés politikáját. Ez az éves és ötéves tervek vezérmotívuma. Kifejeződik a volumen minél erőteljesebb növelését kikényszeríteni akaró, minden más előírányzatnál inkább megkövetelt termelési tervekben, az irányításban is érvényesülő mennyiségi hajszában, továbbá az igen ambiciózus beruházási tervekben.

³ Az elmaradottság és a „későn érkezés” következményeinek tárgyalásáról lásd A. Gerschenkron (1962) klasszikus könyvét.

⁴ J. V. Sztálin [1931] (1949c, 395. o.).

⁵ Hruscsov a következőket mondotta az Egyesült Államokba tett látogatásakor egy sajtótájékoztatón:

„Kérdés: Gyakran hivatkoznak arra, hogy egy diplomáciai fogadáson ön azt mondotta állítólag, hogy önök eltemetnek bennünket...”

Válasz: Ebben a teremben az amerikaiaknak csak kis része tartózkodik. Egész életem nem lenne elég ahhoz, hogy mindnyájukat eltemessem... Az említett fogadáson én azt mondtam, hogy a történelmi fejlődés során és történelmi értelemben a kapitalizmus el lesz temetve, hogy a kommunizmus felváltja a kapitalizmust.” Ny. Sz. Hruscsov (1960, 377–378. o.).

⁶ A „Nagy ugrás előre” időszakának az egyik legnépszerűbb jelszava a következő volt: „Megelőzni Nagy-Britanniát és utolérni az Egyesült Államokat (a gazdaság terén) tizenöt éven belül.”

Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a feszített ütemű növekedés nem olyan politika, amelyet a felső irányításnak a közép- és alsó szintű vezetőkre azok általános ellenállásával szemben kellene rákényszerítenie. Ellenkezőleg, ezekben az emberekben amúgy is erős a belső *expanziós kényszer*. Felidézzük a bürokrácia motívumainak korábbi elemzését (zárójelben a 7.4 alfejezet sorszámaira hivatkozunk).

A bürokrácia tagjait közép- és alsó szinten is ugyanaz a politikai meggyőződés hatja át, ami a vezetőket fűti. Átérik a gyors növekedés szükségességét; egyébként ezt sugalmazza nekik a hivatalos ideológia terjesztését szolgáló hatalmas gépezet is (1. motívum).

Expanzióra készítet a munkakörrel való azonosulás. Aki igazán fontosnak érzi a vezetése alatt álló egység tevékenységét, az őszintén kívánja annak kibővülését. A világon mindenütt az egyetemi vezető azt szeretné, ha több tanárja és több diákja lenne az egyetemen, több lenne a tanterem és gazdagabb a felszerelés. A kórházigazgató több orvost és kórtermet, több és jobb felszerelést akar a kórházának. A katonai fegyvernem parancsnoka több és modernebb fegyvert követel (2. motívum).

A bürokrácia minden szintjén azt érzi a vezető: ahogy nő a vezetése alatt álló egység, úgy nő a hatalma, a presztízse és ezzel együtt elég sok esetben az anyagi elismerése is (3., 4. és 5. motívumok).

Ehhez a klasszikus szocialista rendszerben még egy fontos tényező adódik hozzá: a közép- vagy alsó szintű vezető érzékeli, hogy krónikus a hiány abban a termékben vagy szolgáltatásban, amelyet az ő minisztériuma, ágazata vagy vállalata bocsát ki. A kielégítetlen igény nyomása is terjeszkedésre készítet. A saját inputjaik beszerzése során tapasztalt nehézségek ugyancsak arra készíthetik őket, hogy a vállalatban vagy ágazaton belül termeljék meg ezeket az inputokat, ami ismét beruházást igényel.

A felsorolt készíttetések egy része rendszerspecifikus, másik része egyaránt érvényesül a szocializmusban és a kapitalizmusban működő bürokratikus vezetők körében is. Ehhez hozzátehetjük, hogy nemcsak a kinevezett, alkalmazott bürokratikus vezetőkben, hanem a tőkés vállalkozókban is igen erős az expanziós készíttetés. A terjeszkedéstől több nyereséget és ezzel együtt nagyobb hatalmat és több presztízst várnak.

A fő rendszerspecifikus különbség nem magában az expanziós törekvésben, hanem az ezzel szembeszegülő, belülről jövő önkorlátozásban rejlik. A tőkés vállalat tulajdonosa (illetve a felhatalmazása alapján irányító menedzser) szemében az expanzióknak nemcsak vonzereje, de nagy kockázata is van. Gondosan mérlegelnie kell, vajon a megnövekedett vállalat termékei értékesíthetőek lesznek-e, és ha igen, milyen áron, milyen jövedelmezőséggel. A hibás beruházási döntés okozta veszteség a tulajdonos zsebére megy. A jó üzlet reményében terjeszkedik, de a rossz üzlet kockázata korlátot állít a nyakló nélküli terjeszkedés elé.

Ez az a korlát, amit a klasszikus szocialista rendszer felold. A krónikus

hiány nagy valószínűséggel biztosítja, hogy az expanzió okozta többlettermek eladható lesz [→12.2]. A vállalat a költségvetési korlát puhasága miatt nagy valószínűséggel számíthat arra, hogy bármekkorák lesznek is a költségek és a pénzügyi veszteségek egy esetleges hibás beruházási döntés következtében, ezek nem vezetnek a vállalat pusztulásához [→ 8.4]. Sokan vesznek részt a hierarchia minden szintjén a beruházási döntésben, de az esetleges veszteség egyik döntéshozónak sem megy a saját zsebére [→5.3].

A bürokrácia természetes lételeme az expanziós kényszer.⁷ És mivel ebben a rendszerben nincs igazi tulajdonos, csak bürokrata, szinte teljesen hiányzanak azok a belső önkorlátozások, amelyek ezzel az expanziós kényszerrel szembeszegülnének.⁸ Általános a *beruházási éhség*.

A keynesi makroökómia által leírt kapitalizmus egyik alapproblémája az, hogy éppen az önkorlátozások miatt nem elég erős a vállalkozók beruházási szándéka. Ennek ellenszere a vállalkozó „állati ösztöneinek” (animal spirits), terjeszkedési törekvéseinek felélénkítése.⁹ A klasszikus szocializmusban ismeretlen ez a probléma; a beruházási éhség kielégíthetetlen. Van itt is persze hatásos, erős korlát, de azt nem a hibás döntés kockázatától való félelem sugalmazza belülről a vállalat s általában az alsó és középszintű döntéshozók számára, hanem a beruházás bürokratikus allokációs folyamata szab korlátokat kívülről, a beruházási keretek előírásával, a beruházási akciók engedélyezésével.

9.2 Központi allokáció és beruházási feszültség

A beruházási folyamat szabályozása még sokkal szigorúbban központosított, mint a folyó termelésé.¹⁰ Először a beruházások tervezését, a beruházási akciót megelőző döntéshozatali folyamatot ismertetjük.

A tervezési-döntési folyamat keretében a népgazdasági terv egyrészt beruházási kereteket oszt szét a minisztériumok között. A keretek felbontása a szokásos módon halad felülről lefelé [→7.2]. A kereteket értékben határozzák meg, és rendszerint néhány fő kiadási tételre bontják (például építésre fordítható összeg, gépekre és felszerelésekre fordítható összeg, ez utób-

⁷ A bürokratikus magatartásnak ezt a vonását ragadják meg azok a modellek, amelyekben a bürokrata célfüggvénye a rendelkezésére bocsátott költségvetés maximalizálása. Lásd W. Niskanen (1971).

⁸ Érdemes megemlíteni két belső önkorlátozást. Az egyik a 6. motívumhoz kapcsolódik: a vezető nyugalmat szeretne. Márpedig egy-egy új beruházás zaklatottságot, többletkötelezettséget visz az életébe. A másik önkorlátozás az alkufolyamatokban való manőverezéssel kapcsolatos. Ügyes funkcionárius nem kelti azt a benyomást, hogy folytonosan követelődik; időnként némi önmérsékletet tanúsít.

⁹ Lásd J. M. Keynes [1936] (1965, 162. o.).

¹⁰ A beruházási folyamat szabályozásáról lásd Bélyácz Iván (1982), (1983).

bin belül elválasztva a hazai és a külföldről behozott gépet). Másrészt a központi terv tételelesen meghatározza, melyek lesznek a kiemelt beruházások. Központilag eldöntik, hogy a kiemelt beruházási akció eredményeképpen létrejövő új létesítmény mit fog termelni és milyen technológiával; hol fog működni; mikorra kell elkészülnie és mennyibe kerül majd a megvalósítás.

Amint azt az előző alfejezet kifejtette: a beruházási éhség, a köztulajdonú vállalatok és intézmények összességét tekintve kielégíthetetlen. A terv végleges elfogadását megelőzően mindig több beruházási keretet igényelnek az alárendelt egységek, mint amennyit a felettes allokátor szétosztani képes.¹¹ Mindig több a javaslat kiemelt beruházásra, mint amennyi az erőforrásokból telik. A túlkeresletnek ez a sajátos formája a vertikális hiány egyik megnyilvánulása („vertikális” azért, mert az alárendelt és a fölérendelt közötti alkufolyamatban jelenik meg [→11.3]). Rendszerint olyan erős a nyomás – mind felülről, mind alulról – a beruházási döntések előkészítőire, hogy végül is rendkívül ambiciózus, gyakran irreális, túlfeszített tervek születnek.

Ehhez az is hozzájárul, hogy a beruházási akciók programjának kidolgozói gyakran szándékosan alábecsülik a várható beruházási költségeket és elkészülési időt, hogy ezzel javítsák az elfogadás esélyeit. Az alsó- és középszintű vezető azt akarja mindenáron elérni, hogy javaslatát elfogadják és beiktassák a tervbe. Ha ez megtörtént, akkor úgysem állítják le az akciót, még ha ki is derülne, hogy a költségek a vártnál sokkal nagyobbak. A gazdasági élet nyelve Kelet-Európában „tervbe akaszzkodásnak” nevezi e jelenséget.¹²

Milyen alapon dönt a fölérendelt allokátor, amely a beruházási keretet szétosztja, illetve a kiemelt beruházást jóváhagyja? Itt nem működik „tőkepiac”, amelyben a beruházni szándékozók komolyan mérlegelik az akció várható jövedelmezőségét, a felvehető hitelek kamatterhét és törlesztési feltételeit, a beruházás kockázatát. Senki sem végez nyereségszámítást, már csak azért sem, mert senki sem tekinti az érvényes árakon, érvényes kamatlábakkal és devizaárfolyamokkal végzett számítást alkalmasnak a tervezett akció hatékonyságának mérésére.

Ha a kapitalista rendszerben szokásos tájékozódási kritériumok nem is állnak rendelkezésre, de itt sem találomra történik a kiválasztás. Meghatározott prioritások érvényesülnek a beruházások allokációjában [→9.4]. További támpontokat adnak a tervezés során kidolgozott mérlegek, valamint a bürokrácia által érzékelt hiányjelzések, amelyekből arra lehet következtetni, milyen új termelőkapacitások létesítésére van szükség a várható igények kielégítésére. És persze, amint arról már korábban szó volt, hat az allokációra a különböző oldalakról jövő politikai nyomás, „lobbyszás” is.

¹¹ Persze nem minden ágazat, nem minden vállalat vagy intézmény egyformán agresszív ebben a tülekedésben. Különösen azok óvatosabbak, akik attól tartanak, hogy nagy beruházási feladatot írnak majd elő a számukra, de nem biztosítanak hozzá elegendő erőforrást.

¹² Lásd Bauer Tamás (1981, 500. o.).

Ami a beruházási tervek végrehajtását illeti, túlkéréslet mutatkozik beruházási javak és szolgáltatások iránt; ezt *beruházási feszültségnek* nevezi a gazdasági élet nyelve. Azokhoz a beruházási akciókhoz, amelyeket hivatalosan jóváhagytak, együttvéve több input kellene, mint amennyi fizikailag rendelkezésre áll. Ez horizontális hiány, amely a beruházási javak kibocsátóinak és felhasználóinak kapcsolatában mutatkozik. A reakció főként a direkt bürokratikus szabályozás keretében megy végbe: a felső szervek beavatkoznak, rögtönözve eldöntik, hogy ki kapja meg a pillanatnyilag szűkösen rendelkezésre álló terméket vagy erőforrást, és ki az, aki elesik ezektől.

Rendszerint egyetlen, már folyamatban lévő beruházást sem állítanak le teljesen, már csak azért sem, mert mindegyiknek vannak nagy hatalmú pártfogói a bürokrácián belül. Inkább sokféle akció lassul le egyidejűleg a fennakadások miatt. Ez a gyakorlat a beruházások szétforgácsolódásához, az elkészülési idő elhúzódásához és a költségek jelentős emelkedéséhez vezet.¹³

Mivel hosszadalmas, a bürokrácia több ágának és több szintjének részvételével végbemenő egyeztetési és alkudozási folyamat előz meg egy-egy beruházási döntést, lehetetlen gyorsan és rugalmasan új, eddig nem tervezett akciókról határozni. Amúgy sincsenek lekötetlen, szabad erőforrások, amelyeket valamely új akcióra (például egy találmány gyors megvalósítására, egy most megnyíló exportlehetőség megragadására) lehetne használni. A már korábban is említett merevség [→7.3] különös erővel mutatkozik a beruházási folyamatban.¹⁴

9.3 Beruházás és fogyasztás

A következő téma a növekedési folyamat szerkezete. Az első probléma, amelyet tanulmányoznunk kell ezzel kapcsolatban, a makroszintű összes

¹³ A jóváhagyás folyamata annyira elhúzódik, hogy mire a döntés megtörtént, a létesítmény már elavult. A Szovjetunióban a nyolcvanas években a folyamatban lévő beruházásoknak 25 százalékát tíz-húsz évvel korábban dolgozták ki. Lásd R. Judy–R. Clough (1989). Egy reprezentatív felmérés szerint az 1973-ban és 1974-ben indított nagy létesítmények mintegy felében-harmadában az indítást követő második évtől kezdve csökkentették az évi ráfordítás mértékét, ami a beruházás elhúzódásához vezetett. Lásd Bauer Tamás (1981, Jegyzetek, 172. o.).

Néhány iparág folyó beruházásainak összehasonlítása azt mutatja, hogy Magyarországon a hatvanas években kétszer-ötször annyi ideig tartott a beruházások megvalósítása, mint Japánban. Lásd Pacsi Zoltán (1979, 630. o.).

¹⁴ Y. Qian–C. Xu (1991) formális modell segítségével bemutatják, hogy a puha költségvetési korlát következtében a szocialista gazdaságok a beruházási javaslatok szűrésében igen erősen bürokratikus eljárásokra támaszkodnak, ez a beruházási éhség problémájára adott optimális szervezeti reakciójuk. A bürokratikus módszerek következményeképpen a beruházási akciók elhúzódnak, és ígéretes tervezetek is kieshetnek a szűrőn.

termelés felhasználásának megoszlása és ezen belül a beruházási hányad nagysága. A beruházási hányad a legtöbb szocialista országban a legtöbb időszakban számottevően magasabb, mint a kapitalista országok többségében.¹⁵ Ezt illusztrálja a 9.1 táblázat néhány összehasonlító adat alapján.

A klasszikus szocialista rendszerben a GDP-nek a bürokratikus apparátus fenntartására és a fegyveres testületek kiadásaira fordított hányada nem kisebb, mint a kapitalista országokban. Ha tehát a beruházásokra több jut, akkor ez azért lehetséges, mert kevesebbet fordítanak a lakosság fogyasztására, ideértve mind a háztartás közvetlen egyéni fogyasztását, mind pedig azt a kollektív fogyasztást, amely a lakosság anyagi jólétéhez járul hozzá.¹⁶

Ez elsősorban azért történik így, mert az ország vezetői teljes tudatosság-

9.1 TÁBLÁZAT

A beruházás részesedése a GDP-ből – nemzetközi összehasonlítás

Ország	A beruházás a GDP százalékában	
	1980	1988
<i>Szocialista országok</i>		
Bulgária	28	27
Csehszlovákia	27	26
Kelet-Németország	24	27
Kína	24	32
Lengyelország	25	23
Magyarország	29	21
Szovjetunió	30	30
<i>Kapitalista országok</i>		
Brazília	23	22
Egyesült Államok	17	17
Franciaország	23	21
Hollandia	21	22
India	19	21
Nyugat-Németország	23	20
Olaszország	24	22
Spanyolország	22	24

Forrás: P. Marer et al. (1991).

¹⁵ Mivel a klasszikus rendszer általános prototípusát tárgyaljuk, el kell vonatkoztatni attól, hogy a beruházási hányad eltérő nagyságú a különböző szocialista országokban, és az időben is változik, hol nő, hol csökken.

¹⁶ Ezen a ponton az elemzés eltekint attól, vajon egy-egy szocialista gazdaság igénybe vesz-e külföldi erőforrást [→14.3, 14.6].

gal így akarják. Arról már szóltunk, hogy türelmetlenül, a lehető leggyorsabb növekedést szeretnék elérni. Ehhez most hozzá kell tenni: ennek fő módszerét a lehető legnagyobb arányú beruházásban látják. A növekedési elmélet nyelvén kifejezve, egy Harrod–Domar-modell lebeg a szemük előtt (még ha maguk nem is hallottak róla), amelyben egyetlen termelési tényező van, a tőke. Ebben a rendkívül leegyszerűsített gondolkodási sémában minél nagyobb a beruházási hányad, annál gyorsabb a növekedési ütem.

A 9.2 táblázat bemutatja, hogy az állótőke-beruházás számottevően gyorsabban nő az itt szereplő néhány szocialista országban, mint a velük összehasonlított kapitalista országokban. Az is figyelemre méltó, hogy a szocialista országokban sokkal nagyobb az „olló” a beruházások és a GDP növekedési üteme között, mint a legtöbb kapitalista országban. Ez közvetett úton szemlélteti a fenti megfigyeléseket: a beruházások expanziójának erőltetését. A táblázat jelzi a beruházások alacsony hatékonyságát is: ahhoz, hogy az output hosszú időszakon át évi 4–6 százalékkal növekedjék, évi 8–11 százalékkal kell növelni a beruházásokat. Többek között ez az összefüggés is a magas beruházási hányad kikényszerítése felé tereli a szocialista gazdaság irányítót.

Az ország vezetése nemcsak akarja a magas beruházási hányadot, de képes is keresztülvinni ezt az akarátát. Soha még ezt megelőzőleg nem volt olyan rendszer a történelemben, amelyben az emberek egy kis csoportja ennyire szorosan kézben tartotta volna az ország egészére vonatkozóan a beruházás–fogyasztás arányt.

Vita van a közgazdasági irodalomban, hogy *ex ante* mi az okozati kapcsolat beruházás és megtakarítás között a kapitalista rendszerben. Annyi azonban bizonyos, hogy mind a beruházás, mind a megtakarítás messzemenően decentralizált folyamat, amely millió döntéshozó kezében van. Bizonyos az is, hogy a kétféle döntés az esetek számottevő részében szétválik; miközben az önkéntes megtakarítások hatnak a beruházásokra, és megfordítva. Ezzel szemben a klasszikus szocializmusban a beruházási döntés messzemenően centralizált, és egyúttal magában foglalja a megtakarítás feletti döntést is. Annyi a megtakarítás, azaz a nem fogyasztás, amennyit a központi irányítás elvon a fogyasztás elől beruházási célra, akár tetszik ez a háztartásnak, az egyéni jövedelmek birtokosainak, akár nem.¹⁷

Végül is mi szab egyáltalán határt a beruházási hányad növelésének és vele a fogyasztási hányad csökkentésének? Amint az a könyv eddigi részéből már kitűnt, a klasszikus szocialista rendszerben nem működik semmiféle olyan gazdasági automatizmus, mint amit a kapitalizmusban az egyéni

¹⁷ Természetesen *ex post* mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban érvényesül a „beruházás = megtakarítás” formula. Ez azonban mérlegazonosság, aminek nincs köze az *ex ante* okozati problémához, vagyis ahhoz, hogy mennyiben hat a beruházási döntéshozókra a múltbeli és a jövőben várható megtakarítás, és megfordítva: hogyan hatnak a megtakarítási döntéshozókra a beruházási lehetőségek és az ehhez kapcsolódó ösztönzések.

9.2 TÁBLÁZAT

A GDP és a tőkeberuházás növekedése – nemzetközi összehasonlítás, 1950–1979

Ország	Évi átlagos növekedési ütemek	
	GDP	bruttó állótőke-beruházás
<i>Szocialista országok</i>		
Bulgária	5,43	10,89
Csehszlovákia	3,67	6,11
Kelet-Németország	3,77	8,52
Lengyelország	4,12	9,70
Magyarország	3,64	8,85
Románia	5,81	11,33
Szovjetunió	4,95	8,02
<i>Kapitalista országok</i>		
Ausztrália	4,54	4,43
Finnország	4,48	4,54
Görögország	6,20	7,16
Hollandia	4,58	5,10
Kanada	4,57	4,36
Norvégia	4,15	4,93
Nyugat-Németország	4,85	5,69
Olaszország	4,92	4,79
Svédország	3,69	4,18

Forrás: F. L. Pryor (1985, 76. o.).

pénzmeztakarítási döntés, az egyéni beruházási döntés és a közvetítőként működő tőkepiac és kereskedelmi bankrendszer jelent. Legfeljebb közvetett úton érzékelik az ország irányítói a lakosság tűrőképességének határait. Ezek a tűrési határok korlátot szabnak a fogyasztás visszaszorításának.

Nem tudjuk megállapítani, hogy a klasszikus szocialista rendszer legfelsőbb vezetőinek lelkük mélyén mennyire szívügyük a lakosság anyagi jóléte. Annyi azonban bizonyos, hogy a nyilvánosságra hozott politikai programok nagy hangsúlyt fektetnek erre a feladatra, és ezért ebben is eredményeket kell elérniök; ezt kívánja meg a rendszer legitimációja és a hatalom megtartásának érdeke. Már csak ezért sem lehet tartósan a tűrési határok alá szorítani a fogyasztást.¹⁸ Az már a politikai helyzettől, elsősor-

¹⁸ Kínában a „Nagy ugrás előre” korszakában gyakran jellemezték a vezetés álláspontját a régi kínai közmondással: „Az kívánják a lovaktól, hogy gyorsan vág tassanak, de ne legyen szükségük evésre”.

ban a represszió fokától függ, hogy konkrétan hol húzódnak a határok: lehetővé teszik-e az egy főre jutó fogyasztás stagnálását vagy éppenséggel csökkentését hosszabb időn át, vagy kikényszerítik a fogyasztás némi emelkedését.

A legtöbb konszolidálódott szocialista országban végeredményben a klasszikus rendszer egész történetének trendjét tekintve, a fogyasztás jelentős emelkedést mutat [→13.1]. Ezekben az országokban is a fogyasztás növekedésének üteme jóval elmarad a GDP növekedéséhez képest. Egyes országokban, például Kínában az egy főre jutó fogyasztás hosszabb időn át többé-kevésbé stagnált.¹⁹

Noha a bürokrácia akarná is emelni a fogyasztást, és az életszínvonalra vonatkozó tűrési határok mindenképpen ki is kényszerítik a fogyasztás egy minimumát, mindezek legfeljebb korlátot állítanak a felső vezetés belső motivációja elé, amely a beruházási hányad maximalizálása felé hajtja őket. Nemcsak a legfőbb vezetőnek vagy a legfelsőbb vezetők szűk csoportjának vasakarata érvényesül a magas beruházás–fogyasztás arány mellett döntésben, hanem az alája rendelt óriási bürokrácia is a beruházások növelésének irányába hajlik [→9.1, 9.2]. (Elegendő lesz csak a kulcsszavakra emlékeztetni: expanziós kényszer, puha költségvetési korlát, beruházási éhség.) A bürokrácia mikromotívumai és a központi irányítás makropolitikája egybeesik; a központi vezetés döntése a magas beruházási hányadról az egész hatalmi elit óhaját és akaratát fejezi ki.

A történelmi „funkcionalizmus” filozófiája azt sugalmazná: a klasszikus szocializmus intézményi rendszere, a bürokrácia motivációja azért olyan, amilyen, mert ez szolgálja leginkább az elmaradott ország gyors felzárkózását. A szegény, fejletlen ország türelmetlen sietsége kialakítja azt a politikai-gazdasági-ideológiai mechanizmust, amely a gyors növekedés erőltetéséhez nélkülözhetetlen.²⁰ Ez a szemlélet, noha tartalmaz igazságelemeket, egyoldalúnak tűnik. A könyv gondolatmenete azt sugallja, hogy kölcsönhatás van egyfelől a hatalmi struktúra, az ideológia és a tulajdonviszonyok, másfelől a gazdasági növekedés típusa között. Ezen a kölcsönhatáson belül az elsődleges kauzális irány az első tényezőcsoporttól a második felé mutat. Adatván a kommunista párt osztatlan hatalma, hivatalos ideológiája és a bürokratikus köztulajdon, ezeknek a

¹⁹ Kínában az állami vállalatok dolgozóinak reálbére 1957 és 1978 között 11,6 százalékkal csökkent. State Statistical Bureau (1985, 556. o.).

²⁰ A fenti kérdések tárgyalását lásd A. Nove könyvében (1964, különösen az 1. fejezet: Valóban szükség volt Sztálinra?). E. H. Carr–R. W. Davies [1969] (1974) a szovjet iparosítás és kollektivizálás történetét feldolgozó monumentális művükben határozottan azt a nézetet vallják, hogy Sztálin egy sajátos növekedési stratégia terméke volt. A. Erlich (1960) az 1920-as évek közgazdászainak szemüvegén keresztül mutatja be az erőszak szükségességéről vallott nézeteket. A. Nove (1989) könyve áttekinti a kérdésről folyó legújabb szovjet vitákat, és sok hasznos referenciával szolgál.

tényezőknek az együttes hatása a növekedés ütemének erőltetése [→ 15.1].

A beruházás és a fogyasztás arányainak meghatározása a legszorosabban összefügg azzal a problémakörrel, amit a neoklasszikus közgazdaságtan a döntéshozó időpreferenciájának nevez. A klasszikus szocializmus hivatalos ideológiája igyekezett azt a benyomást kelteni, mintha a vezetés „jövőpárti” lenne: a jövőendő nemzedék jobb élete kedvéért kívánna áldozatot a maitól. Szemléletesen fejezte ezt ki a sztálini korszak magyarországi vezetője, Rákosi Máttyás: „Ha nem tartunk mértéket, akkor mint rántott csirkét megesszük azt a tyúkot, amely jövőre aranytojást tojna...”²¹

Az erőltetett növekedés korszakának időpreferencia-rendszerében háromféle jelenség különböztethető meg. Az első: az *áldozat*, amelyet a lakosság hoz azzal, hogy le kell mondania a jelenlegi fogyasztás egy részéről, mégpedig olyan termékek és szolgáltatások elfogyasztásáról, amelyekre vonatkozóan a kielégítetlen szükséglet nem halmozódik fel, és nem halasztódik el későbbi időre. Ha az emberek tíz éven át a biológiaiailag kívánatos tejmenyiség felét fogyasztják, nem kompenzálja őket az, ha a következő tíz évben a kívánatos mennyiség másfélszeresét fogyaszthatják. Amit itt „megtakarított” a gazdaság, azt egyszer és mindenkorra takarította meg.

A második jelenség: a *halasztás*. Míg az áldozat kapcsán a fogyasztás folyamáról (flow-járól) van szó, itt most olyan tőke (stock) képzéséről, amely a fogyasztás szolgálatában áll: lakóépület, üzlethálózat, fogyasztási cikkek gyártó üzem stb. létesítéséről. A halasztás áldozattal jár, mivel visszatartja a jelen fogyasztást. Itt már nincs szó egyszer és mindenkorra „megtakarított” ráfordításról. Egyfelől: erőforrásokat szabadít fel más, jelenleg fontosabbnak minősített beruházási feladatokra. Másfelől viszont a pillanatnyilag el nem végzett akciókat el kell majd végezni később; az elhalasztott feladatok felhalmozódnak. Olyan ez, mint a jövő nemzedék számlájára felvett kölcsön; minden újabb halasztás tovább növeli ezt a belső adósságállományt.²²

A harmadik jelenség: a *mulasztás*. A halasztás tiszta esete nem okoz jóvátehetetlen bajt: a meg nem épített lakás, áruháza vagy ruhágyár megépíthető később. Mulasztásról akkor fogunk beszélni, ha irreverzibilis kár keletkezett. Különösen olyan folyamatok esetében jelentkezik ez, amelyek szerves fejlődést igényelnek (például a felsőoktatás, az egészségügy vagy a környezetvédelem területén). Ha itt egyes feladatokat évtizedeken át elhanyagolnak, akkor ez nem ellensúlyozható az erőforrá-

²¹ Rákosi Máttyás [1950] (1955, 244. o.).

²² A halasztás nem rendszerspecifikus jelenség, sokféle formában mutatkozik meg a kapitalista gazdaságban is. Példa erre a költségvetési forrásból finanszírozott infrastrukturális beruházások elhanyagolása számos fejlett országban.

sok hirtelen átcsoportosításával és kampányszerű helyrehozási akciókkal.²³

Az erőltetett növekedést az jellemzi, hogy a lakosság súlyos áldozatokat hoz [→13.1], miközben számos fejlesztési feladat esetében élesen mutatkozik mind a halasztás, mind a mulasztás jelensége. A fejezet további részében ismételten visszatérünk ezekre. Az időhorizont nem nagyon hosszú: a legközelebbi egy-két évtized alatt elérhető növekedési ütem maximalizálásának rendelik alá nemcsak a jelenlegi és a jövőbeli fogyasztást, de a távolabbi jövőben folytatandó termelés jelenlegi megalapozását is.

9.4 Prioritások

A beruházások allokációjában érvényesülő prioritások tárgyalását kezdjük az *ágazati szerkezet* áttekintésével!

1. *A beruházási javak prioritása.* Elsősorban azokat az ágazatokat fejlesztik, amelyek közvetlenül szolgálják a termelő állótké növelését, azaz a beruházási javak termelését. Körkörös, önmagába visszatérő, önmagát gerjesztő folyamat alakul ki: a beruházási javak termelésének növelése annak kedvéért, hogy több legyen az állótké, amelyen legfőképpen beruházási javakat kell termelni, hogy azok azután megint csak hozzájáruljanak az állótké növeléséhez és így tovább. Ezért indokoltnak látszik egy belső spirálról (vagy propellerről) beszélni, mert ez a körkörös mozgás előrehalad, egyre több beruházást, egyre több állótkét és végeredményben egyre több aggregált outputot eredményez.

A nagy sebességgel pörgő belső spirál magával vonja az összes többi ágazatot is, bár azok növekedése jóval lassúbb. A beruházások allokátorai, ha már magukévá tették a fenti elgondolást, legfeljebb olyan mértékig tartják érdemesnek a többi ágazat fejlesztését, amennyire az nélkülözhetetlen a belső spirál gyors előreforgásához. Az így kialakuló általános prioritást azután lefordítják néhány konkrét részprioritás, egyszerű „hüvelykujjszabály” nyelvére, amelyeket a beruházási tervek összeállításakor érvényesítenek.

2. *A hazai termelés prioritása az importtal szemben.* Az autarkiaira való törekvés rányomja bélyegét az ágazati szerkezet kialakítására. Ezt itt csak a teljesség kedvéért említjük [→14.1].

3. *A termelőszféra prioritása.* A marxi politikai gazdaságtan megkülönbözteti a „produktív” és az „improduktív” tevékenységet [→5.4]. A szocialista országokban a tervezés és a statisztika gyakorlati értelmezést ad ennek az elhatárolásnak: a kézzelfogható anyagi javak előállítását tekinti

²³ Az áldozat, a halasztás és a mulasztás összefüggéseit az 1972-es könyvem vizsgálja részletesebben.

a „termelősfférának”, míg a szolgáltatások zömét a „nem termelő sfférának”.²⁴ A prioritás: előnyben kell részesíteni a beruházásokban a produktív sfférát az improduktív sfférával szemben, illetve az anyagi javak termelését a szolgáltatásokkal szemben.²⁵

Az improduktív sfféra elhanyagolásának több oka van. A jelenkori kapitalizmusban a szolgáltatások egyik részét magántermelők, másik részét pedig költségvetési intézmények, továbbá non-profit szervezetek állítják elő. Ami az előbbi alszférát illeti, itt keresztültör a piaci koordináció útján a fogyasztói szuverenitás: a magántermelés kész annyi és olyan lakást, magánoktatást, magán-egészségügyi ellátást stb. kínálni, mint amennyire kereslet van. Ebben az alszférában számos nyereséges vállalkozási lehetőség adódik; ezért ez gyorsan fejlődik. Ami pedig a közszolgáltatásokra szánt erőforrások allokációját illeti, az – legalábbis parlamentáris demokráciákban – alá van vetve a demokratikus politikai processzusnak. A közszolgáltatási sfféra nem hanyagolható el, ha a lakosság többségét képviselő pártok készek megszavazni a fejlesztésre szánt összegeket. Ezzel szemben a klasszikus szocialista rendszer allokátorai nincsenek alávetve demokratikus ellenőrzésnek. Ugyanakkor számos olyan allokatív döntés, amely a kapitalizmusban végső soron a fogyasztó kezében van, itt átment a bürokrácia kezébe. Márpedig a bürokratikus gazdasági irányítás gyakorlóinak szemszögéből mindig akadnak sürgősebb feladatok, mint a szolgáltatás fejlesztése, amelyet halaszthatónak éreznek.

4. *Az I. osztály prioritása.* A marxi politikai gazdaságtan egy másik fontos osztályozása: a termelés I. és II. osztályának megkülönböztetése. Az előbbi a termelőeszközöket, az utóbbi a fogyasztási cikkeket állítja elő.²⁶

²⁴ Egyértelműen kivétel ez alól a közlekedés, amely Marx szerint produktív, mert a termelés meghosszabbítása a gyárkapun kívül. Kétértelmű a kereskedelem minősítése, mert az egyesíti magában a produktív és az improduktív elemeket. A statisztikai klasszifikációs problémáról lásd Árvay János könyvét (1973).

²⁵ A szocialista országok irodalmában megjelent még egy fajta osztályozás: a szűkebben vett termelő gazdasági szektor szembeállítása az infrastruktúrával (lásd Ehrlich Éva, 1985b). Terjedelmi korlátok nem engedik meg annak részletes tisztázását, hogy az infrastruktúra mennyiben esik egybe, illetve tér el a szolgáltatási szektornak a nyugati irodalomban szokásos körülhatárolásától. Annyi bizonyos, hogy az infrastruktúra a prioritásban nem részesülő, háttérbe szorított sfférák közé tartozik.

²⁶ Az I. osztály termékeinek halmaza nemcsak a beruházási javakat foglalja magában, hanem a folyó termeléshez felhasznált anyagokat és félkész termékeket is.

Az osztályozás (és ezzel együtt a prioritás) egyik problémája: igen sok az olyan jószág, amely – pusztán fizikai tulajdonságait tekintve – egyaránt szolgálhat termelőeszközként vagy fogyasztási cikként. Különösen így van ez, ha figyelembe vesszük a külkereskedelmet is: az exportált fogyasztási cikkért termelőeszköz importálható, és ennyiben a II. osztály is, közvetve, termelőeszközt állíthat elő (vagy a fordított esetben az I. osztály, a külkereskedelem közvetítésével, fogyasztási cikket).

Mindezek miatt a 4. részprioritás nem szolgálja egyértelműen az 1. alapvető prioritás következtetés érvényesülését.

A prioritás: előnyben kell részesíteni a beruházásokban az I. osztályt a II. osztállyal szemben.

5. *Az ipar prioritása.* A növekedés motorjának az ipart tekintik; az erőltetett növekedés stratégiája elsősorban gyorsított ütemű iparosítást jelent. A prioritás: az ipart előnyben kell részesíteni a beruházásokban minden más népgazdasági ággal szemben. Ezt a prioritást a 9.3 táblázat szemlélteti.

6. *A nehézipar prioritása.* A klasszikus rendszerben uralkodó hivatalos felfogás a gépesítésben látja a termelékenység növelésének és a technikai fejlődésnek a fő eszközét. Mind a gépek, mind a hadiipari termékek előállításához nagy mennyiségben használnak fel acélt és más fémeket. A prioritás: az iparosításon belül elsősorban a nehézipart és még ezen belül is a gépipart és a kohászatot kell előnyben részesíteni.²⁷

A felsorolt prioritások merev érvényesítése diszharmonikus, eltorzult ágazati szerkezethez vezet. Az erőforrások rendkívüli mértékű összpontosítása a belső spirál gyorsabb forgatására eredményesnek mutatkozik az erőltetett növekedés első évtizedeiben, mert a prioritásban részesülő ágazatok igen gyorsan nőnek. Eközben azonban más ágazatok lemaradnak; egyesek közülük igen erőteljesen. Minél távolabb esnek a belső spiráltól, minél kevésbé akadályozzák, legalábbis egy ideig, annak pörgését, annál inkább háttérbe szorulnak. Lemaradnak a főként fogyasztási cikkekkel termelő ágazatok, a szolgáltatások; utóbbi szférán belül különösen a lakásépítés, a kommunális szolgáltatás, a kereskedelem. Lemarad a mezőgazdaság és a közlekedés is.

Mindez magával hozza mind a három jelenséget, amelyről az előző alfejezetben szoltunk: az erőltetett növekedés korszakában élő nemzedékek súlyos áldozatait, a prioritásban nem részesített, háttérbe szorult feladatok halasztását, és az elhalasztott teendők felgyülemelését későbbi nemzedékek terhére, és végül mulasztásokat, jóvátehetetlen károkat.²⁸

²⁷ Szemléltetésül először egy szovjet adat: 1917 és 1976 között az ipari beruházások 84 százaléka jutott a nehéziparnak. Sztatisztika (1977, 436. o.).

A másik illusztráció kínai: a nehéz hidraulikus prések száma Kínában megegyezik az EK-országok együttesében működő hasonló prések számával. Eközben az egy főre jutó GNP Kínában csupán huszadrésze az EK-belinek. Egy kínai közgazdász megállapítja: „A nehézipar szerkezete és mérete meghaladja a gazdaság által elviselhető méreteket”. S. Zhou (1982, 30–31. o.).

Végül néhány romániai adat: 1951 és 1981 között az összes beruházások több mint fele az iparra jutott; ennek 77–80 százaléka a nehézipar fejlesztésére fordítódott. M. Shafir (1985, 108. o.).

²⁸ Irreverzibilis mulasztások történtek több szocialista országban az egészségügyben és a felsőoktatásban. A Szovjetunióban és több kelet-európai országban az egészségügyben kialakult súlyos helyzet hozzájárult a kedvezőtlen demográfiai jelenségekhez: a várható élettartam alacsony, a gyermekhalandóság magas szintjéhez.

A Szovjetunióban 1960 és 1984 között a halandósági ráta 7,1 ezrelékről 10,8 ezrelékre növekedett, és az átlagos várható élettartam 70-ről 67,7 évre csökkent, szemben a nyugati vi- ➔

9.3 TÁBLÁZAT

Ipari* beruházás az összes beruházás százalékában – nemzetközi összehasonlítás

Ország	Változatlan árakon számított éves átlag	
	1965–1973	1973–1983
<i>Szocialista országok</i>		
Bulgária	44,5	42,3
Csehszlovákia	37,6	38,0
Kelet-Németország	50,2	–
Kína ^b	51,5 ^c	54,0 ^d
Lengyelország	38,8	38,0
Magyarország	34,8	34,2
Románia	47,9	49,3
Szovjetunió	35,0	35,3
	1965–1973	1973–1980
<i>Kapitalista országok</i>		
Belgium	28,7	24,9
Dánia	16,1 ^c	16,7
Egyesült Királyság	31,3	32,4
Finnország	24,6	27,1
Franciaország	24,6	23,9
Írország	25,9	29,0
Nyugat-Németország	25,6	24,4

Forrás: Mihályi Péter összeállítása a következő források alapján: United Nations (1986c, 13. és 16. táblázat) és Központi Statisztikai Hivatal (1986, 28. o.).

^a A szocialista országok esetében az ipar a feldolgozóipart, valamint az energia-, a fűtőanyag- és az üzemanyagipart foglalja magában. A kapitalista országok esetében az ipar a feldolgozóipar, az energia-, a fűtőanyag- és üzemanyagipar, valamint a villamosenergia-, a gáz- és vízszolgáltatások adatait tartalmazza.

^b Változatlan árakon számított állami beruházás.

^c 1953–1962.

^d 1971–1980.

^e 1966–1973.

7. A hadiipar prioritása. A fegyveres erők beruházási igényei, beleértve a hadsereget és a rendőrséget, feltétlen prioritást élveznek a civil fejlesztési feladatokkal szemben.²⁹ Ez egyrészt szorosan kapcsolódik a 3., az 5. és a 6. prioritáshoz; ezek mindegyike nemcsak az 1. pontban említett belső spirál felpörgetését szolgálja, hanem egyúttal a hadiipar fejlesztését is. Másrészt e prioritás önmagában is jelentkezik: a közvetlenül katonai cé-

lág 74–78 évével. A gyermekhalandósági ráta 25 ezrelék volt a fenti időszakban, a nyugati országok 6–10 ezrelékével szemben. Lásd A. G. Aganbegjan (1989, 228–229. o.).

Még ha valószínű fordulat következne is be az erőforrások elosztásában az egészségügy javára (s erre eddig nem került sor), akkor is évtizedekig tartana a káros trendek megváltozása.

²⁹ Ezen a helyen érdemes megemlíteni a szektor helyzetét a folyó termelés koordinálásában. A katonai célú termelés jelentős része szervezetileg is elválik a civiltől: külön minisztérium vagy szektorigazgatóság alá tartozik. De ahol átfedés van, a katonai rendelkezések teljesítése zöld utat kap, és még súlyos hiányok esetén is soron kívül teljesítik. Lásd C. Davies (1990).

lokat szolgáló üzemek létesítése különlegesen nagy figyelmet kap a beruházások allokációjában. Ez csak részlegesen olvasható ki a nyilvánosságra hozott tervekben, mert a katonai és a rendőrségi célokat szolgáló beruházások számottevő részét eltitkolják.

Az ágazati arányokkal kapcsolatos prioritások áttekintése után rátérünk azokra a prioritásokra, amelyek a mikroszerkezet kialakításánál érvényesülnek. Hármat emelünk ki közülük.

8. *Új létesítmények prioritása.* A gazdaság irányítói minél több új üzemet akarnak létesíteni, miközben elhanyagolják a már meglévő régi üzemek gondos karbantartását. Ezt a prioritást kizárólag politikai szempontok indokolják.³⁰ Az elmaradottság leküzdésének, a gyors gazdasági fejlődésnek sokkal látványosabb reprezentánsa egy vadonatúj üzem létrehozása, mint egy régi üzem gépeit, épületeit gondosan karbantartó, szürke tevékenység. Az új üzem létesítésének haladásáról büszke jelentések közölhetők, az ünnepélyes átadás országos eseménnyé válhat. Erre az építési pátoszra szüksége van az erőltetett növekedés politikájának, amely termelést növelő tényezőnek, erőforrásnak tekinti a dolgozók lelkesedését.

Noha ez a prioritás a termelési beruházásokkal kapcsolatban a leginkább szembeszökő, érvényesül a többi területen is. Egy új lakótelep építése több erőforrást kap, mint az előző rendszertől örökölt lakásállomány fenntartása; hasonló a helyzet az új iskolákkal, egyetemekkel, vasútvonalakkal stb.

Ez a prioritás is halasztó jellegű. Ideiglenesen felszabadul a karbantartáshoz-felújításhoz szükséges erőforrások egy része, és ez rövid távon felhasználható magasabb prioritású feladatokhoz. A halasztás azonban előbbutóbb megbosszulja magát, és a növekedés fékjévé válik.

9. *Nagy létesítmények prioritása.* A gazdaság irányítói vonzódnak ahhoz, ami nagy, és még inkább ahhoz, ami óriási. Sokszor valóságos „gigantománia” érvényesül.³¹

Nem csak az anyagi termelés szférájában figyelhető meg ez a jelenség. Ha ez gyakorlatilag egyáltalán megvalósítható, a különböző szolgáltatási intézmények esetében is (legyen az egyetem, könyvtár vagy kórház) lehetőleg minél nagyobb egységeket kívánnak létrehozni.

³⁰ Ez a jelenség szemlélteti a már korábban tett megállapítást [→5.3]: a bürokratikus vezető nem érzi igazán tulajdonosnak önmagát. A tulajdonos nem tűri el saját vagyonának folyamatos leromlását, ha képes azt megakadályozni.

³¹ Nemcsak az új létesítmények méretének megválasztásában érvényesül ez a preferencia, hanem a már meglévő vállalatok szervezeti formáinak kialakításában is. A folyamat tulajdonképpen már az államosításokkal és a mezőgazdaság, valamint a kisipar kollektivizálásával elkezdődik, amely a családi kisüzem és a kapitalista kisvállalat helyébe köztulajdonú nagyvállalatokat és szövetkezeteket hoz létre. A folyamat már akkor kiegészül, és később is folytatódik állami vállalatok, illetve szövetkezetek egyesítésének újabb és újabb hullámaival. Ennek következtében a klasszikus szocialista rendszerben a termelés igen erősen koncentrált [→17.2–17.6 táblázatok].

Sokféle tényező sodorja a döntéshozókat e prioritás irányába.³² Az első: a nagyobb mérettől, a nagyobb kibocsátási volumentől várt megtakarítás (economies of scale).³³ A gyakorlatban azonban a nagyobb volumen nemcsak megtakarításokkal jár együtt, hanem többletráfordításokkal is. A kettő egyenlege dönti el, hogy tisztán gazdasági szempontból mi a legkedvezőbb üzemméret.³⁴ Az ágazat jellegétől, a technológiától, a vezetők képességeitől, a piac szerkezetétől és sok egyéb tényezőtől függ, hol és mikor milyen üzemméret a legelőnyösebb. Ez magyarázza meg azt, hogy a piaci versenyben egymás mellett élnek különböző méretű szervezetek. Az erőltetett növekedés során viszont gyakran jönnek létre olyan óriás méretű vállalatok és intézmények, amelyeknél hatékonyabb lenne több közepes vagy akár kis-méretű egység. Bízást elmondható, hogy a nagyobb egység létrejöttének feltétel nélküli preferálása nem járul hozzá a növekedés gyors üteméhez.

A gazdasági megfontolásokkal egyenrangú vagy még fontosabb szerepet kapnak a hatalmi szempontok. A fölérendelt vezető könnyebben tud kézben tartani kisebb számú alárendeltet. Ami pedig az alárendelt egység vezetőjét, mondjuk egy vállalat vagy közintézmény igazgatóját illeti, az ő hatalma nyilvánvalóan megnő, ha az irányítására bízott egység nagyobb lesz.

10. *Kiemelt termékek és beruházások prioritása.* A kiemelt termékek száma több ezer [→7.2]. Még ezek közül is kiemelhető egy szűkebb halmaz, a „legheslegfontosabb” termékek együttese. Nemcsak az éves termelési tervekben és azok végrehajtása során részesülnek ezek különleges figyelemben, hanem a beruházások allokációjában és a beruházási döntések megvalósításában is. Az acéliparban az a legfontosabb, hogy azok az üzemszerek készüljenek el mielőbb, amelyek közvetlenül kibocsátják az acélt és a legszélesebb körben használt hengerelt acélféleségeket. A mezőgazdasági gépek gyártásában a legfontosabb teendő azoknak az üzemszereknek a befejezése, amelyeknek kapuján kigördülnek a kész traktorok és kombájnok. Viszont sokkal kevésbé törődnek azzal, hogy a kiemelt termékek gyártását kiszolgáló valamennyi segédüzem, alkatrészszállító vállalat, a közlekedési hálózat, a karbantartási műhelyek, a raktárak is kellő mértékben és időben termelni tudjanak. A felhasználó (példáinkban az acélipar termékeit feldolgozó gépipar vagy a mezőgazdasági gépipar termékeit alkalmazó mezőgazdaság) nemcsak a kiemelt termékeket igényli, hanem ezerféle komplementer terméket is. Ezek arányos fejlesztése azonban elmarad a kiemelt termékek növeléséhez képest.

Ez a jelenség sok fennakadást okoz a termelésben, és egyik oka a krónikus hiánynak [→12.1]. A nyilvánvaló gazdasági hátrányok ellenére a ten-

³² Rokon, bár nem teljesen azonos kérdés vetődött fel a kollektivizálás elemzésekor [→5.5].

³³ E gondolat meggyökeredzésében szerepe van Marx és Lenin közgazdasági gondolatainak, amelyekben nagy hangsúlyt kap a koncentráció tendenciája és a nagyüzem előnye a kisüzemmel szemben.

³⁴ Lásd az 5.5 alfejezet 27. lábjegyzetében szereplő referenciákat.

dencia megmagyarázható a körülményekkel. Itt is felvetődik az általános információs probléma [→7.7]: a központosított bürokratikus döntéshozatal képtelen ezerféle feladatnak egyszerre egyforma figyelmet szentelni. A „kiemelés” teszi egyáltalán kezelhetővé a feladatot. Ehhez kapcsolódnak a tömegmozgósítás, a politikai kampány és propaganda szempontjai. Ezeknek is összpontosítaniuk kell aránylag kisszámú akcióra, ha hatásosak kívánnak lenni.

Rokon jelenség a kiemelt beruházások prioritása. A kettő részben át is fedi egymást, mivel a kiemelt beruházások zöme elkészülte után kiemelt termékeket állít elő. A kiemelt beruházási akciók a hatalmi elit dédelgetett kedvencei. Nimbusz övezi egy-egy új létesítmény megvalósítását; sűrűn foglalkozik vele a sajtó és a telekommunikáció; a megvalósulást sokszorosan ellenőrzi az apparátus valamennyi ága. A kiemelt beruházás igényeinek „zöld útja” van; a legnagyobb hiányok közepette is soron kívül részül szállítmányokban. Mindaz, amit a jelen fejezet általánosságban mond el a növekedés erőltetéséről, hajszáról, türelmetlen sietségről, kézzelfoghatóan érzékelhető egy-egy kiemelt beruházás eseményeinek sorozatán.

Az egyoldalú figyelem a „kiemelt termékekre” és a „kiemelt beruházásokra” bizonyos szempontból szintén a halasztás jelenséghéjához tartozik. Ha a kiemelt termék kibocsátása gyorsan nő, azt hirdetni lehet a tervjelentésekben. Ha befejeződött a kiemelt beruházás, ez azonnal látványos eredményt nyújt. A többi, nem kiemelt termék termelésének viszonylagos elmaradása, a kiszolgáló termelési apparátus párhuzamos kiépítésének háttérbe szorítása, és a nem kiemelt beruházási akciók fél kézzel való, figyelmetlenebb kezelése ehhez képest késleltetve érezteti fékező hatását, bár ez a hatás végül is nem marad el.

11. *Gazdaságfejlesztés a környezet rovására.* A termelés növelése az erdők és más zöldterületek tönkretétele, a vizek és a légkör szennyezése, a természetes állatvilág pusztítása árán megy végbe. Ehhez hozzájárulnak más emberi tevékenységek (közlekedés, fűtés, városi civilizáció stb.) okozta környezeti ártalmak. A beruházás és a környezetvédelem kapcsolata két formában jelentkezik.

1. Biztosítják-e, hogy a termelési vagy egyéb célú beruházási akciók, majd az akciók által megalkotott létesítmények nem rombolják a környezetet? A környezet kímélése többletráfordításokkal jár. (Például drágább szennyvíz-elvezetési eljárásra, a füst szűrésére van szükség.) A válasz többnyire nemleges; az erőltetett növekedés közepette elfeledkeznek ezekről a többletráfordításokról. Különösen a fejlettség alacsonyabb fokán ítélik úgy meg a helyzetet, hogy még alig van ipar, városi közlekedés stb., amely szennyezné a vizeket és a levegőt; ez csupán az iparilag fejlett kapitalista országok problémája.

2. Szerepelnek-e olyan speciális beruházási akciók a tervekben (és különösen a kiemelt beruházások között), amelyek rendeltetése kifejezetten a környezet védelme, esetleg korábbi rombolások helyreállítása? (Példá-

ul új szennyvíztisztítók, környezetvédelmi berendezéseket előállító üzemek létesítése.) A válasz megint csak többnyire nemleges. Olyan akciók ezek, amelyek távol esnek az első számú prioritásoktól és a belső spiráltól. A speciális környezetvédelmi beruházások megtakarítása erőforrásokat szabadít fel a magasabb prioritású teendők számára.

A természeti környezet károsítása nem rendszerspecifikus. Minden más társadalmi rendszer is hajlamos rá; a kapitalista rendszer súlyos ártalmak közé tartozik. Sokan éppen a mohó és önző magántulajdon megszüntetésétől és az előrelátó tervezéstől remélték a környezetrombolás megszüntetését. Ez azonban nem következett be. A klasszikus szocialista rendszer bürokráciája a növekedés erőltetése, a hajsza, a türelmetlen sietség közepette nem kevésbé mohó és rövidlátó ebben a tekintetben, mint amilyenek a többi rendszer döntéshozói. Ehhez még egy rendszerspecifikus hátrány társul: nincs mód független, erős, a gazdasági döntéshozókkal szükség esetén szembeszegülni képes környezetvédő társadalmi mozgalom megszerveződésére. A 9.4 táblázat a két országcsoporthoz kénnoxid-kibocsátását – ez a hatóanyag az ártalmas savas esők egyik előidézője – hasonlítja össze.

9.4 TÁBLÁZAT

Légszennyezés – nemzetközi összehasonlítás, 1985

Ország	Kénnoxid-kibocsátás (kg/fő)
<i>Szocialista országok</i>	
Csehszlovákia	203 ^a
Kelet-Németország	300
Lengyelország	116
Magyarország	132
<i>Kapitalista országok</i>	
Ausztria	18 ^a
Egyesült Államok	90
Egyesült Királyság	65
Finnország	73
Franciaország	31
Írország	39
Nyugat-Németország	42
Portugália	32
Spanyolország	75

Forrás: Mihályi Péter összeállítása a következő források alapján: United Nations (1987, I-30. o.) és az Egyesült Nemzetek Szervezete Európai Gazdasági Bizottsága titkárságának közlése.

Megjegyzés: A levegő kénnoxid-szennyezettsége erős pozitív korrelációt mutat az ipari fejlettségi szinttel és a gépkocsisűrűséggel. A környezetvédelem súlyos elhanyagolását jelzi, hogy a levegő szennyezettsége már viszonylag alacsony gazdasági fejlettségi szinten is emelkedni kezdett.

^a Csak kén-dioxid.

A környezetvédelem elhanyagolása is a halasztás (sőt részben az irreverzibilis mulasztás) jelenségei közé tartozik. Nem folytatható vég nélkül, mert előbb-utóbb a termelést is fékezi, és az élet minőségét rontó hatása fokozza a lakosság elégedetlenségét.

A prioritások áttekintésének végére érve megjegyezzük: a lista bizonyára nem teljes, de talán a legfontosabbak szerepelnek benne. A prioritások egy részét hangsúlyozottan deklarálja a hivatalos ideológia, más részüket nem hirdeti meg, sőt restelli vagy esetleg tagadja is őket. De azért a restellt-tagadott prioritások is keresztültörnek a gyakorlatban.

Azok számára, akik szívesen gondolkodnak az optimalizálási modellek gondolati keretében, az erőltetett növekedés célja a következőképpen jellemezhető: a cél nem a széles értelemben vett társadalmi jólét maximalizálása. A maximalizálási feladat időhorizontja nem végtelen, de történelmi léptékkal mérve még csak nem is igazán „hosszú távú”. A cél sokkal szűkebb és sokkal inkább rövidlátó: maximalizálni a hivatalos statisztikában számba vett aggregált output növekedési ütemét, mégpedig történelmi léptékkal mérve „közep távon”, azaz a soron következő egy-két évtizedben. Éppen ezt szolgálják a fentiekben ismertetett prioritások, amelyek csak átmenetileg képesek előmozdítani a növekedés ütemének felgyorsítását.³⁵ Az 1.–11. prioritások következményeképpen a gazdaság szerkezete diszharmonikussá válik, és ebben a diszharmonikus állapotban merevedik meg.

9.5 Extenzív és intenzív módszerek

A továbbiakban a termelési tényezők és az output közötti kapcsolatokat vizsgáljuk a növekedés folyamatában. A kérdéskörnek hatalmas általános elméleti irodalma van. Számos fontos kísérlet történt annak tisztázására, mennyiben alkalmazhatóak a kapitalista rendszerekre vonatkozóan kidolgozott elemzési módszerek, elsősorban az aggregált termelési függvények és az ezekre épülő növekedési modellek a szocialista rendszerre.³⁶ A leg súlyosabb nehézséget az adatok hiánya vagy megbízhatatlansága okozza.

³⁵ Bár még ez a hatás is messzemenően függ attól, hogyan méri a növekedést. Számos összefüggésben csupán a növekedés látszata keletkezik. A kérdésre visszatérünk [→9.7].

³⁶ A termelési tényezők és az output összefüggéseivel foglalkozó statisztikai-ökonometria irodalomból első helyen Abram Bergson munkásságát kell megemlíteni, amely nagy befolyást gyakorolt más kutatókra is. Legutóbbi munkái közül a szovjet növekedéssel és technikai fejlődéssel foglalkozó (1983) tanulmányra hívjuk fel a figyelmet. Ugyancsak kiemelkedő hozzájárulást jelentenek a szovjet növekedés ökonometria elemzéséhez a következő munkák: P. Desai (1976), (1986a), (1986b), (1987), V. Kontorovich (1986) és M. L. Weitzman (1970), (1983). Összefoglaló áttekintést ad a szovjet növekedésre ható tényezőkről E. A. Hewett reformról szóló könyve (1988, 2. fejezet).

Kína növekedését is számos tanulmány elemzi ökonometria módszerekkel. Külön is megemlítiük a Világbank (1985) jelentését, valamint K. Chen *et al.* (1988) tanulmányát.

A mérés nehézségeire még visszatérünk [→9.7]. Mindenesetre az alábbiakban nem vállalkozunk a kérdéstről folyó vita áttekintésére és a számszerű eredmények ismertetésére sem. A következő fejtegetések kizárólag arra törekszenek, hogy osztályozzák a termelési tényezők és az output közötti összefüggések fő típusait, és megvilágítsák egy-egy összefüggés rendszerspecifikus szerepét.

Az egyszerűség kedvéért két fő csoportba soroljuk a tényező–output összefüggéseket. Az első csoportban azokat a hatásokat tekintjük át, amelyeket egyik vagy másik tényező növelése okoz. Például nő a tőkeállomány vagy a termelésre fordított összes munkaidő, és ezzel arányosan nő az output. A második csoportban pedig azok a hatások szerepelnek, amelyeket egy-egy tényező termelékenységének növekedése idéz elő. Például nő a tőke vagy a munka termelékenysége, és ez idézi elő az output növekedését. Míg a nyugati irodalomban ez a megkülönböztetés és az ezzel együtt járó terminológia eléggé elterjedt, a szocialista szerzők inkább egy másik fogalompárt használnak, megkülönböztetve a növekedés extenzív és intenzív módszereit. A két fogalompár szinonim: tényezőnövekedés = extenzív módszer; tényezőtermelékenység növekedése = intenzív módszer. A könyv a következőkben többnyire a „keleti” szóhasználatot veszi át.

Mielőtt a részletes áttekintést megkezdendők, még egy előzetes figyelemztetésre van szükség. Az extenzív és az intenzív módszerek szigorú elhatárolása egymástól csupán az absztrakt elemzés szintjén végezhető el. A valóságban ezek rendszerint együttesen jelentkeznek. A leggondosabb ökonometriai vizsgálatok is igen nagy nehézségbe ütköznek, amikor megkísérik számszerűen különválasztani a hatásokat. Mi nem is próbálkozunk ezzel, mert a könyv programjának megvalósításához, a rendszer szabályosságainak megmagyarázásához ez nem szükséges.

A klasszikus szocialista rendszerben az extenzív módszerek dominálnak, amit elsősorban az magyaráz, hogy többnyire elmaradott, vontatottan növekvő, erőforrásait extenzív szempontból rosszul kihasználó országokban kerül hatalomra a szocialista rend, és ezért kézenfekvőek az erőforrások extenzívebb kihasználásának lehetőségei.³⁷

1. *A foglalkoztatott létszám növelése.* A hatalom átvételekor rendszerint nyílt munkanélküliség van; főként a mezőgazdaságban rejtett alulfoglalkoztatottság mutatkozik. Alacsony a női foglalkoztatás. Ha csak a legfon-

Más szocialista országokra vonatkozóan sokkal szűkösebb az irodalom. Kiemeljük T. P. Alton (1977) összefoglaló írását.

Átfogó, a jelen könyvben alkalmazott osztályozással sok tekintetben rokon áttekintés nyerhető F. L. Pryor (1985) könyvéből.

³⁷ Rimler Judit (1986b) összehasonlítja a magyar és az osztrák munkaerő kihasználását. Az elemzésből kiderül: a munkaerő extenzív kihasználása Magyarországon, intenzív kihasználása viszont Ausztriában volt nagyobb.

tosabb két termelési tényezőt, a tőkét és a munkát tartjuk szem előtt: a gazdaságból roppant nagy beruházási hányad préselhető ki, és ez tetszés szerint társítható a bőségesen rendelkezésre álló munkaerővel. A rendszer él ezzel a lehetőséggel; a foglalkoztatott létszám gyorsan nő [→ 10.1].

A két jelenség együttvéve, tehát a magas beruházási hányad plusz a foglalkoztatott létszám folyamatos és gyors növekedése a klasszikus rendszerben elért magas növekedési ütem két fő magyarázó tényezője, különösen az első egy-két évtizedben.

2. A munkaidő meghosszabbítása. Noha a beruházási volumen óriási, az állótőke mégis aránylag szűkösebb, mint az egyelőre még bőven rendelkezésre álló munkaerő. Ezért a gazdasági irányítás arra törekszik, hogy az adott állótőkét minél több munkával kombinálja, azaz a nap 24 órájából, a hét 168 órájából minél több legyen a munkarend szerinti üzemidő. Általában több és hosszabb műszakban dolgoznak a klasszikus szocialista rendszer legtöbb üzemében és intézményében, mint a kapitalista rendszerben.

A munkaidő meghosszabbítása egyike azoknak a tényezőknek, amelyek hozzájárulnak a növekedési ütem gyorsításához.³⁸ Sok országban a bürokrácia akkor is nehezen tesz engedményeket a munkaidő hosszában, amikor a gazdaság már magasabb fejlettségi szintet ért el, és a dolgozók rövidebb munkaidőt igényelnek. Nincsenek a munkások érdekeiért keményen küzdő független szakszervezetek, amelyek kiharcolnák ezeknek az igényeknek a teljesítését.

Az 1. és 2. pontokhoz hozzá kell tenni: ezek az extenzív lehetőségek végesek; a munkaerő-tartalék valamikor kimerül. Amikor ez bekövetkezik, akkor ez lesz a legfontosabb körülmény, amely a növekedést lefékezi.³⁹

3. A megművelt földterület növelése. Mód van korábban nem hasznosított földterület mezőgazdasági termőterületként való hasznosítására. Ez a lehetőség is előbb-utóbb kimerül.

4. Az ásványi kincsek hasznosításának kibővítése. Mód van az ásványi kincsek hasznosításának extenzív bővítésére, bár ez sok helyütt csak egyre növekvő költségekkel végezhető el, vagy pedig ez a lehetőség is idővel kimerül.

Az extenzív módszerekről mondottakhoz még egy összefoglaló megjegyzés fűzhető. A kialakult helyzet hasonlít ahhoz, ami más rendszerekben háború idején áll elő. A klasszikus szocializmus békeidőben is mo-

³⁸ A tendencia, a gazdaság ágazatait tekintve, nem egyértelmű. A családi üzemben dolgozó paraszt vagy kisiparos hajszolja önmagát és családját. Az államosítás és kollektivizálás után megváltozik a helyzet. A mezőgazdasági szövetkezeti tagok szövetkezeti munkaideje rövidebb, mint amennyi az összesített családi munkaidő volt akkor, amikor saját földjükön dolgoztak.

³⁹ A kérdés irodalmában elterjedt a következő megfogalmazás: a munkaerő-tartalék kimerülésével véget ér a növekedés extenzív korszaka, és megkezdődik az intenzív korszak. Noha a szerző korábbi munkáiban maga is használta ezt a periodizálást, a jelen könyv már nem teszi ezt, mert némileg pontatlan.

gósításos gazdaság (mobilization economy).⁴⁰ Már említettük, hogy a hivatalos ideológia állandó „háborútudatot” sugalmaz: a gazdasági építés – harc az elmaradottság ellen, a külső és belső ellenség ellen [→4.5]. Senki és semmi sem vonhatja ki magát; minden épkézláb ember és minden tárgyi erőforrás mozgósítására szükség van ebben a harcban.

A továbbiakban a különböző *intenzív* módszereket tekintjük át azzal az előzetes megjegyzéssel, hogy az erőltetett növekedés gyakorlatában ezek összefonódva érvényesülnek.

1. *A munka intenzitása.* Az adott fizikai inputokkal elérhető output számottevő mértékben függ attól, mekkora figyelemmel, gondossággal, szorgalommal, egyszerűen milyen intenzitással végzi munkáját a dolgozó. A szocializmus hívei a forradalom előtt és után abban bíznak, hogy a kapitalizmus uralma alól felszabadult dolgozó sokkal lelkesebben, szorgalmasabban, intenzívebben fog dolgozni, mint a kapitalizmus bérmunkása. Ennek sok jele mutatkozik, legalábbis a forradalmi átmeneti szakaszban [→2.4, 6.6], és a klasszikus rendszerben sem szűnik meg teljesen a lelkesedés.⁴¹ A kezdeti lelkesedést azonban igen sok emberben felváltja a fásultság, és az a szemlélet, hogy csak annyit és úgy dolgozzon, amennyit és ahogyan megfizetik őt. Ekkor már az válik perdöntővé, jól működnek-e az anyagi és erkölcsi ösztönzők, amelyeknek intenzívebb munkára és fegyelemre kellene készítenie a dolgozókat. Ekörül sok a súlyos probléma [→10.4, 10.5]. A rendszernek nem sikerült kellően hatásos gazdasági ösztönzési sémákat találni.

2. *Műszaki fejlődés.* A klasszikus rendszer keretében számottevő műszaki fejlődés megy végbe. Ennek egy része szorosan hozzátartozik a szocialista építés pátozához: az első villanyfény a faluban, az első traktorok a földeken, az első automaták a gyárakban.

Az alapos vizsgálatok azt mutatják, hogy noha valóban végbemegy műszaki fejlődés, annak hozzájárulása a növekedéshez aránylag szerény. Ráadásul még ez a mérsékelt fejlődés is lassul a klasszikus rendszer kései szakaszaiban.⁴² A műszaki fejlődés alapján véve követő, utánzó jellegű; a fejlett kapitalista országokban bevezetett új technológiákat és új termékeket veszik át, rendszerint nagy késéssel [→12.11].

3. *A munkaerő szaktudásának fejlődése.* Noha bizonyos értelemben a

⁴⁰ P. Hanson (1971) találó jellemzése.

⁴¹ Ennek egyik megnyilvánulása volt a Szovjetunióban a sztahanovista mozgalom. Más szocialista országokban is kibontakoztak hasonló (úgynevezett szocialista munkaversenystb.) mozgalmak. Ezekben összefonódott a rendkívüli áldozatokra hajlandó, nagy szaktudású emberek valóban termelékeny erőfeszítése a manipulációval – a többiek serkentésének érdekében –, látszatrekordok mesterséges előállításával. A. Wajda lengyel filmrendező *Márványember* című filmje érzékletesen szemléltette ezt a kettősséget.

⁴² Figyelemre méltó adatokat közöl a szovjet technikai fejlődésről V. Kontorovich (1986). J. Klacek és A. Nesporová (1984) kimutatják, hogy Csehszlovákiában a műszaki fejlődés kis-mértékben és csökkenő arányban járult hozzá a növekedéshez. További hivatkozások találhatók a 12.11 alfejezetben.

műszaki fejlődés részének is tekinthető, érdemes külön pontként tárgyalni. Az erőltetett növekedésre jellemző, hogy tömegesen vállal foglalkoztatást üzemekben, elsősorban az iparban olyan munkaerő, amely ehhez nem szokott és nem rendelkezik szakképzettséggel. Noha végül is hosszabb távot tekintve nő a szaktudás, a munkaerő minőségi fejlődése messze elmarad a termelés rohamosan növekvő szaktudásigénye mögött.

4. *A szervezethez javítása.* A termelés munkarend szerinti (például éjjeli vagy vasárnapi) szüneteltetését el kell határolni attól a jelenségtől, amikor fennakadások miatt áll a termelés. Például azért, mert nem érkezett meg az anyag, nincs a helyén a munkás, elromlott a gép.⁴³ Minél szervezettebb és fegyelmezettebb a termelés és a termékek áramlása a felhasználóhoz, annál kevesebb az ilyesfajta elvesztegetett idő.⁴⁴

A klasszikus szocializmus ebben a tekintetben rosszul áll. A vállalatvezetés színvonala és a termelés belső szervezethez elmaradott. Egyszerre jelentkeznek olyan körülmények, amelyek minden fejlődő országra jellemzőek (például a faluról frissen az iparba került munkaerő alacsony termelési kultúrája) és rendszerspecifikus hatások (például a beruházási feszültség és más krónikus hiányjelenségek okozta fennakadások). Ez tehát olyan intenzív módszer, amely alig járul hozzá a termelés növeléséhez.

5. *Mennyiség a minőség rovására.* A minőség szót itt abban a hétköznapi értelemben használjuk, amiben a mérnök, amikor a gép vagy az anyag minőségéről, vagy a bolti vevő, amikor az áru minőségéről beszél. Sok tulajdonságot foglal magában: korszerűség, esztétikum, hibátlan anyag és hibátlan kivitelezés, tartósság és így tovább. Ha a termelő arra törekszik, hogy az itt említett és hasonló használati tulajdonságok szempontjából minél jobb terméket állítson elő, akkor erre rendszerint több erőforrást kell felhasználnia. És megfordítva: erőforrásokat takarít meg, ha hajlandó az output adott mennyisége mellett rontani a minőséget.

A kapitalista tulajdonformák és a piaci koordináció erős ösztönzést adnak a minőség javítására. Amint arra Schumpeter elmélete rámutat: az a vállalkozó kerül nyertes helyzetbe, amelyik új, jobb és korszerűbb termékkel hódítja meg a piacot. Nem központi intézkedések, hanem a mikroszinten érvényesülő belső ösztönzők biztosítják a minőség javulását. Ezek a belső előrehajtó erők hiányoznak a klasszikus szocialista rendszerben.

Ebben a mennyiség és a minőség közti átváltási lehetőségben (trade-off-ban) a klasszikus szocializmus gazdasági vezetőjét minden a mennyiség irányába sarkallja. Már szólunk a „mennyiségi hajszáról” [→7.6]. A terv

⁴³ Az állótöke kihasználásáról szóló irodalom ebben az értelemben különbözteti meg a kapacitás extenzív és intenzív kihasználását. A jelen áttekintésben az előbbi az extenzív módszerek 2. pontjában, az utóbbit részben az intenzív módszerek 3. pontjában tárgyaljuk.

⁴⁴ A termelési függvényeket alkalmazó makroökonometria irodalom modelljeiben rendszerint nem válik el a 2. és a 3. intenzív módszer. Az úgynevezett reziduális faktor e két módszer együttes hatását hivatott kifejezni.

és a direkt bürokratikus szabályozás a mennyiségi előirányzatok teljesítését állítja előtérbe: ezt mérik, ha csak lehet, fizikai mutatókkal vagy pedig a finom árnyalatokat tükrözni képtelen, durva súlyrendszerrel aggregált volumenmutatókkal. A minőség javításáról szoktak ugyan szólni hivatalos nyilatkozatokban, de azt a bürokratikus koordináció nem tudja és nem is nagyon akarja kikényszeríteni.

Mindenesetre a mennyiség növelése a minőség rontása árán egyike azoknak az intenzív módszereknek, amelyek érdemlegesen hozzájárulnak a hivatalos statisztikában kimutatott magas növekedési ütemhez.

6. *A szolgáltatási kapacitások túlfeszített kihasználása.* Külön pontban említjük, noha felfogható lenne az előző, 5. módszer sajátos eseteként. Több lakót zsúfolnak ugyanarra a lakóterületre, több beteget helyeznek ugyanabba a kórterembe, több tanulót ugyanabba a tanterembe, mint amennyi a megfelelő ellátás érdekében kívánatos lenne. Súlyosan elhanyagolják a közlekedés és a telekommunikáció fejlesztését; emiatt túlszűfolt a vasúti és a közúti hálózat, kevés a telefonvonal. A kapacitás túlszűfoltóságát csupán egyetlen példával illusztráljuk: a 9.5 táblázat bemutatja a vasútvonalak leterhelését néhány szocialista és néhány kapitalista országban. A különbség szembeötlő.

A közlekedési és szolgáltatási kapacitások túlterhelése és ezzel együtt a túlszűfoltóság állandósítása vagy fokozása lehetővé teszi a gazdasági vezetés számára, hogy csak a lehető legszűkösebben lássák el a szolgáltatási szférát beruházásokkal és más erőforrásokkal, és azokat inkább a maga-

9.5 TÁBLÁZAT

A vasúti hálózat túlterhelése – nemzetközi összehasonlítás, 1979

<i>Ország</i>	<i>A teherfuvarozás fajlagos nagysága (millió tonnakilométer/km)</i>
<i>Szocialista országok</i>	
Bulgária	4,07
Csehszlovákia	5,56
Lengyelország	5,55
Románia	6,84
<i>Kapitalista országok</i>	
Finnország	1,21
Görögország	0,34
Írország	0,32
Olaszország	1,14
Portugália	0,24
Spanyolország	0,78
Törökország	0,71

Forrás: A táblázatot G. Kwon állította össze a United Nations (1981, 6 és 8B táblázat) alapján.

Megjegyzés: Az index azt a fuvarmennyiséget adja meg, amelyet a kilométerben mért teljes vasúti hálózaton összesen szállítottak. A fuvarozott mennyiség mérőszáma 1 tonnakilométer, azaz 1 kilométer távolságra szállított 1 tonna súly.

sabb prioritású ágazatokba allokálják.⁴⁵ Ebből a szempontból az itt tárgyalt jelenség szorosan összefügg a 3. prioritással [→9.4].⁴⁶

A jelenséget indokolt az intenzív módszerek közé sorolni, hiszen azonos állótőkeinputból (gyakran azonos munkainputtal párosítva) több outputot hoz ki. Csupán azt kell kikötni, akárcsak az 5. módszernél, hogy az outputot durva mennyiségi mutatókkal mérjük. (Elsősorban minősítés nélküli fizikai mutatókkal: hány háztartás jutott lakáshoz, hány ember részesült kórházi kezelésben, iskolai oktatásban és így tovább.)

Összefoglalva az eddig elmondottakat: az erőltetett növekedésben dominálnak az extenzív módszerek, amit kiegészít a káros hatásokkal járó 5. és 6. intenzív módszer. Az 1.–4. intenzív módszerek hozzájárulása csekély.

Ezt az összefoglaló megállapítást alátámasztja számos statisztikai-ökonometriai elemzés. Noha, mint az alfejezet elején említettük, ezek sokféle módszertani nehézséggel küszködnek, és a számszerű eredmények sok esetben ellentmondóak, nem találtunk olyan vizsgálatot, amely cáfolná a fenti kvalitatív következtetést. Illusztrációként szemelvényeket közlünk a 9.6 táblázatban néhány számításból. A táblázat utolsó oszlopából kitűnik: a klasszikus szocialista rendszer országaiban, a jelzett időszakokban szembeötlően alacsony volt a tényezőtermelékenység növekedésének hozzájárulása az összes növekedéshez, azaz az intenzív módszerek igénybevétele. Világosan szemlélteti a táblázat azt, hogy rendszerspecifikus jellemzőről van szó: ugyanebben a korszakban szembeötlően magasabb volt a tényezőtermelékenység növekedésének hozzájárulása a kapitalista rendszer növekedéséhez.

9.6 A növekedés ingadozásai, ciklusok

A következőkben a növekedés néhány dinamikai jellegzetességéről lesz szó. Háromféle hullámzást különböztetünk meg.

1. „Naptári” *lücketés*. Ez a legélesebben az éves tervekhez kapcsolódik. Mivel erős anyagi és erkölcsi ösztönzés fűződik az éves terv mennyiségi mutatóinak teljesítéséhez, az év végén felfokozódik a munkatempó. A 9.7 táblázat adatokat ismertet az év végi „hajráról”, amikor költséget nem kí-

⁴⁵ A klasszikus szocialista rendszerben különösen élesen mutatkoznak a túlterhelés és túlszűfolttság tünetei az egészségügyi szektorban. Lásd például a Szovjetunió esetét C. Davis (1989) tanulmányában.

⁴⁶ A Leontief-féle input–output elemzés nyelvén az itt tárgyalt probléma a következőképpen jellemezhető.

A termelőszféra ágazatainak mind a folyó felhasználásra, mind a tőkére vonatkozó együttműködési egy adott időszakban eléggé merevek. Ezzel szemben mind a termelésnek, mind a lakossági fogyasztásnak a szolgáltatási szférából eredő felhasználásaira vonatkozó együttműködések (a folyó input együttműködési és még inkább a tőkegyüttműködési) eléggé képlékenyek. Az input aránya az outputhoz a felhasználó rovására sokáig és nagymértékben csökkenthető.

9.6 TÁBLÁZAT

A tényezőtermelékenység hozzájárulása az output növekedéséhez – nemzetközi összehasonlítás

Ország	Időszak	Évi átlagos növekedési ütem		A tényezőtermelékenység hozzájárulása az output növekedéséhez
		output	tényező- termelékenység	
Szocialista országok				
Csehszlovákia	1960–1975	3,0	1,0	0,33
	1976–1980	2,2	0,7	0,29
	1981–1988	1,4	0,1	0,07
Lengyelország	1960–1975	5,1	2,4	0,47
	1976–1980	0,7	–0,6	–
	1981–1988	0,8	0,2	0,40
Szovjetunió	1960–1975	4,6	1,2	0,26
	1976–1980	2,3	0,5	0,22
	1981–1988	1,9	0,5	0,13
Kapitalista országok				
Egyesült Királyság	1960–1973	2,9	2,2	0,76
	1973–1979	1,5	0,5	0,60
	1979–1988	2,2	1,9	0,95
Franciaország	1960–1973	5,8	3,9	0,67
	1973–1979	2,8	1,7	0,65
	1979–1988	1,9	1,5	0,75
Japán	1960–1973	10,8	6,6	0,61
	1973–1979	3,6	1,8	0,43
	1979–1988	4,1	1,8	0,43

Forrás: Szocialista országok: 1960–1975: P. R. Gregory–R. C. Stuart (1980, 378–379. o.); 1976–1980 és 1981–1988 output: Szovjetunió, 1976–1980, A. Åslund (1989, 15. o.), minden további adat P. Marer et al. (1991); tényezőtermelékenység: M. Mejstrik (1991, 27. o.). Kapitalista országok: 1960–1973 időszak: J. W. Kendrick (1981, 128. o.); 1973–1979 és 1979–1988 időszakok: OECD (1990, 48. o.); tényezőtermelékenység: M. Mejstrik (1991, 2a táblázat).

Megjegyzés: Az output mértékegysége GNP, kivéve a kapitalista országok 1973 utáni adatait, amelyek GDP-ben mért outputra vonatkoznak.

mélve, az embereket túlfárasztva, a minőség rontása árán is felgyorsítják a termelést. A következő év elején azután hirtelen zuhan a teljesítmény.⁴⁷

Az öt éves terv okozta hullámvázis kevésbé éles. A tervszakasz kezdetét rendszerint sok új beruházási akció egyidejű megindulása jellemzi.

2. *Endogén beruházási hullámvázis.* Ez élesebben mutatkozik a kisebb kelet-európai országokban, Kínában és Kubában pedig egyes időszakokban.

⁴⁷ Lásd Bródy András (1956), Laki Mihály (1980), Rimler Judit (1986a), J. Rostowski (1988) és J. Rostowski–P. Auerbach (1986) munkáit.

9.7 TÁBLÁZAT

Év végi hajrá – nemzetközi összehasonlítás

<i>Ország (megfigyelés időszaka)</i>	<i>Decemberi termelés a következő év átlagos havi termelésében^a kifejezve (százalék)</i>
<i>Szocialista országok</i>	
Csehszlovákia (1968–1982)	102,4
Lengyelország (1971–1981)	106,7
Magyarország (1968–1982)	114,0
<i>Kapitalista országok</i>	
Ausztria (1955–1981)	99,9
Finnország (1976–1981)	94,5
Izrael (1958–1977)	93,4
Olaszország (1974–1982)	92,8
Portugália (1968–1981)	98,1

*Forrás: J. Rostowski–P. Auerbach (1986, 297., 301. o.).**Megjegyzés: Az adatok a feldolgozóiparra vonatkoznak.**^a A következő év 1.–11. hónapjainak átlaga.*

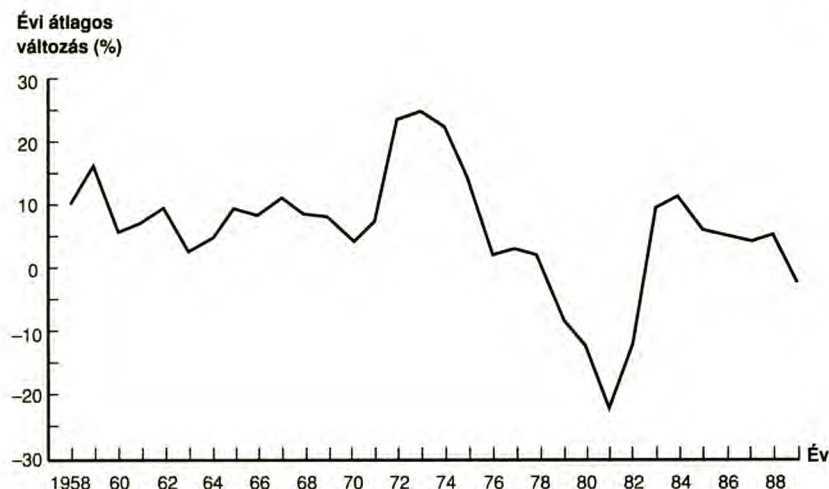
9.8 TÁBLÁZAT

Az állótőke-beruházás ingadozása Kínában

<i>Év</i>	<i>Évi átlagos növekedési ütem (százalék)</i>	<i>Év</i>	<i>Évi átlagos növekedési ütem (százalék)</i>
1951	106,9	1969	62,9
1952	85,7	1970	49,1
1953	110,3	1971	13,4
1954	12,1	1972	-1,1
1955	2,5	1973	6,1
1956	52,8	1974	5,7
1957	-6,0	1975	17,6
1958	84,5	1976	-3,9
1959	31,9	1977	4,6
1960	13,2	1978	22,0
1961	-62,5	1979	4,6
1962	-44,1	1980	6,7
1963	33,7	1981	-10,5
1964	42,2	1982	26,6
1965	30,7	1983	12,6
1966	17,5	1984	24,5
1967	-26,3	1985	41,8
1968	-19,3	1986	12,2

Forrás: A következő források alapján végzett számítás: 1950–1982: H. Chang (1984, 1287. o.); 1983–1986: State Statistical Bureau (1987, 60. o.).

Szemléltetésül először egy-egy lengyel és kínai adatsort közlünk a 9.1 ábrán és 9.8 táblázatban, amelyek szembeszökően mutatják a beruházások nagyfokú ingadozását. A 9.9 táblázat nemzetközi összehasonlítást tesz: a

9.1 ábra A beruházások ingadozása Lengyelországban

Forrás: 1958–1976-os időszak: Bauer Tamás (1981, 156, 176, 187. o.); 1977–1989-es időszak, Główny Urząd Statystyczny (1990, XXXIV–XXXV. o.).

9.9 TÁBLÁZAT

A bruttó beruházások fluktuációja – nemzetközi összehasonlítás, 1960–1989

<i>Országok</i>	<i>A beruházások évi átlagos növekedésének relatív szórása (százalék)</i>
<i>Szocialista országok</i>	
Csehszlovákia	131
Kelet-Németország	98
Magyarország	171
Lengyelország	187
Szovjetunió	47
Jugoszlávia	278
<i>Kapitalista országok</i>	
Ausztria	127
Kanada	94
Franciaország	106
Írország	159
Japán	90
Spanyolország	122
Svédország	130

Forrás: Mihályi Péter számítása az Egyesült Nemzetek Szervezete Európai Bizottságának adatbankja alapján.

Megjegyzés: A relatív szórás a szórás és az átlag hányadosa. A kapitalista országokra vonatkozó adatok változatlan áron számba vett, 1985-ös dollárárfolyammal számított adatokra épülnek. A kelet-európai adatok a különböző évek változatlan áras adataira épülnek.

hullámszámaként az évi beruházási adatok szóródását adja meg hosszú időszak növekedési trendje körül. Az összehasonlításból nem vonható le egyértelmű következtetés. Miközben egyes szocialista országokban viszonylag egyenletes növekedés figyelhető meg, másokban igen éles a növekedésfluktuáció, élesebb, mint sok kapitalista országban.

Elsősorban a beruházások indítása hullámszik, továbbá az évi összes beruházási kiadás. Némileg tompább a termelés kilengése, a legkevésbé a foglalkoztatás ingadozik.⁴⁸ A hullámszámok egy része nem mutat szabályosságot, másik része – legalábbis egyes szocialista országokban és meghatározott periódusokban – sajátos szabályossággal, ciklikusan megy végbe. Váltakoztatják egymást az „állj!” és „indulj!” periódusai. Egymást követik a hirtelen lefékezés, lassulás és stagnálás, óvatos felélénkülés, féktelen nekilendülés szakaszai, hogy azután hirtelen ismét bekövetkezzék a lefékezés, majd ezt követően, az előbbihez hasonlóan sorra kerül a többi szakasz. Utána a ciklus megint kezdődik előlről, állandó ismétléssel.

Számos kutató foglalkozott a jelenség leírásával és magyarázatával. Az alternatív magyarázatok egész sora vetődött fel.⁴⁹ A jelen könyvben ismertetett álláspontot sok szerző vallja.⁵⁰

Első látszatra szembeeső hasonlóságok mutatkoznak a kapitalista és a szocialista rendszerben végbemenő ciklikus hullámszámok között. A tüzetesebb tanulmányozás azonban mélyreható különbségeket tár fel. A kapitalista gazdaságban a megtorpanás és visszaesés többnyire a kereslet elégtelenségével függ össze. A termelés túlságosan nekilendült a jelenlegi

⁴⁸Ez figyelemre méltó közvetett bizonyítéka annak, hogy a rendszer garantálja a foglalkoztatás és a munkahely biztonságát [→ 10.1, 10.2, 13.3].

⁴⁹Az első úttörők közül kiemeljük Bródy András (1967), Gács János–Lackó Mária (1974) és J. Goldmann–K. Kouba (1969) tanulmányait. Bauer Tamás átfogó műve szolgál a további kutatások és viták kiindulópontjául (1981). A jelen könyvben a beruházásokkal és a ciklusokkal kapcsolatban kifejtett gondolatok egyik fő forrása Bauer műve. Elméletével többen vitába szálltak, lásd például Soós Károly Attila (1975), (1986). További figyelemre méltó hozzájárulások: Mihályi Péter (1988), (1989) és B. W. Ickes (1990). Egyes szerzők megkérdőjelezzik, hogy egyáltalán jogosult-e bármiféle szabályosság keresése a beruházások és más gazdasági mutatók ingadozásában.

Több szerző egy-egy ország tekintetében statisztikai megalapozással, esetleg ökonometriai modellel vizsgálja a beruházások fluktuációját. Lásd *Lengyelországról* I. Grosfeld (1986), *Kínáról* B. Chavance (1987), M. Harrison (1985) és C. Hsin (1984), *Kubáról* C. Bettelheim (1987), *Magyarországról* Lackó Mária (1980), (1982) és M. Marrese (1981) és a *Szovjetunióról* G. Roland (1987), M. Harrison (1985), V. Kontorovich (1990). A beruházási ciklusok elméleti matematikai modelljeit dolgozta ki Simonovits András (1987–1988), (1990). A vita egy részéről áttekintést ad B. W. Ickes (1986) szemleciikke.

Egyébként nem csoda, hogy a szocialista gazdaságot kutató közgazdászok nem tudtak meg-egyezni általános elfogadható elméletben. A kapitalista gazdaság konjunktúrahullámszával egy évszázada kutatók serege foglalkozik, és ma sincs még egyöntetű álláspont a magyarázatukra. Lásd V. Zarnovitz (1985) szemléjét.

⁵⁰A leírás főként azokból a gondolatokból foglal össze néhányat, amelyeket Bauer Tamás és Lackó Mária, valamint saját korábbi műveim fejtettek ki.

és várható jövőbeli kereslethez képest. Az üzleti kilátások elbizonytalanodnak. Amikor erre rádöbbennek a gazdasági döntéshozók, hirtelen lelassítanak. A lefékezés decentralizált folyamat, senki sem ad rá „felülről” utasítást; a pánik horizontálisan, a piacon terjed.

Ezzel szemben a szocialista gazdaságban a folyamat centralizált. A féket a központi irányítás nyomja be; a lassításra vonatkozó utasítás vertikálisan adódik tovább lefelé a hierarchia szintjein. A kiváltó okok között nem szerepel a kereslet elégtelensége. Ellenkezőleg, a felgyorsított növekedési folyamat rendelkezésére álló erőforrások elégtelenségét érzékelik a vezetők, amikor a fékezést elhatározzák. A hullámozás mindvégig a hajsza, az expanziós készlet, a beruházási éhség, a beruházási feszültség, a krónikus hiány körülményei között megy végbe; ez nyomja rá a bélyegét a döntéshozók magatartására a bürokrácia minden szintjén. Szeretnének minél többet, minél gyorsabban beruházni, és eközben, a ciklus csúcspontján, beleütköznek olyan korlátokba, amelyek lehetetlenné teszik a további gyorsítást. Úgy is fogalmazhatnánk: olyan jelzések érkeznek a felső vezetéshez, amelyek érzékeltetik a további gyorsítás akadályait. A jelzések három csoportját emeljük ki.

A) Az import és az eladósodás nem növelhető korlátlanul [→14.3]. Különösen a kisebb kelet-európai országokban jó néhány esetben ezek bizonyulnak a további gyorsítás effektív határának.

B) A beruházási feszültség elviselhetetlenné válik; a gazdasági és műszaki vezetők tűrhetetlennek érzik a mind gyakoribb fennakadásokat, szállítási zavarokat, késéseket.

C) A beruházások expanziója mélyen belevág a lakosság fogyasztásába, túllépve annak tűrési határait. Az elégedetlenség fokozódik, hangossá, a hatalmi elitre nézve veszélyessé válik.

Néha a három jelzés egyike is elégséges ahhoz, hogy a gazdaság irányítása hirtelen „benyomja a féket”. Előfordul, hogy kettő, sőt az is, hogy mind a három korlát egyszerre állja a beruházások útját; ilyenkor a legerősebb a pánik, a leginkább drasztikus a fékezés. A legszélsőségesebben Lengyelországban mutatkozott meg, nem is egyszer, ez az egybeesés, de más országokban, például Kínában és Magyarországon is előfordult.

A beruházási szférában minden beavatkozás bonyolult késleltetések hálóját átgyűrűzik tovább. Ezért is oszlik mind a lefelé menő, mind a felfelé menő mozgás több szakaszra; ezért is megy át a lassítás csak fokozatosan gyorsításba.

Az újbóli gyorsítás – ha a gazdaság fizikai állapota és külgazdasági lehetőségei megengedik – azért következik be előbb-utóbb, mert hatni kezdenek az állandó motivációk. Csak átmenetileg szorította vissza a pánik és a túlfeszített tervek irreálisának józan belátása az expanziós készletet és a beruházási éhséget; ezek a motivációk előbb-utóbb új erőre kapnak. A vezetés minden szintjén megnyugodva érzékelik, hogy csökkent a feszültség,

sőt talán „slack”, az erőforrások feltűnő kihasználatlansága mutatkozik. Ideje tehát visszatérni a termelés és a beruházás szokásos, normális feszültségéhez és az expanziós törekvésekhez. Minden kezdődik előlről.

3. *Politikai irányváltások.* A klasszikus szocializmus bizonyos alapvonásai mindvégig érvényesülnek. (Ezekről szól e könyv egész II. része.) Ez azonban nem zárja ki azt, hogy politikai küzdelmek, frakcióharcok ne folyjanak a bürokrácián belül [→3.5]. A politikai erőviszonyok változása vagy a vezető saját álláspontjának módosulása néha még egyazon személy hatalmának időszaka alatt is hirtelen, drámai politikai fordulatokhoz vezet. (Áttérés a hadikommunizmusról a NEP-re Lenin idején, a lassú szövetkezeti fejlődésről az agresszív, gyors kollektivizálásra Sztálin idején, a „virágozzék minden virág” liberális politikájáról a „nagy ugrásra” Mao idején, hogy csak néhány példát említsünk.) Más esetekben az éles váltás azalatt függ össze, hogy meghalt a régi vezető, és örököse új politikát kezd. Mindenesetre ezeknek a hirtelen irányváltásoknak messzemenő hatásuk van a gazdaságra is; nagy kilengéseket idéznek elő egész sor gazdasági mutatóban. Például a szovjet kollektivizálás nyomán zuhanásszerűen visszaesett a mezőgazdasági termelés; a kínai „nagy ugrás” hirtelen megnövelte a beruházásokat, elsősorban a nehézipar fejlesztését.

Felvetődött az a gondolat, hogy ezekben az irányváltásokban is van szabályosság, „ritmus”; aránylag „puhább”, mérsékeltabb szakaszok és aránylag „keményebb”, radikálisabb szakaszok váltogatják egymást. A puhább politikai irányzat óvatosabb, a keményebb vonal pedig feszítettebb beruházási programmal jár együtt.⁵¹

A különböző típusú ingadozások nem zárják ki egymást.⁵² A hullámmozgások egymásra rakódhatnak, és esetleg még fel is erősíthetik egymás hatását. (Például egy beruházási ciklus végén elinduló felélénkülés egybeesik egy új ötéves terv kezdetével. Vagy az endogén gazdasági ciklus keretében létrejött megtorpanás indítékot ad egy politikai irányváltáshoz, beleértve még személyi változásokat is (például ez történt 1970-ben Lengyelországban).

Egy bizonyos: a szocialista tervezés nem váltotta be azt a reményt, hogy a kapitalizmussal ellentétben ingadozásoktól, megtorpanásoktól és visszaesésektől mentes, sima növekedést biztosítson. Ha a szocializmusban mások is azok a mechanizmusok, amelyek a fluktuációkat kiváltják és ha má-

⁵¹ Ungvárszky Ágnes (1989) egész sorozat ilyen váltást állapított meg a magyar gazdaság történetében. Elemzése szerint a ritmikusan váltakozó politikai szakaszokban szoros együttmozgás figyelhető meg a növekedéspolitika, a külgazdasági politika és az intézményi változások között. Lásd továbbá D. M. Nuti (1986b) és E. Screpanti (1986) tanulmányait.

⁵² Más fluktuációk is léteznek. J. C. Brada (1986) például beszámol arról, hogy öt kelet-európai szocialista ország mezőgazdasági termelése nagyobb mértékben ingadozik, mint amikor ugyanezen országokban kapitalista rendszer működött. Az ingadozás főképpen a termelési politika gyakori változásaival függ össze.

sok a következmények is, mint a kapitalizmusban, maga a hullámváz jelensége létezik, és sokféle veszteséget okoz.

9.7 Az aggregált output mérése

Mielőtt néhány összefoglaló megjegyzésre kerülne sor, szükség van egy rövid kitérőre a mérés problémáiról. A könyv, általános jellegének megfelelően, itt is tartózkodni fog statisztikai-módszertani részletek tárgyalásától, és csupán a legszükségesebb észrevételekre szorítkozik.

A szocialista országok hivatalos statisztikája számos torzítást tartalmaz. Ezek nem egyszerűen a mérés pontatlanságaiból erednek, hanem tendenciózusak: kedvezőbb teljesítményt mutatnak ki a valóságosnál.⁵³ Ezen a helyen elsősorban az aggregált, értékben mért outputmutatókat torzító főbb tényezőket tekintjük át. A probléma nehézségeit szemlélteti a 9.10 táblázat, amely néhány szocialista ország összes outputjára vonatkozó számításokat ismertet. Az 1. sor a hivatalos szovjet statisztika, a többi sor pedig alternatív becslési kísérleteket mutat be. E könyvnek nem feladata állást foglalni a vitában; elég itt egyetlen közös vonást kiemelni: valamennyi alternatív becslés alacsonyabb növekedési rátát mutat ki, mint a hivatalos szám. Az alternatív becslések kidolgozói elsősorban a következő statisztikai torzításokat igyekeztek kiküszöbölni.

1. A szocialista országok más elszámolási rendszert alkalmaznak, mint a világ többi országa (az MPS- és nem az SNA-rendszert).⁵⁴ A sokféle kisebb-nagyobb eltérés közül csak egyet emelünk ki. Az MPS elszámolási rendszer a „produktív” és „improduktív” tevékenység megkülönböztetéséből indul ki [→9.4, 3. prioritás]. Ennek megfelelően mind a makroszintű bruttó output (a társadalmi termék), mind pedig a nettó output (a „nemzeti jövedelem”, nettó nemzeti termelés) kizárólag a termelőszféra termelését foglalja magában, a szolgáltatási szféra kibocsátását nem. Az emögött rejlő közgazdasági feltevés az, hogy a szolgáltatási szféra (a marxizmus politikai gazdaságtan értelmében)

⁵³ Széles körű vita folyik a szocialista országok gazdasági statisztikáiban mutatkozó torzításokról. Lásd például A. Bergson (1961), (1978a), Bródy András (1964), (1979), Dániel Zsuzsa (1976), A. Eckstein (1980), M. Ellman (1982), P. Marer (1985) és A. Nove (1983).

Nagy feltűnést keltett két szovjet szerző, V. Szeljunyin és G. Hanyin (1987) cikke, amelyben feltárták a szovjet outputstatisztika súlyos torzításait. A torzítások egy részének feltárását Hanyin már a hatvanas években megkezdte, csak korábban nem volt lehetőség megállapításai publikálására. Később Hanyin újabb figyelemre méltó cikkében (1988) további alternatív becsléseket közölt. A szovjet vitáról A. Åslund (1990), B. P. Orlov (1988) és R. Ericson (1990) adnak áttekintést.

A kelet-németországi GDP-t is többször újraszámították a közelmúltban, miközben egyre alacsonyabb becsléshez jutottak. Lásd a *DIW-Wochenbericht* 1991. február 14-i számát.

⁵⁴ A két statisztikai rendszer közötti különbségekről lásd Árvay János (1973) és United Nations (1977).

9.10 TÁBLÁZAT

A növekedés hivatalos és alternatív becslései – nemzetközi összehasonlítás

Megnevezés	1961–70	1971–80	1981–85	1986	1987	1988	1989
Bulgária							
NNT (hivatalos)	7,7	7,0	3,7	5,3	4,7	2,4	-2,0
GDP (kibővített hivatalos)	–	6,8	3,4	4,2	6,0	2,6	-1,9
GNP (alternatív)	5,8	2,8	0,8	4,9	-0,9	2,0	–
Csehszlovákia							
NNT (hivatalos)	4,4	4,7	1,8	1,8	2,7	2,6	1,2
GDP (kibővített hivatalos)	–	4,7	1,7	3,2	2,7	2,2	1,2
GNP (alternatív)	2,9	2,8	1,2	2,1	1,0	1,4	–
Kelet-Németország							
NNT (hivatalos)	4,3	4,8	4,5	4,3	3,6	2,8	2,0
GDP (kibővített hivatalos)	–	4,8	4,3	3,9	3,3	3,1	2,3
GNP (alternatív)	3,1	2,8	1,9	2,2	1,1	1,1	–
Kína							
NNT (hivatalos)	4,0	5,8	10,0	7,7	10,2	11,1	3,5
GDP (hivatalos)	–	5,5	10,1	8,3	11,0	10,9	3,6
GNP (alternatív)	–	5,8	9,2	7,8	9,4	11,2	–
Lengyelország							
NNT (hivatalos)	8,4	5,4	-0,8	5,2	2,0	4,8	0,1
GDP (kibővített hivatalos)	–	5,3	0,1	4,2	2,0	4,1	-1,0
GNP (alternatív)	4,2	3,6	0,6	2,7	-1,7	2,1	–
Magyarország							
NNT (hivatalos)	5,4	4,6	1,2	0,9	4,1	-0,5	-1,6
GDP (hivatalos)	5,3	4,7	1,8	1,5	4,1	-0,1	0,2
GNP (alternatív)	3,4	2,6	0,7	2,2	1,1	1,1	–

(folytatódik)

nem termel értéket, és így a szolgáltatások „fogyasztása” csak a nemzeti jövedelem másodlagos elosztását jelenti. Ezzel szemben az SNA-rendszerben használatos outputkategóriák [bruttó nemzeti termék (GNP) és bruttó hazai termék (GDP)] magukban foglalják a szolgáltatásokat is.⁵⁵ Az MPS-típusú mérés olyan gazdasági rendszerben, amelyben háttérbe szorul a szolgáltatási szektor fejlesztése, felfelé torzítja az összesített outputmutatót.⁵⁶

2. Súlyos torzítást visznek a számbavételbe az árrendszer önkényes vo-

⁵⁵ Néhány szocialista ország központi statisztikai hivatala és számos kutató végzett olyan számításokat, amelyek az eredetileg MPS-ben kimutatott adatokat SNA-rendszerre számították át és megfordítva. Ezzel (valamint más jogosult korrekciókkal) tették az adatokat összehasonlíthatóvá az eredetileg is SNA-ban mért adatokkal. Lásd A. Bergson (1961).

Csehszlovákiára V. Nachtigal (1989) végezte el a nettó nemzeti termelés átszámítását GNP-re. Magyarországon volt az egyetlen szocialista ország, amely 1968-tól párhuzamosan mind MPS-ben, mind pedig SNA-ban megjelentette a termelési adatokat.

⁵⁶ Gondoljuk végig a következő hipotetikus példát. A kapitalista A országban mind a produktív, mind az improduktív szektor hat-hat százalékkal nő. Ezzel szemben a szocialista B ország- →

9.10 TÁBLÁZAT (folytatás)

Megnevezés	1961–70	1971–80	1981–85	1986	1987	1988	1989
Románia							
NNT (hivatalos)	8,4	9,4	3,2 ^a	3,0 ^a	0,7 ^a	-2,0 ^a	-7,9 ^a
GDP (kibővített hivatalos)	–	9,1	3,2	2,3	0,9	-0,5	-5,8
GNP (alternatív)	5,2	5,3	-0,1	2,9	-0,9	-1,5	–
Szovjetunió							
NNT (hivatalos)	6,9	5,0	3,2	2,3	1,6	4,4	2,4
GNP (hivatalos)	7,6 ^b	5,5	3,7	3,3	2,9	5,5	3,0
GNP (alternatív)	4,9	2,6	1,9	4,0	1,3	1,5	–

Forrás: A táblázatot Árvay János állította össze P. Marer *et al.* (1991) alapján.

Megjegyzés: A hivatalos adatok az adott ország statisztikai évkönyveiből vagy a nemzeti hatóságok által a Világbanknak benyújtott jelentéseiből származnak. A kibővített hivatalos becsléseket a Világbank szakértői készítették a hivatalos nettó nemzeti termelés szintjének és növekedésének, valamint a nettó nemzeti termelés és a GDP viszonyának a figyelembevételével azokra az időszakokra, amelyekben az adatok rendelkezésre álltak az illető országokra vonatkozóan, vagy pedig más országokban megfigyelhető arányok segítségével. Így a hivatalos növekedési ütemek minden torzítása bennefoglaltatik a kibővített GDP növekedési ütemekben is. Az alternatív becslések forrása a Central Intelligence Agency (1989) kiadványa. Ezek a becslések az esetek többségében a hivatalos fizikai mennyiségi mutatókból indulnak ki, és ezeket súlyozzák a termékek tényezőárlásával vagy azok kiigazított tényezőárlásával. A CIA-kiadvány számos forrásból merít, köztük T. P. Alton és munkatársai adataiból, amelyeket a Kutatási Program Kelet-Közép Európa Nemzeti Jövedelméről (Research Project on National Income in East Central Europe) című kutatás keretében dolgoztak ki.

^a Románia esetében az 1980–1989-es időszakra vonatkozó adat az 1990-ben publikált lényegesen korrigált adatokra épül.

^b 1966–1970.

násai. Így például irreálisan alacsony áron veszik számításba az (amúgy is elhanyagolt) infrastrukturális szolgáltatásokat és a lakáshasználatot, miközben túlértékelnek számos ipari terméket.

3. Az árrendszer nem érzékeli kellőképpen a minőség lassú javulását, stagnálását vagy pedig romlását. A minőség rovására megnövelt mennyiség egyszerű hozzáadása a termelés volumenéhez [$\rightarrow 9.5$] felfelé torzítja az aggregált output mutatószámát.

4. A klasszikus rendszerben rejtett infláció megy végbe, amelyet a hi-

ban a produktív szektor hat, az improduktív szektor pedig csak két százalékkal nő. Ha mindkét országra vonatkozóan az MPS-módszert használják, akkor mindkettőnél hat százalékos aggregált növekedést mutatnak ki. Ha viszont SNA-módszerrel mérnek, akkor a kapitalista A ország növekedése változatlanul hat százalék, míg a szocialista B ország növekedése a hat- és a kétszázalékos ráta súlyozott közepe; mindenképpen lényegesen kevesebb mint hat százalék.

Ezt a problémakört, valamint a következő, 2. problémát vizsgálta Dániel Zsuzsa (1976) tanulmánya a növekedés „optikájáról”, amely input-output modellszámítások segítségével számszerű becslést is adott a magyar outputstatisztikában lévő torzítások mértékéről.

vatalos statisztika nem mutat ki [$\rightarrow 11.7$]. Ezért az árszínvonal emelkedését kiszűrni hivatott átszámítási kulcsok (deflátorok) túl alacsonyak, következésképp a kimutatott növekedés magasabb a valóságosnál.

Noha a szakértők előtt korábban sem volt ismeretlen a szocialista országok hivatalos statisztikájában rejlő, a teljesítményt a valóságosnál kedvezőbb színben feltüntető torzítások ténye, a torzítás mértékére csak mostanában kezd fény derülni, amikor az országok egész sorában megszűnt a statisztikai munka titkossága. A szakirodalom számos kvantitatív vizsgálata felülvizsgálatra szorul majd az új, korrektebb adatok fényében.

Addig is meg kell elégedni azokkal a számításokkal, amelyek igen gondos, fáradságos munkával megkísérelték korrigálni, a nyugati módszertanhoz közelebb hozni a szocialista hivatalos adatokat. A 9.10 táblázat ismertetett néhány ilyen számítást, és a könyv több más helyén is közlünk olyan táblázatokat, amelyek megkísérlik minél nagyobb mértékben kiküszöbölni a felsorolt torzító tényezőket.⁵⁷

9.8 A növekedés rendszerspecifikus típusa: az erőltetett növekedés

A fejezet megkísérelte bemutatni a klasszikus rendszerre jellemző növekedési folyamat fő vonásait. E vonások egy része megjelenik más rendszerekben is, különösen a nem szocialista úton haladó fejlődő országokban. Mégis, a vonásoknak ez a konstellációja rendszerspecifikus. Ezeknek a fő jellemzőknek az együttese írja le azt a típust, amelyet a fejezet bevezetője *erőltetett növekedésnek* nevezett. Az erőltetés szó arra utal, hogy a tempó felgyorsítása nem a társadalom szerves önmozgásából adódik, hanem a bürokrácia felülről kényszeríti ki. Az „erőltetés” szó egyúttal arra

⁵⁷ Igen fontosak például azok a munkák, amelyeket I. B. Kravis és munkatársai végeztek, a United Nations International Comparison Project (ICP) keretében. E vizsgálat keretében megkísérelték a nemzeti árrendszerek torzító hatásának a kiszűrését. Valamennyi ország adatait egy azonos vásárlóerejű fiktív valutában fejezték ki. Számos közleményben számoltak be eredményeikről. Lásd például I. B. Kravis–A. W. Heston–R. Summers (1978), (1982).

Szintén figyelemre méltóak a CIA (1989) becslései, valamint a T. P. Alton vezetésével folyt kutatás *Research Project on National Income in East Central Europe* címen. Lásd például T. P. Alton (1977), (1981).

Jánossy Ferenc (1963) kezdeményezte és később elsősorban Ehrlich Éva alkalmazta azt a módszert, amely természetes mértékegységben mért mutatószámok átlagával fejezi ki az ország gazdasági növekedését. Lásd például Ehrlich Éva–Pártos Gyula (1979).

Jelentős hozzájárulás a problémakör tisztázásához a Világbank védnöksége alatt folyó statisztikai munka. Lásd P. Marer (1985). Ez a kutatás folyamatban van; a jelen könyv több táblázatának forrása a Világbank adatgyűjteménye, lásd P. Marer *et al.* (1991). A könyv alapjául szolgáló adatgyűjtés lezárása után publikálták Ehrlich Éva (1991) könyvét, amely igen gazdag statisztikai anyagot és nemzetközi összehasonlító elemzést közöl a növekedés ütemének és szerkezetének tárgykörében.

is utal, hogy a rendszer megpróbál gyorsabban futni, mint ahogy a lábai mozogni tudnak.⁵⁸

Foglaljuk össze a fő vonások jellegzetes konstellációját.

1. Rendkívül magas beruházási és alacsony fogyasztási hányad.
2. A prioritások meghatározott együttese.
3. Az extenzív fejlesztés kézenfekvő lehetőségeinek gyorsított kihasználása; mennyiségi hajsza a minőség rovására.

Nem lenne indokolt a fő vonásoknak ezt az együttesét meghatározott „növekedési stratégiának” nevezni. A kifejezést a hadvezetés tudatosan választott tervére szokás alkalmazni. Az erőltetett növekedésben viszont keverednek a tudatosan választott elemek a spontán kísérőjelenségekkel, sőt olyan tendenciákkal is, amelyek a vezetés óhajai ellenére fejlődnek ki. Tudatosan, Marx és Lenin eszméinek és a hivatalos ideológia más összetevőinek hatására érvényesítik az 1.–6. prioritásokat. Azt azonban senki sem hirdette meg, hogy tudván tudva el kell hanyagolni a minőséget, túl kell feszíteni a szolgáltatási szféra kihasználását, rombolni kell a természeti környezetet, egyes korszakokban csökkenteni kell a fogyasztást és így tovább. A fő vonások konstellációja azonban szerves egészet alkot: a tervezett és a spontán prioritások, a tudatosan és az ösztönösen alkalmazott módszerek, az óhajtott és a nem óhajtott következmények együtt járnak. Végeredményben ezeket a vonásokat nem egyik vagy másik tervező választotta meg, saját preferenciája alapján. A növekedésnek ezt a típusát és ezzel összefüggésben a részt vevő szereplők magatartását és egymáshoz való viszonyát messzemenően társadalmi helyzetük alakítja ki, döntési lehetőségeiket helyzetük határolja körül. A fennálló hatalmi szerkezet, ideológia, tulajdonviszonyok, koordinációs mechanizmusok és a rendszer induló állapota, a szegénység és elmaradottság együttevén a fejezetben leírt rendszerspecifikus pályára helyezik a növekedés folyamatát.

A terjedelem korlátai nem engedik meg, hogy az erőltetett növekedés jellemzőit átfogóan vessük össze a növekedés szerteágazó elméleti irodalmával. Arra szorítkozunk, hogy igen röviden szembesítsük háromféle elméleti áramlattal.

A Szovjetunióban a húszas években éles viták folytak a növekedési politikáról.⁵⁹ A „balszárny” egyik legjelesebb közgazdásza, Preobrazsenszkij, ekkor terjesztette elő híres elméletét a szocialista eredeti felhalmozásról. Ismeretesek Marx gondolatai a kapitalizmus eredeti felhalmozásáról, amelynek kísérőjelensége volt a parasztok brutális elkergetése a földekről, magas megtakarítási ráta kikényszerítése, s ezzel együtt az első „nagy lökés” a kapita-

⁵⁸ A magyar irodalomban az erőltetett növekedés elméleti elemzésének úttörője Jánossy Ferenc volt (1966), (1969).

⁵⁹ Jó áttekintést ad a vitáról P. R. Gregory–R. C. Stuart [1974] (1986), valamint A. Erlich (1960) könyve.

lizmus növekedésének meggyorsítására. Preobrazsenszkij szerint elkerülhetetlen, hogy valami hasonló menjen végbe a szocialista rendszerben is. A beruházást az iparra, ezen belül a nehéziparra kell összpontosítani, tudatosan vállalva a könnyűipar és a mezőgazdaság elmaradását. A beruházáshoz szükséges forrásokat a megtakarítás kikényszerítésével kell biztosítani, kordában tartva, sőt visszaszorítva a fogyasztást. A paraszttól alacsony áron kell átvenni a termékét, és adókkal, magas ipari árakkal kell tovább korlátozni a vásárlóerejét. Gyorsítani kell a mezőgazdaság kollektivizálását, ami egyebek között munkaerőt szabadít fel az iparosítás számára.

A történelem tragikus ironiájaként Preobrazsenszkijt, gondolatainak sok hívével együtt elpusztította a sztálini terror – hogy azután gondolatainak jó néhány elemét megvalósítsa úgy, ahogyan azt talán Preobrazsenszkij sohasem képzelte.

Arthur Lewis elméletének egyik legfontosabb gondolatát klasszikus cikkének (1954) címe foglalja össze: *Gazdasági fejlődés korlátlan munkaerő-kínálattal*.⁶⁰ Lewis a fejlődő kapitalista országok növekedését elemzi. Ezekben duális gazdaság működik, amelyben egymás mellett él egy gyorsan növekvő modern kapitalista szektor és egy veszteglő, elmaradott hagyományos szektor. Az előbbi sikeresen felveszi az utóbbi szektorból fel szabaduló munkaerőt. A kapitalista szektorba beáramló munkaerő bérét nem endogén piaci erők, hanem az életszínvonal társadalmi normái határozzák meg.

A fejezetben leírtak alapján világosak mind a hasonlóságok, mind a különbségek a Lewis által leírt helyzet és a klasszikus szocializmus erőltetett növekedése között. (A 10. fejezet majd további adalékokat szolgáltat az összehasonlításához.) Lewis elméletében és az erőltetett növekedés gyakorlatában kulcsszerepet játszik az 1. extenzív módszer, a foglalkoztatás gyors kiterjesztése és a munkaerő gyakorlatilag korlátlan kínálata – amíg csak ez a lehetőség ki nem merül. A különbségek közül csupán a legfontosabbakat említjük. Itt a modern szektor nem kapitalista, hanem szocialista. Lewis elemzésében a kapitalizmus előretörése, a nyereségmótvium képes arra, hogy a tengődő, elmaradott ország 4–5 százalékos megtakarítási hányadát 12–15 százalékra növelje. Az a motiváció, amelyet ez a fejezet leírt, továbbá azok a történelmileg előzmény nélküli eszközök, amelyek a szocialista bürokrácia rendelkezésére állnak, képesek 30 vagy 40 százalékos megtakarítási hányadot is kikényszeríteni.⁶¹

Elsősorban A. O. Hirschman és P. Streeten nevéhez kötődik a kiegyen-

⁶⁰ Lásd továbbá A. W. Lewis (1955).

⁶¹ Lényeges a különbség a bérek tekintetében is [→10]. Az erőltetett növekedés folyamán nem „társadalmi normák” döntenek el a bérszínvonalat, s nem is piaci erők, hanem alapján véve ahhoz igazodik, hogyan dönt a bürokrácia a felhalmozás–fogyasztás arányáról. Ez a döntés formálja a továbbiakban a fogyasztás társadalmi normáit is.

súlyozatlan növekedés (unbalanced growth) elmélete.⁶² Ez normatív elmélet; hívei olyan növekedési stratégiát ajánlanak, amelyben néhány „húzó” ágazat nekilendül, és túlkeresletével ösztönzést ad a többi ágazatnak a felzárkózásra. Nem ennek a könyvnek a feladata állást foglalni abban, vajon ez valóban kívánatos stratégia-e egy kapitalista úton járó fejlődő országban. Csupán annyit szükséges ezen a helyen megemlíteni: a klasszikus szocializmus a gyakorlatban ezen az úton jár. Ezt valósítja meg többek között az imént leírt prioritások együttese. A kiegyensúlyozatlan növekedés hívei által ajánlott „húzás” és a szocialista rendszerre jellemző krónikus hiány [→11, 12] sokban egymást átfedő fogalmak.

9.9 A növekedési teljesítmény

A fejezet végére érve kísérletet tehetünk az erőltetett növekedés teljesítményének összefoglaló áttekintésére. A 9.11, a 9.12 és a 9.13. táblázatok közlik számos szocialista ország aggregált növekedési mutatóit, és összehasonlítták azokat a kapitalista országok hasonló növekedési mutatóival.

Egyelőre csak a klasszikus rendszer időszakához fűzünk megjegyzést.⁶³ A növekedési teljesítmény számottevő, de nem kiemelkedő. Jó néhány, kapitalista úton járó ország növekedése gyorsabb volt. Hozzá kell tenni azonban, hogy a klasszikus szocialista rendszer országai gyorsabban növekedtek, különösen az első évtizedekben, mint egész sor kapitalista ország. Kétségtelen, hogy a klasszikus szocializmus keretében ezeknek az országoknak számottevő része a súlyos elmaradottság állapotából eljutott legalábbis a közepes fejlettség szintjéig. Ha azonban kiderül, hogy az adatokat tovább kell lefelé korrigálni, akkor még ennek a vívmánynak az elismerését is mérsékelni kell, sőt esetleg vissza kell vonni.

Erre vonatkozóan az ítéletet fel kell függeszteni. De bármi lesz is a jövőbeni számításrevíziók eredménye, néhány megjegyzés már most megtehető.

Noha a szocialista országok gazdasági vezetői hajlamosak valóságos fétisnek, önmagában vett értéknek tekinteni az aggregált output növekedési ütemét, és mindenáron ennek növelésére törekedni, a tárgyilagos elemző nem teheti magáévá ezt a szűk látókörű értékelési szempontot. Még ha az ütem magas lenne is a szocialista országok egyikénél-másikánál, legalább is egy időszakon át, nyitva marad a kérdés: milyen áldozatot kellett hozni ezért a növekedési ütemért? Milyen gazdasági szerkezet húzódik meg az aggregált mutató mögött?

⁶² Lásd például A. O. Hirschman (1958) és P. Streeten (1959).

⁶³ A táblázatok jó néhány országra vonatkozóan magukban foglalják a reform korszakát is. A táblázatnak ezekre a részeire később térünk majd vissza [→16.1, 23.2].

9.11 TÁBLÁZAT

Az aggregált output növekedése – nemzetközi összehasonlítás

Ország	Évi átlagos növekedési ütem (százalék)		
	1961–1970	1971–1980	1981–1988
<i>Szocialista országok</i>			
Bulgária	5,8	2,8	1,2
Csehszlovákia	2,9	2,8	1,4
Kelet-Németország	3,1	2,8	1,8
Lengyelország	4,2	3,6	0,8
Magyarország	3,4	2,6	1,0
Románia	5,2	5,3	-0,1
Szovjetunió	4,9	2,6	2,0
<i>Kapitalista országok</i>			
Ausztria	4,7	3,6	1,7
Egyesült Államok	3,8	2,7	3,2
Franciaország	5,6	3,2	1,9
Görögország	7,6	4,7	1,5
Hollandia	5,1	2,9	1,3
Japán	10,5	4,6	4,0
Nyugat-Németország	4,5	2,7	1,7
Olaszország	5,7	3,8	2,2
Portugália	6,4	4,7	2,2
Spanyolország	7,3	3,5	2,6

Forrás: Árvay János összeállítása. A szocialista országok adatainak forrása a 9.10 táblázat alternatív becslései. A kapitalista országok adatai az OECD (1991) kiadványból származnak.

Megjegyzés: A szocialista országok outputadatai GNP-ben vannak megadva, de a vizsgált időszakokban a GNP-adatok csaknem egybeesnek a GDP becslült adataival. A kapitalista országok outputadatai GDP-adatok. Mint már korábban is megjegyeztük, nincs megegyezés a szakértők között a szocialista országok növekedésére vonatkozó hivatalos adatok és alternatív becslések megbízhatóságáról. Abban azonban általános az egyetértés, hogy az alternatív becslések közelebb állnak a tényleges növekedéshez. Ezért ezeket az adatokat használtuk fel a kapitalista országok adataival való összevetésre.

A növekedés erőltetéseért fizetett ár igen súlyos. Nagy lemondással jár, és sok szenvedést okoz a kortársaknak.⁶⁴ Ugyanakkor a növekedésnek ez a típusa önmaga gazdasági teljesítményét ássa alá. Még ahol kezdetben magas növekedési rátát érnek is el, ott sem tartható, hanem előbb-utóbb egyre inkább lassul a növekedés. Minden nemzetnek súlyos örökséget hagy a következőnek: elhalasztott, egyre égetőbbé váló terhes feladatokat, a gazdaság diszharmonikus szerkezetét.

⁶⁴ Erre még visszatérünk a fogyasztás és a hiány tárgyalásakor [→11, 12, 13].

9.12 TÁBLÁZAT

Az aggregált output növekedési üteme a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban

Időszak	A GDP évi átlagos növekedési üteme (százalék)	
	Szovjetunió	Egyesült Államok
1900–1913	3,5	4,0
1913–1950	2,7	2,8
1950–1973	5,0	3,7
1973–1987	2,1	2,5

Forrás: W. D. Nordhaus (1990), A. Maddison (1989, 36. o.) adatai alapján.

Megjegyzés: Maddison becslései több okból sem hasonlíthatók össze közvetlenül a 9.10 táblázatban szereplő szovjet növekedési ütem becsléseivel. Például különböző a periodizálás. Maddison becslései közelebb állnak a 9.10 táblázatban szereplő alternatív becslésekhez, mint a hivatalos szovjet statisztikában közzétett növekedési ütemekhez.

9.13 TÁBLÁZAT

Az aggregált output növekedési üteme – Kína összevetése kapitalista országokkal

Ország	A GDP évi átlagos növekedési üteme (százalék)	
	1965–1980	1980–1987
Kína	6,4	10,4
<i>Alacsony és közepes jövedelmű kapitalista országok</i>		
Argentína	3,5	–0,3
Brazília	9,0	3,3
Dél-Korea	9,5	8,6
India	3,7	4,6
Indonézia	8,0	3,6
Mexikó	6,5	0,5
Pakisztán	5,1	6,6
Thaiföld	7,2	5,6
Törökország	6,3	5,2

Forrás: J. Echeverri-Gent (1990, 105. o.).

Foglalkoztatás és bér

A MARXI ESZMERENDSZER SZERINT a kapitalizmusban a munkás munkaereje áru; adásvétel tárgya, akárcsak a piacon pénzért gazdát cserélő tárgyak. Az ember felszabadulásának egyik feltétele, hogy a munkaerő áru jellege megszűnjék.

A szocialista országokban hivatalos tantárgyként oktatott politikai gazdaságtan hangsúlyozni szokta, hogy a szocializmusban ez be is következett; a munkaerő immár nem áru többé.¹ A szóban forgó irodalom terminológiáját a jelen könyv nyelvére lefordítva ez azt jelenti: a munkaerő allokációját nem a piaci koordinációs mechanizmus végzi.

A fejezet áttekinti és elemzi a munkaerő allokációját a klasszikus szocializmusban.² A fejezet végén térünk vissza arra a kérdésre, hogy – a jelen könyv megfigyelései szerint – mennyiben jogosult a hivatalos tankönyvek fenti megállapítása.

A fejezet előbb a hosszú távú, majd a rövid távú munkaerő-allokáció jellegzetességeit ismerteti, ezt követően pedig a rövid távú allokáció résztvevőinek magatartásával és egymáshoz való viszonyával foglalkozik.

A fejezet mindvégig kizárólag a köztulajdonú szektorok (vagyis az állami vállalatok, a nem vállalati jellegű állami intézmények és a szövetkezetek) foglalkoztatási problémáiról szól.³ A többi társadalmi szektor szerepe, mint láttuk, csekély a klasszikus rendszerben, azért célszerűbb lesz azok foglalkoztatási problémáit a könyv későbbi, a reformfolyamatot tárgyaló részében vizsgálni [→19.2, 22.2, 23.1].

¹ A következő idézet a sztálini korszak hivatalos politikai gazdaságtan tankönyvéből való: „A szocializmusban a bér lényegileg és radikálisan különbözik a kapitalizmusban megjelenő bértől. Mivel a szocializmusban a munkaerő megszűnt áru lenni, a bér nem a munkaerő ára. Nem a kizsákmányolt és kizsákmányoló közötti viszonyokat fejezi ki, hanem a szocialista állam által képviselt osztálytársadalom és az önmagáért, a társadalomért dolgozó egyéni munkás közötti viszonyokat.” *Polityicseszkaja ekonomija szocializma* (1954, 452. o.).

² Lásd a következő általános áttekintéseket: J. Adam (1982), (1984), A. Bergson (1944), J. G. Chapman (1963), M. Ellman (1985, 9. fejezet), valamint A. Kahan–B. Ruble, szerk. (1979).

³ Ennek megfelelően a fejezetben az ilyen kifejezések, mint „foglalkoztatás”, „munkaerő-kereslet” stb. mindig csak a köztulajdonú szektorban mutatkozó foglalkoztatásra, munkaerő-keresletre stb. vonatkoznak, akkor is, ha nem tesszük ki az erre vonatkozó megkülönböztető jelzőt.

10.1 Út a teljes foglalkoztatottsághoz

Az erőltetett növekedés által alkalmazott legfontosabb extenzív módszer a munkaerőtöbblet mozgósítása [$\rightarrow 9.5$].⁴ Noha a többlet belső arányai országonként eltérőek, az alábbi áttekintés felsorolja mindazokat a többletforrásokat, amelyeket a köztulajdonban lévő szektor mozgósíthat.

1. *Nyílt munkanélküliség.* Olyan személyek (többnyire városi lakosok) tartoznak ebbe a csoportba, akiknek korábban volt állásuk, és azt valamilyen ok miatt elvesztették. A munkanélküli-sereg egy részét a szocialista rendszer esetleg a megelőző kapitalista rendszertől örökölte. Ezt a fajta nyílt munkanélküliséget a legtöbb kapitalista országban hivatalosan nyilvántartják, például a munkaerő-közvetítő irodákban.

2. *Lappangó (rejtett) munkanélküliség.* Főleg a gyengén fejlett országokban mutatkozik, és a hatalom átvételekor – mint említettük – a legtöbb szocialista ország ezek közé tartozik. Olyan emberekről van szó, akik alkalmilag végeznek bér munkát, esetleg valamilyen termékek alkalmi árusításával vagy valamilyen szolgáltatótevékenységgel jutnak némi keresethez, de foglalkoztatásuk nem állandó. Az is lehet, hogy a családi mezőgazdasági kisüzemben dolgoznak, holott az tulajdonképpen könnyen nélkülözni tudná munkájukat. Elsősorban falun jelentkezik ez a fajta „alulfoglalkoztatás” tömegesen, de a városban is létezik. A falusi rejtett munkaerőtöbblet egy része a városba megy, jobb munkaalkalom reményében, hogy azután jó részük ott is foglalkoztatás nélkül maradjon. Ezt a csoportot, ellentétben az 1. pontbelivel, a kapitalista rendszerben sem tartják nyilván munkaközvetítőkben, de számuk sokszorosa lehet az előbbinek. Minél szegényebb, iparilag elmaradottabb az ország, minél inkább stagnál, annál nagyobb ez a létszám.

3. *A családi üzem dolgozói.* Azok, akik családi mezőgazdasági kisüzemben, továbbá magánkisiparban vagy magánkereskedésben dolgoztak, a tömeges kollektivizálás eredményeképpen [$\rightarrow 5.5$] átkerülnek a köztulajdonú szektorok foglalkoztatottjai közé.

Ami a mezőgazdaságban dolgozókat illeti, egy részük a kollektivizálás előtt is, utána is teljes munkaidőben, főfoglalkozás-szerűen dolgozott, csak korábban saját magának, illetve családjának, ezután pedig egy köztulajdonú munkaadónak. Másik részük tulajdonképpen inkább a 2. csoportba tartozik. Korábban nem volt kihasználva munkaerőjük, de ez nem tűnt fel, mert a „családon belül” maradt. A kollektivizálás azonban ezt a kihasználatlanságot „kézzel-foghatóvá”, szembeszökővé tette. Nyomás nehezedik rájuk, hogy a helyi sző-

⁴ A *többlet* kifejezést a *hiány* ellenpárjaként használjuk. Szándékosan semleges jellegű szót alkalmazunk. A *tartalék* szónak elismerő-jóváhagyó felhangja, míg a *felesleg* szónak bíráló-elítélő kicsengése van. Ezért munkaerő-tartalékról vagy munkaerő-feleslegről csak ott esik majd szó, ahol éppen ezt a jóváhagyást vagy elítélést akarjuk kifejezésre juttatni.

Hasonló terminológiai probléma merül fel szélesebb összefüggésben is, bármely termék, szolgáltatás vagy erőforrás többletével kapcsolatban [$\rightarrow 11.4$].

vetkezetben, más állami vállalatban vagy szövetkezetben, saját falujukban, esetleg a városban keressenek munkát. Így a kollektivizálás roppant nagy munkaerőtöbbletet nyit meg a többi szektor, elsősorban az ipar számára.

4. A „deklaszált” személyek. Már a forradalom első hullámában, rendszerint még az átmeneti rendszerben elkobozzák a nagykapitalisták és földbirtokosok, a gazdag emberek vagyonát. Később, többnyire már a klasszikus rendszerben sor kerül a tulajdonukból élő középrétegek termelőeszközeinek kisajátítására; személyes tulajdonukat, ha nem vették el tőlük, előbb-utóbb felélik. A tömeges kollektivizálás kampányának egyik fontos alkotórésze a gazdag parasztság mint osztály felszámolása és vagyonuk teljes elkobzása [→5.5].

Az itt felsorolt társadalmi csoportok tagjainak egy része kivándorol, egy további részét kivégzik, bebörtönzik, kénysTERMUNKÁRA fogják. Aki ettől megmenekül, vagy aki később a börtönből vagy munkatáborból kiszabadul, az munkát vállal a köztulajdonú szektorban.

5. *Háztartásban tevékenykedő nők.* Ez a csoport részben átfedésben van a 2., a 3. és a 4. csoporttal.

A nők tömeges munkavállalására erős késztetést adnak a családi életszínvonal új normái és az ezt tükröző bérszínvonal. Ahogy a növekedési folyamat halad előre, egyre inkább azt érzi minden család: csak akkor képes a társadalmi normák szerinti színvonalon élni, ha mind a férj, mind a feleség munkát vállal. A férj béréből nem lehet a feleséget és a család többi tagját a szokásos, a társadalmi normáknak megfelelő szinten eltartani.

6. *A népesség növekedése.* Itt a munkaerőtöbblet szokásos demográfiai növekményére gondolunk. A legtöbb szocialista országban a klasszikus rendszer keretei között számottevő a népszaporulat s a munkaképes korosztályok növekedése.

Egyes országokban, egyes időszakokban, ha a vezetés elégedetlen a népszaporulat ütemével, a bürokratikus koordináció eszközeit is igénybe veszi ennek gyorsítására. Más országokban éppen ellenkező az állami népesedéspolitika célja: durva kényszerrel próbálják akadályozni a népesség növekedését.⁵ Bármilyen is a cél, az eszköz a bürokratikus beavatkozás, mégpedig olyan szférába, amely hagyományosan a családi koordináció legsajátabb területe.

Az 1.–6. pontokban leírt csoportok együttvéve képezik a klasszikus szo-

⁵ A lakosság növekedésének erőltetésére egyik példa a magyar népesedéspolitika az ötvenes években, majd újra a hetvenes években. A bürokratikus beavatkozás néhány jellegzetes eszköze: a fogamzásgátló szerek kínálatának államilag megszervezett hiánya, az abortusz szigorú tiltása (nem egészségügyi, morális vagy vallási okokra, hanem nyíltan a társadalom gazdasági érdekeire, a termelés munkaerő-szükségletére hivatkozva), több gyermek vállalásának ösztönzése állami juttatásokkal.

Az ellenkező irányú beavatkozásra a fő példa Kína, ahol durva módszereket alkalmaztak a nemkívánatos népeségsszaporulat megakadályozására.

cialista rendszer külső munkaerőtöbbletét.⁶ Az elmondottak alapján világos: az, amit itt most többletnek nevezünk, sokkal nagyobb sokaság, mint a nyílt munkanélküliek csoportja. Sokan azok közül, akiket itt a többletbe sorolunk, korábban még nem voltak foglalkoztatva, tehát ennyiben nem „munkanélküliek”.

Ahogy az erőltetett növekedés folyamata halad előre, az egyre több munkaerőt szív fel mind a hatféle forrásból, míg azok gyakorlatilag kimerülnek, és így ennek az extenzív módszernek az alkalmazására többé már nem nyílik lehetőség.⁷ A 10.1 és a 10.2 táblázatok ismertetnek néhány adatot ezzel kapcsolatban.⁸ A foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatható

10.1 TÁBLÁZAT

Aktivitási ráta a nők 40–44 éves korcsoportjában – nemzetközi összehasonlítás

	1950	1960	1970	1980	1985
<i>Szocialista országok</i>					
Bulgária	78,6	83,4	88,5	92,5	93,3
Csehszlovákia	52,3	67,3	79,9	91,3	92,4
Kelet-Németország	61,9	72,7	79,1	83,6	86,1
Lengyelország	66,4	69,1	79,5	83,2	84,7
Magyarország	29,0	51,8	69,4	83,2	84,7
Románia	75,8	76,4	79,5	83,1	85,1
Szovjetunió	66,8	77,9	93,2	96,9	96,8
<i>Észak-Európai országok</i>	30,9	39,9	53,8	69,9	71,1
<i>Nyugat-Európai országok</i>	34,5	39,5	46,4	55,1	55,6
<i>Dél-Európai országok</i>	22,4	25,3	29,7	35,7	37,1

Forrás: A táblázatot Köllő János készítette az International Labor Office (1987) alapján.

Megjegyzés: A táblázat a következő országokat öleli fel: Ausztria, Belgium, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Nyugat-Németország, Svájc (Nyugat-Európa); Görögország, Málta, Olaszország, Portugália, Spanyolország (Dél-Európa); Bulgária, Csehszlovákia, Kelet-Németország, Lengyelország, Magyarország, Románia, Szovjetunió (szocialista országok); a skandináv országok (Észak-Európa). A regionális átlagok súlyozatlan átlagok. Az országok táblázatban szereplő régiók szerinti csoportosítása eltér az ILO eredeti csoportosításától.

⁶ A „külső” jelzőt a következő megfontolás indokolja: a rendszerben létezik „kapun belüli munkanélküliség”, amint arról rövidesen szó lesz. Ez képezi a belső munkaerőtöbbletet.

⁷ A 6. forrásra vonatkozóan nem beszélhetünk feltétel nélküli kimerülésről. Még ha egy adott pillanatban el is jutott az ország az egész munkaerőtöbblet felszívásához, a népesség növekedése folyamatosan további munkaerőforrást teremt.

⁸ A szovjet participációs ráta (a foglalkoztatottak aránya az összes 15–64 éves népességen belül) 1980-ban 86,6 százalék volt, szemben az európai OECD-országok 66,5 százalékával és az Egyesült Államok 70,9 százalékával. A nők participációs rátája 87 százalék volt, szemben az európai OECD-országok 48,5 százalékával és az Egyesült Államok 59,7 százalékával. G. Ofer (1987, 1793. o.).

10.2 TÁBLÁZAT

A foglalkoztatottak számának növekedési üteme a Szovjetunióban

Év	Foglalkoztatottak száma ^a (millió)	Időszak	A foglalkoztatottak számának évi átlagos növekedési üteme (százalék)
1927	11,3		–
1932	22,8	1927–1932	15,1
1937	27,0	1932–1937	3,4
1950	40,4	1937–1950	3,1
1955	50,3	1950–1955	4,5
1960	62,0	1955–1960	4,3
1965	76,9	1960–1965	4,4
1970	90,2	1965–1970	3,2
1975	102,2	1970–1975	2,5
1980	112,5	1975–1980	1,9
1985	117,8	1980–1985	0,9
1986	118,5	–	–
1987	118,5	–	–
1988	117,2	–	–
1989	115,4	1985–1989	–0,5

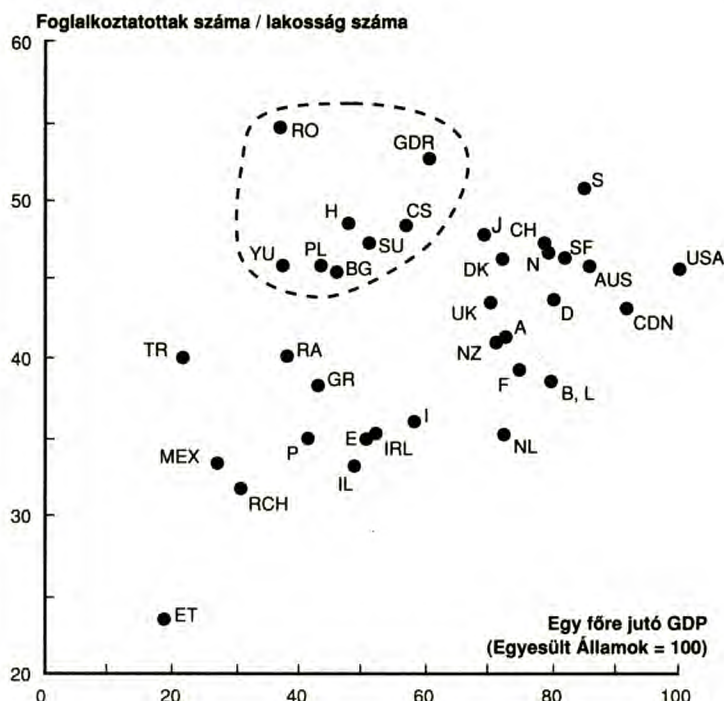
Forrás: A táblázatot C. Krüger állította össze a következő források alapján: 1927 és 1932: A. Nove (1969, 192. o.); 1937: A. Nove (1969, 226. o.); 1950 és 1955: A. Nove (1969, 342. o.); 1960, 1970, 1980 és 1985: Finanszü i Sztatisztika (1987, 414. o.); 1965 és 1975: Finanszü i Sztatisztika (1977, 463. o.); 1986 és 1987: Finanszü i Sztatisztika (1988b, 38. o.); 1988 és 1989: Finanszü i Sztatisztika (1989a, 48. o.).

* Az adatok nem tartalmazzák a kolhoztagokat.

népességből, az úgynevezett participációs ráta elérte tűrési határát. A 10.1 táblázatból kitűnik: elsősorban a nők nagyobb fokú részvétele a termelésben biztosítja azt, hogy az összesített participációs ráta magasabb legyen a szocialista országokban, mint a kapitalista gazdaságokban.⁹ Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó a 10.1 ábrán szemléltetett jelenség. Laza pozitív összefüggés érvényesül a gazdasági fejlettség és a participációs ráta között. Ha azonban egy-egy azonos fejlettségi szinten lévő szocialista és kapitalista országcsoporthat hasonlítunk össze, akkor kiderül: minden egyes fejlettségi szinten a szocialista országokban a legmagasabb a participációs ráta. Ezt egyértelműen szemlélteti a 10.1 ábra.

A munkaerő-többlet potenciális munkaerő-kínálat, de nem válik minden körülmények között azzá, hanem ehhez meghatározott késztetések kellenek.

⁹ A 10.1 táblázat szemléletesen mutatja be a nők magas participációs rátáját a 40–44 éves korcsoport kiemelésével. Az ebbe a korosztályba tartozó nők már befejezték tanulmányaikat, gyermekeik rendszerint már tizenévesek, és kevesebb szülői felügyeletet igényelnek, miközben a nők maguk még messze állnak a nyugdíjkorhatártól. Mint ahogyan a táblázatból kitűnik, jóval magasabb a participációs ráta a szocialista országokban, mint a kapitalista országokban.

10.1 ábra Partecipációs ráták és gazdasági fejlettségi szintek, 1980

Forrás: Az ábrát és a háttérül szolgáló statisztikai adatokat Köllő János állította össze. A GDP forrása Ehrlich Éva (1985, 100. o.) tanulmánya. A kapitalista országokra vonatkozó GDP- és népességszámok az ENSZ demográfiai évkönyvéből származnak, a szocialista országokra vonatkozóak pedig a KGST statisztikai évkönyvéből.

Megjegyzés: Az áttekinthetőség kedvéért az ábra nem tartalmazza az országok teljes neveit, az ábrában az országok nemzetközi autójelzései szerepelnek. A következő országok szerepelnek a mintában (az egy főre jutó GDP sorrendjében): Egyiptom (ET), Törökország (TR), Mexikó (MEX), Chile (RCH), Románia (RO), Jugoszlávia (YU), Argentína (RA), Portugália (P), Görögország (GR), Lengyelország (PL), Bulgária (BG), Magyarország (H), Izrael (IL), Szovjetunió (SU), Spanyolország (E), Írország (IRL), Csehszlovákia (CS), Olaszország (I), Kelet-Németország (GDR), Japán (J), Egyesült Királyság (UK), Új-Zéland (NZ), Dánia (DK), Ausztria (A), Hollandia (NL), Franciaország (F), Svájc (CH), Norvégia (N), Belgium (B), Luxemburg (L), Nyugat-Németország (D), Finnország (SF), Svédország (S), Ausztrália (AUS), Kanada (CDN), Egyesült Államok (USA). Külön figyelmet érdemel, hogy minden szocialista ország – lásd a bekeretezett területet – magasabb partecipációs szinten áll, mint a hasonló gazdasági fejlettségű kapitalista országok. A GDP sorrendjében haladva a következő szocialista országok szerepelnek a mintában: Románia, Jugoszlávia, Lengyelország, Bulgária, Magyarország, Szovjetunió, Csehszlovákia és Kelet-Németország.

Az első ilyen képzetés maga az alkalom. A faluban ott van a tengődő, félig-meddig kihasznált munkaerő – és egyszeriben kiderül, hogy új ipartelep létesül a közelben. Ez a lehetőség vonzást gyakorol; sokan aktívan foglalkoztatást keresnek, azaz belépnek a munkaerő kínálatát alkotó népességbe azok közül, akik korábban nem tartoztak ebbe a kategóriába. Ebben az értelemben elmondható: a hosszú távú növekedési folyamat keretében a munkaerő kereslete teremti meg a maga kínálatát.

A második, magától értetődő képzetés: az állandó foglalkoztatáshoz kapcsolódó anyagi érdek. A pusztá megélhetés érdekében siet munkát vállalni az 1. csoport: a volt munkanélküli számára hatalmas megkönnyebbülés az állandó, biztos foglalkoztatás. A pusztá megélhetés végett előbbutóbb munkát vállalnak a 4. csoport, a volt kiváltságos osztályok tagjai is. Már szó volt az 5. csoport, a korábban a háztartásban élő nők sajátos anyagi motivációiról.

A harmadik képzetés a bürokratikus kényszer. Ennek többféle formája lehet. A szocialista országok törvénybe iktatják nemcsak a munkához való jogot, hanem a munka kötelezettségét is, és ez gyakorlatilag (később még ismertetendő kivételektől eltekintve) a köztulajdonú szektorokban való foglalkoztatottság kötelezettségét jelenti. Aki ennek nem tesz eleget, azt „parazitaként” a törvény üldözi, és a hatóságok munkára kényszerítik.

Mikroszinten a szokásos kínálati összefüggés kétségkívül fontos szerepet játszik: a bér emelése növeli a munkaerő kínálatát [→10.5]. A most vizsgált makroszinten azonban ez az összefüggés nem érzékelhető. Nem azért nő a munkaerő-kínálat, mert a munkaadók mind több bért ajánlanak fel. Olyankor is nő a munkaerő összes kínálata, amikor az átlagos nominál- és reálbér esetleg hosszú időn át stagnál, sőt csökken.¹⁰ Azok a készletek, amelyek a fent leírt csoportokat munkavállalásra ösztönzik, állandó, sőt csökkenő nominál- és reálbérek mellett is hatást gyakorolnak.

A kommunista pártok programja még a hatalomra kerülés előtt ígéretet tesz a munkanélküliség felszámolására, a teljes foglalkoztatásra. Később, a konszolidált klasszikus rendszer ezt alkotmányába iktatja. Ennek ellenére azt kell mondani: nem a teljes foglalkoztatás biztosítására irányuló tudatos foglalkoztatási politika az, amely végül is elvezet a munkaerőtöbblet felszívásához. Ez a jelenség mintegy „mellékterméke”, kísérelése az erőltetett növekedési folyamatnak. A rendszer, amint azt az előző fejezet részletesen tárgyalta, mindenáron minél gyorsabban próbál növekedni, és ennek leginkább kézenfekvő lehetősége az 1. extenzív módszer, a munkaerőtöbblet gyorsított bevonása a köztulajdonú szektor termelésébe.

Amikor azután ez a folyamat végbemegy, és a hivatalos ideológia a rendszer alapvető vívmányának minősíti, akkor a dolgozók „szerzett jogává”

¹⁰ Valójában, mint ahogyan már említettük, a nőket éppen az alacsony bérek készítetik a munkába lépésre.

válik; olyan *status quó*vá, amelyet a klasszikus rendszer nem tud, és nem is akar visszavenni. Ettől kezdve a teljes foglalkoztatás (sőt bizonyos mértékig, mint látni fogjuk, az állandó munkahely is) garantált jogként rögződik. Nemcsak névleg kihirdetett, hanem tényleges jog ez, amelyet a foglalkoztatáspolitikai elvein és gyakorlati konvencióin felül biztosít a klasszikus rendszer egész működési mechanizmusa, mindenekelőtt a krónikusan újratermelő munkaerőhiány.

A teljes foglalkoztatás a klasszikus rendszernek valóban alapvető vívmánya, több végső erkölcsi érték szempontjából. Nemcsak egyszerűen a közvetlen anyagi előny, az állandó kereset miatt van óriási jelentősége. Ezen túlmenően kiemelkedő szerepet játszik az emberek anyagi biztonságérzetének megteremtésében, a dolgozók méltóságérzetének, a munkaadóval szembeni belső tartásának megszilárdításában, a nők egyenjogúságának megteremtésében.

Ugyanakkor ennek a vívmánynak is vannak árnyoldalai. Mindenekelőtt gondoljuk át még egyszer azt az utat, amely ide vezetett. Az 1., a 2. és a 6. csoport, a nyílt és rejtett munkanélküliség egykori áldozatai, illetve a munkát kereső új nemzedékek egyértelműen a nyertesek közé tartoznak. De a 3. csoport, a parasztok és más önálló kisemberek millióinak életformáját feldúlja a kollektivizálás, többségüket akaratuk ellenére, vaskézzel kényszeríti bele a köztulajdonú szektor foglalkoztatásába. A 4. csoport tagjai – az egykori gazdagok és kiváltságosok – tragikus veszteségeket szenvednek. Az 5. csoport, a háztartásbeli életformát otthagynő nők helyzete sem egyértelmű: nyernek is, de veszítenek is [→6.7]. Ezek is az átmenet emberi „költségei”: a teljes foglalkoztatottság felé vezető út áldozatai és a félig nyertesek veszteségei. Ráadásul amikor a teljes foglalkoztatottság már megszilárdult, és az új nemzedékek számára már magától értetődővé vált, a munkaerő allokációjának ez az állapota számos gazdasági hátránnyal is jár. Ezeket a későbbi elemzés fogja megvilágítani.

Még egy záró megjegyzés szükséges a növekedési folyamat és a teljes foglalkoztatottság kapcsolatának megvilágításához. A szocialista országok egy része (a Szovjetunió és a kelet-európai országok) még a klasszikus rendszer keretei között eljut a teljes foglalkoztatottsáig. Más országokban (például Kínában) ez nem következett be. Még messze voltak a munkaerőtöbblet teljes felszívásától, amikor a reformfolyamat megkezdődött.

10.2 A krónikus munkaerőhiány kialakulása

Amíg a szocialista rendszer el nem jut a teljes foglalkoztatásig, állandóan van mozgósítható külső munkaerőtöbblete. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy eközben részleges *munkaerőhiány* mutatkozzék. Több körülmény okozza ezt.

■ A munkaerőtöbblet túlnyomó része szakképzetlen munkaerőből áll, miközben a gyorsan növekvő gazdaság, különösen az ipar, meghatározott szakképzettséggel rendelkező munkaerőben szenved hiányt [→9.5. 3. intenzív módszer].¹¹ A hiány a képzettség minden szintjén jelentkezik; több szakmunkás, közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező szakember, több rutinos menedzser kellene, mint amennyi éppen rendelkezésre áll.

■ A munkaerőtöbblet jó része falun él, miközben a hiány elsősorban városokban mutatkozik. A faluból a városba való átköltözéshez gyorsan kellene fejlődnie a városi lakásállománynak és a többi szolgáltatásnak; ez azonban az alacsony prioritású, örökösen halasztgatott feladatok közé tartozik.

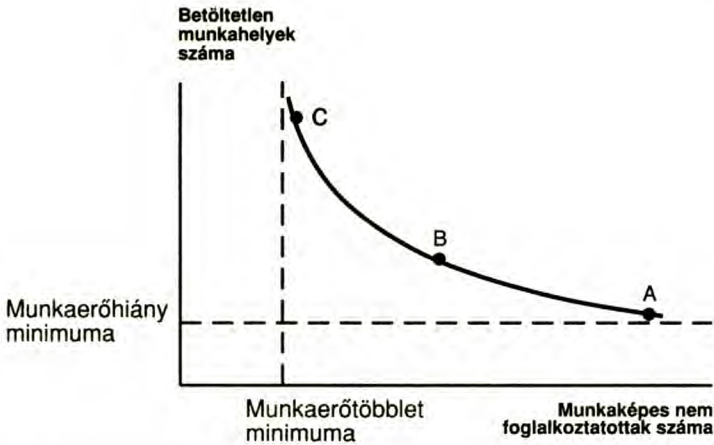
■ Munkaerőhiányt szül a különböző régiók közti aránytalanság. Miközben egyes régiók gyorsan fejlődnek, és emiatt nagy a munkaerő-keresletük, a többlet sokszor más régiókban mutatkozik. Különösen kiéleződik a probléma olyankor, amikor az emberek számára nem vonzó területen folyik a fejlesztés; például ott alakul ki az új ipari település, ahol mostohák a természeti körülmények, és a többi régióknál elmaradottabb a civilizáció.¹²

Mind a három fenti jelenség a *strukturális* munkaerőhiány megnyilvánulási formája. Ez minden rendszerben létezik, bár a fentiekben leírt formái rendszerspecifikus vonásokat is mutatnak.

Tévedés lenne azt hinni, hogy egy gazdaságban vagy munkaerőtöbblet van, vagy munkaerőhiány. A két jelenség nem zárja ki egymást. Annyi igaz, hogy ha a lehető legmélyebb részletezettséggel, szubmikroszinten vizsgáljuk a munkaerő allokációját, akkor a többlet és a hiány kölcsönösen kizárja egymást. Tehát például egy üzemben egy adott pillanatban bizonyos számú munkahely van, amelyet meghatározott szakmai képzettséggel rendelkező személyek tölthetnek be. Az üzem környezetében bizonyos számú ember él, aki alkalmas és hajlandó ezeknek a munkahelyeknek a betöltésére. A konkrét, mélyen specifikált keresletet és kínálatot szembeállítva megállapítható, hogy pillanatnyilag túlkereslet van-e vagy túlkínálat. De ha ennél összevontabban tekintjük át a helyzetet, összesítve több üzem, több szakma, több régió, hosszabb időszak adatait, akkor már egymás mellett létezhetnek túlkeresleti és túlkínálati jelenségek. Minél nagyobb szférát fog át az aggregáció, annál inkább érvényes ez a megállapítás.

¹¹ A teljes foglalkoztatottság elérése előtt is megjelenhet hiány a szakképzetlen munkaerőben, mégpedig többnyire a nehéz testi erőfeszítést igénylő, illetve kellemetlen mellékkörülmények között végzett munkák körében. Ez összefügghet azzal is, hogy a munkaköröket hagyományosan férfiak töltik be, miközben az adott helyen inkább női munkaerőből van többlet. A kényszermegoldás sok esetben az, hogy nőkkel végeztetnek igen nehéz fizikai munkát.

¹² Példa erre a Szovjetunióban Szibéria fejlesztése.

10.2 ábra Beveridge-görbe

A 10.2 ábra úgynevezett Beveridge-görbét mutat be.¹³ Az ábrát értelmezzük olyképpen, hogy az egy szocialista ország összes munkaerejére vonatkozik, vagyis makroszinten szemlélteti a munkaerő-allokáció állapotát valamely adott időpontban. A vízszintes tengelyen a munkaerőtöbblet egyik lehetséges mérőszáma szerepel: a munkaképes korosztályok összes létszáma és az összes foglalkoztatott létszám közti különbség. A függőleges tengelyen a munkaerőhiány egyik lehetséges mérőszáma látható: a betöltetlen munkahelyek száma. A görbe minden pontja a többlet és a hiány egy-egy kombinációját adja meg.

Az erőltetett növekedés az A ponttól indul: nagy többlet, de máris némi hiány. Ahogy a folyamat halad előre, egyre inkább csökken a többlet, és nő a hiány. A B pont egy közbeeső állapotot jelez,¹⁴ míg a C pont szemlélteti azt az állapotot, amikor már nincs a foglalkoztatásba bevonható, mozgósítható többlet, a munkaerőhiány pedig igen intenzív.

A továbbiakban a C ponttal reprezentált helyzetet teljes foglalkoztatásnak nevezzük, mert egy ország adott helyzetében ez jelenti a foglalkoztatás felső határát. Az elnevezés azonban problematikus. Az ábra is szemlélteti, hogy ezen a ponton sem abszolút „teljes” a foglalkoztatottság, abban az értelemben, hogy kivétel nélkül minden, testileg és szellemileg munkára alkalmas személy foglalkoztatva lenne. A következő tényezők

¹³ Az ábrát W. Beveridge brit munkaerő-közgazdász után nevezték el. Az ábrázolás széles körben elterjedt a munkagazdaságtanban. Lásd például K. G. Abraham–J. L. Medoff (1982) cikkét.

¹⁴ Ez a pont jelképezhetné azt a stádiumot, ahová például Kína érkezett meg a saját reform-folyamatának kezdetekor.

magyarázzák a munkaképes, de a foglalkoztatásba be nem vonható csoportok létezését:

1. Az emberek egy része önként nem kíván foglalkoztatást vállalni, és a bürokrácia hajlandó meghatározott kritériumok alapján kivételeket engedélyezni az általános munkakötelezettség alól. Például elfogadja azt, hogy a sokgyerekes anyák nem vállalnak munkát a köztulajdonú szektorokban. Országonként és időszakonként eltérő, hogy egyfelől az egyén mit óhajtana tenni a munkavállalás ügyében, másfelől a bürokrácia milyen kritériumokat alkalmaz az egyéni hajlam elfogadása vagy elvetése során.

2. Létezik átmeneti, sűrűlódásos munkanélküliség. Ez bizonyos mértékig elkerülhetetlen, bármely rendszerről legyen is szó. Akár önszántából hagyja el a dolgozó munkahelyét, akár elbocsátják, még nagy munkaerőhiány esetén sem mindig talál azonnal új munkahelyet. A jelenség szorosan összefügg a munkaerő kereslete és kínálata közti, fentebb már tárgyalt strukturális aránytalanságokkal. Pontosabban a rendszer adaptív tulajdonságaival: mekkora sűrűlódással működik, milyen gyorsan képes a kínálat és kereslet közti alkalmazkodást végrehajtani. A klasszikus szocializmusban sok tényező akadályozza a munkaerő mobilitását; egyik részük (például a lakáshiány) már korábban szóba került, másik részükkel (a dolgozónak a vállalatához való hozzáláncolásával és a mozgás más korlátaival) később foglalkozunk [→10.5]. A termelés és a munkaerő reallokációját megnehezíti a bürokratikus szabályozás merevsége; vontatottan alkalmazkodik egymáshoz a munkaerő kínálata és kereslete. A 10.2 ábrán látható Beveridge-görbe az adaptációnak ezt a *sűrűlódását* fejezi ki, hiszen még a teljes foglalkoztatást jelképező C pontnál is igen számottevő a munkaerőtöbblet.¹⁵

Az elmondottak fényében most már érthető, miért szerepelt már eddig is a többlet szó mellett ismételten ez a jelző: mozgósítható. Azért, mert a többletről szólva a munkaképes, de nem foglalkoztatott lakosság összes létszámából mindig le kell vonni azok számát, akik a fenti okok valamelyike miatt gyakorlatilag nem mozgósíthatók a köztulajdonú szektorokban való foglalkoztatásra.¹⁶

¹⁵ Számos szocialista országban, köztük a Szovjetunióban nagy számban vannak olyan egyének, akik több hónapon át munkát keresnek, de nem találhatnak, holott a gazdaság egészét tekintve nagy számban vannak üres munkahelyek.

Több szerző nem ideiglenes, sűrűlódásos, hanem nyílt munkanélküliségnek tekinti azt a jelenséget, ha a munkát kereső egyén egy hónapon belül nem talál munkahelyet. Ezen az alapon számítvá P. R. Gregory–I. L. Collier (1988, 617. o.) cikkükben, amely szovjet emigránsok körében folytatott kérdőíves felmérésen alapul, 1,1 százalékos munkanélküliséget mutatnak ki az 1974–1979-es időszakra. I. Adirim (1989) ennél jóval nagyobb arányú munkanélküliségről számol be, különösen egyes ázsiai régiókban.

¹⁶ Létezik még egy ok. Noha a fejezet általában nem foglalkozik ezzel, itt meg kell említeni: az egyének egy része, a bürokrácia jóváhagyásával, a magánszektor különböző ágaiban dolgozik (szabadfoglalkozású értelmiségi, magánkisiparos stb.). Ők nem vonhatók be a köztulajdonú szektor foglalkoztatottjai közé.

Visszatérve a 10.2 ábrához, a függőleges szaggatott vonal reprezentálja a többlet minimumát, azaz a munkaképes lakosságból foglalkoztatásra nem mozgósítható személyek számát: ezt a korlátot nem lépheti túl a munkaerő felszívásának folyamata. A vízszintes szaggatott vonal jelképezi a hiány minimumát; ennél kisebb még a legnagyobb munkaerőtöbblet mellett sem lehetett a betöltetlen munkahelyek száma. A gazdaság foglalkoztatási állapota a szaggatott vonalak által határolt belső térfélen helyezkedik el.

Ha egyszer a növekedési folyamat elvitte a gazdaságot a *C* ponthoz, akkor e pont körül állandósul a gazdaság állapota. Ettől kezdve beszélhetünk krónikus munkaerőhiányról.¹⁷ Ez a *C* pont szemlélteti az ábrán a gazdaság normál állapotát: a normál munkaerőhiány és a normál munkaerőtöbblet kombinációját. A „normalitás” fogalmához nem kapcsolódik értékítélet sem a rendszer tényleges résztvevői, sem pedig a helyzet elemzője részéről. Lehet, hogy a *C* állapotot senki sem érzi igazán kívánatosnak. A „normál” jelző kizárólag azt fejezi ki, hogy a rendszerben ez a megszokott, társadalmilag szokványosnak tekintett helyzet. Még ha ingadozik is a hiány és a többlet mindenkori értéke, a *C* pont jelképezi a valóságban megfigyelhető adatok intertemporális átlagát.¹⁸ (A normálhiány és normáltöbblet fogalmához részletesebben visszatérünk majd a következő fejezetben.)

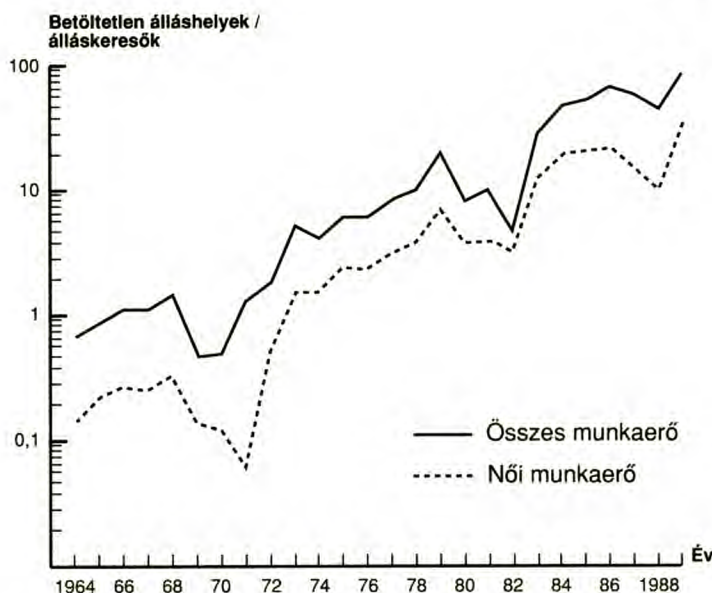
A növekvő munkaerőhiányt egy lengyel adatsorral szemléltetjük a 10.3 ábrán. Ez a betöltetlen munkahelyek és az álláskeresők arányát mutatja be. Ez a mutató akkor éri el az 1 értéket, amikor a hiány és a többlet összességében kiegyenlíti egymást, még ha van is strukturális hiány és többlet. A lengyel gazdaság már a hatvanas években túllépte ezt a fontos határértéket, és két évtized alatt a 100-as érték közelébe ért. Más szóval egy álláskeresőre száz betöltetlen munkahely jutott.

Kíváncsún lenne a teljes foglalkoztatottság elérése anélkül, hogy eközben munkaerőhiány lépjen fel. A többlet és a hiány tökéletes kiküszöbölése azonban csupán az elméleti modellek világában lehetséges, de nem a sokféle súrlódással működő valóságos gazdaságokban. A klasszikus szocializmusban éppen a „tökéletes egyensúlyon” való túllendülés, a krónikus és intenzív munkaerőhiány a legfőbb garanciája annak, hogy valóban teljes a foglalkoztatás; aki dolgozni akar, az aránylag könnyen talál munkát.

¹⁷ A magyarországi munkaerőhiány okozati elemzéséről lásd Gábor R. István (1979b), (1980), Munkácsi Ferenc (1976), (1978) és Timár János (1983).

¹⁸ A krónikus munkaerőhiány fontos közvetett bizonyítéka a következő: Számos szocialista országban mutatkozik ciklikus jellegű hullámváz [->9.6]. Figyelemre méltó, hogy miközben a beruházások volumene igen erősen, és a termelés kevésbé ugyan, de azért elég erősen ingadozik, a foglalkoztatás alig változik; visszaesések idején is igen kevésbé csökken.

Emlékeztetünk a 9.10 táblázatra, amely a beruházások ingadozását az átlagos növekedési ütem körüli szórással jellemezte. Az ott közölt adatok szerint a kelet-európai hat szocialista ország együttesét illetően a beruházások szórása 5 százalékos. Ezzel szemben a foglalkoztatás (azonos számítási módszert alkalmazva) mindössze 0,4 százalékos. (Az adatok forrását lásd a 9.10 táblázatban.)

10.3 ábra Betöltetlen álláshelyek / álláskereső aránya Lengyelországban

Forrás: Az ábrát Köllő János szerkesztette Z. M. Fallenbuchl (1985, 33. o.) és R. Holzmann (1990, 6. o.) adatai alapján.

A munkaerőhiány napirendre tűzi azt, hogy a korábbinál nagyobb mértékben törekedjenek a gazdaság irányítói a munkának tőkével való helyettesítésére, azaz aránylag tőkeigényesebb, munkaerőt felszabadító technológiák alkalmazására. Nem a nyereségkalkulációk készítetik erre a döntéshozókat, nem az a körülmény, hogy a relatíve szűkösebbé vált munka megrágult a tőke igénybevétele árához képest. Az árjelzésekre, még ha tükröznék is a relatív szűkösségeket, kevésbé figyelnek a döntéshozók [→8.5]. (Ráadásul az árjelzések itt sem tükrözik a szűkösségek változásait [→10.5].)

Itt is inkább nem ár jellegű jelzések hatnak a döntéshozókra [→8.9]. Mindennap sokféle hiányjelzést kapnak; például munkaerőt kereső hirdetésekre nem érkeznek válasz; gyakoribbá válik a munkavállaló által kezdeményezett kilépés, mert hiszen az tudja, hogy könnyen talál más munkahelyet. A bürokrácia újra és újra beleütközik a munkaerőnek, a legfontosabb erőforrásnak a felső korlátjába. Szinte kézzelfoghatóan érzékelik, hogy „nincs tovább”: elkerülhetetlen a krónikus munkaerőhiányhoz való alkalmazkodás.

10.3 A foglalkoztatás és a bér direkt bürokratikus szabályozása

Terjedelmi korlátok szükségessé teszik a téma leszűkítését a fejezet hátulévő részében. A klasszikus rendszernek arra az állapotára kell szorítkoznunk, amikor az már elérte a teljes foglalkoztatottságot, vagy legalábbis közel jár ahhoz. Az alatt az időszak alatt, amíg a rendszer eljut idáig, a munkaerő-allokációs mechanizmusban találhatók mind hasonló, mind pedig eltérő vonások a most vizsgálandóakhoz képest, de ezek leírásától el kell tekinteni.

A jelen és a következő alfejezet főként a vertikális szabályozással foglalkozik, mégpedig két fokozatban. A 10.3 alfejezet a központi irányítástól egészen a műhelyfőnöki a bürokrácián belül végbemenő folyamatra összpontosítja a figyelmet, míg a 10.4 alfejezet a bürokrácia és a bürokratikus funkció nélküli dolgozók viszonyával foglalkozik.

Végül a 10.5 alfejezet a bürokratikus és a piaci mechanizmusok együttes hatását vizsgálja a bérekre. Egyéb szempontból is erre az utolsó alfejezetre marad a bérek közgazdasági és társadalmi problémáinak tárgyalása.

Rátérve tehát a bürokrácián belüli szabályozási folyamatokra, vissza kell idézni az olvasó emlékezetébe az éves tervezésről és a gazdaság mindennapos irányításáról mondottakat [→7]. Ebbe szervesen beleilleszkedik a munkaerő allokációjának bürokratikus szabályozása is, úgyhogy nem szükséges minden részletet elismételni. Csupán azt indokolt kiemelni, ami a gazdasági irányításnak erre a részére sajátosan jellemző.

A folyamat az oktatásnál kezdődik, amikor a fiataalt „beiskolázzák”, hogy ezt a magyartalan, de találó kifejezést használjuk. Más szóval a szülő és az érintett fiatal választását erősen korlátozva, bizonyos továbbtanulási lehetőségeket elzárnak a pályaválasztó elől, mások felé terelik, vagy esetleg a tiltásig és a kötelező előírásig menően kijelölik a továbbtanulás pályáját. Az iskolát elvégezve ismét hasonló folyamat játszódik le, azaz igénybe veszik a munkahelyre „tereléstől” annak kötelező kijelöléséig terjedő beavatkozási formák valamelyikét.

A továbbiakban induljunk ki abból, hogy a fiatal már befejezte tanulmányait, és dolgozik. A munkaerő allokációja ebben a stádiumban főként a foglalkoztatás és a bér szabályozását foglalja magában. A tervezés és az irányítás képtelen minden tervelőirányzatnak, a gazdálkodás minden oldalának azonos figyelmet szentelni [→7.7]. Ehelyett kiemelten kezel egyes kérdéseket. Nos, a létszám és a bér a leginkább kiemelt ügyek közé tartozik. Vasszigorral megkövetelik mindkét előirányzat betartását.

Ha bárki, akinek a kapitalizmus állami vállalata jár az eszébe, félreértené a helyzetet: nem arról van szó, hogy az állami vállalatot minél több ember foglalkoztatására próbálják rábírní. Ellenkezőleg, felső korlátot

szabnak a foglalkoztatható létszámnak.¹⁹ Nem szabad elfeledkezni arról, hogy ez immár a krónikus munkaerőhiány állapota, és a klasszikus rendszer bürokratikus eszközökkel, tiltásokkal és kvótákkal akarja korlátozni a létszám növelését. Vertikális hiány érvényesül: az igénylők összesített létszámgénye több az allokátor által szétosztható összes keretnél.²⁰

Hasonlóképpen felső korlátokat szabnak a bér felhasználásának. Ez többféle formában történhet: felső határt szabnak annak a pénzösszegnek, amely bérre kifizethető (ez az úgynevezett abszolút beralap); előírják az átlagbéreket (összesen vagy szakmánként); valamilyen formulával kapcsolják a kifizethető bért az elért termeléshez és így tovább. Ez egyébként egyik megnyilvánulása a pénz „megcímkézésének” [→8.1]. Hiába takarít meg a vállalat akármennyi anyagköltséget vagy más kiadást, ezt nincs joga az előírt korlátok feletti bérfizetésre fordítani. Miközben a vállalat összes kiadásaira vonatkozóan a költségvetési korlát puha, annak egyetlen tételét, a bérkiadást igen keményen korlátozzák.

A terv munkaügyi előirányzatai körül alku folyik. Az igénylő szeretne minél lazább létszám- és bértervet kapni, mert ez megkönnyítené a termelési terv teljesítését (ha beruházási akció végrehajtóiról van szó, akkor a beruházási feladat teljesítését). Az allokátor a szokásos Janus-arcot mutatja: lefelé próbál szigorú lenni, felfelé maga is alkuszik a lazább előirányzatért.

Érdemes átgondolni a vezető érdekeltségét és magatartását a vertikális alku során. Amíg tart az alku, addig érdemes küzdenie több beruházásért (expanziós késztetés, beruházási éhség) és ugyanakkor több beralapért is (annak érdekében, hogy könnyebben tudjon munkaerőt szerezni, és elégedettebbek legyenek a beosztottjai). Úgy is fogalmazható ez: egyszerre küzd több beruházásért és több fogyasztásért, noha ezek makrogazdasági szempontból nyilvánvalóan egymással ellentétes igények. Egyedül a legfelsőbb központi irányítás az, amely végül is ütközteti a két egymással szembeesülő igényt, amikor felosztja a termelést a beruházás (továbbá más állami felhasználások, például a hadsereg) és a fogyasztás között. Övé a döntés joga, de az adott politikai-gazdasági struktúra mellett övé a döntés kötelezettsége is. Bárhogy dönt is, nincsenek természetes szövetségesei, akik önszántukból támogatnák akár a beruházás, akár a fogyasztás kordák közé

¹⁹ Mielőtt még végképpen kimerül a munkaerőtöbblet, a vállalatok számos országban toborzási kvótákat is kapnak, amelyek előírják, hogy mekkora új létszámot kell szerezniük. A kvótákat agresszív toborzási kampányokkal teljesítik. Erre az eljárásra az készíti a gazdasági vezetést, hogy – noha makroszinten még bőven van többlet – egyes vállalatok már is nagy munkaerőhiánnyal küzdenek. (Lásd az előző alfejezetben a strukturális hiányról írottakat.)

²⁰ Olyan körzetekben, ahol csak egyetlen jelentősebb vállalat van, a létszám körüli alku-ban nem annyira a papíron szétosztható létszámkeretek szabnak felső határt, hanem inkább a körzet valóságos, tapasztalatilag is érzékelhető munkaerő-kínálati korlátja.

szorításában, a rendelkezésre álló erőforrásokhoz való hozzáigazításában. Mindenki, még saját alárendeltjei is afelé nyomják őt, hogy mindkettőt emelje. Nincs tehát más kiút, mint szövetségesek mesterséges kreálása, adminisztratív utasításokkal és az utasítások végrehajtását kikényszerítő jutalmazási és büntetési sémákkal.

10.4 A munkaadó és a munkavállaló viszonya az üzemben

Most hagyjuk el a hatóságok hivatali szobáit, és menjünk át az üzembe!²¹ A kép sokban hasonló ahhoz, amely bármely rendszer bármely üzemében fogadna. Nemcsak a termelés technológiai folyamatai és szervezése hasonlóak (ezekkel nem foglalkozunk), hanem – első látszatra – az emberek közötti viszonyok is. Vannak főnökök (igazgató, üzemvezető, művezető), akik utasításokat adnak, és vannak dolgozók, akiknek ezeket az utasításokat teljesíteniük kell. Noha a főnökök tulajdonképpen maguk is fizetett alkalmazottak, akárcsak kapitalista vállalatbeli kollégáik, ők mégiscsak a munkaadó képviselői, és ebben a minőségükben számos szempontból szemben állnak a munkavállalóval.

A szerepkörök azonossága sok hasonlóságot hoz létre a magatartásban is. A könyv programjának megfelelően azonban arra összpontosítjuk a figyelmet, ami rendszerspecifikus a szocialista vállalat esetében.²²

Mind a munkavállaló, mind a munkaadó helyzete ellentmondásos, és ez megnyilvánul magatartásukban és egymáshoz való viszonyukban is. Kezdjük a munkavállalóval! Előbb leírjuk mindazt, ami a munkavállaló pozícióját erősíti a munkaadóval szemben, s csak utána térünk rá a pozícióját gyengítő tényezőkre.

Azt a korszakot vizsgáljuk, amelyben már krónikus a munkaerőhiány. Ha a piaci mechanizmus nyelvét használjuk, azt mondhatnánk: az „eladók piaca” érvényesül, márpedig igazi piaci környezetben ilyen helyzetben az eladó (jelen esetben a munkaerő eladója, a dolgozó) képes lenne saját felteteleit diktálni a vevőnek (jelen esetben a munkaerő vevőjének, a munkaadó vállalatnak). Noha, amint azt már az előző alfejezet is megvilágította, a bürokratikus szabályozásnak alapvető szerepe van, azért a munkaerő iránti tartós túlkereslet mégiscsak igen erős – piaci jellegű – hatást gyako-

²¹ A fejezet mindvégig vállalatról és azon belül üzemről beszél. Amennyiben a vállalat belső tagolása kettőnél több szintű (tehát például az üzemen belül van műhely, önálló műhelyrész stb.), akkor a mondanivaló értelemszerűen kiterjeszthető ezekre is.

Még egy másik lehetséges kiterjesztést kell megemlíteni. A vállalatról mondottak zöme érvényes a nem vállalati jellegű állami intézményekre is.

²² A főnökök és a dolgozók közti konfliktus kitűnő leírása található Haraszi Miklós [1975] (1989) könyvében. Lásd továbbá Héthy Lajos–Makó Csaba (1972), valamint Köllő János (1981).

rol a helyzetre és végső soron a dolgozó magatartására. Ha elégedetlen a munkafeltételekkel és a kereseti lehetőségekkel, többnyire nem tartja vissza a kilépéstől az a meggondolás, hogy nem lesz képes másik munkahelyet találni.²³ Az exit létezésének tudata (hogy ismét Hirschman kifejezését idézzük) tartást ad neki; inkább meri a feletteseit bírálni, utasításikkal szembeszegülni. Ebben a tekintetben a klasszikus szocializmus egyedülálló rendszer, mert csak ebben érvényesül a teljes foglalkoztatottság és a krónikus munkaerőhiány ennyire tartósan.

A kilépés mellett vagy helyett a dolgozó másik fontos eszköze saját érdekeinek védelmére a teljesítménnyel kapcsolatos. Az emberek egy része egyszerűen azért „lazsál”, mert nem kedveli a nagy erőfeszítést, és biztos lehet benne, hogy a bérét akkor is megkapja, ha nem is tanúsít különösebb igyekezetet. Mások esetében a teljesítmény tudatos visszatartásáról van szó, annak érdekében, hogy ezzel engedményeket csikarjanak ki a főnököktől a bérekben vagy más munkafeltételekben. Éppen a nélkülözhetetlenség tudata, az a körülmény, hogy a főnök kétszer is meggondolja, mielőtt büntetést alkalmazna, készteti a dolgozót ennek az eszköznek az alkalmazására.

A hivatalos ideológia fontos alkotóeleme annak hangsúlyozása, hogy a politikai rendszer a munkásosztály hatalma. Lehet, hogy a munkás maga is meg van győződve erről, esetleg csak félig vagy egyáltalán nem hiszi el. Akár így van, akár úgy, maga a jelszó is megerősíti abban, hogy rászánja magát a főnökei elleni nyíltabb fellépésre vagy a csendes ellenállásra.

Áttérünk a munkavállaló pozícióját gyengítő tényezőkre. A dolgozók öntevékeny érdekvédelme nem ellensúlyozhatja teljes egészében azt a körülményt, hogy nincsenek független szakszervezeteik. A hivatalos szakszervezeti mozgalom nyíltan vállalja azt a szerepet, amely szerint a hatalmon lévő párt tömegszervezete; olyan transzmisszió, amely a párt mindenkori politikáját közvetíti a saját tagsága felé. Igaz, a szakszervezeti funkcionáriusok jó része kettős kötöttséget érez, és ezért ambivalens magatartást tanúsít: képviselni akarja a tagságot, a vállalat dolgozóit, ugyanakkor eleget akar tenni a szakszervezeti bürokrácián belüli feletteseinek és a párt-szerveknek is. A klasszikus rendszerben az utóbbi kötöttség szokott erősebbnek bizonyulni.

A munkavállaló sokféle hatásláncolaton át függ saját vállalati és közvetlen munkahelyi főnökeitől. A függőség pusztá ténye magától értetődő, és minden rendszerben létezik. Ami rendszerspecifikus, az a jogi, gazdasági és politikai kötöttségeknek az a sajátos konstellációja, amely a klasszi-

²³ Ha azonban a dolgozónak olyan a szakmai képzettsége vagy gyakorlata, amit igazában csak az eddigi munkahelyén tud hasznosítani, akkor ez persze növeli az önszántából való kilépés kockázatát.

kus szocializmus üzemében érvényesül. Ezekre rövidesen rátérünk, a munkaadó helyzetének és magatartásának leírásakor, de előrebocsátjuk azt, ami ebből a munkavállalóra következik. Miközben egyfelől a krónikus munkaerőhiány és más, már említett tényezők arra készíthetik a munkavállalót, hogy szembeszálljon főnökeivel, esetleg visszatartsa a teljesítményét, otthagyja munkahelyét, másfelől mégiscsak meggondolja mindent, mert a főnökök kezében is hathatós eszközök vannak saját akaratok kikényszerítésére.

A két ellentétes irányú hatáscsoport eredője nem egyöntetű; sok függ attól, hogy melyik országról van szó, történelmük melyik szakaszában, mennyire erős represszív eszközöket alkalmaz a bürokrácia, mennyire nélkülözhetetlen a szóban forgó személy a munkahelyén. Még a személy egyéni jelleme is szerepet játszik. Egymás mellett megjelenhet a munkás túlhajszolása és a lógás, feszített teljesítményt kikényszerítő teljesítménybér és a jó vagy rossz munkát egyformán díjazó fizetés, gondos és hanyag munka – különböző gyakorisággal és különböző arányokban kombinálva.²⁴

Most pedig vizsgáljuk meg a másik oldal, a munkaadó, a vállalati és üzemi főnökök magatartását. Különböző irányból különböző típusú nyomás nehezedik mindegyikre. A bürokratikus vezető motivációjáról mondtak [→7.4] alapjában véve érvényesek a most elemzett kapcsolatra is, néhány sajátossággal kiegészítve. A főnök elsősorban saját feletteseivel akar jóban lenni, mert legfőképpen tőlük függ az előmenetele, a fizetése, a különjutalom vagy büntetés. Ezért mindaz, amit az előző alfejezetben a létszámról és a bérre vonatkozó tervek kialakításáról és végrehajtásáról elmondottunk, nemcsak a hierarchiának a vállalat feletti szintjeire vonatkozik, de a vállalatban belüli legalsóbb szintekre is.

Ugyanakkor a főnök mindenütt függ a beosztottjaitól. A főnökök függőségéről is elmondható ugyanaz, mint a dolgozókéről. Minél intenzívebb a munkaerőhiány és minél követelődőbbek a dolgozók, annál inkább érzik ezt a függőséget. A zavartalan termelés érdeke, az üzem nyugalma is megköveteli, hogy a dolgozók igényeit lehetőleg kielégítsék. Ha ráadásul olyan személyről van szó, aki teljes meggyőződéssel magáévá teszi a hivatalos ideológiát, az önmagát nem „munkaadónak”, hanem a saját munkáskollektívája bizalmi emberének tekinti, akinek szolidárisnak kell lennie a dolgozókkal. Mindez arra készíti, hogy saját felsőbb szervei felé közvetítse a dolgozók panaszait és követelését, ő legyen a „hang”, amely ezeket az igényeket megszólaltatja. Ebben a tekintetben bizonyos fokig átveheti a szakszervezeti bizalmi hagyományos szerepkörét.

Magatartása óhatatlanul ambivalens. Akárcsak az imént a munkavállaló esetében, most a főnökökről is elmondhatjuk: országoként, időszakoként és ezen belül egyénenként eltérő a két ellentétes motívumcsoport relatív

²⁴ A munka intenzitásával már a könyv több helyén foglalkoztunk [→6.6, 9.5].

súlya. Végeredményben azonban a klasszikus szocializmust az jellemzi, hogy a vállalati és üzemi vezetők bürokratikus érdekeltsége az erősebb.

Számos eszköz áll a vállalati és üzemi főnökök rendelkezésére. Ahogy azt a hatalomról és a tulajdonról szóló fejezetek leírták: a gazdaság, az „üzlet” szférája itt nem válik el a politika és az állami adminisztráció szférájától. A vállalat vezető csoportja, a párttitkár és az igazgató, a szakszervezet vezetőjének támogatásával szimultán tölti be a következő funkciókat.

- A termelés irányítása. A termelés irányítói jelölik ki a dolgozók konkrét feladatait, és ezzel együtt megszabják a béreket és a jutalmakat is a felülről kapott általános kereteken belül [→10.3]. Mődjuk van egyes személyeket előnyökhöz juttatni, másokkal viszont elbánni. Ez magától értetődő, és nem rendszerspecifikus, úgyhogy erről nem szükséges többet mondani.

- A dolgozó számára kötelező erővel kijelölt munkahely felügyelője. A dolgozók jelentős része nem maga választja a munkahelyét, hanem azt kijelölik a számára. A vállalat foglalkoztatást biztosít; de egyúttal jogilag is magához láncolja az alkalmazottait. A klasszikus rendszer szigorúbb rezsimjei ragaszkodnak ahhoz, hogy, még ha a dolgozó maga kezdeményezi is a kilépést, ez csak a vezetés engedélyével legyen megvalósítható. Az „önkéntes” kilépést állami jogszabályok tiltják. Egyes országokban és egyes időszakokban még a települést (községet, várost) sem szabad elhagyni a munkahely engedélye nélkül.²⁵

- A politikai hatalom és az ideológia helyi képviselője. A munkahelyen folyik a politikai propagandatevékenység számottevő része: meggyőzés és lelkesítés, erkölcsi ösztönzés, ugyanakkor a helytelennek ítélt nézetek visszautasítása.

- A bürokrácia mindent átfogó szelekciós tevékenységének helyi képviselője. Itt indulhat útjára az a karrier, amely elvezethet a parlamenti képviselőségig vagy a miniszteri állásig; de itt kerülhet országos feketelistára az, aki nemkívánatos módon viselkedik.

- A bűnüldöző szervek helyi képviselője. A vállalati vezetők könnyen elintézhetik, hogy letartóztatassák, vagy más formában üldözzék a „szabotőröket”, a „lázítókat”, illetve azokat, akiket a helyi vezetők annak minősítenek.

- Az államigazgatási szervek helyi képviselője. A vállalat egyetértése, külön igazolása kell az állampolgár számos hivatalos ügyének intézéséhez, a lakásváltoztatástól az útlevel és a kiutazási engedély megszerzésén át a telefonvonal és a bankkölcsön igényléséig.

- A jövedelemelosztási szervek helyi képviselője. A munkavállalónak be kell jelentenie saját vállalatánál minden külön keresetét; engedélyt kell kérnie külön munkák elvégzésére.

- A paternalista gondoskodás helyi fiókja. Sok vállalatnak van saját szol-

²⁵ Ez volt a helyzet hosszú időn át a Szovjetunióban és Kínában.

galati lakótelepe,²⁶ orvosi rendelője, üdülője, óvodája, bölcsődéje. A főnökök döntenek e szolgáltatások kiutalásáról. Sok országban sok időszakban a vállalat foglalkozik a hatósági kiutalással elosztott élelmiszerek, esetleg egyéb, nehezen megszerezhető termékek (színes tv vagy autó) elosztásával.

■ A család felügyelete. Egyes országokban egyes időszakokban a vállalati vezetés beavatkozik a család életébe is: visszatárhathatja a dolgozót a válástól, rábeszéli gyermekek világra hozására vagy lebeszéli arról, segíti a dolgozó gyermekének bejutását az egyetemre vagy megtagadja a munkahely támogatását.

Mindezek a funkciók²⁷ óriási hatalmat adnak a vállalat és az üzem vezetőinek saját alkalmazottaik felett. A vállalat nem csupán termelő munkahely, hanem a totalitárius hatalom alapsejtje.

Már szóba került a vállalati vezetők alternatív motívumainak, e motívumok relatív súlyának szóródása. Ezzel szorosan összefügg e funkciók konkrét konstellációjának, a különböző eszközök relatív súlyának szóródása. Országoként, időszakoként és egyénenként változik, melyik vállalatnál, melyik üzemben mekkora szerephez jut egyik vagy másik fent felsorolt eszköz. Annyi azonban bizonyos, hogy a vállalat minden dolgozója nagymértékben ki van szolgáltatva a főnökeinek. Ugyanakkor pedig élvezzi azokat a kiváltságokat, amelyeket a bürokrácia egyes társadalmi rétegeknek juttat a vállalatok útján,²⁸ továbbá azokat a külön előnyöket, amelyeket történetesen az ő főnökei szereztek meg a vállalati vagy üzemi kollektíva számára.

Szép lenne, ha minden ember életszükségletévé válna a munka,²⁹ de a szocializmus valóságos embereinek jelentős része nem ilyen. Ezért elkerülhetetlen, hogy legyenek főnökök, és hogy azok ösztönzési eszközökkel rendelkezzenek a munkafegyelem és a bérfejelem kikényszerítésére.

A kapitalizmusban a tulajdonviszonyok létrehoznak egyfelől együttműködést, másfelől pedig osztálykonfliktust a kapitalista tulajdonos és a bér munkás között. A tulajdonos úgy érezheti: minden dollár többletbért az ő zsebéből vesznek ki, a munkás minden elvesztegetett perce az ő hasznát

²⁶ A szolgálati lakás kiutalása [→3.4] (vagy akár csak a szolgálati lakás reménye) az egyik legfontosabb kötelék, amely a dolgozót vállalatához láncolja. Az engedetlenség, például az önkényes kilépés, a szolgálati lakás elvesztésével járhat, ami a nagy lakáshiány mellett súlyos csapás.

²⁷ A Mao-korszak Kínájában a kommuna a fenti funkciókon felül még kettőt látott el: az államigazgatás teljes hatókörű helyi szerve és a kollektívizált fogyasztás intézménye is volt.

²⁸ Számos országban például előnyben részesítik az ipari dolgozókat vagy esetleg azok egy szűkebb csoportját, például a nagyüzemi dolgozókat a társadalom más rétegeivel szemben. Ilyen különleges előnyök érvényesíthetők például a társadalombiztosításban, az egészségügyi ellátásban, a lakásellátásban; hasonló preferenciák érvényesítését szolgálhatja a fogyasztási cikkeknek a vállalatban belüli elosztása.

²⁹ Ezt Marx is csak a kommunizmus magasabb fokától várta. Lásd K. Marx [1875] (1969). Kétséges, hogy valaha is bekövetkezik-e. Annyi azonban biztos: Marx a belátható jövőtől, a kapitalizmust éppen hogy meghaladott rendszertől, a kommunista társadalom felé vezető út első fokozatától nem remélte ezt.

rövidíti meg. Nem kell utasítani arra, hogy tartson fegyelmet. A bér munkást foglalkoztató tőkés tulajdonos saját érdekeinél fogva a bérfigyelem és a munkafegyelem képviselője. Ezzel szemben a klasszikus szocializmusban a bürokrácia nem igazi tulajdonos, és ezért nem is igazi „munkaadó”. Tagjainak semmilyen automatikus közvetlen haszna sincsen sem a bérfigyelemből, sem a munkafegyelemből, sőt mindkettő megkövetelése kellemetlenebbé teszi a viszonyát a dolgozókkal. A bürokráciába való integrálódás bírja rá az egyént, hogy a bérfigyelem és a munkafegyelem kikényszerítőjévé váljék. A magántulajdon megszüntetése révén keletkezett fegyelmelési vákuumot a bürokrácia tölti ki.

A főnök és beosztott, vállalat és dolgozó közötti viszony érezteti hatását a belső foglalkoztatottságra. Mivel nehéz a kilépő helyébe másik dolgozót szerezni, továbbá mivel esetleg a létszámtervek kijelölésekor a jövőben túl fukar lesz a felettes szerv, célszerű belső tartalékot képezni. Ahogy az áruhiány megszüli a pillanatnyilag még felesleges áru halmozását, ugyanúgy a munkaerőhiány életre hívja a munkaerő halmozásának tendenciáját. Meg kell tartani a pillanatnyilag nélkülözhető munkaerőt is, hátha a jövőben szükség lesz rá. Ehhez hozzáadódik, hogy a dolgozók számottevő része nem végzi igazán intenzíven, az erő és a figyelem teljes latba vetésével a munkáját, sőt nem ritka a „lazsálás” sem. Ezek a jelenségek együttvéve létrehozzák a *kapun belüli munkanélküliség* állapotát. Ezért kiegészíthetjük a 10.2 alfejezetben mondottakat: a krónikus munkaerőhiány összefér, sőt együtt jár nemcsak strukturális, súrlódásos külső munkaerőtöbblettel, hanem belső többlettel, kapun belüli munkanélküliséggel is.

Ha már így alakult a helyzet, akkor illuzórikus a gyakran hallott kijelentés: nincs is „igazi” munkaerőhiány, hiszen a belső többlet mozgósításával könnyen pótolni lehetne a hiányt. Csakhogy ez a belső többlet nem egyik vagy másik gazdasági vezető személyes hibájából keletkezik, hanem a klasszikus rendszer lényeges tulajdonságai következtében jön létre, és mindaddig újratermelődik, amíg a klasszikus rendszer fennmarad. A klasszikus rendszer előbb-utóbb elvezeti a társadalmat a teljes foglalkoztatottsáig, de azt már nem garantálja, hogy minden foglalkoztatott ember valóban legjobb tudásával dolgozzék is.

10.5 Bürokratikus és piaci hatások a bérekre

Az előző két alfejezetből következik, hogy a munkaerő allokációjában együtt él, összefonódik a bürokratikus és a piaci koordináció, mégpedig az előbbi dominanciája mellett.³⁰ Annak vizsgálatában, hogy a bürokrati-

³⁰ Ezért szerepelt a 6.1 táblázatban a köztulajdonú szektor bérfizetéseinek blokkjában a „B+P” szimbólum.

kus és piaci mechanizmusok miként hatnak a bérekre, megkülönböztetjük a makroszintű és a mikroszintű relatív árakat, illetve béreket. Az aggregált munka és az aggregált tőke árának aránya példázhatja a makroszintet, míg a mikroszintre a szakma, a nehézségi fok, a veszélyesség és más kritériumok szerint különböző munkák béarányai hozhatók fel példának.

A bérek makro- (átlagos) szintjét, a népgazdaság egészét tekintve, alapjában véve a bürokrácia határozza meg. A tervezett éves átlagos béremelést a beruházás és fogyasztás makroterveivel összhangban igyekeznek kialakítani [→9.3]. Amikor a központi irányítás elhatározza, mennyi legyen a beruházás, egyúttal elejét akarja venni annak, hogy a fogyasztás elrugaszkodjék, és erőforrásokat vonjon el a beruházás elől. Mivel az árszínvonalat elég jól kézben tudja tartani,³¹ perdöntő szerepe van annak, hogy mi lesz a bérek tervezett színvonala. Ebben a kérdéskörben igen nagy a központi irányítás szuverén döntési lehetősége: valóban képes szabályozni, emelkedjék-e, stagnáljon-e vagy csökkenjen-e a nominálbér, az árszínvonal és végső soron a reálbér. Semmilyen más társadalomban nem rendelkezik a bürokrácia központi irányítása ekkora szuverenitással ebben a létfontosságú ügyben.

Az alapvető termelési tényezők makroszintű relatív ára (s ezek között az átlagos munkabér) nem tükrözi e tényezők relatív szűkösségét, a társadalmi termeléshez való hozzájárulását [→8.6]. Amikor ezeket a relatív árakat kialakítják, nem is figyelnek oda arra, melyik tényező mennyire bőven vagy szűkösen áll rendelkezésre. Nincs tőkepiac; a tőkét vagy ingyen kapja a termelő és a beruházó, vagy önkényes (és a tőkészüke ellenére igen alacsony) kamatot fizet érte. Az átlagos munkabér nagyságát pedig, mint mondtuk, a tervezett reálfogyasztáshoz igazítja a bürokrácia bérpolitikája (továbbá a fogyasztási cikkek piacán mutatkozó szokásos, normális hiány mértékéhez, amint azt majd a következő fejezetben tárgyalni fogjuk).

A könyv programjának megfelelően a problémát elsősorban a pozitív leírás oldaláról közelítjük. Ebből a szempontból bizonyára elmondható: a klasszikus szocialista rendszerben a termelési tényezők relatív ára semmi összefüggésben sincs relatív határtermelékenységgükkel.

Más kérdés a kialakult helyzet megítélése a termelés hatékonysága szempontjából. A tényezők önkényes, relatív ára lehetetlenné teszi a költségekre és az árakra épülő racionális kalkulációt a technológia megválasztásában, akár a pillanatnyi termelési, akár a hosszabb távú beruházási döntés megalapozásáról legyen is szó.³²

³¹ Bár az árak szabályozása nem olyan szigorú, mint a béreké. Lásd például a burkolt árdrágításról írottakat [→8.5].

³² Egyébként erre nem is kerül sor, mert a kevésbé jövedelemérzékeny, puha költségvetési korláttal rendelkező köztulajdonú vállalat vezetői és feletteseik nem is érdekeltek az ilyen kalkuláció elvégzésében.

A bérek meghatározásával szorosan összefüggő kérdés az egyéni és a kollektív fogyasztás aránya [→ 13.3]. Minden klasszikus szocialista rendszerben erős tendencia érvényesül a háztartás által pénzért közvetlenül vásárolt termékekből és szolgáltatásokból álló egyéni fogyasztás szűkítésére, ezzel együtt arra, hogy az összes fogyasztás minél nagyobb része váljék a bürokrácia által természetben elosztott kollektív fogyasztássá.³³

És ha már ez így alakult, akkor a háztartás kezébe adott bért eleve úgy szabják meg, hogy az nem is képes fedezni azokat a termékeket és szolgáltatásokat, amelyeket természetben juttatnak neki. A hivatalos ideológia szóhasználatára szerint a dolgozónak az állam „adja” a lakást, az üdülést, az orvosi ellátást. Ha azonban mindezeket a termékeket és szolgáltatásokat pénzért adnák, olyan áron, amely fedezné a költségeket és az átlagos nyereséget és adót, akkor mindezt nyilván nem tudná megfizetni a dolgozó a bérek szokott színvonala mellett. Így tehát a háztartás rá van szorulva arra, hogy mindezeket a termékeket és szolgáltatásokat állami adományként igényelje.

Ez a már elmondottakon felül további torzítást visz bele a termelési tényezők relatív árába. A munkabéreköltség irreálisan alacsony ahhoz képest, amibe a munkaerő a társadalomnak valóban belekerül.

A bérek bürokratikus szabályozásának következő fokozata mindaz a tervezési és irányítási tevékenység, amelyet az előző két alfejezet ismertett. Az ismétlés elkerülésére itt ezt csupán megemlíjtük, hangsúlyozva óriási jelentőségét: éppen a milliányi részletakció együttvéve biztosítja, hogy a bérek meghatározása alapvetően a bürokrácia kezében legyen.

Most pedig térjünk át a bérekre ható piaci elemekre!

Elemzésünket a makroszintű *átlagos* bér meghatározásának vizsgálatával kezdtük. Mi a helyzet az átlag körüli szóródással, a különböző szakmák, munkakörök bérarányaival, a különböző régiók közötti bérkülönbségekkel, az egymástól eltérő teljesítményért fizetett bér eltéréseivel? Röviden: a *relatív* bérekkel?

A tapasztalat azt mutatja, hogy ezekre erősen hat a munkaerő mindenkori konkrét kínálata és kereslete. Ez így van bizonyos fokig már akkor is, amikor még folyik a munkaerőtöbblet felszívása, és még inkább ez érvényesül a krónikus munkaerőhiány állapotában.

A dolgozó rövid távú döntésében erősen mérlegeli a különböző munkahelyek vonzerejét: milyen munkát követelnek tőle, milyenek a munkakörülmények, mennyire megterhelő és veszélyes a munka és mit fizetnek. Ha van választási lehetősége (és, mint láttuk, sokaknak van), akkor a „lábával szavaz”, elhagyja a rosszabb helyet a jobb kedvéért. Esetleg csak fennegetőzik, és „hanggal” vagy a teljesítmény visszatartásával érzékelteti

³³ Ezzel már több összefüggésben foglalkozott a könyv [→ 6.7, 8.2, 10.4], többféle oldalról – a koordinációs mechanizmus, a költségvetési finanszírozás és a vállalati paternalizmus szempontjából – megvilágítva ezt a jelenséget.

az elégedetlenségét. Tömegesen megy végbe horizontális alku a beosztott munkás és közvetlen főnökei között. Minél fontosabb, sürgősebb a feladat, s minél inkább nélkülözhetetlen a munkás, annál jobb az alkupozíciója.

Piaci hatások érvényesülnek a hosszú távú egyéni döntésekben, a pálya és a lakóhely megválasztásában is. Egyes szakmákat mind kevesebben választanak, másoknál túljelentkezés van, egyes régiók elnéptelenednek, mások túlszűföldnek, mégpedig elsősorban a várható kereseti lehetőségektől és más anyagi feltételektől függően.

A bürokrácia minden szinten kénytelen reagálni ezekre a jelzésekre. Meg kell tennie a vállalaton belül, mérlegelve minden egyes konkrét feladatkör munkaerőigényét, egyúttal a vonzerejét vagy a taszító hatását. Ugyanezt meg kell tenni feljebb is, a bérarányok kialakításában. Végeredményben elmondható, hogy a munkaerő keresletének és kínálatának viszonya, a relatív túlkereslet eloszlása erősen hat a relatív bérekre. Ugyanakkor a relatív bérek is erős befolyást gyakorolnak a relatív kínálatra, azaz az összes kínálat eloszlására szakmák, munkahelyek, régiók között. (A keresletre, az ismert okok miatt, sokkal kevésbé hatnak.) Egyszóval: itt erős befolyása van a piaci koordinációnak.

Eddig absztrakt szinten szétválasztottuk a mikroszintű relatív bérek és a többi termelési tényezőhöz viszonyított makroszintű átlagos bérszínvonal problémáit. Valójában ezek nem teljesen függetlenek.

A klasszikus szocializmusban gyakorlatilag teljesen merev lefelé a nominálbér. Nyílt bércsökkenésre ritkán kerül sor, bár egyes időszakokban (például a sztálini korszak normarendezései alkalmával) ez is előfordult.³⁴ Így tehát a relatív béreknek az a folyamatos kiigazítása, amelyet fentebb leírtunk, rendszerint úgy zajlik le, hogy egyes csoportok nominálbére változatlan marad, miközben más csoportokét emelik. Létrejön a relatív bérek kiigazítása részleges béremelések sorozata révén. Előbb az 1. csoport bérét emelik. Akkor azonban a 2. csoport keresete marad el viszonylagosan, és előbb-utóbb náluk éleződnek ki a munkaerőhiány gondjai. Azok bérét is emelni kell, de akkor jön a 3. csoport problémája és így tovább. Mint a gyermekjátékban, amelyben egymás hátán bakot ugorva halad előre a csapat, úgy próbálják sorra felfelé nyomni a béreket.

Az elmondottak újabb adalékot szolgáltatnak a vertikális béralku megértéséhez [→10.3]. A „bakugrás” folyamata azzal jár, hogy „alulról” spontán bérnyomás érvényesül. Mindegyik gazdasági vezető, valamennyi alsó és középszinten, a relatív bérfeszültségekre hivatkozva, béremeléseket szorgalmaz. Ugyanakkor „felülről” erős az ellenállás. A mindenkori erőviszonyoktól függ, hogy makroszinten végül is miképpen alakul az átlagos bérszínvonal.

³⁴ A modern kapitalista rendszer is aránylag ritkán él ezzel az eljárással, bár azért depressziók idején nem ritka, hogy a vállalatok egy része abszolút mértékben csökkenti a nominálbéreket.

Előfordul, hogy a bérnyomás bizonyos mértékig keresztültör, legalábbis a nominálbérek tekintetében. Ezt felfoghatjuk úgy, mint egy piaci jellegű ellenhatást a nominálbér-színvonal adminisztratív megszabásával, azaz a fentebb leírt bürokratikus hatással szemben.

A központi irányítás a bérnyomást rendszerint ellensúlyozni akarja, annak érdekében, hogy megóvja a más célra (beruházásra, katonai kiadásra) szánt erőforrásokat a terven felüli fogyasztói vásárlóerő elszívó hatásától. Ezért inkább tudatosan emeli az árakat (vagy belenyugszik a spontán ár-emelkedésekbe). Mindezek az összefüggések fontos szerepet játszanak a nyílt vagy rejtett infláció létrejöttében.

A munkaerő-allokáció és a bérek vizsgálatának végére érve, visszatérhetünk a fejezet elején érintett kérdésre, nevezetesen a politikai gazdaságtan hivatalos tankönyveinek arra az állítására, amely szerint a munkaerő a szocializmusban nem „áru”.

A jelen fejezetben ismertetett megfigyelések szerint az állítás ebben az erős formában nem állja meg a helyét. A piaci koordináció hatása a munkaerő allokációjára és a munkabérre számottevő. Annyiban viszont van igazság az állításban, hogy ez a piaci hatás másodlagos; a bürokratikus koordináció hatása sokkal erősebb, mint a piacé.

Ami ezek után is kétséges, az az utóbbi jelenség értékelése. A marxi eszmék első hívei, amikor olyan társadalomban reménykedtek, amelyben a munkaerőt nem adják-veszik, mint egy holt tárgyat, nem azt kívánták a piaci viszony helyébe, hogy államhatalmi eszközökkel és gazdasági köztöttségekkel uralkodjanak a munkavállaló felett. Az utóbbi fajta kiszolgáltatottság sok tekintetben súlyosabb, mint amit az egyszerű piaci viszony jelent.

Hiány és infláció – a jelenségek

AZT A JELENSÉGCSOPORTOT, amelyet a most következő két fejezet vizsgál, többféle címszó alatt tárgyalja az irodalom: hiány, túlkereslet, disequilibrium, eladók piaca, szívás, visszaszorított infláció – hogy csak a leginkább elterjedt elnevezéseket említsük.¹ Noha ezek az elnevezések nem pontosan fedik egymást, s a későbbiekben részletesebb magyarázatot fognak igényelni, pusztá felsorolásuk elégséges lehet a téma érzékeltetésére.

A hiányt alapvetően a rendszer immanens tulajdonságaival kívánjuk megmagyarázni. Ezért, akárcsak az előbbi fejezetekben, egyelőre eltekintünk a külső viszonylatok hatásától [→ 14.3, 14.4].

A vizsgálat során a hangsúly a rendszer állandó, tartós tulajdonságain lesz. Legfeljebb csak érintjük azt a kérdést, milyen tényezők hatására mennek végbe rövid távú ingadozások a hiány intenzitásában, a hiányjelenségek eloszlásában. A figyelmet arra összpontosítjuk, ami ebben a jelenségkörben a klasszikus szocializmust állandó jelleggel megkülönbözteti más rendszerektől, elsősorban a kapitalizmustól.

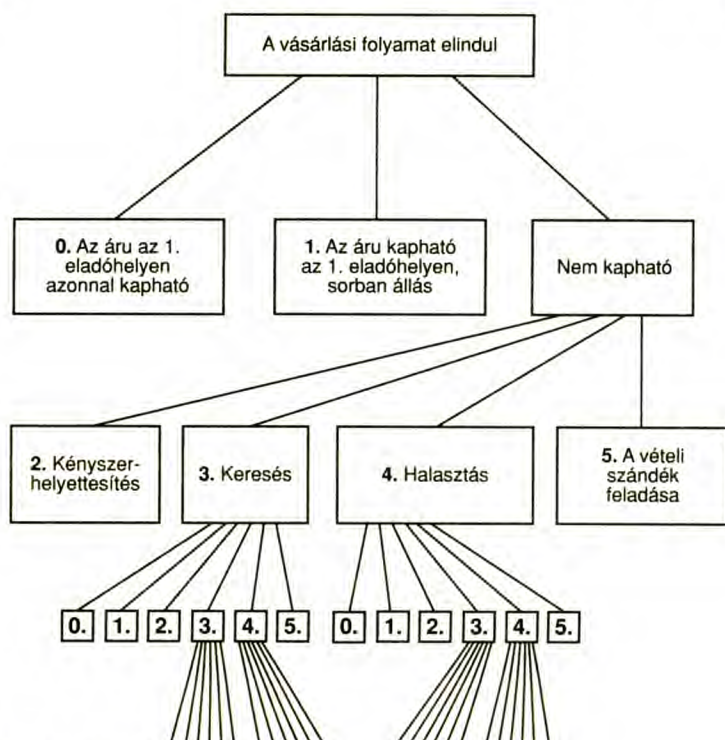
¹ A 11. és 12. fejezetben kifejtett gondolatok számottevő része a szerző korábbi munkásságán alapul. Már első könyvem, *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* (1957) foglalkozott a hiány kérdésével. Később az *Anti-Equilibriumnak* (1971) és *A hiánynak* (1980) ez volt az egyik központi témája. Az itt következő elemzés és fogalmi rendszer jelentős részét e munkákból vettem át.

A kérdéssel kapcsolatos gondolataim a több évtizedes kutatás során többször módosultak, részben más szerzők munkáinak, valamint az írásaimról folytatott vitáknak a hatására. A jelen fejtegetésekbe igyekeztem belefoglalni mindazt, amit más szerzők gondolataiból magamévá tudtam tenni. Mindazt, amit csak képes vagyok elfogadni, igyekszem a mondanivaló egészébe integrálni. A fennmaradó nézetkülönbségek részletesebb taglalásába nem bocsátkozom; legfeljebb egy-két helyen teszek elhatároló jellegű észrevételeket. Ezt a könyvet, néhány kivételtől eltekintve – általános programjának megfelelően – nem használom fel vitafórumként. Nem szeretném az olvasót annak részletes ismertetésével sem terhelni, hogy a jelen könyv álláspontja mennyiben azonos a korábbi nézeteimmel, illetve miben tér el azoktól.

A hiánnyal kapcsolatos gondolatok első két intellektuális forrása Marx, aki, elsősorban a munkaerő-felesleg elemzésében, a piaci egyensúlytól való tartós eltérés elemzésének kiemelkedő úttörője volt – lásd *A tőke* [1867–1894] I. kötetében (1967) a 23. és 24. fejezeteket és a 3. kötetében (1974) a 14. és 15. fejezeteket –, valamint Keynes [1936] (1965) munkássága a munkanélküliség, a makrokereslet és a beruházás összefüggéseiről.

Kitüntetett szerepe van a problémákör feltárásában a nem walrasi egyensúly és disequilibrium újabb kori irodalmának. Az irányzat úttörői: R. W. Clower (1965), A. Leijonhufvud (1968), J.-P. Benassy (1982) összefoglaló munkája, E. Malinvaud (1977), J. Muellbauer–R. Portes (1978), R. Portes–D. Winter (1980) és R. Portes *et al* (1987). A szerzők e csoportját sokan disequilibriumiskolának nevezik.

Ami a szocialista rendszerben mutatkozó tartós hiányt illeti, itt a következő úttörő mun- →

11.1 ábra A vásárlási folyamat

A termelés elemzésében főként a köztulajdonú szektorra összpontosítjuk a figyelmet.² A háztartás beszerzési forrásai között azonban szóba kerül majd a formális és informális magánszektor, és ezzel együtt a szürke- és fekete piac is.

→ kákat kell kiemelni: L. N. Kricman (1926), V. V. Novozsilov (1926), M. Kalecki [1970] (1982), (1972), F. D. Holzman (1960) és H. S. Levine (1966).

Az olvasó figyelmét külön is felhívjuk azokra a művekre, amelyek vitát folytattak a hiány témakörében az általam kifejtett gondolatokkal. Elsősorban R. Portes és az említett disequilibriumiskola más tagjainak nagy hatású munkásságát kell kiemelni. Néhány további fontos polémikus mű: Soós Károly Attila (1985) és S. Gomulka (1987). A magyar vitából kiemlem még Mellár Tamás (1987) és Simon András (1988), (1989), (1990) cikkei.

További hivatkozások találhatóak a hiány témakörében folytatott fontosabb kutatásokra a 11. és 12. fejezet későbbi lábjegyzeteiben. Széles áttekintést ad a vitáról a C. Davis és W. W. Charemza (1989) által szerkesztett kötet, valamint J. M. van Brabant (1990) kiváló összefoglaló cikke.

² A formális és informális magánszektor csupán kis szerepet játszik a klasszikus szocialista rendszerben, és súlya a reform korszakában válik számottevővé. Ezért későbbre halasztjuk annak elemzését, milyen összefüggések mutatkoznak egyfelől a magántermelés, másfelől a hiány és az infláció jelenségei között [→19.1, 19.5, 23.5].

A témát két fejezetben tárgyaljuk: a 11. fejezet a hiány és az infláció jelenségeit írja le, a 12. fejezet pedig a két, egymással összefüggő jelenség okait tárgyalja.

11.1 Hiányjelenségek és hiánygazdaság

Némi egyszerűsítéssel, stilizált formában tekintsük át: milyen választások elé kerül a fogyasztási cikkek egy vevője, például egy élelmiszer-bevásárlásra induló háziasszony. Tételezzük fel, hogy az adott és általa ismert árak mellett jól meghatározott vételi szándéka van, egy vásárlási listája, amelyen többek között marhahús is szerepel. A vásárlás, szerencsés esetektől eltekintve, nem egyetlen aktus, hanem egy folyamat, egy döntéssorozat, amelynek állomásait és elágazásait a 11.1 ábra szemlélteti.

A leginkább kíváncsi a 0. sorszámú eset: az első boltban, ahová a háziasszony elment, kapható volt a kívánt áru, amit azonnal meg is vett. Számára a vásárlási folyamatnak ez a része befejeződött.

Az 1. sorszámú eset: kapható marhahús, de a vevőnek *sorban kell állnia* érte. Ez közismert jelenség; a klasszikus szocializmus vásárlója igen gyakran kénytelen ezt megtenni. Az áruk egy részénél valóságos „fizikai” sorról van szó, a pultnál várakozva vagy a bolt ajtaja előtt. Más áruknál csupán képletesen használhatjuk a kifejezést. A vevők jelentkezési sorrendben sorszámot kapnak, s amikor rájuk kerül a sor, behívják őket az áru átvételére. Térjünk vissza a háziasszonyunkhoz! Lehetséges, hogy a keresett áru nem áll rendelkezésre, sem azonnal, sem sorban állás után. Ez esetben egész sor további lehetőség között kell választania.

A 2. számú eset: a *kényszerhelyettesítés*. A vevő lemond eredeti vételi szándékáról, és helyette egy másik árut vesz, amely azt többé-kevésbé helyettesíti. Ez lehet közeli helyettesítő, például marhahús helyett egy másik húsfajta, vagy lehet távolabbi helyettesítő, valamilyen felvágott vagy húskonzerv, vagy a helyettesítők még szélesebb körében bármiféle étel. A kényszerhelyettesítés keretében a vevő vagy engedményt tesz minőségben, azaz olyan árut vesz, amely kevésbé felel meg preferenciáinak, mint amit eredetileg keresett, vagy hajlandó magasabb árat fizetni az eredetileg vásárolni szándékoltnál jobb minőségű termékért, vagy a kétféle veszteség kombinációjára kényszerül.

A kényszerhelyettesítés kiemelkedően fontos szerepet játszik a „hiány-szindróma” megértésében. Meg kell különböztetni az önkéntes helyettesítéstől. Ha a vevő az egymással közeli helyettesítési viszonyban álló, és kínálati oldalon mindvégig szabadon rendelkezésre álló *A* és *B* termék közül eddig *A*-t választotta, és most áttér *B*-re (azaz *B*-vel helyettesíti *A*-t), mert megváltozott az ízlése vagy az *A* és *B* termék relatív ára, akkor ezt a helyettesítést önkéntesnek tekintjük. Ha viszont azért veszi most *B*-t, mert

A nem kapható, akkor ez kényszerhelyettesítés. Van, aki vitatja e szóhasználat jogosságát, mondván: ha *A* termék ára igen magasra szökik *B* árához képest, akkor ez gazdasági kényszerként hathat a vevőre. Felesleges lenne szemantikai vitába bocsátkozni; a fő az, hogy a megkülönböztetés kritériuma világos legyen. Bármennyire drágult is meg *A* termék, ha mind *A*, mind *B* kapható, akkor van választási lehetőség a kettő között (például a fogyasztó lemondhat más kiadási tételéről, ha mindenképpen ragaszkodni kíván *A*-hoz). Ettől élesen eltér az a helyzet, ha *A* nem kapható; ez esetben a hiány feltétlenül kikényszeríti más lehetőség választását.

A kényszerhelyettesítés illusztrálására közöljük a 11.1 táblázatot. A magyar autóvásárlók egy reprezentatív mintája arra felelt: milyen típust venne, ha a Magyarországon jól ismert, kelet-európai importból származó valamennyi típus kínálati korlát és sorban állás nélkül kapható lenne. A táblázat főátlójában szerepelnek azok, akik ebben az esetben is azt az autót

11.1 TÁBLÁZAT

Kényszerhelyettesítés a magyar autópiacon, 1977

Azonnali szállítás esetén választott típus							
Megrendelt típus	Trabant	Wartburg	Skoda	Lada	Moszkvics	Polski Fiat 126	Dacia
Trabant	47	21	1	19	0	5	1
Wartburg	16	7	7	53	0	1	6
Skoda	5	10	0	80	0	0	5
Lada	5	30	7	30	1	3	2
Moszkvics	25	25	0	25	0	0	0
Polski Fiat 126	25	11	11	39	0	0	0
Dacia	0	25	0	50	0	0	0

Forrás: Kapitány Zsuzsa–Kornai János–Szabó Judit (1984, 239. o.), a következő források alapján: Országos Piackutató Intézet (1978), Központi Statisztikai Hivatal (1980b), Merkur (1980).

Megjegyzés: Összesen 4120 személyt kérdeztek meg, közülük 1406-an küldtek vissza értékelhető választ. A kényszerhelyettesítés arányát a főátlón kívül lévő elemek összessége fejezi ki. Sok irányban az összeg általában mégsem adja ki a száz százalékot, mert a felsorolt típusokon kívül egyeseknél más típusok is szerepeltek.

vették volna, amelyért éppen sorban álltak. Ez csupán a vevők kis hányada volt; a többiek kényszerhelyettesítést hajtottak végre.³

Ismét visszatérve a vásárlási körúton lévő háziasszonyhoz, lehetséges, hogy nem hajlandó kényszerhelyettesítésre. Ehelyett a 3. sorszámú lehetőséget választja, megpróbálkozik más boltban, megkezdí a keresést. Ha

³ Dániel Zsuzsa és Semjén András (1985) egy kikérdezésen alapuló vizsgálat alapján megállapították, hogy a budapesti állami bérlakások bérlőinek több mint kétharmada kényszerhelyettesítést hajtott végre; más méretű és minőségű lakásban lakott, mint amiben az adott lakbérek mellett lakni szeretett volna.

szerencsése van, akkor a második boltban megtalálja a marhahúst, s a vásárlási folyamat lezárult. Az is megtörténhet, hogy csak a harmadik, negyedik vagy még további felkeresett boltban akad rá, attól függően, mennyire kitartó a keresésben.

Gyakori, hogy már az első boltban vagy a később felkeresett további boltok valamelyikében azt közlik a vevővel: most nem kapható az áru, de később majd érkezik újabb szállítmány. Ilyen új információ vagy a korábbi vásárlási tapasztalatok alapján a háziasszony úgy is dönthet: vár a vétellel. A 4. számú választási lehetőség a *halasztás*. Ez összekapcsolódik az azal, hogy a fogyasztó a várakozási idő alatt nem költi el azt a pénzt, amire majdan a vásárláshoz szüksége lesz. Ezért a halasztás (és a hosszú ideig elhúzódó keresés) *kényszermegtakarítással* jár együtt.⁴

Végül választható még az 5. számú lehetőség is: a *vételi szándék feladása*.

A 0., 1., 2. és 5. választási lehetőség a vásárlási folyamat végállomásait jelenti. A 3. és 4. esettel, amint az az ábrán is látható, nem fejeződik be szükségképpen a folyamat. Keresés esetén a háziasszony a második boltban, majd a harmadik, a negyedik stb. boltban újra és újra szembekerül valamennyi lehetőséggel; ugyanez a helyzet egyheti, kétheti stb. várakozás után újrakezdett vásárlási körút esetén.

Az 1.–5. eseményeket összefoglalóan *hiányjelenségeknek* nevezzük. Noha konkrét tartalmuk és következményeik eltérőek, valamennyit a keresett áru hiánya idézi elő, és valamennyi kellemetlenséget, fáradságot, áldozatot vagy más kárt okoz a vevőnek.

Példánk azokat a hiányjelenségeket írta le, amelyek a személyes fogyasztásra szolgáló áruk és szolgáltatások vásárlásakor lépnek fel, tehát a szenvedő alany a háztartás. Egy dologi jellegű áru (marhahús) szerepel hiánycikk gyanánt. Hasonló jelenségek mutatkoznak az úgynevezett nem anyagi jellegű szolgáltatások körében is: hiány keletkezhet óvodai, iskolai vagy egyetemi férőhelyekben, egészségügyi és kulturális szolgáltatásokban és így tovább.

A fenti osztályozás teljes mértékben alkalmazható a hiányjelenségeknek arra a körére is, amelyek a termelőeszközök, anyagok, félkész termékek, gépek és felszerelések, termelési szolgáltatások vásárlásakor lépnek fel, s amelyekben a szenvedő alany a vállalat. *1. eset:* a vállalat sorban áll a megrendelésekkel túlhalmozott, számára inputot szállító vállalatnál. *2. eset:* a vállalat kénytelen módosítani az eredetileg tervezett technológiát, például gyengébb minőségű vagy drágább inputot használ fel, mert az eredetileg feldolgozásra szánt input nem áll rendelkezésre. *3. eset:* elkezd a szük-

⁴ A hiány által okozott kényszermegtakarítást megkülönböztetjük az adminisztratív úton kioroszakolt kényszermegtakarítástól, például állami kötvények kikényszerített vásárlásától [→8.3].

séges inputot keresni a különböző gyártó és készletező vállalatokban, esetleg kölcsönkéri más felhasználó vállalatoktól, ahol éppen van raktáron. 4. *eset*: elhalasztja a vásárlást, mert még van némi készlete, vagy ha nincs is belőle raktáron, egyszerűen nincs más választása – és emiatt esetleg leáll a termelés. És végül az 5. *eset*: feladja a beszerzés gondolatát, és inkább megpróbálja elérni a termelési és anyaggazdálkodási tervek módosítását.

A termelési szférában fellépő hiányjelenségek külön említést érdemlő csoportja: a beruházási akciók során mutatkozó hiány gépekben, felszerelésben, építőipari kapacitásban, azaz a beruházási feszültség jelensége [→9.2].

Nemcsak az anyagi jellegű közbeeső termékek beszerzése során, hanem a munkaerő szerződötetésekor és felhasználásában is jórészt hasonló hiányjelenségek léphetnek fel [→10.2, 10.5].⁵

Hiányjelenségek mutatkozhatnak a külkereskedelemben és ehhez kapcsolódva a külfölddel fennálló pénzügyi kapcsolatokban [→14.3, 14.4].

Bevezetjük a *hiánygazdaság* fogalmát. Egy gazdasági rendszer akkor hiánygazdaság, ha együttesen fennállnak a következő feltételek: 1. a hiányjelenségek általánosak, azaz a gazdaság minden szférájában (a fogyasztási cikkek és szolgáltatások, a termelőeszközök és ezek sorában a beruházási javak, a munkaerő, az export- és importtermékek, valamint a nemzetközi fizetési eszközök szférájában) mutatkoznak, 2. gyakoriak, s nem csak kivételképpen, szörványosan lépnek fel, 3. intenzívek, igen erősen éreztetik hatásukat a gazdaság szereplőinek viselkedésére és környezetére, a gazdasági folyamatok tulajdonságaira és eredményeire, és végül 4. krónikusak, nemcsak átmenetileg fordulnak elő, hanem állandó jelleggel érvényesülnek.

A „hiányjelenség” és a „hiánygazdaság” fogalmait felhasználva megfogalmazhatunk egy közgazdasági állítást: a klasszikus szocialista rendszerben általánosak, gyakoriak, intenzívek és krónikusak a hiányjelenségek; a rendszer hiánygazdaság.

Ez elsősorban tapasztalati úton igazolandó állítás. A 11.1–11.4 táblázatokban, továbbá a jelen és a következő fejezet más táblázataiban található erre vonatkozó illusztratív jellegű adatok. Ezenkívül hivatkozhatunk arra a rendkívül gazdag és sokoldalú irodalomra, amely az állítást empirikusan alátámasztja. Azok számára azonban, akik szocialista országban élnek, nem szükséges statisztikai adatokkal bizonygatni az állítás igaz voltát. Mindennapi életükben, mind fogyasztóként, mind termelőként, számtalanszor átéli a kielégítetlen vásárlási szándék, a sorban állás, a kény-

⁵ Csupán szemléltetésül, vegyük a kényszerhelyettesítés és a halasztás példáját. Ha a vállalat által szerződötetett munkás nem jelenik meg a munkahelyén, holott munkája aznap nélkülözhetetlen, akkor a művezető kénytelen rögtönözve mást beállítani helyette; esetleg olyan dolgozót, akinek szaktudása és gyakorlata kisebb. Végsszükség esetén maga végzi el a hiányzó munkás feladatát. Vagy pedig átcsoportosítja a termelés tervét; olyan feladatokat vesz elő, amelyek ellátásához éppen jelen vannak a dolgozók, s azt a munkát, amihez a hiányzó munkás kell, későbbre halasztja. Mindez kapkodással, fennakadásokkal, veszteségekkel jár.

11.2 TÁBLÁZAT

Várakozási idő lakáskiutalásra – nemzetközi összehasonlítás

Ország	Átlagos várakozási idő a nyolcvanas években (évek)
Bulgária	5–20
Csehszlovákia	6–8
Kelet-Németország	3–4
Lengyelország	15–30
Magyarország	4–6
Szovjetunió	10–15

Forrás: A táblázatot Such György és Tóth István János állította össze.

Megjegyzés: Bulgária: A nagyvárosokban a lakásigénylőket hat kategóriába sorolták: 1. nagyon rossz körülmények között lakó családok (például konyhában, pincében, padláson); 2. megosztott lakásokban társbérliként lakók; 3. albérlok vagy nagyon zsúfoltan lakók (fejenként 5 m²-nél kisebb a lakóterület); 4. zsúfoltan lakók (az egy főre jutó lakóterület 5–12 m²); 5. kevésbé zsúfoltan lakók (egy főre jutó lakóterület 12–20 m²); 6. legkevésbé zsúfoltan lakók (fejenkénti lakóterület nagyobb 20 m²-nél). Állami lakáshoz a gyakorlatban csak a 1–4. csoportba tartozók juthatnak. Az átlagos várakozási idő kategóriánként a következő: 1. 5–6 év; 2. 7–8 év; 3. 9–10 év; 4. 15–20 év. Csehszlovákia: nagyvárosokra vonatkozó 1987-es adat. Kelet-Németország: országos átlag, 1982-re vonatkozó adat. Lengyelország: kedvezményes szövetkezeti lakás vásárlására vonatkozó adat 1987-ben. Állami lakásépítés az utóbbi években Lengyelországban nem volt. Magyarország: Budapestre vonatkozó 1986-os adat. Szovjetunió: Állami bérlakást gyakorlatilag csak azoknak utaltak ki, akikre 5–7 m²-nél kisebb lakóterület jutott.

szerhelyettesítés, az áru keresésének, a vétel elhalasztásának frusztráló élményeit.

Hiányjelenségek előfordulnak kapitalista országokban is. Egyes ágazatokban (például számos kapitalista ország egészségügyi vagy oktatási szektorában, jó néhány ország városilakás-szektorában) a hiányjelenségek eléggé gyakoriak, intenzívek és tartósak. Kivételes helyzetekben, mint amilyen például a hadigazdálkodás, a hiányjelenségek eléggé általánossá válhatnak. Mindezek ellenére elmondható, hogy a kapitalista rendszer, általános és állandó állapotát tekintve, nem hiánygazdaság.

11.2 A kereslet alkalmazkodásának folyamata

Térjünk vissza a hiánygazdaság vevőjének viselkedéséhez, mégpedig egyelőre a háztartáshoz, a személyes fogyasztásra szolgáló cikkek és szolgáltatások vásárlójához. Most nem tényleges eseményeket (vételt, kényszerhelyettesítést, halasztást stb.) akarunk megfigyelni, hanem a *vételi szándékot*. E szándékok formálódása dinamikus folyamat. A tárgyalás tisztasága

11.3 TÁBLÁZAT

Várákózás telefonra – nemzetközi összehasonlítás

Ország	A várákózók száma az összes telefon-előfizetők százalékában (ötéves átlag)		
	1971–1975	1976–1980	1981–1985
<i>Szocialista országok</i>			
Csehszlovákia ^a	25,1	30,2	11,3
Kelet-Németország ^b	23,3	36,7	–
Lengyelország ^b	33,6 ^c	45,7	57,1
Magyarország ^a	36,6	47,2	55,5
<i>Kapitalista országok^d</i>			
Ausztria ^b	14,1	8,5	2,9
Belgium ^b	0,8	1,2	0,7
Franciaország ^b	13,1	7,9	0,9

Forrás: 1. oszlop: Union Internationale des Télécommunications (1980, 42, 52, 130, 154, 260. o.) és (1982, 254. o.); 2. és 3. oszlop: Union Internationale des Télécommunications (1986, 56, 66, 150, 180, 280, 288, 348. o.).

^a A fővonalak iránti összes kereslet alapján számítva. Ez egyaránt tartalmazza az új telefon-igényeket és az áthelyezésre benyújtott igényeket. Az áthelyezés fővonal iránti névleges keresletet jelent, azaz a kérelmező itt azt igényli, hogy telefonját helyezzék át egyik helyről a másikra.

^b A fővonalra várákózók listája alapján számítva. Ez az adat azt a keresletet mutatja, amelynek kielégítését a műszaki kapacitás (berendezések, telefonvonalak stb.) hiánya miatt el kell halasztani.

^c 1972–1975.

^d Számos kapitalista országban a telefonvonalak iránti minden igényt gyakorlatilag azonnal kielégítettek.

11.4 TÁBLÁZAT

Várákózás autóra – nemzetközi összehasonlítás, 1989

Ország	Várákózási idő évben					
	Lada	Skoda	Moszkvics	Wartburg	Trabant	Dacia
Bulgária ^a	10–12	5	2	2	1	1
Csehszlovákia	3–4	–	–	–	–	–
Kelet-Németország	17	16	–	14–16	14	15
Lengyelország	5–6	6–8	–	3–4	2–3	–
Magyarország	4–6	6	–	1	0	–
Románia ^b	–	–	–	–	–	4–6

Forrás: Kapitány Zsuzsa összeállítása, részben Kapitány Zsuzsa–Kállay László (1989) tanulmánya alapján.

Megjegyzés: Minden autó szocialista országban gyártott típus.

^a 1988.

^b Dacián kívül más típusra nem volt adat vagy a típus nem volt hozzáférhető.

kedvéért eltekintünk a megfigyelés és a mérés gyakorlati nehézségeitől, és feltételezzük: a vevőt kikérdezve pontosan megismerjük mindenkori vételi szándékait.

Elsőnek a következő kérdést tesszük fel: mi lenne a vevő vételi szándéka az adott érvényes árak, továbbá adott saját jövedelme és vagyona, valamint egyéb adott társadalmi és gazdasági körülményei mellett, ha kínálati oldalon nem lenne korlátja a vételi szándék teljesülésének? A válasz, amit erre a kérdésre ad a vevő: a *névleges kereslet*.⁶

A kifejtés egyszerűsítése kedvéért a fennálló állapot mellett a vételi szándékra vonatkozik a kérdés. Tulajdonképpen megkérdezhetnénk azt is, hogy mi lenne a vételi szándék az érvényestől eltérő árak, jövedelem, vagyon stb. mellett. Ez esetben megismernénk a névleges kereslet függvényét. A szövegben megfogalmazott, szándékosan egyszerűsített kérdés csupán a függvény egyetlen pontját tisztázza.

Ugyancsak a tárgyalás egyszerűsítését szolgálja, hogy első megközelítésben egy parciális problémát vizsgálunk. Szigorúbb és teljesebb tárgyalás esetén valamennyi termékre és szolgáltatásra vonatkozó valamennyi vételi és eladási szándékot együttesen kellene elemeznünk.⁷

A másik lehetséges kérdés: mit szándékozik a vevő venni akkor, amikor már pontosan ismeri az összes kínálati korlátot, és ezek tudatában alakítja ki vételi szándékát?⁸ Nevezzük ezt a kategóriát *teljesen alkalmazkodott keresletnek*.⁹ A fogalom értelmezhető a várakozások elméletének keretében.

⁶ Ezt a fogalmat R. W. Clower (1965) vezette be. Részletesebb tárgyalását lásd például J.-P. Benassy könyvében (1982).

⁷ Tulajdonképpen további pontosításra van szükség annak a feltételezésnek a megfogalmazásában, miszerint a kínálati oldalon nincsen korlát. Gyakorlatilag olyan termékekre és szolgáltatásokra gondolunk, amelyekkel a megkérdezett vevő eddigi vásárlásai során ténylegesen találkozott, csak jelenleg esetleg hiány van belőlük, nem pedig olyanokra, amelyeket legfeljebb hírből ismer.

⁸ Ha egyetlen vevő egyetlen vételi aktusára gondolunk, akkor determinisztikus értelemben kell pontos kínálati információval rendelkezni. Ha a vevők sokaságát és/vagy az időben folyamatosan ismétlődő vételi aktusokat tartjuk szem előtt, akkor alkalmazható sztochasztikus elemzés.

⁹ Ez nem azonos a disequilibriumelmélet „effektív kereslet” fogalmával. Az A termék iránti effektív kereslet a vevő válasza a következő hipotetikus kérdésre: mennyit szándékozná vásárolni az A termékblől, ha tekintetbe veszi a mennyiségi korlátokat az összes többi B, C... termék és szolgáltatás vételével (vagy eladásával) kapcsolatban és csak A-val kapcsolatban tekint el a mennyiségi korláttól.

A kereslet kényszeralkalmazkodása igen nehézzé teszi (van, aki szerint éppenséggel lehetetlenné) a kereslet és a kínálat szétválasztását, egymástól független keresleti és kínálati függvények meghatározását.

E súlyos identifikációs probléma egyébként rokon a nehézséggel, amelyre R. E. Lucas (1985) mutatott rá: nehéz szétválasztani a magánszektor viselkedését a rá hatást gyakorló állami gazdaságpolitikától. A két identifikációs probléma rokonságára J. P. Burkett hívta fel a figyelmet.

Ez a fajta vételi szándék a vételi aktuskor fellépő kínálati korlátokra vonatkozó várakozáson alapul.¹⁰

A névleges és a teljesen alkalmazkodott kereslet felfogható a kereslet-formálódási folyamat két elméleti végpontjának. Számos közbeeső fokozat van; legyen ezek gyűjtő elnevezése *részlegesen alkalmazkodott kereslet*. Ez abban tér el a névleges kereslettől, hogy a vevő már bizonyos mértékig figyelembe veszi vételi szándékának kialakításakor a kínálati korlátokat, de azokat nem ismeri pontosan és/vagy még nem hajlandó elég messzire menni a kínálattal való kompromisszumban. Egyelőre még nem tudott vagy nem akart a kínálati korlát hatására eléggé elszakadni a névleges keresletétől. A továbbiakban a megkülönböztető jelző nélkül használt *alkalmazkodott kereslet* kifejezés magában foglalja mind a teljesen, mind a részlegesen alkalmazkodott keresletet.

A névleges kereslettől a részlegesen alkalmazkodott keresleteken át a teljesen alkalmazkodott keresletig vezető út a vevő frusztrációján, kudarcain, a várható hiányról érkező kiábrándító hírek meghallgatásán, a kényszeralkalmazkodások sorozatán át vezet. A teljesen alkalmazkodott kereslet a krónikus hiány által megtört vevő vételi szándéka.¹¹

Itt persze csupán a kifejtés egyszerűsítését szolgálja az, hogy egymást követő megismerési és alkalmazkodási események szabályos időrendet követő sorozata írja le a kereslet formálódását. A valóságban mindez kevésbé „szabályszerű” dinamikával zajlik le; egymásnak esetleg ellentmondó információk, remények és csalatkozások, sikerrel vagy kudarccal járó vásárlási kísérletek között megy végbe a kereslet hozzáigazítása a realitásokhoz és a várható kínálatához. Gyakran maga a vevő is bizonytalan saját szándékait illetően; rögtönöz és esetleg, még ha őszintén igyekezne is, akkor sem tudna megbízható választ adni egy piackutatónak keresletéről.

Az alkalmazkodási folyamat során a vevő esetleg teljesen és végképp felad egyes vételi szándékokat, és ezek a későbbiekben nem szerepelnek még a névleges vételi szándékok között sem. Ez analóg azzal a jelenséggel, amit a munkanélküliséggel foglalkozó nyugati szakirodalom „elbátortalanított mun-

¹⁰ A fogyasztói alkalmazkodás és a piaci helyzetre vonatkozó várakozások összefüggésének jelentőségét emeli ki W. W. Charemza, a disequilibriummodellek továbbfejlesztési lehetőségeit elemző (1989) tanulmányában.

¹¹ Ahol nincs krónikus hiány, s a vevő vételi szándéka nem ütközik kínálati korlátokba, ott feltételezhető: a tényleges vétel jól tükrözi a névleges vételi szándékot. Ilyen körülmények között a tényleges fogyasztási adatokhoz illesztett függvény joggal értelmezhető keresleti függvényként.

Ez a feltevés nem jogosult a hiánygazdaságban, hiszen itt a tényleges vétel a kényszeralkalmazkodások sorozatán átment vevő viselkedését tükrözi. A problémáról vita folyik. Sokan vélik úgy, hogy hiánygazdaságban a keresleti függvények csupán kerülő utakon becsülhetők. Így például Dániel Zsuzsa (1988) a vevő közvetlen kikérdezésére alapozza a magyarországi bérlások iránti kereslet függvényeinek becslését. L. Podkaminer (1988) tőkés országokban becsült keresleti függvények paramétereit ülteti át a lengyel háztartások viselkedését leíró függvényekbe.

kásnak” (discouraged worker) nevez.¹² Sokan, miután hosszú időn át hiába keresnek munkahelyet, végül is feladják a küzdelmet. Ettől kezdve nevük már nem szerepel a munkaerő-közvetítőkből, s így nem is kerülnek bele a munkanélküliség statisztikájába. Ahogy a kereslet híján elbátortalanított munkaerő-eladó kiesése csökkenti a kimutatott munkaerőtöbbletet, ugyanúgy a kínálat híján elbátortalanított vevő kiesése csökkenti a kimutatott áruhiányt.

Miközben a vevő alkalmazkodott vételi szándéka az elégtelen kínálatú termékek iránt alacsonyabb a névleges keresletnél, a névleges kereslethez képest magasabb az alkalmazkodott kereslete azok iránt a termékek iránt, amelyek kényszerhelyettesítőként számba jönnek.¹³ Lehetséges (bár nem biztos), hogy a kétféle, egymással ellentétes előjelű keresletmódosítás kiegyenlíti egymást.

A kereslet alkalmazkodása a kínálathoz nem teljesen egyoldalú. Noha kisebb mértékben, de azért valamelyest a termelő-eladó is alkalmazkodik a várható kereslethez.

Végeredményben létrejöhet (bár nem biztos, hogy létrejön) egy sajátos egyensúlyi állapot, amelyet *kényszeralkalmazkodási egyensúlynak* nevezhetnénk. Ebben a kínálathoz alkalmazkodott kereslet, aggregálva a háztartások és termékek összességére, kielégíthető a háztartások számára kínált összes kínálatból. E kényszeralkalmazkodási egyensúly létrejötte összefér azzal, hogy a vevőben fennmarad a frusztráció érzése, hiszen számos tételben képtelen volt kielégíteni névleges keresletét, s pénzét a kényszerhelyettesítők csapolták le.¹⁴

Az elmondottak segítenek annak a megértésében, amit úgy nevezhetnénk: a hiánygazdaság paradoxona. Egyfelől: a fogyasztó tele van kielégítetlenségi érzettel, joggal panaszkodik a hiánycikkek miatt. Másfelől: végül mégiscsak létrejöhet egy „globális egyensúly” (a kelet-európai szakszargon kifejezésével élve). A vevő kényszeralkalmazkodásának kínos folyamata teszi lehetővé, hogy a paradox helyzet mindkét oldala érvényesülhessen. Az előbb azt a megfogalmazást használtuk: létrejöhet, de nem biztos, hogy létrejön a kényszeralkalmazkodási egyensúly. Lehet, hogy a vevő nem talál számára elfogadható kényszerhelyettesítőt, és inkább kevesebbet költ, mint amennyi névleges összes költési szándéka volt. Más szóval hiány okozta kényszermegeztakarítás jön létre. Ez lehet ideiglenes halasztás következménye: a vevő félreteszi az el nem költött pénzt, s ak-

¹² Ezt az analógiát J. P. Burkett (1988) cikkéből vettük át.

¹³ L. Podkaminer már említett tanulmányában (1988) becslést adott arra, milyen lett volna a névleges kereslet összetétele Lengyelországban az 1965–1978-as időszakban. Számítása szerint Lengyelországban a hús iránti névleges kereslet lényegesen kisebb lett volna a ténylegesnél, ha nem érvényesült volna a kínálati korlátok és a torz relatív árak átgyűrűző hatása.

¹⁴ Az itt tárgyalt kényszeralkalmazkodási egyensúly, amely alapjában véve a vevő alkalmazkodása révén jön létre, összefér azzal, hogy a kínálati oldalon eladatlan készletek csapódjanak le. Csupán azt kell a definícióban kikötni: nem megy végbe kumulatív folyamat, azaz az eladatlan készletek mind nagyobb arányban történő felhalmozódása.

kor vásárol majd, amikor megjelenik a névleges keresletének megfelelő kínálat. Ilyenkor a kényszermegtakarítás révén felhalmozódott pénz „ugrásra készen” vár a költési alkalomra.¹⁵ De az is meglehet, hogy ez az alkalom nem teremődik meg. Esetleg a kényszermegtakarítás nem is volt megcímkezve, csak egyszerűen nem sikerült értelmesen elkölteni, és később sem adódik más vonzó költési lehetőség. Ha ilyenformán egy kumulatív folyamat indul meg, amelyben mind több elkölthetetlen kényszermegtakarítás halmozódik fel a háztartás kezében, akkor a háztartási szféra mind messzebbre távolodik a kényszeralkalmazkodási egyensúlytól. Akkor már nemcsak névleges, hanem valóságos túlkereslet lép fel. Fenyegető *elkölthetetlen pénzmennyiség* (*monetary overhang*) halmozódik fel, amely egyre nagyobbra nő, s feszültséget teremtve ott függ a fogyasztási cikkek és szolgáltatások szférája felett.

Végül gondolni kell még egy lehetőségre. A háztartás pénzének egy részét elköltheti a formális és az informális magánszektorban, azaz a legálisan működő szabadpiacon vagy a szürke- és a fekete piacokon [→8.8]. Miközben a köztulajdonú vállalati szektorral szembeni névleges kereslet egy része kielégítetlen marad, s a vevő nem hajt végre teljes kényszeralkalmazkodást a vásárlásnak ebben az irányában, eközben mégiscsak ki tudja adni az egész költésre szánt pénzt. A párhuzamos piacok – a szabad árákkal működő legális piac vagy a szürke- és a fekete piac – tehát esetleg (részben vagy egészben) elejét veszik a kényszermegtakarításnak.¹⁶ A továbbiakban az így kialakult helyzetet ugyancsak a kényszeralkalmazkodási egyensúly egy válfajának tekintjük; az állami vállalati szektor termékeivel kapcsolatos kényszerhelyettesítés itt kiegészül a szürke- és fekete piaci vásárlással.¹⁷

Eddig a fogyasztási cikkek és szolgáltatások forgalmáról volt szó. A gazdaság más szféráiban esetleg a fentiek szerint specifikusan értelmezett kényszeralkalmazkodási egyensúly nem jön létre, hanem mindenképpen valóságos, tartós túlkereslet érvényesül. Ilyen szféra mindenekelőtt a beruházási javak forgalma.¹⁸

¹⁵ Lackó Mária (1976) tanulmánya ökonometria elemzéssel igazolta ezt a fontos összefüggést. A lakosság összes tényleges fogyasztása, illetve megtakarítása szorosan függ attól, milyen a kínálat az autó- és a lakáspiacon. Lásd még erről Simon András (1977) cikkét.

¹⁶ Ezt a gondolatot G. Grossman (1977b) vetette fel először.

¹⁷ D. M. Nuti (1986a) szerint annak, hogy a disequilibriumiskola számos munkája (lásd az 1. lábjegyzetet) makroegyensúlyt mutat ki a fogyasztói piacon, az a fő magyarázata, hogy a vevő az informális piacon el tudja költeni a pénzét.

A hazai pénznemben keletkező kényszermegtakarítás egyes országokban elkölthető a külföldi kemény devizák fekete piacán. Ezt a jelenséget mutatta ki Lengyelország példáján W. W. Charemza–S. Ghatak (1990) tanulmánya.

¹⁸ Lackó Mária (1989) tanulmánya bemutatja, hogy a magyar vállalatok beruházási hitelkeresletének dinamikája szorosan alkalmazkodik a mindenkorin kínálat változásaihoz. Ennek ellenére a kereslet végül is rendszeresen nagy mértékben túlhaladja azt, tehát nem megy végbe teljes alkalmazkodás.

Egyelőre nyitva hagyjuk azt a kérdést, mely szférákra jellemző a kényszeralkalmazkodási egyensúly és melyekre a krónikus túlkereslet. Annyit azonban hozzá kell tenni: még azokban a szférákban is, amelyekben végeredményben létrejön a kényszeralkalmazkodási egyensúly, azért a kielégítetlen névleges vételi szándékok (s hasonlóképpen a részlegesen alkalmazkodott vételi szándékok) nem csupán eszmei nagyságok, hanem valószínűs hatóerejük van; nagy befolyást gyakorolnak mind a vevők, mind az eladók viselkedésére. A vevőket, mint mondtunk, elkeseríti eredeti szándékaik meghiúsulása; éppen ez az elkeseredés „töri be” őket, és kényszeríti az alkalmazkodásra. Ugyanennek a névleges túlkeresletnek a létezése az eladókat biztonságérzettel tölti el: számíthatnak arra, hogy termékeiket nagyobb gond nélkül el tudják adni.

Végezetül egy terminológiai észrevételt kell tennünk. A szakirodalom egy része szinonimaként használja a „túlkereslet” és a „hiány” kifejezéseket. A korábbi munkáim és a jelen könyv is a szocialista országok köznyelvének szellemében szélesebb értelemben, tág gyűjtőfogalomként használja a „hiányjelenség” vagy egyszerűen a „hiány” kifejezéseket. Belefoglalja nemcsak a túlkeresletet, azaz a beteljesületlen vételi szándékot, hanem a kényszeralkalmazkodás összes formáját, mégpedig mind a szándékok kényszerű módosítását, mind az alkalmazkodás tényleges cselekményeit is (azaz a kényszerhelyettesítést, a keresést, a halasztást és a kényszermegtakarítást).¹⁹

11.3 Horizontális és vertikális hiány

Azok a jelenségek, amelyeket a 11.1 és 11.2 alfejezetekben tekintettünk át, az eladó és a vevő kapcsolatában lépnek fel. Ezek, legalábbis jogi értelemben, horizontális kapcsolatok. Noha az eladó erőfölényben van a vevővel szemben, adminisztratív értelemben nem felettese a vevőnek. Ezért a hiányjelenségeknek ezt a csoportját horizontális hiánynak nevezzük.

Megkülönböztetjük ettől a vertikális hiányt, amely a felettes és az alárendelt vertikális kapcsolatának keretében jelenik meg [→9.2]. Vegyük például az éves anyagkeretek kiutalását a vállalat számára. A vállalat bejelenti igénylését felettes szerve, az ágazati igazgatóság számára. Ebben az összefüggésben az igazgatóság tölti be az allokátor funkcióját. Az allokátor már megkapta keretét saját feljebbvalójától, a minisztériumtól, s legfeljebb ezt oszthatja szét a vállalatok között. A vállalat érdeke, amint azt korábban leírtuk, hogy lehetőleg laza tervet kapjon, azaz minél kisebb

¹⁹ A viták során ez félreértésekre adott alkalmat. Sem korábbi munkáimban, sem a jelen könyvben nem helyettesíthető a „hiány” szó „túlkereslettel”. Ott – és csak ott – használja a jelen szöveg a „túlkereslet” kifejezést, ahol kifejezetten erről, azaz az összetett hiányszindrómának e sajátos eleméről van szó.

outputkötelezettséghez minél nagyobb inputkereteket. Ilyen körülmények között az igénylések összege meghaladja az allokátor által szétosztható keretet; ezt az eltérést nevezzük vertikális hiánynak.

A vállalat és az ágazati igazgatóság között végbemenő, az anyagkiutalással kapcsolatos alkufolyamatban fellépő vertikális hiány csupán egy példa az általános jelenségre, amely megmutatkozik a bürokratikus hierarchia minden szintjén (azaz az igazgatóság és a minisztérium vagy a minisztérium és a tervhivatal között is) és valamennyi erőforrás és termék allokációjában, legyen az félkész termék, alkatrész, gép, létszám, beralap, beruházási keret vagy importkeret.

Igaz, a helyzet eltér attól, mint amikor a vevők kereslete meghaladja az eladók kínálatát. Itt még csak egy későbbi, valószínűs tranzakció bürokrácián belüli előzményéről van szó; a jövővő vevő engedélyt kap felettetés-től ahhoz, hogy majdan a pénzért vásárolhasson. De azért a kétféle jelenség, a horizontális és a vertikális hiány rokonsága nyilvánvaló. Éppen mert horizontális hiány várható, különösen fontos a vállalat számára, hogy a kielégítő anyagkiutalás kedvező pozíciót biztosítson számára a vevők versenyében.

A kétféle típusú hiány nem független egymástól. Az alkufolyamatban az alárendelt egység önmaga biztosítására nyújt be túlméretezett igénylést, vertikális hiányt gerjesztve ezzel, mert számít a horizontális hiányra.

A horizontális és vertikális hiány sajátos kombinációja jelenik meg azoknak a termékeknek és szolgáltatásoknak a forgalmában, amelyeket hatósági jegyrendszer, illetve kiutalás keretében osztanak el a fogyasztóknak.²⁰ Számos országban hosszú időn át ez történik az alapvető élelmiszerekkel és esetleg egyes tömegfogyasztási iparcikkkel is. A 11.5 táblázat bemutat néhány példát. A legtöbb szocialista országban a klasszikus rendszerben mindvégig kiutalással osztják el a lakosságnak a következőket: az állami bérlakások bérleti jogát, a telefonállomásokat, az egészségügyi szolgáltatásokat, felvételeket oktatási intézménybe, köztulajdonú üdülőbe való beutalásokat. A kiutalás egy részét állami hatóság, más részét az illető terméket vagy szolgáltatást előállító monopolvállalat vagy intézmény, esetleg egy tömegszervezet (például a szakszervezet) vagy a munkahely végzi [→10.4]. E különféle formák részaránya országonként és időszakonként eltérő, de mindegyik igen számottevő minden klasszikus szocialista gazdaságban.

²⁰ Az angol nyelvben a *rationing* kifejezés áll a legközelebb ahhoz, amit magyarul jegyrendszernek vagy kiutalásnak neveznek. Az úgynevezett disequilibriumelmélet szélesebb és átvitt értelemben is használja a *rationing* szót; lásd például J.-P. Benassy (1982) könyvét. Túlkereslet esetén elkerülhetetlen, hogy valamilyen eljárást alkalmazzanak a „rövidebb oldal”, azaz a kínálat elosztására. A disequilibriumirodalom minden ilyen eljárást *rationing*-nek nevez; még akkor is, ha ez nem szervezett adminisztratív elosztási forma. A jelen könyv csak a betű szerinti, közhasználatú értelmezésben használja e kifejezést.

11.5 TÁBLÁZAT

Jegyrendszer szocialista országokban

Ország	Jegyre adott termékek (1 főre jutó havi fejadag)
Jugoszlávia ^a	Kávé, étolaj, cukor, benzin (40 liter), mosópor
Kuba	Rizs (2,3 kg), cukor (1,8 kg), zsír (0,46 kg), étolaj (0,23 kg), bab (0,46 kg), hús (0,7–1,0 kg), csirke (0,46 kg), cigaretta (4 doboz), szivar (1 db), paradicsompüré (2 doboz), konzervtej 6 éven aluliak számára (30 liter), konzervtej 6–14 éves korig (3 doboz), konzervtej 65 éven felülieknek (6 doboz), szappan (1 db), mosószappan (2 db), mosópor (0,23 kg), törülköző (1 db).
Lengyelország	Kávé, vaj (0,75 kg), hús (2,5–8,0 kg), zsír (0,375 kg), liszt (1 kg), rizs (1 kg), cukor, csokoládé (20 g), cigaretta, szeszes ital, benzin ^b (24–36 liter), mosópor, szappan, cipő.
Románia	Kenyér (0,3 kg/nap), tojás (10 db), szárítottészta (0,5 kg), csirke (0,5 kg), sertés- vagy marhahús (1 kg), vaj (0,1 kg), gríz (0,5 kg), rizs (0,5 kg), búzaliszt (0,5 kg), kukoricaliszt (1 kg), cukor, földgáz ^c , (153–203 m ³), villamos áram (43 kWh).
Szovjetunió ^d	Hús, liszt, vaj, tojás, cukor, sajt.
Vietnam	Rizs (9 kg), tészta (4 kg), hús (1 kg), cukor (0,7 kg).

Forrás: A táblázatot Such György és Tóth István János készítette, számos napilap és folyóirat alapján.

Megjegyzés: A táblázat az 1980-as években létezett jegyrendszereket mutatja be. A rövidség kedvéért nem tartalmazza az egyes termékekre, illetve a különböző országokban és régiókban érvényben lévő jegyrendszerek bevezetésének és feloldásának pontos időpontjait.

^a Jugoszláviában a jegyrendszert területenként vezették be. Szerbiában például 1983-ban 114 községből 80-ban volt jegyrendszer.

^b Lengyelországban a benzinfejadag a motor kapacitása szerint változott a megadott határokon belül.

^c Romániában 1984-től szigorú energiakorlátozás volt érvényben. A városokban a megadott kvóta túllépése esetén bírságot kellett fizetni, és a szabálysértő háztartást kikapcsolták a hő végéig az ellátásból.

^d Sokféle jegyrendszer volt érvényben a Szovjetunió számos köztársaságában és városában. A táblázat azokat az élelmiszereket sorolja fel, amelyeket számos helyen jegyrendszer keretében osztottak el.

Mindazokban a szférákban, ahol a jegyrendszert vagy a kiutalás más formáit alkalmazzák, hiány van. A kiutaló hatóság vagy intézmény érzi a vertikális hiány nyomását; ahol egyáltalán létezik előzetes igénylés (például a lakás vagy az üdültetés kiutalása esetén), ott az igények összege felülmúlja a szétosztható kereteket. S ezzel együtt intenzíven mutatkozik horizontális hiány is. Mindezekben a szférákban ingyenesen vagy igen alacsony áron bocsátják a szóban forgó terméket vagy szolgáltatást a felhasználó rendelkezésére. Annak a kérdésnek a megválaszolását, vajon a hiány teszi-e elkerülhetetlenné a bürokratikus koordinációt vagy megfordítva, a

bürokratikus koordináció következtében lép-e fel a hiány, az okozati elemzés idejére halasztjuk [→12.3, 12.4].

11.4 Hiány és többlet

Az előző három alfejezet kizárólag a hiányjelenségekkel foglalkozott. Most áttérünk az ellentétes előjelű jelenségre, a többlet vizsgálatára.²¹

Ha egyetlen adásvételi eseményt tartunk szem előtt, akkor a hiány és a többlet kölcsönösen kizárja egymást. A vevő egy adott pillanatban belép egy üzletbe, meghatározott kereslettel. A boltban ugyanebben a pillanatban meghatározott készlet van. Ha a vevő megkapta a keresett árut, és ha ez volt a szóban forgó áruból az utolsó darab az üzletben, akkor az esemény végeztével itt most nem mutatkozik sem hiány, sem többlet. De fennállhat két másik, egymást szigorúan kizáró eset is: a vevő nem kapta meg a keresett árut (hiány), illetve az áruból marad még készlet (többlet). Ezen a szubmikroszinten tehát nem állhat fenn egyszerre hiány is, meg többlet is.

Más a helyzet, ha bármely szempontból aggregáltan írjuk le a helyzetet: például több terméket, több vevőt, több eladót, hosszabb időszakot figyelünk meg. Összesítés esetén egymás mellett létezhet hiány (egyes vevők kereslete kielégítetlen maradt) és többlet (egyes eladóknál maradt eladatlan termék).

Az a körülmény, hogy a klasszikus szocialista rendszer hiánygazdaság, nem zárja ki többletek keletkezését. Sőt a rendszer számos vonása egyenesen készletet ad többletek létrehozására.

Minél bizonytalanabb a beszerzés lehetősége, annál inkább érdeke a vevőnek a halmozás.²² Ez a halmozási tendencia megfigyelhető a vállalatoknál, a nem vállalati jellegű intézményekben és a háztartásokban. A vevő megszokja, hogy – ha pénzzel győzi – akkor vásárol, amikor valamit kapni lehet, nem pedig akkor, amikor már napirendre kerülne a felhasználás. Nagy inputkészletek ülepednek le. Emellett a termelők igyekeznek tartá-

²¹ Itt visszatérünk egy terminológiai problémára, amelyet már a 10.1 alfejezetben érintettünk. A *hiány* (1980) című könyvemben a hiány ellenpárjaként a *slack* kifejezést alkalmaztam. Még a magyar szövegben is az angol szó szerepelt, mert a könyv kerülni akarta a *tartalék* szót, amelynek dicsérő és a *felesleg* szót, amelynek elítélő felhangja van. A *slack* kifejezés azonban, a hiány ellenpárjaként, nem terjedt el eléggé, sem magyarul, sem angolul.

Az angol nyelvű irodalom szóhasználata nem egyöntetű, de leggyakrabban a *surplus* (többlet) szó szerepel a *shortage* (hiány) ellentételeként. Ehhez képest a *slack*, noha angolul jól érthető, ritkábban s inkább más kontextusban használatos. A magyar szakirodalomban egyik kifejezés sem jutott túlsúlyra. Mindezek figyelembevételével választottam most a *többlet* szót. A *felesleg* vagy a *tartalék* kifejezéseket csak olyankor alkalmazzuk, ha elítélő, illetve elismerő hangsúlyt akarunk adni a szónak.

²² A halmozási készletet számos matematikai modell elemzi. Lásd S. M. Goldfeld–R. E. Quandt (1990a), (1990b), Kornai János–J. W. Weibull (1983) és R. E. Quandt (1986).

lékot képezni a leginkább hiányzó munkaerőből, valamint azokból a kapacitásokból is, amelyek szűk keresztmetszetet képezhetnek.

A tervalku jelensége ugyancsak arra készíti az alárendelt egységet, hogy többletet képezzen, amit azután eltitkol a fölérendelt allokátor elől.

A termelő-eladó rosszul alkalmazkodik a kereslethez. (Ennek több oka van, amivel a következő fejezet foglalkozik majd.) A termelés alkalmazkodásának sűrűlódásai következtében leülepedett, inkurrens készletek keletkeznek, amelyeket még a hiány miatt leginkább elkeseredett vevőre sem lehet rátukmálni.

Célszerű ezt a kétféle jelenségcsoportot külön-külön megfigyelni és mérni. Azokat, akik meghatározott termékből, szolgáltatásból vagy erőforrásból hiányt szenvednek, nem kompenzálja az a tudat, hogy valahol a gazdaságban léteznek feleslegek, kihasználatlan kapacitások, elfekvő készletek. A rendszer sokféle merevsége, tehetetlensége, erős sűrűlódásai miatt nincs is biztosíték arra, hogy az egyik fajta többletet idejében hasznosítják egy másik fajta hiány pótlására.²³

Sokféle összefüggés mutatható ki a hiányesemények gyakorisága és intenzitása és a többlet mérete és összetétele között: ezek egy része jól szemléltethető a Beveridge-görbéhez hasonló ábrával [$\rightarrow$ 10.2 ábra]. Gondoljunk például a következő problémára. A vevő meghatározott árut keres. Minél sokrétűbb egy-egy üzlet készlete, annál kevesebb boltot kell a vevőnek felkeresnie. Vagy egy másik példa: minél többféle méretű és minőségi kivitelezésű lakás áll üresen minél többféle környezetben, annál nagyobb az esélye annak, hogy aki lakást keres, az hamar talál kedvére való. Negatív összefüggés van a vevő (illetve inputfelhasználó) rendelkezésére álló, mozgósítható tartalék és az általa elszenvedett hiányjelenségek gyakorisága és intenzitása között.²⁴ Minden gazdasági rendszerre jellemző, hogy kisebb-nagyobb hiányjelenségek együtt élnek több-kevesebb többlettel. Ez a termelés és a fogyasztás, illetve a kínálat és a kereslet egymáshoz való alkalmazkodásának elkerülhetetlen sűrűlódásaiból fakad. Csak tökéletes adaptációjú rendszer tudna sűrűlódásmentesen működni, azaz bármiféle hiány és többlet nélkül. Minden valóságos termelési és allokációs folyamat sűrűlódással működik. A szocialista gazdaság rendszerspecifikus sajátossága abban áll, hogy a sűrűlódás nagymérvű; miközben gyakori és intenzív a hiány, ugyanakkor sok a többlet is, mert annak számottevő része

²³ Számos közgazdasági elemzésben alkalmazzák a makroszintű *nettó túlkereslet* kategóriáját, azaz az egyedi túlkeresletek összegéből levonják az egyedi túlkínálatok összegét. Ez a különbség használható mutatószám olyan rendszerben, amelynek kedvezőek az adaptív tulajdonságai, vagyis ahol az egyedi túlkeresletek és túlkínálatok hamar kioltják egymást. Erős sűrűlódás jellemezte rendszer esetén azonban ez a „nettósítás” eltakarja az alkalmazkodás gyengéit. A hiány és a többlet aggregált és diszaggregált mérési problémáinak további tárgyalását lásd G. Roland (1990) tanulmányában.

²⁴ Ezt az összefüggést írják le matematikai modellben J. W. Weibull (1983), (1984) cikkei.

nem mozgósítható a vevő-felhasználó jobb ellátására, hanem felhasználatlanul hever.

11.5 Piaci rezsimek: a vevők és az eladók piaca

A hiánygazdaságban élő emberek mindennap tapasztalják, hogy a vevő kiszolgáltatott helyzetben áll szemben az eladóval. Következő témánk: az eladó és a vevő közti nem egyenrangú, aszimmetrikus viszony.

Kétféle piaci rezsimet különböztethetünk meg: a *vevők piacát* és az *eladók piacát*. A rezsim kifejezés arra utal, hogy nem pillanatnyi állapotot akarunk megragadni, hanem a vevő–eladó viszony tartós tulajdonságait. A két rezsim fő vonásait a 11.6 táblázat tekinti át. Ez a táblázat, valamint a hozzáfűzött kommentárok elsősorban azt a célt szolgálják, hogy a két fogalmat megmagyarázzák. De mindjárt hozzáteszünk egy közgazdasági állítást is, összhangban a korábban megfogalmazott állítással [→ 11.1]. Eszerint a klasszikus szocialista rendszert az eladók piaca, míg a kapitalista rendszert, pontosabban annak a korlátozott verseny keretében működő szféráját a vevők piaca jellemzi.²⁵

Ennek megfelelően az eladók piacát a klasszikus szocialista rendszerből, a vevők piacát pedig a kapitalista rendszerből, annak korlátozott versenyben működő szférájából vett példák segítségével elemezhetjük. Kénytelenek leszünk néhány helyen ismételni a 11.1–11.4 alfejezetekhez képest, annak érdekében, hogy a két rezsim összehasonlítása minél teljesebb legyen.

A 11.6 táblázat sorai külön-külön tárgyalnak olyan jelenségeköröket, amelyek részben átfedik egymást. A tagolás ennek ellenére elősegítheti a problémák egy-egy csomópontjának kiemelését.

1. *Információ.* Ahhoz, hogy az eladó és a vevő megtalálja egymást, információra van szükség. A vevők piacán ezt főleg az eladó végzi: hirdet, ügynököket küld a vevőhöz. Persze azért a vevőre is hárul feladat: a nagy választékban nem könnyű eligazodni; a közeli helyettesítők egymástól eltérő ára itt is keresésre, a számára legkedvezőbb ár–minőség kombináció felkutatására készteti.

²⁵ A tökéletes verseny elméleti modelljében teljes szimmetria uralkodik: sem az eladó, sem a vevő nincsen fölényben a másikkal szemben. Léteznek a kapitalista gazdaságnak olyan szférái, amelyek valóságos működése közel áll a tökéletes verseny elméleti modelljéhez, például a gabonapiac, amelyben az árutőzsde közvetítésével igen nagyszámú eladó és vevő áll szemben egymással.

E. Domar (1989) és Scitovsky Tibor [1951] (1971), (1985) kifejtik: a vevők piacának rezsimje a kapitalista rendszernek azokban a szféráiban bontakozik ki teljes erővel, amelyekben a *korlátozott verseny* különböző formái uralkodnak. A modern kapitalizmust ezeknek a piaci formáknak a túlsúlya jellemzi. A kérdésre az okozati elemzés kapcsán, a 12.1 alfejezetben vissza fogunk térni.

11.6 TÁBLÁZAT

Az eladók piacának és a vevők piacának fő vonásai

<i>Fő vonás</i>	<i>Vevők piaca</i>		<i>Eladók piaca</i>	
	<i>a vevő helyzete és viselkedése</i>	<i>az eladó helyzete és viselkedése</i>	<i>a vevő helyzete és viselkedése</i>	<i>az eladó helyzete és viselkedése</i>
1. Információs tevékenység		Főleg az eladóra hárul	Főleg a vevőre hárul	
2. A másik félhez való alkalmazkodás		Főleg az eladóra hárul	Főleg a vevőre hárul	
3. Erőfeszítés a másik fél megnyerésére		Főleg az eladóra hárul	Főleg a vevőre hárul	
4. A bizonytalanság következményei		Főleg az eladót terhelik	Főleg a vevőt terhelik	
5. Erőviszony	A vevő erőfölénye		Az eladó erőfölénye	

Az eladók piacán az információ megszerzése főleg a vevőre hárul. A klasszikus szocialista gazdaságban gyakorlatilag nincs hirdetés. Ha a háztartás nem is, de a vállalat mint vevő, ügynököket küld az eladóhoz. A vevő számára gyakran igen nagy fáradsággal jár annak felkutatása, hogy az általa kívánt termék hol kapható.

2. *Alkalmazkodás.* A vevők piacán az eladó igyekszik minél pontosabban megtudni, mire is van a vevőnek szüksége, s megpróbál ehhez minél inkább alkalmazkodni. Azt az árut tartja raktáron, amelyből keresletre számíthat. Ha megrendelésre dolgozik, igyekszik azt minél pontosabban teljesíteni.

Ezzel szemben az eladók piacán a vevő alkalmazkodik az eladóhoz. A kényszerhelyettesítés, a keresés, a halasztás, a vételi szándék hozzáigazítása a kínálati korlátokhoz vagy esetleg teljes feladása – ezek a hiány okozta kényszeralkalmazkodás különböző formái. Ez persze nem jelenti azt, hogy az eladó korlátlanul diktálhat a vevőnek, hanem kénytelen bizonyos fokig figyelembe venni a várható keresletet.

3. *Az eladó és a vevő erőfeszítése a másik fél megnyerésére.* A vevők piacán az eladók versenyeznek egymással a vevő jóindulatának, bizalmának – és végső soron vételi hajlandóságának – megnyeréséért. Ezért, joggal, így is nevezik: eladók versenye. Tökéletes versenyben személytelen folyamatok alakítanak ki egy általánosan érvényes árat, s mind az eladók, mind a vevők árelfogadók (pricetaker), azaz kénytelenek elfogadni a piaci árat. Ilyen piac a gyakorlatban csak ott működik, ahol szabványos (standard) termékek cserélnek gazdát, amelyek összes minőségi jellemzői egyértelműen ismertek (mint a korábbi példában említett gabona esetében).

Adatván az ár és a minőség, mind az eladó, mind a vevő számára csak egyetlen kérdés marad nyitva, s ez a mennyiségről való döntés: mennyit ad el, illetve mennyit vesz. (Természetesen az egyik lehetséges döntés: nem ad el, illetve nem vesz semmit.)

Egészen más a helyzet a korlátozott verseny feltételei között, ami szükségképpen kialakul minden nem szabványos, differenciált termék esetében. Akár a termék vagy szolgáltatás minősége különbözteti is meg a többi eladótól, akár az eladás helye vagy különleges időpontja, minden differenciált termék vagy szolgáltatás eladója egy kissé „monopolista”. Számára nincs kívülről adva az ár, hanem maga az eladó az ármeghatározó (price-maker).²⁶

Hasonló, bár nem tökéletesen azonos árut kínáló versenytársaitól elhódíthatja a vevőket, ha alacsonyabb árat kér. Emellett azonban módja van *nem ár jellegű versenyre* (non-price competition) is. A vevő kegyeit meghódíthatja azzal – és itt most meg kell ismételni az 1. és 2. pontban már elmondottakat –, hogy meggyőzőbb a hirdetése, ügyesebbek az ügynökei, jobban kitalálja, mire is van a vevőnek szüksége. Ehhez most hozzátehetünk más erőfeszítéseket is. Igyekszik minél barátságosabb, udvariasabb lenni a vevőhöz. Számos különszolgáltatást végez, lehetőleg a versenytársainál jobban: széles választékot kínál, szebben és gondosabban csomagolja be az árut, esetleg gondoskodik a vevőhöz való elszállításáról, rövidebb határidőt vállal, kedvezőbb fizetési, illetve hitelezési feltételeket ajánl fel. És ami a legfontosabb: igyekszik új, jobb minőségű árukkal meghódítani a vevőt. A minőség javítása és a termékújítás a vevőkért folytatott harc legfontosabb eszközei.²⁷

Mindezekbe az erőfeszítésekbe belevegyülnek káros jelenségek is: törekvés a vevők manipulálására, félrevezető hirdetések, a típusok látszatmódosításai és álújítások révén. Minden társadalomban létezik korrupció. A vevők piacán az eladó igyekszik korrumpálni a vevőt.

Az eladók piacán fordított a helyzet. Itt a vevők versenye folyik az eladó jóindulatáért, pontosabban eladási hajlandóságáért. Már szó volt a vevő információszerzési fáradozásáról és kényszeralkalmazkodásáról. Ehhez most sorra hozzátehetjük az előbbi felsorolásban említett valamennyi jelenség ellentétét: az eladó barátságosan, udvariatlan a vevővel, miközben a vevő próbál hízlelni az eladónak, hogy megnyerje jóindulatát. A korrupció ellenkező irányú: a kiskereskedelemben a vevő ad „csúszópénzt”, a pult alatt az eladó személynek odacsúsztatott külön fizetséget, hogy

²⁶ Az ármeghatározó–árfelfogadó megkülönböztetést Scitovsky Tibor vezette be. Ennek az alfejezetnek a kapitalizmusra vonatkozó fejtegetései jelentős mértékben támaszkodnak Scitovsky Tibor és E. Domar már idézett munkáira.

²⁷ A termék minősége és a piaci rezsimek közti összefüggést formalizálja a szerző és J. W. Weibull (1983) cikke. M. L. Weitzman (1987) az eladónak a kétféle piaci állapotban a vevő megszerzésére irányuló erőfeszítését modellezi.

egyáltalán megkapja a boltban ott lévő árut. A vállalatok ügyeskedő anyagbeszerzőket alkalmaznak (orosz elnevezésük: „tolkacsi”) [→6.4], akik személyes összeköttetésekkel, szívességek nyújtásával és esetleg megvesztegetéssel szerzik meg vállalatuk számára a szükséges inputot. A választék szűkös, a csomagolás csúnya és gyenge, a vevőnek kell gondoskodnia a megvett áru elszállításáról. A termelő, illetve eladó megrendelés esetén igen hosszú határidőt vállal, és gyakran ezt sem tartja be. Rendszerint nincs áruhitel.²⁸ És ami a legsúlyosabb kísérő jelenség: a termelőt, illetve eladót nem készíti verseny a termékek minőségi fejlesztésére és az újításra.

4. *Bizonytalanság.* A gazdasági folyamatok bizonytalanság közepette mennek végbe: az eladó nem ismeri pontosan a többi eladó, valamint a vevők szándékait és lehetőségeit, és megfordítva, a vevő nem ismeri pontosan a többi vevő, valamint az eladók szándékait és lehetőségeit. A probléma összefügg az 1. pontban már tárgyalt információszerzéssel, de további vonatkozásait is meg kell említeni.

Bizonytalan helyzetben célszerű tartalékokkal rendelkezni. A vevők és az eladók piaca különbözik abban a tekintetben is, hogy kire hárul a tartalékképzés szerepe. Vevők piacán főként az eladóra. Olyan ágazatokban, amelyekben technikai jellegűknél fogva szokásos a raktárkészletről való árusítás, a termelő, illetve eladó számottevő outputkészlettel rendelkezik. Azokban az ágazatokban, amelyekben technikai jellegűknél fogva szokásos a rendelésre való termelés vagy szállítás, számottevő tartalék kapacitás áll az eladó rendelkezésére. De még a készletre termelő ágazatok is rendszerint tartanak némi tartalék kapacitást. Az outputkészlet és a tartalék kapacitás azért kell, hogy az eladó gyorsan igazodjék a vevő igényeihez; a vevő lehetőleg ne távozzék csalódottan, kielégítetlenül, mert akkor átléphet a versenytárs vevőkörébe.

Ezzel szemben az eladók piacán az eladónál nem halmozódhat fel számottevő outputkészlet. Ha csak nem végképp használhatatlan, elfekvő áru-ról van szó, hamar elkapkodják az outputot a vevők. Nincs igazi tartalék kapacitás. A felsőbb szervek a termelést megpróbálják a kapacitás határáig feszíteni. De még ha a termelő a tervalku keretében el is titkolja kapacitásának egy részét, ezt a többletkapacitást nem adja fel a vevő kedvéért; ez tehát nem minősül mozgósítható tartalék kapacitásnak.

A hiányjelenségek, a beszerzés bizonytalanságai miatt a vevő kénytelen halmozni, azaz számottevő inputkészletet felépíteni [→11.4]. A mozgósítható termelői tartalék kapacitás hiányát a vevők azzal pótolják, hogy szükség esetén maguk állítanak elő hiányzó inputokat. Ez megtörténik még a háztartásban is, barkácsolással, „csináld magad” jellegű tevékenységekkel. S különösen jellemző a termelővállalatokra a klasszikus szocializmus-

²⁸ Számos szocialista országban a vevő ad hitelt az eladónak. Például 1989 előtt annak, aki Magyarországon beállt az autóra várakozók sorába, előre be kellett fizetnie a vételár felét.

ban, amelyek nagyfokú vertikális integrációját²⁹ jelentős mértékben a hiányszindróma magyarázza. A gépgyár lehetőleg maga állít elő minden alkatrészt, saját öntődével, sőt saját építőrészleggel is rendelkezik, mert nem bízik abban, hogy más vállalat idejében és rendben szállítaná az alkatrészt, az öntvényt, elvégezné az építőipari szolgáltatást.

E gondolatmenet alapján értelmezhetjük a 11.7 táblázatot, amely nemzetközi összehasonlítást közöl a készletek összetételéről. Az adatok élesen jelzik, hogy olyan országokban, amelyekben hipotézisünk szerint vevők piaca működik, aránylag alacsony az input- és magas az outputkészletek részaránya, míg azokban az országokban, ahol eladók piaca működik, az elosztás arányai fordítottak. Ez a mérőszám eléggé robusztus; kevésbé ingadozik a gazdaság pillanatnyi helyzetének változásai nyomán. Ezért igen alkalmas arra, hogy segítségével adatszerűen is megkülönböztessük a kétféle rezsimit, azaz kimutassuk az eladók piaca és vevők piaca közti tartós eltéréseket.

Még kiterjedt információs tevékenység és számottevő készletek esetén is a gazdaság alanyainak egy részét elkerülhetetlenül veszteségek érik a bizonytalanság következtében. A vevők piacán e veszteségek főképpen az eladót terhelik. A versenyben egyes eladók, akik ügyetlenebbül vagy kevésbé szerencsésen mérték fel a várható helyzetet, kisebb nyeresésre tesznek szert, esetleg tönkremennek. A vevőt a bizonytalanság kevésbé sújtja.

Ezzel szemben az eladók piacán a vevőre hárul a bizonytalanságnak szinte minden következménye. Ha rosszul mérte fel a helyzetet, nincs szerencséje (vagy összeköttetése), lemarad az árról, vagy több kényszeralkalmazkodást kell végrehajtania. Az eladónak nincs mitől félnie. Biztosan számíthat arra, hogy szinte minden kibocsátása eladható. S ha netán mégis nehézségek lépnének fel, a paternalizmus és a vele járó puha költségvetési korlát révén átvészeli azokat.

5. *Erőviszony.* Eljutottunk a két rezsím fő vonásainak összefoglalásához. Ki az erősebb? Kinek van hatalma a másik felett? Ki kényszerítheti a másikat arra, hogy olyat tegyen, amit pusztán önszántából nem tenne meg? Az eladók piacán az eladó, a vevők piacán a vevő oldalán van az erőfölény. És ez nem is egyszerűen két lehetséges diszkrét állapot. Az erőviszonynak skálája van.³⁰ Még ha nem is tudunk most pontos mértéket ren-

²⁹ Ezen a helyen a „vertikális” szót nem az 5. fejezetben definiált értelmezésben használtuk, alá-, fölérendeltségre utalva, hanem az ipari szervezés irodalmának definíciói szerint, azaz a termelési folyamatban egymást követő műveletekre utalva.

³⁰ Az irodalomban használatos a *fogyasztói szuverenitás* fogalma. Elméleti tisztaságában értelmezve a kifejezést, ez tulajdonképpen a skála egyik végpontját jelentené, amelyben minden hatalom a fogyasztóé. A valóságban ez sohasem érvényesül ennyire végletesen és tisztán. Még a vevő számottevő erőfölénye esetén is legfeljebb a hatalom megosztásáról van szó, és marad némi hatalma az eladónak is a vevő felett. Célszerű a fogyasztói szuverenitás fogalmának tágabb értelmezése, amely megadja ezt a minősítést minden olyan piaci rezsimnek, amelyben a vevőnek túlnyomó erőfölénye van az eladóval szemben.

11.7 TÁBLÁZAT

Az input- és outputkészletek aránya – nemzetközi összehasonlítás

<i>Ország</i>	<i>Átlagos inputkészlet/átlagos outputkészlet a feldolgozóiparban 1981–1985</i>
<i>Szocialista országok</i>	
Bulgária	5,07
Csehszlovákia	3,07
Lengyelország	4,49
Magyarország	6,10
Szovjetunió	3,16
<i>Kapitalista országok</i>	
Ausztrália	1,36
Ausztria	1,06
Egyesült Királyság	1,02
Egyesült Államok	1,02
Finnország	1,92
Japán	1,09
Kanada	0,92
Nyugat-Németország	0,71
Norvégia	1,10
Portugália	1,66
Svédország	0,81

Forrás: A táblázatot Chikán Attila készítette. Lásd továbbá Chikán Attila (1984).

delni hozzá, akkor is érdemes felhívni rá a figyelmet: lehetséges, hogy az eladó, mondjuk, kissé, közepesen vagy nagyon erősen fölényben van a vevővel szemben vagy megfordítva. Szűkebb témánknál, a hiánynál maradva: attól függően, mennyire gyakoriak, általánosak és intenzívek a hiányjelenségek, erősebb vagy gyengébb az eladó a vevőhöz képest, nagyobb vagy kisebb mértékben van a vevő kiszolgáltatva az eladónak.

Az erők aránya egy-egy országon belül változhat az időben, és eltérő lehet a gazdaság különböző szektoraiban. Lehetséges, hogy az eladó fölénye a vevő fölött 1980-ban 1978-hoz képest csökkent Csehszlovákiában, és nőtt Magyarországon, s mindkét országban mind a két évben nagyobb volt az állami lakásszektorban, mint a ruházati termékek piacán. A jelen fejtegetés azonban nem ezekkel a rövid távú időbeli változásokkal és szektorközi eltérésekkel kíván foglalkozni, hanem a két rezsím tartós vonásait, természetét hasonlítja össze a 11.6 táblázatban.

Az eladó és a vevő viszonya egyike a legfontosabb társadalmi viszonyoknak. Marx a görög színjátszásra utalva használja a „karaktermaszk” hasonlatát. Van tragikus és komikus, hősi és gonosz maszk. Mindegy, hogy milyen a maszk mögé bújtatott ember egyéni arca; a maszk fejezi ki a szerepet, amit a drámában eljátszik a szereplő. A társadalmi viszonyok ilyen karaktermaszkokat alakítanak ki. Nem állítja senki, hogy a vevők piacán az eladók jóságosak, az eladók piacán viszont rosszindulatúak. A szituá-

ció, saját érdekeltségük és az adott körülmények között általuk eljátszott szerep készteti az első esetben arra az eladót, hogy figyelmes és barátságos legyen a vevő iránt, a második esetben pedig arra, hogy közönyösen és barátságtalanul viselkedjék. Ugyanaz az egyén, aki eladói szerepkörben goromba a vevővel szemben, felháborodik a nemtörődömségen, amikor maga kerül a vevő helyzetébe. Végeredményben olyan társadalmi viszony ez, amely elosztja a hatalmat eladó és vevő között, az egyik fél javára és a másik rovására.

Ide kívánkozok egy rövid terminológiai kitérő. Még ha a részletes oksági elemzés későbbre marad is, annyi nyilvánvaló, hogy szoros összefüggés van egyfelől a tömeges és krónikus hiányjelenségek, másfelől a bürokratikus koordinációs mechanizmus uralkodó szerepe között. Közvetetten igazolja ezt az állítást az a közismert tény, hogy azokban a gazdaságokban (illetve e gazdaságokon belül olyan szférákban), amelyekben bürokratikus befolyások kevésbé korlátozzák a piaci koordinációs mechanizmus működését, nem lép fel tömeges és tartós hiány. Ezért tulajdonképpen nem szerencsés szóhasználat az „eladók piaca” kifejezés olyan koordináció megnevezésére, amely kevésbé vagy egyáltalán nem piaci jellegű. A jelen könyv mégis kénytelen ezt használni, mert ez terjedt el leginkább a téma irodalmában.³¹

11.6 Normálhiány és normáltöbblet

Bármilyen rendszert kívánunk leírni, a legfontosabb jellemzők közé tartozik, hogy abban melyik piaci rezsim működik. A klasszikus szocialista rendszer egyik szabályossága az, hogy abban az eladók piaca érvényesül, más szóval, hogy a rendszer hiánygazdaság.

Miközben ez a vonás kivétel nélkül minden klasszikus szocialista rendszerre jellemző, azért mégis vannak különbségek az egyes országok kö-

³¹ Legyen szabad itt egy személyes megjegyzést tennem. *Anti-Equilibrium* (1971) című könyvem az irodalomban elsőnek végezte el annak a két állapotnak a módszeres szembeállítását és a közöttük lévő különbség részletes leírását, amelyet most a 11.5 fejezet vevők piacának és eladók piacának nevez. A könyv más terminológiát próbált bevezetni: a vevők piacát *nyomásnak* nevezte, az eladók piacát pedig *szívásnak*. Az elnevezések egy metaforán alapultak: a termékek egy csőhálózatban áramlanak, egyik esetben az eladók nyomása, a másik esetben a vevők szívása hajtja a terméket a vevők felé.

E fogalompár előnye az, hogy mellőzi a *piac* kifejezést, amely ebben az összefüggésben félrevezető. Ennek ellenére meg kellett állapítanom, hogy a *nyomás-szívás* fogalompár kevésbé terjedt el. Nem lenne értelme valamiféle terminológiai „Don Quijote-izmusnak”; egy (nézetem szerint) tisztább, de a közgazdászszakmában meg nem honosodott elnevezéshez való ragaszkodásnak. Ezért alkalmazza a jelen könyv a *piaci rezsim*, *eladók piaca* és *vevők piaca* fogalmakat.

zött, illetve egy-egy országon belül egyes szférák és egyes történelmi periódusok között abban a tekintetben, hogy mekkora a hiány intenzitása, milyen arányú az eladó erőfölénye a vevő felett. Ebben a tekintetben számottevő szóródás figyelhető meg.

Az elemzést megkönnyítheti a *normálhiány* és a *normáltöbblet* fogalmának bevezetése.³² E kategóriák nem használhatók univerzálisan, hanem csak olyankor, amikor egy-egy országon belül egy hosszabb periódusra vonatkozóan megfigyelhető a hiány és a többlet bizonyos fokú időbeli stabilitása. Például *A* ország jellemezhető azzal, hogy hosszabb időszak intertemporális átlagát tekintve állami bérlakásért átlagosan nyolc évet, autóért hat évet áll sorban a fogyasztó. Igaz, a negyedévi megfigyelések szóródnak a nyolc-, illetve hatéves átlag körül, de azért attól nem szakadnak el nagymértékben: mindig van sorban állás, s a sor hossza nem nyúlik messze a jelzett átlagok fölé. Eközben *B* országot az jellemzi, hogy egy hosszabb periódus átlagában lakásért csak három, autóért pedig két évet kell várni. A példában szereplő mindkét ország hiánygazdaság; mindkettő lakás- és autószektorában az eladók piacának rezsimje érvényesül. Mégis fontos az a megkülönböztetés, hogy *A* országban a normálhiány intenzívebb, mint *B* országban. Itt persze csak példaképpen szerepeltettük ezt a két sorban állási időt. Hasonlóképpen értelmezhető számos más mutatószám normálértéke: a kényszerhelyettesítési arányoktól a vétel előtt felkeresett boltok számáig vagy a visszautasított és elfogadott rendelések arányáig.

A normálhiány és normáltöbblet, összefoglalóan, a *normálállapot* (vagy, dinamikusán értelmezve, a *normálpálya*) számszerű jellemzői nem örökérvényűek. Még a klasszikus rendszeren belül is végbemehetnek olyan változások a kül- és a belpolitikai helyzetben, illetve a társadalom politikai és gazdasági intézményrendszerében, amelyek új normálállapotot alakítanak ki. Ilyen változást hozhat például a békegazdaságról a háborús gazdaságra való áttérés, vagy a fordított irányú változás; egy feszítettebb növekedésre irányuló politika felváltása mérsékeltebb növekedési politikával stb.

A klasszikus szocializmus sohasem vált át az eladók piacának rezsimjéből a vevők piacának rezsimjébe; nem szűnik meg hiánygazdaság lenni. Mindazonáltal igen fontos azt megállapítani, hogy különböző történelmi megvalósulásaiban milyen mérvű a normálhiány és a normáltöbblet. Azt is indokolt nyomon követni, hogy az adott országban egy meghatározott történelmi periódusban a hiány és a többlet különböző mutatói miképpen ingadoznak évről évre, negyedévről negyedévre saját normálértékük körül. A rendszerben ugyanis meghatározott mechanizmusok működnek, amelyek ugyan megengedik a hiány és a többlet rövid távú ingadozásait, de újra és újra visszaterelik azokat a normálhiány és normáltöbblet köze-

³² A normálhiány formalizálását kísérelte meg a szerző és J. W. Weibull cikke (1978).

lébe. E mechanizmusokról a következő fejezetben, az oksági elemzés keretében lesz majd bővebben szó.

Nem áll módunkban az elmondottakat átfogó nemzetközi összehasonlítással szemléltetni. Noha igen fontos lett volna, hogy a hiány és a többlet jelenségeit rendszeresen megfigyeljék, mérjék, és a mérés eredményeit nyilvánosságra hozzák, ez sajnos egyetlen szocialista országban sem történt meg. A helyzet ahhoz hasonlítható, mintha a kapitalista országok sohasem közölnének adatokat saját rendszerspecifikus problémájukról, a munkanélküliségről. Nem menti a hivatalos statisztikai intézmények mulasztását az sem, hogy el kell ismerni: nehéz mérési feladat lett volna. Napjainkban igen sok használható mutatószám ismeretes a hiány és a többlet jelenségeinek, a kényszeralkalmazkodási folyamatoknak, az eladó és a vevő viselkedésének és egymáshoz való viszonyának átfogó elemzésére.³³ A jelen és a következő fejezet bemutat néhány szórványos adatot a hiányról. Mindenesetre ez a néhány példa is igazolja, hogy a hiány és a többlet jelenségeinek megfigyelése és mérése lehetséges volt.³⁴

A hiány és a felesleg veszteségeket okoz; ezekről részletesen szól majd a 12.11 alfejezet. Mégis, ebben a rendszerben ezek hozzátartoznak az élet megszokott, normális rendjéhez; éppen ez adja meg a normálhiány és a normáltöbblet elnevezések jogosultságát. Senki sem lepődik meg azon, hogy hiánycikkek vannak, hogy sorban kell állni; a háziasszony, a vállalati anyagbeszerző, a művezető és a munkás életformája, viselkedési szabályosságai alkalmazkodtak a hiánygazdaság normálkörülményeihez.³⁵

A normálállapot rokon fogalom az egyensúllyal. Utóbbinak többféle értelmezése van; ezért elkerülhetetlen némi fogalmi tisztázás. Tágabb értelemben egyensúlynak nevezik egy dinamikus rendszer állandósult állapotát. Így értelmezik a fogalmat a dinamikus rendszerek matematikai elmélete és az ennek apparátusát felhasználó természettudományok. Ez értékmentes fogalom: senki sem állítja, hogy egy kémiai rendszer egyensúlyi állapota „jó”. A közgazdászok egy része ezt az értelmezést veszi át. Eszerint a rendszer akkor van disequilibriumban, ha kibillen saját egyensúlyi

³³ Nem alakult még ki alkalmas módszertan a hiány, a többlet és a kényszeralkalmazkodás különböző mozzanatait megvilágító sokféle parciális mutatószám szintetizálására, alkalmas összefoglaló mutatószámok képzésére, noha ezekre mind az elméleti elemzésnek, mind a gazdasági irányításnak nagy szüksége lenne.

³⁴ A többlet mérésével kapcsolatban indokolatlan lenne különleges nehézségekre hivatkozni. A kapitalista országok statisztikai gyakorlatában kiforrott a munkanélküliség és a kapacitáskihasználás méréseire szolgáló módszertan, s ez megfelelő változtatásokkal át lehetett volna venni.

³⁵ Kenedi János (1981) magyar szociológus egy illegálisan terjesztett munkában írta le szatirikus stílusban egy magánépítkezés történetét: milyen viszontagságokkal jár az anyag és a közreműködő mesteremberek megszerzése, és eközben mily gyakran kell korrupcióhoz folyamodni. Ez a könyv életszerűen mutatja be: hogyan kényszerül a szocialista gazdaságban élő állampolgár a hiánygazdasághoz való alkalmazkodásra.

állapotából, a rá jellemző állandósult állapotból. Ebben az értelemben beszél a keynesi makroökonómia „munkanélküliségi egyensúlyról”: a rendszerben állandósult a munkanélküliség szokásos mértéke, s olyan mechanizmusok vannak működésben, amelyek kibillenés esetén helyreállítják ezt a szokásos munkanélküliséget. Ebben az értelemben beszélhetünk – a normálhiány szinonimájaként – *hiányegyensúlyról*.³⁶

A közgazdászok egy másik része az egyensúly fogalmát szűkebb értelemben használja: egy kívánatos állapotot, a kereslet és a kínálat összhangját, számszerű egyezését nevezi egyensúlynak. Az elméleti szakirodalom megkülönböztető jelzőt is használ az egyensúlynak erre a speciális típusára, amelyet walrasi egyensúlynak nevez. Ebben a szűkebb értelemben a hiánygazdaság nincs egyensúlyban. Pontosabban egyes periódusokban, a gazdaság egyes szféráiban érvényesül egy sajátos aggregált egyensúly, amelyet a 11.2 alfejezetben kényszeralkalmazkodási egyensúlynak nevezünk. Ez azonban társul sokféle eltéréssel a kereslet és a kínálat között, súlyos veszteségeket okozó számos hiányjelenséggel, amint azt a 11.1–11.5 alfejezetek ismertették.³⁷

11.7 Nyílt, visszaszorított és rejtett infláció

A hiány és az infláció közötti összefüggés elemzése a következő fejezetre marad. Itt most előljáróban néhány fogalmat fogunk tisztázni, továbbá – az infláció jelenségénél maradva – néhány megállapítást fogalmazunk meg.

Az infláció nem rendszerspecifikus jelenség; bármely rendszerben kialakulhat. Mindenkor azzal függ össze, hogy felfelé irányuló nyomás nehezedik az árakra, mégpedig nem néhány, hanem sok termék árára, az árszínvonal egészére. Ez a felfelé irányuló nyomás közvetlenül magyarázható akár a túlkereslet húzó hatásával, akár a termékek és szolgáltatások növekvő költségeinek toló hatásával, vagy mindkettővel. A keresleti és a költséghatások többnyire szorosan összekapcsolódnak.

³⁶ E. Malinvaud (1977) ebben a széles értelemben beszél keynesi és klasszikus munkanélküliségi egyensúlyról, E. Stiglitz–A. Weiss (1981) pedig hitelelosztási egyensúlyról és túlkeresleti egyensúlyról.

³⁷ A disequilibriumiskola ökonometriai modelljeivel nyert eredmények, ha terminológiában nem is, de tartalmi következtetéseikben beilleszthetők a fenti gondolatmenetbe. (Lásd az 1. lábjegyzetben említett műveket.) Azt írják le, sajátos apparátusuk segítségével, hogy a szocialista gazdaság rövid távú (éves) állapota hogyan ingadozik saját tartós normálállapota körül, saját hiányegyensúlya körül. Az említett tanulmányok történetesen olyan fogyasztási piacokat vizsgálnak, amelyben – a 11.2 alfejezetben definiált értelemben – kényszeralkalmazkodási egyensúly állhat fenn.

Fenntartom korábbi munkáimban kifejtett ellenvetéseimet a disequilibriumiskola *makroökonometriai* eredményeinek interpretációjával és szóhasználatával szemben. Hibás gondolatársításokat kelthet a rövid távú ingadozásoknak az az értelmezése, mely szerint a rendszer hol az általános „túlkereslet”, hol az általános „túlkínálat” állapotába billen át.

Ha a piaci egyensúly egyetlen áremelkedési hullám nyomán egyszer és mindenkorra helyreáll, akkor nem beszélhetünk inflációról. Az infláció mindig *dinamikus folyamat*. Az árakra gyakorolt eredeti, felfelé irányuló nyomásnak folytonosan újra kell termelődnie, hogy inflációs folyamat keletkezzék.

Amennyiben az árszínvonal adminisztratív ellenállás nélkül folytonosan nő, *nyílt inflációról* beszélünk. Amennyiben az árszínvonal (és rendszerint ehhez kapcsolódva a nominális bérszínvonal) emelkedését adminisztratív ármeghatározás (és rendszerint adminisztratív bérmeghatározás) fékezi, vagy akár meg is akadályozza, akkor *visszaszorított inflációval* van dolgunk.³⁸

A 11.8 és a 11.9 táblázat közli néhány ország hivatalos árstatisztikáját. Mindjárt rátérünk e statisztika megbízhatóságának vizsgálatára. Annyi azonban még a hivatalos szovjet idősből is kiderül, hogy hosszú időn át igen erős nyílt infláció létezett. A klasszikus szocialista rendszer az árak és a bérek szigorú központi szabályozása ellenére nem biztosít teljes árstabilitást.

A második világháborút követő első inflációs hullám után azonban sikerült számos szocialista országban az árszínvonalat, legalábbis a hivatalos statisztika szerint, eléggé erőteljesen stabilizálni. Ez egyike azoknak a vívmányoknak, amelyekre a hivatalos ideológia sokszor hivatkozik, és szívesen szembeállítja ezt jó néhány kapitalista gazdaság jóval nagyobb inflációs rátájával.

Vajon mennyire megbízhatóak ezek a hivatalos statisztikák? Az árszínvonal mérése sokféle módszertani nehézséggel jár minden országban. Ahol azonban érvényesülnek a politikai és a tudományos szabadságjogok, ott az állami statisztika esetleges tendenciózus torzításaival szembeszegülhetnek független szakértők vagy egyes társadalmi rétegek szakmai képviselői, például a szakszervezetek által megbízott kutatók. Ezzel szemben a klasszikus szocialista rendszerben a központi statisztikai hivatalok az árstatisztika készítésének tökéletes monopóliumával rendelkeznek, és a számítások nyilvános bírálatára nincsen lehetőség. Ráadásul a gazdaság irányítói-nak érdekük az, hogy amennyire csak lehetséges, letagadják az infláció létezését. Ha egyszer a hivatalos propaganda vívmányként hivatkozik az árak stabilitására, saját érvelését ásná alá az árszínvonal növekedésének elismerésével. Ráadásul ugyancsak vívmánynak tekintik a magas növekedési ütemet. Csakhogy az output növekedése tüstént kisebbnek mutatkozna, ha nagyobb deflátorra kellene alkalmazni a változatlan árakon mért termelési volumen számításakor, azaz az árszínvonal emelkedésének elismerése is-

³⁸ Az inflációval kapcsolatos fogalmi tisztázásra, valamint a visszaszorított infláció elméletére vonatkozóan lásd B. Hansen (1951) könyvét. A szocialista országokban végbemenő inflációs folyamatokról s az ezzel kapcsolatos terminológiai problémákról áttekintést ad D. M. Nuti (1986a) tanulmánya.

11.8 TÁBLÁZAT

Hivatalos árindex a Szovjetunióban – hosszú távú idősorok

<i>Időszak</i>	<i>A hivatalos kiskereskedelmi árak évi átlagos változása (százalék)</i>
1928–1937	20,5
1938–1940	5,9
1941–1947	18,1
1948–1957	–8,2
1958–1976	0,0
1971–1975	–0,1
1976–1980	0,6
1981–1985	1,0
1986–1989	2,1

Forrás: 1928–1975-ös időszak: D. M. Nuti (1986a, 42–44. o.). 1976-tól: United Nations (1990a, 136. o.).

11.9 TÁBLÁZAT

Inflációs ráta – nemzetközi összehasonlítás

<i>Ország</i>	<i>A fogyasztói árak évi átlagos változása (százalék) 1960–1980</i>
<i>Szocialista országok</i>	
Bulgária	4,05
Csehszlovákia	2,79
Kelet-Németország	1,21
Lengyelország	4,97
Magyarország	3,70
Szovjetunió	2,30
<i>Kapitalista országok</i>	
Ausztria	4,70
Finnország	8,06
Görögország	7,82
Nyugat-Németország	3,95
Írország	9,24
Olaszország	9,08
Spanyolország	10,05

Forrás: F. L. Pryor (1985, 123. o.).

mét csak gyengítené az önlegitimáció érvelését. A hivatalos statisztikában sok a módszeres torzítás; létezik bizonyos mérvű *rejtett infláció*, amelyet az árstatisztika elleplez.

Nem szabad összetéveszteni a rejtett és a visszaszorított inflációt. Az infláció visszaszorítása azt jelenti, hogy a felfelé irányuló nyomás ellenére az ár nem emelkedik. Ezzel szemben a rejtett inflációban az ár emelkedik, csak a hivatalos statisztika eltagadja ezt az emelkedést. Ennyiben tehát a teljes nyílt infláció két komponensből tevődik össze: a hivatalos statisztikában deklarált és a rejtett inflációból.³⁹

A színfalak mögé nézve esetleg kiderülhetnek az aggregált adatok és az átfogó árindexek tudatos torzításának esetei is. Még ha ezt az eshetőséget nem is zárhatjuk ki, nincs rá egyértelmű bizonyíték. Viszont az árindex torzítható durva központi hamisítás nélkül is. Négy módszert említünk.

1. A központi árindex olyan jelentéseken alapul, amelyek a hierarchia több szintjének közvetítésével érkeznek alulról, a termelő és a kereskedelmi vállalatoktól. Az, aki felfelé adja a jelentést, tisztában van azzal, hogy az ár-emelkedés rossz fényt vet rá; ezért érdeke, hogy a kirívóbb áremeléseket elkenődjözzön.⁴⁰ Ilyenformán a központ már eleve torzított jelentéseket összesít.

2. A vállalatok gyakran hajtanak végre burkolt áremelést [→8.4, 8.6]. Igaz, amint azt már említettük, a vállalat számára nem élet-halál kérdés a nyereség, s ezért nem esik kétségbe veszteség esetén. Mégiscsak kényelmesebb azonban áremelés révén elkerülni a veszteséget, hogy ne kelljen segítségért folyamodni a felsőbb szervekhez.

Ha a költség emelkedett, sok esetben nem érdemes azt szorgalmazni, hogy ezt hivatalosan ismerjék el az addig érvényes adminisztratív ár emelésével. Ennél sokkal egyszerűbb némi módosítást végrehajtani a terméken, amelyre mint „új gyártmányra” új árkalkuláció készíthető. Ez már eleve tartalmazza a megnövekedett költséget, amit azután elismernek a friss adminisztratív ár meghatározásakor. Ilyenkor tulajdonképpen az árhatóság is tudja, mi ment végbe, de saját motivációja (az „árstabilitás” demonstrációja) egybeesik a vállalat érdekeltségével, és ezért hallgatólagosan tudomásul veszi az eljárást.

Itt említjük meg, hogy a vállalatnak azért is érdeke fűződhet a burkolt áremeléshez, mert ezzel esetleg könnyebben teljesítheti a folyó árakon számított outputtervet.

³⁹ A megfogalmazás kissé paradoxnak hangzik: a nyílt infláció egyik összetevője a rejtett infláció. Mégis, ezt a szóhasználatot kell átvenni, mert általánosan elterjedt.

A fogalomzavart elkerülhetjük, ha arra gondolunk, hogy ebben az összefüggésben a „nyílt” szó nem az igazság nyílt és őszinte kimondására utal. Az ármeghatározás folyamata nyitva hagyja a kaput az inflációs nyomás előtt, és nem kerül sor az áremelkedés adminisztratív visszaszorítására.

⁴⁰ Petschnig Mária (1985) helyszíni tüzetes megfigyelés alapján írta le a következő tapasztalatot, egy olyan időszakban, amikor Magyarországon a hivatalos infláció öt százalék alatt volt: Az árstatisztikák középszinten összegező intézmény megjegyzés nélkül elfogadott minden jelentést, amely öt százaléknál kisebb áremelkedésről számolt be, de külön magyarázatot igényelt az öt százaléknál nagyobb emelkedés esetében. Ez nyilván nyomást gyakorolt a jelentés készítőjére, hogy lehetőleg ne említsen a kritikus értéknél nagyobb áremelést.

3. Árindexek összeállításakor be kell tartani az összehasonlíthatóság statisztikai elvét. Ha a tavalyi és az idei árszínvonalat hasonlítjuk össze, akkor kizárólag olyan termékeket és szolgáltatásokat szabad figyelembe venni, amelyeket tavaly és idén tökéletesen azonos minőségben gyártottak. Általában a szabványosított termékek megfelelnek ennek a szigorú kritériumnak, míg a differenciált termékek esetében állandó minőségi változások mennek végbe, s ezért az összehasonlíthatóság kritériumait többnyire nem elégítik ki.

Ha nem folyik adminisztratív árszabályozás, hanem a piaci mechanizmus teljes körben működik, szoros korreláció érvényesül a szabványosított és a differenciált termékek árának mozgása között. Mindkét termékcsoportban szabadon alakulnak az árak. Nem fordulhat elő, hogy a szabványosított termékek árszínvonala módszeresen elmaradjon a differenciált termékeké mögött, hiszen akkor az előbbieket nem lenne érdemes előállítani. Ezért az árindex kalkulációját, hosszú időszak átlagát tekintve, nem torzítják az árindex összetevői, még akkor sem, ha főként szabványosított termékek reprezentálják az összes termelést.

Más a helyzet olyan rendszerben, amelyben a termelést és az árakat bürokratikus koordináció szabályozza. Az árhatóság főképpen a szabványosított termékekre képes igazi adminisztratív árat megállapítani; ezeknél kényszeríthető ki a hosszú időre szóló árörögzítés. A differenciált termékek esetében a valóságban sok esetben csak ádministratív ár érvényesül. Ezeket az árhatóság nem tudja teljes szigorral kézben tartani; körükben gyakori a burkolt áremelés. A szabványosított és a differenciált termékek ármozgása közti korreláció tehát meglazul: az utóbbi csoport árszínvonala a valóságban jóval gyorsabban nőhet, mint az előbbié.

Ha mármost ebben a helyzetben választják a szabványosított termékeket (az összehasonlíthatóságra hivatkozva) az egész árszínvonal mozgásának reprezentánsául, akkor ezzel módszeresen lefelé torzítják az árindexet.⁴¹

A műszaki fejlődés és a fogyasztás növekedése szükségképpen növeli a differenciált termékek részarányát az összes termelésben. Minél nagyobb ez az arány, s ezzel együtt minél szélesebb az ádministratív árak köre, annál erősebb lesz az árindex torzítása.

4. A klasszikus szocializmusban is létezik informális magángazdaság. Az itt végbemenő árvaltozásokat nem foglalja magában a hivatalos árindex, pedig az állami és szövetkezeti szektor termékeiben és szolgáltatásaiban mutakozó hiány éppen a szürke- és a feketepiac árának nagyfokú emelkedésében tükröződik a legélesebben. A valóságos összefoglaló árindex a formális és az informális szektor árszínvonalának súlyozott átlaga,

⁴¹ Még ha egy kapitalista és egy szocialista ország teljesen azonos (az összehasonlíthatósági kritériumnak megfelelő, jelentős részben szabványosított termékekből álló) termékhalmazt alkalmazna is az árindex számításához, a fent leírt körülmények miatt az előbbi torzítatlan lehet, míg az utóbbi okvetlenül torzított.

a két szektor valóságos volumeneivel súlyozva. A torzítás számottevő lehet, attól függően, mekkora az informális gazdaság részaránya az összes outputban, és mekkora a két árszínvonal mozgásának eltérése.

Számos nyugati szakértő igen nagy erőfeszítéssel tesz kísérletet a fenti torzító tényezők egyikének-másikának kiszűrésére és alternatív becslések kidolgozására. A 11.10 táblázat két példát mutat be erre. A táblázat azt

11.10 TÁBLÁZAT

Szocialista országok árindexei – alternatív becslések

Ország, időszak	Az árak évi átlagos változási üteme (százalék)		
	<i>hivatalos</i>	<i>Alton</i>	<i>Culbertson–Amacher</i>
Bulgária			
1963–1970	1,1	–	3,4
1971–1975	0,2	3,0	–
1976–1978	0,5	3,2	–
Csehszlovákia			
1963–1970	1,2	–	5,0
1971–1975	0,1	2,2	–
1976–1978	0,9	1,6	–
Kelet-Németország			
1963–1970	0,0	–	3,4
1971–1975	–0,3	0,7	–
1976–1978	0,0	1,3	–
Lengyelország			
1963–1970	1,2	–	5,5
1971–1975	2,5	5,7	–
1976–1978	5,9	8,0	–
Magyarország			
1963–1970	0,9	–	4,1
1971–1975	2,9	4,1	–
1976–1978	4,3	4,4	–
Románia			
1963–1970	0,4	–	6,3
1971–1975	0,5	–	–
1976–1978	0,7	–	–
Szovjetunió			
1963–1970	0,1	–	8,6

Forrás: D. M. Nuti (1986a, 50, 52. o.), aki a következő forrásokra támaszkodik: 1963–1970-es időszak (1. és 3. oszlop): W. P. Culbertson–R. C. Amacher (1972); 1971–1975 és 1976–1978 időszakok (1. és 2. oszlop): T. P. Alton *et. al.* (1979).

Megjegyzés: Noha a 11.9 és a 11.10 táblázatokban alkalmazott periodizálás eltér egymástól, és ezért az adatok nem hasonlíthatók össze közvetlenül, annyi érzékelhető, hogy több országra vonatkozóan a 11.10 táblázatban szereplő hivatalos árindexek alacsonyabbak a 11.9 táblázatban szereplő árindexeknél. Azok a nyugati kutatók, akiknek az adatait átvettük, egymástól eltérő hivatalos adatforrásokat használtak fel.

jelzi, hogy a hivatalos statisztikákban rejlő torzítás igen számottevő. Ezek a kísérletek természetesen nem képesek pótolni a statisztika lelkiismeretes belső revízióját, hiszen az összes szükséges adat csak az országon belül áll rendelkezésre.

Noha teljesen megnyugtató adatok híján nehéz általános kijelentéseket tenni, munkahipotézisként a következőket állapíthatjuk meg. A klasszikus szocialista rendszer szabályozási mechanizmusai lehetővé teszik, hogy az árak ellenálljanak az inflációs nyomásnak. Ha nem is valamennyi országban mindvégig, de legalábbis több országban hosszabb időszakon át sikerült eléggé jelentős mértékű árstabilitást biztosítani.

Hiány és infláció – az okok

A KLASSZIKUS SZOCIALISTA GAZDASÁGBAN mutatkozó hiány és infláció olyan jelenségcsoport, amelynek létrejötte nem vezethető vissza egyetlen okra. Akárcsak a legtöbb bonyolult társadalmi-gazdasági jelenség, ez is multikauszális elemzést igényel.

A közgazdászok körében széles körű vita folyik a szocialista gazdaság körülményei között fellépő hiány és infláció okairól. A legtöbb szerző nem vonja kétségbe, hogy több tényező együttes hatásáról van szó. A vita inkább azon van, hogy mi e tényezők relatív súlya, és mennyiben érvényesül a magyarázó tényezők között okozati összefüggés. Más szóval: vannak-e elsődleges okok, s ezekből levezethető másodlagos okok; pontosan hogyan helyezkednek el az oksági láncok?

A jelen fejezet kísérletet tesz a vitákban elhangzott oksági magyarázatok szintézisére.¹ Nem elégszik meg azzal, hogy egyoldalúan csak mikroszintű vagy csak makroszintű okokra mutasson rá. A 12.1–12.4 alfejezetek foglalkoznak az előbbiekkal, a 12.5–12.9 alfejezetek pedig az utóbbiakkal. A 12.10 alfejezet rövid összefoglalást tartalmaz.

Az irodalom számottevő része a fogyasztói piac, a háztartás által tapasztalt hiányjelenségek elemzéséből indul ki; esetleg csak ennek a szférának a vizsgálatára szorítkozik. A jelen fejtegetések kiindulópontja a termelővállalat, illetve termelést irányító bürokrácia viselkedésének vizsgálata, s csak egy későbbi ponton kapcsolja be az elemzésbe a fogyasztói piacot és a háztartást.

12.1 A vállalat viselkedése – rövid távú döntések

Célszerű folytatni a 11.5 alfejezetben megkezdett összehasonlítást, szembeállítva egymással két tiszta esetet, két prototípust: a kapitalizmusban a korlátozott verseny keretében működő magánvállalatot² és a klasszikus szocializmusban működő állami vállalatot. Az előbbi röviden versenyző magánvállalatnak, utóbbit klasszikus állami vállalatnak fogjuk nevezni. Az érde-

¹ Mindaz a fenntartás, amit az előző fejezet 1. lábjegyzete az integrációs törekvésekről már elmondott, erre a fejezetre is érvényes.

² A korlátozott verseny elméletének úttörői E. H. Chamberlin [1933] (1962) és J. Robinson (1933). Az azóta eltelt időben sokat fejlődött ez az elmélet; mai állapotának jó összefoglalását adja például H. R. Varian (1978) könyve.

Az elmélet megkülönbözteti a korlátozott verseny különböző konkrét piaci formáit: a monopolista versenyt, az oligopolista (s ennek speciális eseteként a duopolista) piacot, s mind- ➔

keltségük és a viselkedésük jellegzetes eltéréseit a 12.1 táblázat foglalja össze; az alábbiakban következik e táblázat sorainak részletes kommentárja. Az eltérések elsősorban a tulajdonformáik különbözőségéből fakadnak.

Először a vállalat kínálatának rövid távú szabályozását, valamint az ehhez kapcsolódó motivációkat és viselkedési szabályosságokat tárgyaljuk. Az alfejezet végén térünk rá a vállalati kereslet rövid távú szabályozására, majd a következő alfejezet foglalkozik a vállalat hosszú távú beruházási döntésével.

A táblázat 1. sora a kétféle vállalat érdekeltségét írja le. A leírás nem törekszik teljességre; nem állítjuk, hogy a versenyző magánvállalat döntéshozói kizárólag a nyereségben érdekeltek, továbbá azt sem, hogy a klasszikus szocializmus állami vállalata vezetésének kizárólagos célja a felsőbb szervek elismerésének elnyerése, s hogy ennek egyedüli eszköze az utasítások pontos teljesítése [→7.4]. Kerüljük a „maximalizálás” kifejezést; a jelen gondolatmenet szempontjából itt nem szükséges állást foglalni abban, hogy modellezés esetén milyen formalizmussal célszerű ábrázolni a döntéshozó motivációját. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy az említett célok perdöntő hatást gyakorolnak a vállalat viselkedésére.

A 2. sorból kiderül, hogy a versenyző magánvállalatot rivalizálás veszi körül. Számos versenytárs közeli helyettesítőket termel és ad el, s emellett bármikor beléphet egy új rivális. A verseny által okozott fenyegetettség tökéletesen hiányzik a klasszikus szocializmus állami vállalatának közérzetéből. Kizárólag a bürokrácia dönti el, hogy mely ágazatban milyen vállalatok működjenek, s mi legyen a „profiljuk”, tevékenységük területe.

Ami a kilépést illeti, érdemes egyszerre rápillantani a táblázat 2. és 3. sorára. A versenyző magánvállalat esetében a piacon dől el, képes-e fennmaradni. Költségvetési korlátja kemény, és ha tartósan veszteséges, a piac természetes szelekciója kibuktatja. Ezzel szemben a klasszikus állami vállalat halála is, akárcsak a születése, a bürokrácia kezében van. Ha indokoltnak látják, megszüntetik, még ha nyereséges is, és megfordítva, életben maradhat bármilyen tartós pénzügyi kudarc közepette. A vállalat rendelkezésére áll a költségvetési korlát puhításának minden eszköze.

Az elmondottakból következik, hogy a versenyző magánvállalatot igen erős hajtóerők mozgatják a vevő megnyerésére. A klasszikus állami vállalat esetében ezek a hajtóerők nem működnek.

Az eltérés a legszorosabban összefügg a hiányjelenségekkel. A ver-

eze különböző speciális változatait. A szocialista állami vállalattal való összehasonlításhoz azonban nem lesz szükségünk ezekre a finom, egyéb összefüggésekben fontos szerepet játszó megkülönböztetésekre.

A korlátozott versennyel foglalkozó standard munkák kevés figyelmet szentelnek annak a kérdéskörnek, amelyet Scitovsky Tibor és E. Domar állítottak előtérbe, s amely a jelen gondolatmenetben központi szerepet játszik, nevezetesen a vevőért folytatott nem ár jellegű versenynek. (A hivatkozásokat lásd a 11. fejezet 25. lábjegyzetében.)

12.1 TÁBLÁZAT

Rendszerközi összehasonlítás – a vállalat rövid távú viselkedése

<i>Fő vonás</i>	<i>A kapitalizmus versenyző magánvállalata a korlátozott verseny keretében</i>	<i>A klasszikus szocializmus állami vállalata</i>
1. Érdekeltség	Elsősorban a nyereség növelése.	Elsősorban a felsőbb szervek elismerése. Legfontosabb kritérium: az utasítások teljesítése.
2. Belépés és kilépés	A piacon dől el. Szabad belépés. Az üzleti kudarc kilépéshez vezet.	A bürokrácia dönt minden belépésről és kilépésről.
3. Költségvetési korlát	Kemény.	Puha.
4. Árérzékenység	Erős.	Gyenge.
5. Az ár meghatározása	A vállalat határozza meg az eladási árat. Az ár magasabb a határkölségnél.	Az árhatóság határozza meg az árat, de a vállalatnak van rá befolyása. Az ár és a határkölség viszonya esetleges.
6. Keresletre vonatkozó információ	A kereslet a vállalat számára bizonytalan.	A kereslet a vállalat számára biztos.
A termelő-eladó hipotézise	Nem számít névleges túlkeresletre. Az eladott mennyiség függ saját erőfeszítésétől.	Számít névleges túlkeresletre. Az eladott mennyiség nem függ saját erőfeszítésétől.
7. Névleges túlkínálat	Az általa megszabott áron szeretne többet eladni, mint amennyit a vevő megvesz. Van névleges túlkínálat és névleges többletkapacitás.	Az árhatóság által megszabott (jövőhagyott) áron nem szeretne többet eladni, mint amennyit saját termelési korlátjának tekint. Nincs névleges túlkínálat és névleges többletkapacitás.
8. Inputok iránti kereslet	Korlátozott.	Hajlamos az elszaladásra.

senyző magánvállalat (a már létező és a potenciálisan belépő vállalat) messzemenően érdekelt abban, hogy kínálatával gyorsan és rugalmasan alkalmazkodjék a kereslethez. Ha netán észreveszi, hogy valamilyen kereslet kielégítetlen, érdemes lecsapnia erre a lehetőségre. Emlékeztetünk arra az információs problémára, amelyet már korábban tárgyaltunk, Hayekra hivatkozva [→7.7]. A versenyző magánvállalatnak nagy érdeke fűződik ahhoz, hogy információt szerezzen arról, miben van hiány, kihasználja a rendelkezésre álló tudás minden darabkáját, és a kínálat növelésével azonnal betömje a hiány okozta réseket.

Mindez a motiváció hiányzik a klasszikus állami vállalatból és annak bürokratikus felettéseiből.³ A vállalat nem érdekelt abban, hogy önállóan informálódjék: miben mutatkozik éppen hiány, hol vár kereslet kielégítésre. Nem érdekelt abban, hogy a kínálat gyors növelésével vagy átcsoportosításával rugalmasan alkalmazkodjék a vevőhöz; a kötelező output-tervek is korlátozzák az alkalmazkodásban. Számíthat arra, hogy majd a vevő alkalmazkodik az eladóhoz.

Térjünk át az árakra (4. és 5. sor). Később még külön alfejezetekben foglalkozunk mind a relatív árakkal, mind az általános árszínvonallal. Most az ár-problémának csak egy vetülete van napirenden: a vállalat viszonya az árakhoz. A legfontosabb kérdés ebből a szempontból az, mennyire érzékeny a vállalat az árakra, mégpedig a jelen összefüggésben az eladási árakra. A versenyző magánvállalat árérzékenysége erős; végül is „a piacról él”. A klasszikus állami vállalaté gyenge. Nem közömbös az eladási ár iránt, de nem létkérdés a számára. Igazából nem a piacról él, hanem a bürokrácia kegyelméből.

Ehhez képest másodlagos jelentőségű kérdés, ki határozza meg és milyen alapon az árat. Ha nem a kapitalista és a szocialista rendszert hasonlítjuk össze, hanem a kapitalista rendszeren belül vetjük össze a különböző piaci formákat, akkor természetesen felértékelődik az árképzés jelentősége. Egyfelől, a szó igazi értelmében vett monopólium diktálhat olyan árat, amely a határkölttség felett van, és nem kell félnie a vevő elvesztésétől, még akkor sem, ha nem tesz különösebb erőfeszítést a vevő megnyerésére.⁴ Másfelől, az úgynevezett tökéletes verseny esetében az eladási ár adva van a termelő-eladó számára. A termelő az output mennyiségével igazodik a helyzethez; annyit termel, hogy az ár egybeesik a határköltséggel. Nincs ösztönzése a minőség különleges javítására, de nem engedheti meg magának a minőség rontását sem. Vagy betartja a termékre vonatkozó írott vagy íratlan minőségi, szállítási stb. szabványokat, és akkor képes azokat eladni az adott áron, vagy nem, és akkor kizorul a piacról.⁵ Az a jelenség, amelyről itt és a 11.5 alfejezetben szólunk, azaz a termelő-eladó erőfeszítése azért, hogy a vevőt elhódítsa a tényleges és potenciális rivális elől, a piaci formáknak a monopólium és a tökéletes verseny közötti középsávjában, azaz a korlátozott verseny esetében érvényesül.

A klasszikus szocializmus esetében nem tehetünk semmiféle egyértelmű megállapítást arra vonatkozóan, hogyan viszonyul a vállalat eladási ára an-

³ Elsősorban erre a tulajdonságra utal Soós Károly Attila (1985) kifejezése: a szocialista állami vállalat „institucionális rugalmatlansága”.

⁴ Ez akkor igaz, ha a szó szoros értelmében monopóliumról van szó. Amit a közhiedelem monopóliumnak vél, többnyire a korlátozott verseny keretei között működő vállalat, amelynek szembe kell néznie a nem túl távoli helyettesítő termékek és szolgáltatások versenyével.

⁵ Itt most a tökéletes verseny elméletileg tiszta esetéről van szó. Ha az eladó képes külön erőfeszítéssel (minőségjavítással, jobb szállítási feltételekkel stb.) megkülönböztetni önmagát a többiekétől, akkor már átléptünk a korlátozott verseny birodalmába.

nak határkölségeihez. Ez a viszony esetleges. Az árérzékenység gyengesége miatt azonban nincs is számottevő hatása a vállalat viselkedésére.

Térjünk rá a 6. sorra. A versenyző magánvállalat körülbelül sejti a vevő keresletét, de nincsenek róla pontos ismeretei. Éppen ez a bizonytalanság óvja meg az elbizakodottságtól. Nem számíthat arra, hogy a vevők körében névleges túlkereslet lappang: csak elő kell állni tetszőleges kínálattal, s a vevő máris kész azt megvenni. Nagyon kell tehát igyekeznie a vevő megnyerésére, hogy éppen tőle vásároljon, és ne a riválisától.

Ezzel szemben a klasszikus állami vállalat számára biztosnak látszik a kereslet. Számos esetben ez kézzelfoghatóan manifesztálódik abban, hogy a vevők sorban állnak a termékért, vagy hogy a termelést jó időre előre leköttették a rendelések. Sokféle más formában is kifejezésre juthatnak a hiányjelzések. A vállalat számít arra, hogy létezik lappangó névleges túlkereslet; bármennyire nőne is a kínálat, akadna rá vevő. Így tehát nincs szükség különösebb igyekezetre a vevő megnyerésére.

Noha ebben az alfejezetben alapvetően a vállalatra és annak mikroviselkedésére tekintünk, a keresletre vonatkozó várakozásokban már elegyednek a parciális jellegű, mikroszintű elemek (mi várható a vállalat saját termékei iránti kereslet tekintetében) az általános jellegű, makroszintű elemekkel (hogyan alakul összességében a kereslet). Ez előre jelzi, hogy az okozati elemzésben nem szorítkozhatunk kizárólag a mikroegység érdekeltségének és viselkedésének vizsgálatára.

A 11.2 alfejezet részletesen foglalkozott a névleges túlkereslet jelenségével. Értelmezhető az ezzel szimmetrikus kategória is: a *névleges túlkínálat*, amellyel a táblázat 7. sora foglalkozik. Ahogy azt a névleges túlkereslet esetében tettük, itt is a legegyszerűbb egy kérdés formájában rávilágítani a fogalom tartalmára. Megkérdezhetjük az eladótól, mennyi terméket lenne hajlandó (és egyúttal szeretne is) eladni az érvényes áron azon felül, amit eladott – feltéve, hogy nincsen keresleti korlát, amely ezt akadályozná. A kérdésre adott felelet a névleges túlkínálat. Ez esetleg lecsapódhat – részben vagy egészben – eladatlan készlet formájában. De a termelő esetleg nem is állította elő ezt a mennyiséget. Az is elegendő a számára, hogy tudja: aránylag rövid idő alatt képes lenne előállítani. Ezért a névleges túlkínálattal rokon kategória a *névleges többletkapacitás*, azaz a kapacitásnak az a kihasználatlan része, amelyet a termelő szívesen kész lenne kihasználni, feltéve, hogy a kibocsátásra az adott áron volna vevő.

A versenyző magánvállalat esetében van ilyen névleges túlkínálat, illetve névleges többletkapacitás. A korlátozott verseny elméletéből jól ismert a következő gondolatmenet. Az ármeghatározó vállalat a határkölség felett szabja meg az árat, és ennek megfelelően határozza meg a termelési volument, abból a hipotézisből kiindulva, hogy ezen az áron éppen ezt a mennyiséget lesz majd képes eladni. Ez a mennyiség azonban kisebb annál a mennyiségnél, amelynél az ár egybeesik a határkölséggel. A kettő

közi különbség az, amit itt most névleges túlkínálatnak, illetve névleges többletkapacitásnak nevezünk.⁶ Sok szerző némi rosszallással kezeli e többletkapacitás létét; úgy gondolja, hogy ez a hátránya a korlátozott versenynek a tökéletes versennyel szemben. Scitovsky és Domar azonban rámutattak, hogy ez sokkal inkább előny, mintsem hátrány, mert fontos alkotóeleme annak a hajtóerőnek, amely a versenyző vállalatot a vevő megnyerésére tett erőfeszítésekre készíti.

Ez a többletkapacitás a piacgazdaság rugalmas alkalmazkodásának egyik magyarázata. Ha kiderül, hogy van vevő, mindig akad kapacitás is a vevő keresletének kielégítésére. Ez egyébként növeli a vevő magabiztosságát. A többletkapacitás létezése feltétele annak, hogy a vevő éljen a hirschmani értelemben vett kilépés fenyegetésével az eladóval szemben. Ha nem részesítik kellő figyelemben, elmegy a versenytárhoz, akinél biztos van szabad kapacitás a kiszolgálására.

A klasszikus állami vállalat esetében nincsen névleges túlkínálat, sem névleges többletkapacitás. Lehet persze, hogy van kihasználatlan kapacitása. A vállalat a tervalku folyamán eltitkolja kapacitásának egy részét, de ezt az elrejtett kapacitást nem hajlandó kiszolgáltatni egy vevő kedvéért. Még égető hiány közepette is visszatarthatja teljesítményét.⁷ Vagy pedig a hiány okozta ellátási zavarok miatt szűk keresztmetszetek támadnak, s ezek következtében kihasználatlanul maradnak más vállalati erőforrások. Ez azonban olyan felesleg, amely nem mozgósítható a kereslet kielégítésére. Noha számos tényező készíti mennyiségi hajszára [$\rightarrow 7.6$], a vállalat termelésének a teljesítmény-visszatartás és a fizikai inputkorlátok miatt van egy felső határa.

Végeredményben tehát nincs olyan névleges túlkínálat, illetve névleges többletkapacitás, amely a vevő megnyerésére tett erőfeszítésekre készítetné a vállalatot. Mozdósítható többletkapacitások híján azután még nehezebbé válik az alkalmazkodás. És mindezt tudja a vevő is, aki már csak ezért sem mer élni a kilépés fenyegetésével.

Akárcsak az előbb a 6. sor kapcsán, most is előre jelezzük, hogy a névleges túlkínálatnak és névleges többletkapacitásnak vannak makrovezetési kihatásai, amelyekre majd visszatérünk.

A kínálati oldal áttekintése után néhány észrevételt teszünk a keresleti oldal rövid távú szabályozásáról (a táblázat 8. sora). A táblázat 1., 2. és 3. sorában jellemzett motiváció, továbbá a 4. sorban jelzett érzékenységi magyarázza, hogy a versenyző magánvállalatnak érdeke takarékoskodni az inputokkal. Mivel nem kell számítania hiányra, mindig annyi inputot szerez be, amennyire – célszerű készletezési politika mellett – szüksége van. Mindebből kézenfekvő a következtetés, hogy az inputok iránti kereslet korlátozott.

⁶ Lásd H. R. Varian (1978, 95. o.).

⁷ Soós Károly Attila (1985) hívta fel a figyelmet arra, hogy ez a jelenség fontos szerepet játszik a kínálati korlát kialakításában. A kínálat rugalmatlanságáról lásd még Szabó Judit (1985).

Más a helyzet a klasszikus állami vállalat esetében. A felső szervek elismerésének megszerzéséhez, utasításaik végrehajtásához zavartalanul kellene termelnie, amit nehezítenek a hiány okozta ellátási zavarok. A vállalat ezért igyekszik inputokat felhalmozni. Igazából csak a kínálati korlát effektív; ha sikerült az inputhoz hozzájutnia, akkor biztosan képes a vásárlását finanszírozni, hiszen a puha költségvetési korlát nem akadályozza ebben. Az árak iránt nem nagyon érzékeny, különösen nem az inputoldalon. Következésképpen a vállalat kereslete a folyó termeléshez szükséges inputok iránt nem szigorúan korlátozott, hanem hajlamos az elszaladásra.⁸ Nem is nagyon érdemes feltenni azt a kérdést, mennyi lenne a vállalat önkéntes keresleti korlátja, mert már ennél kisebb mennyiség is beleütközik a kínálati korlátba (vagy az inputokat kiutaló hatóság által megszabott adminisztratív korlátba, amint arról majd később szó lesz). A klasszikus vállalat inputkeresletének makrovonatközásairól majd később lesz szó.

Az „elszaladó kereslet” jelensége sokkal élesebben mutatkozik a beruházási javak allokációjában, ami a következő alfejezet témája lesz.

12.2 A vállalat viselkedése – hosszú távú döntések

Folytatjuk az összehasonlítást a kapitalizmus magánvállalata és a klasszikus szocializmus állami vállalata között. A beruházások tárgyalásakor nem szükséges a korlátozott verseny szférájára szorítkozni; tetszőleges magánvállalattal foglalkozhatunk. Az elméleti összehasonlítás tisztasága kedvéért eltekintünk a magánberuházási tevékenységbe történő állami beavatkozástól, illetve a kapitalista ország államapparátusának és állami vállalatainak saját beruházásaitól.

Az expanziós késztetés s az ezzel együtt járó beruházási éhség nem rendszerspecifikus jelenség. Ezek a törekvések áthatják a kapitalizmus magánvállalatát is. Ami az egyik vagy a másik rendszerre specifikusan jellemző, az a beruházási döntéshozók önkorlátozása. Milyen tényezők hatására és milyen mértékben tudnak és akarnak ellenállni az expanziós késztetésnek?

Már korábban idéztük Keynes kifejezését: a magánvállalkozóban „állati ösztönök” (animal spirits) dolgoznak, amelyek vállalatának fejlesztésére sarkallják. Ezek azonban nem uralkodhatnak el rajta, mert a beruházási döntés kockázatát a magántulajdonosok viselik. Ez egyaránt érvényes a családi tulajdonban lévő kisvállalatra és a nagy részvénytársaságra. A tulajdonosé a reziduális jövedelem [→5.2]. Még ha a döntést közvetlenül a menedzserek hozták is, a siker a tulajdonosokat gazdagítja, a kudarc pedig az ő zsebükre

⁸ Korábbi munkáimban ilyen esetben ezt a kifejezést használtam: a kereslet „majdnem végtelen”. Ez félreértésekre adott okot. A fentiekben használt megfogalmazás (hajlamos az elszaladásra) remélhetően világosabb.

megy. Súlyos bukás esetén a családi vagyon elúszik, illetve a részvényekben fektetett tőke odavész. Ezért a beruházási döntés „vérré megy”: a döntést előkészítő és végrehajtó menedzserek karrierje függhet tőle.

A döntés elkerülhetetlenül kockázattal jár. Éppen azért a döntéshozók igyekeznek meggyőződni arról, hogy az üzleti kilátások jók, a gazdaság jövőendő helyzete biztató, a tervezett létesítmény vagy bővítés terméke iránt valóban lesz kereslet; jó áron tudják majd eladni, és nyereséget fog hozni. Ez a sokoldalú, óvatos megfontolás az expanziós törekvések önkéntes korlátozására készletet.

A gazdaság általános konjunktúrahullámszásának függvényében hol felélénkül, hol lelohad a beruházási kedv. A felélénkülés optimizmushullámhoz vezethet, a beruházási akciók elszaporodása növeli a keresletet, amely további akciókat gerjeszt, s mindez végül is a gazdaság „túlfűtését” (overheating) eredményezheti. Ilyenkor azonban számos tényező léphet be, amely még ilyen körülmények között is fékezheti az expanziót: a megnövekedett munkaerő-kereslet felhajtja a béreket, a hitelkereslet növekedése emeli a kamatlábakat, anyagellátási és szállítási zökkenők léphetnek fel (azaz hiányjelenségek, ha csak halvány formában is).⁹ Lehet, hogy ezek a jelzések elégségesek a gazdaság „lehűtéséhez”; bár az is megtörténhet, hogy ez csak súlyos depresszió után következik be. Mindenesetre a romló üzleti kilátások, a növekvő költségek és a beruházás várható alacsonyabb hatékonysága előbb-utóbb sok vállalkozót arra készletet, hogy önként visszafogja beruházási szándékát.

A következtetés kézenfekvő: a beruházási erőforrások iránti kereslet korlátozott. Ha időnként erősebben meg is ugrik, tartós elszaladására nem kerül sor.

Ettől élesen eltér a helyzet a klasszikus szocialista vállalat esetében. Számos ok miatt nem érvényesül az előbbieken leírt önkorlátozás [→9.1]. A puha költségvetési korlát miatt a döntéshozó nem fél a beruházás esetleges pénzügyi kudarcától. Annál kevésbé indokolt a félelem, hiszen a felelősségben osztoznak a fölérendelt szervek, amelyek jóváhagyták, sőt esetleg egyenesen rákényszerítették a vállalatra a beruházási akciót. Bármilyen formában húzzák ki a rosszul sikerült beruházást a pénzügyi bajból, a számlát végső soron az állam fizeti, azaz mindenki – és senki. Nincs olyan személy, aki – a magánvállalat tulajdonosaihoz hasonlóan – saját zsebében érezné meg, hogy itt veszteség keletkezett. Senki sem érez igazi belső, immanens érdekeltséget abban, hogy óvatosan bánják a pénzzel, az állam pénzével – és itt van a gyökere annak, hogy nem érvényesül önkéntes korlátozás a beruházási étvágyal szemben.

Az értékesítés lehetőségei nem okoznak gondot: akármit termelnek is, a

⁹ A kapitalista konjunktúraciklus felmenő ágának leírását lásd például G. H. Moore (1983) könyvében.

kereslet majd hozzáigazodik a kínálathoz. A krónikus hiány biztos eladási lehetőséget kínál.¹⁰ A „túlfűtöttséggel” nem járnak rendkívüli vészjelek. Egyrészt, mert megszokták, az intenzív beruházási feszültség hozzátartozik a rendszer normálállapotához. Másrészt, a bér adminisztratív szabályozása útját állhatja a béremelésnek, és a kamatlábakat az állam rögzíti (és amúgy sincs hatásuk a beruházási döntésre).

A következtetés ismét kézenfekvő. A klasszikus szocializmus állami szektorában tartós a beruházási erőforrások iránti kereslet elszaladása. Több a felső szervek számára jóváhagyásra benyújtott, finanszírozást igénylő beruházási javaslat, mint amennyi a megvalósítható; több a beruházási hitelkereslet, mint a kínálat; több a gépekre, építésre, szerelésre vonatkozó vertikális igény és horizontális kereslet, mint amennyiről a kiutaló hatóság diszponálhat, és amennyi a termelőknek fizikailag rendelkezésére áll.

12.3 A termelést irányító bürokrácia viselkedése

A rendszerközi összehasonlítás megkönnyítése kedvéért az előző két alfejezetben vállalatnál állítottunk szembe vállalatot. Valójában a klasszikus szocialista vállalat nem vizsgálható önmagában. Amint azt a könyv már korábban kifejtette, a vállalatvezetés alkotja a termelés vonalán a bürokrácia alsó szintjeit. Noha a különböző alkufolyamatokban nagy hatást gyakorol a döntésekre, azok számottevő része – s különösen a fontosabb elhatározások – a hierarchia magasabb szintjein alakulnak ki.

Amit a klasszikus szocializmus állami vállalatának rövid és hosszú távú viselkedéséről az előzőekben elmondottunk, az tételről tételre elmondható a közép- és felsőszintű bürokráciáról is. Csak egy jelenséget említve: állandó tendencia érvényesül a bürokrácia inputok (s különösen a beruházási erőforrások) iránti igényének elszaladására. Emellett azonban érdemes tenni néhány kiegészítő észrevételt.

A tervezés során az allokátor feszített tervet igyekszik megszabni az alárendelt egységek számára, arra készítetve őket, hogy aránylag kevés inputból minél több outputot hozzanak ki [→7.5]. Ez a törekvés eleve magában hordozza a vertikális hiány lehetőségét, hiszen a szűkös kiutalásokból nehezen telik ki az outputterv teljesítéséhez és általában a mennyiségi hajszához szükséges input.

Minél magasabb szintről van szó, annál inkább kénytelen a döntéshozó

¹⁰ Itt – és gondolatmenetünk több más pontján is – önmegvalósító várakozással (self-fulfilling expectation) van dolgunk. A beruházási erőforrások iránti kereslet elszaladása a krónikus hiány egyik oka. Ugyanakkor a hiány krónikus jellege teszi lehetővé, hogy értékesítési gondoktól való félelem nélkül vághassanak bele a beruházásokba, ami más tényezők mellett szintén hozzájárul a beruházási kereslet elszaladásához.

aggregált mutatószámokkal dolgozni.¹¹ Itt ismét visszakanyarodunk a már többször érintett információs problémához. A ruhagyár vezetője például kénytelen foglalkozni azzal, milyen fazonú, színű és méretű ruhákat vesz fel a termelési tervbe. A ruházati ágazati igazgató ehhez képest már csak erősebb aggregátumban gondolkodik: hány darab férfi, női és gyerekruhát termelnek. A könnyűipari miniszter még inkább aggregált mutatószámokkal dolgozik: neki már csak az fontos, hogy mennyi a ruházati ágazat egészének hozzájárulása az összes termelési értékhez. Mivel az alsóbb fokú vezető teljesítményét a közvetlenül felette álló szint aggregációs szempontjai szerint összeállított jelentés szerint ítélik meg, nem érdemes törődni a részletekkel, a vevő igényeihez való finom alkalmazkodással. „Hozni kell a tervet”; értsd: teljesíteni kell az aggregált output-előírányzatokat, akár azon az áron is, hogy sokkal több a zöld, és kevesebb a kék ruha, több a bő, és kevesebb a szűk nadrág, mint amennyire kereslet van. Ez a hiányok és feleslegek együttes keletkezésének egyik oka.

Nemcsak az outputkötelezettségek megszabása, hanem az inputok bürokratikus kiutalása is hasonlóképpen durva, aggregált keretek segítségével történik. Az előbbi leegyszerűsített példát folytatva: a ruhagyár számára meghatározott pamut- vagy gyapjúszövet-mennyiséget utalnak ki, esetleg néhány minőségi osztályba sorolva. De azt már nem tudják megadni, mi legyen a kiutalt anyag pontos összetétele, a textília százféle minőségi paraméterét tekintetbe véve. Nem a bürokrácia munkatársai hanyagok, hanem a feladat képtelen: lehetetlen adminisztratív úton elosztani a modern termelés millióféle anyagát, félkész és késztermékét. Az elnagyolt kiutalási rendszer tömegesen szüli az allokációs hibákat, a hiányokat és feleslegeket.¹²

A hiány okozta zavarok leküzdése állandó feladata a bürokráciának.

¹¹ Lásd A. Banerjee–M. Spagat (1987) tanulmányát.

¹² A sztálini terrorhullámok idején gyakran hangzott el a vád, hogy a hiány igazi oka az ellenség tudatos kártevése. Idézzünk a Buharin és társai elleni Nagy Per anyagából. Visinszkij főügyész megállapítása szerint „Íme: világos, miért van fennakadás az ellátásban itt és ott, miért van hiány hol ebből, hol amabból, gazdagságunk és a termékek bősége mellett. Ezek az árulók a felelősek érte.” A per egyik vádlottja, Grinko, a másik vádlottra, Zelenszkijre vallott, mondván: „Zelenszkij a jobboldaliak és trockisták blokkjának utasítására, nagy mennyiségben küldte a termékeket oda, ahol gyenge volt a termés, és kis mennyiségben oda, ahol jó volt a termés. Ezért maradt áru a polcokon az egyik körzetben, és ezért volt áruhiány a másik körzetben.” Ily módon a gyenge termésű vidéken nincs elég pénz az iparcikkek megvételére, s a jó termésű vidéken, ahol lenne elegendő vásárlóerő, nincs elég áru. Az idézeteket R. Conquest [1968] (1973, 563, 504. o.) könyvéből vettük át.

Egy másik perben egy élelmiszer-kereskedelmi vállalat igazgatója a következőket vallotta: az új szovjet alkotmány elfogadásának idejére az ellenforradalmi csoport vezetője a résztvevők számára „azt a feladatot tűzte ki, hogy szándékosan diszkreditálják az alkotmányban összegezett eredményeket... meg kell szerveznünk a lakosság tömeges elégedetlenségét... ezt legjobban úgy lehet végrehajtani, ha sorokat alakítunk ki a kenyérárúsító üzletek előtt, fennakadást szervezünk a kenyérellátásban”. A vallomást V. M. Molotov [1937] (1950, 24. o.), Sztálin egyik legközelebbi munkatársa idézte egyik beszédében.

Nemcsak a termelést irányító állami szervek foglalkoznak ezzel minden szinten, hanem a pártapparátus is. Ha egy vállalat termelési tervének teljesítése veszélybe kerül egy anyagszállítmány késedelme miatt, mindenki természetesnek tartja, hogy a felhasználó vállalat párttitkára a szállítmányt termelő vállalat párttitkáránál – vagy a megyei pártbizottságnál, esetleg a pártközpontban – interveníál. Az, amit egy piacgazdaságban alacsonyabb beosztású anyagbeszerző tisztviselők végeznek, itt magas beosztású politikai vezetők mindennapos rutinfeladata. Ez teher, ami miatt sokat panaszkodnak – de egyúttal a hatalom egyik manifesztációja. A funkcionárius azal bizonyítja hatalmát, hogy képes eredményesen megsürgetni a hiányzó szállítmányt, képes kivételes elbánást kijárni az alája rendelt és az ő segítségével folyamodó egység részére.

Ismét egy jelenség, ahol inkább kölcsönhatásról beszélhetünk, mintsem egyirányú kauzális kapcsolatról. Ha már hiány van, nélkülözhetetlen a bürokrácia állandó beavatkozása, hogy legalább a legsúlyosabb zavarokat elhárítsa. De éppen a kapkodás, a „tűzoltómódszerek” újra és újra összekuszálják az input-output áramlást, és ezzel tovább mélyítik a hiányt a gazdaság számtalan pontján.

12.4 A relatív árak

Az árak szerepének elemzését két részre osztjuk. Előbb mikroszempontról vizsgáljuk őket, azaz a relatív árakkal foglalkozunk, majd pedig makroszempontról tárgyaljuk, az általános (átlagos) árszínvonalat, s ezzel együtt a visszaszorított infláció problémakörét tekintve.

A könyv eddig is alkalmazott szemléletének megfelelően két nagy szférára osztjuk a gazdaságot: 1. a vállalatközi szférára, amelyben mind a termelő, mind a felhasználó vállalat, és 2. a fogyasztói szférára, amelyben a termelő a vállalat, a felhasználó pedig a háztartás. (A 8.2 táblázatban előbbi a 4.4, 4.5, 5.4 és 5.5 blokkok képviselték, míg utóbbit a 4.8 és 5.8 blokkok.)

1. *Vállalatközi szféra.* Bizonyos, hogy a vállalatközi árak önkényesek, irracionálisak, kevés információt hordoznak [→8.5, 8.6]. De nem emiatt van hiány és felesleg, mert a vállalat nem is igen figyel oda a relatív árakra. A vállalatoknak puha a költségvetési korlátjuk, és az árak iránti érzékenységük gyenge. Mind a kínálatukat, mind a keresletüket elsősorban a felsőbb szervek utasításai és engedélyei, valamint más, nem ár jellegű jelzések alakítják. Nem az a baj, hogy az árak „rosszak”, hanem az, hogy nem hatnak. Más szóval az, hogy a keresletet, a kínálatot és az árakat kölcsönösen összehangoló piaci mechanizmus kiiktatódott, és helyette bürokratikus koordináció szabályozza a termelést és a felhasználást ebben a szférában.

2. *Fogyasztói szféra.* Itt teljesen más a helyzet [→8.5, 8.7, 8.8]. A ház-

tartásnak kemény költségvetési korlátja van, és igen érzékenyen reagál a relatív árakra. A fogyasztói árak adminisztratív képzése számos területen alakít ki olyan árakat, amelyek képtelenek egyensúlyba hozni a kínálatot és a keresletet; merevségük még tovább nehezíti az alkalmazkodást. A relatív árrendszer önkényessége, irracionalitása a hiány egyik fontos oka.

Ezen az általános megállapításon túlmenően most a fogyasztói árpolitikának csupán egyetlen oldalával fogunk kissé részletesebben foglalkozni; nevezetesen azzal, hogy a fogyasztási cikkek és szolgáltatások egy részét ingyenesen vagy a költségekhez képest igen alacsonyan megszabott, államilag szubvencionált árakon bocsátják a lakosság rendelkezésére. A klasszikus rendszer legtöbb országában idesorolhatók az alapvető tömegélelmészeti cikkek (kenyér, cukor, zsiradék stb.), a közforgalmú közlekedés, a bérlet, az egészségügyi, a kulturális és az oktatási szolgáltatás.

Ez az árpolitika nem esetleges jellegű, hanem mélyen gyökerezik a klasszikus szocializmus hivatalos ideológiájában. Gyökerei visszanyúlnak a rendszer nagy „történelmi ígéreteihez” [→4.3]. Biztosítani kell – így az ígéret –, hogy minden dolgozónak és családjának legalább az alapvető szükségleteit kielégítse a társadalom. Ezért mindenki számára hozzáférhető áron vagy ingyen kell adni e termékeket és szolgáltatásokat.

Bármily nemesek voltak is a célok, megvalósításuk számos negatív következménnyel jár. A leginkább szembeszökő éppen a fejezet témájával kapcsolatos: az ingyenesség, illetve a rendkívül alacsony ár igen nagyra duzzasztja a keresletet, amellyel a kínálat nem tud lépést tartani. Ha nem is egyforma intenzitással, de erős hiány mutatkozik ezekben a termékekben és szolgáltatásokban. Ez elkerülhetetlen következménye az árpolitikának.

Az allokáció funkcióját ezeknek az alapvető szükségletek kielégítő termékeknek és szolgáltatásoknak a körében a piactól átveszi a bürokrácia: adminisztratív kiutalással osztja el őket. A politikatudományra és a szociálpszichológiára vár annak felderítése, hogy tulajdonképpen mi az elsődleges mozgatóerő és mi a következmény? Ha már a nemes indíttatású elosztási elvek s az azokat realizálni akaró árpolitika miatt hiány keletkezett, a bürokrácia kénytelen átvállalni az allokációt? Vagy pedig tulajdonképpen az az igazi cél, hogy a bürokrácia fontos hatalmi eszközként kezébe vegye az alapvető termékek és szolgáltatások elosztását – és ezt akkor teheti meg, ha kiiktatja ebből a szférából a piaci mechanizmust? Valószínűleg a kétféle motiváció együttesen hat.

Az adminisztratív kiutalás során többféle kritériumot alkalmazhatnak:

1. rászorultság (család létszáma, egészségi állapot);
2. gazdasági vagy egyéb társadalmi teljesítmény elismerése (politikai szempontoktól függetlenül);
3. politikai érdemek elismerése. Politikai preferencia és diszkrimináció, például társadalmi osztályhoz tartozás alapján;
4. a bürokratikus hierarchiában elfoglalt rang és presztízs;

5. jövedelmi és vagyoni helyzet;
6. összeköttetés, megvesztegetés.

Ezek között a kritériumok között lehet pozitív korreláció, vagy ellentmondhatnak egymásnak. Egyes bürokratikus kiutalási sémák nyíltan deklarálják az alkalmazott kritériumokat, mások nem. De még az előbbi esetben is a valóságos gyakorlatban érvényesülő kritériumok eltérhetnek a deklarálttól [→13.6]. A bürokratikus kiutalással párhuzamosan vagy azzal (féllegálisan vagy teljesen illegálisan) összefonódva, végbemeget „szürke-” vagy „feketepiaci allokáció is.¹³

A mesterségesen kialakított relatív fogyasztói árak és az adminisztratív kiutalási rendszer nemcsak a lakosság különböző csoportjai közötti redistribúciót teszik lehetővé, tehát annak befolyásolását, hogy ki jusson hozzá a társadalmi termékhez. A bürokrácia ezen az úton azt is képes nagymértékben befolyásolni, hogy az állampolgárok mit fogyasszanak. Ez a paternalizmus egyik legfontosabb terrénuma [→4.4]. Noha a háztartás rendelkezik némi választási szabadsággal, a fogyasztó felett a bürokrácia és a termelők diktatúrája érvényesül.¹⁴

Itt érdemes röviden kitérni az alapvető szükségletek kielégítésével kapcsolatos árpolitika és kiutalásos rendszer még egy ideológiai vetületére. Doktriner marxisták ebben az elosztási rendszerben egy jövőbeli történelmi korszak, a *kommunizmus* első előfutárát látják. Mint ismeretes, a kommunista elosztás elve a következő: „Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségei szerint”.¹⁵ Az említett felfogás szerint ez az elv egyelőre csupán szűk területen érvényesíthető (mondjuk az alapfokú oktatásban). Ahogy azonban a termelőerők fejlődnek, úgy lesz majd kiterjeszthető mind szélesebb területre.

Ez az elv utópisztikus; megvalósításának nemcsak a közeli, de a távoli jövőben sincs semmiféle realitása. Igaz, egy-egy pontosan specifikált emberi szükséglet telíthető. Ha például adva van a telefonálás mai technológiája, akkor nyilván elérhető az a szint, amelyben mindenkinek van telefonja, s annyit telefonálhat, amennyit akar. Csakhogy a távközlés iránti emberi szükséglet úgy nő, amiképpen a technika fejlődik. Ha már korlátlanul telefonálhatunk, akkor képernyőn látni is akarjuk a beszélgetőpartnert, az autóban is akarunk telefonvonalat, telefonon akarjuk iratok mását továbbítani, számítógépeket kívánunk telefon útján összekapcsolni – hogy csak néhányat említsünk a ma már ismert lehetőségek közül. A tapasztalat egyértelműen azt mutatja, hogy a technikai fejlődés folytonosan új szükségleteket teremt, s ezért a szükségletek összessége végtelen. A szükség-

¹³ Az elosztás értékelésével a 13. fejezet foglalkozik majd részletesen.

¹⁴ Ennek etikai, politikai és társadalmi vetületeiről lásd Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György [1983] (1991) könyvét.

¹⁵ Lásd K. Marx [1875] (1969).

letek szerinti kommunista elosztás elvének utópiája nem ad racionális igazolást az ingyenes elosztással történő kísérletek számára.

12.5 Visszaszorított infláció a vállalkozói szférában

Miután az előző alfejezetekben mikroszempontról végeztünk okozati elemzést, most áttérünk a makroszintű tárgyalásra. Folytatjuk az előző alfejezet témáját, az árak vizsgálatát, de most már nem a relatív árakét, hanem az általános árszínvonalét. Főként a következő kérdésekre szeretnénk felelni: mi az összefüggés a hiány és az infláció között; mennyiben magyarázható a hiány a visszaszorított infláció létezésével?

Ismét alkalmazzuk az előző alfejezetben bevezetett megkülönböztetést, és a 12.5, illetve a 12.6 alfejezetben külön-külön tárgyaljuk elsőként a vállalkozói szférát, amelyben a termelő és a felhasználó egyaránt állami vagy szövetkezeti vállalat, majd a fogyasztói szférát, ahol a termelő-eladó szerepkörét a vállalat tölti be, a felhasználó-vevőt pedig a háztartás.

Noha makroszintű következtetésekhez akarunk eljutni, mikroszintű megállapításokkal kell kezdenünk, visszaidézve és tovább részletezve a 12.1 táblázat 8. sorához fűzött észrevételeket. A vállalat vételi szándékának effektív korlátja a kínálati oldalon van; ez vagy vertikálisan érvényesül (nem kap a kiutalást végző hatóságtól annyi kiutalást, amennyit szeretne), vagy horizontálisan (az inputot termelő, illetve raktározó-közvetítő vállalatnak nem áll annyi rendelkezésére, mint amennyit a vevő vállalat szeretne beszerezni). Különösen élesen ütközik a kereslet ezekbe a kínálati korlátokba a beruházási javak, az építési szolgáltatások és a fejlett technikát megtestesítő gépipart területén.

A vevő számára nem jelent effektív korlátot a saját fizetőképessége. Minden olyan fizikai tevékenységhez, legyen az folyó termelés vagy beruházás, amelyet a terv előírt, jóváhagyott, vagy amely legalábbis úgy értelmezhető, hogy hozzátartozik a terv teljesítéséhez, jogosult beszerezni a fizikai inputokat. Ha nem utalták ki, vagy nem sikerül megkapnia, akkor ez tudomásul vehető. Az viszont nem fordulhat elő, hogy a beszerzés pénz híján hiúsuljon meg. Ez deklarált elve és ténylegesen alkalmazott gyakorlata a klasszikus szocializmus tervezési és pénzügyi rendszerének. Ha a vállalat képes fizetni saját pénztartalékából vagy a már korábban rendelkezésére bocsátott hitelkeretéből, akkor nincs probléma. Ha azonban ezekből a forrásokból nem telik, a pótlólagos finanszírozást akkor is előteremtik. Sokféle technikája van ennek: soron kívüli hitel,¹⁶ adósságtörlesztés vagy költségvetési befizetés elhalasztása, a különböző *ad hoc* rendelkezésekkel befagyasztott vállalati pénztartalék felszabadítása és így tovább.

¹⁶ Lásd erről például Tallós György (1976) könyvét.

A fentiekben leírt gyakorlat makroértelemben a következőt jelenti. A vállalati szektor összes pénzkeresletét alapvetően meghatározza a terv által előírt reáltevékenység finanszírozási szükséglete. A pénzkereslet kielégítéséhez szükséges összes pénzkínálat ehhez passzívan hozzáigazodik. A monetáris politika „utánaengedő”, permisszív jellegű.¹⁷

Tegyük ehhez hozzá: a kamat nem jut semmiféle érdemleges szerephez sem a hitelező, sem az adós oldalán, nem befolyásolja akcióiban sem a bankot, sem a vállalatot, nem gyakorol hatást sem a hitel kínálatára, sem keresletére.

A pénzügyi politika – mind a fiskális, mind a monetáris politika – passzív, alárendelt szerepet játszik.¹⁸ Tegyük fel, hogy csökkentik vagy növelik a vállalatok nyereségadóit, a kamatlábat vagy az összes pénzkínálatot. Kapitalista rendszerben az ilyen változás okvetlenül érezteti a hatását az üzleti életben, s ezen belül például a vállalatok reáltevékenységének összehúzóódásához vagy kibővüléséhez, a beruházások csökkenéséhez vagy felélénküléséhez vezethet. A klasszikus szocialista rendszerben ilyenféle fiskális vagy monetáris intézkedések hatás nélkül maradnak. A vállalati szektor reáltevékenységére csak az olyasféle rendszabályok hatnak, mint amikor a termelési tervet felemelik vagy leszállítják, vagy egy minisztériumi küldött kiszáll a vállalathoz, és soron kívüli utasítást ad, vagy központi döntést hoznak egy beruházás elindítására.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a vállalatközi szféra nem „igazán” monetizált, csupán annak látszatát kelti. Mindent elszámolnak ugyan pénzben is, de mégis csupán félig monetizált szféráról van szó [→8.5]. A vállalati szektor félig monetizált jellege, és ami ezzel egyet jelent, a fiskális és monetáris politika passzivitásának következményei a hiány alapvető okai közé tartoznak. Ez teszi lehetővé azt, hogy számos területen „el-szaladjon a kereslet”, amint arról már eddig is szó volt, s amivel még a fejezet hátralévő része is foglalkozni fog. Még ha azonban az alapvető okok közé soroljuk is, nem önálló ok, amelyen ömagában változtatni lehetne. A fiskális és monetáris politika passzivitása nem más, mint annak kifejeződése a pénzügyek síkján, hogy a vállalati szektort a bürokratikus koordináció szabályozza, főképpen a direkt szabályozás eszköztárával, nem pedig a piaci koordináció, az ár és a pénz eszköztárával.

Ezek után rátérhetnénk a visszaszorított infláció problémájára, de előtte meg kell ismerkedni a „monetary overhang” fogalmával [→11.2]. Sajnos, nincs alkalmas tömör magyar fordítása az angol kifejezésnek. Azt a vásárlóerőt nevezik így, amely ott „lebeg” a gazdaság felett, és potenciálisan vételi szándékká, effektív keresletté alakulhat. Rendszerint a pénztu-

¹⁷ Csehszlovákiában például 1971 és 1980 között mintegy kétszer olyan gyors ütemben nőtt a bankrendszer által nyújtott összes hitel, mint a termelés. M. Hrnčíř (1989, 30. o.).

¹⁸ A pénz passzivitásáról lásd a 8. fejezet 4. lábjegyzetében szereplő hivatkozásokat.

lajdonosok felhalmozódott, elkölthetetlen pénzkészlete, bankszámlája érteendő ide, amely bármikor keresletként léphet fel az árupiacon. Nos, a klasszikus szocialista vállalat nem autonóm pénztulajdonos. Egyfelől, saját pénzének elköltségében számos adminisztratív szabály korlátozza, pénzkészletét részben vagy egészben bármikor befagyasztathatják. Másfelől, amint azt éppen az imént fejtettük ki, valóságos „biankó csekkel” rendelkezik. Ha „indokolt” célra kell a pénz, nyugodtan költhet, abban a tudatban, hogy az állam valami formában ott áll mögötte, és állja a számlát. Ebben az értelemben állandóan ott lebeg a vállalati szféra felett a „monetary overhang”, a költésre váró, effektív vételi szándékká formálható pénz. Így tehát, ebben az értelemben, a klasszikus szocializmus vállalatközi szférájában visszaszorított infláció van. Ehhez azonban nyomatékosan hozzá kell tenni, hogy ez nagyon sajátos válfaja a visszaszorított inflációnak, amely sok lényeges vonásban különbözik annak szokványos eseteitől, például a kapitalista országok hadigazdaságában megjelenő formáitól. A fő különbség abban van, hogy a kapitalista hadigazdaságban magántulajdonban lévő, nyereségükben erősen érdekelt vállalatok működnek. Érzékelve a túlkeresletet, nagy erővel próbálnák felfelé nyomni az árakat, amit a háborús kormány erőlyesen próbál visszaszorítani. Találó a „visszaszorításra” utaló jelző: ott intenzív inflációs nyomást kell erőnek erejével visszaszorítani. A feszültséget még csak növeli, hogy mindenki érzékeli: a rendszer normális működésétől eltérő, szokatlan, rendkívüli állapotról van szó. A klasszikus szocialista rendszerben mindez sokkal kevésbé vehemensen megy végbe. A vállalat az ismertetett okok miatt nem annyira izgatott az árak miatt; a túlkereslet és az adminisztratív árszabályozás az élet normális rendjének megszokott része.

12.6 Visszaszorított infláció a fogyasztói szférában

A fogyasztói szféra valóban monetizált. A vevő költségvetési korlátja kemény, érzékeny az árakra. Ebből kiindulva kell átgondolnunk a visszaszorított infláció problémáját ebben a szférában.

Az elemzés egyszerűsítésére tegyük fel, hogy a vállalatközi szféra és a fogyasztói szféra egymástól tökéletesen elszigetelt. Azokat a termékeket és szolgáltatásokat, amelyeket a vállalati szektor kínál a háztartás számára, a vállalatok nem vehetik meg. Ezt a feltevést majd a fejezet későbbi részében oldjuk fel.

Előrebocsátjuk azt a megállapítást, amelynek jogosultsága mellett érvelni fogunk a továbbiakban. A klasszikus rendszer természetéből, alapvető tulajdonságaiból nem következik, hogy a fogyasztói szférában visszaszorított inflációnak kellene érvényesülnie, de a visszaszorított infláció megjelenése és tartós fennmaradása nem összeférhetetlen a rendszerrel.

Megjelenésének nincsenek mély, rendszerspecifikus gyökerei, hanem az éppen uralkodó gazdaságpolitika következménye.

Az érvelés két lépésben történik. Először azt igazoljuk: a rendszer eddig megismert tulajdonságaival összefér az, hogy ne legyen visszaszorított infláció. Utána pedig a fordított állítást támasztjuk alá: a rendszer természete nem zárja ki a visszaszorított infláció létét.

1. Arra támaszkodunk, amit a 11.2 alfejezetben írtunk a kényszeralkalmazkodási egyensúlyról, továbbá a 11.6 alfejezetben a normálhiányról. Keresleti oldalon valamennyi háztartás hozzácsokolt a normálhiányhoz; számít arra, hogy a szokásos ideig kell sorban állni, a szokásos arányban kell végrehajtani kényszerhelyettesítést, a szokásos számú üzletet kell felkeresni, míg megtalálja a kívánt árut stb. Keresletét teljesen hozzáigazítja a kínálati korlátokhoz. Kényszerhelyettesítéseket hajt végre, de kényszerszertakarításra nem kerül sor.¹⁹ Nem változik a háztartás megtakarítási hajlandósága. A kínálati oldalon a termelő-eladó vállalat a szokott közömbösséggel viszonyul a vevő igényeihez, és nem kényszerít több alkalmazkodást a vevőre a szokásosnál. Ily módon létrejön a kényszeralkalmazkodási egyensúly a fogyasztói szférában.

A központi gazdasági irányítás nem változtatja az eddig kialakult fogyasztói árszínvonalat.²⁰ Nem kívánja az ár- és bérpolitika eszközeivel módosítani a hiány szokásos intenzitását; ezt – akárcsak a hiányt elszenvető állampolgárok – normálisnak, adottnak tekinti.

Ennek a gazdaságnak a fogyasztói szférájában nem halmozódik fel elkölthetetlen pénz. Nem keletkezik a piac felett lebegő, „ugrásra kész”, realizálódni akaró vásárlóerő (monetary overhang), tartós tényleges háztartási túlkereslet. Ezért itt nem mutatkozik visszaszorított infláció.

2. Más a helyzet, ha keletkezik hiány okozta kényszerszertakarítás, mégpedig nemcsak átmenetileg, hanem ismételten vagy éppenséggel folyamatosan. Más szóval, ha kumulatív folyamatként mind több és több elkölthetetlen pénz gyűlik össze a háztartás kezében. Ennek több oka lehet.

a) Olyan mértékben szakad el a kínálat összetétele a névleges kereslet összetételétől, hogy a vevő már nem hajlandó teljes kényszeralkalmazkodásra, inkább a pénz egy részét nem költi el.

b) A gazdasági irányítás hagyja a nomináljövedelmeket előreszaladni az árszínvonalhoz képest, s ezzel előidézi a hiány intenzitásának oly mértékű növekedését, hogy az kényszerszertakarításokhoz vezet.

Ellentétben az 1. pontban leírt helyzettel, ebben a gazdaságban tényleges háztartási túlkereslet keletkezik s halmozódik fel, esetleg egyre növekvő mértékben. A fogyasztói árakra felfelé irányuló nyomás nehezedik.

¹⁹ Vagy legfeljebb átmeneti kényszerszertakarítás keletkezik, amit majd felszív az elhalasztott névleges kereslet kielégítő későbbi kínálat.

²⁰ Emlékeztetőül: ezen a ponton eltekintünk a formális és informális magánszektortól. A kérdésre az alfejezet végén térek vissza.

Ha ennek az állami árhatóság ellenáll, akkor „szabályszerű” visszaszorított inflációval van dolgunk.

Mindkét helyzet kialakulása elképzelhető a klasszikus szocialista rendszer hatalmi szerkezete, tulajdonformái, koordinációs mechanizmusai mellett. Mindkettőre található példa.²¹

Amennyiben a 2.b) esettel van dolgunk, akkor elmondható, hogy a túlkereslet keletkezését és a visszaszorított inflációt az ár- és bérpolitika idézte elő. Nem lenne helyes a túlkereslet létrejöttét a monetáris politikának tulajdonítani. A monetáris politika, amint azt már más összefüggésben hangsúlyoztuk, passzív, „utánaengedő”, permisszív – és az adott rendszerben nem is lehet más. A politikai hatalom dönt az ár- és bérpolitikáról, a pénzügyi hatóságok pedig annyi pénzt hoznak forgalomba, amennyi ennek megvalósításához szükséges.

Itt vissza kell térni a formális és informális magánszektor, és ezzel együtt a párhuzamos piacok (legálisan engedélyezett szabadpiac, szürke- és fekete-piac) szerepére [→ 11.2]. Lehetséges, hogy a lakosság azt a vásárlásra szánt pénzét (vagy annak egy részét), amelyet nem tud elkölteni a köztulajdonú szektorokban, elkölti a magánszektorban. Ez hozzájárulhat a 2.a) eset, azaz a kényszeralkalmazkodási egyensúly létrejöttéhez,²² vagy enyhítheti a 2.b) esetben, a visszaszorított infláció közepette az inflációs nyomást.

12.7 Túlkereslet makroszinten

Tekintsük most már a valóságnak megfelelően összefüggő egésznek a gazdaságot. Igaz, hogy különböző adminisztratív korlátokkal, kvótákkal, a pénz különféle megcímkezéseivel a bürokratikus koordináció megakadályozza, hogy a gazdaság egésze egyetlen piacot alkosson. Mégis számos spontán „lék”, „átszivárgás” van a gazdasági áramlások különböző tartályai között. S ami még fontosabb: a gazdasági irányításnak hatalmában van termékeket, erőforrásokat, munkaerőt átrendelni az egyik szférából a másikba.

Először a makroszintű kereslet összetevőit tekintjük át. Nem törekszünk

²¹ A Szovjetunió, Kelet-Németország és Csehszlovákia fogyasztói szférája hosszú időn át inkább a kényszeralkalmazkodási egyensúly benyomását keltette. Erre mutat rá például J. Goldmann (1977) Csehszlovákiára vonatkozóan. Más országokban viszont, például Lengyelországban a hetvenes években és a Szovjetunióban a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején (tehát mindkét országban még a reformok előtt) számos jele volt a visszaszorított infláció kialakulásának.

„Benyomásokról” szoltunk csak. Az árindexek torzításai és a hiány mérésének megoldatlansága miatt nincsen erős empirikus bizonyító anyag e megfigyelések alátámasztására.

²² Mint már említettük, D. M. Nuti (1986a) szerint ez a fő magyarázata annak, hogy a diszequilibriumiskola jó néhány ökonometria vizsgálatát nem mutat ki tartós túlkeresletet.

teljességre, hanem csak a fejezet témája szempontjából legfontosabb néhány szférára összpontosítjuk a figyelmet. Nemcsak felsoroljuk a kereslet fő összetevőit, hanem mindjárt jellemezzük is valamennyit a tekintetben, hogy keresletük mennyire hajlamos az elszaladásra, és a keresletet támasztó egyes szférák milyen erővel tudnak fellépni a maguk javára a termékek és szolgáltatások feletti osztozkodásban.

1. A vállalatok kereslete a folyó termeléshez szükséges inputok iránt. A feszített outputtervekhez kiutalt inputkeretek szűkössége és az ellátás bizonytalanságai, a vertikális és a horizontális hiányra vonatkozó várakozás halmozási tendenciát hoz létre; arra készteti a vállalatokat, hogy minél többet vásároljanak abból, amire esetleg szükségük lehet a jövőben.

2. A vállalatok kereslete beruházási javak iránt; az expanziós készletet által gerjesztett beruházási éhség. Ennek a jelenségnek a révén az erőltetett növekedés is belép a hiány magyarázó tényezői közé [→9]. Rendszerint a szinte kielégíthetetlen beruházási éhség gyakorolja a legerősebb túlkeresleti hatást.

3. A külkereskedelmi szektor kereslete exportálható termékek iránt. Különösen erős e szektor kereslete konvertibilis devizáért eladható termékek iránt. Noha a külföldi piac kereslete korlátozott, megfelelően leszállított áron (azaz kellő ártámogatással) a hazai termelés számottevő része végül is értékesíthető. Az exportálást erőltető külkereskedelem kereslete is hajlamos az elszaladásra [→14.3, 14.4].

4. A nagy hatalmi befolyással rendelkező állami intézmények kereslete a működésükhöz szükséges inputok iránt. Van a bürokratikus apparátusnak olyan „gyenge” része, amelynek nincs módja követelődni, s meg kell elégednie a számára szűkösen kiutalt inputokkal. (Idetartozik például az egészségügy és az oktatás.) De az „erős” intézmények (például a fegyveres testületek) nem hajlamosak keresletük önkorlátozására, s az osztozkodás során energikusan próbálnak termékeket és erőforrásokat biztosítani a maguk javára.²³

5. A fogyasztói szféra kereslete. Amint azt az előző alfejezet kifejtette: itt az is megtörténhet, hogy tényleges túlkereslet érvényesül, de az is, hogy nem, mert kényszeralkalmazkodási egyensúly alakult ki.

Ennek az öt szférának (és a gazdaság itt meg nem említett egyéb részeinek) az együttes kereslete áll tehát szemben az összes kínálattal. A makroösszesítéseket tekintve a klasszikus szocializmusban állandó túlkereslet érvényesül.²⁴

²³ Ezt a megfigyelést jól demonstrálja C. Davis (1989), (1990).

²⁴ Vitatott kérdés, mennyire mérhető a makroszintű túlkereslet. A vállalatközi szférában mutatózó kereslet egyes összetevői nehezen ragadhatók meg statisztikailag. Számos közgazdasági és módszertani problémát vet fel a különböző túlkeresleti tételek összeadása. Kérdéses, vajon lehetséges-e a rendelkezésre álló statisztikai adatokból olyan aggregátumot képezni, amelyet a gazdaság egészére vonatkozóan összesített keresletnek (vagy e nagyság elfogadható közelítésének) minősíthetnénk.

Az 1.–4. szférának szinte kielégíthetetlen az éhsége a számukra szükséges termékek, szolgáltatások és erőforrások iránt. Költségvetési korlátjuk puha. Keresletük folytonosan hajlamos az elszaladásra. Ehhez hozzáadódhat az 5. szféra, a fogyasztói szféra túlkereslete, amennyiben ott visszaszorított infláció van [→12.6, 2. eset]. Ez azonban nem szükséges feltétele a makrotúlkereslet létrejöttének. Ha az 5. szférában nincs is visszaszorított infláció [→12.6, 1. eset], az 1.–4. szférák együttesen enélkül is elegendő túlkeresletet generálnak ahhoz, hogy az a gazdaság egészére ránehezedjék. Sőt még az sem szükséges, hogy mind a négy szféra kereslete elszaladjon. Az expanziós kényszer nyomán keletkező beruházási éhség tulajdonképpen elégséges feltétele annak, hogy a gazdaság egészét tekintve túlkereslet jöjjön létre, bár többnyire társul ehhez az 1., a 3. és a 4. szféra keresletének elszaladása is.

Most már feloldhatjuk a 12.6 alfejezet elején tett feltevést, amellyel – az első elméleti megközelítés tisztasága kedvéért – elszigeteltük a fogyasztói szférát a gazdaság többi részétől. Valójában az 1.–4. szférák megpróbálják elszívni az 5. szféra, a háztartási fogyasztás elől a termékeket és szolgáltatásokat.²⁵ Nagyon kevés az olyan áru, amely fizikai tulajdonságainál fogva kizárólag a hazai háztartás céljait lenne képes szolgálni. Ha már kereskedelmi forgalomba kerülhet, akkor számításba jöhet exportálásra. Emellett a legtöbb fogyasztási cikk és szolgáltatás vevőre találhat nemcsak a háztartások, hanem más hazai vevők körében is. A lakásba beköltözhet egy iroda, a taxit igénybe veheti a vállalat vagy a hivatal, az élelmiszer a vendéglátóipar, a bútor betehető hivatali helyiségbe és így tovább.

Emellett nem is csak a késztermék esetleges elszívásáról van szó. Talán még fontosabb azoknak az erőforrásoknak (anyagoknak és félkész termékeknek, munkaerőnek, épületnek, beruházásnak, importra költhető devizának) az esetleges átirányítása, amely közreműködhet a fogyasztási szféra ellátásában, de a gazdaság többi részét is szolgálhatja. Az elszívás veszélyét azok a szférák hordozzák, amelyeknek nagy a politikai súlyuk, és azt az allokációs tervalkukban érvényesíthetik [→7.5, 9.2].

Végeredményben tehát a fogyasztói szféra kínálatával szemben nemcsak a háztartás áll, kemény költségvetési korlátja által megszabott saját pénzével, saját vételi szándékaival, hanem a többi, puha költségvetési korlátú szektor is, a maguk mohó szívó hatásaival.

Ezért, mint korábbi munkáimban, lehetőleg a jelen könyvben is kerülöm azt a kifejezés-módot, amelyben egyetlen véges szám fejezné ki a makroszintű keresletet (vagy túlkeresletet). Ehelyett egy metaforikus kifejezést részesíték előnyben: a kereslet egyes összetevői (s ezáltal végül is az összes kereslet) hajlamosak az elszaladásra, messze maguk mögött hagyva a kínálatot.

²⁵ Az a jelenség, amit itt „átszívásnak” nevezünk, rokon azzal, amit az angolszász üzleti és közgazdasági nyelv „crowding out”-nak nevez. Az utóbbit azt értik, hogy egy allokációs folyamaton belül (például hitelek allokációjában) az erősebb csoport magasabb ár rálicitálásával vagy állami intervenció segítségével kiszorítja a gyengébb csoportot.

Csak azért nem kerül sor az egész kínálat elszívására a háztartás előtt, mert a gazdasági irányítás ezt adminisztratív úton megakadályozza. Ragaszkodik ahhoz, hogy a kínálat meghatározott része igenis a háztartásnak jusson. Megtiltja, hogy a vállalat olyan üzletben vásároljon, ahol a lakosság végzi beszerzését; hogy irodának használják fel a lakásnak szánt helyiséget. S még előbb: terv szerinti kvótákat ad inputokból a fogyasztási cikkeket gyártó ágazatoknak. Mindez persze a bürokratikus koordináció keretében megy végbe, a direkt szabályozás eszközeivel.

Mindenesetre azok a termelő-eladók, akik alapjában véve a fogyasztói piac számára termelnek, tudatában vannak a makroszintű túlkereslet létének. Még ha nem is jelentkezik velük szemben túlkereslet a háztartások összessége részéről (azaz kényszeralkalmazkodási egyensúly érvényesül), ettől még nem kapnak indíttatást arra a viselkedésre, amit a vevők piacának rezsimje követelne meg. Úgy érzi, hogy az eladási nehézség inkább csak átmeneti lehet; előbb vagy utóbb, közvetlenül vagy közvetve vevőként jelentkezik az 1.–4. szféra. Ha a gazdaság egészében makroszintű túlkereslet érvényesül, és az eladók piacának rezsimje uralkodik, akkor ennek viselkedési következményei mindenhová átgyűrűznek, és nem maradhatnak fenn tartósan a vevők piaca rezsimjének színterei.

A makroszintű túlkereslet tárgyalásához kapcsolódva érintjük a munkaerő allokációjának helyzetét, visszatérve ezzel a 10. fejezet problémaköréhez. A klasszikus rendszerben hosszabb időszakon át kettősség áll fenn: miközben a termékek esetében a hiány dominál a többlet felett, addig a munkaerő helyzete fordított. Ez addig tart, amíg a többletmunkaerő felszívása be nem fejeződik. Végül azonban az erőltetett növekedés elvezet oda, hogy a munkaerőhiány kerül túlsúlyba és krónikussá válik [→10.2].

A kezdeti kettősség felszámolódása elkerülhetetlen, s szerves része a hiányszindrómának. Igaz, sok a merevség a termelés alkalmazkodásában és a technológia kialakításában, s nem folyik módszeresen árakra és költségekre alapozott szigorú kalkuláció. Ennek ellenére a tervezők és a menedzserek mégiscsak érzékelik a munka és az anyagi inputok közötti helyettesítési lehetőségeket. Tapasztalják, hogy gyakran hiányzik hol az egyik, hol a másik input – egyik pillanatban a munkáskéz, egy másik pillanatban az anyag, a gép vagy egyéb felszerelés. Ilyen körülmények között sokszor kényszerülnek rá inputok közti rögtönzött kényszerhelyettesítésekre. Ez végül is kialakítja azt a helyzetet, amelyben nincs számottevő tartós többlet az egyik termelési tényezőtől, amely szemben állna a másiktól mutatózó súlyos és tartós hiánnyal, hanem mindegyikben a hiány dominál.

Erre a problémakörre is érvényes az, amit már korábban más összefüggésben kifejtettünk: egy összefüggő gazdaságban nem képződhetnek tartósan olyan szigetek, amelyekben más piaci rezsim uralkodik, mint az őt

körülvevő környezetben. Ha a rendszer egésze hiánygazdaság, akkor előbb-utóbb hiánygazdaságként működik a munkaerő allokációja is.²⁶

12.8 Inflációs hajlam, a hiány és az infláció összefüggései

A 10. és 11. fejezetekből, valamint a 12. fejezet eddigi részéből kiderül, hogy a klasszikus szocializmusban együtt állnak azok a tényezők, amelyek egy inflációs folyamatot képesek létrehozni és tartósítani. Csak a legfontosabbakat nevezzük meg: 1. makroszinten tartós túlkereslet érvényesül a termékek és szolgáltatások iránt; 2. a termelők-eladók valamelyest érdekeltek az árak növelésében; 3. a munkaerőhiány nyomást gyakorol a bérek felhajtására; 4. a permisszív monetáris politika olyan mértékben növelheti a pénzkínálatot, hogy az túlkereslet képződéséhez vezethet.

Mindezek a tényezők létrehozzák a klasszikus szocialista gazdaság inflációs hajlamát. Ez a kifejezés azt kívánja érzékeltetni, hogy a rendszer, immanens tulajdonságai folytán, magában hordja a folyamat létrejöttének feltételeit, de az nem okvetlenül „tör keresztül”, s ha igen, lehet hogy csak enyhe formában. Azok közül a tényezők közül, amelyeket az imént felsoroltunk, jó néhány jelen van ugyan, de nem nagy erővel érvényesül. Csak az 1. tényező, a túlkereslet igen erős. A 2. tényező, az árakra gyakorolt nyomás nem nagy. A nyereség a puha költségvetési korlát miatt nem létkérdés a vállalat számára; esetleges vesztesége nemcsak áremeléssel, hanem más eszközökkel is ellensúlyozható, s egyébként is, érdekeltsége más irányú. A 3. tényező, a bérfelhajtás nem túl erős. Nincsenek független szakszervezetek, nincsenek sztrájkok, az adminisztratív bérszabályozás szigorú. Ami végül a 4. tényezőt illeti: igaz, a monetáris politika permisszív. Azt azonban nem teszi, hogy nagy pénzkínálat mesterséges „beinjekciózásával” kifejezetten inflációs ösztönzést adna a keresletnek a gazdasági tevékenység expanziója érdekében.²⁷ Az expanziós készletet ilyen külön stimulálás nélkül is teljes üzemben van.

A klasszikus szocializmusban a krónikus hiány és az inflációs hajlam egy töről fakadnak; azonos vagy rokon tényezők hívják őket létre. Csak kísérőjelenségei egymásnak, vagy van-e közöttük átváltási összefüggés (trade-off)? Ez a gondolat többször felmerült az irodalomban. A kérdés

²⁶ Ez vonatkozik a fordított helyzetre is. Felmerültek olyan normatív elgondolások, hogy a munkások érdekében fenn kellene tartani az eladók piacát a munkaerő allokációjában, de a fogyasztók érdekében meg kellene honosítani a vevők piacát a termékek allokációjában. Éppen a helyettesítés lehetőségei (és gazdasági kényszere) miatt nem maradhat fenn tartósan ez a kettősség.

²⁷ Ilyen „injekciókra” kerül sor időnként a keynesi makropolitika szellemében a kapitalista gazdaságban recessziók vagy depressziók ellensúlyozására.

megfogalmazása ebben a formában túl általános, s ezért két konkrétabb kérdésre kell bontanunk:

1. Tegyük fel, hogy a klasszikus szocialista gazdaságban inflációs folyamat megy végbe, de azt részben vagy egészben visszaszorítja az állami ár- és bérpolitika. Eközben hiányjelenségek mutatkoznak. Csökken-e a hiány intenzitása, ha, miközben maga az inflációs folyamat nem áll meg, annak visszaszorítását részben vagy egészben feloldják? Más szóval, ha a visszaszorított infláció részben vagy egészben nyílt inflációvá alakul át?

Azokkal értek egyet, akik a kérdésre tagadólag válaszolnak. Lehet, hogy ezúton átmenetileg kiküszöbölődnek vagy enyhülnek egyes hiányjelenségek, de utána visszaáll a normálhiány.

Ez a predikció következik mindabból, amit az előző alfejezetek kifejtettek. A puha költségvetési korláttal rendelkező, az árakra kevésbé érzékeny vállalatközi szféra eleve alig reagálna az árváltozásra. A kemény költségvetési korláttal rendelkező, árérzékeny háztartás kénytelen lenne reagálni: keresletét és tényleges vásárlását csökkentené. Az első áremelkedési hullám nyomán visszaesne az összes háztartási költség. Ha azonban eközben semmi egyéb változás nem menne végbe a rendszerben, akkor a háztartás által igénybe nem vett termékekre és szolgáltatásra azonnal rávetné magát a 12.7 alfejezetben felsorolt 1., 2., 3. és 4. szféra, erős elszívó hatásával. A háztartás által a magas lakbér miatt kiűrt lakásba beköltözne egy iroda, amely könnyen kifizetné a magasabb lakbért. A háztartás által meg nem vásárolt benzint és fűtőanyagot megvásárolná az állami ipar és közlekedés.

S nem is csak az eredetileg a háztartásnak szánt és annak el nem adott késztermékekről és szolgáltatásokról van szó. Ennél fontosabb a közvetett hatás, amely az allokáció direkt bürokratikus szabályozásának keretében megy végbe. A háztartási kereslet csökkenése lehetővé tenné inputok átírányítását oda, ahol a tervezők megítélése szerint égetőbb a szükség [→12.9], és ezzel csökkenne a háztartások rendelkezésére álló kínálat.

Végül is a lakosság valószínűleg elszenvedné az áremelkedés következményét saját reálfogyasztásának csökkenése révén, a hiány azonban fennmaradna, pontosabban a hiány és az infláció egyaránt keresztültörne.

2. Tegyük fel, hogy adva van egy nyílt inflációs folyamat, amelynek üteme eddig állandó volt. (Például elég lassú, évi öt százalékos körüli ütemben nőtt az árszínvonal.) Az infláció mellett mindvégig hiányjelenségek álltak fenn. Kérdés: csökken-e a hiány intenzitása, ha az infláció felgyorsul, mondjuk évi üteme ötről tíz százalékra nő?

Ismét azokhoz csatlakozom, akik tagadó választ adnak. Itt már nincs is szükség újabb részletes érvekre, mert azok egyszerűen következnek az előbbiekből. Csak egyetlen gondolatot emelünk ki.

Induljunk ki a makroösszefüggésből [→12.7]. Feltételezhetően a rendszerben már az infláció gyorsítása előtt is túlereslet volt. Az 1., a 2., a 3.

és a 4. szférák majdnem kielégíthetetlen étvágúnak mutatkoztak. Mi változna, ha mostantól kezdve minden számot, amelyben a keresletet, a kínálatot és a tényleges adásvételeket mérik, meg kell szorozni 1,1-del, majd egy évvel később megint 1,1-del és így tovább? Itt a kereslet és a kínálat egymáshoz viszonyított arányának van jelentősége, nem pedig annak, hogy milyen mértékegységgel mérjük őket (azaz kisebb vagy nagyobb-e egy pénzegység vásárlóereje).

Foglaljuk össze az elmondottakat! A klasszikus szocialista rendszer tulajdonságai okvetlenül megteremtik a hiánygazdaságot. Az inflációt illetően csupán egy hajlamot hoznak létre. Az már a gazdaságpolitikától függ, mennyire és milyen formákban valósul meg ez a hajlam (milyen mértékben nyílt és milyen mértékben visszaszorított az infláció, s hogy a nyíltból mennyit deklarálnak, és mennyit rejtene el).

12.9 A hiány öngerjesztése és újratermelése

A hiány hiányt szül. Természetesen az ilyesféle kölcsönhatások nem tarthatnak az elsődleges magyarázó tényezők közé; először szükség van a hiány genezisére. Ha már azonban létezik, akkor a hiány tudata formálja a gazdaság szereplőinek viselkedését. Olyan jelenségekről van itt szó, amelyeket *önmegvalósító várakozásnak* szoktak nevezni. Felsorolunk néhányat ezek közül; valamennyi szóba került már, úgyhogy elég lesz egy rövid emlékeztető.

Az eladók piacán mindkét fél számít a várható hiányhelyzetre. Ettől még magabiztosabb, a vevő iránt még közönyösebb az eladó; még inkább kiszolgáltatottnak érzi magát, és még alázatosabb a vevő. S ha már lélekben felkészültek erre a szituációra, akkor az eladónak valóban nem kell erőfeszítést tennie a vevő megnyerésére, és valóban sor kerül a vevő kényszeralkalmazkodására.

A vevő bizonytalan utánpótlásra, hiányra számít, ezért halmoz. A halmozási tendencia hozzájárul a túlkereslet kialakulásához.

Az allokációs tervalku során minden igénylő számít arra, hogy hiánya lesz inputokból. Ezért igyekszik feltornászni az igényét, ami növeli a vertikális hiányt.

A távolabbi jövőben is hiányra lehet számítani. A beruházó úgy érzi: nem lesz gondja az eladással, s ez arra készteti, hogy önkorlátozás nélkül igényeljen beruházási erőforrásokat. Következésképpen az így keletkezett, szinte kielégíthetetlen beruházási éhség válik a túlkereslet legfontosabb összetevőjévé.

A fenti (és a hozzájuk hasonló) bűvös körök a hiány öngerjesztését eredményezik.

Figyelmet érdemelnek azok az információs és szabályozási mechaniz-

musok, amelyek számos területen fenntartják, konzerválják a hiány szokásos mértékét, a normáhiányt. A klasszikus szocializmusban a relatív árak mozgása nem tölti be azt az információs szerepet, amelyet a piaci koordinációban lát el, nevezetesen azt, hogy jelzi a relatív szűkösségeket, felhívja a decentralizált döntéshozók figyelmét a hiányokra és a többletekre. Ezt az árra épülő jelzőrendszert részben pótolják a hiány- és többletjelzések, igaz, eléggé durva, elnagyolt formában [→8.9].

Gondoljuk végig például a magyarországi autópiacon tapasztalatait.²⁸ Az ország nem gyártott autót, hanem az autók kereskedelmet monopolizáló vállalat kizárólag szocialista országokból behozott autókkal látta el a vevőket. Mindenki megszokta, hogy átlagban két-három évet kellett sorban állni autóért. Ha a sor lényegesen meghosszabbodott, akkor megfelelő intézkedésekkel (például az ár emelésével) biztosították, hogy a sor normál hossza helyreálljon. De a fordított eltérés sem maradt fenn tartósan. Ha a sor abnormálisan rövid lett, s a hiány már-már felszámolódott, akkor az importot lefékeztek, míg a sor hossza ismét normálissá vált. Mindkét irányú beavatkozás érthető a vállalatnak és feletteseinek szempontjából. A megszo- kottnál kirívóan hosszabb sor felbolygatná a kedélyeket. A normálisnál sokkal rövidebb sor viszont megfosztaná az eladót fölényétől, túl válogatossá tenné a vevőt. Ráadásul a „túl rövid” sor azt jelzi, hogy erről a területről el lehet vonni erőforrásokat (példánkban importkeretet), s átcsoportosítani oda, ahol a hiány a normálisnál intenzívebb.

Ez a gondolat sor általánosabban is érvényes. A tervezők figyelemmel kísérik a hiány- és többletjelzéseket. Igyekeznek bővebb kínálatot biztosítani ott, ahonnan több és nyomatékosabb panasz érkezik a szokásosnál rosszabb ellátás, hosszabb várakozási idők, gyakoribb kényszerhelyettesítések miatt. Ezekhez az átcsoportosításokhoz persze valahonnan el kell vonni a termékeket és erőforrásokat. Ritkán van lehetőség arra, hogy ezeket onnét vegyék el, ahol a szó szoros értelmében többlet mutatkozik. Ezért kézenfekvő, hogy onnét kell elvonni, ahol ugyan vannak hiányjelenségek, de azok a szokásosnál kevésbé élesek.²⁹

²⁸ A magyar autópiacon helyzetét Kapitány Zsuzsa–Kornai János–Szabó Judit (1982) cikke írta le, majd Kapitány Zsuzsa (1989a) folytatta a piac állapotának és szabályozási mechanizmusának megfigyelését. A pontos részleteket a cikkek tartalmazzák; a fenti szöveg, amely csupán egy általános gondolat szemléltetését szolgálja, stilizált formában, erősen leegyszerűsítve írja le a piac működését.

²⁹ Ennek az allokációs mechanizmusnak az elméleti modelljeivel foglalkozik több tanulmány abban a kötetben, amelyet a szerző és Martos Béla szerkesztett, s amelynek címe is jelzi a fenti mondanivalót: *Szabályozás árjelzések nélkül* (1981). Több modell írt le olyan visszacsatolós szabályozási mechanizmust, amely a normálkészletől vagy a normál-rendelésállománnytól való eltérésre reagálva állítja helyre a gazdaság normálállapotát.

A modellek alapján formálisan igazolható, hogy az ilyen mechanizmus, ha nem is biztosít optimális allokációt, de működőképes, azaz koordinálni tudja az input-output folyamatokat. További referenciák találhatók a 8. fejezet 48. lábjegyzetében.

Még egy lépéssel feljebb lépve, szemügyre vehetjük a fogyasztói piac egészének szabályozását. Itt vissza kell térnünk a háztartási fogyasztás makroszintű tervezésére [→7.2, 9.3, 12.7]. A gazdasági irányítás megtervezi a fogyasztói árszínvonalat, a lakosság nomináljövedelmét, valamint a fogyasztás céljaira irányított kínálatot. Többnyire elég jól előrelátható az is, mennyit fog majd megtakarítani jövedelméből a lakosság, azaz várhatóan mennyit költ majd összesen. Mindezeket a makronagyságokat rövid távon nemcsak megtervezni tudja a gazdasági irányítás, hanem képes is kikényszeríteni a tervek eléggé pontos végrehajtását.

Ha tehát ezek az eszközök a kezében vannak, akkor tulajdonképpen akár azt is megtehetné, hogy egy nagy elhatározással drámaian csökkenti a hiányjelenségek gyakoriságát és intenzitását. Nem is kellene ehhez más, csak az, hogy minden egyebet változtatlanul hagyva, radikálisan megnövelje a fogyasztói szférába irányuló kínálatot.³⁰ Ez azonban nem szokott megtörténni. Ehhez ugyanis máshonnan kellene hirtelenjében elvonni a termékeket és szolgáltatásokat, holott a gazdaság többi szférájában, a termelésben, a beruházási tevékenységekben, a külkereskedelemben is hiány és feszültség mutatkozik. A fogyasztói szféra normálhiányát megszokta a lakosság is, a gazdasági vezetés is. A makrotervezés során (legalábbis olyan időszakokban, amelyekben a politikai és a gazdasági helyzet eléggé stabil) ügyelnek arra, hogy a hiány ne legyen élesebb a szokásosnál.³¹ Nem tesznek azonban erőfeszítést a kínálatnak a kereslethez képest gyorsabb növelésére, hogy a hiányt a normálhoz képest lényegesen enyhítsék.

Végeredményben a hiánygazdaság csapdájába esett a rendszer. Ha már benne van, akkor a hiány reprodukálódik, nem utolsósorban a megszokás és tehetetlenség erejénél fogva.

12.10 Az okok rendszerspecifikus jellege

Az okozati elemzést befejeztük; nem teszünk hozzá további magyarázótevényezőket az eddigiekhez. A most következő gondolatmenet rendeltetése az okok „mélységének” tisztázása: mennyire esetlegesek, felszínesek azok, vagy mennyire mélyen gyökereznek a rendszer alaptulajdonságaiban. A magyarázatok négy típusát fogjuk megkülönböztetni anélkül, hogy ezt a csoportosítást teljesnek és általános érvényűnek tekintenénk. A fejtegetés néhány ponton vitatkozik más nézetekkel, amelyek rendszerint nem a szakirodalomban fogalmazódnak meg, hanem inkább a hiánnyal kapcsolatos

³⁰ Az előző alfejezetben kifejtett gondolatmenet értelmében a hiánynak ez a csökkenése csak átmeneti lenne. A jelen okfejtés szempontjából ettől eltekintünk.

³¹ J. P. Burkett–R. Portes–D. Winter (1981) ökonometriai vizsgálata kimutatja: ha a fogyasztói piacon túlereslet mutatkozik, a gazdasági irányítás csökkenti a fogyasztási cikkek exportját és növeli azok importját.

közhiedelmekben, politikai vitákban, hivatalos állásfoglalásokban jelennek meg.

1. *A folyamat résztvevőinek hibái.* Ha nem is a szakirodalomban, de a hivatalos propagandában, a tömegkommunikációs eszközökben és ezek hatására a közvéleményben ez a leginkább elterjedt magyarázó formula. Nem kapható valamilyen termék, mert a kereskedelem nem rendelte meg idejében, mert a gyár vezetése nem gondoskodott a gyártásáról, mert a minisztérium hibásan állapította meg a tervet, mert a külkereskedelmi vállalat nem biztosította idejében a behozatalt és így tovább.

Feltehető, hogy valamennyi állítás a maga szűk összefüggésében helytálló. Minden rendszer valamennyi szereplője esendő ember, akinek munkájába hibák csúsznak. A tudományos magyarázatnak azonban azt kell megvilágítania: miért gyakoribb meghatározott körülmények között az egyik fajta hiba, mint a másik; miért „húznak” a hibák valamilyen jól érzékelhető irányba?

Minden rendszerben – fizikaiban csakúgy, mint társadalmiban – sűrűlőds érvényesül [→11.4]. Az egyes alkatrészek nem igazodnak tökéletesen egymáshoz; a gépezet csikorog. Mind a beruházások bürokratikus szabályozása, mind a részvénytőzsde sűrűlőddal végzi allokatív funkcióit, de a rá jellemző rendszerspecifikus sűrűlődsokkal. A tudományos magyarázatnak azt kell megvilágítania: miért érvényesülnek az egyik rendszerben meghatározott fajta sűrűlődsos jelenségek, mégpedig mások, mint amelyek egy másik rendszerben mutatkoznak.

2. *Gazdasági elmaradottság.* Gyakran halljuk a hiánygazdaság magyarázataként azt, hogy az szegény és elmaradott országokban jelenik meg.³² Ez az elterjedt nézet összetéveszt két – fogalmilag egyértelműen elválasztandó – jelenséget. Az egyik a gazdasági fejlettség alacsony foka, az ezzel járó alacsony szintű termeléssel és fogyasztással, a másik pedig a hiány, a vevő kielégítetlensége. Kelet-Németország az egy főre jutó termelés és fogyasztás tekintetében a világ legfejlettebb országai közé tartozott, mégis hiánygazdaság volt. A keletnémet polgárok nem kapták meg a pénzükért azt, amit venni szerettek volna. És ugyanakkor számos kapitalista ország gazdaságilag elmaradott, de nem hiánygazdaság. A vevő kereslete jövedelmétől függően lehet nagy vagy kicsi, azt azonban kínálati korlátok nem akadályozzák, hogy keresletét kielégítse.³³

³² Elvetem azt a gondolatot, hogy a szegénység és az elmaradottság közvetlenül magyarázná a hiányszindrómát. Amint az ebből az alfejezetből is kiderül majd, a hiány rendszerspecifikus okait tekintem elsődlegesnek. Azt azonban elismerem, hogy magának a rendszernek a létrejötte, alapvető tulajdonságainak kiformálódása összefügg a szóban forgó országok gazdasági elmaradottságával. Ezzel az összefüggéssel a könyv korábbi részei már foglalkoztak [→2.2, 9.1].

³³ Itt most fogalmakat tisztázunk, nem pedig értékítéletet mondunk. Ez a gondolatmenet sem politikailag, sem erkölcsileg nem „hagyja jóvá” a szegénységet és elmaradottságot. →

3. *Hibás gazdaságpolitika.* Eszerint a hiányt a politikai és gazdasági irányítás téves irányvonala okozza. E felfogás széles körben elterjedt, főképpen a klasszikus szocialista rendszer bürokráciáján belül, illetve a reform első előfutárai és hívei körében. Több változata ismeretes:

a) Túlfinanszírt a termelési terv, vagy ami még gyakrabban hangzik el: túlfinanszírt a beruházási terv. Igaz, de a rendszerbe beépült a hajlam a tervek túlfinanszírására.

b) Hibás a bérpolitika. A kritikát többnyire a következő formában fogalmazták meg: a gazdasági bürokrácia nem tartotta eléggé szorosan kézben a béreket, ezért azok túl gyorsan nőttek a termelékenység növekedéséhez képest. Ez az esetek egy részében helytálló megjegyzés. Hangsúlyoztuk, hogy az ilyen bérpolitika hozzájárulhat a túlkereslet és a visszaszorított infláció kialakulásához a fogyasztói piacon [→12.6]. Ez azonban a hiány–infláció-szindrómának csupán egyik, az esetek egy részében érvényre jutó magyarázó tényezője. Emellett számos további olyan tényező létezik, amely az éppen választott gazdaságpolitikától függetlenül állandóan hat [→12.7–12.8].

c) Hibás az árpolitika: túl alacsonyan szabták meg a termékek és szolgáltatások egyik vagy másik csoportjának árát. A 12.4 alfejezet foglalkozott azzal, mennyiben helytálló ez, s a fejezet egésze igyekezett kifejteni, hogy ez mindenképpen csupán a probléma egy részét magyarázza meg.

4. *Rendszerspecifikus okok.* A 12. fejezet gondolatmenete azt sugalmazza, hogy ezek képezik a multikauzális jelenségen belül a legfontosabb okokat. Ezek léte elégséges feltétele annak, hogy a hiányszindróma megjelenjék.

A fejezet mind mikroszempontból, mind makroszempontból tárgyalta a kérdést. Ne feledjük azonban el, hogy a makroelemzés csupán egy elemzési technikát jelent: bizonyos társadalmi események, folyamatok országos méretekben összesített leírását.³⁴ Nincsen külön „makromagyarázat”, mert az összesített mutatószámok segítségével leírt folyamatok is megmagyarázhatók a gazdaság résztvevőinek viselkedésével.³⁵

Még egy kvalifikáció szükséges. Terjedelmi korlátok miatt nem foglalkozhatunk azzal, hogy kapitalista úton járó fejlődő országokban meghatározott körülmények között súlyos kánálai korlátok keletkezhetnek.

³⁴ Erdemes felhívni a figyelmet egy gyakori fogalomzavarra: sokan azonosítják a „makrováltozók” fogalmát a központi kormányzat kezében lévő instrumentális változókkal. Vegyük az árak példáját! A központi kormányzat dönthet egyes adminisztratív árakról, és más módon is befolyásolhatja az áralakulást, de nem dönt arról, mi lesz az összes (államilag megszabott és spontán) árváltozás átlaga, az árindex. Az utóbbi olyan makrováltozó, amely nem instrumentális változója a központi kormányzatnak.

A kormányzat egyik szereplője a gazdasági rendszernek. A makrováltozók összesített jelzői valamennyi szereplő – a kormány, a bürokratikus apparátus, a vállalatok és a nem vállalati jellegű intézmények és a háztartások – együttes cselekményeinek.

³⁵ Ez a gondolat előtérbe került azokban a vitákban, amelyeket a kapitalista gazdaság makroelméletével és ennek az elméletnek a mikromegalapozásával kapcsolatban lezajlottak. Lásd például G. C. Harcourt, szerk. (1977), R. E. Lucas–T. J. Sargent (1981) és E. S. Phelps *et al.* (1970).

A makroszintű túlkereslet különböző formái kiemelkedő szerepet játszanak mind a krónikus hiány, mind az inflációs hajlam generálásában [→12.5, 12.7]. A kereslet elszaladásának különböző tendenciáit azonban nem a kormányzat gazdaságpolitikájából vezettük le, hanem a rendszer szereplőinek (a bürokráciának, s ezen belül az állami vállalat vezetőinek) érdekeltségéből és viselkedéséből. Hasonlóképpen azt az attitűdöt, amelyet a termelő-eladó mikroszinten a vevő iránt tanúsít [→12.1], szintén viselkedési szabályosságnak fogtuk fel. Azt pedig a korábbi fejezetek fejtették ki, hogyan függ össze ez az érdekelttség és viselkedés végső soron a rendszer alaptulajdonságaival: a hatalom szerkezetével, a hivatalos ideológiával, a bürokratikus köztulajdonnal és a bürokratikus koordináció dominanciájával más koordinációs formák felett.

Nincs szükség arra, hogy itt most még egyszer végigmenjünk azon az okozati láncon, amely a könyv 3.–6. fejezeteit összekapcsolja a hiányszindróma tárgyalásával. Inkább csak az olvasó emlékeztetének felfrissítésére említjük meg, hogy néhány közbeeső, „középszintű” magyarázat köti össze a végső rendszerspecifikus okokat az okozattal, a hiányszindrómával. Ilyen „középszintű magyarázat” például a vállalatvezetés érdekeltége a felettesek elismerésének elnyerésében, vagy a puha költségvetési korlát, vagy a beruházási éhség. Ez a három jelenség, több mással együtt, fontos közvetlen oka a hiánynak, de ugyanakkor maga is okozat; szervesen következik a rendszer mélyebb tulajdonságaiból: a hatalom, az ideológia, a tulajdon és a koordináció jellegzetes szerkezetéből [→15.1].

Itt most időszertű visszatérnünk a rendszerközi összehasonlításra [→11.5, 11.6]. Mondanivalónkat a 12.2 táblázat foglalja össze; e táblázathoz fűzünk magyarázatot. Ez egyúttal segítheti az olvasót abban is, hogy eligazodjék a szakirodalom terminológiájában.

A táblázat két oszlopa a kapitalista rendszert és a klasszikus szocialista rendszert állítja szembe egymással. A sorok egy-egy jellegzetes dichotómiát, egymással ellentétes tulajdonságpárt emelnek ki. Előre kell bocsátani, hogy itt absztrakt tisztaságában szembesítjük a két rendszert; mindkét oldalon számos fenntartást, kivételt, a tipikustól eltérő periódust vagy szektort említhetnénk. Az első oszlopot illetően például szóba hozhatnánk az eladók piacát a kapitalista hadigazdaság korszakában, a széles körű munkaerőhiányt az üzleti ciklus csúcspontjain vagy a társadalmisított egészségügyi szektor hiányjelenségeit. Hasonlóképpen a második oszlopra vonatkozóan rámutathatnánk a formális és az informális magánszektor egy részében fennálló vevők piacára. Nem fogjuk soronként megismételni a kivételeket; ehelyett inkább a tipikus helyzetek éles szembeállítására törekszünk.

Az 1. sor nem igényel magyarázatot: ezt részletesen tárgyaltuk a 11.1 táblázat kapcsán. A kapitalizmus tipikus piaci rezsimje a vevők piaca, a klasszikus szocializmusé az eladók piaca.

A 2. sor szerint a kapitalista rendszer „többséggazdaság”, szembeállít-

12.2 TÁBLÁZAT

A hiányszindróma – rendszerközi összehasonlítás

<i>Összehasonlítási ismerv</i>	<i>Kapitalizmus</i>	<i>Klasszikus szocializmus</i>
1. Piaci rezsim	Vevők piaca	Eladók piaca
2. Domináns eltérés a piaci egyensúlytól	Többlet	Hiány
3. Munkaerő-allokáció állapota	Munkaerőtöbblet	Munkaerőhiány
4. Effektív korlát	Keresletkorlátos rendszer	Erőforrás-korlátos rendszer (adminisztratív keret, kínálati korlát, fizikai inputkorlát)

ván ezt a klasszikus szocializmus hiánygazdaság jellegével. Ez az összevetés már igen korán, a húszas években megfogalmazódott a szovjet közgazdaság-tudományban. Kricman 1926-ban ezt írta: „Az árukapitalista gazdaságban általános felesleg, a proletárnaturális gazdaságban pedig általános hiány mutatkozik.” Novozsilov 1926-ban szembeállította „az általános túltermelést” és az „általános hiányt”.³⁶

A 2. sorral kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a két elnevezés a walrasi piaci egyensúlytól való kétféle eltérés közül mindig a domináns eltérést emeli ki. Minden rendszerben egymás mellett létezik hiány és többlet, a kérdés csak az, hogy valamelyiknek túlsúlya van-e.

A 4. sor azt emeli ki, melyik az igazán effektív a termelési és értékesítési tevékenységeket behatároló korlátok közül.³⁷ A kapitalista rendszer tipikus esetben az outputoldalon ütközik bele a kereslet korlátaiba; ezért nevezhető keresletkorlátos rendszernek. A klasszikus szocialista rendszer tipikus esetben az inputoldalon ütközik korlátokba. Többféle módon mehet ez végbe: a direkt bürokratikus szabályozás során beleütközik a kiutalások korlátaiba; az inputok beszerzésekor beleütközik kínálati korlátokba; a termelésen belül a szűk keresztmetszetek és inpuhiányok fizikai korlátaiba. Mindezeket az inputoldalon jelentkező korlátokat együttesen szem

³⁶ Lásd L. N. Kricman (1926) és V. V. Novozsilov (1926). Munkáikra Szamuely László és Bauer Tamás hívta fel a figyelmemet.

A Szovjetunióban a húszas években számos közgazdász foglalkozott a hiány elméleti elemzésével; ez az irodalom azonban feledésbe merült a sztálini terror idején. A vitáról áttekintést ad M. P. Afanaszjev (1990) tanulmánya.

³⁷ A kérdésre már M. Kalecki is felhívta a figyelmet [1970] (1982), (1972), amikor szembeállította a kínálat által meghatározott és a kereslet által meghatározott rendszereket. Rokkon gondolatok találhatók R. J. Barro–H. I. Grossman (1971), (1974) és J. Goldmann–K. Kouba (1969) munkáiban.

előtt tartva, használjuk – gyűjtőfogalomként – ezt az elnevezést: a klasszikus szocializmus erőforrás-korlátos rendszer.

12.11 Gazdasági hatékonyság és műszaki fejlődés

A hiány jelenségének és okainak áttekintése után még hátravan a hiány által a termelésre és fogyasztásra gyakorolt hatás bemutatása. Ez azonban nem választható el más, a könyv korábbi fejezeteiben tárgyalt jelenségek hatásaitól; ezért célszerű az átfogóbb megközelítés. A most következő alfejezet általános síkon tárgyalja a hatékonyság és a műszaki haladás állapotát a klasszikus rendszerben, a fogyasztói jólét problémáival pedig a következő fejezet foglalkozik majd.

A klasszikus szocializmus, ígéretei ellenére, nem képes magas fokú hatékonyságot elérni. A termelésben sajátos ellentmondás figyelhető meg. Egyfelől: a tervek feszítettek; a termelés irányítói gyakran panaszkodnak, hogy képtelenek az előírt outputot kihozni a rendelkezésre álló inputból. Hiány van anyagból, alkatrészből, munkaerőből. Ez mintha az erőforrások nagyfokú kihasználásáról tanúskodnék. Másfelől: minden nemzetközi összehasonlítás azt igazolja, hogy a klasszikus szocializmus termelésében rosszabb az erőforrások hasznosítása, kedvezőtlenebb az input és az output közötti arány, mint a kapitalizmusban.³⁸ Ezt szemlélteti a 12.3, a 12.4 és a 12.5 táblázat.³⁹ Lassabban nő a munka és más termelési tényezők termelékenysége, mint a másik rendszerben [→9.7 táblázat]; pazarlás folyik anyaggal és energiával.

Ami műszaki fejlődés a klasszikus szocializmusban végbemegy, az szinte kizárólag a fejlett kapitalista országokban bevezetett újítások lemásolásából áll. De még ez a követő jellegű technikai fejlődés is igen vontatott.⁴⁰ A 12.6 táblázat egy korszerű kohászati eljárás elterjedésének nemzetközi összehasonlításával illusztrálja a fenti általános megfigyelést.

A műszaki fejlődés legfontosabb eleme olyan forradalmian új termé-

³⁸ A hatékonyság és termelékenység rendszerközi összehasonlításával széles körű irodalom foglalkozik. Kiemeljük A. Bergson (1978a), (1987) és G. Ofer (1988) munkáit.

A 12.4 táblázat bemutatja, hogy a szocialista gazdaság lényegesen több energiát használ fel azonos mennyiségű output előállításához, mint a kapitalista gazdaság. Ugyanezt a megállapítást támasztja alá ökonometria elemzéssel J. R. Moroney (1990).

³⁹ A 12.3, a 12.4 és a 12.5 táblázatokban természetes mértékegységben vesszük számba az inputot, sőt a 12.3 táblázatban az outputot is. Ez lehetővé teszi, hogy csökkentsük az összehasonlításnál felmerülő mérési nehézségeket.

⁴⁰ A kérdés hatalmas irodalmából a következő művekre hívjuk fel a figyelmet: R. Amann – J. M. Cooper – R. W. Davies, szerk. (1977), valamint R. Amann – J. M. Cooper, szerk. (1982), (1986) hatalmas, átfogó munkái, továbbá J. S. Berliner (1976), S. Gomulka (1986), P. Hanson (1981), P. Hanson – K. Pavitt (1987), A. C. Sutton (1968), (1971), (1973) és K. Z. Poznanski (1987), (1988) munkái.

Az újítás és a puha költségvetési korlát összefüggését matematikai modell segítségével elemzi Y. Qian – C. Xu (1991) tanulmánya.

12.3 TÁBLÁZAT

Termelékenység Kelet- és Nyugat-Németországban, 1983

Megnevezés	<i>Termelékenység a bányászatban és az energiatermelésben</i>		
	<i>Kelet-Németország</i>	<i>Nyugat-Németország</i>	<i>Kelet-Németország/Nyugat-Németország</i>
Egy foglalkoztatott által megtermelt barnaszén (tonna)	2 699	5 905	0,46
Egy foglalkoztatott által megtermelt gáz (ezer m ³)	904	2 251	0,40
Egy foglalkoztatott által megtermelt villamos energia a szénérőművekben (MWh)	3 186	7 065	0,45

Forrás: Bundesministerium für Innerdeutsche Beziehungen (1987, 3.1–4. táblázatok).

12.4 TÁBLÁZAT

Energia- és acéligényesség – nemzetközi összehasonlítás

Ország	Energiaigényesség: 1 kg szénegységben kifejezett energiafelhasználás ezer dollár ^a értékű output ^b előállításához, 1979	Acéligényesség: kg-ban mért acélfelhasználás ezer dollár ^a értékű output ^b előállításához, 1980
<i>Szocialista országok</i>		
Kelet-Németország	1 356	88
Lengyelország	1 515	135
Hat KGST-ország ^c	1 362	111
<i>Kapitalista országok</i>		
Egyesült Királyság	820	38
Franciaország	502	42
Nyugat-Németország	565	52
Olaszország	655	79

Forrás: J. Winiecki (1986, 327. o.).

^a 1979-es dollár.^b Az output mértéke GDP.^c A következő hat KGST-ország szerepel a mintában: Bulgária, Csehszlovákia, Kelet-Németország, Lengyelország, Magyarország és a Szovjetunió.

12.5 TÁBLÁZAT

Anyagigényesség – nemzetközi összehasonlítás

Ország	Közbenső input felhasználása egy egységnyi hozzáadott érték előállításához, 1975 körül			
	gazdaság ^a	ipar és mezőgazdaság	ipar	feldolgozóipar
<i>KGST-országok</i>				
Csehszlovákia	1,43	1,65	1,67	1,73
Jugoszlávia	1,15	1,65	2,05	2,37
Lengyelország	1,56	1,82	1,88	2,03
Magyarország	1,41	1,77	1,91	2,10
KGST-átlag	1,47	1,75	1,82	1,95
<i>Kapitalista országok</i>				
Dánia	0,96	1,10	1,13	1,14
Egyesült Királyság	1,16	1,59	1,59	1,74
Franciaország	0,73	0,93	0,95	0,98
Hollandia	1,23	1,68	1,79	1,83
Japán	1,12	1,60	1,77	1,85
Kanada	1,07	1,21	1,32	1,70
Norvégia	1,15	1,44	1,54	1,80
Nyugat-Németország	1,12	1,45	1,46	1,51
Olaszország	0,93	1,24	1,40	1,40
Portugália	0,88	1,17	1,50	1,59
Spanyolország	1,02	1,40	1,56	1,69
Svédország	0,98	1,20	1,28	1,37
Kapitalista országok átlaga	1,03	1,33	1,44	1,55
KGST-átlag/ OECD-átlag	1,43	1,31	1,26	1,26

Forrás: S. Gomulka–J. Rostowski (1988, 481. o.)

^a A gazdaság anyagi szférája.

kek feltalálása és előállításuk ipari bevezetése, amelyek mélyrehatóan átalakítják a termelést vagy az emberek életmódját és fogyasztási szokásait. Olyan újítások tartoznak ide, mind a computer vagy a fénymásolás, a szintetikus szál vagy a színes tévé. A 12.7 táblázat felsorol számos forradalmian új terméket, amelyek újjáformálták századunk képét. A szocialista rendszer felsőbbrendűségének az lett volna a bizonyítéka, ha ezeknek legalább egy számottevő része ott került volna elsőként bevezetésre. Ez azonban, egy-két kivételtől eltekintve, nem következett be.⁴¹ Ez az

⁴¹ A 12.7 táblázat kizárólag a civil termelés újításaival foglalkozik. Nem vizsgáljuk azt a kérdést, vajon játszott-e a Szovjetunió és a többi szocialista ország úttörő szerepet katonai újítások kidolgozásában és bevezetésében.

Szakértők körében egyébként vitatott kérdés, vajon a haditechnika fejlődésében mi volt a szocialista országok önálló hozzájárulása, illetve mennyire építettek ebben a szférában is követő jellegű műszaki fejlesztésre, például kémkedéssel megszerzett találmányok felhasználására.

12.6 TÁBLÁZAT

Folyamatos öntésű eljárás az acélkohászatban – nemzetközi összehasonlítás

Ország	Folyamatos öntésű termelés az összes termelés százalékában		
	1970	1980	1987
<i>Szocialista országok</i>			
Bulgária	0	0	10
Csehszlovákia	0	2	8
Kelet-Németország	0	14	38
Lengyelország	0	4	11
Magyarország	0	36	56
Románia	0	18	32*
Szovjetunió	4	11	16
<i>Kapitalista országok</i>			
Egyesült Államok	4	20	58
Egyesült Királyság	2	27	65
Franciaország	1	41	93
Japán	6	59	93
Nyugat-Németország	8	46	88
Olaszország	4	50	90
Spanyolország	12	49	67

Forrás: Finanszü i Sztatisztika (1988a, 109. o.).

* 1986.

egyik legsúlyosabb negatív tétel a rendszer teljesítményének értékelésében.

A hatékonyság és a műszaki fejlődés tekintetében elért kedvezőtlen teljesítmény nem magyarázható egyetlen okkal. Multiklauzális jelenségről van szó; a magyarázó tényezők között szerephez jut számos, a könyvben már eddig vizsgált összefüggés. Röviden összefoglaljuk a legfontosabbakat.

Erőtlen a jutalom és a büntetés rendszere. A kapitalizmusban a forradalmi újítást bevezető vállalat tulajdonosai és menedzserei nagy valószínűséggel óriási anyagi haszonhoz jutnak. Az alacsony hatékonyságért, a technikai elmaradásért ugyancsak nagy valószínűséggel anyagi hátrányt szenvednek; a nagyon rossz teljesítmény pedig végzetes pénzügyi kudarcra járhat. Nem agyafúrt ösztönzési sémák biztosítják ezt, hanem a piaci mechanizmus és a piactisztító árak természetes működése.

Ezzel szemben a klasszikus szocialista gazdaságban a magas fokú hatékonyság és a gyors technikai fejlődés nem jár különösebb előnnyel, és a gyenge teljesítmény nem vezet bukáshoz. A költségvetési korlát puhasága automatikusan utólagos felmentést ad bármely elmaradásért és pazarlásért.

A kapitalizmus módot ad arra, hogy a vállalkozó síkraszálljon egy új technológia, egy új szervezési forma vagy egy új termék bevezetéséért. Ezt a törekvést megpróbálhatja keresztülhajtani meglévő szervezeteken

12.7 TÁBLÁZAT

Korszakos találmányok első megjelenési helye – nemzetközi áttekintés

<i>Termék vagy szolgáltatás</i>	<i>Úttörő ország</i>	<i>Bevezetés éve</i>
1. Információ, kommunikáció		
<i>Alkatrészek</i>		
Tranzisztor	Egyesült Államok	1947
Integrált áramkör	Egyesült Államok	1958
LSI integrált áramkör	Egyesült Államok	1968
Mikroprocesszor	Egyesült Államok	1971
Optikai kábel	Egyesült Államok	1973
<i>Memóriák, tárolók</i>		
MOS ROM	Egyesült Államok	1967–1968
Floppy disc	Egyesült Államok	1970
<i>Programozási nyelvek</i>		
FORTRAN	Egyesült Államok	1954
PROLOG	Franciaország	1975–1979
<i>Számítógépek</i>		
Elektroncsöves (első generációs)	Egyesült Államok	1945
Tranzisztoros (második generációs)	Egyesült Államok	1951
Integrált áramkörös (harmadik generációs)	Egyesült Államok	1960–1970
Személyi számítógép	Egyesült Államok	1975–1981
<i>Szoftver</i>		
Szövegszerkesztő rendszer	Egyesült Államok	1964
Számítógépes hálózati programok	Egyesült Államok	1981
<i>Üzleti világ, pénzforgalom</i>		
Hitelkártya	Egyesült Államok	1950
<i>Műholdak</i>		
Műhold	Szovjetunió	1957
Hírközlő műhold	Egyesült Államok	1960
Meteorológiai műhold	Egyesült Államok	1960
Együtt haladó műhold	Szovjetunió	1976
<i>Televízió</i>		
Videcon tv-képfelvevő cső	Egyesült Államok	1945
Színes televízió	Egyesült Államok	1953
<i>Képmagnó</i>		
Fekete-fehér képmagnó	Egyesült Államok	1951
Videodiszk	Nyugat-Németország	1970
Lézervideodiszk	Japán	1983
	Hollandia	1983
<i>Háztartási elektronika</i>		
Kvarc karóra	Japán	1967

(folytatódik)

12.7 TÁBLÁZAT

(folytatás)

<i>Termék vagy szolgáltatás</i>	<i>Úttörő ország</i>	<i>Bevezetés éve</i>
2. Energia (atomenergia)		
Fissziós (termikus) reaktor villamos energia termelésére	Egyesült Államok	1951
3. Anyagok		
Epoxigyanták	Egyesült Államok	1947
Teflonnal bevont edény	Franciaország	1958
4. Gépek és technológiák		
<i>Acél- és gépipar</i>		
CNC-fém megmunkálás	Egyesült Államok	1965–1969
Programozható robot	Egyesült Államok	1956
Szerelőrobot	Egyesült Államok	1980
<i>Mezőgazdaság</i>		
Fóliázás	Japán	1954
	Franciaország	1954
	Szovjetunió	1954
	Olaszország	1954
	Románia	1954
Zöld forradalom hibridek	Mexikó	A második világháború idején
Gyorsfagyasztás	Egyesült Államok	1950
<i>Nyomtatás, sokszorosítás</i>		
Számítógépes vezérlésű betű- szedőrendszer, lézeres vetítéssel	Nyugat-Németország	1965
Land-féle polaroid fényképezőgép	Egyesült Államok	1959
Xerográfia	Egyesült Államok	1952
Lézer	Szovjetunió	1960
	Egyesült Államok	1960
Lézeres nyomtatási technika	Egyesült Államok	1979
5. Repülés		
Szuperszonikus repülő	Egyesült Államok	1947
Sugárhajtású utasszállító	Nagy-Britannia	1949
6. Orvostudomány		
Penicillin	Egyesült Államok	1945
Inzulin (biológiai úton előállítva)	Egyesült Államok	1982
Sabin-csepp	Egyesült Államok	1955
Orális fogamzásgátlók	Egyesült Államok	1957
Ultrahangos vizsgálókészülék	Nagy-Britannia	1955
Lézer, gyógyításhoz	Egyesült Államok	1964
Teljestest-rétegfelvétel (CAT)	Nagy Britannia	1971
	Egyesült Államok	1974
Nukleáris magrezonancia (NMR)	Egyesült Államok	1981

Forrás: Gerencsér Piroska és Vészi Ágnes összeállítása.

belül. Ha pedig ott elzárkóznának, mód van szabad belépésre; új vállalatok keletkezhetnek, amelyek tőkéhez juthatnak a tőkepiacon. Az imént felsorolt forradalmian új termékek számottevő része így került bevezetésre. A Schumpeter [1911] (1980) által leírt társadalmi-gazdasági mechanizmus a kapitalista gazdaság dinamizmusának alapvetően fontos magyarázata.⁴²

Ezzel szemben a klasszikus szocializmusban nincs helye új belépésnek és a magánérdek által hajtott vállalkozásnak. Bármilyen kezdeményezéshez a bürokrácia hozzájárulása és aktív támogatása szükséges. A bürokratikus koordináció hatása egyébként nemcsak az újítást teszi szinte lehetetlenné, hanem a mindennapos rutinszerű termelés hatékonyságát is lerontja. A közvetlen bürokratikus szabályozás merev; képtelen a kínálat és a kereslet finom összehangolására, arra a milliányi apró intézkedésre, amely az erőforrások hatékony kombinációját létrehozza.

Tovább rontja a helyzetet az általános, intenzív és krónikus hiány. Ez állandó zavarokat okoz a termelésben; egyik vagy másik input késedelmes érkezése vagy teljes hiánya csökkenti a meglévő inputok felhasználásának hatékonyságát, ideges kapkodáshoz, drága vagy minőséget rontó kényszerhelyettesítésekhez vezet. Pazarlással jár a halmozási tendencia és a kapun belüli munkanélküliség. Az eladók piaca kiküszöböli a verseny adta ösztönzést. Nem érdemes sem az árak csökkentésével, sem a minőség javításával, sem új termékek bevezetésével törekedni a vevő megnyerésére, hiszen az eladás amúgy is garantált.⁴³

Összefoglalva: az alacsony hatékonyság, a műszaki elmaradás és konzervativizmus rendszerspecifikus tényezők együttes hatására vezethető vissza.

⁴² Ez a gondolat nagy hangsúlyt kap P. Murrell (1990a), (1990b) elemzésében, amely a schumpeteri vállalkozó hiányában látja mind a reform előtti, mind pedig a reformált szocialista gazdaság legsúlyosabb fogyatékoságát.

⁴³ A kapitalista országok autóipara állandóan törekszik a gyártmányválaszték megújítására. Ezzel szemben például több mint két évtizedig gyártották Kelet-Németországban a Trabant és a Wartburg, a Szovjetunióban a Moszkvics autótípusokat. De miért is törekedtek volna a keletnémet vagy szovjet autógyárak költséges és kockázatos újításra, amikor az elavult típusokért is 5–10–15 éves várakozást vállaltak a vevők?

Fogyasztás és elosztás

A FEJEZET ÁTTEKINTI, hogyan él az állampolgár a klasszikus szocialista rendszerben. Az első rész a jólét, a fogyasztás és a gazdasági biztonság átlagos jellemzőit ismerteti, míg a második azt vizsgálja, milyen ezek megoszlása a társadalom különböző csoportjai között.

13.1 A fogyasztás növekedése

Hosszabb időszak átlagát tekintve általában számottevő mértékben nő az egy főre jutó reálfogyasztás. Ez a teljesítmény azonban, a kapitalista úton fejlődő országok fogyasztásának növekedésével összevetve, nem különösebben impozáns. Az összehasonlítást nehezítheti, hogy gazdasági fejlettség tekintetében eltérő a különböző országok induló állapota. Ezért azt kíséreljük megállapítani, hogyan változik az időben a klasszikus szocialista rendszerben és a kapitalizmusban élő egyén átlagos reálfogyasztásának aránya.

A 13.1 táblázatban a szocialista országokra vonatkozó adatok feltehetően felfelé torzítanak.¹ De még ezekből az adatokból is azt olvashatjuk ki, hogy a szocialista országok fogyasztásának elmaradása a klasszikus szocializmus hosszú évtizedei alatt nem csökkent, hanem a leggyorsabban fejlődő kapitalista országokkal összevetve még nőtt is.

Az életszínvonal nemzetközi összehasonlítását szolgálják a 13.2 és a 13.3 táblázatok, amelyek bemutatják: sokkal gyengébb a telefonnal való ellátottság, jóval kevesebb az autó a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban, mint az európai kapitalista országokban.

A legszemléletesebb az összehasonlítás Kelet- és Nyugat-Németország között. A kiindulópont lényegében azonos.² A 13.4 táblázat számos mutatóval hasonlítja össze a két gazdaságban élő polgárok anyagi életkörü-

¹ Ezekre az adatokra ugyanazok a torzító tényezők gyakorolnak befolyást, amelyekről az output mérése kapcsán szóltunk [→9.7]. Ráadásul, a fogyasztás adatainak propagandaszempontból kiemelkedő fontossága miatt itt még inkább számolni kell a „kozmetikázással”.

A hivatalos szovjet fogyasztási idősorok torzításairól és az alternatív becslésekről áttekintést ad G. E. Schroeder (1990a), (1990b). Az 1981–1985 közötti időszakban, a Gorbacsov-korszak előtti utolsó években a CIA egyik becslése szerint a reálfogyasztás átlagos évi növekedési üteme 0,7 százalék volt, azaz gyakorlatilag stagnált a reálfogyasztás. Lásd G. E. Schroeder (1990b, 1. táblázat).

² Voltak kezdeti egyenlőtlenségek, ez azonban csak kis részben magyarázza a nagy különbséget. A fő ok a kétféle rendszer közötti különbség.

13.1 TÁBLÁZAT

A fogyasztás növekedése – nemzetközi összehasonlítás, 1951–1978

<i>Ország</i>	<i>Az egy főre jutó reálfogyasztás évi átlagos növekedési üteme</i>
<i>Szocialista országok</i>	
Csehszlovákia	1,6
Lengyelország	2,9
Magyarország	2,6
Szovjetunió	3,7
<i>Kapitalista országok</i>	
Egyesült Államok	2,3
Egyesült Királyság ^a	2,1
Franciaország	3,9
Japán ^b	6,5
Olaszország ^a	3,8

Forrás: G. E. Schroeder (1983, 315. o.).

Megjegyzés: Az adatok a magánfogyasztási kiadások növekedési ütemére utalnak.

^a 1952–1978.

^b 1953–1978.

13.2 TÁBLÁZAT

Telefonsűrűség – nemzetközi összehasonlítás, 1986

<i>Ország</i>	<i>Száz lakosra jutó fővonalak száma</i>
<i>Szocialista országok</i>	
Bulgária ^a	15,1
Csehszlovákia	12,5
Jugoszlávia	11,6
Kelet-Németország	9,8
Lengyelország	7,0
Magyarország	7,2
Románia ^b	6,7
Szovjetunió ^c	9,0
<i>Kapitalista országok</i>	
Ciprus	24,7
Görögország	33,0
Írország	21,2
Portugália	14,8
Spanyolország	25,2
Törökország	5,3

Forrás: Mihályi Péter összeállítása az International Communications Union (1988, 401–405. o.) alapján.

^a 1983.

^b 1979.

^c 1982.

13.3 TÁBLÁZAT

Autósűrűség – nemzetközi összehasonlítás

Ország	Ezer lakosra jutó autók száma	
	1980	1987
<i>Szocialista országok</i>		
Bulgária	56	127
Csehszlovákia	127	174
Jugoszlávia	108	129
Kelet-Németország	151	209
Lengyelország	64	111
Magyarország	86	157
Románia	11	12
Szovjetunió	26	44
<i>Kapitalista országok</i>		
Ausztria	298	355
Dánia	271	309
Hollandia	322	349
Japán	202	241
Norvégia	302	387
Nyugat-Németország	388	462
Olaszország	302	392 ^a
Spanyolország	201	251
Svájc	355	418

Forrás: Kapitány Zsuzsa–Kállay László (1989, 165. o.), (1991, 90. o.) és különböző nemzeti statisztikák a kapitalista országokra vonatkozóan.

^a 1986.

ményeit. Ez annál is inkább tanulságos, mert Kelet-Németországban egészen 1989-ig a klasszikus rendszer működött.

Szemléletesen tükrözi a két rendszer relatív helyzetét a 13.5 táblázat. Ugyanazért a fogyasztási cikkért, amelyért a nyugatnémet állampolgár 1 órát dolgozott, a kelet-európai embernek jóval többet, egyes termékek esetében kétszer, ötször, tízszer annyit kellett dolgoznia. Ez alól csupán a kenyér, továbbá néhány helyen a tea és a cigaretta kivétel.

A táblázatok világosan mutatják, hogy a klasszikus szocialista rendszerben az egyén fogyasztása elmarad a kapitalizmusban élők fogyasztása mögött. Az elmaradás a fogyasztás növekedésében nagyobb, mint a termelés növekedésében. Ez egyértelműen következik az erőltetett növekedés stratégiájából, amely prioritást ad a beruházásnak a fogyasztással szemben. A lakosságot megkérdezése nélkül arra kényszerítik, hogy a jelen lehetséges fogyasztásának egy részét feláldozza a növekedést szolgáló beruházások kedvéért. Más kérdés, hogy a beruházások nem eléggé hatékonyak, s valójában ennél kisebb fogyasztásáldozattal is gyorsabb növekedés lenne elérhető.

13.4 TÁBLÁZAT

Fogyasztás Kelet- és Nyugat-Németországban, 1970

<i>Megnevezés</i>	<i>Keletnémet fogyasztás a nyugatnémet százalékában</i>
<i>Tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság (100 háztartásra)</i>	
Televízió	93
Színes televízió (1973)	7
Hűtőszekrény	66
Fagyasztó (1973)	14
Mosógép	89
Automata mosógép (1973)	3
<i>Étel- és italfogyasztás (egy főre)</i>	
Hús	86
Tej	105
Sajt	46
Burgonya	149
Zöldség	134
Gyümölcs	44
Tea	59
Kávé	51
Bor, pezsgő	29
Sör	68

Forrás: Tartós fogyasztási cikkek, 1970: Statistisches Amt der Deutschen Demokratischen Republik (Berlin, Kelet-Németország) (1971, 345. o.); Statistisches Bundesamt (Stuttgart, Nyugat-Németország) (1970, 467. o.) Többi adat: Bundesministerium für Innerdeutsche Beziehungen (1987, 4.3–1 és 4.3–2. táblázat).

13.2 Az anyagi jólét egyéb összetevői

Az anyagi jólét szokásos mérőszámai – az egy főre jutó reálfogyasztás, a különböző termékek egy főre jutó fogyasztása stb. – nem tükrözik kellőképpen mindazon tényezőket, amelyek az egyén anyagi jólétét befolyásolják.

Az eredeti névleges vételi szándék hozzáigazítása a kínálathoz, a kényyszerhelyettesítés és a vételi szándék feladása csökkenti a fogyasztó jólétét. Ha végre hozzájut valamihez, az elégedettség érzetét gyengíti az a tudat, hogy ez nem az a termék, amit igazán kívánt volna.³ Hasonlóképpen rontja a fogyasztás örömet, ha csak fáradságos sorban állás, keresés, esetleg hosszú várakozás után jut hozzá a termékhez vagy szolgáltatáshoz.

A hiány okozta fogyasztói veszteség néha inkább csak apróbb bosszú-

³ I. L. Collier (1986) érdekes számítást végzett a kényyszerhelyettesítés hatásáról. A következő kérdést tette fel: „Mit fizetne egy keletnémet fogyasztó azért a jogért, hogy kielégíthesse névleges keresletét az érvényes árakon?” Az eredeti fogyasztói kiadás százalékában számítva meghatározta a rést a keletnémet márka névleges és tényleges vásárlóereje között. Számításai szerint az eltérés 13 százalék.

13.5 TÁBLÁZAT

Egyes fogyasztási cikkek megvásárlásához szükséges munkaidő – nemzetközi összehasonlítás, 1988

<i>A fogyasztási cikk 1 egységének megvásárlásához szükséges munkaórák (Nyugat-Németország = 1)</i>							
<i>Árucikkek</i>	<i>Mérték- egység</i>	<i>Bul- gária</i>	<i>Cseh- szlo- vákia</i>	<i>Kelet- Német- ország</i>	<i>Lengyel- ország</i>	<i>Magyar- ország</i>	<i>Szovjet- unió</i>
<i>Élelmiszerek</i>							
Sertéshús	kg	4,1	3,4	1,3	2,0	2,4	2,7
Marhahús	kg	5,9	3,7	1,0	1,7	2,6	3,0
Csirke	kg	5,4	4,7	2,8	2,8	3,5	5,5
Tojás	darab	5,5	3,8	2,4	6,6	2,6	4,2
Tej	liter	2,7	2,0	0,5	0,7	1,8	2,9
Vaj	kg	6,0	3,6	1,9	3,5	2,5	4,0
Kenyér (fehér)	kg	0,9	0,5	0,4	0,5	0,5	0,8
Cukor	kg	7,1	3,3	1,4	3,6	3,2	4,5
Burgonya	kg	3,7	1,1	0,3	—	3,2	1,6
Alma	kg	1,6	1,6	1,2	—	1,4	7,1
Bor	liter	2,9	5,8	0,5	10,6	2,8	13,4
Sör	liter	3,8	2,0	1,3	7,0	2,7	2,7
Kávé	kg	18,2	10,4	6,8	17,8	7,2	11,3
Tea	kg	—	3,2	1,0	0,7	0,7	2,4
Cigaretta	doboz	1,7	1,0	1,7	0,7	0,7	1,4
<i>Egyéb cikkek</i>							
Férfiöltöny (téli)	darab	2,2	5,4	2,0	3,7	2,5	3,1
Férficipő (bőr)	pár	1,2	1,2	1,2	2,0	1,8	1,7
Gépkocsi	darab	4,0	2,5	2,4	9,2	2,3	3,6
Színes- televízió	darab	5,3	6,6	5,6	13,4	4,0	4,6
Mosópor	kg	1,5	—	2,6	5,1	4,1	4,2
Benzin	liter	8,1	7,0	2,6	5,0	5,7	4,0

Forrás: United Nations (1990a, 121. o.).

ságnak minősíthető, máskor nagyobb a kár, de nem ritkák az élet minőségét súlyosan rontó hiányjelenségek. Egyes országokban, bizonyos időszakokban súlyos hiány mutatkozik alapvető élelmiszerekből.⁴ A telefon hiánya tönkretelheti öregek vagy betegek életét, akik szükség esetén képtelenek segítséget hívni; a lakáshiány külön élni akaró embereket kényszerít azonos fedél alá, rombolja emberi kapcsolataikat, megfosztja őket a zavartalan magánélet fizikai lehetőségétől.

⁴ Ez volt a helyzet például Romániában az 1980-as években. P. Ronnas (1990, 15. o.) adatai szerint az egy főre jutó kereskedelmi értékesítés aránya 1989-ben 1980-hoz képest a következőképpen alakult: hús 46,6 százalék, tej 74,6 százalék, tejtermék 47,6 százalék, cukor 78,8 százalék és rizs 43,6 százalék.

Statisztikailag „megfoghatatlan”, de emberileg különlegesen súlyos károsodás keletkezik az emberi viszonylatokban. Az eladó (és kiutalásos rendszer esetén a bürokrácia tisztviselője) sokszor barátságtalan, goromba, a vevő pedig kénytelen jó arcot vágni hozzá, mert legközelebb még rosszabbul bánhatnak vele. A kiszolgáltatott fogyasztó gyakran kerül megalázó helyzetbe.

A vevők piaca, szórványos kivételektől eltekintve, megkíméli a fogyasztót ezektől a veszteségektől. Senki sem állítja, hogy ott ingyen részesül jobb elbánásban. Amikor a vevők piacán az eladó megszabja az árat, abba belekalkulálja a vevő iránti figyelmesség minden ráfordítását: a hirdetést, az ügynöki hálózatot, az üzlet szép felszerelését, a csomagolást, a házhoz szállítást, a széles választék raktározási költségét, a tartalék készletet és a tartalék kapacitást, a zavartalan kiszolgáláshoz szükséges többletszemélyzetet és így tovább. Ha nem is minden szektorban és minden földrajzi egységben, de számos területen a vevő önként választhat jó kiszolgálást biztosító drágább, és kevésbé figyelmes kiszolgálást nyújtó olcsóbb eladóhelyek között. A tapasztalat szerint a vevők igen nagy része kész megfizetni erőfőlnényének árát a vevő–eladó viszonyban. Azt már csak találgatni lehet, hogy ahol ez a választási lehetőség nem áll fenn, ott miként döntene a fogyasztó.⁵ Sejtésem szerint önkéntes választás esetén igen sokan vállalnák a vevők piacának többletköltségeit a várható előnyök kedvéért.

Amikor azután mégis sor került a vételre és a fogyasztásra, az elégedettséget nagymértékben csökkenti, hogy gyakran baj van a termék vagy szolgáltatás minőségével: nem felel meg rendeltetésének, könnyen meghibásodik, hamar elkopik, korszerűtlen, kivitelezése csúnya és így tovább. Például a 13.4 táblázat érzékelteti, hogy a klasszikus szocialista rendszerben élő fogyasztó átlagban mennyiségileg kevesebbet kap egy-egy termékből vagy szolgáltatásból, mint az, aki kapitalista rendszerben él. Amit azonban ezek az adatok nem képesek kifejezni, az a különbség a termék vagy szolgáltatás minőségében. Csak néhány példát hozunk fel. Sokkal kevesebb személynek van telefonja a Szovjetunióban, mint az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában. De még akinek van, az is többször bosszankodik a használatával: nehezebben kap vonalat, sokkal tovább kell várnia nemzetközi hívás kapcsolására. A szocialista országok nemcsak abban állnak sokkal rosszabbul, mint a kapitalisták, hogy sokkal kisebb az egy háztartásra jutó lakótér, de a túlszűfoeltsághoz még további hátrányok társulnak: az épületek kivitelezése sokkal rosszabb, és állapotuk a karbantartás elhanyagolása miatt tovább romlik; a lakóépületek számottevő ré-

⁵ F. L. Pryor (1977) kiszámította: a szovjet fogyasztó az 1960-as években körülbelül ugyanannyi órát fordított vásárlásra (beleértve a keresést és a sorban állást), mint amennyi az amerikai és a szovjet kereskedelmi személyzet összes munkaideje közti eltérés. Más szóval a társadalom ugyanannyi időt szentel fogyasztói vétel-eladásra mindkét esetben. Az eladók piacának rezsimjében ezt az időt a vevőknek kell rászánnia, rendszerint saját egész napos munkaidején felül, míg a másik esetben ez az eladó fizetett munkaidejét jelenti.

szében nincsen folyóvíz és korszerű fűtés. A szocialista országokban gyártott gépkocsik kevésbé megbízhatóak és kényelmesek, nagyobb a fogyasztásuk és esztétikai szempontból is kevésbé vonzóak, mint a kapitalista országokban termelt hasonló méretű és teljesítményű gépkocsik.

A minőség eltérése a két gazdasági rendszer közötti különbséggel magyarázható. A teljesség igénye nélkül csupán néhány tényezőt emelünk ki.

1. A parancsgazdaság csak aggregált mutatók segítségével képes outputra vonatkozó utasításokat adni; a minőség finom árnyalatai nem írhatók elő központilag. Éppen ezért a vertikális bürokratikus szabályozás keretében nem adható kellő ösztönzés a minőség javítására.

2. A bürokratikus központi árszabályozás által meghatározott árak nem tudják ugyanolyan érzékenyen tükrözni a minőségi különbségeket, mint a piac által kialakított árak. Az árakkal foglalkozó bürokrácia nem is törekszik erre. Valamennyi kalkulációban, amely az érvényes árakra épül, elszikkad ez a szempont.

3. Az erőltetett növekedés stratégiája prioritást ad a termelés mennyiségi növelésének a minőség rovására is.

4. Az eladók piacának körülményei között a termelő-eladó akkor is képes értékesíteni a termékét, ha annak minősége nem kifogástalan. A vevők piacán egyebek között a minőség javításával is versenyez a termelő-eladó a vevő megnyeréséért; ez az ösztönző-kényszerítő erő a krónikus hiánygazdaságban teljesen hiányzik.

Hogyan ítéli meg a lakosság saját anyagi helyzetét? A válasz attól függ, mennyire van lehetősége összehasonlítást tenni más országok lakosságának körülményeivel. A Szovjetunióban, Kínában vagy Mongóliában hosszú időn át szinte légmentesen elzárták az emberek túlnyomó többségét a külvilágtól: nem utazhattak külföldre, és nem érintkezhetek azzal a kevés külföldivel, akik országukba látogattak. Nem láthattak olyan nyugati filmet vagy képes újságot, amely az ottani emberek életét bemutatta volna. Ezekben a zárt rendszerekben az emberek többségében nem alakult ki erős elégedetlenség az elért fogyasztási színvonal és annak sok hátrányos kísérőjelensége miatt. Azt gondolták, hogy életmódjuk nehézségei elkerülhetetlenek, és hozzátartoznak bármely társadalom mindennapos életéhez. Inkább csak azt érzékelték, hogy helyzetük a távolabbi múlthoz képest javult. A fennálló állapotnak ez az elfogadása, az adott anyagi körülményekbe való beletörődés ezekben a zárt országokban a klasszikus rendszer robusztusságának egyik magyarázata.

Kelet-Európa népeit sokkal kevésbé sikerült elszigetelnie a pártállamnak.⁶ Minden összehasonlítás a Nyugattal hozzájárult ahhoz a felismer-

⁶ Különösen áll ez Kelet-Németországra, ahol nem lehetett megakadályozni a nyugatnémet televízió nézését. Így minden keletnémet polgár rendszeresen összehasonlíthatta saját életmódját nyugatnémet honfitársaiéval.

réshez, hogy a rendszer nem képes azt az életszínvonalat biztosítani, amit az általa alacsonyabb rendűnek minősített másik rendszer, a kapitalizmus nyújt polgárainak. Ezért a kelet-európai kis országokban a klasszikus rendszer időszakában az anyagi életkörülmények miatti elégedetlenség intenzívebb volt, mint a Szovjetunió legtöbb részében vagy az ázsiai szocialista országokban. Ez fontos szerepet játszott abban, hogy Kelet-Európában hamarabb indultak a reformok és a forradalmak.

13.3 Gazdasági biztonság

A társadalmi biztonság, széles értelemben, mindazt magában foglalja, ami az ember félelem nélküli életét garantálja. Erről szó sincs a klasszikus szocialista rendszerben. Politikai represszió érvényesül, amely letör minden tényleges és potenciális ellenállást, és az embereket megfosztja elemi politikai szabadságjogaiktól [→3.6]. Nemcsak az érzi magát bizonytalanságban, aki vét a fennálló törvények és szabályok ellen, vagy aki ténylegesen ellensége a rendszernek, hanem bárkire lecsaphat az önkény. Ebben az értelemben még a rendszer hívei sincsenek biztonságban. Különösen pedig azok nem, akikben politikai aktivitás van, vagy akik fontos funkciót töltenek be. Bizonytalanság veszi körül az értelmiséget, mert pusztá léte is gyanakvással tölti el a bürokráciát.

Térjünk át a szűkebb értelemben vett gazdasági biztonság tárgyalására. Ez a biztonságnak az az oldala, amely szorosan kapcsolódik az anyagi életszínvonal vizsgálatához. Most azokról szólunk, akik távol tartják magukat a politikától, és a konformizmusnak legalább azt a minimumát tanúsítják, amelynek fejében nagy valószínűséggel mentesülnek a politikai üldöztetéstől. Amikor a klasszikus rendszer már konszolidálódott, akkor ebbe a kategóriába tartozik a lakosság többsége.

A rendszer fontos vívmánya, hogy a beilleszkedett tömegek számára garantálja az elemi gazdasági biztonságot.⁷ Felsoroljuk e biztonság alapvető összetevőit, miközben rámutatunk arra is, hogy ez a biztonság korántsem teljes, és számos fogyatékosága van. A klasszikus szocializmusnak az a prototípusa, amelyet ez a leírás szem előtt tart, főként a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok vonásait általánosítja, mert ezekben a társadalmakban teljesedtek ki legkövetkezetesebben a rendszer belső tendenciái. Kína és más, a gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén álló ázsiai és afrikai országok még jóval kevesebbet értek el a gazdasági biztonság tekintetében.

1. Teljes a foglalkoztatottság, sőt széles körű a munkaerőhiány, amely a klasszikus rendszer érettebb állapotában már tartósan érvényesül. Talán

⁷ A gazdasági biztonság problémáit elemzi Ferge Zsuzsa (1975).

ez a legfontosabb tényező. Ez megszabadítja az embereket a munkánélküliség rémétől, amely nyomasztóan hat a kapitalizmusban élő dolgozókra.

2. Ingyenes a közoktatás. Egyes országokban az egész lakosság számára, más országokban a lakosság meghatározott csoportjai számára ingyenes az egészségügyi ellátás.⁸ Igaz, e szolgáltatások minősége nagyon sok kívánnivalót hagy maga után, de azért az a tény, hogy az állam ingyen biztosítja őket rendelkezésre, megnöveli az állampolgár biztonságérzetét.⁹

3. Központosított, átfogó állami nyugdíjrendszer működik.¹⁰ A nyugdíj színvonala többnyire igen alacsony. Mégis, maga a tény, hogy széles körű és számos országban az egész lakosságra kiterjed, további hozzájárulást jelent a gazdasági biztonsághoz.

4. A hivatalos ideológia és az alkotmány betűi szerint az állam feladata gondoskodni a lakásellátásról.¹¹ Valójában a lakásszektor az alacsony prioritásban részesülő, elhanyagolt ágazatok közé tartozik, nagy a lakáshiány [→ 11.2 táblázat]. Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni: nincsenek hajléktalanok az utcán. Általános a munkakötelezettség, márpedig akinek munkahelye van, az valamilyen formában hajlékot is talál. Ha máshol nem, munkástömegszálláson vagy valamely amúgy is túlszűfolt társbérleti lakásban.

5. Létezik társadalmi biztonsági háló, amely felfogja azokat, akik nem tudnak magukon segíteni: árvákat, egyedül maradt, magatehetetlen bete-

⁸ A Szovjetunióban és a kelet-európai országokban a klasszikus rendszerben csaknem az egész lakosságra kiterjed az ingyenes egészségügyi ellátás. Kínában csak az állami szektor dolgozóira; a parasztoknak hozzá kell járulniuk saját egészségügyi ellátásuk költségeihez, bár nagyobb betegségek esetén a parasztoknak és családtagjaiknak is számos szolgáltatás ingyenesen jár.

Ami az ellátás ingyenességét illeti, tömegesen elterjedt az orvosoknak és az ápolószemélyzetnek fizetett „hálapénz”. Ezért nem állítható az, hogy az emberek valóban ingyen jutnak hozzá az egészségügyi szolgáltatáshoz. De a hálapénz fizetése nem kötelező. Aki nem tudja vagy nem akarja ezt megadni, az is hozzájuthat a kezeléshez. Ezért fenntartható az az állítás, hogy az egészségügy tekintetében is, legalább elemi szinten, garantált az egyén alapvető ellátása.

⁹ Az egészségügy súlyos problémáinak mélyreható elemzését lásd Losonczy Ágnes (1986), (1989) és Szalai Júlia (1986) munkáiban. Losonczy (1986) érzékletesen mutatja be a beteg kiszolgáltatottságát a szocialista egészségügyi szektorban.

¹⁰ Ezzel kapcsolatban is hasonló a helyzet, mint az egészségügyi ellátással. A szocializmus érett szakaszában a Szovjetunióban és Kelet-Európában automatikusan jogosult nyugdíjellátásra minden dolgozó. Kínában a klasszikus rendszerben a kommunák tagjaira nem terjed ki a központosított állami nyugdíjrendszer; az öregekről saját családjuknak és a kommunának kell gondoskodnia.

¹¹ A Szovjetunió 1977-es alkotmányának 44. cikkelye a következőket írja elő: „A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége állampolgárainak joguk van lakáshoz. Ezt a jogot biztosítja az állami és a közösségi lakásalap fejlesztése és védelme, a szövetkezeti és egyéni lakásépítés elősegítése, az összkomfortoslakás-építési program megvalósítása arányában jutott lakterület társadalmi ellenőrzéssel történő igazságos elosztása, valamint az alacsony lakbér és kommunális szolgáltatási díj.” Idézi B. Kotlove (1986, 17. o.), lásd továbbá Kovács István, szerk. (1982, 245–246. o.).

geket és öregeket. Ellátásuk nem egyöntetű, szóródik a nyomorúságos és az elfogadható minőség között, országonként és időszakonként is változik, de valamilyen szinten államilag gondoskodnak róluk, ha ellátásuk semmiképpen sem biztosítható a család keretei között.

Az alapvető biztonsági tényezők között a teljes foglalkoztatottság, az általános munkakötelezettség és a biztonsági háló együttvéve magyarázza, hogy a klasszikus szocialista rendszerben jóformán nincsenek koldusok. Ehhez a gazdasági magyarázathoz azonban még hozzá kell tenni: bizonyára lennének olyan emberek, akik kérnének alamizsnát embertársaiktól, de a törvény és a hivatalos közmorál nem tűri meg a koldulást. Ez a tiltás kikényszeríthető, mert a rendszer valóban képes biztosítani az élet elemi gazdasági feltételeit.

Ez a biztonsági háló valóban csak az élet elemi anyagi feltételeit garantálja.¹² Létezésének elismerése nem mond ellent annak, hogy a klasszikus rendszerben széles körben létezik szegénység; sőt nem kevés azoknak a száma, akiket hátrányos helyzetük az elemi létfenntartás határára szorít le.

6. A közbiztonság jóval szilárdabb, mint a kapitalista országokban, noha persze létezik bűnözés. Ez részben a gazdasági biztonság fenti tényezőivel függ össze: kevesebb a gazdasági készletelés bűncselekmények elkövetésére. Részben pedig ez a kedvező következménye annak az egyébként súlyosan nyomasztó ténynek, hogy a klasszikus rendszer totalitárius rendőrállam. Itt nem rejtőzhet el a bűnöző. Mindenki köteles a rendőrségen bejelentkezni, ha akárcsak két napot idegen helyen tölt; ha netán elmulasztaná, akkor szállásadójának kell megtennie helyette. Aki vétséggel találkozik, az köteles a vétkest feljelenteni; a feljelentési kötelezettség elmulasztása maga is büntetendő cselekmény. A rendőrség besúgóinak hálózata átszövi az egész társadalmat; ehhez még hozzátartozik, hogy valamennyi bérházban, valamennyi utcában ott vannak az apparátus által megbízott személyek, akik jelentést tesznek minden szokatlan eseményről, minden hosszabban ott tartózkodó idegenről. Végül pedig, ha a bűnözőt elfogják és elítélik, a büntetések nagyon szigorúak; a börtönökben és lágerekben igen rosszak, sok helyütt elviselhetetlenek a körülmények.

A 2.–5. pontokban tárgyalt jelenségeket összefoglalóan tükrözi az összes fogyasztás megoszlása a háztartás saját költségére vásárolt egyéni fogyasztás, és az állami költségvetés terhére finanszírozott kollektív fogyasztás között. A 13.6 táblázat többféle szempontból szemlélteti a problémát. Ha a nemzeti termelés felhasználásának arányait vizsgáljuk, akkor nem mutatkozik szembeötlő rendszerközi eltérés; az európai szocialista országok nem bizonyulnak inkább „jóléti államnak”, mint a velük összehasonlítt

¹² A könyv általános szemléletmódjának megfelelően a klasszikus rendszer kifejlett prototípusát írjuk le. Ettől eltérő, ennél sokkal rosszabb helyzet is kialakulhat egyes országokban, egyes időszakokban. (Lásd a Szovjetunióban és Kínában végbement éhínségeket.)

13.6 TÁBLÁZAT

Kollektív fogyasztás – nemzetközi összehasonlítás

Ország	Kollektív fogyasztás a GDP százalékában, 1976				Osztható közfogyasztás a teljes megnagyobbított fogyasztás százalékában,* 1969
	oktatás	egészségügy	jólét	összes	
<i>Szocialista országok</i>					
Bulgária	3,9	3,1	10,3	17,3	—
Csehszlovákia	3,9	3,8	16,3	24,0	—
Kelet-Német- ország	4,9	5,1	11,7	21,7	49,0
Lengyelország	3,2	3,3	7,1	13,6	44,2
Magyarország	3,4	5,3	11,6	20,3	40,0 ^b
Románia	2,5	1,9	5,0	9,4	—
Szovjetunió	3,7	2,6	9,3	15,6	48,9
<i>Kapitalista országok</i>					
Ausztria	4,6	4,6	21,1	30,3	—
Egyesült Államok	5,0	2,9	11,3	19,2	—
Franciaország	—	—	—	—	15,1
Nyugat- Németország	3,8	5,1	20,6	29,5	—
Olaszország	5,0	6,1	14,8	25,9	18,0
Svájc	—	—	—	—	30,7

Forrás: 1–4. oszlop: F. L. Pryor (1985, 224. o.). 5. oszlop: V. Cao-Pinna–S. S. Shatalin (1979, 186. o.).

* Az osztható közfogyasztás kategóriába sorolható minden olyan jószág és szolgáltatás, amelyet piaci és nem piaci módszerekkel is el lehet osztani, például gyógyszerek, kórházi szolgáltatások. A teljes megnagyobbított fogyasztás a piaci és a nem piaci fogyasztás összege.

^b 1968-ra vonatkozó becslés.

kapitalista országok. Viszont igen nagy a különbség az utolsó oszlopban. Itt olyan termékek és szolgáltatások elosztásáról van szó, amelyek fizikai adottságaiknál fogva oszthatóak, és ennyiben allokációjukat bonyolíthatná akár a bürokratikus, akár a piaci koordinációs mechanizmus. Eddigi elemzésünkéből nyilvánvalóan következik, hogy a szocialista rendszerben jóval nagyobb súlyt kap a bürokratikus koordináció.

Ezen a ponton igen nehéz etikai problémákhoz jutottunk el. Mint már kifejtettük, a klasszikus rendszernek számottevő vívmányai vannak a gazdasági biztonság garantálásában. Éppen ez az egyik magyarázata annak, hogy a lakosság számottevő része elfogadja, és bizonyos fokig legitimálja a rendszert. Ugyanakkor valamennyi vívmánynak megvan a maga árnyoldala. A klasszikus szocializmus hivatalos ideológiájának fontos eleme: a párt és az állam paternalista gyámkodása a lakosság fe-

lett [→4.4]. Ez sokféle formában nyilvánul meg, kezdve az adókkal és a támogatásokkal, amelyek eltérítik a fogyasztás szerkezetét a lakosság preferenciáinak megfelelő szerkezettől, folytatva a bürokratikus kiutalás hatásával és végezve a társadalmi biztonság követelményéhez kapcsolódó jelenségekkel, amelyekről a fentiekben volt szó. Ezzel a paternalista állami gondoskodással együtt jár az egyén szabad választásának korlátozása, ami megmutatkozik mind a hat jelenségben, amelyről fentebb szó volt.¹³ A teljes foglalkoztatás és a krónikus munkaerőhiány adta biztonságérzet mellé társulnak a foglalkozás és a munkahely szabad megválasztásának bürokratikus korlátai, a munkához való jogot kiegészíti a munkakényszer. A paternalista gondoskodás számottevő részét a munkahely adja meg, de ezzel megerősödnek azok a láncok, amelyek a munkavállalót munkahelyéhez bilincselik. Az ingyenes oktatás és egészségügyi ellátás összekapcsolódik az iskola, az orvos, a kórház kötelező kijelölésével. Az állam, ha szükséges, biztosít mindenkinek hajlékot, de egyúttal el is dönti, ki hol és milyen körülmények között lakjon. Minden elesettet felfog, de mindenkit, elesettet és a saját lábán megállót egyaránt fogva is tart az egész társadalmat átszövő állami háló. A gondoskodás végigkíséri az állampolgárt az állami kórházban lefolytatott szüléstől és az állami bölcsődétől az állami öregek otthonáig és a szükség esetén államilag biztosított temetésig – de ez az életet végigkísérő gondoskodás összefonódik egy életen át tartó ellenőrzéssel és ideológiai indoktrinációval. A rendőrség hathatósan véd a bűnözőktől, de ugyanilyen hathatósan rajta tartja a szemét a vétlen polgáron is.

Jólét, szolidaritás a gyengékkel, társadalmi biztonság és egyéni szabadság – ezeknek a követelményeknek nagy belső értéke van az emberek számottevő részének erkölcsi rendszerében. Sok szempontból harmonikusan kiegészítik egymást – az egyes követelmények összhangban vannak a többivel. Számos összefüggésben viszont konfliktusba kerülnek egymással. Utóbbi esetben kinek-kinek saját értékrendje alapján kell eldöntenie, hogy melyik értéket helyezi inkább előtérbe. A klasszikus szocialista rendszerről összegezeképpen a következő állapítható meg.

A szűken értelmezett anyagi jólét tekintetében a rendszer elmarad mind a fejlődés ütemében, mind pedig az életkörülmények minőségének javulásában számos, kapitalista úton járó ország mögött. A szolidaritás és a biztonság tekintetében is felemás a rendszer teljesítménye. És ami a legfontosabb: mindazokat az eredményeket, amelyeket ezekből a szempontokból a rendszer a magáénak mondhat, a politikai, a társadalmi és a gazdasági szabadságjogok messzemenő korlátozása és tömeges súlyos megsértése árán éri el.

¹³ A kérdés etikai és politikai-filozófiai megközelítését lásd Fehér Ferenc (1982) tanulmányában.

13.4 Első megközelítés – a pénzjövedelmek eloszlása

A következő téma a jólét eloszlásának elemzése. A kommunista párt hatalomátvétele nyomán a vagyon és a jövedelem radikális redisztribúciója megy végbe [→2.4]. A forradalmi átmeneti rendszer – történelmi léptékekkel mérve – az a rövid pillanat, amikor a szocialista rendszer legközelebb kerül egalitárius elvek alkalmazásához.¹⁴

A könyv programjának megfelelően nem foglalkozunk a forradalmi átmeneti rendszer fokozatos átalakulásának folyamatával. Közvetlenül áttérünk az érett klasszikus szocialista rendszer vizsgálatára.¹⁵

Vizsgáljuk meg először a lakosság pénzbeli jövedelmének eloszlását. A 13.1 ábra nemzetközi összehasonlítást tesz Lorenz-görbék segítségével.¹⁶ Az egyenlőtlenség mérésére sokféle mutatószámot használnak. A 13.7 és 13.8 táblázatok nemzetközi összehasonlításokat közölnek Gini-együtthatók és más egyenlőtlenségi mutatók segítségével.¹⁷ Az ábra és a táblázatok azt mutatják, hogy a klasszikus szocialista gazdaságokban a pénzbeli jövedelmek eloszlása egyenletesebb, mint a legtöbb kapitalista országban.¹⁸ Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy az utóbbi csoport nem egyön-

¹⁴ Mivel a forradalom előtt szerzett tulajdon konfiskálásáról és más újraelosztási rendszabályokról már korábban szó volt, itt most csak a hatalomra kerülők anyagi helyzetéről teszünk egy megjegyzést.

Ebben a korszakban, amelyben az illegálisból a napvilágra lépett forradalmárok átveszik a hatalmat, a vezető tisztségviselők nagy részét puritanizmus jellemzi. Nem fogadnak el anyagi kiváltságokat; csak annyi kényelemre tartanak igényt, amennyi munkájukhoz okvetlenül szükséges. Ma is látható a Kreml múzeumában Lenin igen szerényen berendezett lakása. Még az öltözködés egyszerűsége is a munkásnéppel való azonosulást fejezi ki. Mao Ce-tung egész életén át megtartotta dísztelen munkásruháját, sőt a maoista uralom éveiben egy egész nemzetet arra kényszerítettek, hogy ugyanilyen ruhában járjon.

¹⁵ A kérdés gazdag irodalmából kiemeljük a következő műveket: A. Bergson (1984), J. G. Chapman (1977), (1989), W. D. Connor (1979) és A. McAuley (1979).

¹⁶ A Lorenz-görbe értelmezése a következő. A vízszintes tengelyen a lakosság kumulatív részarányát mérjük, a függőleges tengelyen pedig a jövedelem részarányát, mindkettőt százalékban. Ha a jövedelem eloszlása tökéletesen egyenletes, akkor a görbe egybeesik a két tengely közötti diagonálissal. Minél közelebb simul a görbe a diagonálishoz, annál egyenletesebb az eloszlás, minél inkább lefelé domborodik, annál nagyobb az egyenlőtlenség.

¹⁷ A Gini-együtthatót a következőképpen számítják ki. A Lorenz-görbe és a diagonális közötti területet elosztják a 13.1 ábra bal alsó, jobb alsó és jobb felső sarkai által bezárt háromszög területével. A Gini-együttható értéke 0 tökéletes egyenlőség esetén, és 1 tökéletes egyenlőtlenség esetén. Minél nagyobb az együttható értéke, annál nagyobb az egyenlőtlenség.

A 13.1 ábrán szereplő Lorenz-görbékhez tartozó Gini-együtthatók megtalálhatók a 13.8 táblázatban, amely még néhány további ország együtthatóit is közli.

¹⁸ A pénzbeli jövedelmek eloszlásának számbavételekor rendszerint torzulás következik be. Egyfelől, a magas jövedelműek igyekeznek letagadni jövedelmük egy részét. Másfelől, a legszegényebbekhez nem jutnak el a statisztikusok, sokan közülük kevésbé iskolázottak, és nem tudnak megbízható beszámolót adni jövedelmükről. Mindkétféle torzítás érvényesülhet mindkét rendszerben, bár feltételezhető, hogy a kapitalista rendszerben erősebben, mint a szocialistában. Ez a sejtés a következő gondolatmeneten alapul.

13.7 TÁBLÁZAT

Jövedelemeloszlás – nemzetközi összehasonlítás

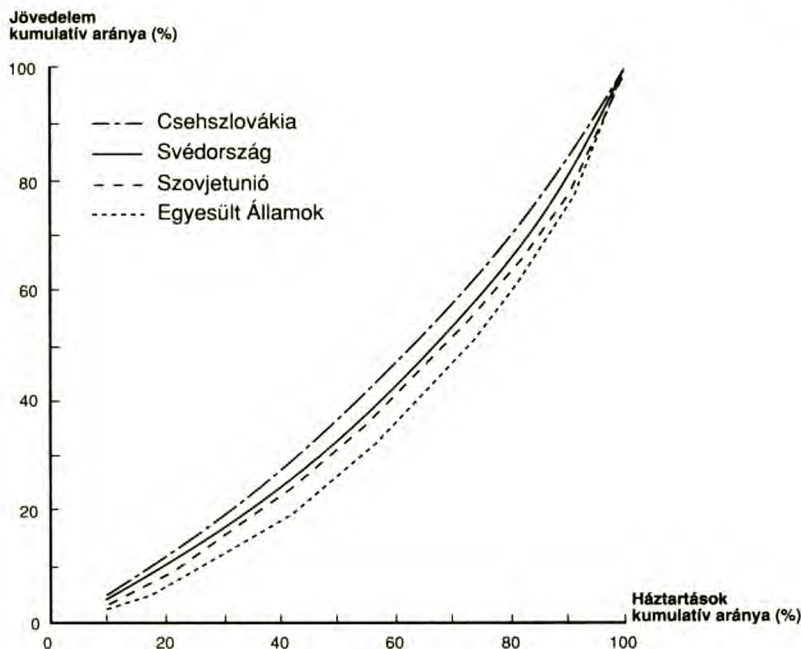
	Az egyének legszegényebb 40 százalékának részesedése	Az egyének leggazdagabb 20 százalékának részesedése	Gini-együttható	
Ország	az összes jövedelemből		Morrisson	Sláma ^a
<i>Szocialista országok</i>				
Bulgária	–	–	–	0,21
Csehszlovákia (1973)	27	31	0,19	0,21
Jugoszlávia	–	–	–	0,21
Lengyelország (1975)	23	37	0,27	0,22
Magyarország (1977)	26	32	0,21	0,25
Szovjetunió (1973)	23	37	0,27	–
<i>Kapitalista országok</i>				
Egyesült Államok (1970)	18	41	0,34	0,40
Egyesült Királyság (1975)	24	35	0,25	0,34
Finnország	–	–	–	0,47
Franciaország	–	–	–	0,52
Görögország	–	–	–	0,38
Japán	–	–	–	0,42
Nyugat- Németország (1969)	–	–	0,32	0,39
Kanada (1969)	20	37	0,30	0,39
Olaszország	–	–	–	0,40
Svédország (1970)	24	35	0,25	0,39

Forrás: 1., 2. és 3. oszlop: C. Morisson (1984, 133. o.). 4. oszlop: J. Sláma (1978, 315. o.).

tetű. Azokban az országokban, amelyeket hosszú időn át szociáldemokrata pártok kormányoztak, és amelyek „jóléti állammá” fejlődtek, erősen redistributív jellegű adózás érvényesült. Ezért ott az adózás utáni pénzbeli jövedelem eloszlása sokkal egyenletesebb, mint más kapitalista országokban.¹⁹ Például az adózás utáni pénzjövedelem eloszlása egyenletesebb Svédországban, mint a Szovjetunióban.

→ Ami a legfelső jövedelmi csoportba tartozókat illeti, anyagi kiváltságaik szocialista viszonyok között nem annyira pénzbeli jövedelemben, mint inkább más formákban érvényesülnek. Ezekről mindjárt szó lesz. Ami pedig a legszegényebbeket illeti, ezek inkább „megfoghatóak” a szocialista rendszerben, mint a kapitalistában.

¹⁹ A kapitalista országokra vonatkozóan az adózás utáni pénzbeli jövedelmet vettük alapul. A klasszikus szocializmus nem alkalmaz személyi jövedelemadót, és ezért ez a megkülönböztetés velük kapcsolatban nem játszik szerepet.

13.1 ábra Lorenz-görbék – nemzetközi összehasonlítás

Forrás: C. Morrisson (1984, 133. o.)

Megjegyzés: Az ábra a háztartások nettó jövedelem szerinti megoszlásán alapul, a háztartásokat tíz decilisbe osztva. A jövedelemben nem tartozik bele az elit nem pénzbeli jövedelme.

13.5 Az anyagi jólét eloszlása – egyéb megnyilvánulások

A pénzbeli jövedelem nem fejezi ki teljes mértékben az anyagi jólét eloszlását. Meg kell kísérelni a jólét eloszlásának más megnyilvánulásait is leírni.²⁰ A teljesség igénye nélkül három jelenséget vizsgálunk meg ezzel kapcsolatban.

1. *Forgalmi adók és ártámogatások.* Redistribúció nemcsak a jövedelmek adóztatása révén mehet végbe, hanem a fogyasztás különböző tételeiben felszámított forgalmi adók, illetve ártámogatások révén is.

Lássunk egy egyszerű példát! A szocialista országokban a közforgalmú közlekedés díja sokkal alacsonyabb a valóságos költségeknél, az ártámogatás mértéke igen nagy. Ezzel szemben az autókra magas forgalmi adót vetnek ki. Az eljárás mögött a következő gondolatmenet rejlik. A közforgalmú

²⁰ A gondolatmenet félreértésének elkerülésére célszerű hangsúlyozni: egyelőre csak a jólét eloszlásának jelenségeiről lesz szó. A jelenség magyarázatával, oksági elemzésével a 13.6 alfejezet foglalkozik majd.

13.8 TÁBLÁZAT

Falusi jövedelemegyenlőtlenség – Kína, összevetve az alacsony jövedelmű kapitalista országokkal

Ország	A háztartások		Gini-együttható
	legszegényebb 40 százalékának az összes jövedelemből	leggazdagabb 20 részese	
Kína (1979)	16	44	0,37
<i>Ázsiai kapitalista országok</i>			
Fülöp-szigetek (1971)	17	47	0,39
Indonézia (1976)	16	46	0,40
Thaiföld (1970)	14	51	0,45
Malajzia (1970)	13	52	0,48
India (1967)	13	53	0,48
<i>Nem ázsiai kapitalista országok</i>			
Costa Rica (1971)	18	44	0,37
Mexikó (1963)	13	55	0,48
Honduras (1967)	13	55	0,49

Forrás: M. Selden (1988, 147. o.).

Megjegyzés: Az adatok a falusi területek háztartásainak összes háztartási jövedelem szerinti megoszlására utalnak.

közlekedés elemi szükségletet fedez, míg az autó luxusnak tekintendő; előbbi a szegények, utóbbit a gazdagok használják. Ezért az ártámogatásnak és a forgalmi adózásnak ez a formája redisztribúció a szegények javára.

Még ebben az aránylag egyszerű esetben sem biztos, hogy a redisztribúció valóban csak a gazdagokat sújtja; a gazdasági fejlettség magasabb szintjén széles körűvé válik az autó használata, és sokakat a közforgalmú közlekedési kapcsolat hiánya vagy a foglalkozás jellege szinte rákényszerít az autó használatára. Az ártámogatások és a forgalmi adók többségében az autó eseténél sokkal kevésbé áttekinthető a redisztributív hatás. Így például ártámogatás teszi lehetővé a könyvek, a hanglemezek, a színház-, az opera- és a hangversenyjegyek alacsony árát. Az elgondolás az, hogy ezáltal a kultúra és művészet hozzáférhetővé válik a kispénzűek számára is. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy még a szubvencionált árak mellett is inkább a magasabb keresetű értelmiség veszi igénybe ezeket a szolgáltatásokat. Végeredményben tehát nem az alacsonyabb, hanem a magasabb keresetű rétegek jutnak az ártámogatás révén állami ajándékhoz.²¹

²¹ Sz. N. Zsuravljev (1990, 81. o.) részletes számításokkal igazolja, hogy miközben a magasabb jövedelmű háztartások számos termék után több forgalmi adót fizetnek, mint az alacsonyabb jövedelműek, ugyanakkor több ártámogatásban is részesülnek, például azáltal, hogy több húst, gyümölcsöt és zöldségfélét fogyasztanak, valamint nagyobb mértékben veszik igénybe a közforgalmi közlekedést és a távközlést.

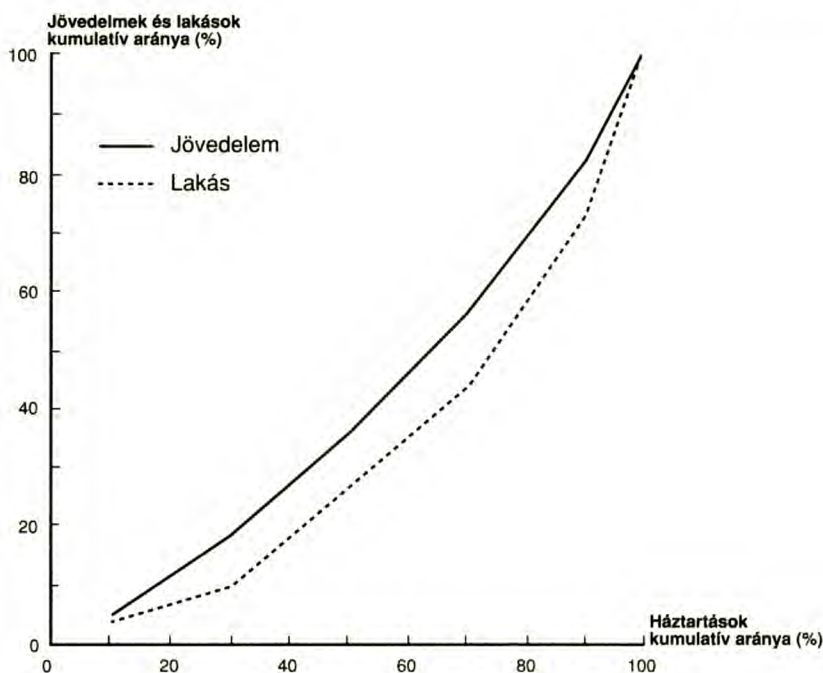
A köztulajdonú lakások alacsonyabb bérét lehetővé tevő szubvenció kiáltó példája a torz újraelosztási hatásnak.²² Az ártámogatás állítólagos célja az, hogy mindenki, azaz a kis jövedelmű állampolgár is képes legyen megfizetni a lakást.²³ A valóságban azonban a lakások egy része magántulajdonban van; a falvakban ez a lakástulajdon fő formája, de a városokban sem ritka. Ezek a magántulajdonosok megfizették a lakásépítés teljes költségét, és ha eladták lakásukat másnak, akkor az új tulajdonos fizetett szubvenciót nem tartalmazó árat. Ami pedig a jövedelemeloszlást illeti: szó sincs arról, hogy minden magántulajdonos gazdag, és minden állami lakásban lakó szegény. Egyfelől, a magántulajdonosok körében sok a kis és közepes keresetű. Másfelől, az állami lakásban lakók sem kizárólag az alacsony jövedelműek közül kerülnek ki, hanem sokan közülük jól keresnek és magas beosztásúak. Újraelosztás megy tehát végbe azok javára, akik állami lakásban laknak, azok rovására, akik magántulajdonú lakásban élnek. Csakhogy a kétféle népesség előbb említett jövedelemeloszlása következtében ez azt is magában foglalja, hogy egyes aránylag szegényebb magánlakás-tulajdonosok zsebéből a pénz átkerül egyes jómódú állami lakásbérlők zsebébe. Következésképpen nem lehet kizárni azt az eshetőséget, hogy ennek a bonyolult redisztribúciónak az eredményeként a jólét eloszlása nem egyenlőbbé, hanem egyenlőtlenebbé válik. A 13.2 ábrán két Lorenz-görbe látható; az egyik a pénzbeli jövedelem, a másik a lakások eloszlását ábrázolja Magyarországon. Mint látható, az állami szubvenciók ellenére (vagy részben éppen ezek következtében) a lakások eloszlása egyenlőtlenebb, mint a pénzbeli jövedelemé.

Az eddigi kutatások nem vezetnek egyértelmű általános következtetéshez. Semmiképpen sem látszik azonban bizonyítottnak annak az elgondolásnak a teljesülése, hogy a forgalmi adók és az ártámogatások együttese csökkentené az anyagi jólét eloszlásában mutatkozó egyenlőtlenséget.

2. *Ingyenesen osztott javak és szolgáltatások.* Ez tulajdonképpen az ártámogatás szélsőséges esete: az állam átvállalja valamely termék vagy szolgáltatás teljes költségének viselését, és ingyen osztja szét őket. A probléma szorosan összefügg a gazdasági biztonság követelményével [→13.3]. Az ingyenes oktatási és egészségügyi szolgáltatás hozzáférhetővé teszi ezeket, legalábbis az alapvető szükségletek kielégítésének szintjén, mindenki számára. Ez növeli még a legszegényebbek számára is életük biztonságát. Akik ezt az elosztási formát helyeslik, ezzel egyúttal azt is remélik, hogy kiegyenlítő hatást gyakorol a reálfogyasztás eloszlására. A valóságban azonban ez nem teljesül következetesen. Az ingyenesen osztott javak és szolgáltatások körében is sokféle egyenlőtlenség érvényesül.

²² A lakbérsubvenció hatásának elemzésében Dániel Zsuzsa (1985) tanulmánya szolgált forrásmunkaként. Lásd továbbá Ladányi János (1975), Szelényi Iván (1983) és M. Alexeev (1986), (1988a), (1988b) munkáit.

²³ Emlékeztetünk a szovjet alkotmány szavaira, amelyeket a 11. lábjegyzet idézett.

13.2 ábra Jövedelem- és lakáseloszlás Magyarországon

Forrás: Dániel Zsuzsa (1985, 399. o.).

Megjegyzés: A jövedelemeloszlás adatai a népszámlálás adatain alapulnak, a lakáseloszlás adatai pedig a Központi Statisztikai Hivatal háztartás-statisztikáján. A lakáskörülmények mérőszáma a lakások szobaszáma, korrigálva a minőségi jellemzőkkel (például a lakás helye, a fűtés módja stb.).

Az iskoláztatás és az egészségügyi ellátás minősége lényegesen jobb a városokban, mint a falvakban. Az állami vállalatok és intézmények dolgozói gyakrabban részesülnek ingyenes üdülésben, mint a mezőgazdasági szövetkezetek tagjai.

A párt- és állami apparátus tagjainak jobban ellátott, kevésbé zsúfolt, a többi állampolgár elől elzárt egészségügyi intézmények állnak rendelkezésére. A magasabb szintű tisztségviselők sok helyen addicionális ingyenes juttatásokat kapnak: ingyenes szolgálati lakás, sofőr által vezetett szolgálati gépkocsi, az átlagos vállalati üdülőknél sokkal kényelmesebb üdülő áll rendelkezésükre.²⁴

²⁴ Minden rendszerben juttatnak ilyesféle, fizetésen kívüli kedvezményeket mind az államapparátus, mind a vállalati szféra magasabb beosztású tagjainak. Ezek értéke azonban a kapitalista rendszerben eltölpül a pénzbeli fizetéshez képest. Ezzel szemben a klasszikus szo- →

Minden rendszerben megjelennek ehhez hasonló különbségek. A szavak és a tettek közötti ellentmondás teszi a jelenséget rendszerspecifikussá. A szocialista rendszer hivatalos ideológiájának egalitárius jelszavai azt hirdetik, hogy mindenki ugyanolyan ingyenes szolgáltatásra jogosult, de ez sohasem valósul meg.

3. *Hozzájutás a hiánycikkekhez.* A krónikus hiánygazdaság közepette nagy a jelentősége annak, hogy vajon mindazoknak, akik a hiánycikk vagy a szűkösen rendelkezésre álló szolgáltatás árát készek megfizetni, egyenlő esélyük van-e arra, hogy azt megkapják. A valóságban ezek az esélyek igen egyenlőtlenül oszlanak meg.

Az egyenlőtlenségek egy részét nyíltan deklarálják. Például olyan jegyrendszert vezetnek be, amely meghatározott társadalmi osztályokat privilegizál [→12.4]. A lakások kiutalásakor vagy az egyetemi túljelentkezések közepette a felveendő kiválasztásában különböző, nyíltan meghirdetett prioritásokat érvényesítenek. Ezekre a jelenségekre a következő alfejezetben visszatérünk.

Az egyenlőtlenségek másik része rejtett; ezek többféle formában nyilvánulhatnak meg.

a) Már fentebb, a 2. pont kapcsán érintettük, de itt most, a hiánnyal összefüggésben, újra szólni kell azoknak a zárt üzleteknek és ellátó intézményeknek a hálózatról, amelyek a bürokratikus apparátus tagjait szolgálják ki. A zárt üzletekben olyan áruk vásárolhatók, amelyek a nyílt kereskedelmi forgalomban ritkán vagy egyáltalán nem kaphatók, például külföldről behozott, jó minőségű iparcikkek. A zárt éttermekben és üdülőkben bővebb az ellátás; olyan élelmet is adnak a vendégeknek, amelyek a nyílt éttermekben, üdülőkben vagy a nyílt élelmiszer-kereskedelemben nem vásárolhatók meg. Már említettük a zárt kórházakat. A zárt ellátási hálózat egyes országokban egyes időszakokban vertikálisan tagozódik: gazdagabb választékú üzlet, fényűzőbb üdülő, korszerűbben felszerelt kórház áll a bürokrácia magasabb szintű tisztségviselőinek rendelkezésére, mint az alacsonyabb beosztásúak számára.

b) Egyes hiánycikkekhez nem boltokban jutnak hozzá az emberek, hanem munkahelyükön. Minél inkább kiéleződik a hiány a legfontosabb élelmiszerekből és más tömegfogyasztási cikkekből, annál inkább igénybe veszik az elosztásnak ezt a módját. A munkahelyek ellátása nem egyöntetű; különböző politikai és gazdasági kritériumok szerint egyes ágazatokat, földrajzi régiókat előnyben részesítenek; emellett általában privilégiumokat biztosítanak a nagyüzemek számára.

cialista rendszerben, amelyben a pénzbeli jövedelmeket elég nagy mértékben kiegyenlítik, ezek a külön természetbeni juttatások kiemelkedő szerepet játszanak a jólét egyenlőtlen elosztásának fokozásában.

c) A hiánycikkekhez könnyebben jut hozzá az, akinek megfelelő kapcsolatai vannak az eladóhellyel vagy annak felsőbb hatóságával.²⁵ Itt nem arról van szó, hogy a kedvezményezett egyén olcsóbban kapja meg a kívánt jószágot, hanem arról, hogy egyáltalán hozzájut, például félreteszik a számára vagy előbbre hozzák a várólistán. Néha az is elegendő, ha a szűk körben terjedő információ kedvezményében részesítik: közlik vele, mikor érkezik a boltba a hiánycikk.²⁶ Ehhez a különleges elbánáshoz sok minden hozzásegíthet: magas pozíció, az eladóhoz fűződő személyes barátság vagy megvesztegetés.

Összefoglalva mindazt, amit a fenti 1.–3. pontokban elmondottunk: a klasszikus szocializmusban érvényre jutó valóságos egyenlőtlenség nagyobb annál, mint amit a 13.1 ábra és a 13.7 és 13.8 táblázat jelzett.²⁷

13.6 Az eloszlás magyarázata

Több tényező együttesen magyarázza, miért éppen ilyen a jólét eloszlása.²⁸ Kíváncsinos lenne mind a magyarázandó jelenség (a jólét eloszlása), mind pedig a magyarázó tényezők, valamint a köztük fennálló összefüggések egzakt, számszerű bemutatása. Sajnos ilyen kutatási eredmény nem áll rendelkezésre. Nem tudjuk az olvasó elé tárni a magyarázó tényezők relatív súlyát számszerű formában. Sokkal kevesebbet kell megelégednünk: felsoroljuk e tényezőket, és megkíséreljük jellemezni hatásuk erősségét.

Elsősorban a tényleges oksági összefüggések bemutatására törekszünk. Ha nem is mindegyik tényező kapcsán, de néhány ponton szembesíteni fogjuk a hivatalos ideológia által deklarált elosztási elveket a valóságban érvényesülő gyakorlattal. Emellett egymással is szembesítjük az elveket, hiszen több esetben konfliktus van a meghirdetett értékek között is.²⁹

²⁵ Kelet-Európában „szocialista összeköttetésnek” nevezik ezt a jelenséget. A Szovjetunióban használatos elnevezés „blat”. Kínában a „hátsó ajtón át” történő kiszolgálásról szoktak beszélni.

²⁶ A *sor* címen jelent meg egy orosz regény Julij Krelin (1983) tollából, amely azzal kezdődik, hogy egy téren összegyűlnek mindazok, akik személyes kapcsolataik révén megtudták: másnap osztani kezdik azokat a sorszámkokat, amelyek alapján kialakul az autótételre sorban állók várólistája. Ismételjük: nem magáért az autóért, hanem az autó sorszámaért kezdenek másnap sorban állni! Ez az elősor már előző este gyülekezni kezd, és az emberek több napon át várakoznak. Már az is kiváltságnak minősül, hogy ehhez az információhoz, a sorszámozgatás megkezdésének időpontját bejelentő hírhez hozzájuttotak.

²⁷ C. Morrisson (1984), akinek vizsgálata a 13.8 táblázat egyik forrása, becslést ad arra, miként növelik az egyenlőtlenséget a nem pénzbeli juttatások. Így például a Szovjetunióban a pénzbeli jövedelmek eloszlása alapján számított Gini-egyűthetőség értéke 0,270, a nem pénzbeli jövedelmek beszámításával pedig 0,309; Lengyelországban ez az adatpár 0,270 és 0,308.

²⁸ Lásd még ezzel kapcsolatban a 23. fejezet 46. lábjegyzetében felsorolt irodalmat.

²⁹ Az elosztás elméletéről lásd A. Sen (1973), (1981). A szocialista rendszerben érvényesülő elosztási elvekről lásd Dániel Zsuzsa (1985) és Kende Péter (1985) tanulmányát.

1. *Munka és teljesítmény.* A klasszikus szocializmus hivatalos ideológiája nem ígéri a jövedelmek egyenlőségét, sőt szembeszáll azokkal, akik ezt kívánnák. A következetesen egalitárius felfogás inkább a Nyugat újbaloldali köreibben terjedt el. „Kinek-kinek munkája szerint” – a klasszikus szocializmusban ezt minősíti minden tankönyv a szocialista elosztás elvének.³⁰

A kérdés azonban az, hogyan kell mérni a teljesítményt, továbbá mennyi az a jövedelem, amely arányos a teljesítménnyel? Bizonyos fokig a kapitalizmusban is érvényesül a „munka szerinti elosztás” elve, legalábbis a munkával szerzett jövedelmek körében. Ott mind a mérést, mind a jutalom megszabását főképpen (bár nem kizárólag) névtelen, decentralizált folyamat végzi: a munkaerőpiac, amelyen a relatív bérek kialakulnak.³¹ Ezzel szemben a klasszikus szocialista gazdaságban az erre kijelölt személyek önkényesen eldöntik, mennyi és milyen munkáért mekkora jövedelem jár [$\rightarrow 10.5$]. Bár azért a javadalmazás differenciálásokor a bérszabályozásért felelős döntéshozók figyelembe veszik a munkaerőpiac jelzéseit is: ahol hiány van, oda jobb keresettel próbálják odavonzani a munkaerőt.

Számottevő ugyan a különbség a vállalatok legfelsőbb vezetőinek jövedelme és a fizikai munkások átlagjövedelme között, de így is jóval kisebb, mint amivel a kapitalista vállalatok körében találkozunk. A klasszikus szocializmusban még a legnagyobb vállalatokban se nagyobb az arány, mint 5:1, míg például az Egyesült Államokban 20:1 arány is előfordul.³² Ez részben a menedzserek munkaerő-piaci helyzetében mutatkozó eltéréssel függ össze. A kapitalizmusban a vállalatok versenyeznek egymással a legjobb menedzserekért; hiány van belőlük, s ezért szinte diktálhatják a feltételeket. A legnagyobb és leginkább jövedelmező vállalatok egymásra licitálnak a magas fizetések felajánlásával. A menedzser karrierjének csúcspontjára érkezik, amikor elnyeri a legjobban fizető vállalati állások valamelyikét.

³⁰ Ennek az elvnek a megfogalmazásakor Marxnak *A gothai program kritikája* című művére [1875] (1969, 18. o.) szoktak hivatkozni. Marx a következő megfogalmazást használja: „...az egyes termelő – a levonások után – pontosan visszakapja a társadalomtól, amit ad neki. Amit adott neki, az az ő egyéni munkamennyisége... egyenlőtlen jog egyenlőtlen munkáért.”

Marx ennek az elvnek az alkalmazását azért tartja szükségesnek, mert az új, szocialista rend éppen hogy megszületett a kapitalizmus méhéből. A munka még nem vált életszükségletté, mint ahogy az Marx szerint majdan a kommunizmusban lesz. Ilyen körülmények között nélkülözhetetlen a teljesítményre ösztönzés, amihez viszont szükség van a munka szerinti elosztásra.

³¹ Számos kapitalista országban beavatkozik a bérszínvonal alakulásába az állam, például minimális bérek meghatározásával. A jelen könyv nem tekinti feladatának annak vizsgálatát, milyen mechanizmusok határozzák meg a kapitalista rendszerben a béreket.

³² A Szovjetunióban az 1970-es években ez az arány 4:1 volt. Lásd A. Bergson (1984, 1085–1086. o.).

A klasszikus szocializmusban más a helyzet. Nincs szükség arra, hogy a tehetséges igazgatót magas fizetéssel csábítsák át egyik pozícióból a másikba. Valamennyi menedzser ugyanannak centralizált bürokráciának a tagja. A párt katonája; kinevezéséről a párt dönt, mégpedig nem csak gazdasági szempontok mérlegelésével. Még ha a legnagyobb vállalat igazgatójának nevezik is ki: ez korántsem a karrier lehetséges csúcspontja. Nyitva még az út magasabb posztok felé: miniszter, megyei párttitkár lehet belőle, vagy bevihetik a pártközpont apparátusába. Ezek a magasabb pozíciók jelentik az igazi jutalmat. Ösztönzési szempontból tehát nincs szükség igen nagy menedzseri fizetésre.

Ehhez adódik még egy fékező hatás. Noha a hivatalos ideológia elzárkózik az egalitarizmus elvétől, azért mégiscsak érződik a jövedelemnível-lálás szelleme.

2. *Politikai érdemek és hatalmi pozíciók.* Az előző pont hallgatólagosan a szó szoros értelmében vett gazdasági teljesítményről szólt. Ettől, legalább az elvont elemzés szintjén, elválasztható egy másik jövedelemdifferentiálási kritérium: a politikai megbízhatóság és a lojális szolgálat jutalmazása.

Ez elsősorban közvetett úton megy végbe, a karrier politikához való kötődése révén. Akit rátermettsége, és ami még fontosabb, a mindenkorai párt-politika feltétlen szolgálata, a lojalitás és a fegyelem magas pozícióba segített, az az anyagi jólét minden dimenziójában tartós előnyöket élvez; rendelkezik azokkal a privilégiumokkal és összeköttetésekkel, amelyekről az előző alfejezetben szoltunk. Emellett a politikai érdemek közvetlen, alkalomhoz kötött anyagi elismerésére is sor kerülhet, sokféle formában: pénzbeli jutalmakkal kiegészített állami kitüntetésektől kezdve anyagilag is kedvező külföldi kiküldetéseken át az ajándékba kapott telekig, nyaralóig.

A hivatalos ideológia félig vállalja, félig elrejtje ezt a kritériumot. Vállalja azt, ami ebből „meritokratikus” jellegű. A „munka szerinti elosztás” elvében szereplő „munka” fogalmába, ha elég szélesre tágítják az értelmezését, belefér a rendszer hű politikai szolgálata. Azt azonban már inkább elrejtteni igyekeznek, hogy olyan érdemek, amelyekre tulajdonképpen kizárólag erkölcsi indítékoknak kellene sarkallniuk az embereket, anyagi díjazást is eredményeznek.

3. *Osztályok, rétegek, régiók szerinti preferenciák.* Az anyagi jólét elosztásában sok esetben előnyben részesül a város a faluval, a főváros a többi régióval, az ipari dolgozó a mezőgazdaság és a szolgáltatási szféra dolgozójával szemben.

Különösen súlyos problémák mutatkoznak a nagy, illetve a többnemzetiségű országokban. A Szovjetunióban, Kínában, Kelet-Európában a rendszer hosszú uralma után is számottevő különbség marad fenn a régiók között a gazdasági fejlettség és az anyagi jólét tekintetében.

Minden társadalomban szerephez jut a jólét elosztásának kialakulásában az a nyomás, amelyet egyes érdekcsoportok gyakorolnak a politikusokra,

a törvényhozásra és a kormányzatra.³³ A klasszikus szocializmusban ez kevésbé érvényesül, mint a parlamenti demokráciákban, amelyek inkább módot adnak érdekcsoportok szerveződésére. De azért ebben a rendszerben sem ismeretlen ez a jelenség [→3.5]. Egy-egy foglalkozási csoportnak vagy egy-egy régiónak időnként sikerül lobbizással vagy politikai zsarolással előnyöket kiszorítania a maga számára.

Ezek a megkülönböztetések sok esetben összeütközésbe kerülnek az 1. pontban kiemelt alapelvvel, a munka szerinti elosztás elvével. A klasszikus rendszer gyakorlatában azonos munkáért más-más bért kaphat az egyén, attól függően, melyik szektorban vagy melyik régióban dolgozik. Jól működő piacgazdaságban a tőke és a munka mobilitása nagyobb mértékű kiegyenlítődéshoz vezet az azonos munkakör betöltéséért és azonos teljesítményért járó javadalmazás tekintetében, mint amennyit a klasszikus rendszer biztosítani tud. Holott az utóbbi tudatosan vallott erkölcsi-politikai posztulátumként írja elő ezt a fajta kiegyenlítődést, míg az előbbinél vak piaci erők eredményeképpen valósul meg a kiegyenlítődési tendencia.

4. *Szükséglet és rászorultság.* A klasszikus rendszer hivatalos felfogása ambivalens azzal a kritériummal szemben, hogy az elosztás igazodjék a szükségletekhez. Ez az elv nyilvánvalóan ellentétes a munka szerinti elosztás Marx által szentesített alapelvével.³⁴ Marx a távoli jövőre, a kommunizmus megvalósulásának idejére halasztotta a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” elv érvényesítését. Arra az utópisztikus állapotról, amelyben az emberek már anyagi ösztönzés nélkül fognak dolgozni, és a termelődörök annyira fejlettek, hogy mindenki szükségletei maradéktalanul kielégülhetnek [→12.4]. A pragmatikus hajlandóságú hivatalos ideológia igyekszik tapintatosan elsiklani a marxi gondolatoknak e szembeütően utópisztikus eleme felett. Viszont nem kerülhető meg a szembenézés azzal a nehéz kérdéssel: mennyiben kell a szükségleteket mégiscsak figyelembe venni az anyagi javak elosztásában. Már csak azért sem, mert a társadalom egyes tagjai vagy csoportjai nyilvánvalóan rászorulnak a társadalom többi részétől kapott segítségre. Ezt a helyzetet tudomásul véve, a klasszikus szocialista rendszer hivatalosan elfogadott elosztási elvei között, a munka szerinti elosztás legfőbb elve mellett ott szerepel néhány további kiegészítő elv, amelyek a szolidaritás és a gyengébbekkel való törődés elvein alapulnak.

Most pedig áttérünk a hivatalos ideológia leírásáról a valóságos helyzet jellemzésére. A hatóságok sokféle elosztási döntésükben tekintettel vannak a család méretére, a kereső által eltartottak számára, a munkaképesség csök-

³³ Lásd erről M. Olson (1987) könyvét, továbbá Nagy András (1990) tanulmányát.

³⁴ Marx az elosztással kapcsolatban leggyakrabban idézett, imént említett művében, *A gothai program kritikájában* éles szókimondással mutat rá: a munka szerinti elosztás elvének érvényesítése bizonyos értelemben egyenlőtlenséget teremt, mert például személy szerint kevesebb jut a munkásnak, ha több gyermeke van, mint ha gyermektelen.

kenésére. A segítség egy részét pénzben, másik részét természetbeni juttatásként adják; figyelembe veszik a hátrányos helyzetet a lakások kiutalása során és így tovább. Ennyiben megjelennek a klasszikus szocialista rendszerben is a redisztributív, jövedelemkiegyenlítő jóléti állam elemei, ami joggal tekinthető a rendszer vívmányának. Ehhez azonban több megszorítást kell hozzátenni, amelyek gyengítik ezt az elismerő értékítéletet.

Az még indokolható a gazdaság viszonylagos elmaradottságával, hogy mindezeknek a szociális juttatásoknak az abszolút volumene nem nagy. De az már nem a gazdaság fejlettségével, hanem a növekedési stratégia prioritásaival függ össze, hogy a hátrányos helyzetűek anyagi támogatására fordított kiadások relatív részaránya a közkiadásokban alacsonyabb, mint egyes kapitalista országokban.³⁵ A jóléti kiadások inkább csak reziduális jellegűek: jobb időkben valamivel nagyobb súlyt kapnak, rosszabb időkben viszont háttérbe szorulnak. Már korábban, a gazdasági biztonságról szólva jeleztük, hogy a szocializmusban számottevő mértékben továbbra is létezik szegénység, sőt mély nyomor is.

A jelen könyv a „szocialista” rendszer kifejezést mindvégig normatív tartalom nélkül használja a kommunista pártok által irányított országok megnevezésére [→1.5]. De a könyvnek ezen a helyén érdemes egy percre felfüggeszteni ezt az értelmezést. A világ minden részében léteznek politikai áramlatok, amelyek a „szocializmus” elnevezést normatív értelemben használják, és meghatározott etikai elvekhez kötik. S bár ezekben a körökben a szocializmus értékrendszerének sokféle jellemzése ismeretes, többségüknek van egy közös eleme: a szocializmusnak az az egyik fő hivatása, hogy leküzdje a szegénységet, segítse a rászorultakat, a gyengéket, a hátrányos helyzetűeket. E szerint a meghatározás szerint egy szocialista állam kötelessége a redisztribúció az anyagi jólét igazságosabb eloszlása érdekében. Nos, ezzel a mértékkel mérve a klasszikus szocialista rendszer csak felemás módon teljesíti ezt a hivatását. Intézményeinek egy része elősegíti, másik része hátráltatja e feladat megvalósítását; politikája következetlen és ellentmondásos ebben a tekintetben. Aki szerint ennek a követelménynek a teljesítése egy társadalmi rendszer szocialista voltának fő indikátora, annak a szemében a skandináv országok sokkal messzebbre tartanak a szocializmus megvalósításában, mint a szocialista országok.

5. *Tulajdon és piaci siker.* A klasszikus szocialista rendszerben, ha csak aránylag kis mértékben is, de keletkeznek olyan jövedelmek, amelyeket nem munkával szereztek az egyének, hanem amelyhez tulajdonuk révén jutottak. Ezek egy része törvényes: idesorolhatók a bankbetétért kapott kamatjövedelmek vagy a (többnyire kikényszerített) államkölszönökért járó hozadékok. Másik részüket, még ha esetenként nem is törvényesek, hall-

³⁵ Lásd például a 13.6 táblázatban a jóléti kiadások adatait.

gátolagosan eltűrik a hatóságok; például ilyennek tekinthető a saját tulajdonú ház bérbeadásáért kapott összeg.

A termékeket és szolgáltatásokat kibocsátó magánszektor igen szűk; egy része illegális. Az itt keletkező jövedelmek sok olyan tényezőtől is függenek, amelyekről a fenti 1.–4. pontokban még nem esett szó.³⁶ Csak néhányat említünk. Mennyire intenzív a hiány abban a termékben vagy szolgáltatásban, amelyet a magánüzem kibocsát?³⁷ Mennyire ügyes a tulajdonos a lehetőségek kihasználásában? Mennyire akar és tud beavatkozni a hatóság annak az árának a meghatározásába, amelyet a magánüzem a vevőnek felszámít? Összefoglalóan azt mondhatnánk: ezeknek a jövedelmeknek az eloszlása a piaci sikertől függ.

A tulajdon és a piac idegen és ellenséges politikai és társadalmi környezete felfelé hajtja azok jövedelmét, akik mégis ebbe a szférába merészkednek. A krónikus hiánygazdaságban magasabb ár érhető el, ha a termelő paraszt szabadpiacra viszi az állami boltból hiányzó élelmiszert, mintha az egész termelést piacon értékesítenék. Még inkább áll ez a feketepiacra, ahol a vevőnek meg kell fizetnie az eladó számára annak a kockázatnak az ellenértékét, amit a törvény megszegésével vállal. Amit az imént a piaci sikerhez kötött nagyobb jövedelemnek neveztünk, az magában foglalja azt a sikert is, hogy sikerült túljárni a magánügyleteket korlátozó hatóságok eszén.

Itt említjük meg a piaci mechanizmus révén szerzett magasabb jövedelem egyik torz formáját: azt a magánhasznót, amit sok esetben a köztulajdonban lévő kereskedelem alkalmazottja vág zsebre. Egészséges piaci feltételek között a túlkereslet felfelé viszi az árat és ideiglenesen magasabb hasznót biztosít a termelő-eladónak. A magasabb nyereség ösztönzésére nő a kínálat, ami azután lefelé nyomja az árat és a különkereslet megszűnik. A hiánygazdaság és a bürokratikus koordináció körülményei között nem működik ez az egyensúlyteremtő mechanizmus. Az az eladó, akit megvesztegetnek azért, hogy hiánycikket juttasson a megvesztegetőnek, nem tesz, és nem is tehet semmit a hiány megszüntetése végett. Sőt ez nem is áll érdekében, hiszen a hiány a különjövedelem forrása. Közgazdasági értelemben ez a különjövedelem sajátos járadéknak tekinthető.

A fentiekben leírt jövedelmi források nyilvánvalóan idegenek az elosztás szocialisztikus elveitől. Ha súlyuk az összes jövedelmek tömegében nem is nagy, az áttekintés teljessége kedvéért meg kell említeni őket. Annyi biztos, hogy a tulajdonhoz és a piaci sikerhez kapcsolódó tényezőknek a klasszikus szocializmusban kifejtett hatása eltörpül ahhoz képest, amelyet a kapitalista rendszerben gyakorolnak az anyagi jólét eloszlására.

³⁶ Az *is* szót főként az indokolja, hogy az 1. tényezőtől, a magánüzemben dolgozók munkájától is függ az, hogy mennyit keresnek.

³⁷ A „magánüzemet” a legszélesebb értelemben használjuk. Így nevezzük a jelen összefüggésben a háztáji gazdaságot, az egyedül dolgozó kisiparost, sőt a féllegális „fusizót” is.

6. *Örökség.* Az egyén anyagi jóléte függ attól, mit örökölt a szüleitől, milyen a családi környezete. Itt részben a szó szoros értelmében vett fizikai örökségről, továbbá a család kézzelfogható anyagi segítségéről van szó. Nem halmozódnak fel akkora vagyonok, mint a kapitalizmusban, tehát az örökségek szóródása sokkal kevesebbet magyaráz meg a folyó jövedelmek szóródásából. Mindazonáltal hatásuk nem jelentéktelen.

Csupán egyetlen példát említünk: a lakások megoszlását. Másképpen indul el egy fiatalember az életben, ha kényelmes lakáskörülmények között nő fel, családja segíti magántulajdonú lakás vásárlásában, vagy örökli a szülők lakását,³⁸ és nem magának kell évekig sorban állnia állami lakásért, vagy pedig saját erőből lakást vennie vagy építenie.

A családtól kapott vagy örökölt fizikai vagyonnál nem kevésbé jelentős a szellemi örökség. A jövőendő életút szempontjából a szocialista országokban is óriási jelentősége van annak, kulturálisan elmaradott környezetben nevelkedett-e a fiatal vagy művelt családban. Nem csak a beléje ivódott nyelvtudás és intellektuális tréning szempontjából mutatkozhat nagy eltérés, de még az ambíciók tekintetében is. A 13.9 táblázat magyar adatokon mutatja be ezt az összefüggést.

A szülők hatalmi pozíciója, a hierarchiában betöltött szerepe is befolyásolja az egyén életét.³⁹ Mindaz, amit a 2. pont leírt, nemcsak az érintett családfőkre, hanem gyermekeikre is vonatkozik. A „kádergyereknek” jó esélyei vannak arra, hogy előnyben részesüljön az iskolai és egyetemi felvételi során, majd az első állás megszerzésében.⁴⁰

Az itt felsorolt körülmények és több más tényező számottevő hatást gyakorolnak a társadalom mobilitására. A 13.10 táblázat nemzetközi összehasonlítást közöl arról, milyen arányban válnak „fehér galléros” foglalkozásúvá a munkás- és parasztcsaládok gyerekei. Noha a szocialista rendszer azt hirdeti önmagáról, hogy a „munkások és parasztok állama”, ez az arány körülbelül hasonlóképpen oszlik el a szocialista és a kapitalista országok csoportján belül. Van nem is egy olyan kapitalista ország, amelyben a felfelé irányuló mobilitás nagyobb, mint egyik-másik szocialista országban.⁴¹

A születés, a családi háttér következtében keletkező eltérés nyilvánvalóan ellentétes a szocialisztikus elosztási elvekkel. Mégis tagadhatatlan, hogy számottevő befolyást gyakorol az anyagi jólét eloszlására.

³⁸ A gyakorlatban nem csak a magántulajdonú lakás igazi tulajdonjoga, de az állami tulajdonú lakás bérleti joga is öröklődik.

³⁹ Az ezzel összefüggő egyenlőtlenségekről lásd Ferge Zsuzsa (1982) könyvét.

⁴⁰ A szülők képzettségének döntő hatásáról a gyermekek életesélyeire és iskolázatottságára lásd Csanádi Gábor–Ladányi János–Gerő Zsuzsa (1978) írását, továbbá Ladányi János (1987) tanulmányát.

⁴¹ Andorka Rudolf (1988) olyan vizsgálatokról számolt be, amelyek gazdag statisztikai megfigyelés alapján a magyar társadalom mobilitását vizsgálták, mégpedig nyugati számítások számszerű eredményeivel összehasonlítható módon. Kiderült, hogy Magyarországon →

13.9 TÁBLÁZAT

Felsőfokú továbbtanulási aspirációk Magyarországon

<i>A gondviselő iskolai végzettsége</i>	<i>Gyermekek aspirációja felsőfokú tovább- tanulásra (13 éves korban, a minta százalékában)</i>
Felsőfokú	51,5
Érettségi	40,1
8 általános	15,2
7 általános vagy kevesebb	6,4

Forrás: Csákó Mihály–Gazsó Ferenc–Liskó Ilona–Molnár Péter (1979, 124. o.).

13.10 TÁBLÁZAT

Társadalmi mobilitás – nemzetközi összehasonlítás

<i>Ország</i>	<i>Fizikai, nem mező- gazdasági munkásból nem fizikai dolgozó</i>	<i>Mezőgazdasági munkásból nem fizikai dolgozó</i>
<i>Szocialista országok</i>		
Bulgária	22,6	10,1
Csehszlovákia	35,9	20,6
Jugoszlávia	26,1	17,1
Lengyelország	27,6	10,3
Magyarország	27,5	10,7
<i>Kapitalista országok</i>		
Ausztrália	31,0	19,0
Franciaország	27,8	17,2
Norvégia	25,8	22,1
Nyugat-Németország	22,3	18,5
Olaszország	24,9	11,8
Svédország	29,7	17,7

Forrás: W. D. Connor (1979, 163. o. és az ott idézett források).

Megjegyzés: Az egyes országokra vonatkozó felmérések nem egyazon, hanem különböző években készültek.

13.7 Az egyenlősítés és a differenciálódás tendenciái

Hat fő csoportba soroltuk az anyagi jólét eloszlására ható tényezőket. Mindegyik tényezőnek van egyenlőtlenséget generáló hatása; mindegyik hozzájárul a klasszikus szocializmusban mutatkozó differenciálási tendenciához. Ezért szó sincs arról, hogy ebben a társadalomban szigorú egalitarizmus érvényesülne.

a szocialista rendszer létrejöttének kezdetén egyenlőbbé váltak a társadalmi mobilitási esélyek, de egy későbbi szakaszban ez a folyamat megtorpant, a társadalom merevebbé vált, sőt a zárt, immobil társadalom irányában történő elmozdulás jelei mutatkoztak.

Ezzel szemben érvényesül az egyenlősítési tendencia, amely a jövedelmek kiegyenlítése, az életszínvonal-skálának az átlag felé való összeszorítására irányában hat. A tendencia fő magyarázata a gazdaság szerkezetében rejlik [→13.6, 5. pont]. A kapitalizmusban a magántulajdon a domináns tulajdonforma; a piac a gazdasági folyamatok fő koordinátora. A tulajdonhoz és a piaci sikerhez kapcsolódó nagy jövedelmek húzzák szét a jövedelmeket. Igaz, a klasszikus szocializmus magas beosztású funkcionáriusának anyagi jóléte messze felülmúlja a munkását. Még így is eltörpül azonban ahhoz az óriási gazdagsághoz képest, ami a legsikeresebb üzletemberek kezében felhalmozódhat. Egy-egy filmrendező, feltaláló vagy sportember keresete nagynak tűnik a klasszikus szocialista rendszer átlagpolgárának keresetéhez képest, de ez semmiség azokhoz az óriási pénzekhez képest, amelyeket hasonló „sztárok” a piaci gazdaságban kapnak. Ott ugyanis az ő zsebükbe kerül annak a nagy profitnak számottevő része, amelyeket az ő személyes tehetségük generál, és amelyet a közönség hajlandó önként megfizetni.

A magántulajdon csaknem teljes likvidálása és a piac csaknem teljes kiktatása az, ami az egyenlősítési tendenciát túlsúlyra juttatja. Emellett nyilvánvalóan hatással van az ideológiai indoktrináció is. Az embereket arra oktatják, hogy erkölcsetlennek tartsák a „túl magas jövedelmet”. Különösen elítélendő a „munka nélküli jövedelem”, a „spekulációból” vagy az „üzletelésből” eredő pénz, idesorolván mindazt, amelynek keletkezésében a magántulajdonnak és a piaci sikernek is szerepe lehet. A hivatalos oktatás hatására az emberek hajlamosak egy kalap alá vonni az olyan jövedelmet, amelyet piaci gazdaságban tisztességes üzleti haszonnak tekintének azzal, amit ott is csalárd, tisztességtelen keresménynek minősítenének. Mélyen belerögződik az emberek tudatába és érzelmi világába az elosztási skála felső végével, a jobban keresőkkel szembeni gyanakvás és irigység.⁴²

A kétféle, egymásnak ellentmondó tendencia, a differenciálódás és az egyenlősítés közül az utóbbi az erősebb. A klasszikus szocialista rendszerben végső soron, az anyagi jólét valamennyi dimenzióját és a társadalom összességét tekintve, kisebb az egyenlőtlenség, mint a jelenkori kapitalista rendszerben.

⁴² A hivatalosan hirdetett morál bizonyos fokig visszafelé sül el, mert az uralkodó elit anyagi kiváltságai is elítélhetők. Bármily csekélyek is egy magántulajdonon alapuló piacgazdaság felső rétegének anyagi előnyeihez képest, mégis ellentétbe kerülnek a hivatalos erkölcsstan puritanizmusával.

A felháborodás elemi erővel tör ki az emberekből, amikor a reformok végső fázisában, vagy már a szocialista rendszer felváltásához vezető forradalmak idején napvilágra kerül: milyen fényűzésben élt például Honecker, a keletnémet és Ceausescu, a román rezsim vezetője.

Külső gazdasági kapcsolatok

A KLASSZIKUS SZOCIALISTA gazdaság elemzése a 3.–13. fejezetekben, néhány rövid utalástól eltekintve, szinte teljesen elvonatkoztatott a külső gazdasági kapcsolatoktól. Akárcsak más rendszerekről, a klasszikus szocializmusról is elmondható, hogy ha már egyszer (belső erőből és/vagy külső hatásra) létrejött és megszilárdult, akkor alapvonásait belső tulajdonságai határozzák meg, és nem a külső környezet. Ezért egyszerűsítő feltevésként úgy elemeztük a különféle problémákat, mintha zárt gazdaságot vizsgálnánk. Most azonban, miután már áttekintettük az endogén alapvonásokat, napirendre kell tűzni a külső gazdasági kapcsolatok tárgyalását. Ez hozzájárulhat az eddig tárgyalt jelenségek teljesebb megértéséhez is.¹

Mindegyik szocialista ország külső gazdasági kapcsolataira nagy befolyást gyakorolnak egyedi körülményei: mérete, gazdasági fejlettsége, földrajzi helye és természeti erőforrásai. A most következő fejezet, akárcsak a könyv eddigi része, többnyire elvonatkoztat ezekről az eltérésektől, és azokat a jellegzetességeket helyezi előtérbe, amelyek valamennyi ország külgazdasági kapcsolatainak közös vonásait alkotják. Ezek közül is főként azokkal foglalkozik majd, amelyek rendszerspecifikusak, a rendszer belső logikájából fakadnak, és ily módon szorosan összefüggnek az előző fejezetekben vizsgált jelenségekkel. Mint látni fogjuk, a külgazdasági kapcsolatok számos fontos tulajdonsága megmagyarázható a rendszernek a 3.–13. fejezetekben tárgyalt endogén fő vonásaival.

Előljáróban néhány táblázatot közlünk. A 14.1 és a 14.2 táblázat bemutatja, hogyan oszlik meg a szocialista országok exportja, illetve importja fő irányok szerint. A 14.3 és a 14.4 táblázat néhány főbb termékcsoporthoz nemzetközi kereskedelmét tekinti át. Végül a 14.5 táblázat a külkereskedelem intenzitásának mutatószámával vizsgálja a külkereskedelem szerkezetét, mind a fő termékcsoporthoz, mind pedig a fő irányok szerinti tagolásban. Az intenzitási mutatószám értéke annál nagyobb egynél, minél nagyobb arányban haladja meg valamelyik export- vagy importáramlás értéke a nemzetközi kereskedelemben megfigyelhető átlagos „normáláramlásét”, és fordítva.² A későbbiekben a fejezet több helyén megfigyeléseket fűzünk majd ezekhez a táblázatokhoz.

¹ A klasszikus rendszer által folytatott külkereskedelem főbb vonásainak elemzését adják E. A. Hewett (1980), F. D. Holzman (1976), (1989), Köves András (1980), (1986), P. Murrell (1990a), P. J. D. Wiles (1968) és T. Wolf (1988).

A fejezet megírásához jelentős segítséget adott Szegvári Iván és Salgó István.

² Tegyük fel, hogy A ország exportja adja a világ importjának öt százalékát. Az A ország →

14.1 TÁBLÁZAT

Szocialista országok exportstruktúrája, főpiacok szerint

Exportáló országok	Év	Az importáló országok százalékos részesedése		
		szocialista	fejlett kapitalista	fejlődő kapitalista
Szocialista országok összesen	1938 ^a	11,0	73,9	14,1
	1958	69,8	19,5	9,2
	1970	59,4	24,5	16,1
	1980	47,6	33,9	18,5
Köztük: európai szocialista országok ^b	1938 ^a	12,7	75,0	11,0
	1958	70,6	20,8	6,9
	1970	62,7	24,1	13,2
	1980	52,0	32,6	15,4
ázsiai szocialista országok ^c	1938 ^a	3,1	69,0	28,6
	1958	65,7	12,7	21,6
	1970	22,1	28,8	49,1
	1980	13,7	43,7	42,6
Szovjetunió ^d	1958	71,8	17,5	10,7
	1970	57,8	21,2	21,0
	1980	45,3	36,1	18,6

Forrás: Szegvári Iván összeállítása a következő források alapján: Központi Statisztikai Hivatal (1965, 172–173. o.) és United Nations (1986b, 1. kötet, 173. o.).

Megjegyzés: Az 1938-ra és 1958-ra vonatkozó százalékos megoszlás az általunk felhasznált forrásban nem adja ki minden esetben a 100 százalékat.

^a Az 1938-as adatok azoknak az országoknak az adatait ölelik fel, amelyek 1958-ban szocialisták voltak.

^b 1938-ra és 1958-ra vonatkozóan Mongóliával, Jugoszlávia nélkül.

^c 1938-ra és 1958-ra vonatkozóan nem KGST-tag szocialista országok.

^d Az európai szocialista országok kategóriája magában foglalja a Szovjetunió adatait is, emellett külön is szerepel a szovjet adat.

- ből *B* országba irányuló export akkor felel meg a világtárlagnak, ha *B* ország *A* országból szerzi be importjának öt százalékát. Ezzel a világtárlag-részaránnyal kell összevetni az áramlás tényleges részarányát, hogy megkapjuk az intenzitási mutatószám értékét. Ha például *B*-nek *A* országból származó importja a saját összimportjának nem öt, hanem 15 százaléka, akkor ennek az áramlásnak az intenzitása három.

Többféle tényező okozhatja a világtárlagtól való eltérést: az exportáló ország dömpinget alkalmaz, vagy politikai nyomással kényszeríti rá áruját *B* országra, vagy *B* ország különlegesen kedvező vámtarifával mozdítja elő az *A*-ból származó importot stb. Természetesen a földrajzi elhelyezkedés is fontos szerepet játszik. Annyi bizonyos: ha az intenzitási mutató lényegesen nagyobb egynél, akkor az exportáló ország „nyomása” és/vagy az importáló ország „húzása” érvényesül. És megfordítva, ha az intenzitási mutató értéke lényegesen kisebb egynél, akkor feltehetően akadályok vannak a szabad külkereskedelmi áramlás útjában az exportáló és/vagy az importáló országban.

Az intenzitási mutatószámok értelmezéséről, valamint a segítségükkel folytatott vizsgálatok igen tanulságos eredményeiről lásd Nagy András (1974), (1985), (1989) tanulmányait.

14.2 TÁBLÁZAT

Szocialista országok importstruktúrája, főpiacok szerint

Exportáló országok	Év	Az importáló országok százalékos részesedése		
		szocialista	fejlett kapitalista	fejlődő kapitalista
Szocialista országok összesen	1938 ^a	15,6	73,6	10,8
	1958	72,1	20,7	7,2
	1970	58,1	31,1	10,8
	1980	47,0	39,3	13,7
Köztük: európai szocialista országok ^b	1938 ^a	20,1	72,4	7,7
	1958	74,1	19,4	6,5
	1970	62,6	27,7	9,7
	1980	51,3	35,2	13,5
ázsiai szocialista országok ^c	1938 ^a	8,0	76,0	16,0
	1958	61,6	27,0	11,0
	1970	24,4	56,5	19,1
	1980	18,6	66,2	15,2
Szovjet-unió ^d	1938 ^a	12,5	78,6	7,5
	1958	77,4	14,9	7,7
	1970	58,6	26,2	15,2
	1980	44,7	39,4	15,9

Forrás: Szegvári Iván összeállítása a következő források alapján: Központi Statisztikai Hivatal (1965, 170. o.) és United Nations (1986b, 1. kötet, 172. o.).

Megjegyzés: Az 1938-ra és 1958-ra vonatkozó százalékos megoszlás az általunk felhasznált forrásban nem adja ki minden esetben a 100 százalékot.

^a Az 1938-ra vonatkozó adatok azoknak az országoknak az adatait ölelik fel, amelyek 1958-ban szocialisták voltak.

^b 1938-ra és 1958-ra vonatkozóan Mongóliával, Jugoszlávia nélkül.

^c 1938-ra és 1958-ra vonatkozóan nem KGST-tag szocialista országok.

^d Az európai szocialista országok kategóriája magában foglalja a Szovjetunió adatait is, emellett külön is szerepel a szovjet adat.

14.1 A külső politikai környezet

A klasszikus rendszer ideológiájának igen fontos alkotóeleme az a gondolat, hogy a szocializmust ellenségek veszik körül, akik le akarják rombolni [→4.5]. A szocializmus híveinek kötelessége résen lenni az ellenséges kapitalista külvilággal szemben, és visszaverni támadásait. Ez a nézet nem magyarázható kizárólag Sztálinnak vagy más vezetőknek az „üldözési mániájával”, hanem, legalábbis részben, valóságos történelmi tapasztalaton alapul. A Szovjetuniót születése pillanatától kezdve ellenséges politikai környezet vette körül. Éveken át folyt a polgárháború, amelyben a rendszert megdönteni akaró belső erőket külföldről is támogatták, pénzzel, fegyverrel, sőt katonai erővel is. Hasonló események zajlottak le számos más szocialista ország történetének kezdetén is. Miután a pol-

14.3 TÁBLÁZAT

A kelet-európai szocialista országok exportstruktúrája, az export iránya és az árucsoportok szerint

Árucsoport	Év	Főbb árucsoportok százalékos aránya az exportban				
		fejlett kapitalista országokba	fejlődő kapitalista országokba	kelet-európai szocialista országokba	Szovjetunióba	ázsiai szocialista országokba
Mindennemű élelmiszer	1970	17,8	9,0	8,7	10,7	10,7
	1980	6,0	9,0	5,5	10,1	7,7
	1987	7,9	6,7	3,8	8,1	1,8
Mezőgazdasági nyersanyagok	1970	11,9	2,8	4,2	0,9	5,2
	1980	6,6	4,1	2,6	1,3	6,2
	1987	5,9	5,8	1,9	0,9	4,5
Ércek és fémek	1970	10,9	1,4	5,8	2,0	1,5
	1980	3,9	4,1	2,6	0,6	0,6
	1987	3,3	3,3	1,9	0,3	1,2
Fűtőanyagok	1970	16,6	4,5	8,1	2,6	9,4
	1980	49,4	13,4	18,5	1,6	9,9
	1987	38,9	17,6	25,4	1,0	15,6
Feldolgozott termékek	1970	36,3	57,8	67,5	82,9	69,4
	1980	26,3	51,7	62,0	83,6	67,1
	1987	34,6	45,4	58,1	87,7	57,3

Forrás: United Nations (1990b, 80. o.).

Megjegyzés: A táblázat exportadatai minden kelet-európai szocialista ország exportját felölelik, beleértve a Szovjetuniót is. Az export iránya szerinti bontásban a negyedik oszlop adatai a Szovjetunió importját is tartalmazzák, de a szovjet importadatok külön is szerepelnek az ötödik oszlopban. Az egyes oszlopok adatainak összege nem adja ki a 100 százalékot, mert az összes exportnak egyes, a táblázatban nem szereplő kategóriákon kívüli részeit nem tüntettük fel a táblázatban.

14.4 TÁBLÁZAT

A kelet-európai szocialista országok importstruktúrája, az import származási helye és az árucsoportok szerint

Árucsoport	Év	Főbb árucsoportok százalékos aránya az importban				
		fejlett kapitalista országokból	fejlődő kapitalista országokból	kelet-európai szocialista országokból	Szovjetunióból	ázsiai szocialista országokból
Mindennemű élelmiszer	1970	10,8	42,1	8,7	7,0	22,7
	1980	20,2	51,4	5,5	0,5	27,1
	1987	11,2	37,2	3,8	0,4	25,5
Mezőgazdasági nyersanyagok	1970	7,0	20,6	4,2	9,1	11,8
	1980	3,9	8,7	2,6	4,4	9,5
	1987	4,2	7,1	1,9	3,0	6,6
Ércek és fémek	1970	3,7	9,5	5,8	12,0	8,0
	1980	3,6	6,9	2,6	4,4	11,7
	1987	2,0	5,7	1,9	2,9	10,8
Fűtőanyagok	1970	1,3	2,4	8,1	15,0	0,0
	1980	1,5	22,3	18,5	40,8	0,0
	1987	1,7	15,4	25,4	52,6	2,8
Feldolgozott termékek	1970	76,4	25,0	67,5	42,7	54,8
	1980	69,9	10,3	62,0	32,9	49,9
	1987	79,2	34,2	58,1	25,2	52,0

Forrás: United Nations (1990b, 100. o.).

Megjegyzés: A táblázat importadatai minden kelet-európai ország importját felölelik, beleértve a Szovjetuniót is. Az import származási helye szerinti bontásban a *negyedik* oszlop adatai a szovjet exportadatokat is tartalmazzák, de a szovjet exportadatok külön is szerepelnek az *ötödik* oszlopban. Az egyes oszlopok adatainak összege nem adja ki a 100 százalékot, mert az összes importnak egyes, a táblázatban szereplő kategóriákon kívül eső részeit nem tüntettük fel a táblázatban.

14.5 TÁBLÁZAT

A külkereskedelem intenzitása fő irányok és árucsoportok szerint

Megnevezés	Feldolgozatlan termékek			Feldolgozott termékek		
	szocialista országok	fejlett kapitalista országok	fejlődő kapitalista országok	szocialista országok	fejlett kapitalista országok	fejlődő kapitalista országok
<i>Szocialista országok</i>						
1955	7,43	0,33	0,32	8,60	0,19	0,24
1977	5,08	0,60	0,63	6,75	0,27	0,62
<i>Fejlett kapitalista országok</i>						
1955	0,30	1,11	0,95	0,18	1,10	1,06
1977	0,66	1,07	0,93	0,44	1,09	1,02
<i>Fejlődő kapitalista országok</i>						
1955	0,26	1,04	1,24	0,25	0,81	1,53
1977	0,50	1,03	1,15	0,24	1,00	1,31

Forrás: Nagy András–Pete Péter (1980, 16. o.).

gárháború és a nyílt intervenció megszűnik, továbbra is gyakori a barátságtalan vagy ellenséges gesztus, a belső antikommunista erők támogatásától kezdve a gazdasági kapcsolatok nehezítéséig vagy leállításáig, ideértve a blokád, az embargó, a külkereskedelmi diszkrimináció különböző formáit.

Még az országokénti részletes történeti elemzés sem tudna egyértelmű választ adni arra, mennyiben volt a kapitalista külvilágtól való félelem előidézője a tényleges negatív tapasztalat, illetve mennyiben szolgált e tapasztalat csupán ürügyként a belső politikai küzdelmekben.³ Minden hatalom szívesen hivatkozik a külső veszélyre, ha elnyomó rendszabályokkal akarja féken tartani a nyugtalanságot és elégedetlenséget. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az a helyzet, amit a második világháború utáni években hidegháborúnak neveztek, és ami már a Szovjetunió megszületése óta létezett, kölcsönhatás révén alakult ki, a másik féllel szembeni politikai, katonai és gazdasági akciók és ellenséges hangú megnyilatkozások következményeképpen.

A külvilágot több országsoportra tagolva tekintjük át a helyzetet.

1. *Fejlett kapitalista országok.* A velük folytatott gazdasági kapcsolat minden formája (export és import, hitelműveletek, külföldi szakemberek igénybevétele, tanulmányutak stb.) elsősorban politikai kritériumoknak van alávetve. A klasszikus korszakban, amikor a fentiekben körvonalazott szellem, az „ostromlott vár” gondolata uralkodik, ez szükségképpen együtt jár az elszigetelődés és ezzel együtt az autarkias hajlam erőteljes érvényesülésével. Amíg a Szovjetunió volt az egyedüli szocialista ország, addig ez a hajlam kizárólag magára a Szovjetunióra vonatkozott. Később a Szovjetunió és a vele szövetséges országok együttese hajlott arra, hogy elszigetelődjék a kapitalista világtól; más szóval, az autarkias hajlam blokk szinten mutatkozott. Ezzel együtt járt a blokkon belüli külkereskedelem kiterjesztése.⁴

A gazdasági elzárkózást kiegészíti a tudományos és kulturális elszigetelődés. Gyanakvás bénítja és időnként teljesen elfojtja a Nyugattal fenntartott tudományos, műszaki és kulturális kapcsolatokat. Ilyen körülmények között nemcsak az áru, a pénz és a tőke szabad áramlása válik lehetetlenné, hanem a tapasztalatok és az eszmék áramlása is. Csak kiválasztottak utazhatnak a másik világba. A hivatalos ideológia egyfelől tápot ad ennek az

³ A sztálini terror idején a hatalmon lévők politikai versenytársaikat és ellenfeleiket azzal a hamis váddal rágalmazták, hogy külföldi titkosszolgálatok beszerzett ügynökei; nemcsak kémkednek, hanem belpolitikai tevékenységüket is idegen hatalmak megbízásából és azok javára folytatják.

⁴ Kínában az export/GDP arány a klasszikus szocializmus korszakában öt százalék volt. Amikor Mao halála után sor került a kínai reformerek kifejezésével, a „nyitásra”, az arány rövid idő alatt tíz százalékra nőtt. Ez jelzi, hogy a nyitás előtt érvényesült az autarkias hajlam.

elzárkózásnak, amikor elítéli a „Nyugat előtti hajbókolást”, a kozmopolitizmust. Másfelől a politikai, gazdasági és kulturális elszigetelődés egyúttal meg is könnyíti a hivatalos propaganda dolgát, amikor megakadályozza, hogy az emberek saját tapasztalataik alapján vessék össze a szocializmus és a kapitalizmus tényleges helyzetét, előnyeit és hátrányait.

2. *Fejlődő kapitalista országok.* A fentiek részben érvényesek a kapcsolatoknak erre a szférájára is. Ehhez még annyit érdemes hozzátenni, hogy a szocialista országok kormányai (akárcsak a fejlett tőkés országok kormányai) erősen mérlegelik külpolitikai szempontjaikat ezekben a kapcsolatokban is. Gazdaságilag kedvezőtlen ügyletekre is készek azokkal a fejlődő országokkal, amelyeknek politikai vagy katonai célból támogatást kívánnak nyújtani, és megfordítva, elzárkóznak gazdaságilag előnyös lehetőségektől, ha a politikai és a katonai kapcsolatot nem szorgalmazzák.

3. *Szövetséges szocialista országok.* Itt csupán néhány előzetes megjegyzést teszünk az egymással szövetséges szocialista országok gazdasági kapcsolatainak politikai hátteréről. Egyfelől a hivatalos megnyilatkozások hangsúlyozzák, hogy itt szolidaritásról és egymás segítségéről van szó. Másfelől viszont mindegyik kormány képviselője igyekszik minél inkább azt az álláspontot érvényre juttatni, amelyet saját országa politikai és gazdasági érdekének vél. Emellett egyéb bel- és külpolitikai szempontok is fontos szerepet játszanak a szövetséges országokkal fennálló gazdasági kapcsolatok alakításában.

4. *Más szocialista országok.* Különböző időszakokban egyes szocialista országok között konfliktusok törnek ki, például a Szovjetunió, valamint a vele szövetséges kelet-európai országok és Jugoszlávia szakítása, később Kína és a Szovjetunió, majd Vietnam és Kína vitái. Kieleződött viszonyok között mindegyik ország kormányzata alárendeli a vele konfliktusban álló másik szocialista országgal fennálló gazdasági kapcsolatait kül- és belpolitikai céljainak. Ha szükségesnek véli, leépíti a kapcsolatot, embargót rendel el, visszahívja szakértőit vagy más retorziókat alkalmaz.⁵

Foglaljuk össze az elmondottakat! Az állam kül- és belpolitikája minden rendszerben hatást gyakorol a külgazdasági kapcsolatokra. Ami a szocialista országok esetében rendszerspecifikus, az a politikai megfontolások igen nagy súlya. Ezek alkotják a külgazdaság szabályozásának elsődleges kritériumát, és csupán ennek alárendelve érvényesülhetnek a szűkebben vett gazdasági szempontok. A politikai megfontolások elsődleges szerepét jól tükrözi a 14.1 táblázat, amelyből kitűnik, hogy azoknak az orszá-

⁵ Figyelemre méltó, milyen csekély a két óriási szocialista ország, a Szovjetunió és Kína egymás közti külkereskedelme. A Szovjetunió összes exportjának 1,5 százaléka, importjának 1,4 százaléka bonyolódik Kínával, míg Kína esetében 4, illetve 3,3 százalék a szovjet export, illetve import részaránya. R. E. Feinberg–J. Echeverri-Gent–F. Müller (1990, 232–233. o.).

goknak az együttese, amelyek 1958-ban szocialistának minősültek, 1938-ban csupán exportjuk 11 százalékát helyezték el egymás piacain, míg két évtizeddel később ez az arány 69,8 százalékra nőtt. Nyilvánvaló, hogy ezt a mélyreható fordulatot nem a gazdasági körülményeik okozták, hanem a bel- és külpolitikai helyzetükben bekövetkezett fordulat.

14.2 A külgazdasági kapcsolatok intézményi rendszere

Rátérünk a külgazdasági kapcsolatok egy-egy országon belül működő intézményi rendszerének leírására. Kezdjük a külkereskedelem intézményeivel. A klasszikus szocializmus hivatalosan deklarált elve, hogy mindennemű külkereskedelmi tevékenység az állam monopóliuma. Közéleti vizsgálata szorul, milyen szervezeti formákban érvényesül ez a monopólium.

Kiindulópontként egy állami termelővállalatot vizsgálunk meg, amely egyebek között importált anyagokat is használ, továbbá termékeinek egy részét export céljaira állítja elő, és ennél fogva kapcsolata van a külfölddel mind az input, mind az output oldalán. A klasszikus rendszerben szigorú tilalmak akadályozzák meg abban, hogy közvetlen kapcsolatba lépjen a külföldi partnerekkel. Kizárólag az erre szakosított szervezetek, a legtöbb országban külkereskedelmi vállalatok jogosultak arra, hogy import- és exportügyleteket bonyolítsanak, és a külföldi partnerekkel kapcsolatokat tartsanak fenn.⁶ Az értékesítési vagy a beszerzési piac megválasztása, az árak, a szállítási feltételek és a határidők feletti alku, általában a külkereskedelmi ügylet valamennyi rész döntése egyértelműen a külkereskedelmi vállalatra hárul; a termelővállalatnak nincs joga beleszólni ezekbe a kérdésekbe, még ha végső soron az ő tevékenységét fogják is érinteni. A jogkörök elhatárolása eleve létrehozza a hazai termelés elszakadását a külpiactól.

A külkereskedelmi vállalatoknak rendszerint egyértelműen meghatározott profiljuk van, például egyetlen termék vagy termékcsoporthoz külkereskedelmére specializálódnak, vagy egy termelőszektor valamennyi külkereskedelmi ügyletét bonyolítják. Egyik-másik kizárólag exporttal vagy kizárólag importtal foglalkozik. Bárhogy is szabták meg azonban tevékenységük körét, a maguk területén monopolisták. Jogi értelemben a külkereskedelmi szervezetek vállalatként működnek. Mivel azonban teljes felelősséggel tartoznak egy meghatározott termékkör exportjért és/vagy importjért, számos hatósági jogkörrel rendelkeznek. A külkereskedelmi vállalat

⁶ A szakirodalomban többnyire a külkereskedelmi szervezet kifejezés terjedt el. A jelen könyv megkülönbözteti a klasszikus rendszer vállalatát a jogi formáját tekintve nem vállalati formában működő költségvetési intézménytől [→5.3, 5.4]. E definíciók értelmében a klasszikus szocializmus külkereskedelmi szervezeteit vállalatnak kell minősíteni. Ezért a könyv ezt a kifejezést alkalmazza.

latok összessége sokkal inkább tekinthető a bürokrácia egy ágának, mintsem igazi vállalatok csoportjának.

A termelő- és a külkereskedelmi vállalat döntési körének elhatárolása még világosabbá válik, ha az árakat vizsgáljuk. Az az ár, amelyet a külkereskedelmi vállalat fizet a külföldi eladónak az importért, illetve amit kap a külföldi vevőtől az exportért, teljesen el van választva attól az ártól, amelyet a belföldi termelő fizet a külkereskedelmi vállalatnak, illetve amit attól kap. A hazai árakat rendszerint hosszú időre befagyasztják, s még ha időről időre módosítják is őket, a változások számottevő részének nincs köze az export- vagy az importárakban bekövetkezett változásokhoz. Előfordul ugyan, hogy valamely hazai termék árának emelését éppen a szóban forgó importból származó termék világszertei áremelkedésével indokolják. De megtörténhet az ellenkezője is: a hazai árat változatlanul hagyják az importár emelkedése ellenére is, s ezt a hivatalos propaganda a központi árszabályozás előnyeként mutatja be. Ez utóbbi érvelés szerint nagy vívmány, hogy a hazai árrendszer stabilitását nem zavarják meg a kapitalista piac szeszélyes áringadozásai.

A hazai ár elszakadása a külföldi piacon kapott vagy fizetett export-, illetve importártól szorosan összefügg azzal, hogy nincsen egyöntetű devizaárfolyam a hazai és egy-egy külföldi pénznem közti átváltásra. Névlegesen ugyan megállapítják egy-egy külföldi pénznem hivatalos árfolyamát, ami azt a benyomást keltheti, mintha az egyöntetűen érvényesülne. Valójában azonban különböző (egynél nagyobb vagy kisebb) szorzószámokkal szorozzák meg a devizaárfolyamot. E szorzószámok nagysága országonként, periódusonként eltérő, de minden országban és minden periódusban erősen szóródnak külföldi piacok és termékek szerint.

A külkereskedelmi ügyletben ténylegesen érvényre jutó átváltásra további hatást gyakorolnak az adók és támogatások. A külföldi piacon kapott vagy fizetett ár és a hazai ár közé az adók, a vámok, az adó- és a vámkedvezmények, az alkalmi és állandó támogatások bonyolult szövevénye ékeződik be.⁷ Végeredményben megállapíthatatlan, hogy például egy rubel hány dollárt ér. Lehet, hogy az egyik exportügyletben a dollárhozam kitermelésének hazai költsége 30 kopek volt, míg a másikban 4 rubel. Másodrendű, pénzügytechnikai kérdés, hogy konkrétan mi okozta példánkban e kétféle átváltási kulcs közti eltérést: az, hogy eltérő devizaárfolyam-szorzószámokat, vagy az, hogy eltérő pozitív vagy negatív adókulcsokat alkalmaztak, vagy esetleg mindkettőt. A lényeg a hazai ár szinte teljes elszakadása a külkereskedelmi forgalom tárgyát képező termék külföldi áráról.⁸

⁷ Nem tárgyaljuk külön a vámrendszert, mert nincs számottevő önálló szerepe. Ez az egyik pénzügyi híd, amely a termék ára és költsége közé épül, a többi híd (adó és támogatás) mellé.

⁸ Egyébként, még ha szorosabb lenne is a kapcsolat a külső és a belföldi árak között, az állami vállalat, mivel az árérzékenysége mindenképpen gyenge, amúgy sem reagálna erőteljesen a külső árváltozásokra.

Az elszakadás nemcsak következménye az adók és támogatások bonyolult hálózatának, hanem egyúttal egyik okozója is. Folytassuk az előbbi példát! Tegyük fel, hogy egy anyag importára megnőtt, és a külkereskedelmi vállalat kezdeményezésére az árhatóság felemelte az anyag belföldi árát. Ez növeli a felhasználó vállalat termelési költségeit. Ilyenkor a termelővállalat jogosultnak érzi, hogy kompenzálják a veszteségért, amelyről elmondhatja, hogy nem az ő hibájából következett be. Igénybe veszik a költségvetési korlát puhításának valamely eszközét, például megengedik a költségnövekmény áthárítását, azaz a vállalat eladási árának emelését, vagy más módon húzzák ki a pénzügyi bajból.

A most bemutatott helyzet magyarázza, miért nem alkalmazható eredményesen a devizaárfolyam-politika. Kapitalista piaci gazdaságban a kormányzat elsősorban a devizaárfolyamok befolyásolása vagy egyes országokban központi szabályozása révén igyekszik hatni a külkereskedelmi és fizetési mérleg alakulására. Ha az adósságállományt túlzottnak tartja, akkor a szokványos intézkedés a hazai pénznem leértékelése. Ennek hatására előbb-utóbb csökken az import, és nő az export. A klasszikus szocialista gazdaságban ez az eszköz nem működik a gyenge költség- és árérzékenység következtében. Bármilyen irányban módosuljon is a devizaárfolyam, hatását felfogja a sokféle adó és támogatás szövedéke és a költségvetési korlát puhasága. Ha a klasszikus rendszer gazdasági irányítása úgy dönt, hogy egy adott piacon csökkenteni akarja az importot és növelni az exportot, akkor ezt a direkt bürokratikus szabályozás eszközeivel teszi – és csak így teheti. Drasztikusan csökkenti az importkereteket, és erőlteti az exportot, minden addiginál erőteljesebben visszaszorítva a hazai keresletet mind a fogyasztási cikkek, mind pedig a közbenső termékek iránt.⁹ A kereskedelmi és fizetési mérlegek manipulálása, ha egyáltalán sikerrel jár, csak bürokratikus úton valósítható meg.

A devizaárfolyamok kapcsán már szóba kerültek a külfölddel fenntartott pénzügyi kapcsolatok. Most vegyük ezeket közelebről szemügyre! A klasszikus szocializmusban a valuta nem konvertibilis, azaz a belföldi pénz nem váltható át szabadon külföldi valutára. Kötött devizagazdálkodás érvényesül; a külföldi valuta birtokosa köteles eladni azt a monobanknak.¹⁰ Minden átváltás a központi szervek által kötelezően előírt árfolyamokon történik.

A devizagazdálkodás irányítója a központi bank. Egyes feladatköröket átad egyik vagy másik, formailag különálló intézménynek, például a külkereskedelem finanszírozását az állami külkereskedelmi banknak, a turisztaforgalom devizaügyleteit a lakossági hitelforgalmat bonyolító banknak.

⁹ Szemléletes példája ennek az 1980-as évek román külkereskedelmi politikája.

¹⁰ Magánszemélyek csak szigorú korlátok között, külön engedélyek alapján vásárolhatnak konvertibilis valutát. Ez a lehetőség a fontos privilégiumok közé tartozik, amelyekkel meghatározott egyéneket, illetve csoportokat jutalmaznak.

Ezek azonban valójában a „monobank” ágazatai [→8.1]. Ebben az értelemben a külfölddel való mindennemű pénzügyi kapcsolat szigorúan centralizált. A külkereskedelmi vállalatok létezése és minden külkereskedelmi tevékenységre kiterjedő monopóliumuk alkotják az első szigetelő réteget a hazai termelés és a külföld között. Ezt azután még egy második szigetelő réteg veszi körül. Még a külkereskedelmi apparátusnak sincs önálló rendelkezési joga a külkereskedelmi vállalatok pénzügyi kapcsolatai felett, mert minden pénzügyi tranzakciót a tőle szervezetenként elkülönült, nagy hatalmú monobankrendszer végez, illetve minden ilyen ügylethez e bankrendszer engedélye kell. Ez az apparátus, még ha banknak nevezik is, valójában nem üzleti szolgáltatásokat végző igazi bank, hanem a bürokrácia devizahatósága.

Már az elmondottak is jelzik, hogy a klasszikus szocialista gazdaság kül-gazdasági tevékenységét nem piaci, hanem bürokratikus koordináció szabályozza. A hivatalos elképzelés szerint a külkereskedelmi és a nemzetközi pénzügyi szektor helyzete legyen hasonló a többi szektoréhoz, működjék a tervezésnek és a bürokratikus szabályozásnak ugyanazon elvei alapján és ugyanazon módszerek igénybevételével, mint ahogyan a termelés szektora [→7]. A külkereskedelem és a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok tervszámait alkotják a terv egyik fejezetét; megvalósításukat a külkereskedelmi vállalatoknak, továbbá az exportban és importban termelőként és felhasználóként részt vevő többi vállalatnak, valamint a bankrendszernek adott utasításokkal kell kikényszeríteni. A valóságban azonban ellentmondásos helyzet keletkezik. A külkereskedelmi szférára egyfelől rányomja bélyegét a bürokratikus koordináció, s ennyiben a valóságban is hasonlatos a többi szférához. Másfelől ez a szféra mégiscsak „kilóg a sorból”. Láttuk, hogy a piac kiiktatása és a teljes ráhagyatkozás a bürokratikus koordinációra milyen sokféle problémával jár együtt még a zárt gazdaság feltételezése mellett is. Ellentmondásos jellege azonban még inkább kiütöközik ebben a szférában, ahol az események menete nagymértékben függ a külföldi partnertől. A külföldi vevő, eladó és bank nem köteles teljesíteni a hazai tervhivatal vagy minisztérium utasítását, és nem lehet bíróság elé állítani, ha megsérti a tervfegyelmet. Érthető, hogy ilyen körülmények között olyan intézményi rendszer alakul ki, amely több rétegben, mesterségesen elszigetelt a külföldi piacot a hazai termeléstől. Teszi ezt legalábbis két okból: egyrészt az előző alfejezetben kifejtett politikai megfontolások miatt, másrészt pedig azért, hogy a parancsgazdaság belső rendjét megvédje a külvilág okozta zavaroktól.

A rendszer semmilyen területén sem érvényesül tökéletes hierarchia [→6.3], minden alárendeltnek több felettes szerve van. A külkereskedelemben különösen szembetűnő a bürokrácia különböző ágainak egymást átfedő, sokszor egymásnak ellentmondó beavatkozása. A felelősség elsősorban a külkereskedelmi minisztériumra hárul, de szava van a pártappa-

rátusnak, a külügyminisztériumnak, a külföldi kapcsolatokat ellenőrző rendőri és katonai szerveknek, a devizahatóságoknak, a termelést irányító minisztériumoknak, az adó-, a vám- és az árszabályozás szerveinek. A legügyesebb vállalati vezetők megtanulják, hogyan kell manőverezni e sok hatóság között, például megnyerni támogatónak az egyiket, ha nehézségek merülnek fel a másikkal kapcsolatban. Egy-egy döntést sokszor az ügyben illetékes szervek között folytatott hosszas tárgyalások előznek meg. Nagyobb szerephez jut az az alku, ami a bürokrácián belül folyik, mint az, ami a külföldi vevővel, eladóval vagy bankkal megy végbe. A döntés-előkészítés bonyolultsága és hosszadalmassága hozzájárul a külfölddel folytatott kereskedelmi és hitelezési tevékenység merevségéhez. Mind a termelő, mind a külkereskedelmi vállalat számára fontosabb, hogy a tranzakció elnyerje a felsőbb szervek elismerését, mint az, hogy a külföldi vevő elégedett legyen, és hogy az export- vagy importügylet minél nagyobb anyagi hasznot hozzon. A termelési szektort semmi sem kényszeríti rá, sőt nem is ösztönzi semmi sem arra, hogy rugalmasan és gyorsan alkalmazkodjék a külföldi piacok helyzetéhez. A külkereskedelem a gazdálkodásnak olyan szférája, amely különlegesen finom, gyors, árnyalatokban is pontos alkalmazkodást igényel. Kizárólag az árakra érzékenyen reagáló piaci koordináció képes erre. A bürokratikus direkt szabályozás lomha és nehézkes eszköztára képtelen ellátni ezt a finomhangolást.

A beépített ütközők és szigetelések ellenére is hatást gyakorolnak a külpiacokon végbemenő, nem tervezhető változások a belső gazdálkodásra, s nemegyszer felborítják a terveket, akadályozzák azok végrehajtását. Végül is nem hagyható figyelmen kívül, vajon kész-e a külföldi vevő eladni a behozni kívánt, illetve megvenni az eladásra szánt terméket, kész-e a külföldi partner hitelt nyújtani. Végbemegy tehát bizonyos fokú alkalmazkodás a külső piacokhoz, de nagy késleltetéssel és sokféle veszteség árán.

14.3 A kapitalista kapcsolat – importéhség, exportaverzió és eladósodási hajlam

Két párhuzamos alfejezet következik: előbb a kapitalista, majd a szocialista országokkal folyó külkereskedelem és pénzügyi kapcsolatok körében írjuk le a résztvevők magatartását és a gazdasági tendenciákat. Ami mármint a kapitalista országokkal fennálló kapcsolatok elemzését illeti, területi korlátok miatt a tárgyalást leszűkítjük, illetve egyszerűsítéseket vezetünk be.

Kizárólag azokkal az ügyletekkel foglalkozunk, amelyeket a más valuta szabadon átváltható konvertibilis (népszerű kifejezéssel: kemény) valuta fizetése ellenében bonyolítanak le. A jelen alfejezetben az egyszerűség kedvéért szinonimaként használjuk a „konvertibilis (vagy kemény) va-

lutáért folytatott kereskedelem” és „kapitalista országokkal folytatott kereskedelem” kifejezéseket.¹¹

Tulajdonképpen nem indokolt egyetlen aggregátumban összesíteni a kapitalista országokkal folytatott kereskedelmet, mivel a korábban tárgyalt politikai megkülönböztetések, valamint a partner kapitalista ország gazdasági fejlettsége és az ezzel szorosan együtt haladó technikai színvonala is szerepet játszanak. Minden importőr jól érzékeli a különbséget például az olyan gépek között, amelyeket magasan fejlett vagy elmaradottabb kapitalista ország gyártott. Hasonlóan érzékeli az exportőr is az eltérést azokban az igényekben, amelyeket az általa felkínált termék iránt mutat a fejlettebb vagy a kevésbé fejlett ország. A terjedelem korlátai miatt csupán néhány helyen utalunk ezekre a megkülönböztetésekre.

1. *Import.* A beruházási éhség [$\rightarrow 9.1$] és a halmozási tendencia [$\rightarrow 11.5, 12.7$] szerves alkotóeleme az importéhség, különösen pedig a fejlett kapitalista országokból behozható termékek iránti éhség.¹²

Mindazok, akik beruházásra éhesek, a felső vezetéstől lefelé a műhelyfőnökhöz, elsősorban kiváló minőségű, korszerű gépekhez és más felszerelésekhez szeretnének hozzájutni. Jó érveket szolgáltatnak az ilyen igénylésekhez azok a mérnökök, akik figyelemmel kísérik a külföldi irodalmat vagy tanulmányúton meglátogattak modern üzemeket. A szakmai becsvágy, a modernizálásra való törekvés, a megbízható, ritkán meghibásodó géppark nyújtotta nyugodtabb üzemmenet óhajta egyaránt a fejlett kapitalista országokból behozható korszerű gépek és felszerelések iránti igényt erősíti. Ezt a tendenciát illusztrálja a 14.6 táblázat, amelyből kiderül: a kisebb európai szocialista országok a fejlett kapitalista országokból több mint háromszor annyi, a Szovjetunió pedig több mint hússzor annyi beruházási jószágot importál, mint amennyit oda exportálni képes.

Importra készlet a krónikus hiány is. Mind a termelési inputok, mind a fogyasztási cikkek körében kialakult a hiány szokásos, normális intenzitása. Ha egyik-másik termékből a normálisnál nagyobb hiány mutatkozik, akkor a leginkább kézenfekvő, leggyorsabban beszerezhető helyettesítő a

¹¹ Valójában ezek több okból nem pontosan azonos kört átfogó kategóriák. Például, a szocialista és a kapitalista országok közti forgalomban előfordulnak barterügyletek, amelyekben a pénzbeli fizetés megkerülésével egy áruszállítmányt közvetlenül egy másik áruszállítmánnyal ellentételeznek; a szocialista országok egymás közti külkereskedelmük egy részét konvertibilis valutában számolják el. Az átfedés mindazonáltal elég nagy. A jelen alfejezetben tárgyalásra kerülő tendenciák bemutatását nem zavarja, ha a fenti fogalmi eltérésektől eltekintünk.

¹² Ha differenciált termékekről van szó, akkor elsősorban a fejlett országokból behozott termék iránt mutatkozik importéhség, a várható magasabb technikai színvonal és megbízhatóbb minőség miatt. Élelmiszerek, nyersanyagok, általában szabványosított termékek esetén már nem jelentkezik élesen ez a megkülönböztetés. Számos mezőgazdasági termék és nyersanyag fő szállítói egyébként is a fejlődő országok.

14.6 TÁBLÁZAT

Beruházási javak kelet–nyugati kereskedelme

Ország	OECD-országok ^a export/import arányai szocialista országokkal			
	1971–1975	1976–1980	1981–1985	1986–1987
Bulgária	9,5	7,3	13,2	17,8
Csehszlovákia	2,5	2,9	2,5	3,3
Kelet-Németország ^b	1,5	1,6	1,6	2,0
Lengyelország	6,1	3,7	2,3	2,8
Magyarország	5,4	4,5	3,7	3,9
Románia	7,8	5,1	1,5	1,4
Kelet-Európa összesen ^c	4,3	3,5	2,7	3,2
Szovjetunió	13,4	20,3	28,5	20,2

Forrás: United Nations (1989, 76–78. o.).

^a A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organization for Economic Co-operation and Development, OECD) 1960-ban alakult. Jelenleg 24 fejlett kapitalista ország tagja: 19 európai ország, valamint Ausztrália, az Egyesült Államok, Japán, Új-Zéland és Kanada.

^b A Kelet- és Nyugat-Németország közötti kereskedelem adatai nélkül.

^c Az Európai Gazdasági Bizottság (ECE) titkársága által számított, 1985-ös dollárral súlyozott regionális aggregátum.

kapitalista országból származó import.¹³ A tervezők (vagy sürgős esetben a vállalati vezetők) ilyenkor nem azt mérlegelik, vajon nyereséggel jár-e a hazai termelés pótlása importtal. A folyamat nem az árak és költségek jelzései alapján megy végbe, hanem nem ár jellegű jelzések reakciójaképpen.¹⁴

Természetesen a legfelsőbb politikai és gazdasági szervek, a párt politikai bizottsága, a miniszterelnök, a központi bank elnöke nem különböz az import összes költsége, illetve végső soron a külkereskedelmi és fizetési mérleg egyenlege iránt, sőt ezt tekinti egyik legnagyobb gondjának. Amiképpen azonban ez más választási problémákkal kapcsolatban is történik (lásd a fogyasztás és felhalmozás arányairól korábban írottakat [→9.3]), ebben az esetben sem tudja saját gondjait decentralizálni, a hierarchia alsóbb szintjeihez és végső soron a termelővállalatokhoz delegálni. A piramis csúcsán lévőtől eltekintve mindenki más abban érdekelt, hogy minél több legyen a kapitalista

¹³ A Szovjetunió például terméseredményeitől függően importált óriási mennyiségben gabonát és néhány más élelmiszert.

¹⁴ Több szocialista országban előírják külkereskedelmi gazdaságossági számítások végzését annak tisztázására, kifizetődő-e a hazai termelés helyettesítése importtal, illetve a hazai termelés bővítése export céljára. E számításoknak azonban nincs számottevő hatása a döntésekre. Gyakran úgy manipulálják őket, hogy igazolják az amúgy is meghozott döntést.

A magyar közgazdasági irodalomban már igen korán felvetődött a külkereskedelmi gazdaságosságának problémája. A vita első hullámában a következő művek keltettek nagy visszhangot: Balázs Sándor (1957), Liska Tibor–Máriás Antal (1954), Máriás Antal–Nagy András (1956).

import, és nincs semmilyen belső készletelés a kereslet önkéntes korlátozására. Ez a helyzet elkerülhetetlenné teszi az import direkt szabályozását: szigorú importkeretek megszabását, továbbá azt a gyakorlatot, hogy minden egyes ügyletet külön engedélyekhez kössenek. Kölcsönhatás érvényesül: az importéhség egyike azoknak a tényezőknek, amelyek szülik a bürokratikus szabályozást, és a bürokratikus szabályozás erősíti az importéhséget, hiszen a tervalku során minden felhasználó a keretek feltornászására törekszik, s igyekszik készleteket felhalmozni a kapitalista piacról importált termékekből.¹⁵

2. *Export.* Itt éppen ellenkező előjelű magatartás tapasztalható. Miközben a kapitalista import iránti éhség spontán jelentkezik a hierarchia minden szintjén, nem mutatkozik önkéntes lelkesedés a kapitalista piacra irányuló export iránt.¹⁶ Miért kelljen a külföldi vevővel bajlódni, amikor idehaza kényelmet biztosít az eladók piaca, s a termékéért sorban álló vevő készségesen alkalmazkodik az eladóhoz? Minél fejlettebb ország piacáról van szó, annál igényesebb lesz az ottani importőr a minőség és a szállítási határidők dolgában.¹⁷ A kapitalista gazdaságban a riválisaival versenyző magánvállalat örül annak, ha külföldi piacot talál. Ezzel szemben a klasszikus szocializmus állami vállalata húzódozik a kapitalista piacra történő exporttól, *exportaverziót* tanúsít, amit a felső szerveknek adminisztratív kényszerrel kell leküzdeniük. Kialakul az export erőltetésének gyakorlata. Az exportfeladat teljesítése egyike a terv kötelező utasításainak, sőt a tervutasítások rangsorában a leginkább kiemelt teendők közé tartozik.

Amikor egy szocialista ország külkereskedelmi vállalata belép a kapitalista piacra, akkor vevők piacán találja magát. Szemébe ötlik az árukínálat gazdagsága, változatossága, ami fokozza az importéhséget. Ugyanakkor exportörként nem tud versenyezni a szóban forgó piacon megjelenő belföldi és külföldi kapitalista vállalatokkal minőségben, korszerűségben és a szállítás megbízhatóságában.¹⁸ Egy gazdasági rendszernek nem lehet

¹⁵ Elsősorban az itt elmondottak magyarázzák az import korlátozását, nem pedig a szocialista ország hazai iparának protekcionista védelme. A hazai termelőt eléggé védi az eladók piacának rezsimje.

¹⁶ Még a leginkább elszigetelt országban, Albániában is Enver Hodzsának, a hosszú ideig hatalmon volt vezetőnek a következőképpen kellett megdorgálnia az embereit: „A jelen helyzetben keményen vissza kell verni azt a tendenciát, hogy mindent külföldről várjunk. Kötélenségünk minden lehetőséget, minden erőforrást kihasználni, saját kapacitásunkra támaszkodva, és kikényszeríteni a lehető legtöbb berendezés, alkatrész és gép hazai gyártását, és ezáltal csökkenteni importjukat. Továbbá minden területre kiterjedő intézkedéseket kell hozni az export növelése, a kivitelre kerülő termékek körének szélesítése és minőségüknek javítása érdekében. Mindenki számára világossá kell tenni, hogy ahhoz, hogy importálni tudjunk, exportra van szükség.” E. Hodzsa (1975, 10. o.).

¹⁷ M. Mejstrik (1984, 75. o.) a csehszlovák termékek jellemzőinek vizsgálata alapján megállapítja, hogy azoknak csak mintegy két százaléka felelt meg a műszaki világszínvonalnak az 1970-es évek végén.

¹⁸ A nehézségeket fokozhatja a kapitalista ország elzárkózása, amit általános protekcionista célok és/vagy politikai diszkrimináció érdekében valósít meg.

merőben kétféle arca, az egyik, amit a belföld, az eladók piaca és a másik, amit a külföld, a vevők piaca felé mutat. Ha idehaza eladók piaca uralkodik, akkor hozzászokik ahhoz, hogy ő diktál a vevőnek, és fittyet hány a minőségi igényeknek.¹⁹ Ez a fajta ellanygulás, nemtörődomség óhatatlanul érezteti hatását az exportra történő termelésben is. Amíg hiányoznak az ország belső gazdaságából azok az ösztönzők, amelyek a minőség javítására, technikai fejlesztésre, gyors és megbízható szállításra, a vevő igényeihez való alkalmazkodásra készítetnek, addig mindig súlyos nehézségekbe fog ütközni a kemény valutáért folytatott export.

Az egyedüli eszköz, amellyel a termékek vonzerejét ilyen körülmények között növelni lehet, az árengedmény, végletes esetben a dömping. Sok gyengébb minőségű jószágot el lehet adni konvertibilis valutáért, ha az árat kellőképpen leszállítják. Ezt sokszor meg is teszik, noha ez nem válik nyilvánvalóvá a külföldi vevő számára. Az exportkínálat sajátos negatív ár rugalmassága alakul ki. Mivel az import ellentételezéséhez adott összegű devizát akar a szocialista ország megszerezni, az exportterv megszabásában a következő összefüggés érvényesül: ha az elérhető exportár alacsonyabb, akkor nagyobb volument kell exportálni, de ha az ár magasabb, akkor viszont elegendő kisebb volumenű export.²⁰ Az ármeghatározási folyamat áttekintését egyébként is szinte lehetetlenné teszi az adók, vámok és támogatások már említett bonyolult szövevénye. A lakosságnak, sőt rendszerint a gazdasági vezetésnek fogalma sincs arról, milyen hazai áldozatba kerül egy dollár vagy font megszerzése. Nem tudják, mennyivel olcsóbban kótyavetyélik el a terméket a külföldi versenytársak eladási áraihoz képest, és azt sem tudják, mennyi hazai inputba került az előállításuk.

Az import és az export ügyeiben tevékenykedő emberek érdekeltsége, társadalmi környezete és magatartása jórészt megmagyarázza azokat a gazdasági tendenciákat, amelyeket a 14.3 és 14.4 táblázatok mutattak be.²¹

3. *Kereskedelmi és fizetési mérleg.* Mint láttuk, a gazdasági bürokrácia minden szinten, beleértve a termelővállalat vezetését, érdekelt abban, hogy minél többet importáljon a kapitalista piacról. Megismerkedtünk az ellentétes oldallal is: milyen nehézségekkel találja magát szemben a szocialista ország,

¹⁹ Fel szokták hozni ellenpéldaként a fegyverexportot, amely sikeres a konvertibilis piacon is. Csak hogy ez nem tekinthető a fenti gondolatmenet cáfolatának. A fegyverek értékesítése belföldön sem az eladók piacán megy végbe: a vevő, a hadsereg elég hatalommal rendelkezik ahhoz, hogy kikényszerítse a vevők piacának rezsimjét, annak összes minőségi követelményével együtt. Lásd erről C. Davis (1990) tanulmányát.

²⁰ A dömpingről és a negatív kínálati rugalmasságról lásd F. D. Holzman (1976), (1983) és J. Winiecki (1984).

²¹ Csak néhány figyelemre méltó tendenciát emelünk ki. A szocialista országok exportjában csökken a gépek és nő a fűtőanyag részaránya. Ehhez hozzá kell tenni: a gépexporton belül dominál a szocialista országok egymás közti kereskedelme. Aránylag csekély a kapitalista országok, különösen pedig a fejlett kapitalista országok által vásárolt, szocialista országból származó gép.

amikor a kapitalista piacra akar exportálni.²² A végeredmény kézenfekvő: erős hajlandóság arra, hogy az importkiadás felülmúlja az exportbevételt.

Rendszerint nem megengedett a közvetlen tőkeimport, vagyis az, hogy kapitalista vállalatok üzleti befektetéseket végezzenek a szocialista országban. Ez logikusan következik a fejezet elején ismertetett, politikailag motivált elzárkózásból. Így tehát a negatív külkereskedelmi egyenleg kizárólag hitelekkel fedezhető, amelyeket az exportáló kapitalista vállalatok, valamint bankok nyújtanak, egyes esetekben kormánygaranciák mellett. A kapitalista országokkal való kapcsolatokban tehát kialakul az *eladósodási hajlam*.

A klasszikus szocializmus irányító szervei ambivalens magatartást tanúsítanak. Egyfelől nehéz ellenállni a kísértésnek, hiszen nagy nyomás nehezedik rájuk az import növelésére, és csábító az a lehetőség, hogy számos probléma rövid távon egy csapásra megoldható kemény valutában felvett hitellel. Másfelől a 14.1 alfejezetben tárgyalt politikai szempontok élesen ellene szólnak az eladósodásnak, amely együtt jár a függés veszélyének talán eltúlzott, de azért nem alaptalan érzetével. Országonként és történeti periódusonként eltérő, hogy e két ellentmondó hatás közül melyik milyen erővel kerekedik felül.²³

Még ahol energikusan ellent is állnak a hitelfelvétel csábításának, ott is igen erőteljes szerepet játszanak a fizetési mérleggel kapcsolatos megfontolások a gazdasági irányításban. Az eladósodott országot a folyamatos adósságszolgálat (az esedékes kamatok és törlesztések kifizetésének kötelezettsége), valamint az adósságállomány csökkentését előirányzó elhatározások kényszerítik arra, hogy javítsa fizetési mérlegét. S amelyik ország nem is adósodott el, ott is rendszerint szeretnének keményvaluta-tartalékokat gyűjteni.

Gondolatmenetünk alapján érthetővé válik, hogy a klasszikus szocialista rendszer a külkereskedelmi és a fizetési mérleg javítása érdekében miért folyamodik állandóan az importhelyettesítés eszközhöz ahelyett, hogy sikeresen kibontakoztatná az exportot. Az import helyettesítése bürokratikus úton elrendelhető. Rövid távon egyszerűen meg kell tiltani bizonyos importügyleteket, és elő kell írni meghatározott hazai gyártmányok felhasználását. Hosszú távon pedig, megint csak adminisztratív módon, elő kell írni olyan hazai beruházások megvalósítását, amelyek a jövőben importot pótolnak. Ráadásul ez jól összhangban van az elszigetelődés politikai céljaival, az autarkia stratégiájával. Ezzel szemben a ke-

²² Számos kapitalista országban a termékek exportjából származó bevételnek számottevő kiegészítője a turizmus. A klasszikus szocialista rendszerben ezt a lehetőséget igen szűkre korlátozza az elszigetelődés politikája. Az elhanyagolt szolgáltatási szektor sem tud számottevően hozzájárulni az exportteljesítményhez.

²³ A külföldi adósságállományról a 23.7 táblázat mutat be adatokat.

mény valutáért értékesített export sikerét nem lehet utasításokkal elérni. Ezt a direkt bürokratikus szabályozás legfeljebb erőltetni tudja, és a siker kétséges.

Az export erőltetése egyébként elvezet a krónikus hiánygazdaságot létrehozó ördögi körök egyikéhez. A hazai hiányok és feszültségek importéhséget gerjesztenek. Az import ellentételezése érdekében (és az import következtében felgyűlő adósságok kifizetése érdekében) mindenáron minél több kemény valutát kell szerezni. Amint arra már a korábbiak rámutattak, igen sok az olyan áru, amelyre kellő árengedmény esetén végül is lehet találni vevőt. Ebben a helyzetben a külkereskedelmi szektor kereslete szinte kielégíthetetlen a kapitalista piacra exportálható termékek iránt. A külkereskedelem, amely a hazai piacon ezen áruk vevőjeként lép fel, gyakorlatilag érzéketlen hazai költségeikkel és árakkal szemben. Bármekkora is a hazai költség és ár, a különbözet a hazai és a külföldi ár között a költségvetési korlát valamelyik puhítási módszerével áthidalható. Ezek alapján érthető, hogy a szinte kielégíthetetlen exportigény egyike a legfontosabb erőknak, amelyek a krónikus makroszintű túlkeresletet létrehozák [→12.7]. A kapitalista piacra történő export erőltetése a krónikus hiány egyik gerjesztőjévé válik.

14.4 A szocialista kapcsolat – árukapcsolás, exportpreferencia és törekvés nullaegyenlegre

Import és export. Először is meg kell ismerkedni a kemény és puha javak közötti megkülönböztetéssel. A „keménység” vagy „puhaság” nem a szóban forgó jószág állandó és általános tulajdonsága, hanem mindig csak meghatározott időszakban érvényesülő vonás, mégpedig két ország konkrét kapcsolatában. Mindkét ország mindenkori helyzetétől függ, hogy a tárgyalásaikon szóba kerülő cikk kemény-e vagy puha. Az eladó ország kormányzata a vevő ország kormányzatával folytatott tárgyalásai során keménynek tekinti az általa előállított jószágot, ha 1. képes lenne azt különösebb nehézség nélkül kemény valutáért kapitalista piacon értékesíteni, vagy 2. a vevő ország adott belső gazdasági helyzetében rá van szorulva a szóban forgó jószágra, az nem szerezhető be más szocialista országból, és egyáltalán nem tudná, vagy csak nagy nehézségek és áldozatok árán, kemény valutáért kapitalista piacon beszerezni. A két kritérium sokszor egybeesik, de nem mindig. Például az eladó ország élelmiszerexportjáról folyik a tárgyalás. Lehet, hogy protekcionista korlátok miatt nehéz kemény valutáért értékesíteni. Ha azonban a vevő országban súlyos élelmiszerhiány van, akkor annak vezetői tudják: saját hiányuk pótlására kénytelenek lennének a kapitalista piacon kemény valutát adni a szükséges élelmiszerért. Rászorultságuk „megkeményíti” az eladó ország élelmiszerexportját.

Puha az a cikk, amelyből az eladó országnak feleslege van, tehát kénytelen exportálni azt, de a kapitalista piacon lehetetlen vagy igen nehéz értékesítenie. A termék akkor is puha, ha a potenciális szocialista vevő ország aránylag könnyen tudja nélkülözni.

A fogalmi tisztázás után az első kérdés, amelyre választ kell adni: milyen magatartást tanúsít a klasszikus szocialista rendszer kormányának képviselője, amikor tárgyal egy másik szocialista kormány képviselőjével, és államközi megegyezést kíván kötni az export és az import mennyiségi előirányzatairól és összetételéről? (Itt most a gazdasági vagy külkereskedelmi hierarchia magas szintjén lévő tisztségviselő magatartásáról van szó; az alsóbb szintű vezetők viselkedésére később térünk rá.)

Amikor a tárgyalások megkezdődnek, akkor a kormányzat képviselője saját kemény exportjait tekinti alkupozíciója erősségeinek.²⁴ Ezek felkínálásával több dolgot szeretne elérni: 1. minél többet kapjon a partner kemény javaiból, 2. minél többet tudjon eladni a partnernek a saját puha javaiból és 3. minél kevesebbet kelljen átvenni a partner puha javaiból.²⁵ Végeredményben ezeken a tárgyalásokon nem annyira arról folyik a vita, hogy milyen áron menjen végbe az ügylet, bár természetesen ez is szerepet játszik. Sokkal inkább előtérbe kerül az a kérdés, hogy mi legyen a két ország között gazdát cserélő „termékkosarak” összetétele. Milyen arányban legyenek képviselve e kosarakban a kemény és a puha javak? Minél több puha terméket sikerült a partnerre rátukmálni, és minél kevesebb puha cikket kellett tőle átvenni, annál sikeresebbnek érzik a tárgyalást az ország képviselői. Végeredményben az folyik itt kormányközi síkon, amit a kereskedelem nyelvén árukapcsolásnak neveznek.

Visszaidezzük a 11. és 12. fejezetekben mondottakat a hiány és a többlet egyidejű keletkezéséről a hazai piacon. E jelenség további magyarázata világlik ki az előbbiekből. Miközben hiány van kemény javakból, eladatlan készletek hevernek puha javakból: az ország nem tudott megszabadulni a külkereskedelmi tárgyalásokon saját feleslegétől, sőt esetleg kénytelen volt átvenni a partner puha termékeit, mert csak így jutott hozzá annak kemény javaihoz.

Áttérünk a hierarchia közép- és alsó szintjén érvényesülő magatartás jellemzésére. Kezdjük a termelővállalattal. A kemény cikkekre a vevő ország rá van szorulva, ami egyúttal azzal is jár, hogy nem támaszthat nagy igé-

²⁴ A kemény javak egy részét kemény devizáért adja el a termelő az arra rászorult vevő országnak.

²⁵ Persze a „keménység–puhaság” kettőssége itt is inkább csak a kifejtés egyszerűsítését szolgálja. Valójában ez a jelenség is folytonos skálán mérhető. Noha a legtöbb gép „puha” cikknek minősül, azért az ipari fejlettség magasabb szintjén álló országban, például Kelet-Németországban vagy Csehszlovákiában előállított gép sok esetben lényegesen „keményebb” áru, mint a gazdaságilag elmaradottabb országokban készültek. Sőt egy-egy ország egy adott szektorának termékkínálatán belül is nagy különbség állhat fenn a különböző konkrét gyártmányok minősége között.

nyeket minőség, korszerűség, szállítási határidő dolgában. Ezért a termelő számára viszonylag kényelmes olyan javakat termelni, amelyeket a szocialista kereskedelmi partnerek keménynek tekintenek. Hasonlóképpen, az exportügyletet lebonyolító külkereskedelmi vállalat számára is könnyű feladat ezeknek a javaknak az értékesítése a szocialista piacon. Némileg más a helyzet a puha cikkekkel, hiszen ezek átvételét nem könnyű beleszorítani a kormányközi megegyezésbe. Ha már azonban az átvételükre kötelezettséget vállalt az importőr ország, akkor ezzel sincs nagy gondja sem a termelő-, sem a külkereskedelmi vállalatnak. S nem is csak a minőségi igénytelenség, hanem a kormányközi megegyezések hosszú időhorizontja is előnyös a termelő- és a külkereskedelmi vállalat szempontjából, hiszen növeli biztonságérzetüket. További előnyt jelent az állami termelővállalat számára azt a tudat, hogy az eladók piacával áll szemben az importáló szocialista gazdaságban.²⁶

A szocialista külpiacon irányában tanúsított magatartás mindezek miatt részben hasonló a kapitalista külpiacon irányában tanúsított magatartáshoz, részben éppen az ellentéte annak. Itt is importéhség mutatkozik a kemény javak iránt, ugyanakkor azonban importaverzió mutatkozik a puha javakkal szemben. Exportoldalról általában nincs averzió; ellenkezőleg, a termelési és a külkereskedelmi bürokrácia alsóbb szintjein kifejezetten preferálják a kapitalista piacokkal szemben ezeket a kényelmes és biztos szocialista piacokat.

Az anyagok között feltehetően több a kemény termék, mint az iparcikkek között. Ha ez a feltevés jogos, akkor a fentiekben körvonalazott tendencia hatása tükröződik a 14.5 táblázatban. Igen magas a szocialista országok egymás közti iparcikkáramlásának intenzitása. Ehhez még hozzátehetjük, hogy az iparcikkek kereskedelmének szocialista országok közötti intenzitása sokkal magasabb, mint a szocialista országokból kapitalista országokba irányuló iparcikkexporté. Az intenzitási mutatószámok eltéréseiben egyebek között az is kifejeződik, hogy a szocialista országok képesek egymásra erőltetni iparcikkeiket, miközben iparcikkexportjuk a kapitalista piacon messze elmarad az export normális arányaitól.

Ezen a ponton rövid kitérőt teszünk. A szocialista külkereskedelemmel foglalkozó irodalom egy része felteszi azt a kérdést, vajon melyik ország zsákmányolja ki a másikat, van-e rejtett dézsmá vagy támogatás azok egy-

²⁶ A különböző szocialista országokban nem egyformán intenzív a hiány. Minél erősebb a hiány (és minél rosszabbul áll a konvertibilis fizetési mérleg), az adott ország annál inkább rá van utalva a többi szocialista ország szállítmányára. Az exportőr ország kormányai talán húzódoznak attól, hogy a rossz gazdasági helyzetben lévő, ellentételezésre alig alkalmas országnak szállítsanak. De a termelővállalat számára saját szűkebb érdekei szempontjából megnyugtató az a tudat, hogy bármit állít is elő, végül is akad rászorult vevő, aki megvásárolja a gyártmányt. A nemzetközi méretű eladók piaca tovább erősíti a hazai hiánygazdaság hatását.

más közötti külkereskedelmi forgalmában?²⁷ A jelen könyv nem foglal állást ebben a vitában. Bármennyire figyelemre méltó is ez a kérdés, vég eredményben egy sajátos redisztributív problémát érint egy szocialista országsoporton belül. Azt a kérdést feszegeti, ki jár viszonylagosan jobban vagy kevésbé jól egy adott csereügyleten belül. Csakhogy itt nem „zérő-összegű játékról” van szó, amelyben az egyik fél éppen annyit nyer, amennyit a másik veszít. Miért alacsony mindkét országban a termelés és a külkereskedelem hatékonysága? Azért, mert mindkettőben a belső rendszer alacsony hatékonysággal működik.²⁸ A szocialista országok azáltal, hogy egymással bonyolítják le külkereskedelmük javát, megfosztják önmagukat és egymást a magas minőségi követelményeket támasztó külpiacon ösztönző, a gazdaság minőségi fejlődését kikényszerítő erejétől.

Kereskedelmi és fizetési mérleg. A konvertibilitás hiánya miatt az egyik kétoldalú kapcsolatban fennálló negatív egyenleg nem ellensúlyozható a másik kétoldalú kapcsolatban fennálló pozitív egyenleggel.

Bizonyos kivételektől eltekintve (ezekről rövidesen szó lesz) a szocialista országok nem ruháznak be egymás gazdaságába. Ezért a fizetési mérleg egyenlege túlnyomó részben a kereskedelmi mérleg egyenlegétől függ. S mivel a pozitív egyenleg nem konvertálható más piacon, egyik ország sem szereti, ha pozitív egyenlege túlságosan megduzzad, és követeléseinek állománya növekszik. Végeredményben létrejön egy sajátos tendencia: törekvés a mérleg nullaegyenlegére. A kétoldalú kapcsolatban ne legyen tartósan sem többlet, sem hiány.

Az elmondottakból nyilvánvaló: ellentétben a kapitalista külpiaccal, a szocialista külpiacra a résztvevők magatartása nem vezet egyértelműen az export erőltetéséhez. Ezt az exportot csak akkor erőltetik a felsőbb szervek, amikor a szóban forgó exportnak konkrét ellentételeként várható kemény importra nagy szüksége van a gazdaságnak, vagy ha államközi szerződésben olyan kötelezettséget vállalt a kormány, amelyet mindenképpen teljesíteni akar a ránehezedő külföldi nyomás miatt vagy más politikai megfontolás alapján. Ahol e szempontok valamelyike érvényre jut, ott ez is hozzáadódik az export erőltetését előidéző erőkhöz.

²⁷ M. Marrese–J. Vanous (1983) kifejtették, hogy a Szovjetunió nettó exportőr volt kemény javakból a világpiaci árnál alacsonyabb árakon, miközben nettó importőr volt puha javakból a világpiaci árnál magasabb árakon. Azért alkalmazta a támogatásnak ezt a formáját, hogy ezzel megtartsa politikai dominanciáját a régióban. Nézeteiket bírálja J. C. Brada (1985), F. D. Holzman (1986a), (1986b) és Köves András (1984).

²⁸ Szovjet importőrök joggal panasztáltak, hogy a Szovjetuniót kormányközi szerződésai gyakran kényszerítik puha javak, köztük sokféle gyenge minőségű magyar termék átvételére. Ugyanakkor a magyar külkereskedők amiatt tettek keserű megjegyzéseket, hogy a kormányközi szerződések műszakilag elavult termékek gyártására kényszerítik őket. Például az elmaradott szovjet falusi telefonhálózat csak olyan alközpontokat tudott befogadni, amelyek kompatibilisek a többi korszerűtlen berendezéssel.

Végezetül adódik egy közös következtetés a 14.1 és 14.2 alfejezetből. Vessünk ismét egy pillantást a 14.1 és a 14.2 táblázatra! A szocialista országok egymás közti forgalma magas részarányának fő magyarázata, amint arra már korábban rámutattunk, nem az, hogy akár makroökonómiai megfontolások alapján, akár a műszaki fejlődés szempontjából egyértelműen előnyösebb az egymás közötti kereskedelem. Perdöntő hatást a politikai szempontok fejtettek ki, azaz a kapitalizmustól való elszigetelődés szándéka. S ha már kialakultak és megrögződtek a külgazdasági kapcsolatok a szocialista partnerekkel, akkor ezeknek az arányoknak a továbbélését tovább erősítette az is, hogy azok – legalábbis exportoldalon – sok szempontból kényelmesek és megnyugtatóak a gazdasági bürokrácia és a termelővállalat vezetése számára.

14.5 Integrációs kísérlet – a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa

Mindazon jelenségek, amelyeket a fejezet eddigi része mutatott be, rányomják bélyegüket a szocialista országok integrációs kísérletére. Mielőtt a gyakorlati tapasztalatra rátérnénk, vissza kell kanyarodni az ideológiai előzményekhez.

A szocialista gondolat klasszikusai az internacionalizmus eszméjét hirdették. Marx és Engels *Kommunista kiáltványa* óta a szocialista mozgalom egyik fő jelszava: „Világ proletárjai, egyesüljetek!”. Mielőtt a történelem létrehozta volna azt a helyzetet, hogy több, nemzeti államban egymástól elkülönült szocialista ország gazdasági kapcsolatot épít ki egymással, sokan reménykedtek abban, hogy a nemzeti határok jelentősége fokozatosan elhalványul, és kialakul a nemzetek feletti szocialista gazdasági közösség.

A gyakorlat nem igazolta a reményeket. Eddig egyetlen kézzelfogható nagyszabású lépést kíséreltek meg több szocialista ország gazdasági integrációjának kiépítése felé, s ez a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) megalakítása és működtetése.²⁹ E szervezet működésének elemzése szolgáltatja azt a tapasztalatot, amelyen a fenti megállapítás alapul.³⁰

Az internacionalista eszme és a KGST realitása közti eltérés már a tagság körével kezdődött. Sem Kína, sem pedig Kubán, Mongólián és Viet-

²⁹ A KGST 1949-ben alakult, és 1991-ben oszlott fel. 1990-ben a következő országok voltak a tagjai: Bulgária, Csehszlovákia, Kelet-Németország, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, Románia, a Szovjetunió és Vietnam. Jugoszlávia korlátozott tagsággal rendelkezett.

³⁰ A KGST-ről szóló gazdag irodalomból kiemeljük a következő műveket: Ausch Sándor (1969), J. M. van Brabant (1980), (1989), Csaba László (1984) és M. Kaser (1965).

námon kívül a harmadik világ más szocialista országa soha nem volt tagja a KGST-nek. Ez már önmagában is amellett tanúskodik, hogy az átfogó nemzetköziség nem valósult meg; az aránylag fejlettebb európai országok nem alakítottak ki szervezett integrációs kapcsolatot a gazdasági fejlődésben tőlük lényegesen elmaradt országokkal (három kivételtől eltekintve).³¹ Feltehetően mindkét oldalon voltak ellenérzések. Egyrészt a fejlettebb szocialista országok kormányzatai attól tartottak, hogy túl sok erőforrást kellett volna átadniuk saját gazdaságuk rovására az elmaradottabb országok javára. Ez a probléma igen élesen merült fel Kína és a többi szocialista ország kapcsolatában. A fejlettségi szintek kiegyenlítésének gondolata, ami nemzeti államok közötti redisztribúciót jelentene, előnyös lehet az aránylag fejletlen állam számára, és ellenállásba ütközik a fejlettebbek részéről.³² Másrészt a KGST nem volt eléggé vonzó számos afrikai és ázsiai ország számára. Egy részük attól tartott, hogy a csatlakozás veszélyeztetné a kapitalista világgal fenntartott gazdasági kapcsolatait.

A többi KGST-országgal való konfliktus miatt előbb Jugoszlávia, majd egy későbbi időszakban pedig Albánia maradt távol a szervezet tevékenységétől. Ezek az esetek azt mutatják, hogy a mindenkori politika keresztülvitele erősebb mind az internacionalizmus erkölcsi eszméjénél, mind pedig a gazdasági szempontoknál.

Az internacionalista eszme és a KGST realitása közti eltérés vizsgálatának további fontos kérdése a tagországok közötti koordináció módja. A tagországokon belül a piaci koordináció csak alárendelt szerepet játszott; a szabályozás alapvető mechanizmusa a bürokratikus koordináció volt, ezen belül is annak szélsőséges változata, az erősen központosított parancsgazdaság, a direkt bürokratikus szabályozás. Ennek logikus kiterjesztése a nemzetek feletti központosított parancsgazdaság lenne. Az országokon belüli hierarchia fölé még egy szint épülne, a nemzetek fölötti szint. A szocialista országok központi hatóságai kidolgoznák a tervet, majd országokra bontanák, mindegyik állam számára kötelező outputfeladatokat és inputkereteket írnának elő, továbbá megszabnák az országok közti termékáramlások előírányzatait, hasonlóan ahhoz, ahogy az országos tervhivatalok tették ezt a szektorok vagy tartományok terveivel.

Ez nemcsak hipotetikus elgondolás, amelyet a bürokratikus koordináció logikája sugalmaz, hanem valójában valami ilyesfélét kívánt volna elérni a legerősebb tagállam, a Szovjetunió hatalmi törekvése is. A gondolat tulajdonképpen összhangban volt nemcsak a Szovjetunió, de a vele szövetséges országok kommunista pártjainak hivatalos ideológiájával is, hiszen abban fontos szerepet játszott a Szovjetunió vezető szerepének hangsúlyo-

³¹ Mozambik felvételét kérte a KGST-be, de a kérés teljesítését megtagadták.

³² Nem nyíltan és talán kevésbé kiélezett formában, de azért ismételtlen jelentkezett a kiegyenlítés problémája a KGST-n belül is.

zása. A szovjet hegemonia elismeréséből nyilvánvalóan következik, hogy ha a nemzeti tervgazdaságok fölé egy nemzetek feletti tervezési központot kell helyezni, akkor ez nem lehet más, mint a Szovjetunió legfelső irányítása. Ott kellene elkészülniük azoknak a „szocialista világterveknek”, amelyek felbontása révén minden ország megkapná a számára kijelölt kötelező országos tervet.

Ez az elképzelés, bármilyen nagy erőket dolgoztak is az érdekében, sohasem valósult meg. A szigorú központosítás összeférhetetlen lenne az alárendelt egységek autonómiájával, még akkor is, ha ez az autonómia csak részleges. Még azokban az időszakokban is, amikor a legerősebb volt a sztálini vezetés hatalmi túlsúlya a kisebb kelet-európai országok felett, és azok a leginkább engedelmeskedtek, kormányközi egyezkedések és alkuk közepette alakultak ki a külkereskedelmi és pénzügyi megállapodások. Egy-egy népcsoport különálló érdekei felett a bürokratikus koordináció csak akkor tud hatásosan működni, ha teljesen felszámolja a népcsoport különálló állami létét, mindennemű állami szuverenitását. Ha ezt nem teszi meg, márpedig a kelet-európai országok esetében ez nem történt meg, akkor hiányzik az a fegyelmező erő, amely a közös tervek végrehajtását kikényszeríthetné.³³

Külkereskedelem: mennyiségek és árak. A 14.1 és 14.2 táblázatok áttekintették a külkereskedelmi kapcsolatok megoszlását. A szocialista országokkal, és ezen belül a KGST-partnerekkel folytatott kereskedelem szembeeszköden magas aránya jórészt megmagyarázható az előző alfejezetekben elmondott hatásokkal. Emellett azonban szerepet játszott a helyzet kialakításában a KGST-nek mint szervezetnek a tevékenysége is, amely mindenkor szorgalmazta a szocialista országok egymás közötti kereskedelmének növelését. Minden megbeszélésen, nyilvános értékelésen a KGST-n belüli kereskedelem részarányának növelése minősült a siker egyik fő fokmérőjének.³⁴

Ugyanakkor megalapozatlan lenne a KGST szerepének túlértékelése ebben a tekintetben. A hivatalos ülések szertartásos formái mögött alig volt igazi tartalom; legfeljebb laza keretet adtak a főképpen kétoldalú tárgyalásokon kialakított külkereskedelmi kapcsolatoknak.

A külkereskedelmi kapcsolatok fontos eleme az import-export ügyletekben alkalmazott ár. A KGST szorgalmazta egységes elvek kialakítását. Fel-

³³ Ez történt a soknemzetiségű szocialista országokban, elsősorban a Szovjetunióban és Kínában. A KGST sohasem tudta egyszerű tervutasítással elérni azt, hogy erőforrást helyezzenek át Lengyelországból vagy Magyarországról mondjuk a Szovjetunióba vagy Vietnámba. Viszont a klasszikus szocialista rendszer keretei között a moszkvai Goszplan tervutasítása elégséges volt ahhoz, hogy erőforrást allokáljanak Észtországból Szibériába vagy Grúziából Belorussziába.

³⁴ A tagországok hivatalos szakirodalma mindennemű kétoldalú megegyezést úgy minősített, mint ami a KGST tevékenységi körébe tartozik, annak eredményeképpen jött létre. Annál is inkább megtehetette ezt, mert ezeket a kétoldalú megegyezéseket közös KGST-értekezletek szentesítették, és iktatták be a sokoldalú együttműködési megállapodások keretei közé.

vetődött az a gondolat, hogy a KGST alakítsa ki „saját árbázisát” a tagországok átlagos költségeiből kiindulva. Ez sohasem valósult meg, mert túl erősnek bizonyult a kapitalista piacon fizetendő importárak, illetve az ott elérhető exportárak hatása az egyes tagországok kormányzatára [→14.3, 14.4]. Ezért a KGST, kompromisszumos megoldásként, elfogadta azt az elvet, hogy a szervezeten belül alkalmazott külkereskedelmi árak igazodjanak a kapitalista világpiac áraihoz – de ugyanakkor mentesíteni kell a tagországokat a kapitalista világpiaci árak konjunkturális mozgásaitól.³⁵ Ez a logikailag inkonzisztens elgondolás hozzájárult ahhoz, hogy a KGST-országok termelése és külkereskedelme nem tudott rugalmasan alkalmazkodni a külvilághoz, s képtelen volt gyorsan hasznosítani a számára előnyös, és kivédeni a számára hátrányos változásokat.

Munkamegosztás és beruházások. Noha ismételt ünnepélyes ígéretek hangzottak el, valójában igen kevés történt a KGST-n belüli nemzetközi munkamegosztás tervszerű fejlesztésére. A legtöbb területen adottnak tekintették az országoként amúgy is kialakult termelési szerkezetet. Voltak ugyan megállapodások néhány ágazatban a termékprofilok megosztására, de ezek gazdasági célszerűsége többnyire kétségesnek bizonyult. Jó néhány szférában párhuzamosan épültek ki azonos rendeltetésű kapacitások a tagországokban, a KGST ezzel ellentétes szellemű, munkamegosztást előírányzó elvi határozatai ellenére. Néhány közös akciótól eltekintve alig került sor közös beruházásokra, nem volt érdemleges tőkeáramlás a tagországok között.³⁶

Pénzügyek. Az a gondolat, hogy a tagországok valutája legalább egymás között konvertibilis legyen, azaz például a bolgár levát korlátozás nélkül át lehessen váltani lengyel zlotyra vagy keletnémet márkára, a hivatalos tárgyalásokon fel sem merült. Ennél szerényebb célt tűztek ki: azt, hogy intézményesüljön a *transzferábilis rubel*. A transzferabilitás tulajdonképpen azt jelenti, hogy az A és B ország közötti kétoldalú kapcsolatban az A

³⁵ Az 1958-ban elfogadott úgynevezett *bukaresti árelvnek* ez volt a vezérlő gondolata. Az árelv szerint ötvenként, az új tervciklus kezdetén kellett hozzáigazítani a KGST árait a kapitalista világpiac áraihoz. Egy-egy öt éves időszakon belül azonban az áraknak mereveknek kellett maradniuk.

A határozat sohasem valósult meg teljes következetességgel, és később, az 1973-as olajárrobbanás után már tarthatatlanná vált. Ekkor, 1975-ben vezették be a „csúszó árakat”. E szerint minden évben újra meg kell határozni az árakat, mégpedig a mozgó átlag elve alapján, a megelőző öt év átlagát alapul véve. Ez a „csúszó ár” hosszabb időn át érvényre jutott a KGST-n belüli olajkereskedelemben. Ugyanakkor sok más területen, különösen a kis országok egymás közti kapcsolatában, konzerválódtak a korábbi merev árképzési módszerek. Az árak sűrű változtatása nehezen illeszthető bele a külkereskedelmi tevékenységek bürokratikus koordinációjába.

³⁶ Ugyanakkor sok tagország nehezményezte, hogy az a néhány közös beruházás, amely mégis megvalósult, előnytelennek bizonyult a részt vevő országok szempontjából.

ország javára keletkezett többlet szabadon elkölthető C , D és így tovább tagországokban is, például felhasználható az A és C vagy A és D ország kapcsolatában keletkezett hiány kifizetésére. Ez a fajta igazi transzferabilitás azonban sohasem valósult meg, számos ok miatt. Nem voltak meg még az intézményi keretei sem, nem is szólva arról az ellenállásról, amely az egyes tagországok gazdasági vezetésének magatartásában érvényesült [→14.4]. Az országon belüli bürokratikus koordináció sarkalatos elveivel kerülne összeütközésbe az a gyakorlat, amely megengedné, hogy A ország a B országgal folytatott kereskedelme során keletkezett transzferábilis rubeljét szabadon elköltsé C vagy D országban. A transzferábilis rubel legfeljebb az elszámolás egyöntetű mértékegysége, nem pedig az erőforrások és termékek reallokációjának, országhatárok feletti transzferjeinek igazi eszköze.

Hogyan is várható a konvertibilitás vagy a transzferabilitás bármiféle valószínűsítés érvényesülése olyan körülmények között, amikor még a tagországokon belül sem igazán konvertibilis a pénz? Egyébként is, a nemzetközi megegyezések, a tagországok belső tervezési és szabályozási folyamataival összhangban, alapjában véve természetes mértékegységekben (vagy ahol ez kivihetetlen, az aggregálás céljaira használt értékmutatókban) történtek. Nem volt szokás a külkereskedelmet a pénz és profit kategóriáival, azaz „vállalati kategóriákkal” mérni.

A rövid áttekintés után következzenek néhány összefoglaló megállapítás! A könyv korábbi fejezetei foglalkoztak a tervezési és operatív szabályozási folyamatok lassúságával és nehézkességével, majd e fejezet korábbi része rámutatott arra, hogy ugyanez elmondható a külkereskedelem egy-egy országon belüli irányítására is. A KGST léte ezt a merevséget nem enyhítette, inkább tovább növelte, hiszen a döntésekhez még az sem volt elég, hogy az érdekelt gazdasági partnerek, sőt az ő fejük felett az érdekelt két kormány megegyezzen, hanem meg kellett várni az illetékes KGST-bizottság legközelebbi ülését. Ennek a jóváhagyása is szükséges volt ahhoz, hogy a megállapodás érvényessé váljék.

Érdemes a kialakult helyzetet összevetni a nyugat-európai kapitalista országok integrációs törekvéseivel. Ezek között a gazdaságok között végbe-mehet részleges nemzetek feletti integráció, az áruk, a tőke, a munkaerő, a pénz szabad piaci áramlása alapján. Ebben az esetben a piac köti össze a társult országokat, amint ez a találónan elnevezett Európai Közös Piac esetében történik. A KGST esetében ez szóba sem jöhetett, hiszen mindegyik ország külön-külön bürokratikus parancsgazdaság volt, és kapcsolataikban az áraknak és a pénznek alig jutott szerep.

A klasszikus rendszer koherenciája

A KLASSZIKUS RENDSZER részletes leírásának végére értünk. Az elemzés alapot ad néhány összefoglaló következtetés levonására. A jelen fejezet hivatása kiemelni a klasszikus rendszer alkotóelemei és részfolyamatainak szabályosságai közötti fő összefüggéseket.

Az *elmélet* szót sokféle módon értelmezik mind a tudományfilozófiának, mind a tudományok gyakorló művelőinek különböző iskolái. Ahhoz az értelmezéshez csatlakozom, amely szerint egy gondolatépítmény akkor tekinthető elméletnek, ha megvilágítja és megmagyarázza egy létező és megfigyelhető tartós jelenségcsoport fő összefüggéseit. Ebben az értelmezésben a fejezet feladata körvonalazni néhány általános megállapítást a klasszikus szocialista rendszer pozitív elméletének tárgykörében.

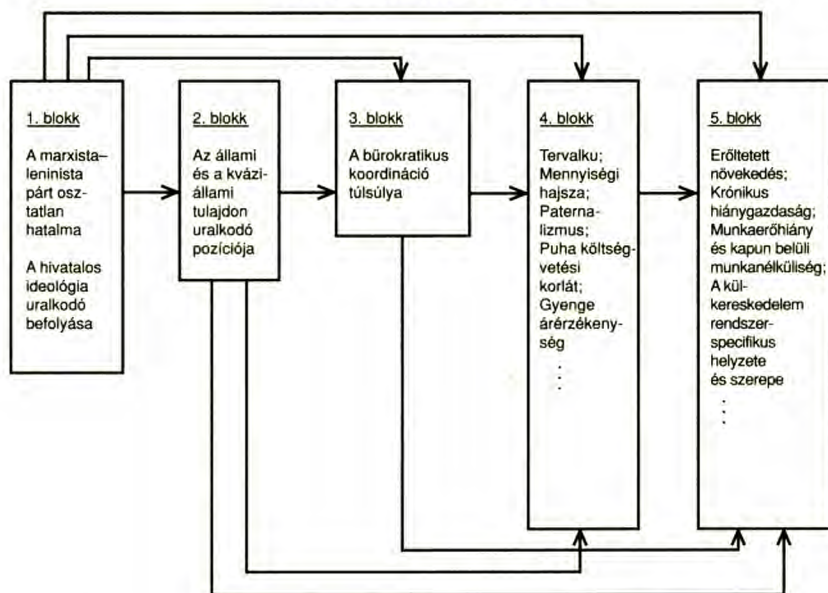
Ehhez a feladathoz mindjárt hozzá kell tenni: a fejtegetés nem lép fel azzal az ígérennyel, hogy univerzális és átfogó elméletet adjon, amely egyszerűen mindent megmagyaráz, ami csak megvilágításra szorul a klasszikus rendszerben. Jól összefér más, komplementer elméleti megközelítésekkel, amelyek ugyancsak hasznos szerepet tölthetnek be a bonyolult jelenségcsoport más oldalainak megmagyarázásában. Bízom azonban abban, hogy az a gondolati építmény, amelyet a 3.–14. fejezetek anyagára támaszkodva a jelen fejezet vázol fel, használhatónak fog bizonyulni néhány lényeges összefüggés tanulmányozásában.

15.1 A kauzalitás fő iránya

A klasszikus rendszerről elmondottak gondolatmenete azt sugallja, hogy noha a különböző jelenségek között sokirányú kölcsönhatás van, létezik az oksági kapcsolatoknak egy jól érzékelhető fő láncolata. A kauzalitás fő irányát sematikus formában a 15.1 ábra szemlélteti. Az ábra szándékosan eltekint mindennemű, a valóságban létező visszahatás jelzésétől, mert éppen a fő irányt akarja kidomborítani.

A klasszikus szocialista rendszer magyarázatának kulcsa a politikai struktúra megértése. A kiindulópont: az uralmon lévő párt osztatlan politikai hatalma, a párt és az állam összefonódása, bármely, a párt politikájától eltérő vagy azzal szemben álló erő elnyomása. A klasszikus rendszer, lényeges jegyeit tekintve, egypártrendszer (még akkor is, ha egyik-másik szocialista országban névlegesen léteznek és egy koalícióban formálisan részt vesznek más pártok is).

A KAUZALITÁS FŐ IRÁNYA

15.1 ábra A kauzalitás fő iránya

Megjegyzés: Az ábra balról jobbra haladva mutatja be a kauzalitás fő irányát. A nyilak azt szemléltetik, hogy egy-egy jelenségcsoportra nemcsak a megelőző (azaz csupán egy réteggel mélyebben fekvő) jelenségcsoport hat, hanem valamennyi mélyebb tényező is közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorol. Például az utolsó blokkban feltüntetett egyik jelenségcsoportot, a krónikus hiány kialakulását és újratermelődését nemcsak olyasféle jelenségek magyarázzák, mint a puha költségvetési korlát vagy a gyenge érzékenység, hanem a magyarázó tényezők között közvetlenül is szerepel az állami tulajdon és a bürokratikus koordináció túlsúlya.

A jobboldalt szereplő két blokk alján látható három pont arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy a blokkok nem tartalmaznak teljes felsorolást, csak példákat. A könyv számos más olyan jelenséget is tárgyal, amely ebben a logikai sémában ugyanezekbe a blokkokba sorolható.

Nem minden egypártrendszer vezet klasszikus szocialista rendszer kialakulásához. Elengedhetetlen, hogy a hatalom monopóliumát gyakorló pártot áthassa a szocialista rendszer hivatalos ideológiája. A bevett szóhasználat szerint beszélhetünk „marxista–leninista párról”, de a 4. fejezetben bemutatott hivatalos ideológia csak részben fedi Marx és Lenin eszméit; sokat (de nem mindent) vett át tőlük, és sok mindent hozzá is adott gondolataikhoz.

A meghatározott ideológiától áthatott kommunista párt osztatlan uralma jelenti azt az első számú tényezőt, amely létrehozza a többi rendszerspecifikus jelenséget. Emlékeztetünk a 4. fejezet végén mondottakra: a párt

szervezeti léte és ideológiája csak az elméleti elemzés síkján választható el. Egységet alkotnak, mint a test és a lélek. Ezért a 15.1 ábra bal oldalán ezek képezik az 1. blokkot, a kauzális láncolat első láncszemét.

A klasszikus rendszerben vagy túlsúlyban van az állami tulajdon (beleértve a kváziállami szövetkezeti tulajdont is), vagy legalábbis állami tulajdonban vannak a gazdaság kulcspozíciói, stratégiai magaslatai. Ábránk ezt a jelenséget tekinti a kauzális láncolat második tényezőjének (2. blokk).

A tulajdon szerepének második helyre sorolása vitatott álláspont. Van, aki ezt egyenrangúnak minősíti a politikai struktúrával, és létezik olyan nézet is, miszerint éppen az állami tulajdon túlsúlya a szocialista gazdaság legfőbb ismérve.¹ A kérdés nem tisztán spekulatív jellegű, hanem elemezhető a történelmi tapasztalat alapján. Ha egy gazdaságilag elmaradott országban, mint például Kínában vagy Vietnámban osztatlan hatalomhoz jut a kommunista párt, akkor előbb-utóbb megkezdí és szívósan folytatja az államosítás politikáját. A társadalmi-gazdasági körülményektől, a szervezés nehézségeitől, a párt türelmétől vagy türelmetlenségétől függ, milyen gyorsan halad ebben előre, hányszor torpan meg, és kezdi újra. Van ország, amelyben igen gyorsan még a borbélyüzleteket és a falusi vegyeskereskedést is államosítják, másutt egy ideig együtt élnek a burzsoáziával. De minden ilyesfajta türelmet és együttélést ideiglenesnek tartanak a hatalmon lévők, és alig várják, hogy az államosítás előrehaladjon. Ha már a bankokat, az ipart, a közlekedést államosították, akkor előbb-utóbb hozzálátnak a mezőgazdasági magántulajdon felszámolásához. A párt uralomra kerülése előtt is nyíltan hirdette az államosítás politikáját; nem tesz mást, mint hogy politikai programját végrehajtja.

Nem a tulajdonforma – az állami tulajdon – alakítja ki maga fölé a klasszikus szocializmus politikai struktúráját. Megfordítva: adatván egy politikai struktúra, az létrehozza az általa kívánatosnak tartott tulajdonformát. Noha itt az ideológiának kitüntetett társadalomformáló szerepe van, nem csak ez magyarázza ezt a hatásirányt. A hatalom osztatlansága és az ezzel együtt járó totalitarizmus nem fér össze azzal az autonómiával, amit a magántulajdon jelent. Ez a fajta uralom az egyén szuverenitásának nagy-

¹ A kérdéskör vitáiban sokszor keveredik a pozitív (leíró-magyarázó) és a normatív megközelítés. A magukat szocialistának valló áramlatok egy része a következő normatív gondolatmenetből indul ki: a szocializmus történelmi hivatása felszámolni a magántulajdont és a kizsákmányolást. Ezért elsősorban az állami tulajdon dominanciája különbözteti meg a szocialista rendszert egyéb rendszerektől.

Célszerű emlékeztetni az olvasót, hogy a jelen könyv az országok meghatározott körével foglalkozik [→ 1.1 táblázat]; a könyv szóhasználata ezeket szocialista országoknak nevezi. Adatván ez a definíció, az már a pozitív kauzális elemzés körébe tartozik, hogy ezen országok fő tulajdonságainak kialakításában mely tényezők játszanak elsődleges, másodlagos, harmadlagos stb. szerepet.

fokú korlátozását igényli. A teljes alávetettség annál következetesebben valósul meg, minél messzebbre megy a magántulajdon felszámolása.

Az eddig tárgyalt három jelenségcsoport: a klasszikus szocialista rendszerre jellemző politikai struktúra és ideológia, valamint tulajdonforma együttesen megmagyarázza az ábra következő, 3. blokkját, a koordinációs mechanizmusok rendszerspecifikus konstellációját. Ebben a bürokratikus koordinációnak jut a főszerep, minden más mechanizmus legfeljebb kisegítő funkciót lát el vagy elsovrad. A könyv gondolatmenetének ez az egyik sarkköve. A rendszer tulajdonságai nem vezethetők le abból, hogy ez nem piacgazdaság, még kevésbé abból, hogy irracionálisak az árak stb. Ha már adva van a politikai struktúra, a hivatalos ideológia és az állami tulajdon uralkodó szerepe, akkor ez megszüli a bürokratikus szabályozás mechanizmusának dominanciáját.

A bürokratikus koordináció konkrét formái változnak országról országra, korszakról korszakra. Hol ennek, hol amannak a tervmutatószámoknak a teljesítését jutalmazták, hol összevonják, hol széttagolják a minisztériumokat, s az apparátus tisztviselői és a hivatalos közigazdászok élénken vitatják egyik vagy másik forma előnyeit-hátrányait. De bizonyos lényegi tényezők mindvégig változatlanok maradnak: a szabad vállalkozás, az autonóm piaci aktorok és a köztük folyó verseny kiiktatása, a döntés és az információ központosítása, a hierarchikus függés, a vertikális kapcsolatok túlsúlya a horizontális kapcsolatok felett.

Ezzel elértünk a táblázat következő, 4. blokkjához. Idetartozik a klasszikus rendszer szereplőinek érdekeltsége és motivációja, s ebből eredően magatartásuk és a köztük fennálló viszonyok fő vonásai.² A teljesség igénye nélkül, csak címszavakban emlékeztetünk néhány, ide sorolható jelenségre: a tervalku, a mennyiségi hajsza, a fölérendeltek paternalisztikus magatartása, a puha költségvetési korlát, a gyenge érzékenységek és így tovább. Bármelyikről legyen is szó ezek közül, mindegyik külön-külön is megmagyarázható a mélyebben fekvő tényezőkkel, a hatalom jellegével, a hivatalos ideológiával, az állami tulajdon és a bürokratikus koordináció túlsúlyával.

A soron következő 5. blokkban sorolunk fel néhány jellegzetes, tartós gazdasági jelenséget. Az ábrán csak a legfontosabbak láthatók: az erőltetett növekedés, a munkaerőhiány és a kapun belüli munkanélküliség, a krónikus hiánygazdaság, valamint a külkereskedelem rendszerspecifikus szerepe. E jelenségek fő vonásai levezethetők a fenti logika szerint mélyebb-

² Azt a megközelítést, amelyet műveimben alkalmazni szoktam, néhányan „behavioristának” nevezik. Ez azonban nem pontos jellemzés. Noha sok minden megmagyarázható a szereplők magatartásával, maga a magatartás is okozati elemzésre szorul. Ezt jelképezi a 15.1 ábra szerkezete: a magatartási jellemzők az oksági láncolat „középsávjában” találhatók, félúton a mélyebb magyarázó tényezők és a közvetlenül tapasztalható gazdasági jelenségek között.

nek minősített magyarázó tényezőkből. Nem azért alakul ki az óriási és mindenható bürokrácia, mert hiány van; nem azért feszítettek a tervek, mert erőltetni akarják a növekedést; nem azért van importengedélyezés, mert importéhség mutatkozik és így tovább. Noha ilyen visszahatás is létezik (s ezzel részletesen foglalkozunk majd a következő alfejezetben), a kauzalitás fő iránya ellentétes: azért alakultak ki az említett jelenségek, mert érvényre jutott egy meghatározott politikai struktúra és ideológia, ennek nyomán meghatározott tulajdonformák alakultak ki, s ez elvezetett a bürokratikus koordináció túlsúlyához és a szereplők jellegzetes viselkedési mintáihoz.

E gondolatmenet egyes elemei nagyobb nehézség nélkül elfogadhatóak annak a kutatónak a számára, aki a marxista politikai gazdaságtan és filozófia emlőin nevelkedett, más elemek viszont élesen eltérnek a mélyen beléje rögződött eszméktől. Ismerős számára az a gondolkodásmód, amely megkísérli a „mélyebb” és a „felszínebb” jelenségek közötti rangsorolást, továbbá az, amely a kölcsönhatások szövevényén belül szeretné megtalálni a fő hatásirányokat.³ Ismerős és elfogadható számára az a megközelítés, amely egy társadalmi csoport magatartását érdekeltségéből és társadalmi helyzetéből kívánja megmagyarázni, s nem elégszik meg azzal, hogy utal az egyén adott preferenciáira. Az is rokon a marxista tradícióval, hogy a logikai elemzés (mi a kauzalitás fő iránya?) összekapcsolódik a történeti megközelítéssel (mi volt a lényeges események jellegzetes időbeni sorrendje?).

Ugyanez a marxista politikai gazdaságtanon nevelkedett közgazdász meghökkenhet attól, hogy az itt leírt gondolatmenet nem fér bele az „alap és felépítmény” viszonyát tárgyaló szokványos sémába. Bárhogy értelmezzük is az „alap” fogalmát, semmiképpen sem mondható el, hogy az alap határozta meg a saját felépítményét. A történelmi kiindulópont, amint azt a 2. fejezet jelezte, szinte kivétel nélkül egy szegény és elmaradott ország. Még kevés a nagyüzem, alacsony szintű a termelés és a tőke koncentrációja. Szó sincs arról, hogy a kapitalista termelési viszonyok immár akadályoznák a termelőerők fejlődését, és csak e viszonyok lerombolása engedne utat a fejlődésüknek. Szó sincs arról, hogy csak el kellene kergetni a kapitalistákat, és a jól szervezett, koncentrált, központi tervezésre megérett termelés készen simulna a szocialista tervezők kezei közé. Ezek az országok még abban a stádiumban vannak, amelyről Marx és Engels a *Kommunista kiáltványban* írtak, s amelyben a kapitalizmus még szerintük is óriási lendülettel vihetné előre a termelőerők fejlődését.

A klasszikus szocializmus kialakulásának történelmi menete egészen más, mint a marxista történelemfilozófiai kézikönyvekben bemutatott

³ Többek között ebben is különbözik a marxista kutató a neoklasszikus modellek világában élő analitikus közgazdásztól, aki modelljében egymás mellé rendelt feltevésekből vezet le következtetéseket, holott a feltevések között lehetnek „mélyebb” vagy „felszínebb” premisszák.

séma. A forradalom szétrombolja a régi felépítményt és művi úton teremt egy újat, vagy pontosabban: létrehozza az új felépítmény magvát, amely később szinte már magától burjánzik tovább. Az új felépítmény maga alá gyűri a tőle idegen alapot, és teljesen újraszervezi azt. Államosítanak és kollektívizálnak; sorra felszámolják a magántulajdont, és mind szűkebb térre szorítják a piacot. Létrejön, majd utána egyre terebélyesedik a gazdasági szabályozás bürokratikus apparátusa. S miközben ez a folyamat végbemegy, vagyis miközben a tulajdonviszonyok, a koordinációs mechanizmus és a gazdasági folyamatok az új rend keretében átalakulnak, e változások állandóan visszahatnak a politikai formákra, és magukkal vonják az ideológia átalakulását is.

15.2 A rendszer elemei közötti affinitás

Már az előbbi alfejezetben, a kauzalitás fő irányának tárgyalása során is ismételt utalás történt arra, hogy az okozat visszahat az okra; számos interakció érvényesül a rendszer elemei között. A korábbi fejezetek sok példát hoztak erre, itt csupán szemléltetésül idézünk fel néhányat.

■ Ha az állami tulajdon és a puha költségvetési korlát megszülte a beruházási éhséget, az importéhséget, a halmozási tendenciát és a bérek felhajtásának tendenciáját, akkor szükségessé válik a beruházási és importengedélyek, anyagkeretek, jegyrendszerek és kiutalások, béralapok adminisztratív eszközeinek alkalmazása. Ha pedig ilyen eszközöket alkalmaznak, akkor már nem elégséges dicsérrel és jutalmazással ösztönözni, hanem büntetéssel is biztosítani kell a gazdálkodási fegyelem betartását, szigorúan fel kell lépni a „spekulánsok” és a „bércsalók” ellen. Mindez hatást gyakorol a politikai légkörre és a hivatalos ideológiára. (A 4. és az 5. blokk visszahatása a 3. és az 1. blokkra.)

■ Az állami szektor béreinek bürokratikus szabályozása, amely még munkaerőhiány mellett is szembeszáll a bérnyomással, nem fér össze az állami szektoron kívül, a szabad piacon szerzett magasabb jövedelmekkel. Más tényezők mellett ez is abba az irányba hat, hogy minél inkább visszaszorítsák a magánszektor. (A 3., a 4. és az 5. blokk visszahatása a 2. blokkra.)

■ Ha a gazdaság rátért az erőltetett növekedés útjára, akkor a hivatalos ideológiába be kell épülniük azoknak a gondolatoknak, amelyek igazolják e növekedéstípus szükségességét és előnyeit. (Az 5. blokk visszahatása az 1. blokkra.)

■ Ha a krónikus belföldi eladók piaca és számos más tényező miatt nem érvényesül a termelés irányítóinak erős belső érdekeltsége a kemény valutájú külföldi piacok megszerzésére, ki kell építeni azt a gépezetet és érdekeltségi rendszert, amely mégis rákényszeríti a termelőket, hogy ka-

pitalista export céljaira termeljenek. (Az 5. blokk visszahatása a 3. blokkra.)

A klasszikus rendszer megszilárdulásával párhuzamosan fejlődik ki elemeinek koherenciája. A különböző magatartásformák, konvenciók, normák egymáshoz csiszolódnak. E jelenségek között, vegytani analógiát használva, affinitás érvényesül: vonzódnak egymáshoz, igénylik egymást. A monolitikus hatalmi struktúra, a megmerevült ideológiai doktrínák, a szinte egyeduralkodó állami tulajdon, a direkt bürokratikus szabályozás, az erőltetett növekedés, a hiány, a világ nagy részétől való bizalmatlan elzárkózás (hogyan csak a legfontosabb jelenségcsoportokat említsük) összetartoznak, egyik a másikat erősíti. Nem elkülönült részek laza halmazával van dolgunk, hanem a részek együttese szerves egészet alkot. Ennyiben is jogosult *rendszernek* tekinteni ezt a formációt.

Sajátos fajta „természetes szelekció” érvényesül: azok az új intézmények, rendszabályok, szokások, erkölcsi és jogi normák, amelyek jól összeegyeztethetők a rendszer természetével, fennmaradnak és megrögződnek, míg azok, amelyek idegenek tőle, kiszorulnak.⁴ Csak egyetlen példát emlíünk. Senki sem tervezte meg előre, az első szocialista rendszer létrejötte előtt azt, hogy szigorúan központosítani kell a személyzeti ügyeket, azaz a kinevezéseket, áthelyezéseket, elbocsátásokat. A szocializmus semmiféle előzetes tervrajzában nem vázolták fel azt az elgondolást, hogy olyan hierarchikus apparátust kell erre a célra kiépíteni, amelyben a személyi döntések minden egységben, minden szinten egyidejűleg függenek a párt illetékes szervétől, az emberek politikai attitűdjét szemmel tartó rendőri intézményektől, a felettes személyzeti ügyintézőtől és a szóban forgó terület hivatalos állami, gazdasági vagy tömegszervezeti vezetőjétől. Ez a nagy hatalmú intézmény – s ezzel együtt a karrier szabályozásának meghatározott formái – ismételt átszervezésekkel kísérletezve, tapogatódzva, lépésről lépésre alakult ki. A rendszer állandó részévé vált először a Szovjetunióban, majd többé-kevésbé hasonló formában kialakult minden szocialista országban. A végeredmény: nincsen még egy olyan társadalmi rendszer, amelyben az egyéni karrier alakítását ennyire szorosan kézben tartaná egyetlen egységes, központilag irányított személyzeti apparátus. Példa ez arra, hogy a rendszeren belül *szervesen* nőnek ki meghatározott formák, intézmények.

Erős hajlam mutatkozik a már egyszer megjelent és kialakult tendenciák kiteljesedésére. Például túlsúlyra kerül a direkt bürokratikus szabályozás: a gazdasági feladatokat utasításokkal írják elő [→7]. Ha azonban már elkezdődött a vállalat fő feladatainak előírása, mégpedig összevont mutatószá-

⁴ Az intézmények közötti természetes szelekció gondolata J. A. Schumpeter és F. A. Hayek munkáiban jelenik meg. A fogalom részletesebb magyarázatát lásd A. A. Alchian (1950) cikkében.

mokkal, akkor itt nem lehet megállni. Ezt könnyen kijátszhatják. Teljesítik a fő feladatokat, de elhanyagolják a részleteket és a másodrendű teendőket. A logikus továbblépés: még részletesebben előírni minden feladatot. És ha ez sem elég, akkor egyre mélyebb bontásban, még aprólkosabb részletekben kell megkötni az alárendelt kezét. Ha a totalitárius uralom és ennek eszköze, a bürokratikus szabályozás hálójá túl ritka, akkor számos akció átbújhat rajta. Még sűrűbb hálót kell szőni, amin nem lehet átcúsúzni. A rendszert saját belső logikája a bürokratikus uralom „perfekcionizmusa” felé hajtja.

A pozitív szelekció, a rendszerbe való beépítés példái után következék egy példa az ellentétes folyamatra, a rendszerből való kirekesztésre. A magántulajdon és a magánkezdeményezés idegen test a klasszikus szocializmusban, amelyet nem képes tartósan magába fogadni. Nemcsak a nagytőke, de a kisparaszti tulajdon léte is zavarja e társadalom központosított és államosított rendjét. Ezért, a központi hatalom türelmétől függően, előbb vagy utóbb megkezdik felszámolását. A Szovjetunióban több mint egy évtizedig vártak a tömeges kollektivizálással. Viszont Vietnamban néhány évvel a katonai győzelem után, amikor még alig haladtak előre a háború okozta súlyos gazdasági károk helyreállításában, hozzáláttak a mezőgazdasági termelés és terménykereskedelem magánszektorának felszámolásához és e tevékenységek államosításához-kollektivizálásához, katasztrofális gazdasági következményeket vonva maga után. Az etióp kormányzat az éhínség pusztítása közepette próbálta végrehajtani a mezőgazdaság szocialista átszervezését, a falusi lakosság elmozdítását megszokott lakóhelyéről és áttelepítését kollektivizált keretek közé. A példákön túllépve, hangsúlyozni kell: nem a tulajdon az egyedüli jelenségkör, amelyben a klasszikus rendszer nem tud tartósan együtt élni a tőle idegen intézményekkel, szokásokkal, attitűdökkel és normákkal. A klasszikus rendszer kiforrott állapotában nem képes elviselni a politikai ellenvéleményt, a felülről szervezett politikai intézményektől független, önkormányzattal rendelkező intézményeket és szerveződéseket, a hivatalostól eltérő kultúrát és világnézetet, az autonóm gazdasági alanyok közötti szabad piaci cserét. Mindezek a jelenségek, még ha újra és újra feltámadnának is, szűk és egyre szűkebb térre szorulnak. A konformizmus mélyen áthatja az egyén magatartását. A vállalkozó kedv saját ötleteinek, munkaképességének öntevékeny hasznosítására, az önálló kritikus vélemény, a felsőbb szervekkel való szembeszegülés szinte lehetetlenné válik.⁵

Összefoglalva a beépítésre és a kirekesztésre vonatkozó példák közös tanulságát: folyamatosan végbemegy az intézmények és magatartások ter-

⁵ A fentiek egy tendenciát hangsúlyoznak, amellyel szemben érvényesülnek ellentendenciák is. Még a végletesen totalitárius uralom időszakában is marad, ha nagyon szűk térre szorítva is, némi egyéni autonómia az élet számos szférájában; ott lappang (és néha torz formákban tör elő) a vállalkozói kedv. Vannak, igaz kevesen, akik szembe mernek szállni a represszióval. Mindezek a vonások hirtelen felerősödnek, amikor a társadalmi környezet kedvezőbb lehetőségeket teremt kibontakozásukhoz.

mésztes szelekciója, és ez végeredményben roppant erővel szilárdítja meg a rendszer belső koherenciáját.

Marx és Lenin arra számított, hogy a győztes szocialista forradalmat egy átmeneti korszak követi, amelyben a társadalomra a kapitalizmus maradványai nyomják rá a bélyegüket. „Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk – írja Marx a szocializmusról –, amely a saját alapján *kifejlődött*, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppen hogy *keletkezik*; amely tehát minden vonatkozásában, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak az anyajegyeit, melynek méhéből származik.”⁶ E nézet szerint, amely később beépült a klasszikus szocializmus hivatalos ideológiájába, a kapitalista maradványok léte okozza a nehézségeket az átmeneti korszakban, és amikor ezeket sikerül majd végre kiküszöbölni, akkor akadálytalanul kibontakozhatnak a kommunista rendszer összes előnyös tulajdonságai. A tapasztalat azonban azt látszik igazolni, hogy az előző fejezetekben elemzett tendenciák és belső ellentmondások nem a kapitalista rendszer örökségeként maradtak fenn, hanem azokat a klasszikus szocialista rendszer *sui generis* tulajdonságai hívják életre.

15.3 A prototípus és a nemzeti variációk

Az elmondottakból nem következik az a gondolat, hogy a jelen könyv szerint valamiféle végzetes determináció, fatalizmus érvényesülne a történelemben. Ezzel kapcsolatban két kérdést érdemes átgondolni. Az első: az elindulás egy bizonyos történelmi pályán. A második pedig magának a pályának a szűkebb vagy tágabb meghatározottsága.

Kezdjük az első kérdéssel! Nagyon sok körülmény összejátszásától függ, hogy elindul-e a társadalom a klasszikus szocializmus felé vezető úton. Amint azt az előző alfejezet kifejtette: a folyamat elindulásához okvetlenül az kell, hogy a kommunista párt osztatlanul birtokba vegye a politikai hatalmat. Ez a történelmi alakulat hordozza azt a „genetikus programot”, amely átviszi a rendszer fő tulajdonságait annak minden sejtjére.⁷

⁶ K. Marx [1875] (1969, 18. o.).

⁷ Az analógiát a biológia modern genetikai elmélete inspirálta. Eszerint az átörökölt tulajdonságokat egy sajátos anyag, a DNS hordozza. A DNS molekulája azzal a különleges képességgel rendelkezik, hogy szabályozni tudja ön maga megőrzését. Át tudja vinni az örökölt tulajdonságokat az ő vezérlete alatt képzett további molekulákra. Az örökölt genetikus program be van kódolva a DNS sajátos kémiai „nyelvébe”, és ez a kód tovább reprodukálódik a szervezet minden egyes sejtjében. A DNS-be rejtett program utasítására jön létre a biológiai szervezet kifejlődése során annak minden biokémiai, anatómiai, fiziológiai és, bizonyos mértékig, magatartási tulajdonsága. A DNS összetétele az élővilágban fajspecifikus. Lásd J. D. Watson híres könyvét (1968). A szerző egy egyetemi biológia tankönyv (N. A. Campbell, 1987) felhasználásával fogalmazta meg a fenti rövid ismertetést.

Ez az a magva az új társadalomnak, amelyből azután az egész organizmus kinő.

Az itt körvonalmazott szemlélet ellentétes azzal a gyakran hangoztatott nézetrel, hogy a klasszikus rendszer minden elemi részecskéje mesterkélten lett ráarakva a társadalom szövetére, amely annak mindvégig ellenáll. E felszínes felfogás szerint nincs is egyébről szó, mint hogy egy kéméletlen diktátor és szolgalelkű bérencei megfélemlítéssel és erőszakkal ráerőltetik uralmukat a népre. Ha így lenne, akkor ez a külsőleges réteg könnyen leválna a társadalom testéről. Erről azonban szó sincs. Igaz, mindvégig van ellenállás, hol erősebb, hol gyengébb, amelyet a hatalom birtokosai erőszakkal letörnek. Ugyanakkor az új struktúra burjánzása elemi erővel megy végbe, önmagát szaporítja, és mélyen behatol valamennyi társadalmi viszonylatba.⁸ Ha már a folyamat elkezdődött, elindulását rákényszerítették a társadalomra, akkor az spontán, Marx kifejezésével „természeti növekedés” módjára (*naturwüchsig*) megy végbe. Ha valamely országban, annak kitüntetett történelmi sorsfordulóján más „genetikus program” érvényesül, akkor az induló helyzet hasonlósága ellenére más lesz a végeredmény. Gondoljunk a második világháború után azonos gazdasági helyzetben lévő Észak- és Dél-Koreára! Dél nem is csak az induló állapotban, de még a háborút követő időszak politikai és adminisztratív struktúrájának egyik-másik vonásában is hasonlított Északra: kéréletlen diktatúra uralkodott, amely nem tűrt ellenzék; az állami bürokrácia nagy szerepet játszott a gazdaság irányításában, beleszólt külkereskedelmi, beruházási és hitelezési döntésekbe és így tovább. És mégis, a különbség alapvető jelentőségű: Dél-Koreában a hivatalos ideológia merőben más volt, mint Észak-Koreában; a politikai hatalom osztatlan birtokosainak nem volt szándékuk felszámolni a magántulajdont, ellenkezőleg, együttműködtek azzal, és segíteni kívánták meggazdagodását. Még ha nagy szerepe volt is a bürokratikus koordinációnak, szóba sem jött a piac felszámolása, sőt az nagy vitalitással működött. Végeredményben az idő haladtával Észak-Koreában teljes mértékben kiteljesedtek a klasszikus szocialista rendszer összes lényeges vonásai, miközben Dél-Koreában olyan politikai és gazdasági rendszer alakult ki súlyos szenvedésekkel és áldozatokkal tele évtizedek után, amely mindinkább hasonlít a japán fejlődési úthoz, és mind élesebben különbözik az észak-koreaitól. Hasonló megállapításokat tehetünk Tajvan és Kína, Nyugat-Németország és Kelet-Németország összehasonlítása alapján.

Rátérve az alfejezet elején feltett második kérdésre: mennyire szűken vagy

⁸ Megrázó erővel írja meg ezt a költő, Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című versében: „...fogoly vagy, s egyben foglár... bilincseit a szolga maga így gyártja és hordja... hol zsarnokság van, mindenki szem a láncban; belőled búzlik, árad, magad is zsarnokság vagy...”. Illyés Gyula [1950] (1986, 380–388. o.). Először 1956-ban jelent meg a vers.

tágon van meghatározva a pálya? Ha valamely országban konszolidálódott a kommunista párt hatalma, és a társadalom megindul a maga „genetikus programjával” a történelmi fejlődés útján, a könyvben vázolt elmélet szerint bizonyos, hogy meghatározott fő vonásai ki fognak fejlődni. Senki sem fog később kételkedni abban, hogy ez az ország a szocialista rendszercsaládba tartozik. Az út kezdetén még bizonytalan lehetett, mivé válik az 1945 utáni első évek Csehszlovákiája vagy Fidel Castro uralma kezdetének Kubája, de ma már kétségbevonhatatlan, hogy az itt létrejött rendszerek szoros rokonságban vannak Lenin és Sztálin Szovjetuniójával és Mao Kínájával.

Miközben a könyv 3.–14. fejezetei azt világították meg, melyek a közös fő vonások, itt most emlékeztetni kell arra, hogy ez nem jelent tökéletes azonosságot. Mindegyik szocialista országnak számos egyedi tulajdonsága van. Még az előbbi biológiai-genetikai analógia is ezt sugalmazza, hisz még az azonos szülőtől származó egypetéjű ikrek sem tökéletesen hasonlóak egymáshoz. Témánkra visszatérve, a társadalom és azon belül a gazdaság sajátos szerkezetét számos tényező befolyásolja: a földrajzi és természeti adottságok, az előző rezsimtől átvett gazdasági és kulturális örökség, a hatalom új birtokosainak politikai irányvonala, a legfelsőbb vezető személyi tulajdonságai, a külföld magatartása a szóban forgó országgal szemben, a világpolitika eseményei és így tovább. Ezért teljesen elhibázott lenne azt hinni, hogy – adatván a „genetikus program”, a kommunista párt hatalomra kerülése – minden eldőlt, és a történelem „magától megy”. Az igazság az, hogy országonként és periódusonként számottevően eltér a könyvben leírt tendenciák érvényesülésének erőssége és konkrét konstellációja. Mindegyik országban a klasszikus rendszer minden időszakában van represszió, de az egyikben különlegesen kegyetlenül és tömegesen megy végbe, míg a másik országban vagy egy másik időszakban mindez aránylag enyhébben érzékelhető. Mindenütt parancsgazdaság van, de ez az egyik helyen pedánsan működik, gondosan megszervezve a legapróbb részletekig, míg a másikon hanyagul és megbízhatatlanul. Mindenütt és mindig hiánygazdaság van, de miközben az egyik országban szinte elviselhetetlen az élelmiszerhiány, addig a másokban tűrhető a hiány szokásos mértéke.

A könyv a rendszer *hajlamait* írja le. Nos, egy hajlam eluralkodhat, vagy vissza is fojtható valamennyire. Van bizonyos választási lehetőség abban, hogy az egymást ellensúlyozó tendenciák milyen kombinációja jön létre. Például a klasszikus rendszer hajlamos a növekedés erőltetésére. Minél inkább erőlteti a növekedést a vezetés, annál több gond lesz a lakosság ellátásával, és annál súlyosabb repressziót alkalmaznak az elégedetlenség elfojtására. Ha a vezetés mértéktartóbb, ha visszafogják az expanziós kényszert és a beruházási éhséget, ami egyik-másik országban egy-egy időszakban megtörténik, akkor meg tudja engedni a politikai és szellemi élet korlátainak némi tágítását. Van tehát „játéktér”, manőverezési szabadság, még ha az korlátozott is.

Hadd emlékeztessük nyomatékosan az olvasót egy korábban tett megszorításra [→ 1.6, 2.2]! Ez a könyv a klasszikus szocializmus elméleti modelljét, prototípusát írja le, ami nem pótolja az országokénti konkrét történeti elemzést. Ez utóbbi feladat más művekre vár. A jelen munka pusztán azt szeretné tisztázni, hol vannak a döntéshozók választásának mindenkorai korlátai. Pontosabban, melyek azok a korlátok, amelyek a „genetikus programból”, a rendszercsalád alapvető közös tulajdonságaiból erednek.

A szocialista gazdaság egyes megfigyelői és kritikusai fel szokták tenni a következő kérdést: miért nem vezetnek be jobb információs és ösztönzési rendszert a szocializmusban? Szerintük a társadalom felfogható egy gigantikus „megbízó–üggyvivő” (principal–agent) modell realizációjának.⁹ Ha tudjuk, mi a megbízó célja, kialakítható a célokat legjobban szolgáló ösztönzési séma, és a rendszer mindjárt jobban fog majd működni. E gondolatmenet akarva-akaratlanul azt implikálja, hogy a megbízó mind ez ideig eléggé ostoba volt, hiszen nem találta meg a számára leginkább alkalmas információs és ösztönzési rendszert.

A jelen könyv szemlélete nem abból indul ki, hogy melyek a vezetés „céljai”. Már csak azért sem, mert a célokat nehéz megfigyelni. A nyilvános határozatok és a politikusok beszédei nem okvetlenül hű leképezései a céloknak, hiszen azok a hivatalos ideológia részét alkotják. Nem lehet megállapítani, mi a vezetők „igazi” célja, csak ha tényleges cselekményeiket figyeljük meg, amelyben szándékaik (és eredeti szándékaik esetleges kényszerű módosulásai) megtestesülnek. Emellett nincs is közös szándék, hiszen megannyi belső konfliktus van a vezetés körében.

A klasszikus szocialista rendszer irányítói, a bürokratikus piramis csúcsától az alsó szintig bizonyosan nem ostobák, hanem képesek érvényesíteni érdekeiket és szándékaikat. A rendszer azért alakult olyanná, amilyen, mert éppen ez a struktúra képes ellátni a tőle várt funkciókat. Naivitás azt hinni, hogy a rendszer fő vonásai néhány ésszerűsítési, átszervezési ötlettel átalakíthatóak.

Egy másik fajta kritikai megközelítés figyelmét a végletes esetekre összpontosítja. Teszik ezt olyanok, akik meggyőződéses ellenségei a szocializmusnak, és úgy gondolják, hogy akkor adják elő a leghatásosabban a mondanivalójuk-

⁹ A szerző elsősorban nyugati, a szocializmust közelebbről nem ismerő, de annak problémái iránt érdeklődő elméleti közgazdászok körében találkozott ezzel a megközelítéssel. Hasonló felfogás tapasztalható nemegyszer a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és más nemzetközi szervezetek munkatársainak gondolkodásában, akik Nyugaton nevelkedtek, és hirtelen beleszópnak egy szocialista ország problémáinak tanulmányozásába, sőt az ezen országokat érintő gyakorlati döntések előkészítésébe is. Hosszabb időn át a Szovjetunió matematikai közgazdászainak körében is megjelent hasonló felfogás: javaslatokat akartak kidolgozni a mindenkori hivatalos vezetés számára az „optimális gazdasági rendszer” megteremtésére. Lásd ennek az iskolának a leírásáról például M. Ellman (1973) és P. Sutela (1984) könyveit.

kat, ha a legnagyobb szörnyűségekre, a féktelen tömegterrorra vagy a leginkább kiáltó pazarlásokra hívják fel a figyelmet. És teszik ezt olyanok is, akik meggyőződéses hívei a szocializmusnak, és azért beszélnek szívesen a végletesen rossz esetekről, mert azt remélik, hogy a „szélsőségek”, a „kilengések” leküzdésével orvosolhatóak a bajok. A jelen könyv más szemléletet próbál alkalmazni: a figyelmet arra összpontosítja, ami általános, tipikus, normális a rendszerben. Arra tehát, ami a véletlen ingadozások átlagát, azaz várható értékét jelenti. Teszi ezt abban a reményben, hogy ámbár ily módon kevésbé hat az olvasó érzelmeire, de talán megalapozottabbá teszi a következtetések levonását.

Azokban a vitákban, amelyek a reformok és a „desztalinizáció” kapcsán zajlanak, nemegyszer hangzik el a kérdés, elkerülhető lett volna-e a sztálini terror. Érdemes volt-e vállalni azt az árat, amit a sztálini uralom áldozatai jelentettek, azért, hogy a szocialista rendszer fennmaradjon? Miközben teljesen érthető e kérdések szellemi és erkölcsi töltése, a jelen könyv nem kíván válaszolni rájuk. Olyan elméleti modellt ír le, amely nem foglalja szükségképpen magában (bár nem is zárja ki) a sztálini extremitásokat. Ennek a prototípusnak az elemzése során azt a kérdést teszi fel: ha adva van a klasszikus szocializmusra jellemző hatalmi struktúra, ideológia és tulajdonviszony, akkor melyek a társadalom szerkezetének és működésének azok a fő vonásai, amelyek, legalábbis tendenciaként, hajlamként, szükségképpen megjelennek? Elégséges és szükséges feltétele-e ennek a „genetikai programnak” a léte, azaz meghatározott hatalmi struktúra és ideológia az említett hajlamok és tendenciák életre hívásához? Meggyőződésem, hogy ez nem elnézőbb, hanem szigorúbb kérdésfeltevés annál, mint amit e bekezdés elején idéztünk a „szélsőségek” szükségességéről és elkerülhetőségéről.

15.4 A szovjet hatás

Milyen hatást gyakorol a klasszikus rendszer szerkezetére és fő vonásaira az a történelmi esetlegesség, hogy éppen az egykori cári Oroszországban került elsőnek hatalomra a kommunista párt? Milyenné vált volna a szocialista rendszer, ha világméretű kibontakozása más országból indult volna el?

A kérdés feltevői emlékeztetni szoktak arra, milyen mélyen gyökereznek a Lenin és Sztálin nevével fémjelzett Szovjetunió jellegzetes tulajdonságai Oroszország múltjában. A KGB a cári titkosrendőrség gyakorlatát folytatja, a merev és lélektelen apparátus a régi orosz kormányzók és csinovnyikok bürokráciájának örököse, a kolhozfalú sivársága és a kolhozparaszt passzivitása a régi rend muzsikjainak életformáját idézi. Ki szokták terjeszteni ennek a gondolatmenetnek az érvényességét a szovjet határokon túlra is. A többi országban is másképpen alakult volna a szocia-

lizmus, ha nem nyomja rá bélyegét a történelmi kiindulóponton az elmaradottság és a félázsiai civilizálatlanság.

A történelem visszafordíthatatlan. Nem játszható le az a kísérlet, amelyben elsőként valamely más országban alakul ki a kommunista párt egyeduralkodója, és ez a másik országban új rend gyakorolja azt a globális hatást, amelyet a történelem valóságos menetében a Szovjetunió fejtett ki. Ennyiben az alfejezet bevezetőjében feltett kérdésre nem adható teljes bizonyossággal válasz. A jelen könyv gondolatmenete mégis sugalmaz néhány hipotézist.

1. Az valóban esetlegességnek tekinthető, hogy éppen Oroszországban alakultak ki azok a körülmények, amelyekben a kommunista párt magához ragadhatta a hatalmat. Az viszont már visszatérő szabályosságnak minősül, hogy *valamennyi* ország, ahol a szocialista forradalom főképpen belső erőből győzött, elmaradott és szegény volt. A szocializmust megelőző rezsim brutális eszközökkel kormányzott; kiáltóan éles társadalmi egyenlőtlenségek mutatkoztak [→2.3]. Lehet, hogy a sajátos oroszországi történelmi előzmény játszott némi szerepet a szocialista rendszer általános vonásainak kialakulásában, de ennél sokkal fontosabbnak tűnnek a 2.1 táblázatban felsorolt, valamennyi országra együttesen jellemző előzmények. Egyik országban sem bontakozott ki valódi parlamenti demokrácia, egyik sem jutott el érett kapitalizmushoz, egyikben sem vált a piac uralkodó koordinációs mechanizmussá. Mindegyik „későn érkezett” ország volt.¹⁰ Ezek a közös előzmények bizonyára hatást gyakoroltak a politikai struktúrára (a demokratikus intézmények teljes kiküszöbölésére), az elmaradottság leküzdéséért erőltetett növekedés stratégiájának kialakítására, a jövedelem-újraelosztás radikalizmusára és a rendszer jó néhány más jellegzetességére. Ez az a társadalomtípus, amely fogékony a szocialista rendszert megteremtő „genetikus program” befogadására.¹¹

2. A klasszikus szocializmus konkrét elemeinek (hivatalos ideológiájának, intézményeinek, viselkedési szabályosságainak) formálódásában valamennyi országban nagy szerephez jutott a szovjet példa követése.

Ezt részben a Szovjetunió kényszerítette ki, sokféle módszerrel. Mindazon kelet-európai országokban, amelyek szovjet katonai megszállás alatt voltak, súlyos nyomást gyakorolt a pusztán szovjet katonai jelenlét. Ha pedig a lakosság megkísérelt a rendszerrel szembeszegülni, mint például Ke-

¹⁰ Lásd A. Gerschenkron (1962). A megkésett kelet-európai fejlődés mélyreható történeti elemzését nyújtja Szűcs Jenő (1983).

¹¹ Ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert a szocialista világban kibontakozott válság és jó néhány ország kiválása a szocialista rendszerből nem szünteti meg végérvényesen ezt a fogékonyt. Latin-amerikai gerillák, akik halálra szántan küzdenek saját fennálló társadalmi rendjük felháborító igazságtalanságai ellen, árulónak minősítik Kelet-Európa, a Szovjetunió és Kína vezető kommunistáit. Bízunk abban, hogy hatalomra kerülnek, és akkor majd ők teremtik meg az igazi szocializmust.

let-Berlinben 1953-ban, Budapesten 1956-ban vagy Prágában 1968-ban, a szovjet hadsereg katonai erővel leverte az ellenállást. Emellett a többi országban kellő hatást gyakorolt a szovjet katonai beavatkozástól való fenyegetettség tudata is.

A közvetlen beavatkozás mellett rendkívül nagy hatása volt annak a köztűzésnek, amelyet a kommunista pártok éreztek a Szovjetunió és annak kommunista pártja iránt. A kommunista világmozgalom kialakulásának első évtizedeiben a moszkvai központ tűzzel-vassal érvényesítette akaratát a többi ország kommunistáival szemben. A Szovjetunió minden intézményének és cselekményének feltétel nélküli helyeslése első számú feltétele volt annak, hogy egy párt kommunistának minősíthesse magát. Amikor a kommunisták más országokban hatalomra kerültek, számos országban nagy szerephez jutottak a szovjet emigrációból hazatért és a moszkvai központ által továbbra is kézben tartott vezetők, akik habozás nélkül ültették át a szovjet gyakorlatot saját országuk talajába. Számottevő befolyást gyakorolt a szovjet tanácsadók jelenléte, továbbá az, hogy a szocialista országok sok politikai személyisége, katonatisztje, gazdasági szakértője a Szovjetunióban végezte tanulmányait.

A kényszert kiegészítette és hatásosságát megerősítette az önkéntes lelkesedés. Azok a kommunisták, akik hosszú és sokszor hősiességű küzdelem után hatalomra kerültek, a Szovjetunióban látták az emberiség haladásának példaképét. Őszintén meg voltak győződve arról, hogy minél hívebben utánozzák a szovjet modellt, annál hamarabb jutnak el az általuk hűn őhajtott szocializmushoz.

Mindez megmagyarázza, hogy nem csak lényeges vonásokban, de sokszor még apró külsőségekben is a szovjet példa követése tapasztalható a klasszikus szocializmus országaiban, a nemzeti címer formájától és a katonai egyenruha szabásától kezdve a vállalatvezetés szervezeti felépítéséig.

3. Bármily erős volt is a szovjet befolyás, ennél erősebbnek tűnik az a hatás, amelyet a klasszikus rendszer belső logikája gyakorol. A 15.2. alfejezet írta le az intézményeknek és működési mechanizmusoknak azt a természetes szelekcióját, amely végül koherens egésszé ötvözi a rendszert. Ha (a szovjet hatás és a belső erők együttes eredőjeképpen) megkezdte tevékenységét a korábban említett „genetikus program”, akkor a rendszer összetartozó vonásai kiformálódnak, létrehozzák egymást. Nem a szovjet hiánygazdaság példájának utánzása hozza létre a keletnémet vagy a mongol hiánygazdaságot, hanem a rendszer belső természete. Nem a szovjet biztonsági tanácsadók szava játssza a főszerepet abban, hogy mindegyik országban megszervezik a titkosrendőrséget, amely kiépíti a besúgók hálózatát és elfojtja a legkisebb ellenállást is. A rendszer belső szükségletei hozzák létre ezt a rendőri apparátust, mert az nem tud életben maradni megfélemlítés, elnyomás, a polgári szabadságjogok korláto-

zása nélkül. Az elmondottakból az alábbi következtetés adódik. A rendszer nemzeti variációi közötti eltérések egyik magyarázó tényezője: erősebb vagy gyengébb volt-e a szovjet hatás. Magát a prototípust azonban nem a szovjet befolyás alakította ki, hanem ennél mélyebben ható okok együttese, nevezetesen az a kauzális láncolat, amelyet a 15.1 alfejezetben foglaltunk össze.

15.5 Verifikáció

Az előző alfejezetek számos elméleti állítást tartalmaztak.

1. A klasszikus szocialista rendszert több alapvonás különbözteti meg más rendszercsaládoktól; ezek a rendszerspecifikus tulajdonságok.

2. A rendszerspecifikus jelenségcsoportok között meghatározott oksági kapcsolatok állnak fenn: a kölcsönhatások komplexumán a kauzalitás határozott fő irányban érvényesül.

3. A rendszer létrejöttének és megszilárdulásának meghatározott szükséges és elégséges feltételei vannak. Ennek a „genetikus programnak” a magva meghatározott politikai struktúra a hozzátársuló ideológiával, azaz a kommunista párt osztatlan hatalma, és annak a hivatalos ideológiának az uralma, amelynek egyik sarkalatos tétele a köztulajdon túlsúlyának, majd csaknem teljes egyeduralmának megteremtése.

4. Ez a „genetikus program” a maga képére formálja a társadalmat. Olyan koherens rendszer jön létre, amelynek különböző elemei összetartoznak, egymást feltételezik és erősítik.

A fenti elmélet egyfelől deduktív jellegű. A kiinduló alapfeltevések és a menet közben kapott következtetések szolgálnak a későbbi elemzések premisszáiként. Ellenőrizhető tehát a gondolatmenet belső konzisztenciája: vajon nem épültek-e be az elemzésbe egymásnak ellentmondó feltevések, nem került-e sor logikailag hibás lépésekre.

Az elmélet másfelől empirikus jellegű, és végső soron a klasszikus szocializmus gyakorlatának megfigyelésén alapul. Ezért különös figyelmet érdemel az elmélet és a történelmi valóság viszonya.

A fejtegetések mindvégig hangsúlyozták, hogy elméleti modellt vázolnak fel, ami összefér a konkrét történelmi realizációk „szóródásával” az elmélet körül. Tehát az elméletet nem cáfolja az, ha egyik vagy a másik ország helyzete nem pontosan azonos a modell szerinti állapottal, vagy ha az események menete némileg másképpen alakul, mint ahogy a modell szerint alakulnia kellene. De akkor valójában elmélettel van-e dolgunk? – merül fel a kérdés. Vagy csupán egy papiroskategóriával, a „klasszikus szocializmus” definíciójával, amely nem igazolható és nem cáfolható?

E tekintetben kész vagyok elfogadni a pozitivistá tudományelmélet kri-

tériumait.¹² Mindenekelőtt azt a kritériumot, hogy egy elméletnek cáfolhatónak kell lennie. Nem szabad a definíciók és a gondolatmenet megfogalmazásával a kijelentéseket tautologikussá tenni, azaz eleve kizárni azt a lehetőséget, hogy az állítás hamis volta valamiképpen kiderülhessen.

A jelen mű összefüggésében az elméletet sok ország hosszú időszakon át megfigyelt történelmi tapasztalatával kell szembevetni. Nem lehetséges (de nem is szükséges) matematikai-logikai modellel igazolni vagy cáfolni ezt az elméletet. Legfeljebb az elméletből származtatható néhány részkövetkeztetés tesztelhető ökonometriai úton, gazdaságstatisztikai adatok matematikai-statisztikai elemzésével.¹³ A legfontosabb tételeket ennél kevésbé kifinomult, de súlyosabb történelmi teszteknek kell alávetni. A történelem (illetve annak kutatója) a következő kérdésre tud máris felelni, vagy lesz képes válaszolni a jövőben:

1. Van-e olyan, korábban konszolidálódott klasszikus szocialista rendszer, amelyben nem mutathatók ki a könyv második részében tárgyalt fő vonások?

Amint arról korábban szó volt, a könyv tényanyagát főképpen kilenc ország tapasztalataiból meríti [$\rightarrow$ 1.2]. Emellett azonban tanulságos volna megállapítani, mi volt a helyzet Albániában, Mongóliában, Vietnámban, Észak-Koreában és Kubában, azaz olyan országokban, amelyekben szintén hosszabb időszakra konszolidálódott a klasszikus rendszer. Mennyire állják meg a helyüket a 3.–15. fejezetek általános megállapításai ezekkel az országokkal kapcsolatban? Ebből az öt országból a könyv írásának időpontjáig különösen kevés megbízható információ szivárgott ki. Azóta azonban Albánia kilépett a szocialista országok köréből; Mongóliában és Vietnámban pedig reformmozgalom indult meg. Lehetséges, hogy legalább utólagosan több adat és tapasztalati megfigyelés áll majd rendelkezésre.

Fontos ezzel kapcsolatban emlékeztetni arra, hogy számos összefüggésben csak tendenciákról és hajlamokról szoltunk, nem pedig e tendenciák és hajlamok teljes érvényesüléséről. Például az a tény, hogy Lengyelországban nem ment végbe a mezőgazdaság teljes kollektivizálása, nem cáfolja az 5. fejezetben mondottakat, feltéve, hogy igazolható: ismételten és erőteljesen jelentkeztek kollektivizálási törekvések a lengyel politikai vezetésben.

¹² Lásd K. Popper (1959).

¹³ Amennyiben a statisztikai vizsgálat cáfolná egyik-másik részkövetkeztetést, akkor meg kell vizsgálni, hogy az immár pontosabban megismert és leírt jelenség mennyiben fér össze a részkövetkeztetéshez vezető gondolat sor eredeti premisszáival. Ha szükséges, akkor azokat is módosítani kell. Ennyiben tehát a részjelenség statisztikai vizsgálata is fontos eszköze az általánosabb elméleti tételek alátámasztásának vagy cáfolatának.

Ez az eljárás jól ismert a természettudományok területén. Számos esetben az elméleti alapítélet nem tesztelhető közvetlenül kísérleti úton. Vannak viszont olyan kevésbé alapvető állítások, amelyek logikai úton származtathatók az alapvető elméletből, és amelyek empirikus úton ellenőrizhetők. Ha a teszt igazolná a származtatott állítás helyességét, akkor az egyben az elméletnek is erős, közvetett empirikus bizonyítékát jelentené.

2. A legfontosabb tesztelést a szocializmusban végbemenő reformfolyamat végzi el. Lapozzunk vissza a 15.1 ábrához. Az első blokk tartalmazza a „genetikus programot”, a hatalmi struktúrát és ideológiát. A reformfolyamat számos országban azt jelenti: kísérletet tesznek a 2., a 3. és a 4. blokk megváltoztatására, miközben az 1. blokk alapjában véve változatlan marad. Fennmaradnak a hatalmi struktúra alapvető jegyei, de közben számítanak arra, hogy a rendszerben mégis mélyreható átalakulások mennek végbe. A reformfolyamat korlátai, következtetlenségei és kudarcai, a klasszikus rendszer felé való visszarendeződés tendenciái, az ismételt restaurációk fontos közvetett igazolásai az imént felvázolt elméleti állításoknak. Ha viszont a rendszer egésze képes a 2., a 3. és a 4. blokkban új, a klasszikustól élesen eltérő vonásokat kifejleszteni, továbbá képes ebben az új, módosított alakjában tartósan fennmaradni és növekedni anélkül, hogy az 1. blokkban alapvető változás következett volna be – akkor ez gyengítené vagy talán teljesen megcáfolná az elméletet.

A jelen könyv egy forradalmi elméletet sugalmaz. A szocialista rendszer nem képes olyan megújulásra, amely megszabadítaná diszfunkcionális vonásaitól, miközben fenntartja a kommunista párt egyeduralmát és az állami szektor dominanciáját. A 15.1 ábra terminológiájával: a 3., 4. és 5. blokk mélyreható, tartós és közgazdasági szempontból eredményes átalakításához gyökeres változásra van szükség az 1. és 2. blokkban, a politikai struktúrában és a tulajdonviszonyokban.

A szerző abban a meggyőződésben adja át könyvét az olvasónak, hogy az általa ismert tapasztalat eddig nem cáfolta meg az alfejezet elején, az 1.–4. pontokban összefoglalt elméleti állításokat. A könyv hátralévő része azt a folyamatot elemzi, amelyben számos ország elmozdul a szocialista rendszer klasszikus formájától, reformok és forradalmak mennek végbe. Ezek az elemzések további megfigyelésekkel támasztják majd alá a fenti elméleti állításokat, bár végleges igazolásukat vagy cáfolatukat csak a jövő történelem és az azt feldolgozó tudományos elemzés végezheti el.

15.6 A klasszikus rendszer működőképessége

Képes-e a klasszikus rendszer tartósan fennmaradni? A válasz attól függ, hogy milyen időhorizontra vonatkoztatjuk a kérdést, azaz hogyan értelmezzük ezt a szót: *tartósan*.

A következő fejezet áttekinti a klasszikus rendszer uralmának időtartamát számos szocialista országban. Ez a korszak véget ért, mert reformfolyamat indult el, vagy mert ennél is mélyrehatóbb rendszerváltás ment végbe. Mindenesetre a Szovjetunió volt az az ország, ahol a leghosszabban állt fenn a klasszikus rendszer, több mint hat évtizeden át.

Mindössze két olyan ország van, amelyben még ma is klasszikus rend-

szer uralkodik: Észak-Korea és Kuba. Ezekkel kapcsolatosan csak annyi közölhető, hogy eddig, azaz a könyv írásának pillanatáig, három-négy évtizeden át működött a klasszikus rendszer. Nem kívánunk találgatásba bocsátkozni, hogy e két országban mit hoz a jövő, az őket körülvevő világban abban az általános állapotában, amelyben az összes többi szocialista ország, köztük a két nagyhatalom, a Szovjetunió és Kína, immár túllépett a klasszikus rendszeren.

De még ha nem is mondunk ki feltétlen predikciót erre a két országra, annyi azért megkockáztatható, hogy a klasszikus rendszer a világtörténelem évszázados léptékével mérve átmeneti jellegű. Azokhoz a társadalmi-gazdasági formációkhoz képest, amelyek képesek voltak sok évszázadon át fennmaradni, ez aránylag rövid életűnek bizonyul.

A világtörténelem évszázados léptéke mellett azonban szükség van más, ennél rövidebb léptékek alkalmazására is. A klasszikus szocializmus megjelenése és letűnése között eltelt több évtizedes időszakok nemzedékek egész élettartamát fogják át. „Középtávú” szemléletben a klasszikus rendszer működőképes. Az elemzés, amelyet a 3.–15. fejezetek adtak, azt mutatja, hogy a klasszikus rendszer képes ellátni a társadalmi tevékenységek szabályozásának alapfunkcióit, amelyek a továbbéléshez szükségesek. Megszervezi a termelést és a lakosság ellátását a létfenntartáshoz szükséges javakkal és szolgáltatásokkal. A maga módján biztosítja a tevékenységek koordinálásához, az emberek együttéléséhez szükséges fegyelmet. Kialakít egy jog- és erkölcsi rendet, amelyen az emberek el tudnak igazodni. Sőt ezen túlmenően olyan rendszert jelent, amelyet a társadalomnak egy meghatározott része támogat, mert úgy érzi, hogy e támogatás előnyös a számára. A rendszer elemei koherensek egymással. Meghatározott körülmények között nemcsak a meglévő színvonal újratermelésére, de bővülésre, növekedésre, minőségi fejlődésre is képes. Nagy katonai erőt tud kialakítani, ami támadás esetén módot ad fegyveres önvédelemre. Tele van ellentmondásokkal és belső konfliktusokkal, ezek azonban hosszabb időszakon át nem fenyegetik a rendszer pusztá létét.

Az előző bekezdés nem tartalmaz értékelést. Visszaidézzük a könyv elején bevezetett hasonlatot, amely szerint egy rendszernek kiállítható a „bizonyítványa”, vagyis megállapítható, hogy különböző belső értékek tekintetében milyen teljesítményt ért el [→1.7]. A klasszikus rendszer elemzése kapcsán sorra szöbe kerültek a legfontosabb általános emberi értékek: az anyagi jólét, a termelés hatékonysága és újtókészsége, az egyéni szabadságjogok tiszteletben tartása, egyenlőség és társadalmi szolidaritás. Megállapítottuk, hogy számos érték érvényesítésében a klasszikus szocializmus nem mutat fölényt a kapitalista rendszerrel szemben, például az egyenlőség és szolidaritás terén. Sőt több alapvető érték, például a jólét, a hatékonyság és a szabadság tekintetében súlyosan elmarad a mögött a teljesítmény mögött, amelyet a demokratikus politikai formák között működő fej-

lett, modern kapitalizmus elért. Ez azonban a pozitív elemzést kiegészítő, kívülről adott értékelés. Más kérdés, hogy a lakosság hogyan ítéli meg belülről a rendszert. Egy része elfogult a fennálló rend javára, mert a hatalom részese és haszonélvezője, és osztja a rendszer hivatalos ideológiáját. Mások elégedetlenek, de nem tudják kellőképpen mérlegelni a rendszer teljesítményét, mert nincs módjukban összehasonlítani más rendszerekkel. Vagy pedig súlyosan elítélő a véleményük, de nincs lehetőségük ezt kifejezésre juttatni. Ha az elégedetlenség fokozódik, akkor a hatalmon lévők képesek a represszió erősítésével biztosítani a rendszer fennmaradását.

Ez visszavezet az előbbieken tárgyalt kérdéshez. A klasszikus rendszer képes addig fennmaradni, amíg az elégedetlenség el van fojtva. A klasszikus rendszer, amennyiben a működőképességet nem évszázados, hanem évtizedes léptékkel mérjük, szívósnak mutatkozik.

Ehhez azonban hozzá kell tenni: a rendszer túlélése nehezen biztosítható. Egyes belső ellentmondások kiéleződnek. Abban a versenyben, amelyet a szocialista rendszer a kapitalistával folytat, számos ponton nemcsak elmaradás mutatkozik, hanem a távolság egyre nő. Mindez indítékot ad azokhoz a törekvésekhez, amelyek megkísérlik a rendszer megváltoztatását. S ezzel eljutottunk a könyv harmadik részének témájához: a klasszikus rendszer erőzójához és válságához, a reformhoz és a forradalomhoz.

Harmadik rész _____

ELMOZDULÁS A KLASSZIKUS RENDSZERTŐL

A változások dinamikája

A KLASSZIKUS RENDSZERNEK a koherenciájában rejlik az ereje, de ebben rejlik a gyengesége is. Egy kis túlzással azt mondhatnánk: olyan szorosan összefüggő szövedéket alkot, amelyben ha egy szál elszakad, előbb-utóbb felfeslik az egész.

Az 1980-as és 1990-es években ennek a bomlásnak vagyunk a tanúi. Kevés kivétellel mindenütt eljött a klasszikus szocializmus vége; számos országban ezen túlmenő változás ment végbe, amennyiben teljes egészében összeomlott a szocialista rendszer. A 16.–24. fejezetek a klasszikus rendszer bomlását tekintik át és kommentálják. Előljáróban a jelen fejezet a klasszikus rendszertől való elmozdulás indítékait és a folyamat dinamikáját tárgyalja.

16.1 A változások indítékai

Mindegyik szocialista országban, amely valamilyen irányban elmozdul a klasszikus rendszertől, a felgyűlt feszültségek és ellentmondások kényszerítik ki a változást.¹ A 15. fejezet azt hangsúlyozta, hogy a klasszikus rendszer koherens egészet alkot, és képes számottevő időn át működni. Ez a megállapítás azonban logikailag és tapasztalatilag összefér egy másik megállapítással: a klasszikus rendszer súlyos belső bajoktól terhesen, diszfunkcionálisan működik. Ezek mindegyikéről már részletesen szó volt korábban, itt csak mintegy összefoglalásképpen emlékeztetünk rájuk. A sokféle negatív jelenség végeredményben négy fő csoportba sorolható. Más szóval négy fő indíték van annak, hogy a rendszer változásokra kényszerül. Noha a különböző konkrét bajok és ellentmondások országokként eltérő mértékben jelentkeznek, nincsen olyan klasszikus rendszerben működő ország, amelyben legalábbis jó néhány e bajok közül súlyos gondot ne jelentene.

Az első tünetcsoport: a gazdasági nehézségek feltornyosulása. A klasszikus rendszert mindvégig nyomasztó gazdasági problémák kísérik: a technikai fejlődés súlyos elmaradása, hiány, a fogyasztás elmaradása, pazarlás és sok más veszteség. Ugyanakkor a gazdaság szembetűnően növekszik, és a rendszer hívei azt hihetik, hogy a nehézségek csupán a gyors fej-

¹ A reformokhoz és/vagy a rendszer összeomlásához vezető belső feszültségek átfogó elemzéséről lásd a következő műveket: T. G. Ash (1990), Z. Brzezinski (1990), Hankiss Elemér (1989b) és J. Staniszkis (1989), (1991), továbbá a Joint Economic Committee, U. S. Congress (1989) kiadványa.

lődés elkerülhetetlen költségei. Egy idő után azonban a növekedés lelassul [→9.11 táblázat].² Eközben a már korábban is érzékelhető bajok elmélyülnek. Az erőltetett növekedés stratégiája nem folytatható vég nélkül. A hosszú időn át elhalasztott feladatok egyre gyűlnek, és egyre inkább elviselhetetlen adóssággá halmozódnak: a súlyosan elhanyagolt szektorok (lakásszektor, közlekedés és telekommunikáció, egészségügy stb.) mind rosszabb állapota egyre nehezebbé teszi a gazdaság működését. A gyors növekedés idején az extenzív módszerekkel könnyen mozgósítható többletek kimerülőben vannak; jó néhány ország elért a munkaerő-kínálatnak szinte a fizikai határáig [→10.2 táblázat].

A gazdaságban mutatkozó súlyos bajok, s különösen a technikai fejlődés vontatottsága, a termelés inefficienciája és fennakadásai veszélyeztetik a szocialista országok katonai erejét. Egyre nagyobb, szinte elviselhetetlen áldozatokat követel az a törekvés, hogy a Szovjetunió, szövetségeseivel együtt, lépést tartson a kapitalista világgal ebben a tekintetben. Ahhoz, hogy a termelés mennyisége tekintetében sokkal alacsonyabb szinten álló Varsói Szerződés katonai ereje egyensúlyban maradjon az Észak-atlanti Szerződés Szervezetével, saját termelésének sokkal nagyobb hányadát kell áldoznia erre a célra. Emellett az elmúlt évtizedekben mind több, gazdaságilag igen elmaradott ország vált e tömb szövetségesevé; katonai és gazdasági segélyezésük nagy megterhelést jelent a Szovjetunió és a vele társult országok számára. Mindezek a körülmények mindinkább visszatartják a termelésnek a fogyasztásra szánt részét, tartósítván a lakosság alacsony élet-színvonalát. Hasonló nehézségekkel küszködik a szovjet tömbön kívül álló többi, klasszikus szocialista rendszerben működő ország is.

Részből a gazdasági helyzettel függ össze a változások indítékainak második csoportja: a lakosság elégedetlensége. Számos társadalmi csoport – munkások, parasztok, tisztviselők, nyugdíjasok, diákok, tanárok, egészségügyi alkalmazottak – körében gyakori a zúgolódás az alacsony élet-színvonal, továbbá a hiány okozta sok bosszúság, nélkülözés és kiszolgáltatottság miatt. A termékek gyenge minősége és szűk választéka, a szolgáltatási szféra elmaradottsága, az ember alkotta környezet kopottsága, sívársága és a természeti környezet leromlása – megannyi ok a frusztráltság érzetének kialakulására, nyomott vagy éppenséggel elkeseredett, haragos hangulat fellobbanására.

Emellett nem is csak a szűken vett gazdasági szféra gerjeszt elégedetlenséget. Az állampolgárokat gyöttri a hivatalok packázása, a bürokrácia önkényeskedése. Mindenki, de különösen az értelmiség, fojtogatónak érzi a személyi

² A növekedés lassulásáról a Szovjetunióban lásd a következő elemzéseket: A. Bergson (1978c), D. L. Bond–H. S. Levine (1983), P. Desai (1986a), (1986b), G. E. Schroeder (1985) és M. L. Weitzman (1983). Csehszlovákia növekedésslassulásának elemzését lásd F. Levčík (1986) művében, Lengyelországtól pedig L. Balcerowicz (1988) és B. Kaminski (1989) tanulmányában.

szabadság rendkívül szűk korlátait, a szabad szó hiányát, a hivatalos propaganda mellébeszélését vagy hazugságait, a represszió százféle formáját. Bármennyire megszokták is mindezt, bármennyire a mindennapi élet normális rendjévé vált is, az emberi természet nem képes végtelen ideig elviselni.

Az előbbi két jelenségcsoporttal összefügg a változások indítékainak harmadik csoportja: a hatalmon lévők elbizonytalanodása. Igaz, a klasszikus rendszer biztosítja a bürokrácia szinte totális hatalmát. Ez azonban csak addig tud szilárdan konzerválódni, amíg legalább maga a bürokrácia meg van győződve hatalmának legitimitásáról, az általa vezetett rendszer felsőbbrendűségéről, saját társadalomátalakító eszméinek tudományos megalapozottságáról és helyességéről, messianisztikus elhivatottságáról és legyőzhetetlen katonai erejéről. Amikor ez a hit a bürokrácián belül és a kommunista párt őszinte hívei körében is kezd megroggni, akkor napirendre kerül a változás. És minél mélyebb ez a megrendülés, annál közelebb van az egész rendszer összeomlása.³

A hatalmon lévők rossz közérzetéhez és önbizalmának megrendüléséhez hozzájárult az a felismerés, hogy miközben a szocialista országokban súlyosabbá váltak a gazdasági nehézségek, a kapitalista rendszer élet-erősnek bizonyult. Egész sor ország, például Nyugat-Németország, Japán és az úgynevezett „újjonnan iparosodó országok” különlegesen látványos teljesítményt mutattak fel a gazdasági növekedésben, a technikai fejlődésben és a kivitelben.⁴

A klasszikus rendszer nélkülözhetetlen fegyelmező eszköze a brutális represszió. Ez azonban nemcsak a rendszer elszánt ellenfeleit sújtja, hanem mindenkit, még a rendszer híveit, az uralkodó elit tagjait is fenyegeti. Ők is jogbiztonságot és törvényességet igényelnek, legalább önmaguk számára. Ezzel azonban megkérdőjelezzik a represszív eszközök feltétel nélküli alkalmazhatóságának jogosultságát, holott ez a klasszikus rendszer szilárdságának egyik alapfeltétele.

A klasszikus rendszer építményét többféle cement, többféle kötőanyag tartja össze, köztük a hatalmi elit hite, és a törvényektől és erkölcsi normáktól nem korlátozott gátlástalan represszió. Mindkét kötőanyag mállani kezd, és ettől az építmény ingataggá válik.

³ Tanulságos ezen a helyen Leninre, a forradalom elméletének és gyakorlatának kiemelkedő szakértőjére hivatkozni: „...a forradalomhoz nem elegendő az, hogy a kizsákmányolt és elnyomott tömegek belátják, hogy a régi módon lehetetlen tovább élniük, és változást követelnek; a forradalomhoz az is szükséges, hogy a kizsákmányolók ne tudjanak élni és kormányozni a régi módon.” V. I. Lenin [1920] (1974, 66. o.).

⁴ A Szovjetunió Kommunista Pártjának 1990. évi kongresszusán Gorbacsov egyik legközelebbi munkatársa, A. N. Jakovlev beszédében a következőket mondotta: „Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a munkateljesítmény tízszer nagyobb Dél-Koreában, mint Észak-Koreában, és az emberek jobban élnek Nyugat-Németországban, mint Kelet-Németországban”. *The New York Times*, 1990. július 8., 4. o.

Végül a változások negyedik indítéka a külső példa. Mindegyik szocialista országot befolyásolják azok az események, amelyek a többi szocialista országban mennek végbe. 1989-ben a tüntető pekingi diákokra mozgósító hatással volt a Szovjetunióban és Kelet-Európában végbement politikai átalakulás. A kelet-németországi és csehszlovákiai mozgalmak az 1989-es drámai időkben szinte napról napra hatottak egymásra. Még ott is, ahol a rendszer szélsőségesen totalitárius formákat öltött, és sikerült hosszú időn át a többi szocialista ország híreitől elszigetelni a lakosságot – mint ahogy az Romániában és Albániában történt –, ez a törekvés végül is kudarcot vallott. A modern hírközlést nem tudja a határokon túlra rekeszteni semmiféle szögesdrót és határőrség; a külföldi rádiók és televízió-műsorok hallgatása számottevően hozzájárult a szocialista országokban végbement „dominóhatáshoz”. Ezen túlmenően perdöntő szerepe volt a Szovjetunió külpolitikájában végbement fordulatnak, amely a Kelet-Európa feletti uralom feladásához vezetett.⁵

16.2 A változások mélysége és radikalizmusa

A klasszikus szocialista rendszertől történő elmozdulás sokrétű folyamat, amely a társadalom életének számos szférájában megy végbe. Átalakul a politikai struktúra, az ideológia, a tulajdonjogok eloszlása, a különböző koordinációs mechanizmusok relatív súlya, a gazdasági növekedés szerkezete, a kínálat és a kereslet viszonya és így tovább. A gazdaság sokféle szereplőjének magatartása módosul. Egyoldalú képet adna az elemzés, ha csupán az egyik vagy a másik szférára szorítkozna.

Minden jelenséggel kapcsolatban külön-külön megfigyelhető: milyen messzire távolodott el az adott ország egy adott időpontban a klasszikus rendszertől, pontosabban, a rendszer elméleti prototípusától. A klasszikus rendszertől való távolság sokdimenziós kategória. A jelen könyv az áttekintés egyszerűsítése érdekében két dimenzióban végzi az elemzést.

Az első dimenzió a változás *mélysége*. A mélység fogalmának értelmezéséhez visszaidézzük a 15.1 ábrát. A változás annál mélyebb, minél közelebb van a klasszikus rendszer tulajdonságait magyarázó kauzális láncolat elejéhez; s annál felszínesebb, minél távolabb van attól. A koordinációs mechanizmusban végbemenő módosítás (3. blokk) eszerint mélyebb, mint ha csupán a növekedés prioritásai változnának. Ennél is mélyebb azonban a tulajdonviszonyok átalakítása (2. blokk), s a legmélyebb, valóban fundamentális változást a politikai struktúra módosítása hozza

⁵ Noha a szovjet külpolitikai fordulat a kelet-európai országok szempontjából külső hatás, azt a rendszer belső gyengülése kényszerítette ki a Szovjetunióban.

(1. blokk). A mélység és felszínesség fokozataival tehát arra utalunk, hogy a rendszer melyik szférája módosul.

A második dimenzió a változás *radikalizmusa*. A 15.1 ábra tagolására utalva, elmondható: bármelyik blokkban végbemehet radikális változás vagy felemás változás, vagy csekély változás, sőt esetleg látszatváltozás, „pótcselekvés”. A 17.–24. fejezetekben ismételten használni fogjuk ezt a leírásmódot; itt csupán szemléltetésül bocsátunk előre egy-két példát. Ha a koordinációs mechanizmusról van szó (3. blokk), érdemes különbséget tenni a a rövid távú tervutasítás teljes vagy részleges megszüntetése között: az előbbi nyilván radikálisabb, az utóbbi mérsékeltebb változtatás. Vagy a politikáról szólva (1. blokk) alapvető különbség van a többpártrendszer nyílt deklarálása és az ellenzéki csoportok hallgatólagos megtűrése között. Az utóbbi is fontos módosulás, de felemás jellegű, míg az előbbi a rendszer fundamentális megváltoztatását vonja maga után.

Sokféle összefüggés van a különböző mélységű és radikalizmusú változások között, és ezek tanulmányozása egész sor izgalmas kérdéshez vezet el. Mennyire lehet tartós egy felszíneesebb változás, ha nem alapozzák meg mélyebb változások? A mélyebb változás okvetlenül maga után vonja-e az összes további, felszíneesebb változásokat is? Miféle késleltetések léphetnek fel? Lehet-e az egyik blokkban (például a koordinációs mechanizmusban) végrehajtott radikális változást tartósan megőrizni, ha a mélyebb blokkban (például a tulajdonviszonyokban) csak felemás, mérsékelt változás ment végbe? Mindenesetre a klasszikus rendszer elemzése, különösen pedig annak összefoglalása a 15. fejezetben eszközöket szolgáltat a változások mélységének és radikalizmusának együttes, komplex vizsgálatához.

16.3 Reform és forradalom

A szocialista rendszerrel foglalkozó szakirodalom, valamint a napi politika nyelvén nincsen megegyezés arra vonatkozóan, hogy mit nevezünk *reformnak*, *átalakításnak* (Gorbacsov ismert kifejezésével oroszul *peresztrojka*, angolul restructuring), *transzformációnak*, *átmenetnek* (angolul transition) vagy *forradalomnak*. Itt csak arra vállalkozhatunk, hogy világossá tegyük: milyen értelemben használja ezeket a kifejezéseket a jelen könyv.

Kezdjük a fogalmak tisztázását negatív észrevételekkel. Az olyan változtatásoknak, amelyek nem hajtanak végre legalább közepesen radikális módosítást a 15.1 ábra 1., 2. vagy 3. blokkjának alapvonásain, nem adható meg a *reform* szó rangja. Ha tehát kizárólag a 4. vagy az 5. blokkban, azaz az okozati láncolat utolsó tagjaiban, a gazdasági élet felszíni

jelenségeiben megy végbe változás, ez – még ha fontos is – ebben a könyvben nem minősül reformnak. Ugyancsak nem minősítjük reformnak azokat a változásokat, amelyek ugyan az okozati láncolatban mélyebben fekvő szférákhoz nyúlnak hozzá, de azokban csupán csekély módosítást hajtanak végre, vagy még azt sem, hanem csupán a változás látszatát keltik. Ezekkel az álreformokkal foglalkozik majd a következő fejezet.

Áttérve a fogalom pozitív jellemzésére, *reformnak* nevezünk minden olyan változtatást, amely tartósan és lényegbevágóan módosít az 1., a 2. és 3. blokkok közül legalább az egyikben legalább egy alapvonást, anélkül azonban, hogy a rendszer kilépne a szocialista rendszercsaládból. A definíció tehát három elemet foglal magában:

1. mélynek kell lennie: érintenie kell a politikai struktúra, a tulajdonviszonyok és a koordinációs mechanizmusok szférái közül legalább az egyiket;

2. legalább „közepesen radikálisnak” kell lennie. Már a felemás, mérsékelt változást is reformnak nevezem, összhangban a szó mindennapos értelmezésével;

3. ugyanakkor a reform nem foglalja magában a teljes rendszerváltozást. Ez ismét megegyezik a szó szokásos értelmezésével.⁶

Amikor a kauzális láncolat legmélyebb láncszemében, a politikai struktúrában végbemegy a lehető legradikálisabb változás, amikor a kommunista párt hatalmi monopóliuma megtört, akkor már a változás „túllépett a Rubikonon”. Az már nem reform, hanem *forradalom*. A reform tehát lényegbevágó, mély és radikális változásokat foglal magában, de sem mélységben, sem radikalizmusban nem megy olyan messzire, hogy feladná a szocialista rendszer alapvető megkülönböztető tulajdonságát, nevezetesen a kommunista párt osztatlan hatalmát.

Amikor tartósan megszűnik a kommunista párt hatalmi monopóliuma, akkor a szóban forgó országban forradalom zajlik le, amelynek keretében az átlép az egyik rendszercsaládból egy másikba. Ez az értelmezés ebben az összefüggésben a hegeli–marxi formulát alkalmazza: a forradalom nemcsak „mennyiségi”, hanem „minőségi” átalakulást jelent. A forradalom utáni rendszer alapvető jegyeiben tér el a forradalom előttiétől.

A forradalom fogalmának ez az értelmezése az átalakulás végeredményére összpontosítja a figyelmet, nem pedig a végeredményhez vezető események egyik vagy másik jellegzetességére. Mind a történelemtudomány és más társadalomtudományok, mind pedig a hétköznapi nyelv többféle értelmezést fűz a forradalom kifejezéshez. Hármat emelünk ki ezek közül. a) A revolúció gyorsan, hirtelen robbanásként megy végbe, ellentétben az evolúcióval, amely fokozatos és lassú folyamat. b) A for-

⁶ Az itt használt definíció lényegesen tágabb annál, mint amit a szerző (1986) tanulmánya alkalmazott.

radalmat „alulról” indítja el a tömegek nyomása, tüntetések, sztrájkok vagy akár felkelés formájában, míg a reformot „felülről” kezdeményezik az eddigi uralkodó csoport felvilágosult, az eddigi rezsimmel elégedetlen tagjai. c) A forradalom erőszakos, halál és véráldozatok, esetleg polgárháborúk kísérik, míg a reform békés és erőszakmentes.

Nem tagadható, hogy mind a három fenti értelmezés eléggé elterjedt; használatuk jogosultsága nem vonható kétségbe. Ezen a helyen csupán azt kell leszögezni: a jelen könyv szóhasználata nem ezekre az a), b) és c) ismérvekre építi a forradalom kategóriájának értelmezését, hanem kizárólag az átalakulás végeredményét tartja szem előtt, az említett 1., 2. és 3. ismerv alapján.

Ehhez még hozzá kell tenni, hogy az imént felsorolt egyéb forradalom-értelmezések szempontjából a szocialista országokban végbemenő változások nem egyértelműek. a) Egyes országokban a nagy változások gyorsan, esetleg robbanásszerűen mentek végbe, más országokban aránylag lassan és fokozatosan. b) A „felülről” kezdeményezett és az „alulról” kikényszerített változások különféle kombinációi jelentek meg. c) A legtöbb országban a változás erőszakmentes volt, de azért előfordultak véres, erőszakos változások is (1956: Magyarország, 1989: Románia).

Az 1. blokkban bekövetkező radikális fordulat, a kommunista párt hatalmi monopóliumának megszűnése magával vonja a többi blokkban végbemenő változásokat is. Erre a forradalom utáni átalakulásra tartom fenn a *posztoszocialista átmenet* (angolul: transition) kifejezést [→2.4]. A társadalom, noha a szocialista rendszertől örökölt számos vonást, átmenetben van a kapitalista piacgazdaság felé. Az átmenet részletes elemzése kívül esik a jelen könyv tárgykörén. Ezért csupán röviden érintjük majd, mégpedig a következő fejezetek mindegyikében, mindig azok utolsó alfejezetében. Kizárólag olyan pozitív predikciókra fogunk szorítkozni, amelyek az előző rezsim által hagyott örökség várható következményeit vázolják fel. Ennyiben tehát a jelen könyv csupán annyit mond a posztoszocialista átmenetről, amennyi közvetlenül következik az ebben a könyvben végzett elemzésből.⁷ A forradalom itt használt megkülönböztetése azonos logikával alkalmazható a kapitalista rendszerre is. Ebben a felfogásban a reform olyan lényegbevágó változások összessége, amelyek ugyan igen mélyreható átalakulásokat hozhatnak, de nem foglalják magukban a társadalomnak az egyik rendszercsaládból való kilépését és átlépését egy másikba.

⁷ Mint ahogyan már az Előszóban is említettem, az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című könyvemben (1989) és az azt kiegészítő cikkben (1990) foglaltam össze a posztoszocialista átmenetre vonatkozó normatív álláspontomat és gazdaságpolitikai javaslataimat. E javaslatok messzemenően támaszkodnak arra a pozitív elemzésre, amelyet a jelen könyv foglal össze. Mindazonáltal világosan elválnak a két munka témaköre: a jelen könyv tárgya a szocialista rendszer pozitív elemzése, míg a másik tárgya a posztoszocialista rendszerre vonatkozó normatív ajánlás.

Ebben az értelemben a kapitalizmus megújítása a keynesi szellemben fogant aktív állami gazdaságpolitika alkalmazásával és a jóléti állam kifejelesztésével reform volt, és nem forradalom. Sem a Munkáspárt Nagy-Britanniája, sem a Szociáldemokrata Párt Svédországa nem lépett át abba a rendszercsaládba, amelybe a Szovjetunió, a kelet-európai országok vagy Észak-Korea tartozik. Viszont forradalom ment végbe 1917-ben Oroszországban vagy 1949-ben Kínában, amikor a kommunista párt kezébe került az osztatlan hatalom, és ezzel ez a két ország átlépett a szocialista rendszercsaládba. A könyv ebben a szellemben használja a forradalom kifejezést mind az 1917-es oroszországi, mind az 1989-es kelet-európai rendszerváltásra: mindkét esetben minőségi ugrás (bár ellenkező előjelű ugrás) ment végbe egyik rendszercsaládból a másikba.

A jelen könyv tartózkodik annak vitatásától, hogy valamely ugrásszerű átlépés egyik rendszercsaládból a másikba forradalomnak minősüljön-e vagy ellenforradalomnak. A klasszikus szocializmus hivatalos ideológiája a forradalom szóban kifejeződő elismerést annak az ugrásnak adja meg, amely „előre” viszi a társadalmi fejlődést, a magasabb rendű szocializmus felé, és ellenforradalomnak bélyegzi azt, amely „hátrafelé”, az alacsonyabb rendű kapitalizmushoz löki azt. Amint azt a fentiek kiemelték, nem fogadom el a magasabbrendűsége, illetve alacsonyabbrendűsége vonatkozó értékelést, s ennek megfelelően a „forradalom–ellenforradalom” megkülönböztetést sem. Valamely társadalom legmélyebb alapvonásaiban végbement, következetesen radikális változást – ezt és csak ezt – minősíti ez a könyv forradalomnak.⁸

A fenti fogalomrendszer birtokában térjünk vissza a klasszikus rendszertől való elmozdulásra. Az országok egy részében a forradalmat megelőzi egy hosszabb-rövidebb ideig tartó reformfolyamat. Ez volt a helyzet például Magyarországon és Lengyelországban. Más országokban viszont a társadalom a klasszikus rendszerből a reformszakasz kihagyásával, közvetlenül lép át a forradalomba s ezzel együtt a poszt szocialista átmenetbe. Ez történt például Kelet-Németországban.

A jelen alfejezetben bevezetett fogalomrendszer „tisztá” kategóriákat javasol. A valóságos történelmi alakulatok egy része kényelmesen leírható egyik vagy másik tiszta kategóriával. Másik részük kevésbé egyértelmű.

⁸ A szocializmus reformjának sok kiemelkedő képviselője a reformot (a peresztrojkát, az átalakítást) forradalomnak nevezi. „Az átalakítás gazdag jelentéstartalmú, rendkívül sok mindent magában hordozó szó. De ha sok lehetséges szinonimája közül kiválasztjuk azt, amelyik a leghívebben fejezi ki lényegét, azt mondhatjuk: az átalakítás – forradalom... Az átalakítás forradalmi folyamat, mivel ez ugrás a szocializmus fejlődésében, lényegi jellemzőinek realizálásában.” M. Sz. Gorbacsov (1987, 44–45. o.).

A fogalomzavar elkerülésére célszerű leszögezni: a jelen könyv szóhasználatában a „peresztrojka” lényegbevágó, mély és radikális elmozdulás a klasszikus rendszertől, tehát igazi reform. De nem forradalom, legfeljebb előkészíti a talajt a forradalom számára, avagy lépésről lépésre átnő forradalomba.

Lássunk erre néhány példát! A Szovjetunióban és Jugoszláviában néhány köztársaság áttért a többpártrendszerre, lezajlottak az első szabad választások, és a kommunista párt elvesztette hatalmát. Ennyiben itt forradalom ment végbe. De mindkét régióban bizonytalan volt a korábbi unió jövője, s tisztázatlan volt, mikor és mennyire fognak megvalósulni a tagköztársaságok függetlenedési törekvései. És az is, milyen formában, milyen átmeneti stádiumokon keresztül megy végbe a forradalmi változás, illetve nem kerül-e sor visszarendeződésre.

Miközben például Magyarországon vagy Lengyelországban a történelmi események kronológiájában elég világosan elválík a reformszocializmus és a posztszocialista átmenet periódusa, a Szovjetunióban az 1980-as évek végén és az 1990-es évek kezdetén ez a kétféle folyamat sokféle formában összefonódik, különösen a politikai szférában. Tisztázatlan, hogy a Romániában, Bulgáriában és Albániában végbement drámai események végeredményüket tekintve konzerválni fognak-e egy alig módosított klasszikus rendszert, a reformszocializmus folyamatát indítják-e el, vagy igazi forradalmat jelentenek, amely az utóbbi három országot elindítja a posztszocialista átmenet útján.

Az a tény azonban, hogy a jelen pillanatban nem válaszolhatóak meg ezek a kérdések, nem kérdőjelezi meg a fogalomrendszer használhatóságát. Ellenkezőleg, éppen ezek az egyértelműen definiált tiszta kategóriák adnak segítséget ahhoz, hogy pontosabban fogalmazhassuk meg a szóban forgó országok átalakulásának állapotára vonatkozó kérdéseket. A könyv kézírata nem tartható naprakész állapotban. Lehet, hogy mire megjelenik, már más lesz a román vagy a szovjet helyzet, mint ami e sorok írásakor volt. De azt remélem, hogy a fogalmi apparátus, az elemzési eszköztár munkaképes marad, bárhogyan alakul is a legközelebbi években a szocialista országok sorsa. Éppen az eljövendő fejlemények fogják vizsga elé állítani ezt az elméleti apparátust; igazolni vagy cáfolni, használható-e a mindenkori friss információk, a legújabb fejlemények elemzéséhez.

De még ha egyik-másik ország pillanatnyi állapota nem is helyezhető el teljes bizonyossággal ebben a fogalmi keretben, s ha jó néhány országban bármely napon fordulat következhet is be, annyi bizonyosnak látszik, hogy a már említett két „utóvéd” ország (Észak-Korea és Kuba) kivételével az összes többi konszolidált szocialista ország elmozdult a klasszikus rendszertől. 1977-ben a föld lakosságának 32 százaléka élt a klasszikus szocialista rendszer keretei között, míg most, 1991 tavaszán, mindössze 0,006 százaléka. Ezért jogosultnak látszik azt mondani, hogy a klasszikus rendszer a történelem lezárt fejezete. Reformok és forradalmak útján a szocialista világ lakosságának elsőprő többsége túljutott ezen a fejezeten.

16.4 A reformok és forradalmak időrendi áttekintése

Az előző két alfejezet bevezetett egy fogalomrendszert, amelynek segítségével áttekinthetjük és osztályozhatjuk a klasszikus rendszertől való elmozdulás folyamatait.⁹

A 16.1 táblázat „madártávlatból” pillant rá az országok egy csoportjára, a klasszikus rendszertől való első elmozdulás sorrendjében. A táblázat azt akarja kiemelni, melyik országban és mikor indult a változás reformmal (1. oszlop), melyek esetében váltott át és mikor a reform forradalommal (2. oszlop), és melyek kezdték meg és mikor az elmozdulást a reformfázis megkerülésével mindjárt forradalommal (3. oszlop).

Már ez a táblázat is kifejezésre juttatja, hogy a folyamat nem egyirányú. Nem diadalmas előrenyomulás, amely elindul a klasszikus rendszer felől, és megtorpanás nélkül halad előre, amíg csak a rendszer el nem éri az átalakulás kívánatos fokát. Mozgás történik előre is, hátra is, s lehetséges, hogy egyik vagy másik helyen hosszú időre kátyúba ragad a szekér, sem előre, sem hátra nem mozdul. Voltak véresen levert vagy legalábbis visszacsorított mozgalmak; (1954: az első magyar reform elfojtása, 1956: a magyar forradalom katonai leverése, 1958: az első szovjet reform leállítása, 1968: a csehszlovák reform legázolása).

A 16.1 táblázat csupán a három fő alternatíva (klasszikus rendszer, reform, forradalom) szempontjából mutatja az eseményeknek ezt a drámai előre-hátra mozgását.

Külön figyelmet érdemel, hogyan indul meg egy-egy reformszakasz, illetve egy-egy forradalom. A könyv számos negatív jelenséget ír le, amely eltérő intenzitással ugyan, de valamennyi szocialista rendszerben kialakul. Hasonlóak ezek az élő szervezet belsejében hosszan készülődő súlyos kórokhoz, amelyek ott lappanganak benne, de esetleg hosszú időn át nem törnek ki, és nem döntenek ágynak a beteget. A rendszer súlyos és hosszú távon át ható kudarcaitól meg kell különböztetni azokat az *ad hoc* eseményeket, amelyek a bajokat drámai erővel felszínre hozzák, és megadják a kezdő lökést a további változásokhoz. Az angol nyelv a „trigger off” kifejezést használja ilyenkor: a puskát csőre töltötték, de kell egy mozdulat, amely elsüti a ravaszt.

Az események sorrendje, az erők konstellációja a különböző országok-

⁹ A különböző országokban végbemenő reformfolyamat összefoglaló áttekintését lásd a következő művekben: *Jugoszlávia*: D. A. Dyker (1990); *Kína*: D. Perkins (1988), J. S. Prybyla (1990) és B. L. Reynolds, szerk. (1988); *Lengyelország*: L. Balcerowicz (1988) és B. Kaminski (1989); *Szovjetunió*: J. Adam (1989), A. Åslund (1989), P. Desai (1989), E. A. Hewett (1988) és J. B. Tedstrom, szerk. (1990). A reformfolyamat kiemelkedő átfogó elemzését adja W. Brus–K. Laski (1989a) könyve. A magyarországi reform történetével foglalkozó művek közül a következőkre hívom fel az olvasó figyelmét: Berend T. Iván (1983), (1988), Kornai János (1987), Lengyel László (1989), Pető Iván–Szakács Sándor (1985), valamint Révész Gábor (1989), (1990). Lásd továbbá e fejezet 11. lábjegyzetében és a 21. fejezet 12. lábjegyzetében szereplő hivatkozásokat.

16.1 TÁBLÁZAT

Reform és forradalom – kronológiai áttekintés

Ország	Forradalom és posztso- cialista átmenet		Az évszámokhoz fűződő események
	<i>mint a reform folytatása</i> Reform	<i>elke- rülve a reformot</i>	
Jugo- szláv- ia Az ország egyes részeiben	1949– 1990 1991		1949: Jugoszlávia kiszakad a szovjet tömbből. 1990: első többpártrendszerű választások néhány köztársaságban. 1991: Horvátország és Szlovénia kikiáltják függetlenségüket; megkezdődik Jugoszlávia szétesése.
Magyar- ország	1953– 1954 1963– 1989	 1956 1989	1953: Nagy Imre miniszterelnök meg- hirdeti a reform kormányprogramját. 1954: Nagy Imrét kibuktatják a hatalomból. 1956. október 23.: népfelkelés. 1956. november 4.: szovjet katonai intervenció. 1963: politikai amnesztia, a represszió enyhítésének kezdete. 1989: a többpártrendszer meg- hirdetése.
Szovjet- unió Az ország egyes részeiben	1953– 1964 1985– 1990 1991		1953: Sztálin halála. 1964: Hruscsov leváltása. Brezsnyev hatalomra kerülése. 1985: Gorbacsov hatalomra kerülése. 1990: első többpártrendszerű választások néhány köztársaságban. 1991: Gorbacsov elleni puccs; a Szovjetunió felbomlása, a Független Államok Közösségének létrejötte; Jelcin hatalomra kerülése Oroszországban.
Cseh- szlovákia	1968		1968. január: a „Prágai tavasz” kezdeté. 1968. augusztus: a Varsói Szerző- dés katonai intervenciója. 1989: a „Bársonyos forradalom”.
Kína	1978–		1978: Teng Hsziao-ping reform- politikát hirdet meg, majd 1979-ben megkezdődik a mező- gazdaság privatizálása.

(folytatódik)

16.1 TÁBLÁZAT
(folytatás)

Ország	Reform	Forradalom és posztso- cialista átmenet		Az évszámokhoz fűződő események
		<i>mint a reform folytatása</i>	<i>elke- rülve a reformot</i>	
Lengyel- ország	1980– 1981		1989	1980: a Szolidaritás szakszervezet megalakulása. 1989: a kommunista kormány és a Szolidaritás „kerekasztal-megállapodása”; többpártrendszerű választás.
Vietnam	1987–			1987: a gazdasági reform meghirdetése.
Kelet- Német- ország			1989– 1990	1989: a berlini fal ledöntése. 1990: Németország egyesülése.

Megjegyzés: A táblázat nem teljes, csak néhány országot emel ki azok közül, amelyek az 1.1 táblázatban szerepelnek. Az országok kiválasztásának egyik fő kritériuma az volt, mennyire álltak rendelkezésre a könyv írásakor egyértelmű információk a jelen fejezetben bevezetett periodizálás szempontjából. Az országok a klasszikus rendszertől való első elmozdulás sorrendjében szerepelnek, függetlenül attól, hogy az reform vagy forradalom formájában történt-e. A jobb oldali oszlop kizárólag a táblázatban szereplő évszámok magyarázatára szolgál. Noha a könyv anyagának összeállítását általában 1991 áprilisában zártam le, e táblázat kivételt képez: néhány helyen ennél későbbi eseményekre utal.

ban nem mutat semmiféle szembeötlő szabályosságot. Az egyik országban a klasszikus rendszer nagy vezéralakjának halála indítja el a folyamatot (például Sztálin halála a Szovjetunióban vagy Mao halála Kínában), míg a másik országban az a vezér, aki a klasszikus rendszer kiépítését irányította, később a reformfolyamat élére áll (például Tito Jugoszláviában). Mindehhez szerephez jutnak mind külső, mind pedig belső erők; de befolyásuk arányai s hatásuk konkrét formái országoként és időszakoként eltérnek. A reform elindításában, előremozdításában, majd a forradalom előkészítésében nagy befolyásuk van a „felülről” jövő kezdeményezéseknek, az uralkodó elit felvilágosult tagjai által végrehajtott intézkedéseknek.¹⁰ Ugyanakkor erős hatást gyakorol az „alulról” jövő nyomás, a halk, de azért észrevehető zúgolódástól a hangos tüntetésig, a sztrájktól a véres felkelésig. A „felülről” és az „alulról” érkező impulzusok relatív súlya és kölcsönhatása országoként és időszakoként eltérő. A fejezet egy hasonlattal kez-

¹⁰ Magyarországon a párt gazdasági vezetőkből és közigazdászokból álló szakértői bizottságot kért fel arra, hogy részletesen készítse elő az 1968-as reform tervezetét.

Hasonló bizottságot alakított a pártvezetés a Szovjetunióban 1985-ben a reformintézkedések kidolgozására. G. H. Popov (1987) ezt a folyamatot II. Sándor cár „nagy reformjainak” előkészítéséhez hasonlította, amelyet szintén bürokratikus alkudozás kísért.

dődött: a klasszikus rendszer olyan szövedéket alkot, amelyben ha egy szál elszakad, előbb-utóbb felfeslik az egész. Ezt a hasonlatot itt tovább folytathatjuk. Nem figyelhető meg szabályosság abban, hogy a szövedék mely pontján kezdenek szakadni a szálak, s utána milyen sorrendben és mennyi idő alatt bomlik fel a szövedék többi része. Csak annyi látszik egyértelműnek: ha valamely lényeges ponton megindul a szálak szakadása, akkor a bomlási folyamat végbemegy.

Az események konkrét történeti elemzése más művekre marad; a jelen könyv erre nem vállalkozhat.¹¹ A könyv következő fejezetei nem az idő-tengely mentén, „hosszmetszetben” fogják vizsgálni a folyamatokat, hanem „keresztmetszetben”. Az általánosítás igényével kiemelünk néhány *változási tendenciát*, amely a klasszikus rendszerből kilépő valamennyi társadalomban megfigyelhető, miközben eltekintünk annak bemutatásától, hogy egy-egy tendencia melyik országban, milyen előzmények után, és milyen feltételek között bontakozik ki. Tulajdonképpen mindegyik jelenségcsoport, amelyet itt most tendenciának nevezünk, maga is egy-egy modell. Valamennyi modell a különböző országokban, a naptári idő különböző szakaszaiban megfigyelhető történelmi realizációk sokféleségéből kipárolt absztrakció.

¹¹ Ezen a helyen csupán arra szorítkozhatom, hogy röviden megemlítssem a magyar reformfolyamat néhány fontos állomását, főleg abból a célból, hogy a szakirodalomra történő hivatkozások útbaigazítást adjanak a részletesebb tájékozódást igénylő olvasónak.

A magyar reformgondolat legfontosabb úttörője Péter György volt (1954a), (1954b), (1956); ki kell említeni továbbá a reformirodalom korai szakaszában megjelent művek közül Balázs Sándor (1954), Erdős Péter (1956) és Nagy Tamás (1956) munkáit. Az első könyv, amely kelet-európai szerző tollából e gondolatkörben megjelent, a szerző *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* (1957) című könyve volt.

Fontos szerepet játszott a reformgondolatok továbbérlelésében az 1957-ben megalakult, Varga István (1957) vezette reformbizottság munkássága.

Nagy visszhangot keltett Liska Tibor *Ökonosztát* [1964] (1988) című műve, amely annak idején csak szamizdatban terjedt. A magyar reformfolyamat első, 1968 előtti szakaszának számos fontos dokumentuma található meg a Szamuely László, szerk. (1986), Vass Henrik, szerk. (1968c) és Nyers Rezső (1969) kötetekben.

Az 1968-as reformot előkészítő munka legfontosabb dokumentuma a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának (1966) irányelvei a gazdasági mechanizmus reformjára. Az 1968-as reformintézkedések idején Nyers Rezső volt a párt gazdasági ügyekért felelős titkára. Akkori nézeteit és a reformmal kapcsolatos későbbi gondolatait Nyers Rezső (1988) kötetéből ismerheti meg az olvasó.

A magyar reformgondolat fejlődésének fontos állomásai voltak, a reformfolyamat megtorpanásának idején, Nyers Rezső és Tardos Márton (1979), (1981), (1984) cikkei, valamint Bauer Tamás (1982) írása. Igen nagy hatást gyakorolt a „Fordulat és reform” címen ismertté vált programdokumentum, amely számos reformközgazdász együttes kezdeményezésére készült. (Rövidített változatban lásd Antal László *et al.*, 1987).

Általában a reformmal kapcsolatos magyar szellemi áramlatok, különösen pedig a piaci szocializmus eszméjéhez kapcsolódó viták elemzését lásd a következő munkákban: Kornai János (1987); Kovács János Mátyás (1984), (1990) és Szamuely László (1982), (1985).

A könyv harmadik részében alkalmazott megközelítés bizonyos fokig eltér attól, amit a második rész alkalmazott. A 3.–15. fejezetek a klasszikus rendszer tartós jellemzőire koncentráltak. Ez lehetségesnek látszott, mert egy kiforrott rendszerről van szó, amely aránylag hosszú időre stabilizálódik. A történelemnek olyan fejezetét foglaltuk ott össze, amelynek világosan kirajzolódott nem csak a kezdete, de a vége is. Ezzel szemben a klasszikus rendszertől való elmozdulás kiforratlanabb állapotokat teremt; olyan történelmi átalakulás megy végbe, amely még nem zárult le. Még ha „reformrendszerről” beszélünk is, az sokkal inkább képlékeny, mint a klasszikus rendszer, mert ekkor törnek felszínre a klasszikus rendszerben rejlő belső ellentmondások. Ezért is látszik célszerűnek a mozgás, a változás tendenciáit és az ellenük ható ellentendenciákat az elemzés középpontjába állítani.

A szabályozás „tökéletesítése”

AZ ELSŐ TENDENCIA paradox jellegű. Az jellemzi, hogy miközben hivatalos deklarációk, jogszabályok, kampányok az érdemleges változtatás látszatát keltik, valójában a klasszikus rendszer minden alapvető vonása érintetlen marad.

17.1 A tendencia általános jellemzése

Azokra, akik e tendencia eseményeit kezdeményezik, hatnak a 16.1 alfejezetben bemutatott indítékok: érzékelik, hogy a klasszikus rendszerben súlyos belső ellentmondások ütköznek ki. Tudják, hogy valamit tenni kellene a bajok orvoslására. Mindazonáltal továbbra is meg vannak győződve a klasszikus rendszer alapelveinek helyességéről és a rendszer felsőbbrendűségéről. Ezért úgy vélik: minden nehézségnek az a kizárólagos (vagy legalábbis legfőbb) oka, hogy a helyes elveket nem elég következetesen valósítják meg. A rendszer működése lényegesen megjavulna, ha az alapelvek változatlan fenntartása mellett sikerülne néhány részletet, jogszabályt, intézményt hatékonyabbakkal felcserélni, és a határozatok végrehajtását következetesebbé tenni.

Számos hivatalos határozat és közgazdasági tanulmány e gondolatmenetet sugalmazva ilyesféle felszólításokat tartalmaz: „Tökéletesítsük tervezési rendszerünket!”, „Tökéletesítsük a munka szervezését!” és így tovább. Azt a benyomást keltik, hogy a szóban forgó jelenség már jelen állapotában is igen jó, és csak arra van szükség, hogy néhány végső simítással tökéletessé tegyék.¹ E megfogalmazások késztettek több szerzőt arra,

¹ Például E. Honecker, az utolsó keletnémet vezető, a kombinátmozgalomról [→17.3] azt mondotta, hogy „ez a legjelentősebb lépés az NDK gazdasági mechanizmusának »tökéletesítésében«” (*Vervollkommnung*). I. Jeffries–M. Melzer, szerk. (1987, 57. o.). Észak-Koreában a következő volt a jelszó: „Emeljük még magasabbra országunk szocializmusának felsőbbrendűségét!”

Hasonló megfogalmazással találkozunk a román diktátor, N. Ceausescu (1978, 41–42. o.) egyik írásában. „Az a tény, hogy a dolgozók kritizálnak a társadalom különböző szektorai-ban megjelenő egyes negatív jelenségeket vagy bizonyos elkövetett hibákat, nem azt jelenti, hogy kétségeik vannak a szocialista társadalmi rendszerről, hanem ez a dolgozó tömegek azon kívánságának a kifejeződése, hogy az ilyen jelenségeket meg kell szüntetni, és ez összhangban van a Pártnak azzal a törekvésével, hogy tökéletesítse a társadalom vezetésére szolgáló formákat és módszereket.”

hogyan az áramlat egészét, ironikus értelmezésben idézőjelbe téve, a szabályozás „tökéletesítését” célzó stratégiának kereszteljük el.²

Valamennyi változás, amely a tökéletesítési tendenciához sorolható, érintetlenül hagyja a rendszer mélyebb alapvonásait, a párt hatalmi monopóliumát és a tulajdonviszonyokat. A módosítások, a 15.1 ábra megjelöléseire utalva, főként a 3. blokkban mennek végbe, de ott is csak igen felületes változások történnek. Alapjában véve fennmarad a bürokratikus koordináció domináns szerepe; a bürokratikus koordináció fő eszköze továbbra is a direkt szabályozás és a tervutasítás. A tökéletesítési kampányok keretében kizárólag a parancsgazdaság eszközeit és intézményeit módosítgatják. A változások nem járnak együtt a magatartási szabályok érdemleges módosulásával.³

A tökéletesítés és a reformok közötti időrendi összefüggés a különböző országok történetét összehasonlítva nem egyöntetű. Néhány országban, például Magyarországon vagy a Szovjetunióban, volt egy vagy több időszak, amikor a hivatalos körökben előbb tökéletesítési rendszabályokkal próbálkoztak, és ezt követően léptek a reformok útjára. Vannak olyan országok, például Kuba, amelyekben ismételten sor került tökéletesítő programok meghirdetésére, de ezeken sohasem léptek túl. Ismét más országok, például Kelet-Németország, a klasszikus szocialista rendszerből, pontosabban annak ismételten tökéletesített változatából ugrottak át, a mélyebb és radikálisabb reformok szakaszát kikerülve, közvetlenül a posztoszocialista átmenet szakaszába.

A jelen leírásban nem választjuk el élesen a tökéletesítési programokra vonatkozó hivatalos vagy nem hivatalos javaslatokat azok párthatározattá vagy állami rendszabállyá váló előléptetésétől, majd a határozatok és rendszabályok végrehajtásától. Rendszerint már a határozat vagy a rendszabály is csak félig-meddig hű az eredeti elgondoláshoz, a végrehajtás pedig ismét csak félig-meddig valósítja meg a határozatot vagy rendszabályt. Amikor az egyik próbálkozás sikertelennek bizonyul, hozzákezdnek a követ-

² Bauer Tamás (1987) összefoglaló áttekintést ad erről a tendenciáról. A tökéletesítési tendencia részletesebb elemzését lásd a következő művekben: *Albánia*: A. Schnytzer (1982, 2. fejezet); *Bulgária*: R. J. McIntyre (1988, 4. fejezet) és M. L. Boyd (1990); *Kelet-Németország és Románia*: D. Granick (1975, 2. és 3. rész).

³ Az események megfigyelőit megzavarhatja az a körülmény, hogy a klasszikus rendszer tökéletesítésének stratégiáját ajánló közgazdászok és politikusok egy része a *reform* kifejezést használja ezekre az elképzelésekre is. Miért is ne? A reform szó használatát nem korlátozza szabaddalmi jog; mindenki úgy értelmezi, ahogy akarja.

A 16.3 alfejezet jelezte, hogy ez a könyv szűkebb értelemben használja a reform szót. Ez a fogalomtisztázás azonban, amely az olvasót a jelen könyv szóhasználatában igazítja el, nem hátrítja el előle azt a nehézséget, hogy a politikai megnyilatkozások és a téma szakirodalmának áradatában a reformnak számtalan másféle, sokszor egymásnak ellentmondó definíciójával találkozhat.

kezdőhöz.⁴ A tökéletesítési kampányok sohasem hozzák meg a remélt eredményt, hiszen a bajok igazi gyökerei sokkal mélyebben rejlenek, és ezekhez ezek a toldozó-foldozó módosítások nem is kívánnak hozzányúlni.

17.2 Átszervezések felső szinten

Az egyik ismételten visszatérő elképzelés a következő: ha valamilyen káros jelenség mutatkozik, akkor meg kell szervezni a felelősség delegálását, azaz egy erre kijelölt állami intézményt kell felelőssé tenni a baj megszüntetéséért. A Szovjetunióban például 1986-ban létrehoztak egy széles hatalmi jogkörrel rendelkező állami szervezetet (Goszpriemki) a termékek minőségének felügyeletére. A szervezet tevékenysége sűrű beavatkozásokhoz, elrettentő példák statuálásához és végső soron a termelési folyamat lassításához vezetett, de semmit sem oldott meg a minőség problémáiból. A klasszikus rendszer problémáinak, mint például a hiánynak és a gyenge minőségnek az okai sokkal mélyebben gyökereznek annál, mintsem hogy e problémák egyetlen állami határozattal, a bajok kiküszöböléséért felelős szerv kijelölésével megoldhatóak lennének.

Ismételt átszervezési kampányok mennek végbe. Ezek különösen szemléletes példái annak, hogy itt pótcselekvésekről, a változtatás látszatát keltő álreformokról van szó. Konzerválódnak a tulajdonviszonyok, s velük együtt fennmarad a direkt bürokratikus szabályozás mint a társadalmi termelés alapvető koordinátora. Csupán a szervezeti formákban megy végbe örökös változtatgatás. A szabályozás merevsége és lassúsága látván gyakran hangzik el a következő gondolatmenet: túl sok szint van a felső vezetés és a hierarchiában legalul lévő végrehajtók között, tehát közelebb kell hozni egymáshoz a hatóságot és a vállalatot. Ezt hol úgy teszik, hogy széttagolják a minisztériumok szervezetét, mondván, hogy így egy-egy minisztérium közvetlenebbül irányíthatja a vállalatokat. Hol meg éppen az ellenkezőjét határozzák el: a minisztériumokat össze kell vonni, mert akkor csökken az apparátus létszáma, kevesebb lesz a közvetlen beavatkozás, megjavul az új, nagy minisztérium hatáskörébe tartozó szektorok és vállalatok közötti koordináció. A 17.1 táblázat illusztrálja a fel-

⁴ G. E. Schroeder (1979) a szovjet tökéletesítési kampányok 1953 óta újra és újra nekilöduló sorozatát találóan nevezte el „a reformok taposómalmának”. E sorozat egyik állomása az 1965-ös program, amelyet előterjesztőjére, az akkori szovjet miniszterelnökre utalva „Koszigin-reformként” szoktak emlegetni. A szovjet tökéletesítési kampányok, köztük a Koszigin-reform részletesebb leírását lásd G. E. Schroeder említett írásában, valamint M. Bornstein (1985) tanulmányában. A Gorbacsov-korszak kezdetének tökéletesítési kampányaira még visszatérünk [→17.4].

Különösen kiterjedt irodalma van a kelet-németországi „tökéletesítési” javaslatoknak és kampányoknak. Lásd például M. Keren (1973) és G. Leptin–M. Melzer (1978).

17.1 TÁBLÁZAT

Felső szintű gazdasági hatóságok a Szovjetunióban

Év	Gazdasági minisztériumok száma	Állami bizottságok és hivatalok száma	Felső szintű gazdasági hatóságok összesen
1939	21	—	21
1947	33	—	33
1958	13	11	24
1963	6	45	51
1966	41	12	53
1975	52	14	66
1979	55	20	75
1984	56	22	78
1986	51	27	78
1987	52	28	80
1989	48	30	78

Forrás: C. Krüger összeállítása a következő források alapján: 1939 és 1947: A. Nove (1969, 267, 295. o.); minden további adat a következő rendszeres kiadványból származik: *Directory of Soviet Officials: National Organizations* (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1958, 1963, 1966, 1975, 1979, 1984, 1986, 1987 és 1989).

ső szintű hatóságok összevonásainak és széttagolásainak váltakozó időszakait.

A bürokratikus koordinációban szükségképpen létezniük kell olyan tevékenységeknek, amely a funkciók ellátásához (a pénzügyek, a munkaerő, a műszaki fejlesztés stb. szabályozásához) kapcsolódnak, és olyan tevékenységeknek, amelyekben a területi nézőpontok kerülnek előtérbe. Az átszervezés egyik formája az, hogy hol a funkcionális, hol a területi elvet minősítik dominánsnak. Például Hruscsov 1957-ben hirtelen átszervezte a szovjet gazdaság egész irányítását a területi elv szerint; ezt azután a Breznyev–Koszigin korszakban visszarendezték a funkcionális elv elsőbbsége alapján. A területi elv szerinti átszervezésekről később még szó lesz [→ 18.4].

17.3 Vállalati összevonások

Nemcsak felsőbb, hanem alsóbb szinteken is hajtanak végre átszervezéseket és összevonásokat. A fő irányzat az állami vállalatok és a szövetkezetek összevonása. Néhány nemzetközi összehasonlításra szolgáló adatot mutatnak be a 17.2, a 17.3 és a 17.4 táblázatok.

A táblázatok szemléltetik, hogy a termelés koncentrációja sokkal erősebb a szocialista gazdaságban, mint a kapitalistában.⁵ Az eltérésnek számos oka

⁵ Magyarországra vonatkozó adatok találhatók a következő művekben: Ehrlich Éva (1985a), (1985d), Révész Gábor (1978), Román Zoltán (1984) és Schweitzer Iván (1982).

17.2 TÁBLÁZAT

Ipari vállalatok méreteloszlása – nemzetközi összehasonlítás, 1970

<i>Megnevezés</i>	<i>Szocialista országok^a</i>	<i>Kapitalista országok^b</i>
<i>Feldolgozóipar összesen</i>		
Foglalkoztatottak átlagos száma vállalatonként	197	80
Nagyvállalatokban ^c foglalkoztatottak aránya (százalék)	66	32
<i>Textilipar</i>		
Foglalkoztatottak átlagos száma vállalatonként	355	81
Nagyvállalatokban foglalkoztatottak aránya (százalék)	75	17
<i>Vaskohászat</i>		
Foglalkoztatottak átlagos száma vállalatonként	2542	350
Nagyvállalatokban foglalkoztatottak aránya (százalék)	95	79
<i>Gépipar</i>		
Foglalkoztatottak átlagos száma vállalatonként	253	82
Nagyvállalatokban foglalkoztatottak aránya (százalék)	61	28
<i>Vegyipar</i>		
Foglalkoztatottak átlagos száma vállalatonként	325	104
Nagyvállalatokban foglalkoztatottak aránya (százalék)	79	35
<i>Élelmiszeripar</i>		
Foglalkoztatottak átlagos száma vállalatonként	103	65
Nagyvállalatokban foglalkoztatottak aránya (százalék)	39	16

Forrás: Ehrlich Éva (1985a, 278–283. o.).

^a A mintában a következő országok szerepelnek: Csehszlovákia, Kelet-Németország, Lengyelország és Magyarország.^b A kapitalista országok mintája Ausztriát, Belgiumot, Franciaországot, Japánt, Olaszországot és Svédországot öleli fel.^c A nagyvállalatok kategóriájába azok a vállalatok tartoznak, amelyek foglalkoztatottainak száma több mint 500 fő.

17.3 TÁBLÁZAT

Építőipari vállalatok méreteloszlása – nemzetközi összehasonlítás, 1980 körül

Ország	A vállalatok százalékos megoszlása az építőipar összes foglalkoztatottainak számából		
	kevesebb mint 10	10–499 fő foglalkoztató vállalatok	500 és több
<i>Szocialista országok</i>			
Kelet-Németország	–	21,0*	79,0
Lengyelország	8,7	15,1	76,2
Magyarország	14,6	15,4	70,0
<i>Kapitalista országok</i>			
Ausztria	2,4	74,9	22,7
Dánia	41,8	51,5	6,7
Egyesült Királyság	28,1	45,2	26,7
Finnország	13,3	66,7	20,0
Franciaország	48,3	47,1	4,6
Hollandia	17,3	71,8	10,9
Írország	16,6	56,2	27,2
Nyugat-Németország	11,6	81,1	7,3

Forrás: Mihályi Péter összeállítása a United Nations (1986a, IV.6 táblázat), valamint az ENSZ-titkárságtól kapott közvetlen információ alapján.

* 1–499 fő foglalkoztató vállalatok.

17.4 TÁBLÁZAT

Vállalatméret Kelet- és Nyugat-Németországban, 1988

Ágazat	Egy vállalatra jutó foglalkoztatottak száma	
	Kelet-Németországban*	Nyugat-Németországban
Vegyipar	1 419	296
Építőanyag-ipar	712	71
Villamosipar/elektronika	1 554	333
Élelmiszeripar	480	125
Könnyűipar	671	95
Gépipar/járműipar	838	217
Fémipar	3 209	474
Textilipar	1 301	169
<i>Ipar összesen</i>	893	190

Forrás: C. Schnabel (1991, 3. táblázat).

* Ipari tanulók nélkül.

van. Noha a méretgazdaságosság (economies of scale) jelensége a kapitalista gazdaságban is a koncentráció irányában hat, működnek ezzel szemben ható erők. Mivel létezik „diseconomies of scale” is, számos területen képesek a nagyüzemek mellett tartósan és sikeresen fennmaradni kis- és középüzemek is. A szabad magánvállalkozás lehetőséget ad arra, hogy állandóan belépjenek új kis és közepes méretű üzemek. A piaci verseny keretében végbemenő természetes szelekció a méreteloszlás fő szabályozója. Ezt némileg módosíthatja bürokratikus állami beavatkozás, mégpedig sok esetben a koncentráció trendjének ellenében. Számos országban törvények tiltják monopóliumok és kartellek létrehozását és az összeolvadások bizonyos típusait. Emellett egyes kisvállalkozói csoportok, például farmerek, önálló kisiparosok és más, kisebb üzletekkel rendelkezők állami segítséget kapnak támogatások, adó- és vámkedvezmények formájában.

A klasszikus szocialista rendszer elsősorban a tulajdonviszonyok megváltoztatásával teremt teljesen más helyzetet. Megszűnik a kis és közepméretű üzemek természetes utánpótlása az újonnan belépő magánvállalkozók köréből. Az újonnan létesített köztulajdonú vállalat eleve nagy méretű. Ugyanakkor újra és újra sor kerül köztulajdonú vállalatok egyesítésére, mégpedig nem piaci folyamatok eredményeképpen, hanem bürokratikus utasításra [→7.3]. Sokféle motívum készíti erre a bürokráciát [→5.5, 9.3];⁶ csak egyet emelünk ki. Az egyesítések „tisztábbá” és áttekinthetőbbé teszik egy-egy vállalat profilját; ha kisebb az irányítandó egységek száma, akkor könnyebb a szabályozás és az ellenőrzés. Sőt tulajdonképpen akkor lenne a legegyszerűbb a szabályozás, ha a vállalatok termelése közti minden „átfedés” megszűnne, és tökéletes monopóliumok alakulnának ki.⁷ E gondolatmenet érzékelteti, milyen jól illeszkedik bele a vállalatok egyesítésére irányuló törekvés a klasszikus rendszer „tökéletesítésének” tendenciájába.

A vállalatok egyesítése nem is egyszer a mélyebb és radikálisabb reformok helyettesítését szolgálja. Ez volt a helyzet például Kelet-Németországban. A 17.5 táblázat bemutatja, hogy megállás nélkül haladt előre a koncentráció. Magyarországon különösen akkor erősödött fel a folyamat, amikor a változások ellenzői a reformot próbálták ezúton is elodáztatni.

⁶ Nemcsak a felső irányítás érdeke az összevonás, hanem a nagyvállalatok vezetői is szívesen látják gazdasági és politikai pozícióik megerősödését. Lásd Szalai Erzsébet (1982), (1989) Magyarországra vonatkozóan, valamint J. Winiecki (1989) Lengyelországra vonatkozóan.

⁷ A Szovjetunióban számos ágazatban alakultak ki monopóliumok. Lásd R. I. McKinnon (1990a) és V. Csapeli–A. Jakovlev (1990).

Végletes formában jelentkezett a vállalatok egyesítésére és a monopóliumok kialakítására irányuló törekvés Kelet-Németországban, ahol az úgynevezett kombinátok egész alágazatokat fogtak át, vagy felölelték egyes alágazatok egy-egy régió belüli valamennyi egységét. Lásd P. J. Bryson–M. Melzer (1987), D. Cornelsen (1990) és W. Gössmann (1987).

17.5 TÁBLÁZAT

Vállalat-összevonás Kelet-Németországban, 1950–1987

Év	Vállalatok száma (százalék)	Foglalkoztatottak száma (százalék)
1950	100	100
1960	68	135
1970	49	138
1980	19	150
1987	13	153

Forrás: H.-G. Bannasch (1990, 2. táblázat). Az átvétel a Kleuver Academic Publishers hozzájárulásával történt.

Megjegyzés: A táblázat a feldolgozóiparra vonatkozik.

A 17.6 táblázat érzékelteti annak az egyesítési kampánynak a hatását, amely közvetlenül megelőzte a nagy jelentőségű 1968. évi reformintézkedéseket. Más szocialista országokban is hasonló jelenségek mutatkoztak.

17.4 A tervezés és a direkt szabályozás fejlesztése

A tökéletesítési tendencia egy másik fő összetevője az újrászervezések mellett a tervezés és a direkt szabályozás módszereinek átalakítása. A javaslatok, kísérletek és tényleges módosítások sokaságából kiemelünk néhány jellegzetes irányzatot.

Tudományos kutatók köréből indul el a kezdeményezés arra, hogy matematikai módszereket és számítógépeket alkalmazzanak a tervek kidolgozásában.⁸ Az elképzelésnek számottevő a visszhangja, és akadémiai emberek mellett a tervezési apparátus egyes munkatársai is csatlakoznak ezekhez a törekvésekhez. Több szocialista országban külön részlegek alakulnak a központi tervhivatalokban, amelyek a matematikai módszerek gyakorlati alkalmazására specializálódnak. Túlnő a könyv keretein ennek az áramlatnak mind az átfogó leírása, mind pedig intellektuális és gyakorlati eredményeinek és kudarcainak értékelése. A matematikai módszerek, elméleti és ökonometriai modellek, számítógépes eljárások alkalmazása hasznos szerepet tölthet be minden rendszerben, mind a felső, mind a középső és alsó szintű

⁸ Az úttörő munkák között a Szovjetunióban lásd L. V. Kantorovics [1937] (1960), (1965), V. Sz. Nyemcsinov, szerk. (1962) és N. P. Fedorenko, szerk. (1979), Magyarországon Bródy András (1964), (1969), Kornai János–Lipták Tamás (1962), valamint Kornai János (1965).

A matematikai módszerek tervezésben történő alkalmazásának nyugati megközelítéseit lásd a következő munkákban: W. Leontief (1953a), (1953b) és E. Malinvaud (1967).

Az irányzat áttekintéséről és értékeléséről a következő munkákat ajánljuk az olvasó figyelmébe: M. Ellman (1973), G. M. Heal (1973), P. Sutela (1984), (1991) és A. Zauberman (1975), (1976).

17.6 TÁBLÁZAT

Vállalatok méreteloszlása az állami iparban Magyarországon

Megnevezés	Méreteloszlás (százalék)		
	1958	1964 ^a	1968
Kisvállalatok (kevesebb mint 100 alkalmazott)	27,9	13,6	11,2
Közepes méretű vállalatok (101–1000 alkalmazott)	62,1	57,0	54,2
Nagyvállalatok (több mint 1000 alkalmazott)	10,0	29,4	34,6

Forrás: Schweitzer Iván (1982, 35. o.).

^a A legnagyobb összevonási kampány az 1962–1964-es időszakban zajlott le.

döntések előkészítésében.⁹ A jelen összefüggésben csupán azokat a kísérleteket említjük meg röviden, amelyek szorosan kötődtek a tervezés klasszikus módszereihez, azok tökéletesítését tűzték ki célul.

A matematikai tervezés úttörői abban reménykedtek, hogy módszereiket szívesen látják majd. Annál nagyobb kiábrándulást okozott, hogy a sokszor durva becslésekkel dolgozó tervezési bürokrácia idegen testként vetette ki magából ezt a finom és tiszta eszköztárat. Ha a tervezésnek nem a meghirdetett elveit tartjuk szem előtt, hanem működésének valóságos szociológiáját, akkor érthető az ellenállás. A politikai vezetés nem kívánja „jóléti függvények”, „tervezői preferenciák” formájában nyíltan deklarálni valóságos politikai törekvéseit. A tervezési apparátus valamennyi tagja mind a vertikális alkufolyamatokban, mind a horizontális egyeztetésekben azzal erősíti tárgyalási pozícióját, hogy saját érdekeinek megfelelően egyes információkat elhallgat, másokat felfelé vagy lefelé torzít. Önmaga dolgát nehezítené meg a teljes őszinteséggel. A számításokkal nem valamiféle abszolút „társadalmi érdeket” kíván szolgálni, hanem saját álláspontját akarja alátámasztani. Ebben csak akadályozza adatainak gondos külső ellenőrzése és más adatokkal való szembesítése a számítógépbe való betáplálás előtt; manipulációit zavarja a matematikai egyenletrendszer logikai kérlelhetetlensége.

⁹ A szocialista országokban a közgazdasági elemzés matematikai módszereinek elterjedése és ezen belül a matematikai tervmodellek irodalma hozzájárult a marxista politikai gazdaságtan szellemi monopóliumának megtöréséhez és a közgazdászoknak a korszerű közgazdaságtan nemzetközi áramlataiba való bekapcsolódásához. Arra szoktatta művelőit, hogy hallott dogmák helyett a szigorú logikai összefüggések és a tények, adatok iránt tanúsítsanak tiszteletet. Ennyiben hasznos ideológiai erjesztő hatásuk volt, függetlenül attól, milyen szerepet töltöttek be a régi tervezési módszertan konzerválásában vagy átalakításában.

Tegyük fel azonban egy pillanatra, hogy nem érvényesülne ellenállás. Még a számítástechnika legkorszerűbb eszközei sem képesek megoldani a népgazdaság sok millió változójának konzisztens kiszámítását; az egyetlen „számítógép”, amely erre képes, a piac. Azoknak, akik a piac pótlását remélték a matematikától és a számítógéptől, csalódnuk kellett.¹⁰

A tervezés tökéletesítésének egy másik irányzata a tervmutatószámok rendszerét kívánja átalakítani.¹¹ Ennek az irányzatnak a képviselői gyakran hangoztatják a túlzott központosítás hátrányait és a decentralizálás előnyeit. Számos javaslat, majd rendszabály születik arra, hogyan lehetne a korábban használt mutatószámok helyett másokat alkalmazni.¹² Nem azt vitatják ezeknek a javaslatoknak a készítői, vajon fennmaradjon-e a tervelőirányzatok utasítás jellege, hanem azt, pontosan mit is kell kötelezően előírni. Néhány példa.¹³

1. Csökkenteni kell a kötelező tervmutatók számát. Nagyobb fokú aggregációt kell végrehajtani. A kisebb számú, aggregáltabb mutatószám teljesítését viszont okvetlenül ki kell kényszeríteni.

2. Nagyobb szerepet kell adni az értékben kifejezett mutatóknak, és kevésbé kell építeni a természetbeni mértékegységekben mért mutatószámokra, mert utóbbiak inkább készítenek felső beavatkozásra.

3. Nem szabad a tervmutatók rendszerét a már elért színvonalhoz viszonyított változás mutatószámaira építeni, mert ez az eljárás a teljesítmény visszatartására és hamis jelentésre ösztönöz.

4. A klasszikus rendszerben többnyire a „teljes termelési érték”, azaz egy bruttó outputmutatószám az „első az egyenlők között”; főként ennek feszített előírásával kívánják a termelőket mennyiségi hajszára ösztökélni. Ez azonban anyagigényes termelésre, nagy termelési értéket hozó termékek egyoldalú előtérbe helyezésére készíthet. Ezért más mutatószámot kell a trónusra ültetni, például a nettó termelést vagy a vállalati nyereséget.

¹⁰ Egyébként a matematikai tervezés táborából nem sok kutató reménykedett ebben. Magam is irányító szerepet játszottam az első tervmodellek kialakításában és alkalmazásában Magyarországon, de soha nem tápláltam olyan illúziót, amelyet E. Neuberger (1966) találó kifejezéssel „computópiának” nevezett.

¹¹ Külön irányzatként tárgyaltuk előbb a matematikai tervezés meghonosítására irányuló törekvéseket, most pedig a tervmutatószám-rendszer javítását célzó erőfeszítéseket. Ezek persze nem zárják ki egymást, hanem több helyen párhuzamosan, esetleg összefonódva bontakoznak ki.

¹² Itt említjük meg azokat a kísérleteket, amelyek több szocialista országban hosszú távú (15 vagy 20 éves időhorizontú) tervet kívántak kidolgozni. E munkálatok érintetlenül hagyták az éves és ötéves tervek kidolgozásának módszertanát, valamint a tervezéshez kapcsolódó szabályozási mechanizmust. Ezek a hosszú távú tervezési kísérletek már csak ezért is joggal sorolhatók a „tökéletesítés” kategóriájába.

¹³ A javaslatok áttekintésére lásd Kovács János Mátyás (1990, gazdag bibliográfiával) és Szamuely László (1982), (1985).

A javaslatok rendszerint új ösztönzési sémát is kapcsolnak a tervmutatószám-rendszer ajánlott módosításához.¹⁴ Jó néhány esetben ez kiegészül az a javaslattal, hogy erősíteni kell a vállalatok közötti horizontális kapcsolatokat, mégpedig egymással kötött hosszú lejáratú szerződések formájában.

Mindezek az elgondolások az információszerzés, -feldolgozás, döntés és végrehajtás régi mesterséges formulái helyébe más, nem kevésbé mesterséges formulákat, „trükköket” agyalnak ki. Valójában mindegyik formulát kijátszhatja a vállalat – és ha kísérletképpen bevezetik, ki is játssza. Ha a felsőbb szerv az egyik mutatóra koncentrálja a figyelmét, akkor a vállalat a többi, kevésbé megfigyelt mutató rontása árán javíthatja az éppen ügyeletes „fő mutatószámot”. Ez az, ami egy valóságos, versenyző piaci gazdaságban nem történhet meg. Ha az egyik vállalat elront valamit vagy kihagy egy lehetőséget, akkor előbb-utóbb akad egy másik vállalat amely saját haszna reményében lecsap erre a lehetőségre. A szabad belépés és a rivalizálás ezerszemű ellenőr, amely nem pótolható bürokratikus revizorokkal.

Az utolsónak említett javaslat, nevezetesen a vállalati nyereség előléptetése a „fő kötelező mutatószám” rangjára látszik a legradikálisabbnak,¹⁵ hiszen ez a kapitalizmus ösztönzési formulájára emlékeztet. Valójában a magántulajdonon alapuló piaci mechanizmusnak nem az az egyedüli fontos vonása, hogy a gazdasági aktorok nyereséget maximalizálnak. Nem kevésbé fontos a decentralizálás, a szabad belépés és a szabad verseny.

Mivel az igazi decentralizálás feltételei hiányoznak, az 1.–4. pontokban ismertetett, a központosítás csökkentésére irányuló javaslatok és módosítások valójában nem férnek jól össze a bürokratikus koordináció belső logikájával. Ha a tervmutatószám-rendszer és az azt kiegészítő direkt bürokratikus szabályozási előírások hálójá ritkul, akkor a központi elhatározástól eltérő önrdek könnyebben átcúszik rajta. Amint ezt a következtetést a tapasztalatok demonstrálni kezdik, tüstént megjelenik az ellentétes tökéletesítési tendencia: központosítást növelni akaró javaslatok a központosítás csökkentése helyett. Sűríteni kell a bürokratikus hálót, hogy ne lehessen a nyílásain átsiklani. Ha egyik vagy másik aggregált és kitüntetett mutatószámot kijátsszák, akkor több és részletesebb mutatószám kell. Ha a rendszabály túl általános és átfogó, akkor több, a részletekbe mélyebben

¹⁴ A Kelet-Németországban 1963-ban bevezetett „Új gazdasági rendszer” jellegzetes példája a „tökéletesítési” tendencia ezen irányzatának: a tervmutatószám-rendszer átalakítása összekapcsolódott új ösztönzési elvekkel. Lásd G. Leptin–M. Melzer (1978).

¹⁵ Világsszerte nagy figyelmet keltettek E. G. Liberman [1962] (1972) javaslatai, amelyek vállalati nyereséghez kapcsolódó ösztönzést ajánlottak. A Koszigin–Breznyev periódusban néhány részleges változtatás történt a Liberman-javaslatok szellemében hozott felemás rendszabályok nyomán. A jelen könyvben alkalmazott osztályozás tekintetében a Liberman-koncepció a „tökéletesítési” tendencia és a naiv „piaci szocialista” tendencia [→21] határmezsgyéjére sorolható; éppen ezért mindkét tendencia tárgyalásakor megemlíttjük.

A Liberman-javaslatokról lásd a következő műveket: M. Bornstein (1985), E. A. Hewett (1988) és G. E. Schroeder (1979).

beavatkozó rendszabály kell. Ha a meglévő apparátus nem tudja a szabályozás minden feladatát ellátni, akkor újabb hatóságokkal kell kibővíteni.

A bürokratikus koordináció önmagát úgy tudja leginkább tökéletesíteni, ha kiteljesedik, ha megpróbál mindent részletesen szabályozni. Ennek nyilvánvaló kiegészítője az erélyesebb fellépés a határozatok végrehajtásáért, a fegyelem erősítéséért. Ez kapott nagy hangsúlyt a Szovjetunióban nemcsak az Andropov-korszakban, hanem a Gorbacsov-korszak első éveiben is, amikor az üzemi „lógás” és a munkafegyelmet aláásó alkoholizmus ellen indítottak támadásokat.

A tökéletesítési tendencia hatása, a különböző szocialista országok történetét összehasonlítva, nem egyöntetű. Ahol a klasszikus rendszer politikai struktúrája teljesen megmerevedett és féltékenyen őrzik a klasszikus hivatalos ideológia pozícióit, mint például a hetvenes években Kelet-Németországban és Csehszlovákiában, ott a tökéletesítés álreformjai segítik megőrizni a konzervatív erők pozícióit. Félrevezetik az apparátus elégedetlenkedő, de hiszékeny tagjait, mert úgy tűnik, hogy valami változás megy végbe, holott a változtatásnak csupán a látszatát keltették. Más a helyzet olyan országokban, mint például a hatvanas években Magyarországon, majd a Gorbacsov-korszak kezdetén a Szovjetunióban, ahol már megindult a politikai struktúra merevségeinek némi oldódása, s ezzel együtt az apparátus egy része elkezdte a múlt újraértékelését. Ott a tökéletesítési kampányok, még ha a bajokat nem is szüntették meg, kudarcikkal legalább a szemek felnyitásához hozzájárultak. Minden egyes balsiker bomlasztólag hatott a klasszikus rendszer öndicsérő hivatalos ideológiájára.

A klasszikus rendszer tökéletesítésénél mélyebb és radikálisabb változási tendenciák akkor indulnak el, amikor a vezető körök maguk is rádöbbennek: sem az átszervezések, sem az utasítások rendszerének módosításai, sem pedig a fegyelem megszilárdítására hivatott erélyes intézkedések nem képesek úrrá lenni az egyre súlyosbodó bajokon.

17.5 Előretétekintés: a szervezeti struktúra a posztszocialista rendszerben

A posztszocialista rendszerváltás kiindulópontja a szocializmustól örökölt állapot, amelyhez hozzátartozik az intézmények és szervezetek adott felépítése. A tökéletesítési kampányok hatása többek között abban fejeződik ki, hogy a termelés sokkal inkább koncentrált, mint az olyan gazdaságokban, amelyekben a piac természetes szelekciója nyomán alakul ki a különböző méretű üzemek eloszlása. Egy-egy állami vállalat néha teljes monopóliummal rendelkezik a termelés vagy a forgalom óriási szférái felett. Vagy ha nem is igazi monopolista, de a mesterkéltnál vállalategyesítések ré-

vén sokkal nagyobb a piaci részesedése, mint amilyenre valóságos gazdasági verseny esetén szert tenne. Ezek a mesterséges képződmények ellenállnak azoknak az erőfeszítéseknek, amelyek kisebb egységekre való bontásukra irányulnának. Ez nehezíti a privatizálás folyamatát [→19.7] és valóságos versenyhelyzet kialakulását.

Bizonyos fokig hasonló probléma mutatkozik az államigazgatás területén is. A tökéletesítési kampányok számos hatóságot, központi szervet hoznak létre, és ezek makacsul küzdenek fennmaradásukért, megnehezítvén a posztszocialista átalakulás egyik feladatának teljesítését, nevezetesen az államapparátus csökkentését.

Egy másik síkon kedvezőbb örökséget hagy maga után a tökéletesítési tendencia. Szóltunk arról, hogy a tervezés matematikai módszereinek meghonosítására irányuló erőfeszítések nem képesek mélyrehatóan megjavítani a rendszer működését. De, mint említettük, legalább kedvező nevelő hatással járnak. Felnő egy új közgazdásznemzedék, amely korszerű matematikai, statisztikai, ökonometria és számítástechnikai ismeretekre tesz szert, s legalább egy részük járatos a kortárs nyugati közgazdasági irodalomban is.¹⁶ Ez a csoport kedvezőbb szellemi megalapozással tud hozzájárulni azoknak a feladatoknak a megoldásához, amelyek a posztszocialista rendszerben a közgazdászokra hárulnak.

¹⁶ Figyelemre méltó, hogy Magyarországon, Lengyelországban, majd később a Szovjetunióban a radikális reformerek sorában milyen fontos szerepet játszanak azok a közgazdászok, akik pályafutásuk egy korábbi szakaszában a matematikai közgazdaságtan művelésében mélyedtek el.

Politikai liberalizálás

MIUTÁN A 17. FEJEZET leírt egy ál-reformtendenciát, a most következő fejezetek valóságos reformtendenciákat mutatnak be. Elsőként a politikai liberalizálást jellemezzük. Milyen formákban és milyen erők hatására jelenik meg ez a tendencia? És ami nem kevésbé fontos: milyen módon érvényesülnek a tendencia gyengítésére vagy teljes visszafogására irányuló ellenerők? Országonként és időszakonként eltérőek az erők és ellenerők hadállásai; ezek részletes nyomon követése nem tartozik e könyv feladatai közé. A figyelmet a leginkább tipikusnak tekinthető helyzetekre és konfliktusokra összpontosítjuk.

Az olvasó emlékezetébe idézzük a 15. fejezet fő következtetését: a klasszikus rendszer kialakításában és megszilárdításában meghatározott politikai struktúra játssza az elsődleges szerepet; ez a rendszert magyarázó oksági láncolat legmélyebb rétege. Ebből logikusan következik, hogy elsősorban a politikai struktúrában bekövetkező változások radikalizmusának mértékétől függ, milyen messzire tud az egész rendszer eltávolodni a klasszikus formától.

A szocialista országokról szóló szakirodalom és a politikai élet szóhasználatával összhangban politikai reformnak nevezzük a hatalom struktúrájában és a hivatalos ideológiában bekövetkezett változásokat, feltéve, hogy azok számottevőek, lényegbevágóak, de azért csak félútig mennek el az igazi politikai demokrácia megteremtésében.¹ Ez összhangban van azzal a korábbi definícióval [→ 16.3], amelyet a reformról adtunk. Amikor a legmélyebb rétegben a legradikálisabb változások következnek be, az már nem reform, hanem forradalom. A fejezet végén röviden szó esik majd erről is.

A politikai és a gazdasági reformok között szoros összefüggések vannak. Az elemzés áttekinthetősége kedvéért kénytelenek vagyunk a politikai szférát bizonyos fokig kiragadni e kölcsönhatások szövevényéből.

18.1 A hatalom monopóliuma

Ameddig a rendszerben csupán reform zajlik le, és még nem következett be forradalmi politikai átalakulás, addig fennmarad az egypártrendszer; to-

¹ A politikai reform lehetőségeit és korlátait a Szovjetunióban a következő művek tárgyalják: A. Åslund (1989), S. Bialer (1980), W. D. Connor (1975), S. F. Cohen (1984), (1985), T. J. Colton (1986), M. I. Goldman (1987), valamint a külpolitika kérdéseire koncentrálnak R. Pipes (1984a), (1984b) és M. D. Shulman (1966).

vábra is érvényesül a marxista–leninista párt hatalmi monopóliuma. A teljesség igénye nélkül megvizsgálunk néhány fontos hatalmi pozíciót, és ezzel együtt a hatalom osztatlan gyakorlásának néhány megnyilvánulását.²

1. *Kinevezés.* Akárcsak korábban, a klasszikus rendszerben, a reform fázisában is minden fontos pozíció betöltéséről a párt dönt. Ez érvényes nemcsak a párttisztviselőkre, hanem a fontosabb állami pozíciókra, a gazdasági vezetés jelentősebb menedzseri állásaira, bírói posztokra és a tömegszervezetek vezetői funkcióira is.

Tipikus esetben fennmarad a nomenklatúrarendszer [→3.2].³ Számos szelekciót formailag önkormányzati mechanizmus működtet. Eszerint a helyi állami önkormányzati szerv (szovjet, tanács, kommuna) képviselőit a lakosság, az államigazgatás vezetőit a parlament, illetve a helyi önkormányzati szerv, a tömegszervezetek vezetőit pedig a tagság választja. A valóságban azonban a jelölteket a bürokrácia más ágainak közreműködésével továbbra is a pártszervek nevezik ki, vagy legalábbis tőlük függ a jelölt jóváhagyása.⁴

Problemátikus, mennyire illik bele ebbe a képbe egy új jelenség: a parlamenti választás több jelölttel. Vannak esetek, amikor ez is merő látszat, mert az egymással versenyző jelölteket ugyanaz a pártszerv választotta ki, és azonos politikát reprezentálnak. Előfordul azonban olyan parlamenti választás is, amelyben a hivatalos jelölttel szemben alternatív politikát képviselő, valószínű ellenjelölt lép fel. Ezek az ellenjelöltek vagy önmaguk kezdeményezésére állnak be a választási küzdelembe, vagy félíg-meddig szervezett, féllegális mozgalmak jelölik őket.⁵ A parlamentben megjelennek olyan képviselők, akik a saját önálló politikai véleményüket fejezik ki a vitatott ügyekben; nemcsak bírálják a hivatalos politikát, hanem egyes esetekben a párt és a kormány javaslatai ellen is szavaznak. Igaz, a parlament többsége még így is szilárdan a hivatalosan kiválaszt-

² A reform előtti régi döntési mechanizmusok és a vertikális függőség túlsúlyát, s ezen belül a kommunista párt hatalmi pozíciójának perdöntő szerepét elemzi Csanádi Mária (1987).

³ Magyarországon több mint három évtizeddel az első, 1953-ban kezdődött reformhullám után is érvényesült ez a szabály. A párttagok aránya 1985-ben a helyi közigazgatási tisztviselők között a következőképpen alakult: a fővárosi és a megyei tanácsokban 99, a városi tanácsokban 96, a nagyközségi tanácsokban 91 és a községi tanácsokban 79 százalék. Lásd Horváth M. Tamás (1988, 92. o.).

Egy Lengyelországgal foglalkozó kutatás felmérést végzett magasabb beosztású állami és vállalati vezetők körében. A minta 88 százaléka volt 1986-ban a kommunista párt tagja. Lásd J. Wasilewski (1990, 750. o.).

⁴ Figyelemre méltó, hogy noha a kinevezésekben továbbra is a párté a döntő szó, nő a pártönkívüliek aránya a fontos pozíciókban. A reform idején a kommunista vezetés demonstrálni kívánja, hogy a pártönkívülieknek is van esélyük a hierarchiában elért karrierre.

⁵ Ez volt a helyzet például az 1985. évi magyarországi és az 1989. évi szovjet választások esetében. Az 1985-ös magyar választásokat elemzi Kukorelli István (1988) és Szoboszlai György, szerk. (1988).

tott jelöltek köréből lett képviselők kezében marad; a kormány javaslatát megkapják a szükséges megerősítést. Ennek ellenére elmondható: független képviselőjelöltek részvétele a választásban, majd megválasztásuk és parlamenti aktivitásuk olyan újfajta jelenség, amely túlmutat a reformszocialista rendszeren, mintegy „kilép” abból, és a parlamenti demokrácia első, halvány vonásait mutatja. Amikor ezek, a hatalommal szemben kritikus képviselők csoportokká szerveződnek, akkor ezzel már megjelentek a többpártrendszer csírái [→ 18.4].⁶ Ez a forradalmi jellegű változások egyik eleme.

2. *Rendeleti kormányzás.* A hatalmi monopólium fontos ismertetőjele, hogy nem érvényesül a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom szétválasztása; a bürokrácia nincs alávetve a törvényhozásnak, és az állampolgár nem fellebbezhet a kormányzattal szemben a bírósághoz. Ez az állapot, lényeges vonásait tekintve, nem változik a reformrendszerben a klasszikus rendszerhez képest. Alapjában véve rendeleti úton folyik a kormányzás, még akkor is, ha formailag parlament által jóváhagyott törvénynek minősül a rendelkezés. Amíg a parlament elsöprő többsége szilárdan az uralmon lévő párt kezében van, addig a párt akarata szinte automatikusan érvényesül.⁷ A rendeletek és a belső utasítások egy része ellentmond a hatályos törvényeknek. Továbbra is sok a titkos rendelet és utasítás.

A reformmal kapcsolatos vitákban, különösen a folyamat későbbi szakaszában, sokszor elhangzik az a követelmény, hogy az állam váljék *jogállammá* (ez a német *Rechtsstaat* kifejezés fordítása). Ennek az a legfőbb ismérve, hogy semmilyen személy vagy intézmény nem állhat a törvény felett. Ebben a szigorú értelemben nem csak a klasszikus rendszer, de a reformfolyamat állama sem jogállam. A párt törvények felett áll, és ezzel együtt az egész bürokratikus apparátusról elmondható, hogy az nincs a törvénynek alávetve; ellenkezőleg, a kormányzat mindenkorí akaratához igazítja hozzá a törvényeket.

3. *Renderkezés a fegyveres erővel.* A katonaság, a rendőrség, a félig civil, félig katonai pártmilíciák és a büntetés-végrehajtási szervezetek felett a pártállam szervei rendelkeznek; ez a rendelkezési jog egyértelmű és osztatlan. A pártvezetés dönt a fegyveres erő minden lényeges személyi ügyében, leváltásban és előléptetésben. Ugyancsak a pártvezetés határoz a katonai erő rendelkezésére bocsátandó költségvetési keretekről és anyagi erőforrásokról is. A parlament szerepe továbbra is formális ebben a tekintetben; a képviselők még az elemi információkkal sem rendelkeznek.

Azt a tényt, hogy a reform csak félúton van a politikai liberalizálás felé, szemléletesen bizonyítja, hogy a hatalom birtokosai továbbra is képesek igénybe venni a fegyveres testületeket mind külső intervenciókra, mind a

⁶ Ennek voltunk szemtanúi 1989–1990-ben a szovjet parlamentben.

⁷ Éppen ezt az automatizmust kezdi ki a független képviselők megjelenése.

belső megmozdulások elnyomására.⁸ Sem előzetesen, sem utólag nincs szükség arra, hogy a fegyveres erők igénybevételéről szóló határozatot más szervezett politikai erők, ellenzéki mozgalmak és pártok jelenlétében, azok esetleges ellenszavazata ellenére a törvényhozás intézményei jóváhagyják. A pártvezetés tehát rendelkezik a fegyveres erők felett. Ha a leninista államelméletet saját rendszerének elemzésére alkalmazzuk, akkor éppen az „erőszakszervek” feletti rendelkezés a hatalom kulcskérdése. Nos, ebből a szempontból nincs érdemleges eltérés a klasszikus és a reformszocializmus rendszere között.⁹

18.2 A represszió enyhülése

Miután az előző alfejezet kiemelte a legfontosabbat, a hatalmi monopólium fennmaradását a politikai rendszernek azon vonásai közül, amelyek alapján véve nem változnak a reform fázisában, a 18.2–18.5 alfejezetek azokkal a jelenségekkel foglalkoznak, amelyekben számottevő változások mutatkoznak.

Ezek közül első helyen kell megemlíteni a represszió enyhülését.¹⁰ A klasszikus rendszerben nemcsak a rendszer ellenségeinek, hanem híveinek is félniük kellett a letartóztatástól, bebörtönzéstől, kínzástól és haláltól. A hamis vádon alapuló ítélet gyakran sújtott a rendszert odaadón kiszolgáló funkcionáriusokra is. Ez egyike azoknak a jelenségeknek, amelyek miatt a klasszikus rendszer nehezen tartható eredeti formájában. A reformszakaszban megváltozik a helyzet. A bürokrácia lojális tagjának nem kell tartania attól, hogy fegyelmezett szolgálata ellenére büntetésekkel sújthatják. Ez a megnyugvás azonban ellentmondásos hatást fejt ki. Egyfelől csökkenti a bürokrácián belül mutatkozó feszültséget, és ezzel segíti a reform stabilizálódását. Másfelől szabadabb teret ad a bürokrácián belüli kritikának és ellenvéleményeknek, ily módon lazítja a klasszikus rend-

⁸ Néhány fontos történelmi eseményt idézünk fel a fenti megállapítás alátámasztására: A magyar vezetés 1968-ban, a belföldi reformfolyamat kellős közepén úgy rendelkezhetett, hogy a Varsói Szerződés oldalán fegyveres erőkkel részt vesz külső intervencióban, a csehszlovák reformfolyamat elfojtásában. A lengyel vezetés 1981-ben rendőri és katonai erők mozgósításával, szükségállapot kihirdetésével állította le és vetette vissza a reformfolyamatot. Kínában, a Szovjetunióban, Jugoszláviában, mindhárom ország reformfolyamatai közepette, több ízben katonai és rendőri erőket vetettek be kisebbségi mozgalmak, nemzeti autonómiát követelő tüntetések, a hivatalos politikával szembeni tiltakozások leverésére.

⁹ Sok jel mutat arra, hogy a Szovjetunióban és Kínában a reformfolyamat időszakában megnőtt a hadsereg vezetőinek befolyása a pártállamon belül, de ezekben az országokban sem vált önálló politikai erővé.

¹⁰ Sztálin halála után a represszió többnyire enyhült azokban az országokban is, amelyek más tekintetben nem léptek a reform és a liberalizálás útjára, hanem alapján véve megmaradtak a klasszikus rendszer keretei között.

szerben érvényesülő egyik alapvető összetartó erőt, a félelem által kikényszerített vasfegyelmet.

Azokkal szemben, akik fellépnek az éppen érvényes politikai irányvonal ellen, és még inkább azokkal szemben, akik a hivatalos politikai hatalomtól elkülönülő vagy azzal szemben álló szervezetet akarnak létrehozni, továbbra is alkalmaznak represszív módszereket.¹¹

Továbbra is igénybe vehető az egyénnel szemben a klasszikus rendszerben használatos eszközök egy része: pártbüntetés, a pártból való kizárás; továbbá leváltás, az állásból való elbocsátás, letartóztatás, börtönbüntetés, száműzés, kényszeremigráció stb. Gyűléseket és tüntetéseket oszlatnak fel, egyesületeket és lapokat tiltanak be. Mindezeket az eszközöket azonban ritkábban alkalmazzák, és rendszerint kevésbé keményen, kevésbé kegyetlen formában, mint ahogyan azt a klasszikus rendszerben tették. A különböző represszív intézkedések alkalmazásakor inkább ügyelnek a jogi formások megtartására, és ez is mérséklethez vezet.

A rendőri, a bírósági és a büntetés-végrehajtási gyakorlat változásait megelőzi vagy kíséri a represszió korábbi szélsőséges formáinak elítélése. A Szovjetunióban a terror idején elkövetett bűnök feltárásának kiemelkedő állomása volt Hruscsov híres beszéde 1956-ban;¹² noha titkos pártülésein hangzott el, híre mégis hamar terjedt. Már ezt megelőzőleg megkezdődött a sztálini korszakban elítéltek egy részének rehabilitálása, a még életben lévő foglyok egy részének kiengedése. A kegyetlenségek feltárásának második hulláma Gorbacsov hatalomra jutása után kezdődött meg, és a terrorsemények sokkal szélesebb körére terjedt ki.¹³ Hasonló események zajlottak le Kelet-Európában és Kínában is.

Mindez nemcsak az üldöztetést túlélő áldozatokat vagy az ártatlanul elpusztultak hozzátartozóit érinti, hanem mély megrendülést okoz a rendszer sok olyan őszinte hívében is, akit személy szerint nem sújtottak a represszív intézkedések. A klasszikus rendszer hatalmi struktúráját és ideológiáját ismertető 3. és 4. fejezet hangsúlyozta, hogy a párt tagjainak, a bürokrácia tisztviselőinek nagy hányada teljes jóhiszeműséggel, nemes szándékoktól vezérelve végezte feladatait. Sokakban mély lelki megráz-

¹¹ A bürokrácia továbbra is szigorúan kézben tartja a politikai szabadságjogok gyakorlásának lehetőségeit: engedélyt kell kérni utcai demonstrációhoz, egyesület vagy újság alapításához, vagy akár csak egy fénymásoló gép működtetéséhez is.

¹² Hruscsov titkos beszédét magyar fordításban lásd Ny. Sz. Hruscsov [1956] (1988).

¹³ A Szovjetunióban a '80-as években mind több tényfeltáró írás látott napvilágot a sztálini terror következményeiről, részben a féllegális szamizdat irodalomban, részben legális publikációkban. Külön ki kell emelni R. A. Medvegyev (1989) monumentális munkáját.

Végbement a terror áldozatainak hivatalos rehabilitációja is. Az áttörést az az 1988-ban hozott párthatározat indította el, amely helyreállította N. Buharin és társai párttagságát. A Kommunista Internacionálé egykori főtitkárát, a Sztálinnal szemben álló erőknél Trockij mellett legjelentősebb vezéralakját 1938-ban a világ nyilvánossága előtt lezajlott hírhedt konstruált perek egyikében hurcolták meg, majd kivégezték.

kódtatás megy végbe; úgy érzik, hogy akaratlanul is bűntársak lettek rémítő bűnök elkövetésében. Nemcsak az értelmiség körében keletkezik erkölcsi válság, de megrendül igen sok funkcionárius is: becsapottnak érzi magát, és szégyenkezik, amiért hagyta magát félrevezetni. Szeretne új, tisztább lapot nyitni a szocializmus történetében. A funkcionáriusoknak [→ 18.4] és az értelmiségieknek ez a reformkommunista csoportja igen fontos szerepet játszik a reformfolyamat szervezésében.

A represszió enyhülése alapvető jelentőségű változás; fontosságának megértése kezünkbe adja a reformmal kapcsolatos összes további kérdés elemzésének egyik kulcsát. A reformfolyamat idején működő szocialista rendszer távol áll attól, hogy félelem nélküli életet biztosítson, de lényegesen kevésbé kell félni, mint korábban.

18.3 A hivatalos ideológia állandó és változó elemei

A hivatalos ideológiának funkciójából következően mindig „naprakésznek” kellene lennie. Mivel a reformfolyamat politikai irányvonala eltér a klasszikus rendszerétől, elkerülhetetlen a korábbi hivatalos ideológia revíziója. Ez azonban késleltetve és kényszeredetten megy végbe. A hivatalos ideológia formálói és propagandistái arra törekszenek, hogy lehetőleg minél kisebb legyen az ellentmondás a pillanatnyi politika eszméi alátámasztását szolgáló tételek és a hagyományosan hirdetett elvek között. Vannak axiomatikusnak tekintett elvek, és ezekre vonatkozóan a reformrendszer hivatalos ideológiája teljes mértékben konzerválja a klasszikus rendszertől örökölt doktrínát. A korszak megnyilatkozásainak megértéséhez szükség van ezek rövid, legalább címszószerű áttekintésére. Akárcsak a 4. fejezetben, itt sem elemezzük e dogmák helyességét, csupán felsoroljuk őket.

1. A kommunista párt a társadalom hivatott vezető ereje.¹⁴ Monopolisztikus hatalmi helyzete legitim; változatlan fennmaradása a nép érdekeit szolgálja. Ehhez kapcsolódnak a párt belső működésére vonatkozó elvek: a frakciók alakításának tilalma, a demokratikus centralizmus elve, a pártfegyelem szükségessége.

¹⁴ Amikor Magyarországon a radikális reformerek egy csoportja közétette a nagy hatású „Fordulat és reform” című dokumentumot (Antal László *et al.*, 1987), a Magyar Szocialista Munkáspárt Közgazdasági Munkaközössége a válaszként kiadott állásfoglalásában (1987, 670. o.) külön szakaszban foglalkozott a párt vezető szerepével: „A helyzet ma szükségessé teszi a párt politikai stílusának és vezető szerepének hozzáigazítását a kor feladataihoz, a mai követelményekhez... A pártnak – társadalmi vezető szerepe fenntartása és erősítése mellett – fel kell vállalnia a reformfolyamat folytatásához szükséges újszerű feladatokat, és az azok megoldására irányuló folyamat politikai irányítását.”

2. A marxizmus–leninizmusnak és e tanítás két klasszikusának, Marxnak és Leninnek minden lényeges tétele változatlanul érvényes.¹⁵ Sztálin, Mao Ce-tung és a többi kommunista pártnak a klasszikus rendszerben uralmon volt más vezetői sok mindenben hibás állásponton voltak, mégpedig főképpen azért, mert eltértek Marx és Lenin tanításaitól. A klasszikus rendszer korszakában támadt bajok nem azért jöttek létre, mert a marxizmus–leninizmus elvei sok tekintetben megvalósultak; ellenkezőleg, azért keletkeztek, mert Marx és Lenin tételeitől eltértek.

3. A köztulajdon a magántulajdonnál magasabbrendű forma. Dominanciája a szocializmus nélkülözhetetlen velejárója.

4. Az előző dogmákhoz a Szovjetunióval szövetséges szocialista országokban további megtámadhatatlan alapelvek társulnak: a Szovjetunióhoz való feltétlen hűség, a vele való szövetség fenntartása, beleértve a szovjet fegyveres erők jelenlétét számos kelet-európai országban.

A lista nem kimerítő, annyit azonban érzékeltet, melyek azok a témakörök, amelyekben a hivatalos ideológia „tabu” eszméi megjelennek. A reformszakaszban továbbra is élnek tehát tabuk, és a hatalom szigorú oltalma alatt állnak. Legális keretek között elmondott előadásokban és legálisan kinyomtatott publikációkban nincs helye vitának ezekben a kérdésekben. Csak annyiban változott a helyzet a klasszikus rendszerbelihez képest, hogy nem kötelező minden előadásban és írásban újra és újra hűségnyilatkozatot tenni a fenti axiómák ügyében. Ezek a problémák megkerülhetők, és ez lelkileg könnyebben elviselhetővé teszi annak az értelmiséginek a helyzetét, aki a tabu témákat illetően gondolatban kisebb vagy nagyobb mértékben szembehelyezkedik a hivatalos ideológiával. A formális vagy informális cenzúra azonban nem engedi, hogy ezekben a témakörökben a hivatalostól eltérő álláspontokat hirdessenek.¹⁶ Ennek tudatában az előadó

¹⁵ „Egy lépést sem távolodunk a szocializmustól, a marxizmus–leninizmustól, mindattól, amit a nép kiharcolt és alkotott. Határozattan elvetjük azonban a dogmatikus, bürokratikus és voluntarista örökséget, aminek semmi köze sem a marxizmus–leninizmushoz, sem az igazi szocializmushoz.” M. Sz. Gorbacsov beszéde az SZKP KB február 18-i Plénümán, *Pravda*, 1988. február 19. 1. o.

A „négy kardinális elv” – amelyet a kínai reformok építőmestere, Teng Hsziao-ping vezetett be – szolgált Kínában az 1982-es „új alkotmány” kidolgozásának vezérelveként. Peng Csen, az alkotmányt megfogalmazó bizottság elnöke a következőket mondta: „... a szövegezés a »négy kardinális elv« általános útmutatása szerint történt, azaz ragaszkodás a szocialista úthoz, a népi demokratikus diktatúrához, a Kínai Kommunista Párt vezető szerepéhez, valamint a marxizmus–leninizmus és Mao Ce-tung tanításához.” *Beijing Review*, 1982. december 13., 10. o.

¹⁶ Több reformországban létezik állami cenzúrahatalóság. Más reformországokban a cenzúrát informális úton gyakorolják: az újságok, a folyóiratok, a könyvkiadók élére kinevezett szerkesztők és munkatársaik akadályozzák meg nemkívánatos írások megjelenését. Hasonlóképpen az iskolák és egyetemek vezetői kötelesek gondoskodni arról, hogy ne hangozzanak el nemkívánatos előadások és így tovább.

vagy az írás szerzője rendszerint eleve „öncenzúrát” gyakorol, és el sem mondja, le sem írja azt, amiről köztudott, hogy tilos.¹⁷

A törvényes engedély nélkül megjelenő „szamizdat” publikációk és az illegális „repülő egyetemeken” elmondott előadások túlteszik magukat ezeken a tilalmakon.¹⁸ Ehhez társul, sokszor a hazai ellenzéki irodalommal összefonódva, a politikai emigráció által írott és a szocialista országokba becsempészett művek szellemi befolyása. Együttes hatásuk az elnyomás és a korlátozás fokától függően szűkebb vagy szélesebb körű. És itt el is jutottunk az egyik fontos ismérvhez annak megítélésében, mikor csap át a reformfolyamat forradalmi átalakulásba: akkor, amikor a korábbi tabutémák megszűnnek tabuk lenni, és nyíltan megkérdőjelezzik őket a törvényesen megjelenő sajtóban, a rádióban, a tévében és a tömeggyűléseken. A reform forradalomba csap át, amikor olyan írások, amelyeket korábban szamizdatként terjesztettek volna, a párhatóságok engedélye nélkül, sőt tiltása ellenére, mind nagyobb tömegekhez jutnak el.

A reformszakaszban a reformok előtti hivatalos ideológia változatlanul konzervált eszméi mellett más témakörökben rugalmas revízióra kerül sor. Plasztikusan fogalmazta meg a reformrendszer pragmatizmusát a kínai reform vezetője, Teng Hsziao-ping: „Amíg a macska képes egeret fogni, jó macska, akár fehér, akár fekete.”¹⁹ A legfontosabb módosulások a magántulajdon és a piac szerepének megítélésében mennek végbe,

¹⁷ A független gondolkodású írók, újságírók, társadalomtudósok megkísérlik a hivatalostól eltérő, azzal szemben kritikus mondanivalójukat burkoltan belecsempészni írásaikba. Az írás emberei megtanulnak a sorok közé írni, az olvasók pedig a sorok között olvasni.

¹⁸ A Szovjetunióban, Magyarországon, Lengyelországban, Csehszlovákiában és más szocialista országokban készült szamizdat művek, valamint a politikai-értelmiségi emigráció által írott tanulmányok és könyvek együttese könyvtárnyi irodalmat képeznek. Ez az irodalom alapvető jelentőségű forrás minden kutatás számára, amely a szocialista rendszer elemzésére vállalkozik. Sajnos e gazdag irodalom nagy része még nem áll közkönyvtárakban rendelkezésre.

A legnagyobb hatású mű A. I. Szolzsenyicin *A Gulag szigetcsoport, 1918–1956* című [1974–1978] (1989) könyve volt; ez szamizdatként számos szocialista országban terjedt. Néhány további példa a szocialista országokban nagy hatást kifejtett szamizdat irodalomból: A. Amalrik (1970), V. Havel (1975), szerk. (1985), E. Lipinski (1976), M. Lopinski–M. Moskit–M. Wilk, szerk. (1990), M. Meerson–Aksenov–B. Shragin, szerk. (1978), A. Michnik (1985), J. Patocka (1977), A. D. Szaharov (1968), (1974), (1975), (1979) és A. Zinovjev, szerk. (1984).

A magyar szamizdat irodalomból már említettünk két művet: Haraszti Miklós [1975] (1989) és Kenedi János (1981). A szamizdat irodalom legfontosabb hazai terméke a *Beszélő* című folyóirat volt; ennek teljes kiadását tartalmazza a Havas Fanny által szerkesztett kötet (1992). A magyar demokratikus ellenzéknek, valamint a politikai emigrációnak számos műve jelent meg Nyugaton. Külön is kiemelem a Kende Péter szerkesztésében Párizsban megjelent *Magyar Füzetek* című folyóiratot, amelynek szerzői között volt Bibó István, Haraszti Miklós, Kenedi János, Kis János, Konrád György, Tamás Gáspár Miklós és Zsille Zoltán. Lásd a Magyar Füzetek „bücsűszámát”, amely 1990-ben jelent meg, a *Századvég* című folyóirat külön számaként. Ez tartalmazza a Magyar Füzetekben közölt valamennyi írás jegyzékét. A szamizdat irodalomból lásd továbbá a Demszky Gábor, Gadó György és Kőszeg Ferenc által szerkesztett kötetet (1987).

¹⁹ Teng Hsziao-ping [1962] (1989, 305. o.).

de ezekre célszerűbb lesz a magánszektorral és a piaci szocializmussal foglalkozó későbbi fejezetekben visszatérni [→19.3, 21.1]. Ezen a helyen inkább néhány egyéb kérdéssel kapcsolatban szembesítjük a klasszikus rendszer hivatalos ideológiáját annak, a reform igényeihez hozzáigazított, új változatával.

Korábban a hivatalos ideológia nyomatékosan hangsúlyozta a szocialista rendszer felsőbbrendűségét a kapitalista rendszerrel szemben [→4.2]. Sajátos gőg érvényesült ebben a tekintetben: bármi történik is a szocializmusban, az definíciójánál fogva jobb és magasabb rendű, mint ami a múlt vagy a jelen más rendszereiben ment végbe. A felsőbbrendűségnek ez a tudata megrendült. Nehéz immár tagadni, hogy a rendszer politikai intézményei nemcsak hogy nem védték meg a társadalmat a zsarnoki uralomtól, hanem valójában éppen azt könnyítették meg, és hogy ebben a tekintetben a modern parlamenti demokrácia intézményei hatékonyabb védelmet garantálnak. Ugyancsak nehéz a szocializmus gazdasági felsőbbrendűségéről beszélni, amikor a fejlett kapitalista országok és a szocialista országok gazdasági fejlettsége közti rés évtizedeken át nem csökkent, sőt sok ország tekintetében még nőtt is. Sok esetben még a hivatalos sajtó és a tömegkommunikáció is rámutat a kapitalista rendszer sikereire, például a piaci mechanizmus előnyeinek bemutatásakor.

A klasszikus rendszer a hősi áldozatkészség szellemét igyekezett kifejleszteni [→4.5]. A reform ideológiájában háttérbe szorulnak a heroikus eszmények, és nagyobb teret kapnak a hedonisztikusabb elvek. Kisebb hangsúlyt kap a fegyelem kikényszerítésének gondolata; helyette az emberek anyagi érdekeltsége kerül előtérbe.

Az előbbi változásokkal szorosan összefügg a következő: a klasszikus rendszer hivatalos ideológiája megígérte, hogy hosszú távon emelkedni fog a tömegek jóléte. Az erőltetett iparosítás közepette azonban szóba sem jöhetett ennek az ígéretnek a gyors beváltása. Ezért az ideológiában nagy szerephez jut az életszínvonal gyors, állandó emeléséről való lemondás szükségességének gondolata [→4.5, 9.3]. A mai fogyasztás növelését fel kell áldozni a holnapi kedvéért. A reformrendszer ideológiája – legalábbis a gazdaság fellendülését hozó szakaszaiban – szakít ezzel, és előtérbe állítja a fogyasztás növelését. Újra emlékeztetbe idézik a szocialista mozgalom ezzel kapcsolatos ideológiai tradícióit. Ez az az eszmekör, amelyet nyugati újságírók a magyarországi reformfolyamat első szakaszára vonatkozóan „gulyáskommunizmusnak” neveztek el. Kínában a fellendülő periódusban kezdik ismét hangoztatni a „Gazdagodjatok!” jelszavát. Mind ez azonban csak addig érvényes, amíg tart a termelés és a fogyasztás gyors növekedése. Amint a gazdaság nehézségei súlyosbodnak, ismét előkerülnek a tömegpropaganda kelléktárából a mérsékletré, türelemre, áldozatokra serkentő felhívások.

A klasszikus rendszer hivatalos ideológiájának fontos eleme volt az ál-

lampolgárral szemben vállalt, arra rátukmált paternalizmus. Az állam felelősséget vállalt azért, hogy intézményesen gondoskodni fog a lakosság számára államilag szubvencionált olcsó lakásról, ingyenes egészségügyi ellátásról, oktatásról, közművelődésről, államköltségen kiépíti az infrastrukturális szolgáltatásokat és a tömegközlekedést [→4.3, 4.4]. A reform idején sorra-rendre visszavonják ezeket az ígéreteket. A gazdasági nehézségek közepette mindinkább visszahárítják az egyénre, a háztartásra, a családra a lakásépítés és -fenntartás, az egészségügy költségeit, továbbá a vízellátás, a telefonhálózat megteremtésével kapcsolatos beruházások és a közúti közlekedés anyagi terheit [→19.6]. Nemcsak áthárítják, hanem érveket is hoznak amellett, hogy ez így helyes.

Már az elmondottakból is kitűnik, hogy a reform idején hirdetett hivatalos ideológia sokkal kevésbé konzisztens gondolati építmény, mint a klasszikus rendszere volt; sokkal több belső ellentmondást hordoz.²⁰ Képlekeny keveréke megmerevedett régi doktrínáknak és a való élet által kiényszerített új, földhözragadtabb gondolatoknak.

Ami a folyamat dinamikáját illeti, azt leginkább az állandó bomlás jellemzi. Az eredeti dogma fellazul, a doktriner gondolkodás szigorúságát és kérlelhetetlenségét mindinkább kocsonyás engedékenység váltja fel. Hiába a tiltakozás a kommunista párttól idegen eszmék „szellemi fertőzése” ellen,²¹ a folyamat irreverzibilis. Az az egyén, aki immár feladott egy korábban vitathatatlanak érzett eszmei tabut, nem tudja magában ezt a tabut újra felépíteni. Akiben a régi világnézet összeomlott, az már nem képes újra nekigyürkőzni és helyreállítani régi hiteit és lelkesedését. Nem csak a kudarcoknak van ideológiailag bomlasztó hatásuk. Ha netán sikerek születnek a klasszikus dogmák feladása árán (például a köztulajdon vagy a tervezés visszaszorulása nyomán), azok is rombolják a hivatalos ideológiába vetett vakhitet. A hivatalos ideológia bomlása végső soron aláássa a rendszer alapjait.

A hivatalos ideológiáról szólva röviden érinteni kell annak szervezeti kereteit. A tömegkommunikáció és az oktatás, pontosabban annak formálisan szervezett része továbbra is a bürokrácia monopóliuma. Ez tulajdonképpen hozzáférhető a párt korábban ismertetett hatalmi pozícióihoz [→18.1]. Az ideológia frontján azonban nem annyira totalitárius ez az uralom, mint a klasszikus rendszerben volt. Megjelennek alternatív csoportosulások, amelyek, bár jórészt csak informálisan, de hatást tudnak gyakorolni igen sok emberre [→18.4]. Megerősödik a külvilág szellemi befolyása is [→18.5].

²⁰ Félreértések elkerülésére: nem azt firtatjuk ezen a helyen, hogy mennyiben igaz vagy hamis az, amit a hivatalos ideológia a klasszikus rendszerben, illetve a reformfolyamat során állít, avagy mennyiben teljesíthetők ígéretei. Csupán abból a szempontból vetjük össze itt a kétféle gondolati építményt, hogy mennyiben tartalmaznak egymással összhangban lévő vagy egymásnak ellentmondó tételeket.

²¹ A „szellemi fertőzés” elleni kínai kampányról lásd Teng Hsziao-ping (1987).

Külön is ki kell emelni, hogy a sajtót, a rádiót és a televíziót a központ kevésbé szigorúan tartja a kezében, mint ahogy azt a klasszikus rendszerben tette. A tömegkommunikáció kevésbé uniformizált, több az önálló vélemény, a hol nyílt, hol burkolt formában megjelenő kritika. Noha távol áll attól, amit valóban szabad sajtónak lehetne nevezni, de azért jóval többet tud ellátni nélkülözhetetlen hivatásából: a hatalmon lévők társadalmi ellenőrzéséből és a közvélemény megszólaltatásából.

18.4 A pluralizmus csírái

A klasszikus rendszer hatalmi struktúrája sem tökéletesen monolitikus, hanem, ha csak igen halványan is, de átszövik a politikai pluralizmus elemei [$\rightarrow$ 3.5]. Ezek az elemek lényegesen megerősödnek a politikai reform folyamán. A központ felé húzó, centripetális erőkkel szemben ható, a központ felől elhúzó, centrifugális erők nagyobbak, mint a klasszikus rendszerben, de azért nem válnak uralkodóvá. Csupán néhányat említünk a változások közül, mégpedig főképpen azokra összpontosítva a figyelmet, amelyek befolyást gyakorolnak a gazdaság működésére.

1. *Ágazati lobbyk.* A klasszikus rendszerben is működnek a felső vezetésre nyomást gyakorló csoportok vagy lobbyk, amelyek egy-egy ágazat érdekeit képviselik; szerepük a reformfolyamatban megnő. Ez a központosítás gyengülésének következménye, de egyúttal vissza is hat ebben az irányban, csökkentve a központ abszolút szuverenitását. A lobbyk sokféle döntést igyekeznek befolyásolni: a beruházások allokációjától a béremléseken át a veszteséges vállalatok pénzügyi megsegítéséig.²²

2. *Területi, nemzeti és kisebbségi-nemzetiségi érdekcsoportok.* A klasszikus rendszerben is léteztek regionális lobbyk, amelyek egy-egy meghatározott földrajzi vagy közigazgatási egység valóságos vagy vélt érdekeit próbálták érvényesíteni, elsősorban több beruházási erőforrást és pénzügyi támogatást szerezni saját területük számára. Ezeknek a területi lobbyknak az ereje igen nagy mértékben megnő. A változás érzékelhető a kisebb és nemzeti szempontból többé-kevésbé homogén országokban is, mint amilyen Magyarország és Lengyelország. Különösen erőteljesen jelentkezik ez a probléma a soknemzetiségű országokban, mint például a Szovjetunióban és Jugoszláviában. Ezekben a területi érdekek összefonódnak egy-egy (az ország többségi nemzetéhez képest kisebbséget alkotó) nemzeti-ség érdekeivel.

Az alulról jövő nyomás találkozhat a központi szervek decentralizálási törekvéseivel. Ez utóbbit a központosítással járó információs és adminisztratív nehézségek kényszerítik ki. Végeredményben erős tendencia

²² Lásd Voszka Éva (1984), (1988) és J. Gajdar (1990).

mutatkozik a területi szervek (szövetségi jellegű államokban a köztársasági vagy tartományi pártbizottságok és kormányok, továbbá még lejjebb haladva a területi bontásban, a megyei és a járási pártbizottságok és az állami szervek) hatalmi pozíciójának növelésére.²³ A területi szervek megnövekedett jogköre együtt jár azzal, hogy szélesedik azoknak a döntéseknek a szférája, amelyben némi szerephez jut az önkormányzati koordináció mechanizmusa [→6.5]. (A „némi” megszorítás azért szükséges, mert magukban a területi államigazgatási szervezetekben csupán igen korlátozottan érvényesülnek a választás és az ellenőrzés demokratikus módszerei.)

Miközben a központi szervek bizonyos fokig maguk is szorgalmazzák a területi elv szerinti decentralizálást, azt már nem nézik jó szemmel, ha ez az irányzat (a hivatalos ideológia szóhasználatával) „nacionalistává” válik. Minél inkább átszövik a területi decentralizálás tendenciáját egy-egy történelmileg kialakult, hagyományait, kultúráját, nyelvét, vallását megőrizni akaró közösség nemzeti autonómiára irányuló törekvései, annál élesebb az ellenállás a központban. Néhány esetben robbanásokra, véres konfliktusokra kerül sor. A reformfolyamat során sehol sem sikerül a tagköztársaságok és a szövetség jogait és kötelességeit harmonikusan kiegyensúlyozó igazi szövetségi államot kiformálni. A reformszocializmus szakaszában sehol sem került sor egyik vagy másik, önállóságra igényt tartó nemzet kilépésére és szuverén állam alapítására.²⁴ Ilyen körülmények között a nemzeti törekvések jelentik az egyik legerőteljesebb, legrobbanékonyabb belső feszítő erőt a reformok útján haladó szocialista rendszeren belül.

3. *Egyházak.* A klasszikus rendszerben egymás mellett létezett, mégpedig az időben váltakozó erősséggel az egyházak felszámolására vagy tevékenységük drasztikus korlátozására irányuló tendencia és a működésükkel szembeni tolerancia. A politikai reform során sem tűnik el az előbbi, de megerősödik az utóbbi. Ezzel együtt megnő az egyházak befolyása. Tulajdonképpen nehéz megállapítani, hogy ez mennyiben következménye a bürokrácia által tanúsított türelem megnövekedésének, vagy megfordítva: az egyházak erősödése kényszeríti-e ki tevékenységük kiterjesztésének eltűrését. Mindenesetre a társadalom erkölcsi válsága, sokak kiábrándulása a korábbi szocialisztikus hitből kedvez a vallásos hit terjedésének. Az egy-

²³ Jugoszláviában kezdettől fogva ez volt a reform egyik fő összetevője. Lásd A. Djilas (1991). A területi elvek szerinti decentralizálás kulcsszerepet játszott Hruscsov 1957-es reformjaiban is. Lásd E. A. Hewett (1988) és O. Hoeffding (1959).

²⁴ Az 1989–1991 időszakban számos szovjet köztársaság saját törvényhozásának keretében kikiáltotta szuverenitását. Hasonló folyamat zajlott le több jugoszláv köztársaságban is. E köztársaságok tényleges státusa azonban felemás jellegű: noha sok fontos vonatkozásban nem alárendeltek a föderális kormánynak, ugyanakkor nem rendelkeznek a szuverenitás alapvető kellékeivel.

házak, ha nem is rendelkeznek világi hatalommal, a fennálló hatalomtól független szellemi befolyásukkal számottevő erőt jelentenek.²⁵

4. *Szakszervezetek és más érdekképviselők.* A lengyel Szolidaritás szakszervezet kialakulása és közéleti szerepvállalása egyedülálló történelmi esemény; nem tekinthető tipikusnak a reformországok összességére nézve. Annyi azonban az általánosítás igényével is elmondható, hogy tendencia mutatkozik a szakszervezetek bürokratikus jellegének gyengülésére. A szakszervezetek tisztségviselői kevésbé tekintik kizárólagos kötelezettségüknek a „transzmisszió” feladatának ellátását, azaz a párt szavának és akaratának továbbítását a tagság felé. Gyakoribbá válik, hogy a tagsággal azonosulnak, és elkezdik annak érdekeit erősebben képviselni.

Figyelemre méltó változás, hogy a reformrendszer számos országban legalizálja vagy legalábbis eltűri a sztrájkot, ami a klasszikus rendszerben elképzelhetetlen volt. Ha sztrájkra sor kerül, akkor az esetek egy részében az a hivatalos szakszervezet égisze alatt folyik, más részében azoktól függetlenül, esetleg egy nem hivatalos szakszervezet szervezésében megy végbe.

Hasonló irányzat figyelhető meg más olyan szakmai szervezetekben is, amelyek a klasszikus rendszerben a bürokratikus apparátus szerves részeként működtek. Ilyen szervezetek például a nemzeti tudományos akadémiák, az írók, filmesek, zenészek, képzőművészek és más művészeti ágak szövetségei, az egyetemi diákegyesületek, a mérnökegyesületek, a parasztszövetségek, a kisiparosok és a kiskereskedők szervezetei és így tovább. Ezek mindenkor kettős kötöttséggel rendelkeztek: a felső vezetés és a szervezethez tartozó csoport közti transzmissziói „lefelé” és a csoport képviselői „felfelé”. Most ez az utóbbi szerepvállalás érezhetően megerősödik, és ezzel együtt bizonyos mértékig megnő az önkormányzati koordináció szerepe és a szervezetek autonómiája.

Itt említhető meg a politikai reform egy további vonása. Nagy számban keletkeznek új egyesületek, klubok, szervezetek, mégpedig a legváltozatosabb szerveződési kritériumok alapján: értelmiségiek, nyugdíjasok, állami bérlakások lakói, rokkantak, jótékonyági tevékenységet folytatók külön-külön szervezeteket alakítanak. Környezetvédő mozgalmak szerveződnek. Az új szerveződések egy része érdekképviselői funkciók ellátására is vállalkozik. Van közöttük olyan, amely politizál, mások nyomatékosan politikamentesen kívánnak működni. Mindenesetre közös jellegzetességük, hogy nem felülről jelölik ki helyüket, mindjárt monopoljogokat

²⁵ Különösen nagy erőt képviselt a katolikus egyház Lengyelországban. A rendszerváltásért síkraszálló mozgalomnak nagy lendületet adott az a tény, hogy a katolikus egyház élére lengyel pápa került.

Néhol a 2. pontban említett nemzeti törekvések fonódnak össze vallási különállással. Ez a helyzet például Tibetben. További példa: bizonyos mértékben a muzulmán–keresztény ellentét húzódik meg a Szovjetunióban az azerbajdzsán–örmény konfliktus mögött.

is biztosítva a számukra, hanem spontán módon, alulról jövő kezdeményezések nyomán szerveződnek.²⁶ Az állami hatalomtól független civil társadalomnak ezek az első megnyilvánulásai figyelemre méltó változást jelentenek a klasszikus rendszerhez képest, amelynek totalitárius jellege lehetetlenné tette a társadalom minden spontán önszerveződését.²⁷

5. *Párton belüli frakciók.* A kommunista párt a klasszikus rendszeren belül sem alkot monolit egységet [→3.5], de az uralkodó pártvonallal való legcsekélyebb szembehelyezkedést is kíméletlenül üldözik. A reform idején ebben a tekintetben is fellazulás következik be, és ahogy a rendszer bomlása halad előre, úgy kezdenek szervezett frakciók kialakulni. Ezek egyik-másik országban egy-egy kiemelkedő „reformkommunista” személyiség köré csoportosulnak. Itt tulajdonképpen az uralkodó párton belül már megjelennek a többpártrendszer csírái.

6. *Független politikai mozgalmak.* A reformrendszerben a legalitás és illegális határmezsgyéin megjelennek a hatalmon lévőktől független politikai megnyilvánulások, illetve olyan „alternatív” mozgalmak, amelyek politikai álláspontja és programja eltér a hivatalos pártvonaltól. Sokféle formában jelentkezik a politikai különállás vagy ellenállás, többek között a formális szervezetekben elmondott felszólalásokban és az informálisan szervezett előadásokban, tiltakozó levelekben és aláírások gyűjtésében, szamizdat folyóiratok és könyvek engedély nélküli kiadásában és terjesztésében, utcai demonstrációkban, tömeggyűlésekben és politikai sztrájkokban.²⁸

Mindezeknek a tevékenységeknek a jogi státusa kétséges. Egyfelől, az alkotmány kodifikálta a szólás- és szervezkedési szabadságot. Másfelől, a büntető törvénykönyv tiltja az „államellenes izgatást”, az „összeesküvést az államrend megdöntésére”, az „államellenes szervezkedést”, mégpedig anélkül, hogy világos kritériumokat állítana fel arra, mikor kerül egy cselekmény e kategóriák valamelyikébe. Ilyen körülmények között a bűnüldöző szervekre és a bíróságokra, végső soron pedig az őket irányító párt-állami szervekre marad annak eldöntése, milyen politikai tevékenységet minősítenek törvénytörtének.

A változás a rendszer klasszikus és reformált fázisa között nem az alkotmány és a büntető törvénykönyv betűiben, hanem a tényleges gyakor-

²⁶ A 6. fejezetben bevezetett terminológiával: nagyobb szerephez jutnak az önkormányzati és az etikai koordináció mechanizmusai, amelyek szinte elsovdattak a klasszikus szocialista rendszerben.

²⁷ A kelet-európai emberi jogi mozgalmak etikai megalapozásával foglalkozik Kis János (1987) mélyenszántó műve, amely először szamizdatban, majd párizsi *Magyar Füzetek* kiadásában jelent meg.

²⁸ Néhol összemossódik a határvonal a pluralizmus csíráinak 5. és 6. csoportja között. A Szovjetunióban például B. Jelcin, G. H. Popov és mások a kommunista párton belüli ellenzékként kezdték meg küzdelmüket a reformért, majd kiléptek a pártból, és önálló politikai szervezkedésbe kezdtek. Ez utóbbi elmozdulást jelentett az igazi többpártrendszer és ezzel együtt a forradalmi rendszerváltás felé.

latban mutatkozik. Most is vannak politikai perek, de sokkal ritkábban, és rendszerint nem előzi meg azokat a gyanúsított fizikai kínzása. Most is zárnak börtönbe politikai okból embereket, de sokkal kisebb számban és rendszerint enyhébb ítéletekkel. Azok, akik a hatalmon lévőkől eltérő álláspontot képviselnek, kockázatot vállalnak, de az kisebb, mint Sztálin, Mao Ce-tung és más, korabeli vezetők terrorja idején volt.²⁹ Ebben az értelemben megállapítható: a politikai reformok nyomán a szocialista rendszer együtt él különböző független, ellenzéki – nyugati szóhasználatnál élve: disszidens – megnyilvánulásokkal, és miközben határt szab azoknak, ugyanakkor bizonyos mértékig tolerálja létüket.³⁰ A toleranciát a politikai erőviszonyok kényszerítik ki. És ha már jó ideig eltűrték a hivatalos politikával szemben álló csoportok létét, akkor utána nehezebb kíméletlenül lecsapni, mert az feltűnést kelt, és ellenszenvet vált ki a lakosság széles körében és külföldön.

A féllegális vagy illegális akciók kockázata periódusonként változik, együtt a reform folyamatának előrehaladó vagy visszakozó hullámzásai-val. Amikor a bürokrácia megrémül a politikai ellenállás növekvő befolyásától és radikalizmusától, akkor keményebben csap le, feltéve, hogy van még ereje ehhez.³¹ Világszerte ismert az ellenállás olyan hőseinek a neve, mint Szaharové a Szovjetunióban vagy Havelé Csehszlovákiában, akik éveken át tartó belső száműzetést vagy börtönt vállaltak tevékenységükért. Hosszan lehetne sorolni azokat, akik talán kevésbé váltak ismertté, de nem kisebb áldozattal és hősiességgel küzdöttek a demokráciáért Magyarországon, Lengyelországban, Csehszlovákiában, Kelet-Németországban, a Szovjetunióban, Kínában, Vietnamban és számos más szocialista országban. Felbecsülhetetlen az a hozzájárulás, amellyel ezek az emberek és az általuk szervezett mozgalmak hozzájárultak a régi rendszer felbomlásához, a reform és a forradalom folyamataihoz.

Foglaljuk össze az elmondottakat! A politikai reformok által módosított szocialista rendszer közléte nem jellemezhető leegyszerűsített dichotó-

²⁹ Ez a megállapítás nem kívánja lebecsülni a féllegális vagy illegális tevékenységet végzők személyes bátorságát és kockázatvállalását. A kockázat csökkenéséről tett fenti megállapítások sztochasztikus értelemben érvényesek. Egyetlen ellenzéki aktivista sem lehet biztos abban, hogy nem éppen őrá és társaira fog lecsapni az üldöztetés, sem pedig abban, milyen súlyos lesz a retorzió.

³⁰ Nyilvánvaló, hogy a rendőrség tud ezekről a mozgalmakról. Ha a résztvevők szabadlábban maradnak, az nem a nyomozás vagy a vádbizonyítás nehézségei miatt van, hanem mert a hatalmon lévők csak korlátozott mértékben szánják rá magukat a rendőri-bírói eszközök igénybevételére. Sokszor inkább a résztvevők mindennapos életét igyekeznek nehezíteni: kiteszik őket állásukból, nem engedélyezik külföldi utazásukat stb.

³¹ Lengyelországban 1981-ben Jaruzelski katonai akciója után nagy számban tartóztatták le a Szolidaritás mozgalom aktivistáit. Kínában 1989-ben a pekingi diák-tömegtüntetés szétverése után százával tartóztatták le embereket, akiket később bíróság elé állítottak, és súlyos börtönbüntetésre ítélték.

miák segítségével. Ez sem pluralisztikus, sem monolitikus rendnek nem nevezhető. Akárcsak a klasszikus rendszerben, a reformfolyamat során is az uralmon lévő bürokrácia és annak hivatalos ideológiája a domináns erő, már csak azért is, mert monopóliuma van a hatalmi eszközök felett. Az informális alternatív politikai szféra létezése következtében azonban immár nincsen monopóliuma az emberek gondolatai felett.³² Az emberek gondolkodása feletti totalitárius monopóliumhoz vagy erősebb hit, vagy erősebb félelem kell, és a politikai reformok következtében mindkettő gyengébb, mint amilyen a klasszikus rendszerben volt.

18.5 Nyitás a kapitalista világ felé

A klasszikus rendszer egyik fontos jellegzetessége az ellenséges elzárkózás a kapitalista világtól [→4.5, 14.1]. A reform drámai fordulatot hoz ebben a tekintetben. A változás szorosan kapcsolódik a külpolitikában a nemzetközi feszültség enyhítésére, leszerelésre, a helyi konfliktusok és robbanékony helyzetek felszámolására irányuló törekvésekhez. Lecsillapodik a vezető nyugati hatalmak ellen irányuló propaganda; nagyobb hangsúlyt kapnak a különböző rendszerek békés együttélésére vonatkozó elvek. Pragmatikusabbá válik ebben a tekintetben is a hivatalos ideológia: elhalványul a nemzetközi méretekben folyó osztályharc eszméje és az a gondolat, hogy a nemzetközi munkásosztály érdekeit megtestesítő szocialista országoknak le kell győzniük a nemzetközi burzsoázia érdekeit megtestesítő kapitalista országokat.

Kínában terjedt el a reformfolyamat keretében a *nyitás* kifejezés, de ez általánosabban is használható a változás leírására. Minden szférában végbemege bizonyos fokú nyitás, bár ez nem teljes, és továbbra is számottevő adminisztratív korlátozásoknak van alávetve. A külső gazdasági kapcsolatokban mutatkozó nyitást később elemezzük majd [→23.6]. Itt most csak a politikai és ideológiai szférában érzékelhető nyitásról közlünk néhány megfigyelést.

A nyugati világgal folytatott személyes kapcsolatok minden formája kiterjedtebbé és intenzívebbé válik: a levelezés, a telefonálás és legfőképpen a személyes találkozás a szocialista ország állampolgára és a kapitalista országban élő rokon vagy barát között, továbbá a magánturizmus és a hivatalos (üzleti, tudományos, kulturális stb.) ügyekkel kapcsolatos utazás mindkét irányban. Gyakrabban történik meg, hogy a bürokrácia tisztviselői hivatalosan vagy turistaként kapitalista országba utaznak. Több

³² Hankiss Elemér (1986) a „második gazdaság” fogalmának mintájára a „második társadalom” kifejezést használja, s ide sorolja a második nyilvánosságot, a második kultúrát, az emberek közötti mikrohálózatokat s általában a széles informális tevékenységet.

ország megengedi, hogy diákok, kutatók, tanárok, művészek akár éveket is külföldön töltsenek; elfogadottá válik a külföldi munkavállalás.³³ Ezek a személyes élmények mély hatást gyakorolnak az emberekre.³⁴

Tömegessé válik a nyugati rádiók hallgatása; nagyobb számban és politikai-ideológiai szempontból kevésbé rostáltan kerül a reformországokba nyugati irodalom, film, folyóirat. Nemcsak a magasrendű elíteltkultúra, hanem a tömegfogyasztásra szánt „kultúraru” is nagyobb mennyiségben jut el a reformszocializmus polgárához; beárad a nyugati tánczene, ruházati divat, fogyasztói szokás. Néha az a benyomás támad, hogy – tudatosan vagy ösztönösen, de – manipulatív jellege is van ennek az áradatnak: a lakosság, különösen az ifjúság ráveti magát a régóta sóvárgott kulturális és civilizációs javakra, ami eltereli a figyelmét az égető közügyektől és az aktív politizálástól.

A bürokrácia magatartása nem egyöntetű. Toleránsabb és elzárkózóbb szakaszok váltogatják egymást. Kínában több ízben is kampányt folytattak a nyugati szellemi hatás ellen, de a többi reformországban is időről időre kibontakozik hasonló irányzat. A konzervatív pártideológusok szövetségeseire találunk más értelmiségi áramlatok körében is, amelyeket parasztromantika, a múlt glorifikálása, a sovinizmus vagy rasszizmus hat át és tesz „Nyugat-ellenessé”.

Noha a nyitás nem teljes, hatása végül is szinte ellenállhatatlan. Egy addig zárt szobába akkor is beáramlik a friss levegő, ha az ajtót nem tárják ki, hanem csak résnyire nyitják. Évtizedeken át hatásos lehetett az a tanítás, amely szerint a szocialista rendszer állampolgára anyagi jólétben él, míg a kapitalista országokban nyomorognak az emberek. Ez a mítosz és a hozzá hasonlóak azonban tarthatatlanná válnak, amikor az embereknek százféle lehetőségük adódik a két rendszer közvetlen vagy közvetett összehasonlítására. Nemcsak a „komparatív közgazdasági rendszertan” tudósai, hanem az utca emberei közül is mind többen és mind gyakrabban „komparatiztikát” végeznek. Ez a nyitásnak talán a legfontosabb következménye, és a reformfolyamat egyik alapvető hajtóereje.

18.6 Változás a nyilvánosság és az őszinteség mértékében

A *glasznoszty* kifejezést Gorbacsov reformprogramja tette világszerte ismertté. Ez két, egymással szorosan összefüggő követelményt foglal magában. Az egyik: meg kell szüntetni a titkolódzást; a lakosságot tájékoz-

³³ A nyolcvanas évek végén 37 000 kínai diák tanult külföldön; közülük 27 000 az Egyesült Államokban.

³⁴ Lásd például Veres Mária–Bächer Iván (1992) interjúját Aczél Györggyel, aki szerint a szocialista országok bukásának egyik legfontosabb előidézője a kapitalista országokról szerzett reálisabb kép. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy szabadabban lehetett Nyugatra utazni.

tatni kell az őket érintő döntésekről és azok előkészítéséről. A másik: mindig igazat kell mondani, véget kell vetni a hamis állítások közlésének.³⁵

Ami az első követelményt illeti: a klasszikus rendszer nem restelkedve, szükséges rosszként vállalta a titkolódzást, hanem erényt kovácsolt belőle; az éberség alapvető követelményének tekintette [→4.5]. Minden információ hasznára lehet a külső és belső ellenségnek. Ezért minden tisztségviselőre érvényes általános követelmény az, hogy csak minimális információt adjon ki.

Ami a második követelményt illeti, az igazmondás persze minden világnézetnek általánosan elfogadott erkölcsi parancsa. A klasszikus rendszer etikája sohasem hirdette az ellenkezőjét, csak éppen a gyakorlatban szegte meg ezt a parancsot. Ezzel kapcsolatban fontos hangsúlyozni: aránylag ritkán és kevesekkel fordult elő az, hogy pontosan tudták, mi az igazság, és tudván tudva hazudtak. Még ilyenkor is rendszerint azzal nyugtatták meg magukat, hogy ezt egy jó ügy érdekében teszik, és hogy a cél szentesíti az eszközt. A klasszikus rendszer legtöbb tisztségviselőjének gondolkodásában összekeveredett az igazság és a hazugság; elhitték saját állításaikat, mert hittek saját ideológiájukban, amely látásmódjukat kialakította; mert megbíztak vezetőikben, akik az állításokat sugalmazták; mert féltek máséktól gondolkodni; mert engedelmességre és nem kételkedésre, nem kritikára nevelték őket. A jóhiszeműségüket és kritikátlan hitüket ugyanazok fejlesztették ki bennük, akik egyúttal oly sok hazugságot hitettek el velük. Például elhitették velük a hamis vádak, amelyeket a kirakatperek súlyos ítéleteinek igazolására használtak, vagy a vezérek csálhatatlanságának mítoszát.

Nem érdemes illúziókat táplálni: minden politikai mechanizmusban létezik bizonyos gyakorisággal titkolódzás, a kormányzat számára kellemetlen tények elhallgatása, a közvélemény félrevezető manipulációja. Ami ebből a társadalomtudományra tartozik, az a következő kérdés: mennyiben állja ezeknek útját a társadalom működésének rendje? A glasznosztyi elemzésekor nem az a fő kérdés, hogy a reformországok vezetői személy szerint inkább ragaszkodnak-e az őszinteséghez és a nyíltsághoz, mint klasszikus rendszerbeli elődeik, hanem az, hogy milyen mechanizmusok alakultak ki a titkolódzás és a hazug hírverés akadályozására?

A reform lényeges új vonásokat mutat fel ebben a tekintetben. Csökken a titkolódzás, bár nem szűnik meg. Eltolódás megy végbe a helytálló és a torz információ arányában az előbbi javára.

Igaz, továbbra is nagy az ellenállás a nyíltság politikájával szemben;

³⁵ A jelen fejtegetések nem azzal foglalkoznak, hogy valamilyen esemény hivatalos értékelése a kormányzat részéről helytálló-e, vagy hogy a jövőre vonatkozó ígéretét a vezetés betartja-e. Az „igaz vagy hamis” megkülönböztetését kizárólag abban az összefüggésben vizsgáljuk, megfelelnek-e a tényeknek az eseményekről vagy adatokról szóló hivatalos közlemények.

hosszú évtizedek alatt a bürokrácia feltételes reflexévé vált az, hogy ha probléma, nehézség, válság adódik, először meg kell próbálni eltitkolni, vagy szelektálva, esetleg torzítva közölni az információt. Ha ez mégsem történhet meg ugyanúgy, mint a klasszikus rendszerben, az főképpen azoknak a változásoknak köszönhető, amelyekről a korábbi alfejezetekben volt szó. Vegyünk egy példát: egy atomerőmű katasztrófáját. Állítólag az ötvenes évek végén rendkívül súlyos nukleáris baleset történt a Szovjetunióban. Mind a mai napig nem vált ismeretessé, pontosan mi történt, milyen pusztulás ment végbe emberek életében és egészségében, milyen kárt szenvedett a környezet. Majdnem három évtizeddel később következett be a csernobili atomkatasztrófa. Az első reakció (az imént említett feltételes reflex szerint) ismét a titkolódzás, a baj elhallgatása, hamis információk közzététele volt. De ezt csak napokig lehetett tartani. A hazai és a külföldi közvélemény, valamint a külföldi kormányok és a nemzetközi szervezetek nyomása kikényszerítette a teljesebb információk közzétételét.

A példáról az általános tárgyalásra visszatérve, az elhallgatás, a kormányzat mulasztásainak elkendőzése, a félrevezető információ ellen ható fontosabb belső erők a következők: a sajtó, amely ki meri nyomozni és közzé meri tenni a valós információt; azok a tisztségviselők, akik szembe mernek szállni feljebbvalóikkal, ha azok hazug hírek közzétételére próbálják kényszeríteni őket; azok a független szervezetek, amelyek akkor is megírják féllegális vagy illegális közleményeikben, vagy saájáról saájra terjesztik a való tényeket, ha azokat a hivatalos források eltitkolják. S ha az ország kapuit valamelyest is megnyitották, külföldről is visszajuthatnak rádióadásokon, behozott újságokon át az otthon elhallgatott hírek. Minél szabadabb a sajtó, minél erősebbek az alternatív mozgalmak, annál kevésbé kell repressziótól félnie annak, aki mást mond, mint a hivatalos közlemény; és minél nyitottabb az ország, annál biztosabban napvilágra kerül az elhallgatásra szánt igazság. S ezzel együtt megszokottabbá, természetesebbé is válik az őszinteség és a nyíltság.

Ez a változás ugyanakkor létrehozza a politikai reform egyik alapvető belső ellentmondását. Azok a bajok, amelyek az embereket elégedetlenné teszik, már a klasszikus rendszerben is léteztek, vagy legalábbis gyökeik a klasszikus rendszerbe nyúlnak vissza. Csakhogy akkor a represszió elég erős volt ahhoz, hogy az emberek nemigen merték kifejezésre juttatni elégedetlenségüket. A reform keveset old meg a bajok közül, s ugyanakkor a represszió enyhülése, a nyíltság és őszintébb légkör lehetővé teszi, hogy az emberek kifejezésre juttassák az elégedetlenségüket. A szabadság az emberi lélek azon táplálékai közé tartozik, amelynek fogyasztásakor evés közben jön meg az étvágy. Minél szabadabb a légkör, annál inkább kitör az elégedetlenség, amely haraggal fordul a rendszer ellen. Jól ismert jelenség ez a történelemben; a francia forradalom, az orosz októberi forradalom, a magyar 1956-os forradalom, az iráni forradalom és annyi más

példa egyaránt bizonyítja. A népharag kitöréseire, felkelésekre, erőszakos forradalmakra többnyire nem akkor kerül sor, amikor az elnyomás a leg-súlyosabb, hanem amikor az fellazul, és a rendszer liberalizálódik.

A közelmúlt magyar, lengyel, kínai és szovjet eseményei alátámasztják ezt az állítást. Ellentmondani látszanak e megfigyelésnek az 1989-ben Kelet-Németországban, Csehszlovákiában, Bulgáriában és Romániában lezajlott események, hiszen ott a klasszikus rendszer az utolsó pillanatig fennmaradt, összes represszív kísérőjelenségével együtt – és mégis tömeg-tüntetések bontakoztak ki, amelyek a régi rezsim bukásához vezettek.

Úgy tűnik, hogy az események alakulásában nagy szerepet játszottak a külső hatások. A belső politikai liberalizálás feloldó befolyását bizonyos fokig pótolta a külső példa: a más szocialista országokban lezajlott változások forradalmasító hatása [→16.1].

Átváltási összefüggés (trade-off) érvényesül a represszió és a lakosság elégedettsége között. A reformált szocialista rendszer addig működik elviselhető politikai feszültség közepette, amíg e trade-off-görbén a viszonylagos elégedettség aránylag enyhe represszióval társul. Amíg tehát a reform gazdasági és politikai sikereket ér el, és ezzel együtt az elégedettség is nő, addig a hatalom birtokosai képesek engedékenyebbek lenni a szólás- és szervezkedési szabadság ügyében, saját hatalmuk alapvető veszélyeztetése nélkül. Ha azonban politikai és/vagy gazdasági kudarcok következnek be, akkor a helyzet kiéleződhet, és a vezetés válaszául elé kerül: visszatér-e (vagy megkísérli-e a visszatérést) a represszívebb módszerekhez, vagy pedig szembenéz-e azzal, hogy veszélybe kerülhet osztatlan hatalma.

18.7 A politikai reform korlátai

Országról országra különbözik a politikai események konkrét történelmi menete. A politikai reform liberalizálási tendenciájával szemben, amint már rámutattunk, igen erős ellentendencia érvényesül, amely minél többet akar konzerválni a klasszikus rendszer politikai struktúrájából. Ahány ország és ahány időszak, annyiféle az egymásnak feszülő erők és ellenerők éppen kialakuló együttese.³⁶

³⁶ A politikatudomány magyar művelői között tartalmas vita folyt a politikai reform lehetőségeiről, ellentmondásairól és akadályairól, bár persze a szókimondást akadályozták a politikai rendszer által megszabott korlátok. Lásd ezzel kapcsolatban Ágh Attila (1987), Bihari Mihály (1987), Bruszt László (1987), (1988), Gombár Csaba (1986), Hankiss Elemér (1986), Lengyel László (1989), Pokol Béla (1986) és Schlett István (1989) írásait, továbbá Kende Péter 1962-ben és 1982-ben írott tanulmányai, amelyek az 1991-es kötetben jelentek meg Magyarországon. Figyelemre méltó, hogy ezekben az írásokban mind nagyobb hangsúlyt kapott a politikai pluralizmus gondolata; a vita előremutatott (Bruszt László szavaival) „a többszólamú politikai rendszer felé”.

Egyes országokban egy-egy hosszabb időszakra konszolidálódik a politikai helyzet, létrejön egy sajátos *politikaireform-egyensúly*. Ez érvényesült például Jugoszláviában az ötvenes évektől kezdve a Tito halálát megelőző időkhöz. Ez jellemezte másfél, két évtizeden át a magyarországi Kádár-rezsimet. A két említett ország „reformegyensúlya” nem volt azonos; eltérő volt a liberalizálásnak és az elnyomásnak az a konkrét kombinációja, amely e konszolidált időszakot végigkísérte. De mindkét országban belül az ott kialakult kombináció huzamos időn át érvényesült. Sem a klasszikus rendszert restaurálni akaró „fundamentalista” kommunisták csoportja, sem a Tito vagy Kádár reformjain túllépni akaró demokratikus ellenzéki erők nem voltak eléggé erősek ebben az időszakban ahhoz, hogy ebből a felemás állapotból elmozdítsák a rendszert.

De még ebben a két országban sem volt stabil az egyensúly;³⁷ egy idő után itt is kiéleződtek a feszültségek, és végül is lényeges eltolódások következtek be az erőviszonyokban a liberalizációt sürgető erők javára. Más országokban a politikai reform nem volt képes konszolidálódni huzamosabb időre még ebben a felemás, középutas állapotban sem. Lengyelországban 1980-ban olyan óriási lendülettel bontakozott ki a politikai mozgalom, hogy a kommunista párt úgy látta: hatalmi monopóliuma végveszélybe került, és ezért 1981-ben katonai erővel verte szét a Szolidaritást.³⁸ Kínában 1989-ben elemi erővel tört fel, milliós tüntetésen a demokrácia követelése. Ott is kegyetlen katonai beavatkozással törték le a tömegmozgalmat. A brutális erőszak nem a korábbi középutas, félig liberalizált állapotba vetette vissza a politikai helyzetet, hanem további lépéseket tett hátrafelé, a régi klasszikus rendszer politikai állapotának, keményebb repressziójának irányában.

Gondoljuk át a problémát az uralmon lévő kommunista párt szemszögéből! Szembe kell néznie azzal a lehetőséggel, hogy elveszítheti a hatalmát, és el van szánva arra, hogy ezt megakadályozza. Számos tényező motiválja ezt, nemcsak a felső vezetésben, hanem a pártapparátus minden szintjén. Ne feledjük el, hogy a kommunisták számára a hatalomnak belső, immanens értéke van! A marxista-leninista párt funkcionáriusába a hivatalos ideológia mélyen beleoltotta azt az érzést, hogy a hatalom elvesztése irreverzibilis, és az elképzelhető legsúlyosabb tragédia [→4.6]. Ehhez még hozzáadódhatnak egyéni félelmek: forradalmi rendszerváltozás ese-

³⁷ A dinamikus rendszerek matematikai elméletének értelmezése szerint használjuk e kifejezéseket. Az a kérdés, hogy a rendszer dinamikus egyensúlyban van-e, elválasztandó attól a kérdéstől, vajon ez az egyensúly stabil-e. Az előbbi azt jelenti, hogy a rendszerre ható erők együttes eredője zéró. Az utóbbi pedig arra utal, hogy amennyiben egy sokk kibillentí a rendszert egyensúlyi állapotából, belső mechanizmusai visszahozzák az egyensúlyi pályára.

³⁸ A jövő történései fogják tisztázni, hogy a lengyel kommunista párt megrettenésén kívül mekkora szerepet játszott a katonai akció elhatározásában a szovjet rábeszélés vagy nyomás.

tén a funkcionárius elveszítheti eddigi társadalmi pozícióját, személyes hatalmát, anyagi privilégiumait; sőt esetleg még retorziótól is félnie kell.

A kommunista párt osztatlan hatalmának megvalósítása az a „genetikusan program”, amely szervesen áthatja valamennyi szocialista rendszer egész organizmusát [→ 15.3]. A hatalom feltétel nélküli megvédésének szándékát fejezte ki például a kínai parlamentben 1989-ben a reform odaadó hívének ismert személyiség, a párt főtitkára, Csao Ce-jang: „A kommunista párt a kínai nép alapvető érdekeit képviseli. A többpártrendszer nyugati válfaja nem alkalmazható Kínában. Nincsen semmi alapja és nem lenne semmi célja annak, hogy Kínában ellenzéki pártok alakuljanak... A politikai intézmények reformjának egyáltalán nem az a célja, hogy a kommunista párt vezető szerepének alapvető struktúráját megváltoztassa, hanem az, hogy megjavítsa annak működését... A politikai intézmények megreformálandóak, de a kommunista párt pozíciója, nevezetesen az, hogy ez a kormányzó párt, nem változtatható. Csak a kormányzás specifikus módszerei változtathatóak meg...”³⁹

A kínai kommunista párt egyik nyilatkozatát idéztük, de hasonló nyilatkozatok hangzottak el a többi reformországban is a párt vezetése részéről.⁴⁰ Valamely ország kilép a jelen fejtegetésekben szocialista rendszernek nevezett rendszerosztályból, vagy annak határmezsgyéjére kerül, ha kommunista pártja elvben is elfogadja a pártok közötti versengés, a parlamenti választás gondolatát, mert ezzel vállalja azt a lehetőséget, hogy osztatlan hatalmát számára kedvezőtlen parlamenti arányok esetén elveszíti. A rendszer addig marad a szocialista rendszercsaládon belül, amíg a kommunista párt el van szánva a hatalom bármely eszközzel való megtartására, és képes is arra, hogy ezt a szándékát keresztülvigye.

Ezen a ponton befejezhető a politikai reform tárgyalása. Jellemeztük a liberalizálási tendenciát és azt a felemás állapotot, amely a politikai szférában kialakul. A liberalizálási tendencia hol erőteljesebben érvényesül, hol visszaszorul; visszaszorítása hol enyhébb, hol brutálisabb eszközökkel történik. Amíg a változás egyáltalán reformnak nevezhető, és még nem csap át forradalomba, addig jól érzékelhető politikai korlátai vannak. Röviden így körvonalazható a következő fejezetekben elemzésre kerülő gazdaságireform-tendenciák politikai háttere.

³⁹ Lásd *Zsenmin Zsipaó*, tengerentúli kiadás, 1989. március 17.

A történelem tragikus ironiája, hogy miután a kommunista párt osztatlan hatalmának megvédése jegyében 1989 júniusában szétverték a diákok mozgalmát, Csao Ce-jangot leváltották a párt főtitkárának pozíciójáról, mégpedig arra hivatkozva, hogy túlságosan engedékenynek bizonyult a mozgalommal szemben.

⁴⁰ „A peresztrojka feladatainak megvalósítása, amelytől az ország és a szocializmus sorsa függ, megköveteli a párt vezető szerepének erősítését, és a pártfeladatok megvalósításának értékelésében új kritériumok kialakítását.” Az SZKP XIX. Össz-szövetségi Konferenciájának határozata az SZKP XXVII. Kongresszusán hozott döntések megvalósításának menetéről, valamint a peresztrojka elmélyítését célzó feladatokról”, *Izvesztyija*, 1988. július 5., 1. o.

Kelet-Európában 1989-ben a liberalizálás tendenciája nem állt meg a kommunista párt által felállított korlátoknál. A demokrácia követelése túl erős és az ellenállás túl gyenge volt ahhoz, hogy a korlát kitartson. Alapvető szerepe volt ebben annak, hogy a Szovjetunió nem vetett be katonai erőt a demokratikus forradalmak visszaverésére. Ez azonban egymagában nem elegendő az események megmagyarázására; nem kevésbé fontos tényező a rendszer belső bomlása. Ennek a belső bomlási folyamatnak a politikai oldalát kívánta érzékeltetni a jelen fejezet; más oldalaira többször visszatérnek majd a hátralévő fejezetek.

A könyvnek nem feladata az, hogy spekulációba bocsátkozzék azoknak az országoknak a jövőjét illetően, amelyekben e sorok írásakor még fennáll a szocialista rendszer, akár klasszikus, akár reformált formájában. Sok tényezőtől függ, országonként eltérő kombinációban, mikor és milyen körülmények között, mennyire békésen vagy erőszakos módon következik be a rendszerváltás. A jelen könyv csupán elemzési eszközöket tud az olvasó rendelkezésére bocsátani: a rendszert konzerváló és bomlasztó erők egyenkénti bemutatását és összefüggéseik vizsgálatát.

18.8 Előretékinítés: a politikai struktúra a posztszocialista rendszerben

A posztszocialista rendszer jövőendő politikai struktúrája sokféle tényezőtől függ. Ahol az átalakulás ténylegesen megindult, már lezajlottak az első szabad választások. Ezeken több párt vett részt, mégpedig kizárólag olyan pártok, amelyek programjukban elfogadták a többpártrendszer és a parlamenti demokrácia alapelveit. Ez érvényes a szocialista rendszer idején hatalmon volt kommunista párt utódpartjaira is. Ennyiben ezek már nem is igazi marxista-leninista pártok, hanem közelebb állnak a szociáldemokrata párthoz, mert feladták a leninizmus ideológiai építményének alappillért, a hatalomhoz való feltétlen ragaszkodást.

A választók nagy többséggel megerősítették, hogy a parlamenti demokrácia létrehozását és konszolidálását kívánják. Olyan pártok, politikai csoportosulások kaptak többséget, amelyek deklarálták, hogy nyugati típusú demokráciát akarnak meghonosítani.

Ezek valóban forradalmi jelentőségű események, megteremtik a rendszerváltás szükséges feltételét. Azt is hozzá kell azonban tenni, hogy a posztszocialista fejlődés további menete számos belső és külső tényezőtől függ.

Egyebek között minden országot sajátos, egyedi induló állapot jellemez. Nagy különbség van például egyfelől Lengyelország és Magyarország, másfelől Románia között. Az előbbieken egy-két évtizede szerveződik az ellenzéki mozgalom; már a fordulat előtt igen messzire haladt sokféle di-

menzióban a jelen fejezetben leírt liberalizálási tendencia. Az utóbbiban szélsőséges változatban maradt fenn a klasszikus rendszer; Ceausescu uralmának utolsó napjáig kegyetlen zsarnokság uralkodott. Minél közelebb áll az átmenet kezdetekor valamely posztoszocialista társadalom a végletes román példához, annál inkább „nulláról indul” a demokrácia intézményeinek és szellemének kialakításában.⁴¹

Még ott is, ahol megelőzte a forradalmat politikai reformok egy hosszabb folyamata, fejletlenek a demokrácia intézményei. Idő kell, míg az immár legálisan szerveződő pártok beletanulnak a parlamentarizmus gyakorlatába. Idő kell, míg valóban függetlenné válik a bíróságok hálózata; és míg a totalitárius rendszer mindenható rendőrsége helyébe törvényes felügyelet alatt tevékenykedő, a közbiztonság szolgálatában álló rendőrség épül ki. Idő kell a jogállamisághoz, a tulajdon és a magánszerződés védelméhez, az állampolgárok szabadságjogainak biztosításához szükséges törvények és jogszabályok megalkotásához. Idő kell, míg a tömegkommunikáció megtanulja, hogyan kell ellátnia a mindenkori kormányzat kritikusanak, a visszaélések feltárójának nélkülözhetetlen feladatkörét.

Súlyos örökséggel indul az új rendszer, nemcsak a demokratikus intézmények gyengesége, hanem az emberek fejében tovább élő ideológiai örökség miatt is. Sajátos kettősség tapasztalható igen széles körben. Az emberek jó része nemcsak kész a mai nyugati világ eszméinek és értékeinek befogadására, hanem határozottan kívánja is a demokráciát, az emberi szabadságjogok garantálását, a piacgazdaságot, a versenyt és a tulajdon biztonságát. Ugyanakkor az új rezsimtől várna el, hogy végre beváltsa, mégpedig hamar, mindazokat az ígéreteket, amelyeket a régi rezsim tett, de sohasem teljesített.

Rendkívül erősen él tovább az igény az állam paternalista gondoskodására; olyan állami intézkedésekre, amelyek megvédik az egyént az átmenet és a gazdasági alkalmazkodás minden megrázkódtatásától. Hasonlóképpen igen erősen élnek tovább az egalitárius eszmék és érzelmek, amelyek keserűséggel és ellenszenvvel fogadják a piacgazdasággal és a magánszektor bővülésével együtt járó egyenlőtlenségeket.⁴²

A politikai és ideológiai szférában mutatkozó problémák, megtévezve a posztoszocialista átmenet súlyos gazdasági nehézségeivel, veszélyeket rej-

⁴¹ Kelet-Németország posztoszocialista átmenete különbözik minden egyéb országétól. Kelet-Németország is a klasszikus rendszerből ugrik át – a reformszakasz kihagyásával – a posztoszocializmusba, és helyzete ennyiben hasonlít a csehszlovák vagy a román helyzethez. Ami egyedülállónak teszi a körülményeket, az a német egyesítés. Az egyesült Németország keretei között szinte készen várják a keletnémet társadalmat a parlamenti demokrácia és a kapitalista piacgazdaság intézményei.

⁴² A magyar népesség politikai értékeiről készült empirikus vizsgálat olvasható Bruszt László–Simon János (1990) munkájában.

tenek magukban. Visszhangra találhat a még fiatal demokrácia populista, demagóg ellenzéke; szélsőséges nacionalista áramlatok léphetnek fel. Bizakodhatunk abban, hogy a demokratikus erők kezén marad a hatalom, de az antidemokratikus eltolódás lehetőségei sem zárhatók ki. Minél kedvezőbb alakul a gazdasági helyzet, annál kisebb ez a veszély, annál inkább számítani lehet a demokrácia megszilárdulására.

A magánszektor feltámadása

A REFORMFOLYAMATOK KERETÉBEN a gazdasági szférában végbemenő legfontosabb tendencia a magánszektor feltámadása. Mély változás, hiszen a tulajdonviszonyokat érinti (a 15.1 ábra sémáján a 2. blokkot), mégpedig igen radikális módon: a köztulajdon mellett a magántulajdon jelenik meg. Ehhez azonban mindjárt hozzá kell tenni: ez a mély és radikális változás a gazdaságnak csupán elég szűk sávjában megy végbe.

Ezt a szektort a klasszikus rendszerben szinte teljesen megsemmisítették, vagy a gazdaság nagyon szűk szférájába szorították vissza. A bér munkát foglalkoztató magánüzemek minden formáját megszüntették. A legtöbb szocialista országban módot adtak kevés számú magánkisiparos és magán-kiskereskedő működésére; a kollektivizált mezőgazdaságban fennmaradtak a háztáji törpegazdaságok. Emellett létezett illegálisan folytatott magántevékenység. Ebben a fejezetben áttekintjük és elemezzük azokat a változásokat, amelyek ehhez a kiinduló állapothoz képest végbemennek.¹

Ellentmondásos jelenséggel állunk szemben: erős tendencia érvényesül a magánszektor fejlődésére, és nem kevésbé erős ellentendencia mutatkozik e fejlődés akadályozására és visszaszorítására. Megkíséreljük bemutatni a folyamat mindkét oldalát.

19.1 A magánszektor fejlődésének motívumai

A magánszektor nem „mesterségesen” hozza létre a kormányzat, mint ahogyan a klasszikus rendszerben felülről kellett megteremteni az állami és a kváziállami szövetkezeti szektort. Az emberek nagy számban önként vállalkoznak arra, hogy magántulajdon alapján álló tevékenységet folytassanak. Még csak konstruktív támogatás sem kell ehhez, inkább csak a bürokratikus akadályok leépítése (vagy legalábbis érdemleges csökkentése). Csupán azokat az intézkedéseket kell a bürokráciának legalább részben visszavonnia, amelyeket a klasszikus rendszer időszakában ugyanez a bürokrácia hozott a magánszektor működésének teljes felszámolása (vagy nagymértvű visszaszorítása) érdekében.

Valamennyi reformországot együttesen számba véve elmondható: az emberek tömegei spontán áramlanak a magánszektorba. Gomba módra sza-

¹ A magánszektorral és a második gazdasággal kapcsolatban lásd az 5. fejezet 36. lábjegyzetében szereplő hivatkozásokat.

porodnak a magánvállalkozás különböző formái.² Igen erőseknek kell tehát lenniük azoknak a motívumoknak, amelyek a továbbra is barátságosan környezet ellenére az embereket arra késztetik, hogy a magánszektorba bekapcsolódjanak. Az első e motívumok közül az anyagi érdek, a magasabb jövedelem reménye. A magánvállalkozás sokak számára megnyitja az utat a jómód felé.³ Van, aki a szó szoros értelmében meg tud gazdagodni. A „kiugrás” esélye, még ha nem is realizálódhat tömegesen, nagy mozgósító erővel bír. Korábban csak egyetlen karrierpályát lehetett befutni: mind magasabbra emelkedni a hierarchiában. Most egyszerre megnyílik egy másik karrier útja is: gazdagabbá és még gazdagabbá válni a magánvállalkozás szférájában.

A magánszektorba való bekapcsolódásra késztető másik, ugyancsak igen erős motívum az autonómia igénye. A magántulajdon a tulajdonos kezében egyesíti az *a*), *b*) és *c*) tulajdonjogokat.⁴ A magánvállalkozó, akár jól keres, akár tönkremegy, mindenképpen egyértelműen maga rendelkezik a reziduális jövedelem felett. Noha a szerencse és a bürokratikus beavatkozások nagymértékben befolyásolják a jövedelmét, mégis sokkal egyértelműbb és láthatóbb a kapcsolat teljesítmény és jövedelem között, mint a köztulajdoni szférában, amelyet személytelen, egyenlősítő jövedelemelosztás jellemez. A magánvállalkozó számára elégtételt jelent az, hogy önmaga ura. Ez nemcsak gazdag, nagy tőkeerejű tulajdonosokról mondható el, hanem a legkisebb családi üzem, a legkisebb egyéni parasztgazdaság birtokosairól is.⁵ Sokan még akkor is rászánják magukat a magánvállalkozásra, ha az anyagi előny nem túl nagy és bizonytalan, mert nem akarnak „főnököt” a fejük felett és mert az önállóságnak immanens értéke van a szemükben.

Maga a tudat, hogy lehetőség van magánvállalkozásra, vagyis ki lehet lépni a köztulajdonú szektorból, és másutt keresni a boldogulás és a kar-

² A vidéki polgárosodás folyamatának részletes elemzését lásd Szelényi Iván (1988) munkájában.

³ A helyzet ironiája, hogy a magánszektor számottevő része éppen azért keres sokat, mert nem kapitalista, hanem „testidegen” szocialista környezetben, krónikus hiánygazdaságban dolgozik. A saját kocsiját vezető taxis vagy a sarki kis zöldséges az alsó középosztályhoz tartozik az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában, míg a reformszocializmus országaiiban a „gazdag” emberek közé tartoznak.

Nem csak a vállalkozók anyagi motívumai játszanak szerepet a magánszektor gyors terjeszkedésében. A magántulajdonban lévő termelési egység által foglalkoztatott bér munkás is jóval többet keres, mint amennyit azonos munkakörben dolgozó kollégája kap az állami szektorban.

⁴ Nagyobb magánvállalkozás esetén a tulajdonos a szabályozási jogok egy részét delegálhatja alkalmazottaihoz; ezeket azonban ő nevezi ki és ő válthatja le [→5.2].

⁵ A kollektivizálás sokféle veszteséget okozott emberéletben, a mezőgazdasági termelés kezdeti súlyos visszaesésében, majd később növekedésének vontatott ütemében stb. Az egyik legmélyebb seb azonban, amely sohasem tudott igazán begyógyulni, az volt, amit az emberi autonómia érzetén ütött: a paraszt egybeforrt, azonosult saját földjével; annak elragadása után megszűnt a saját gazdája lenni, és a szövetkezetnek való alárendelését degradálásnak érezte.

rier útját, növeli az egyén önbecsülését. A magánvállalkozás kiterjesztése növeli az állampolgár választási lehetőségét, és végső soron az egyéni szabadságot. Természetesen nem általános az autonómia igénye; nem mindenki vállalkozik az önállósággal járó felelősségre, kockázatra és stresszre. Sokan szívesen veszik, ha egy szervezet beosztott alkalmazottjaiként felülről irányítják őket, és munkájuk fejében fizetést és gondoskodást kapnak. Ami a jelen összefüggésben lényeges, az a következő: a reformrendszer, ellentétben a klasszikus rendszerrel, megnyitja a magánvállalkozás lehetőségét azok előtt, akik azt meg akarják próbálni.

Miután tisztáztuk, milyen motívumok készítetik az egyént a magánszektorra való bekapcsolódásra, meg kell magyarázni a bürokrácia motivációját is. Magatartása ambivalens; kettős lelkületének egyik felével ellenáll [→ 19.5], másik felével viszont elősegíti e szektor fejlődését. Elsősorban azért hajlandó ez utóbbira, mert azt reméli, hogy a magántermelés javítani fogja a lakosság ellátását és csökkenteni a hiányt. Emellett levezeti a társadalmi feszültség egy részét: a legaktívabb, leginkább kezdeményező emberek számottevő része elfoglalja magát gazdasági tevékenységgel, vállalkozásba kezd. Ettől elégedettebbé is válnak, ráadásul kevésbé figyelnek oda a politikai ügyekre. Minél világosabban megértik a bürokrácia köreiben ezeket az összefüggéseket, annál következetesebbek a magánszektor engedélyezésére vonatkozó rendszabályok.

19.2 A magánszektor áttekintése

A termelőszférában a magánszektorkhoz tartozó leginkább jellemző termelőegység- és vállalkozástípusok a következők:

1. *Családi mezőgazdasági kisüzem.* A kép, amely a reform eredményeképpen élénk táru, nem egyöntetű. Ezért külön-külön vesszünk szemügyre néhány országot.⁶

Kínában történt a legrámaibb változás. A klasszikus rendszer itt ment a legmesszebbre a kollektivizálásban [→ 5.5]. A reform felszámolta a kommunarendszert, és a mezőgazdasági termelés átkerült a családi kisüzem kezébe. A jogi formák, különösen kezdetben, nem tükrözték világosan ezt a változást: névlegesen társadalmi tulajdonban maradt a föld, a család csak „felelősséget vállalt” a föld műveléséért, s eleinte csak rövid időszakra érvényes bérlettel rendelkezett. Később azonban a bérlet időtartamát mind hosszabbá, a bérleti jogot örökölhetővé, sőt egyes régiókban eladhatóvá

⁶ A széles körű irodalomból kiemeljük a következő tanulmányokat: *Kelet-Európáról*, összefoglalóan N. J. Cochrane (1988), a *Szovjetunióról* Y. Markish (1989), K. M. Brooks (1990) és S. Hedlund (1989), *Kínáról* K. Hartford (1990), N. R. Lardy (1986), M. Selden (1988) és T. Sicular (1985).

tették. *De facto* a családi kisüzem magántulajdonává vált a föld, s ezzel egyidejűleg e tulajdonformába került az állatállomány, a mezőgazdasági gépek, felszerelések és épületek nagy része. (Némi nagyüzemi kollektív mezőgazdaság továbbra is fennmaradt.)

Az új formák közös elnevezése „felelősségi rendszer”. Itt valóságos privatizálási folyamat zajlott le: korábban köztulajdonban volt tőkejavak kerültek át magántulajdonba. A kínai mezőgazdaság tömeges és viharos gyorsaságú privatizálását nem „felülről” határozták el. A kormányzat először csak fellazította azt a szigorú kötelezettséget, amely a kommunát a mezőgazdaság kizárólagos tulajdonformájává tette, és utat engedett némi kísérletezésnek. Kezdetben többféle új tulajdonforma, a kollektív és az egyéni gazdálkodás különböző variánsai tűntek fel, de hamarosan tömegessé vált a „felelősségi rendszer”, azaz a családi magánüzemre való áttérés. Az „alulról” jövő nyomás, a spontán privatizálási mozgalom hatására oldotta fel a kormányzat a bürokratikus gátakat, és járult hozzá 1980-ban ahhoz, hogy a magánszektor uralkodóvá váljék a mezőgazdaságban. A mezőgazdaságban történt átalakulás a fő magyarázata annak a gazdasági fellendülésnek, amely Kínában a reform első fázisában végbement. A parasztok olyan szorgalommal és energiával láttak neki a munkához, amelyet a kommunarendszer idején sohasem tanúsítottak. A tulajdonformában bekövetkezett változásokat és a termelés növekedését a 19.1 táblázat mutatja be.⁷

Jugoszláviában alig néhány évig, 1945-től 1949-ig tartott csak az a korszak, amelyben a klasszikus rendszert igyekeztek volna kiépíteni, s ezalatt

19.1 TÁBLÁZAT

Tulajdonformák és termelés a kínai mezőgazdaságban

Megnevezés	1978–1989	1978	1987
1. A mezőgazdasági termelés százalékos megoszlása tulajdonformák szerint			
Állami tulajdon	–	1,7	2,2
Kollektív tulajdon	–	98,3	39,1
Magántulajdon	–	0,0	57,7
2. A mezőgazdasági termelés évi átlagos százalékos növekedési üteme ^a	6,1	–	–

Forrás: 1. blokk: W. Ming (1990, 303. o.); 2. blokk: P. Marer *et al.* (1991, országtáblázatok).

^a Mezőgazdasági GDP alapján, változatlan termelői árakon.

⁷ Egyes mezőgazdasági termékek termelése kiugróan magas növekedési ütemet mutat: a gyapot termelése évente 18,7 százalékkal, az olajos magvaké 14,6 százalékkal, a cukornádé 11,1 százalékkal, a dohányé 15,2 százalékkal és húsé 10,1 százalékkal nőtt az 1978–1984-es időszakban. *World Development Report* (1986, 105. o.).

nem jutottak el a mezőgazdaság teljes kollektivizálásáig. Amikor azután hozzákezdtek a reformhoz (és ennek keretében az öngazgatás kiépítéséhez), a mezőgazdaság tulajdonviszonyaihoz nem nyúltak hozzá. Az a reformszakaszban is mindvégig megmaradt alapjában véve kisparaszti jellegű, családi kisüzemre épülő mezőgazdaságnak.

Lengyelország volt az egyedüli kelet-európai ország, amelyben ugyan hosszú időszakon át uralkodott a klasszikus rendszer, de azzal a kivételes vonással, hogy nem került sor a mezőgazdaság kollektivizálására. Amikor azután a reformfolyamat megindult, kezdettől fogva fontos alkotóeleme volt annak deklarálása, hogy ami a mezőgazdaságban addig magántulajdonban volt, az magántulajdonban is marad.

Magyarországon a hatvanas évek elején hajtották végre a tömeges kollektivizálást. A földmagántulajdonra épülő családi mezőgazdasági kisüzemek részaránya a reformszakaszban is minimális maradt, bár biztonságuk növekedett. Lényeges változás a szövetkezeti tagok háztáji gazdaságainak és a kisegítő gazdaságoknak a szerepében következett be.⁸

A Szovjetunióban igen lassan indult meg a mezőgazdaság reformja, és mindmáig eldöntetlen, eljut-e a későbbiekben a radikálisabb kínai útra. Az 1988-ban és 1989-ben hozott rendszabályok jogilag megnyitják az utat. Mind ez ideig sokkal kevesebb volt az alulról jövő spontán kezdeményezés a magántulajdon és a magántevékenység irányában, és nagyobb a bürokrácia ellenállása, mint Kínában. A szovjet parasztság mind a mai napig nem tudott kigyógyulni a kollektivizálás iszonyatos traumájából.⁹ Még ha azok, akik ezeket az eseményeket személyesen átélték, nincsenek is már jelen, gyerekeik és unokáik úgy érzik, hogy a magántulajdon nincsen biztonságban, a földet újra elvehetik. Ha egyéni gazdálkodással jómódú farmerré válnának, akkor ez azzal járhat, hogy újra kuláknak minősítik őket; ez pedig üldöztetést, deportálást, halált hozhat. A bürokráciának a paraszti magántulajdon visszaállításával szemben tanúsított minden ellenségeskedő vagy akár csak húzódozó gesztusa tovább erősíti ezt a félelmet és bizonytalanságot.

2. Háztáji és kisegítő mezőgazdasági termelés. Mindkét forma létezett a klasszikus rendszerben is [→5.5]. A reform annyiban hoz újat, hogy lehetővé teszi e két forma keretében folytatott termelés erőteljes növelését. Arra buzdítják az állami hatóságokat, a szövetkezeteket és állami gazda-

⁸ A könyv általános szerkezetének megfelelően nem tárgyalja külön a mezőgazdaság problémáit. A magyar mezőgazdaság reformjának elemzését lásd a következő művekben: Csáki Csaba (1983), Donáth Ferenc (1977), Juhász Pál (1981), (1986–1987), M. Marrese (1983), Sipos Aladár–Halmi Péter (1987) és N. Swain (1987).

⁹ Emiatt a családi bérleti forma, amely oly sikeres volt Kínában, nem vert gyorsan gyökeret a Szovjetunió azon területein, amelyeket a leginkább sújtott a kollektivizálás, azaz Oroszországban és Ukrajnában. Más területeken gyorsabban haladt a folyamat, példa erre a régi típusú parasztgazdaságok újraéledése a Baltikumban.

ságokat, hogy támogassák vetőmagvakkal, gépekkel, teherszállítással és sok más eszközzel a háztáji és kisegítő gazdaságokat.

3. *Családi kisüzem más ágazatokban.* Noha a nagy áttörés a családi kisüzemek irányában a legtöbb reformországban a mezőgazdaságban megy végbe, más ágazatokban is megnő a családi kisüzem súlya. (Lásd a 19.2 és 19.3 táblázatot.) Főként a következő tevékenységi körökben találkozunk ezzel a formával: javítási-karbantartási munkák, személy- és teherszállítás, építőipar, kiskereskedelem, vendéglátóipar és más szolgáltatások.

4. *Kiegészítő magántevékenység a nem mezőgazdasági ágazatokban.* A klasszikus rendszerben is létezett ez a forma: az egyénnek állandó jellegű munkahelye van a köztulajdonú szektorban, de az ottani munkakörének betöltésén felül, külön fizetségért „különmunkát” is vállal. Kiegészítő magántevékenységnak nevezzük, mert a szóban forgó egyén a fő munkahelyén kapott keresetét egészíti ki az így szerzett jövedelemmel. Ennyiben rokon a 2. formával. Egyértelműen a magánszektor körébe sorolható

19.2 TÁBLÁZAT

A nem mezőgazdasági magánszektor növekedése Kínában

Megnevezés	1981 (ezer)	1988 (ezer)	1988/1981 (százalék)
Magánvállalatok száma ^a	1 829	14 527	794
Magánvállalatok foglalkoztatottjainak száma	2 274	23 049	1 014

Forrás: 1. oszlop: *Beijing Review*, 1989. február 27.–március 15.; 2. oszlop: *People's Daily*, 1989. március 11.

^a Egyéni és/vagy családi tulajdonban lévő vállalkozások.

19.3 TÁBLÁZAT

A magánkisipar és a magán-kiskereskedelem növekedése Magyarországon

Év	Magán- kisiparosok száma (százalék)	Magán- kisiparosok alkalmazott- jainak száma (százalék)	Magán- kiskereskedők száma (százalék)	Magán- kiskereskedők alkalmazott- jainak száma (százalék)
1984	100,0	100,0	100,0	100,0
1985	104,8	108,1	113,7	121,5
1986	108,4	116,1	129,3	141,3
1987	110,8	183,1	142,1	169,6
1988	121,1	263,3	154,2	188,1
1989	125,8	346,3	176,9	208,8

Forrás: Balázs Katalin–Laki Mihály (1991, 504. o.).

ez a tevékenység abban az esetben, ha a szolgáltatás vevője egy másik magánszemély, illetve háztartás [→5.6].

A reformfolyamat keretében ezek a tevékenységek igen gyakorivá válnak, a köztulajdonú szektorokban foglalkoztatott lakosság jelentős része részt vesz ezekben. A jövedelemszerzésnek ez vált az egyik alapvető forrásává.

Az 1., 2., 3. és 4. forma közös jellegzetessége, hogy a család alapján véve csak saját munkaerejét veszi igénybe, legfeljebb alkalmi segítségképpen bérel idegen munkaerőt. Amint arról már szó volt az 5.2 alfejezetben, ez a családi kisüzem a szokványos marxista osztályozás szerint kisárutermelésnek minősül. Ez az osztályozás elhatárolja a kisárutermelet a *kapitalista* termelés kategóriájától, amelynek keretében a tulajdonosok a saját tulajdonukban lévő (és a kölcsönbe vett) tőkét idegen bér munkával kombinálják (ezt esetleg kiegészítve a saját és családtagjaik munkájával). Egyelőre a termelés szférájában maradva, az idegen munkaerő rendszeres alkalmazása az a kritérium, amelynek alapján a marxista társadalomszemlélet elválasztja ezt a két társadalmi szektort, hiszen a bér munkás állandó foglalkoztatása annak kizsákmányolását jelenti a tőke tulajdonosa által. A kapitalista termelés kategóriájába sorolható az 5., a következő forma.

5. *Bérmunkást foglalkoztató magánvállalat.* A reformfolyamat keretében megjelennek mind a mezőgazdaságban, mind más ágazatokban a fenti értelemben vett kapitalista vállalatok. Többnyire a családi kisüzem és a kapitalista kisvállalat határmezsgyéjén elhelyezkedő vállalkozásokról van szó. Néhány országban, például Kínában, Lengyelországban, Magyarországon, Vietnámban közepes méretű kapitalista vállalatok is kialakulnak, de csak igen szóróványosan. Kapitalista nagyvállalatok is megjelennek, de számuk csekély. Ahhoz, hogy a közép- és nagy méretű kapitalista vállalat kialakulása gyakoribbá váljék, az országnak politikai síkon el kell jutnia a demokratikus forradalomhoz, át kell lépnie a poszt szocialista fázisba; vagy legalábbis olyan állapotba kell kerülnie, amelyben már erősen keverednek a reformfolyamat és a forradalmi rendszerváltás elemei.

A 19.4 és a 19.5 táblázat a szovjet és a magyar magánszektorok a reform során végbemenő fejlődésére világít rá azokban a kategóriákban, amelyek a fenti áttekintésben az 1.–5. sorszáмок alatt szerepeltek.¹⁰

Noha nem szigorúan a magánszektor része, de mégis érdemes megemlíteni két további formát, amelyek a köztulajdonú és a magántulajdonú szektorok határzónájában helyezkednek el, s mindkét szektor egyes elemeit egyesítik magukban.

¹⁰ Gyorsan nőtt a formálisan engedélyezett városi magánszektor Lengyelországban is. Ez a kategória a fenti felsorolás 3. és 5. formáját foglalta magában. J. Rostowski (1989a, 198. o.) adatai szerint a hetvenes évek elején 2–5 százalék volt a foglalkoztatás növekedésének évi üteme ebben a szektorban, ami 7–13 százalékra gyorsult a nyolcvanas években.

19.4 TÁBLÁZAT

Az úgynevezett szövetkezeti szektor növekedése a Szovjetunióban

<i>Időpont</i>	<i>Szövetkezeti tagok száma</i>
1987. január	15 000
1987. július	39 100
1988. január	152 100
1988. április	245 700
1988. július	458 700
1988. október	777 000
1989. január	1 396 500
1989. július	1 660 000
1989. október	2 000 000
1990. január	2 573 800
1990. július	3 100 000

Forrás: A táblázatot C. Krüger állította össze a *Pravda*, az *Ekonomicseskaja Gazeta* és az *Ekonomika i Zsizny* című újságokból és folyóiratból vett adatokból, valamint a következő munkák adatainak felhasználásával: V. N. Bezsnosnyikov (1990, 25. o.), T. I. Korjagina (1990b, 145. o.) és T. Kuznyecova (1989, 149. o.).

Megjegyzés: A reform kezdetével a „szövetkezet” szót a magánszektor egy részének fedőneveként használták. Az esetek egy részében magántársaságot jelentett, más esetekben magántulajdonosok egy olyan csoportjára utalt, amely munkaerőt alkalmaz. Ebben az értelemben a szövetkezeti szektor a szövegben fentebb tárgyalt 2. és 5. kategóriákat foglalja magában. Az adatok nem terjednek ki a *szovmesztityelsztvo* formára, amely az állami szektorbeli és nem állami szektorbeli munkahely kombinálását jelenti.

6. *Állami tulajdon bérbeadása.* Az állam marad a tőke tulajdonosa a b) jogok tekintetében, de a bérleti díj ellenében a bérleti idő tartamára az a) és a c) tulajdonjogok átszállnak egy magánszemélyre vagy magánszemélyek egy csoportjára. Az a) jog értelmében a bérlő zsebébe kerül a reziduális jövedelem, s ha ez negatív, neki kell fedeznie a veszteséget. Ami a c) jogot illeti, a bérlő szabályozza az üzemeltetést, ő veszi fel és bocsátja el az alkalmazottakat.¹¹

Több reformországban a bérleti forma elterjedt sokféle egység (például boltok, éttermek, kisvállalatok) üzemeltetésében.¹² Leginkább ott honosodik meg, ahol az üzem állapota jól áttekinthető a bérlet kezdetén és végén, és ahol a bérlő az esetleges kár erejéig felelősségre vonható.¹³

¹¹ A bérleti szerződés konkrét tartalmától függ, hogy a c) jog teljesen átszáll-e a bérlőre. Előfordul, hogy a tulajdonos, azaz a bérbe adó állami hatóság vagy vállalat fenntartja magának a szabályozási jogok egy részét.

¹² Lengyelországban jelent meg először a bérleti forma. Mint már említettük, jogi formáját tekintve bérleti formaként indult a kínai „felelősségi rendszer”, de valóságos tartalmát tekintve átfeloldódott privatizálással. A Szovjetunióban az 1989 áprilisában elfogadott mezőgazdasági határozatok ugyancsak lehetővé tették a bérleti formát (orosz nevén „arendát”). Magyarországon 1984-ben az üzleteknek körülbelül 11, a vendéglőknek pedig 37 százalékát adták bérbe. Központi Statisztikai Hivatal (1985, 210. o.).

¹³ Liska Tibor a hatvanas években azt javasolta, hogy a bérleti rendszer egy általa részletesen kidolgozott változata legyen a reformszocializmus domináns tulajdonformája. Az i ja ->

19.5 TÁBLÁZAT

A társadalmi szektorok relatív mérete Magyarországon

	<i>Első gazdaság (százalék)</i>	<i>Második gazdaság (százalék)</i>
1. A teljes társadalmi munkaidőalap megoszlása 1984-ben (a háztartási munkára és közlekedésre fordított idő nélkül)	67	33
2. A lakásépítés társadalmi szektorok szerinti megoszlása 1984-ben (az új lakások számában mérve)	44,5	55,5
3. A társadalmi szektorok részaránya a javító- és karbantartó szolgáltatásokban 1983-ban	13	87

Forrás: 1. sor: Timár János (1985, 306. o.); 2. sor: Központi Statisztikai Hivatal (1985, 139. o.) és Belyó Pál–Drexler Béla (1985, 60. o.). Mindkét tanulmány mikrofelmérésen alapul (interjúk és kérdőívek).

Megjegyzés: A táblázat egyaránt tartalmazza a teljes tevékenység hivatalosan nyilvántartott és nem nyilvántartott részét. Az utóbbira vonatkozó adatok a szerzők által kidolgozott – saját maguk összeállította adatbázison végzett – becsléseken alapulnak. Az első gazdaság adatai magukban foglalják a hagyományos mezőgazdasági termelőszövetkezetek [→5.5] és a gazdasági munkaközösségek adatait is. A második gazdaság adatai magukban foglalják a háztartási gazdaságok és az alkalmazottak kisegítő gazdaságai adatait is, tehát a fenti kategóriák 1–5 csoportját. Az első sor magában foglalja a termelés minden ágazatát, beleértve a lakásépítést is. A 2. sorban az utóbbit külön is bemutatjuk. A második gazdaságra vonatkozó adat a 3. sorban három részből tevődik össze: formális magánszektor 14, informális magánszektor (a „csináld magad” tevékenység nélkül) 19, a háztartások keretében végzett „csináld magad” tevékenység 54 százalék.

vasolta, hogy az állami tulajdonban lévő egész reálállítókét, beleértve valamennyi gyárat, adják bérbe azoknak, akik elvállalják az üzemeltetést, és árverés keretében a legkedvezőbb bérleti feltételeket ajánlják fel. Lásd Liska Tibor [1964] (1988), Bárony Jenő (1981) és Szabó Judit (1989).

Gondolatainak nem csak Magyarországon, de külföldön is visszhangja támadt. A bürokrácia nem szánja rá magát a reformfolyamat során arra, hogy az állami szektor egészére vonatkozóan kiadja a kezéből az *a)* és *c)* tulajdonjogokat. Nehéz elképzelni az adott hatalmi struktúra mellett azt az „önmegtartóztató” bürokráciát, amely arra szorítkozna, hogy a bérleti szerződések kiadását bonyolító „árverező” szerepét játssza el. Emellett nem is biztos, hogy nagy számmal akadna vállalkozó, aki teljes felelősséggel bérbe vesz egy egész nagyvállalatot anélkül, hogy igényt tartana *a b)* tulajdonjogra is, azaz nem kívánna végérvényesen teljes jogú magántulajdonos lenni.

7. *Vegyes tulajdonban lévő vállalat.* Itt ugyanazon vállalat tulajdonán osztoznak az állam és egyének vagy magántulajdonban lévő vállalatok.

Az esetek egy részében a szocialista állam külföldi magántőkével társul. Ezek a társulások kivételezett, mesterséges jogi és szervezeti feltételek között működnek; igényeik különleges elbírálásban részesülnek.

Lengyelországban, Magyarországon, Kínában és a Szovjetunióban kísérletek történtek olyan vegyes vállalatok létesítésére is, amelyekben az állam belföldi magántőkével (vagy esetleg egyidejűleg mind külföldi, mind belföldi magántőkével) társul.¹⁴

Külön említést érdemel egy forma, amely tömegesen jelent meg a kínai faluban: az úgynevezett városi-községi vállalatok. Ezek nem mezőgazdasági tevékenységet folytató üzemek, és igen sikeresek; termelésük rohamosan nő. A tulajdonjogok megoszlása nem egyöntetű és nem egyértelmű, rendszerint kombinálódik a faluközösség és magánszemélyek tulajdonjoga. Számottevő részük egyértelműen magánvállalkozás.¹⁵

Ezzel az áttekintéssel eljutottunk a termelőszféra magánszektorának definíciójához: szűkebb értelemben az 1.–5. formák együttesét, tágabb értelemben pedig az 1.–7. formák együttesét foglalja magában.

Valamennyi eddig tárgyalt formában a magánszektor jövedelme termelőtevékenységhez, munkához kapcsolódik. Ez a munka a legtöbb esetben társul magántulajdonú tőkével. Itt tehát olyan jövedelmek keletkeznek, amelyek a munkáért kapott bér, a vállalkozásért kapott vállalkozói nyereség és a tulajdonért kapott járadék különböző arányú kombinációi. Ezek mellett azonban létezik egy 8. forma is, amely nem tartalmaz bért és vállalkozói nyereséget, hanem tisztán a tulajdon jogcímén kapott járadékot biztosít. (Vagy, pontosabban, olyan jövedelem, amelynek domináns összetevője a járadékszerű elem, és amelyben a bér jellegű, illetve vállalkozói nyereség jellegű elem szerepe háttérbe szorul.)

8. *Tulajdonból származó jövedelem.* Több formája van, ezek közül az első négy az egyén tulajdonában lévő pénz gyümölcsöztetéséhez kapcsolódik.

¹⁴ Egyes esetekben formai szempontból vegyes vállalat jön létre akkor, ha az állami vállalat jogi értelemben részvénytársasággá alakul, és a részvények egy kis hányadát kiosztják, vagy jutalomként átadják a vállalat saját alkalmazottjainak.

¹⁵ Lásd W. A. Byrd–Q. Lin, szerk. (1990). A kollektív tulajdonban lévő vállalatok hivatalos statisztikájában nem állnak rendelkezésre olyan megbízható adatok, amelyek elkülönítenék egymástól a magántulajdonban, a valóságos kollektív tulajdonban és a *de facto* állami tulajdonban lévő vállalatokat. A szórványos megfigyelések azonban azt mutatják, hogy a vidéki kollektív tulajdonban lévő vállalatok többsége *de facto* magántulajdonú vállalat. Ez a megállapítás különösen igaz az 1984 után alapított vidéki vállalatokra, és többségük 1984 után keletkezett. Mivel a kormányzati politika a magánvállalatokat hátrányban részesíti a kollektív vállalatokkal szemben, sok magánvállalat kollektív vállalatnak vallja magát. Ahhoz, hogy a kormányzat kollektív vállalatként ismerje el őket, speciális adók formájában külön járulékot kell fizetniük a kormány számára.

a) Az állami bankban elhelyezett bankbetét után fizetett kamat. Ez a forma már a klasszikus rendszerben is létezett. A reformfolyamat során ehhez a pénz gyümölcsöztetésének további formái adódnak hozzá.

b) Állami szervek és állami vállalatok által kibocsátott kötvények hozama. Ez több országban, többek között Kínában, Magyarországon és Lengyelországban széles körben terjedt.

c) Magánszemélyeknek adott pénzkölcsön, a hitelező és az adós közös megegyezésével megállapított törlesztési és kamatfizetési feltételek mellett.

d) Résztulajdon magánvállalkozásban. Ebben a formában az egyén saját pénzét adja hozzá egy magánvállalat működéséhez, és ennek fejében igényt tart a vállalat nyereségének egy részére, függetlenül attól, maga dolgozik-e ennél a vállalatnál. Ez körülbelül annak felel meg, amit részvénytársasági forma esetén a részvények egy részének birtoklása jelentene. Ezekben az országokban azonban jogi értelemben nem formálódhatnak magántulajdonú részvénytársaságok; a résztulajdon csupán rendezetlen jogi formák között érvényesülhet.¹⁶

e) A pénz gyümölcsöztetése mellett a másik fő lehetőség a magántulajdonban lévő ingatlan, tehát telek, ház, öröklakás, üdülő, garázs, gazdasági épület bérbeadása. (A bérbeadás esetleg társul karbantartási feladatokkal és a bérlő számára nyújtott egyéb szolgáltatásokkal; ennyiben tehát a jövedelem nem tisztán tulajdon által biztosított járadék, hanem tartalmazza a munkáért és a vállalkozásért járó jövedelem elemeit is.)

A magánszektor relatív súlya a gazdaságon belül többféle módon mérhető. Az egyik: mi a részaránya az ország összes outputjának előállításában, illetve az inputok felhasználásában. Ezzel kapcsolatban értelemszerűen csak az 1.–7. formák vehetők számításba. Egy másik számbavételi lehetőség: összeadjuk minden egyes állampolgár jövedelmét, beleértve minden pénzbeli és természetbeni juttatást.¹⁷ Ha azt akarjuk megállapítani, hogy a jövedelmek mekkora hányada származik a magánszektorból, akkor abba bele kell számítani nem csak az 1.–7. formákból, de a 8. formából származó jövedelmet is.¹⁸

¹⁶ A tulajdonviszonyokról folytatott vitákban felvetődik az a gondolat, hogy az állami vállalatokat részvénytársaságokká kell átalakítani, és a részvények egy részét el kell adni magánszemélyeknek. Ez azonban legfeljebb kivételként valósul meg a reformfázisban. A tulajdonviszonyoknak ez a fajta átalakítása a posztoszocialista szakaszban kerül igazán napirendre.

¹⁷ Lásd Balázs Katalin és Laki Mihály (1991) Magyarországra vonatkozó empirikus felmérését.

¹⁸ Itt megint kitérünk a kialakuló állapot marxista értelmezésére, mert ennek ismerete szükséges lesz majd a magánszektor politikai környezetének későbbi értékeléséhez. A marxista politikai gazdaságtan a „részvénytársaságot vagdosó” pénztulajdonos, a házbért bezsebelő háziúr és a földtulajdon utáni járadékot élvező földesúr jövedelmét kizsákmányoláson alapuló jövedelemnek tekinti. Amennyiben az egyén ilyen jogcímen élvez jövedelmet, akkor e jövedelem mértékéig a kizsákmányoló osztály tagjává válik.

A magánszektor áttekintésekor még egy szempontot érdemes alkalmazni, megkülönböztetve a magánszektor bővülésének két típusát.

Az egyik út: a magántulajdonos maga hozza létre az új magánüzemet, saját pénzéből, hitelből vagy más magánbefektetők pénzéből tőkejavakat vesz és így tovább. Ezzel magánüzem keletkezik az állami üzemek mellett, miközben az állami üzem megmarad állami tulajdonban.

A másik út: az állami (vagy szövetkezeti) tulajdonban lévő üzemet eladják magánszemélynek vagy magánszemélyek egy csoportjának. Itt a tulajdon „átadása” megy végbe, a magántulajdon a köztulajdon helyébe lép. Ezt a folyamatot szokták *privatizálásnak* nevezni. Az utóbbi út kombinálható az előbbivel.

A reformfolyamat keretében a legtöbb szektorban az első úton járnak, bár azért előfordulnak kivételek is. A legfontosabb kivétel a kínai mezőgazdaság átalakítása, de azért más szektorokban is megjelenik a privatizálás. (Például több országban az állami lakások egy részét eladják a bérlőknek.) Annyi azonban elmondható: átfogó és tömeges privatizálásra csak a forradalom után, a posztoszocialista rendszerben kerül sor.

19.3 A magánszektor és a hivatalos ideológia

A klasszikus rendszer hivatalos ideológiájának fontos eleme a magántulajdon elvetése és a köztulajdon kizárólagos jogosultságának hangsúlyozása [→5.7]. A klasszikus rendszer hivatalos álláspontja az volt, hogy a magántulajdon bármilyen formája a kapitalizmus csökevénye, amely legfeljebb ideig-óráig tűrhető el.

Az akkori felfogás a marxizmus klasszikusainak eszméiben gyökerezett. Marx szerint a jövő meghozza a magántulajdon megszüntetését. Emlékeztetünk *A tőke* sokszor idézett híres szavaira: „A tőkemonopólium bilincsévé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. Út a magántulajdon végórája. A kisajátítókát kisajátítják.”¹⁹ Engels pedig így fogalmaz: „Az új társadalmi rend mindenekelőtt az iparnak és általában az összes termelési ágaknak az úzását ki fogja venni az egyes, egymással konkuráló egyének kezéből, s helyett mindezeket a termelési ágakat az egész társadalom számára kell majd üzemben tartania, azaz közösségi számlára, közösségi terv szerint... a magántulajdon eltörlése a legtömörebb és a legjellemzőbb összefoglalása az egész társadalmi rend azon átalakításának, amely az ipar fejlődéséből

¹⁹ K. Marx [1867–1894] (1967, 713. o.).

szükségszerűen fakad, s ezért a kommunisták joggal hangsúlyozzák ezt fő követelésükként.”²⁰

A reformfolyamat egyik leggyötrőbb, leginkább kínos ideológiai dilemmájáról van itt szó. Nem egy kis taktikai részletkérdésről, hanem, amint azt Engels joggal hangsúlyozta, a kommunisták egyik fő követeléséről, az ideológia egyik sarokkövéről.

A marxizmus számos racionális érvet sorol fel a magántulajdon ellen; ezek egy része a tulajdonforma tényleges hátrányaira mutat rá. Ugyanakkor itt nemcsak a racionális érvelés hat az emberekre, hanem a racionál sokkal mélyebb érzelmi rétegek is szerepet játszanak. A kommunisták (és velük együtt sok más, nem kommunista baloldali ember is) a magántulajdon elleni ellenszenv vagy éppenséggel gyűlölet érzését táplálják magukban. Erkölcsi felháborodást éreznek ellene, mert a magántulajdon uralmához a vagyonosak privilégiumai, igazságtalan jövedelemmegoszlás társul; mert a magántulajdon munka nélküli jövedelmet szül, amit erkölcsileg indokolatlannak tekintenek, és mert a magántulajdon kiszolgáltatott helyzetbe hozza a dolgozót a munkaadóval szemben. Immanens belső értéket tulajdonítanak a magántulajdon eltörlésének és a köztulajdon létrehozásának, még akkor is, ha ez netán hátrányokkal járna a gazdasági hatékonyság szempontjából. Ezt az eszmét akár csak részlegesen is feladni nem kisebb meghasonlás, mint egy hívő ember számára feladni a lélek halhatatlanságába vetett hitet. Az ideológiai meggyőződés mély rétegeiben található a magánszektor bővítése elleni ellenállás rendkívüli erejének egyik legfontosabb magyarázata.

Az ideológiai hagyománnyal teljes összhangban tette Gorbacsov a következő nyilatkozatot 1988-ban: „A gazdasági viszonyok peresztrojkája így tehát arra szólít fel, hogy feltárjuk azokat a lehetőségeket, amelyek rendszerünkben, a szocialista tulajdon különböző formáiban rejlenek. A magántulajdon azonban, mint ismeretes, az ember ember általi kizsákmányolásának alapja, és a mi forradalmunk éppen azért ment végbe, hogy felszámolja a magántulajdont, és mindent a nép tulajdonába adjon. A visszaállítására irányuló törekvés visszalépést jelent, és alapjaiban hibás döntés...”²¹ Hasonló nyilatkozatot tett Csao Ce-jang, a Kínai Kommunista Párt főtitkára 1989-ben: „A köztulajdon uralkodó pozíciója nem változtatható meg.”²²

A reform hivatalos ideológiája megpróbál pragmatikus kompromisszumokat kialakítani a hagyományos magántulajdon-ellenesség és az éppen érvényes reformista pártvonal, a magántulajdon részleges tolerálása és biztatása között. A szocialista rendszerbe beilleszthetőnek véli a kisáruter-

²⁰ F. Engels [1847] (1959, 355. o.).

²¹ Gorbacsov beszéde a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa elnökségének ülésén, *Pravda*, 1988. november 26.

²² *Zsenmin Zsípao*, 1989. március 17.

melést, hangsúlyozván, hogy itt szorgalmas dolgozókról, parasztokról, városi kisemberekről van szó. A velük való politikai szövetségnek meg is van a tradíciója a kommunista mozgalomban. Igaz, ez csak a forradalom előtti időkben létezett, amikor szükség volt a parasztság és a városi kispolgárság támogatására a forradalom győzelméhez, a forradalom előtti zsarnoki rend szétveréséhez. Később ez a szövetség a falusi kollektivizálással és a városi kisárutermelés felszámolásával felbomlott – most azonban, kiegészítő ideológiai eszközként, újra előkerül ez a gondolat.

Csakhogy ez ellen is nyomatékos ideológiai megfontolások szólnak. Hol végződik a kisárutermelés, és hol kezdődik a kapitalizmus? Lenin teljes joggal figyelmeztetett: „A kisüzemi termelés állandóan, minden nap minden órájában, magától és tömegméreteiben szüli a kapitalizmust és a burzsoáziát.”²³ Valóban, amint a kisárutermelők tömegesen megjelennek a reformszocialista rendszerben, előbb-utóbb kiemelkednek közülük a legtehetségesebbek, a legszorgalmasabbak, és egyúttal azok is, akik a legszerencsésebbek vagy a legügyesebbek a szabályok kijátszásában és a vevők becsapásában. Így vagy amúgy, de a többieknél nagyobb és jövedelmesebb beruházásokat hajtanak végre, bővítik üzemüket, és végül is kapitalistává nőnek ki.

A problémakör, amint arra az előbbi fejtegetések közben utaltunk már, összefügg a jövedelemeloszlásról vallott elvekkel. Az, aki szocialisztikus értékrend híve, nem tudja elfogadni a munka nélkül szerzett jövedelem gondolatát. A tradíció Marxig nyúlik vissza, aki élesen gúnyolódott azon a gondolaton, hogy a kamat a takarékoság jutalma. Visszhangra talál nagyon sok ember szívében, aki egy élet fáradtságos munkájával is csak kevésre vitte, s felháborodást érez azon, hogy más munka nélkül gazdag lehet. Ez táptalaja a magántulajdonnal való ideológiai szembenállásnak.

Az ellenszenv nem szorítkozik a „munka nélkül szerzett jövedelemre”. Kiterjed olyan emberekre is, akik tagadhatatlanul maguk is keményen dolgoznak, például parasztokra, kiskereskedőkre, de akik e megítélés szerint aránytalanul magas jövedelemhez jutnak. A vállalkozók közül jó néhányan gyorsan meggazdagodnak. A magánszektor alkalmazottjainak jó része jóval többet keres, mint az állami szektorban dolgozó kollégáik. A nagyobb vagyon és a magasabb kereset miatt érzett harag, irigység és féltékenység szorosan összefüggnek a magánszektor iránti gyanakvás, ellenszenv vagy gyűlölet érzéseivel; az előbbieket kedvező táptalajt teremtenek az utóbbiaknak. Emellett az évtizedekig sulykolt magántulajdon-ellenes ideológia mély gyökereket eresztett a lakosság széles rétegeinek gondolkodásába, és ez tovább erősíti a magánszektorral szembeni ellenérzéseket. Ahányszor valamilyen hivatalos fellépés történik a „nyeréskedők”, „spekulán-

²³ V. I. Lenin [1920], (1974, 6. o.).

sok”, „élősködők” ellen, az rendszerint rokonszenvre talál széles tömegek körében.

Mindezek miatt a reformrendszer képtelen a magántulajdon, a gazdasági magántevékenység és a tulajdon címén szerzett jövedelem kérdéskörében konzisztens eszmerendszert hirdetni. Tele van ellentmondásokkal egyfelől a szocialisztikus, antikapitalista, magántulajdon-ellenes hagyomány, másfelől a reformfolyamat pragmatikus igényei között, miközben a mély berögződés eredményeképpen az előbbi dominál.

19.4 A magántulajdon és a piaci koordináció affinitása

Térjünk vissza egy korábban már használt analógiára [→6.4, 15.2]. Az *afinitás* a vegytanban használatos fogalom, „vegyrokonságot” jelent: meghatározott vegyi anyagok képesek egyesülni más vegyi anyagokkal. Átvitt értelemben használható ez a fogalom a politikai gazdaságtanban is: meghatározott tulajdonformák képesek egyesülni meghatározott koordinációs mechanizmusokkal. Ezzel ellentétes jelenség is megfigyelhető: egyes tulajdonformák nem tudnak természetes módon, erőltetés nélkül társulni egyes koordinációs mechanizmusokkal.

Szoros affinitás van a magántulajdon és a piaci mechanizmus között.²⁴ Vegyük sorra a piaci mechanizmus megkülönböztető jegyeit, ahogy azokat a 6.1 alfejezet leírta!

Egyik magánvállalkozás sem rendelkezik adminisztratív hatalommal a másik felett; kapcsolataik horizontális jellegűek.

A magánvállalkozás definíciójánál fogva autonóm: magánszemély vagy magánszemélyek egy csoportja rendelkezik a tulajdonjogokkal. Ezért magától értetődő, hogy az autonóm gazdasági egységek önként, felső parancs nélkül kössenek szerződést egymással. A tulajdon adta önállóság decentralizált koordinációt igényel.

A termelésben tevékenykedő tulajdonos fő hajtóereje az anyagi haszon. Ezért a magántulajdonos nem lehet közömbös az iránt, hogy mennyi bevétel származik a tevékenységből, és mennyi a kiadása, más szóval milyen árat kap a kibocsátásáért, és milyen árat fizet a ráfordításaiért. Így azután természetes közeg számára a piac információs struktúrája, amelyben az árak játsszák a fő szerepet, és amelyben minden ügylet előnyeit és hátrányait elsősorban pénzben mérik.

Adam Smith óta jól ismert a „láthatatlan kéz” működésének módja, a pi-

²⁴ A koordinációs mechanizmus típusa és a tulajdonforma közötti szoros összefüggés nagy hangsúlyt kapott L. v. Mises [1920] (1935), majd F. v. Hayek, szerk. (1935) állásfoglalásaiban, amelyek a szocializmusról folytatott vitákban hangzottak el. Később a „tulajdonjog-iskola” hívta fel az összefüggésre a figyelmet [→21.1, 21.6]. Lásd a 21. fejezet 43. lábjegyzetében szereplő hivatkozásokat.

ac dinamikája. Amire itt most külön fel kell hívni a figyelmet: a piac normális működéséhez hozzátartozik az új vállalkozók szabad belépése, a vállalkozók rivalizálása és mindazon vállalkozók bukása, akik a konkurenciában alulmaradnak.

Mindezt előre kellett bocsátani, hogy áttérhessünk a tulajdonképpeni témára: a magánszektor és a piac viszonyára a reformrendszerben. Mindazokat a gazdasági kapcsolatokat, amelyek a magánvállalkozások között, továbbá a magánvállalkozások és a háztartások között létrejönnek, alapjában véve a piaci mechanizmus koordinálja. A piaci mechanizmus természetes térhódítása elválaszthatatlan a magánszektor bővülésétől.²⁵ A magánvállalkozásokat nem kell központi parancssal rászorítani arra, hogy piac közvetítésével lépjenek kapcsolatba egymással és a háztartásokkal. Ez magától értetődően, spontán módon így történik; a piac kibontakozásához csupán a tiltásokat kellett feloldani vagy legalább enyhíteni.

Szembeötlőek itt az igazi piaci koordináció szokásos kísérőjelenségei. Az árakban és az ügylet más feltételeiben szabadon egyezik meg a vevő és eladó.²⁶ A reformrendszer piacának ez a szférája a szokásos dinamikával működik: jövedelmezőnek tűnő lehetőségekbe beáramlanak a vállalkozók, rivalizálás alakul ki közöttük (és esetleg a köztulajdonú szektorokkal is). Ha pedig a magánvállalkozó nem találja meg a számítását, akkor abbahagyja a tevékenységét, esetleg súlyos veszteségekkel elbukik. A magánvállalkozás költségvetési korlátja kemény; a szocialista rendszer állama nem siet a haldokló magánvállalkozás megsegítésére.²⁷ A piac tehát végrehajtja a rá jellemző, sokszor kegyetlen, természetes szelekciót.

Ami így létrejön, igazi hús-vér piaci koordináció. Ehhez azonban két megjegyzést kell hozzátenni. Az egyik: erre a piacra is ráveti árnyékát a társadalom egészen uralkodó koordinációs mechanizmus, a mindenütt jelen lévő bürokratikus koordináció. Ez százféle formában avatkozhat bele azokba a kapcsolatokba is, amelyeket a magánvállalkozások egymás között és a háztartásokkal tartanak fenn [→19.5]. Természetesen még a lehető legkevesebb állami beavatkozásra szorítózkodó kapitalista állam is alkalmaz tiltásokat és korlátozásokat. Nem lenne célszerű ezen a helyen an-

²⁵ A „természetes” szót azért emeljük ki, hogy szembeállítsuk majd a piac mesterséges bevezetésével az állami vállalatok egymás közötti kapcsolatában [→21.7]. Ezt a megközelítést az osztrák iskola piackoordináció-értelmezése inspirálta, nevezetesen Mises és Hayek, valamint Schumpeter elmélete a vállalkozó szerepéről. Lásd továbbá ezzel kapcsolatban P. Murrell (1990a), (1990b) munkáit.

²⁶ Ez akkor is így van, ha adminisztratív hatóságok diktálni kívánják a magánszektor árait. Kevés, jól „megfogható” ár kivételével ez merő illúzió. Számos eszköz áll rendelkezésre az adminisztratív ár kijátszására.

²⁷ A bürokrácia nem állja útját a kilépésnek, hagyja elbukni azt a magánvállalkozást, amely saját erejéből nem tud fennmaradni. Viszont számos akadályt gördít a szabad belépés elé, csökkentve ezzel a rivalizálást [→19.5].

nak a normatív problémának a taglalásába bocsátkozni, mi az a minimális beavatkozás, korlátozás és tiltás, amit minden államnak meg kell valósítania, általánosan elfogadott etikai, közgazdasági és jogi szempontok alapján. Azok a beavatkozások, korlátozások és tiltások, amelyek a reformrendszerben a magánszféra piacán tapasztalhatók, messze túlmennek ezen a minimális mértéken. Ezek rendszerspecifikusak, és főként hatalmi és ideológiai megfontolásokkal függnek össze.

A másik megjegyzés: az a piac, amelyet most szemügyre veszünk, kezdetleges és elmaradott. A piac több évezredes intézmény, amely már a civilizáció és a technika alacsonyabb színvonalán megjelenik. Akár a nyugati világ középkorára tekintünk vissza, akár a harmadik világ ötven-száz év előtti állapotára, ott látjuk a parasztot, aki saját kezűleg hozza fel a városba, és kínálja eladásra a piacon vagy egy vásárcsarnokban saját terményeit és állatait; a kocsijáról árusító vándorkereskedőt; a boltost szűk és rosszul felszerelt üzlethelyiségben; a külföldről érkező utazót, aki saját poggyászáként hozza el az odakint megvett árut, amit azután idehaza eladásra kínál. A piacnak ezek az egykori szereplői nem tűntek el teljesen a modern kapitalista világból sem, de ma már nem ők a főszereplők. Helyüket jórészt átvették a piac működésének korszerű formái. Nos, az a tény, hogy a szocializmus klasszikus rendszere évtizedekre szinte teljesen felszámolta a piacot, ahhoz vezetett, hogy újbóli megjelenésekor a kezdetleges, középkori, „balkáni”, „ázsiai” formák tűntek fel ismét a színen. Miben különbözik a reformszocializmus magánszektorához társuló piac a korszerű piaci formáktól?

A fejlett kapitalista országok piaci mechanizmusában a kisebb gazdasági egységeket számos decentralizált intézmény kapcsolja össze: nagykereskedelem, árutőzsdék, raktározási és szállítmányozási cégek, hirdetési vállalatok. Az ingatlanok és a lakások piaci mechanizmusának működtetéséhez ingatlanügynökségek kellenek. A tulajdonosi jogcímek adásvételéhez értéktőzsdékre, részvényügynökségekre és befektetési alapokra van szükség. A piac zavartalan működéséhez hozzátartozik egy széles, decentralizált pénzügyi szektor: kereskedelmi bankok, biztosítóintézetek és más pénzügyi közvetítő intézmények.

A reformszocialista országokban ezek a szervezetek vagy teljesen hiányoznak, vagy ha egyesek közülük léteznek is, akkor csupán köztulajdonban lévő, bürokratikus változatban élnek. Rendszerint csupán a köztulajdonú szektorokat szolgálják ki, és a magánvállalkozás számára nem, vagy csak korlátozottan férhetők hozzá.

A korszerű piaci koordinációhoz korszerű technika is kell: jól működő, széles telefonhálózat, gyors és megbízható postai szállítás, személyi számítógépek, másológépek és így tovább.

Ez a technikai felszerelés még az uralkodó állami szektornak sem áll kellőképpen rendelkezésére; a magánszektor pedig még sokkal nagyobb mértékben elmaradt. Számos magánvállalkozásnak még telefonja sincsen.

Még a gazdaságilag aránylag fejlettebb kelet-európai országokban is kezdetleges, elmaradott műszaki színvonalon bonyolódik a magánvállalkozások egymás közötti kapcsolata.

Még ha a reform kezdetétől fogva zöld utat kapna a magánszférában működő piaci koordináció, akkor is hosszú történelmi időszakot venne igénybe a korszerű piac kiépülése. De hát zöld útról szó sincsen. A fentiekben leírt elmaradottság csak részben magyarázható a múlt maradványai-val, a klasszikus rendszer piacellenességének örökségével. A magyarázat másik része abban található, hogy a reformrendszer bürokráciájában tovább él nemcsak a magántulajdon, hanem a hozzá kapcsolódó piaci mechanizmus elleni averzió is. Ezért nem szorgalmazták, hanem akadályozták a piaci koordinációhoz szükséges magánszervezetek hálózatának létrejöttét, ezért látják el mostohán technikai felszereléssel.

19.5 A magánszektor és a bürokrácia

Amint már említettük, a bürokrácia a reformszakaszban ambivalens magatartást tanúsít a magánszektor iránt. Hol biztatja és segíti, hol letöri bizakodását és hátráltatja tevékenységét.²⁸ Ez az ambivalencia kifejeződik abban, hogy a bürokrácia egyik ága támogatást nyújt, míg a másik akadályokat gördít a magánszektor elé. Vagy pedig abban, hogy az időben egymást váltogatják a magánszektor szempontjából kedvező és kedvezőtlen hullámok.

Mind a kétféle magatartásnak megvannak a maga indítékai. Már leírtuk a kettős lelkiület egyik felét: a bürokrácia indítékait a magánszektor tevékenységének engedélyezésére. De miközben a bürokrácia agyának egyik rekeszében ott él a magánszektorra való rászorultság tudata, ugyanazon agy másik rekeszében ott parázsluk az ellenszenv vagy a gyűlölet a magántulajdonnal és az egyéni tevékenységgel szemben. Az ellenérzés egyik magyarázata az ideológiában keresendő [→19.3]. A másik magyarázat hatalmi megfontolásokkal függ össze. Az állami vállalat és a kváziállami szövetkezet vezetése szerves része a bürokratikus hierarchiának; a bürokrácia saját embere az igazgató vagy a szövetkezeti elnök. Azt is mondhatnánk, hogy a bürokrácia belülről kormányozza a köztulajdonú szektort. Ezzel szemben csak kívülről tudja korlátozni a magánszektor tevékenységét és jövedelmét. Nem nevezhet ki senkit tetszése szerint egyénileg gazdálkodó parasztnak vagy kisiparosnak, és nem válthat le senkit ezekről a pozíciókról. A totalitárius uralomra törő bürokrácia az autonómiának akár csak ezt a részleges fokát is nehezen viseli el.

²⁸ A magánszektor helyzetének ellentmondásairól lásd Hegedüs András–Márkus Mária (1978) nagy visszhangot keltett tanulmányát. Gábor R. István–Horváth D. Tamás (1987), valamint Laky Teréz (1984), (1987) számos adattal mutatják be a magánszektor súlyos nehézségeit a reformszocialista gazdaságban.

A fejezet korábbi része hangsúlyozta: a magánvállalkozást nem tudatos kormányzati intézkedések szervezik meg, hanem az egyének önkéntes kezdeményezésére spontán jelenik meg. Ez elmondható a bürokratikus ellenállásról is. Többnyire nem a reformországok központi kormánya írja elő alárendelt szervei számára, hogy nehezítsék a magánszektor életét. A bürokratikus ellenállás is spontán módon keletkezik, és automatikusan fejlődik ki a bürokrácia hatalmi érdekeiből és ideológiájából.

Vegyük sorra azokat az érintkezési pontokat, ahol a bürokrácia és a magánszektor találkozik!

1. *A magántulajdon biztonsága.* Az emberek a maguk vagy a korábbi nemzedékek emlékei és a történetírás tanúságtétele alapján emlékeznek a korábbi államosításokra, számos ember háztulajdonának és személyi vagyonának elkobzására. Emlékeznek arra, hogy a paraszttól elvették a földet. Nem érzik biztonságban azt a magántulajdont, amelyet most szereznek. Igaz, ismételt megnyugtató hangzások el, de nincsenek alkotmányos garanciák a magántulajdon biztonságára.

2. *Legalitás; működési engedélyek.* A szabad vállalkozás azt jelenti, hogy bárki bármilyen magánvállalkozásba kezdhet külön hatósági engedély nélkül. Ez alól az elv alól vannak kivételek még a szabad vállalkozáson alapuló kapitalista országokban is. A legtöbb országban például működési engedély kell meghatározott, társadalmilag hasznos tevékenységekhez is, amennyiben azokhoz nagy externális hatások kapcsolódnak, például magánkórház, magániskola létesítéséhez, közforgalmi szállítási vállalat (repülőt, vasutat, autóbuszt üzemeltető társaság) létesítéséhez és így tovább.

A szocialista gazdaságban, még annak engedékenyebb, reformált változatában is fordított az arány. Viszonylag kevés az olyan termelőtevékenység, amely folytatható működési engedély nélkül. A reformrendszer abban különbözik elődjétől, hogy bőkezűbben ad ki működési engedélyt, nem pedig abban, hogy lemond az engedélyezés jogáról. Ezzel is „kézben akarja tartani” a magánszektor.

A klasszikus szocialista rendszerben is volt „fekete” gazdasági tevékenység: engedély nélküli ipari vagy kereskedelmi szolgáltatás [→5.6]. A reform ehhez képest kétféle változást hoz. Az egyik: egyes, korábban tiltott tevékenységeket megengednek, bár folytatásukat hatósági engedélyhez kötik. Például korábban tilos volt az, hogy az egyén saját tulajdonú autójával taxiszolgáltatást teljesítsen. Ha mégis végezte, akkor vállalta a büntetés kockázatát. Most engedélyt válthat ki magántaxizásra. Ebben az esetben egy tevékenység piacának színe radikálisan más lett: „feketepiacból” „fehérre” változott. A másik lehetséges módosulás: a magántevékenységet továbbra is tiltják, de a tilalom megtartását a gyakorlatban nem kényszerítik ki. Például tilos marad a „fusi” javítómunka, amit magánszemély végez magánszemély számára, a hatóságnak tett bejelentés és az adófizetés megkerülésével. A bürokrácia azonban, noha tud ilyen tevékenységről,

szemet huny. Itt tehát, a piac színét tekintve, kevésbé radikális a változás: „fekete” helyett „szürke” lett. Az utóbbi típusú változás a reformországokban igen széles körben érvényesül; nagy tömegek végeznek félig legális, a hatóságok által megtűrt informális gazdasági tevékenységeket.

Az informális, féllegális szférában végzett munka nagyban hozzájárul a lakosság jobb ellátásához és a tevékenység folytatónak jövedelméhez. Ez azonban igencsak bizonytalan jövedelem, hiszen kiszámíthatatlan, mikor csap le a törvény szigora az „árnyékgazdasági” munkára. Olyan része ez a magánszektornak, amely a leginkább kibújik a bürokrácia ellenőrzése alól, de ugyanakkor messzemenően függ a bürokrácia engedékenységtől.

3. *A növekedés korlátozása.* A bürokrácia tudatos elhatározása, hogy korlátokat szab a magánszektor növekedésének. Nemcsak annak, hogy a szektor összessége makroszinten túllépje a gazdaságon belül neki szánt részarányt, hanem mikroszinten is felső határt kíván szabni mindegyik egység terjeszkedésének. Ez szorosan összefügg az imént tárgyalt elvvel: nem szabad megengedni, hogy a kisárutermelőből kapitalista legyen. Ezt részben jogszabályokkal próbálják elérni, például felső korlátot szabnak a magánvállalkozás által foglalkoztatható bér munkások számának.²⁹ De természetesen a korlátozás megvalósítható más eszközökkel is: az adóterhek alkalmas kiszabásával, a „túl nagygyá” nőtt vállalat működési engedélyének visszavonásával vagy egyszerűen fenyegetéssel.

4. *A magánszerződés megtartásának kikényszerítése.* A fejlett országok piaci koordinációja spontán alakult ki, de fejlődésének minden lépését támogatta a jogalkotás és a joggyakorlat. A decentralizált magánügyletek biztonságát, a szerződések végrehajtásának kikényszerítését, a verseny korrektségét, a szabad belépés akadályainak elhárítását, a kilépés (az „exit”) rendezett lebonyolítását, az adós és a hitelező jogainak védelmét nagyon sok kifinomult jogszabály biztosítja. A jogi rendezés természetesen nem adhat százszázalékos biztonságot; nem küszöböli ki a csalást. Mindazonáltal a jogi rendezés, ehhez kapcsolódva a korrekt bírói és ügyvédi gyakorlat, a jogszabályok tiszteletben tartásának következetes kikényszerítése teremti meg a jogi infrastruktúrát egy igazi piac zavartalan működése számára.³⁰ Az a pi-

²⁹ A szám országonként és időszakonként eltérő. Magyarországon hosszú ideig 7, Kínában 8 fő volt a magánvállalkozás foglalkoztatási korlátja.

A Szovjetunióban 1986-ban törvényt hoztak az „egyéni munkatevékenységről”, amelynek I. cikkelye a következőket szögezi le: „Nem engedélyezett az olyan egyéni munkatevékenység, amely bér munkát foglalkoztat abból a célból, hogy azzal munka nélküli jövedelmet szerezzen, vagy amely más szocialista érdekeket sért.” *Pravda*, 1986. november 26. A fogalmazás egyébként élesen szemlélteti az előző alfejezetben a hivatalos ideológiáról írottakat.

³⁰ A modern kapitalizmus adásvételi folyamatait olyan összetett mechanizmus koordinálja, amelyben a piaci koordináció dominál, s amelyet alátámaszt és kiegészít állami biztosítékokkal és jogi rendezéssel a bürokratikus koordináció, az üzleti tisztesség elveinek és az adott szó betartásának hirdetésével az etikai koordinációs mechanizmus, továbbá a törvényhozás, valamint az érdekképviseleti szervek tevékenysége révén az önkormányzati koordinációs mechanizmus.

ac, amely a reformszocializmusban éppen hogy elkezdett működni, alig-alig rendelkezik ezzel a jogi infrastruktúrával.

A reformországok jogrendszere és bírósági gyakorlata, noha tesz néhány lépést ebben az irányban, távol áll még e feladatok ellátásától.

5. *A magántulajdon és a magánvállalat jogi védelme a hatóságtól.* Amennyiben a hatóság olyan intézkedést hoz, amely sérti a magántulajdonos, illetve a magánvállalkozó érdekeit, igen kevés lehetőség van a jogvédelemre. Esetleg panasz tehető a szóban forgó hatóság felettes szervénél vagy más kormányzati szervnél (az ügyészségnél vagy az úgynevezett népi ellenőrzésnél). Magánszemély vagy magánvállalat azonban nem perelheti be az állami szervet a bíróságon. Ez megkönnyíti a hatóság önkényeskedését.

6. *Adózás.* A magánszektor adóztatásában is érvényre jut a helyzetének kettőssége. Egyrészt az adózás szabályait folytonosan változtatják, és a szabályok végrehajtása tele van önkényességgel. Gyakran „testre szabva” döntenek el, kire mekkora adót rónak ki. Egyes országokban és egyes időszakokban olyan súlyos adóterheket raknak a magánvállalkozók vállára, hogy azok jövedelmező működése lehetetlenné válik.³¹ Másrészt az adószabályok önkényes értelmezése, továbbá a féllegális, „szürke” tevékenység megtűrése széles területen módot ad az adófizetési kötelezettség megkerülésére. A bizonytalan helyzetben nem is alakulhat ki az adó becsületes megfizetésének közmorálja.

7. *Hozzáférés hitelhez, devizához, anyaghoz, állami megrendeléshez.* A magánszektor diszkriminálják a köztulajdonú szektorokkal szemben mindazok a hatóságok, amelyek erőforrások allokációja felett rendelkeznek. Ezt teszi elsősorban a bankrendszer, amely nem igazán üzleti partner, inkább hitelező (illetve külkereskedelmi ügyletekben devizaelosztó) bürokratikus szerv. De ez történik olyankor is, amikor valamilyen szűkösön rendelkezésre álló anyagot allokál egy állami hatóság. Az állami vállalatok is diszkriminatív magatartást tanúsítanak a magánszektorral szemben, jogszabályok előírásait követve vagy önként.

A magánszektor egyebek között azért van hátrányos helyzetben a felsorolásban szereplő összes területeken, mert nincsen olyan politikai párt vagy mozgalom, amely erőteljesen képviselné érdekeit. A kapitalista rendszerben gyakran a magánvállalkozás érdekeit képviselő politikai pártok és mozgalmak vannak tartósan hatalmon. De még olyankor is, ha az éppen hatalmon lévő párt más érdekeket képvisel, vannak olyan erős ellenzéki pártok, amelyek megvédik a magánvállalkozás alapvető érdekeit, és kikényszerítik a magántulajdon biztonságát oltalmazó törvények érvényességének folyamatosságát. Ezzel szemben a szocialista rendszerben, még annak reformváltozatában sincs a magánszektornak semmiféle

³¹ Magyarországon 1988-ban az új adózási szabályok bevezetése után a magánkisiparosok és magánkereskedők tömegesen adták vissza működési engedélyüket.

lehetősége arra, hogy hangját hallassa a politikai küzdőtéren. Megadóan kell elviselnie azt, amit a bürokrácia rámer teherként vagy korlátozásként. Rendszerint még az ellenzéki mozgalmak sem vállalkoznak érdekeik képviselésére. Egyes ellenzéki áramlatok kifejezetten antikapitalisták.³² Mások talán liberális hajlandóságúak lennének, de nem akarnak okot szolgáltatni arra a vádra, hogy a „kapitalizmus restaurációjára” töreksenek.

Mivel a környezet kétértelmű módon viselkedik a magánszektorral szemben, az utóbbi is ambivalens magatartást tanúsít. Egyfelől érvényesülnek a magánvállalkozás szokásos kedvező vonásai: szorgalom, intenzív munka, takarékoság a ráfordításokkal, a kínálkozó üzleti lehetőségek gyors kihasználása, rugalmasság és így tovább. Másfelől a magánvállalkozó nem érzi azt, hogy megelégedhet a lassú, szerves fejlődéssel, lépésről lépésre megnyervén vevőinek bizalmát és jóindulatát. Nem célja a nagyarányú produktív felhalmozás, tevékenységének fokozatos bővítése. Időhorizontja leszűkül, és magatartását a rövidlátó profitmaximalizálás jellemzi. Arra törekszik, hogy minél gyorsabban minél több profitot szerezzen, abból minél többet elköltsön,³³ és utána, ha elérkezett az ideje, kivonulhasson az üzletből. A magánszektor nagy részét szegényes felszerelések és üzlethelyiségek, a karbantartás elhanyagolása jellemzi. Ahol fennmarad a krónikus hiány, ott a magánszektor hamar átveszi azt a fölényt és figyelmetlen magatartást, amit az állami szektor tanúsít a vevő iránt. A magánvállalkozó gyakran rákényszerül arra, hogy vesztegetéssel ellensúlyozza az ellene irányuló diszkriminációt. Nem ritka, hogy megpróbálja mind a vevőt, mind az államot becsapni. Mindez hozzájárul a magánvállalkozó népszerűtlenségéhez.

Nemcsak a magánszektor gazdasági helyzete, de a benne részt vevők társadalmi pozíciója is kétértelmű: ha sikeres, akkor irigylik, de egyben utálják és lenézik. Olyan társadalmi környezetben él, amelynek minden tagjába kora gyermekkorától kezdve erős egalitárius szemléletet neveltek bele. A kapitalista társadalom jelentős részének gondolkodásában a nagy kereset tiszteletet kelt, mert feltételezik, hogy mögötte nagy valószínűség-

³² Lengyelországban a Szolidaritás szakszervezet vált az alternatív politikai áramlatok gyűlekező pontjává a kommunista uralom összeomlása előtt. Nem várható el a munkavállalók érdekképviselésétől, hogy a magánmunkaadók érdekeiért szálljon síkra. Magyarországon és a Szovjetunióban a nyolcvanas években nagy befolyásuk volt olyan alternatív áramlatoknak, amelyek a paraszti múlt felélesztését állították előtérbe, és megvetéssel és gyűlölködéssel tekintettek az amerikai stílusú „business”-re, a spekulációra, a nyerészkedésre, a „pénzcsinálás” törekvéseire és a városi kispolgári életformára.

³³ Gyakori a magánszektorban tevékenykedő egyének és családtagjaik körében a pazarló fogyasztás. Emellett a következő jelenség figyelhető meg a beruházásokat illetően: a nyereség számottevő részét nem a vállalkozás továbbfejlesztésére fordítják, hanem olyan befektetések mellett döntenek, amelynek kizárólagos célja a megtakarítás értékének megőrzése (ingatlan, nemesfémek, ékszerek, műtárgyak vásárlása stb.).

gel kiemelkedő teljesítmény rejlik. Ezzel szemben a szocialista társadalomban a nagy kereset gyanús; az emberek mindjárt azt feltételezik, hogy tisztátalan úton jutottak hozzá.³⁴ Egyébként is pejoratív jelző a szocialista világban a „kispolgáriság”, nem is szólva a „burzsoáról”. A magánvállalkozó maga is jól tudja, hogy bizalmatlan és lenéző légkör veszi őt körül. Így hát nem okvetlenül az válik magánvállalkozóvá, aki az üzleti élet kritériumai szerint leginkább alkalmas erre, hanem aki kész vállalni a gazdasági kockázaton kívül a politikai és társadalmi kockázatokat is. A körülmények nem a szolid és takarékos vállalkozónak kedveznek, hanem inkább a kalandoroknak.

Bűvös körbe kerül tehát a magánszektor pozíciója a reformszocializmusban. A bürokrácia gesztusainak kétértelműsége és a társadalmi előítélet bizonytalanságot idéz elő a magántulajdonosok, magánvállalkozók körében, akik ilyen körülmények között a kapitalizmusnak nem a legjobb, hanem sokszor a legrosszabb arcát mutatják. Ez növeli az irántuk tanúsított ellenérzést, ami viszont késztetést és jó érvelést ad ahhoz, hogy a bürokrácia még ellenségesebben lépjen fel velük szemben, amitől azután tevékenységükben még inkább eluralkodnak a negatív vonások. A rendszernek szüksége van a magánszektorra, és a magánszektor kénytelen a vele szemben ellenséges bürokrácia hatalmát tudomásul venni. Ez azonban keserves, kölcsönös bizalmatlansággal és konfliktusokkal terhes együttélés.

19.6 A család gazdasági szerepe

Kitérőként érdemes röviden foglalkozni a társadalom életének egy fontos szférájával: a család szerepével. Az itt megvizsgálandó problémák szorosan érintkeznek a magánszektor imént tárgyalt témakörével, és részben át is fedik azt.

A klasszikus rendszerről szólva, a koordinációs mechanizmusok egyikeként tárgyaltuk a családi koordinációt. Megállapítottuk, hogy a szocialista forradalom előtti hagyományokhoz képest sokkal szűkebbre szorult azoknak a tevékenységeknek a köre, amelyeket a család koordinál [→6.7]. A rendszer belső logikája a család gazdasági szerepének további szűkítése felé hajtotta a társadalmat. A reformfolyamat keretében ehhez képest szembeeső változások mutatkoznak: számottevően nagyobb szerephez jut-

³⁴ Minél több az aránytalanság a gazdaságban, minél nagyobb az eltérés a kínálat és a kereslet szerkezete között, annál nagyobb nyereségre tehet szert egy valódi piaci mechanizmusban az a termelő-eladó, aki a túlkereslet kielégítéséhez próbál hozzájárulni. Ezeknek az embereknek a különlegesen magas keresete éppen annak a jele, hogy hasznos szerepet töltenek be. De a reformszocializmus közhangulata éppen ezekkel az emberekkel, a „spekulánsokkal” szemben a leginkább ellenséges.

nak a család által koordinált tevékenységek.³⁵ A reformfolyamat belső dinamikája a további növekedés irányába hat. Tekintsük át a leginkább jellegzetes jelenségeket!

A legfontosabb változás: ismét lényeges szerepet kap a gazdaságban a *családi kisüzem*, amelyet a klasszikus rendszer szinte teljesen felszámolt. Ez kerül előtérbe a mezőgazdaság privatizálásában, továbbá a magánszektor más ágazataiban. Ez a forma képes hirtelen ugrást hozni a munka intenzitásában és a munkaidő extenzív kiterjesztésében; a család önmagát „hajtja” több és fegyelmezettebb munkára. Abban a helyzetben, amikor a magán-szerződés és ezen belül a magánszemélyek által folyósított hitel- és tőkehozzájárulás jogi háttere nem épült még ki, különösen fontos az a kölcsönös bizalom, amit a családi kötelék garantál. Megnyugtató, hogy a vagyon, a tőke, a pénz „a családon belül marad”. Ez összhangban van a magánszektor kiépülésének azzal a motívumával is, hogy a vállalkozó függetlenné akar válni az államtól, és azt óhajtja, hogy akcióiba ne lássanak bele idegenek.

Lényeges változások mennek végbe a *lakásszektorban*. A klasszikus rendszer lakáeszménye az állami bérlakásokból álló lakótelep, amelyben jól felügyelhető, nagy tömegben élnek az emberek.³⁶ A reformrendszerben változás következik be, mégpedig a tulajdonos által lakott családi ház és az öröklakás javára. Több országban (például Magyarországon és Kínában) megkezdődött az állami bérlakások privatizálása.

A „*családi ház versus lakás egy állami bérházban*” választási dilemmának számos szűkebb értelemben vett közgazdasági vonatkozása van, az építés és a karbantartás megszervezésétől a családi és az állami költségvetésre gyakorolt befolyásig. Most azonban csak a társadalmi hatást említjük meg. Ha nem is mindenki, de sokan vallják az angol szállóigét: „az én házam az én váram”. A család életének számottevő része a lakás falai között zajlik. A családi ház sokak szemében az autonómia egyik megtestesítője, a magánéletbe való visszavonulás lehetőségének egyik anyagi biztosítója.³⁷ A termelés magánszektorának tárgyalásakor szóba került, hogy a magánvállalkozás egyik motívuma: a vállalkozó önálló akar lenni. Ugyanez a motívum késztet sok családot arra, hogy családi házat szerezzen.³⁸

³⁵ Az önellátó családi termelés megnövekedett szerepének számszerű jellemzésére és elemzésére lásd Spéder Zsolt (1990) cikkét.

³⁶ Romániában a nyolcvanas években csupán átmeneti kompromisszumnak minősítették, hogy a szövetkezeti paraszt saját tulajdonú házban lakik. Hozzákezdtek a falvak szétrombolásához, és ezzel együtt ahhoz, hogy a parasztokat állami lakásokba kényszerítsék.

³⁷ Egy szovjet értelmiségi, aki Moszkvától jó néhány kilométerre szerény, de saját tulajdonában lévő házában lakik, így magyarázta el 1989-ben, ironikusan, ezt a gondolatot: „A moszkvai bérházban bármikor elzárhatják a vízvezetékét. Itt a kertben kút van; ha kell, néhány hétig ki tudok tartani...”

³⁸ Nem ez az egyetlen motívum. Emellett szólhatnak a gazdasági előnyök, vagy számos országban sok területen a pusztító kényszerűség. Az ugyanis, hogy más módon képtelen önálló lakáshoz jutni az állampolgár.

A személyi közlekedés tekintetében a klasszikus rendszer a tömegközlekedés fejlesztésére helyezte a hangsúlyt (attól eltekintve, hogy a bürokrácia fontosabb tisztségviselői kapjanak hivatásos gépkocsivezető által vezetett szolgálati autót [→13.5]). A reform idején azután elemi erővel tör elő a lakosság igénye saját tulajdonban lévő személyautóra.³⁹ Nem a szűk értelemben vett gazdaságossági kalkuláción alapul ez az igény, hiszen a legtöbb háztartásnak drágább a saját autó használata, mint a szubvencionált tömegközlekedésé. Ráadásul a hiánygazdaságban hosszan kell várni autóra, sok kényelmetlenséggel jár az autó karbantartása és javítása, túlszűfoltak az utak. A saját tulajdonban lévő autó fő vonzereje abban áll, hogy az önállóság és függetlenség érzetét adja. Kisebb méretben, de az autó is, akárcsak a ház, a tulajdonos „saját vára”. Azt enged be a kocsiba, akit akar, és akkor indul, amikor akar.

A reform megváltoztatja a család szerepét a *gyerekek*, a *betegek* és az *öreg*ek ellátásában. A klasszikus rendszer, paternalisztikus programjának megfelelően azt ígérte, hogy ennek mind nagyobb részét átvállalja az állam. Számottevő lépések történtek ebben az irányban, elsősorban a gyermekellátó intézmények (bölcsőde, óvoda, iskolások napközi otthona) kiépítésében. Ebbe az irányba hatott az általános (vagy a társadalom nagy csoportjaira kiterjedő) ingyenes kórházi ellátás és a nyugdíjrendszer. A klasszikus szocializmus azonban képtelen volt beváltani ígéreteit, nem tellett erőforrásaiból e roppant feladatok ellátására. Arról nem is szólva, hogy a prioritásai is mások voltak; sok egyéb teendőt fontosabbnak tekintett [→9.4]. A reform során az állam nyíltan bevállja vagy köntörfalazva céloz arra, hogy képtelen beváltani alapvető ígéreteit. Kezdi visszaadni a családnak a gyerekek, betegek és öregek ellátásának feladatát, pontosabban valósággal rátukmálja e feladatokat a családra.

Fejlett kapitalista gazdaságban számos *háztartási munkát* átvesz a kommerciális szféra, mégpedig párhuzamosan a háztartás gépesítésével. Az étkezés területén kiépül a legkülönbözőbb árfekvésű éttermek és büfék hálózata; eközben nő a kínálat olyan berendezésekben és gépekben, amelyek a háztartáson belül könnyítik meg a főzést, hűtést, tárolást stb. Ami a mosást és vasalást illeti, kiépül a tisztítók és mosodák hálózata; eközben a háztartás is berendezkedhet mosógép és szárítógép használatára. A háztartásnak van bizonyos választási lehetősége abban, melyik munkát tudja és akarja otthon elvégezni, ahhoz mennyi, munkát könnyítő gépet tud és akar venni, vagy pedig milyen szolgáltatást vásárol házon kívül.

A klasszikus szocializmus nagyon keveset nyújt abban, hogy kommerciális alapon lehetővé tegye a háztartási munka pótlását. Hiány van üzleti alapon működő éttermekben, mosodákban, és hiány van hűtőszekrényben,

³⁹ Az első szovjet reformhullám idején Hruscsov még teljes hévvel fellépett a magán-automobilizmus ellen.

mosógépben, korszerű tűzhelyben is. Csupán egyetlen tendencia érzékelhető: a fogyasztás kollektivizálása irányában történnek lépések [→6.7], de ez a tendencia sem jut el messzire. Mindenesetre a reform megállítja, és visszafelé fordítja ezt az irányzatot. Lendületet kap a lakosság számára pénzért szolgáltatásokat nyújtó ágazatok fejlődése. Az ezekben az ágazatokban működő állami vállalatok is gyorsabban növekednek, mint korábban. Emellett éppen ez az a terület, amelyben (a mezőgazdaságtól eltekintve) leghamarabb jelennek meg a magánvállalkozások. Ugyanakkor a lakosság mohón él azzal a lehetőséggel is, hogy saját háztartása számára szerezzen be hűtőszekrényt, mosógépet, televíziót és számos más, tartós felszerelést és gépet.⁴⁰

Sajnos nem állnak rendelkezésre adatok a nemzeti vagyon tulajdonosok szerinti megoszlásáról. A változások irányának megfigyelése azt sugallja, hogy e megoszlásban számottevő változás következett be. Összeadva a magánszektor termelőitkéjét, továbbá a háztartások tulajdonába került épületek, autók, háztartási gépek és berendezések, továbbá a lakosság tulajdonában lévő egyéb vagyontárgyak értékét, a fizikai nemzeti vagyon magántulajdonban lévő hányada számottevően magasabb, mint a klasszikus rendszerben volt. Ez arról tanúskodik, hogy nemcsak a termelés, hanem a fogyasztás és más élettevékenységek privatizálása irányában is mozdul a társadalom.

A család gazdasági szerepének növekedése, s ezen belül a vagyon és az élettevékenységek privatizálása több okkal magyarázható. Az okozati elemzéssel párhuzamosan célszerű rávilágítani a változások ellentmondásos kísérőjelenségeire.

A család szerepének növekedése összefügg a lakosság fogyasztásának növekedésével. A család sok olyan vásárlást is megengedhet magának, amire korábban nem futotta a jövedelméből. Nagyobb azoknak a családoknak a száma, amelyek átmeneti időre vagy tartósan le tudnak mondani a feleségek, anyák önálló keresetéről. Számos családban a költségvetés gondos mérlegelése vezet ahhoz a következtetéshez, hogy megtakarítást hoz, ha a háztartás nőtagja a háztartásban marad, elvégzi a házimunkát, gondoskodik a gyerekekről, betegekről, öregekről, ahhoz az állapothoz képest, amelyben mindezt a szolgáltatást pénzért próbálják megkapni. Ezekhez az anyagi motívumokhoz kapcsolódnak erkölcsi indítékok is: visszatérés a feleség és anya hagyományos szerepének megbecsüléséhez, a család önállóságának erősítése, annak a kiszolgáltatottságnak az enyhítése, amit a bürokratikus szolgáltatóintézmények és a hiánygazdaság kényszerítenek a családra.

A családnak ezek az önkéntes indítékai kapóra jönnek a bürokráciának.

⁴⁰ A magyar reform kezdetén a változások újbóloldali kritikája gúnyos értelemben nevezte a rendszert „frizsiderszocializmusnak”.

A reformgazdaságok mindegyikében súlyos költségvetési hiány lép fel [→23.3]. A pénzügyi szervek alig várják, hogy végre megszabaduljanak a tömegközlekedés és a fogyasztói szolgáltatás beruházásainak és üzemeltetésének szubvencionálásával járó terhektől. Gyorsított ütemben kívánják ezeket a terheket a lakosság vállára átrakni; rendszerint sokkal gyorsabban, mint ahogy ezt a háztartások önként vállalni szeretnék és tudnák.

Végeredményben a háztartások, a családok és különösen a nők egyszerre nyertesei is, vesztesei is a változásoknak. Azok, akik a reformfolyamat jövedelmi átrétegződései során a jobban keresők közé emelkednek, inkább a nyereséget érzik. Örülnek annak, hogy családi házat, öröklakást, autót, háztartási gépeket vehetnek. Azok viszont, akik elmaradnak, kettős szorításba kerülnek. Az egykoron paternalista állam felmondja a gyámkodást, az állami költségvetés nem vállalja a szubvenciókat, és rohamosan drágulni kezd a lakás és számos közszolgáltatás. Eközben jövedelmükből nem telik arra, hogy maguk vegyenek saját tulajdonú lakást, autó vásárlása elérhetetlen fényűzésnek tűnik. Béreiket még abban az időben alakította ki az állami bérpolitika, amikor feltételezték, hogy alig kell lakásra és közszolgáltatásra pénzt költeni. Számos nő kerül különlegesen nehéz helyzetbe: azok, akik kizárólag saját jövedelmükre vannak utalva, vagy azok, akik olyan háztartásban élnek, amelynek jövedelmi helyzete nem engedi meg a nő külön jövedelmének feladását, még ha van is más kereső a családban. Egyre nehezebbé válik vagy megdrágul a férőhely megszerzése a gyermekeket és öregeket ellátó intézményekben. Egyfelől a köztulajdon és paternalista bürokrácia, másfelől a magántulajdon és a piac székei között a pad alá csúszva vergődnek a társadalom alsó rétegei. Ez a reformfolyamat közepette megjelenő társadalmi feszültségek egyik fő forrása.

De még ha a családra háruló terhek nőnek is, végső soron olyan tendenciáról van szó, amelynek következtében lazul a totalitarizmus szorítása, s nagyobb autonómiához jut a társadalom legkisebb közössége, a család.

19.7 Előretétekintés: a magánszektor a posztoszocialista rendszerben

A családdal foglalkozó kitérő után kanyarodjunk vissza a fejezet fő tárgyához, a magánszektorhoz. A fejezetet azzal a gondolattal zárjuk, amellyel elkezdjük: a magánszektor új életre kelése az egyik legfontosabb azok közül a változások közül, amelyek a szocialista rendszerben a reform folyamán végbemennek. A rendszer hatalmi struktúrája azonban szűk korlátokat szab e szektor növekedésének. Amíg a kommunista párt osztatlan hatalma fennmarad, lehetetlen, hogy a magánszektor váljék a gazdaság domináns szektorává. Ez akkor és csak akkor kerülhet napirendre, ami-

kor a kommunista párt elveszíti hatalmi monopóliumát, s végbemegy a forradalom.

A posztszocializmusban nyíltan és legálisan a politikai élet szereplőivé válnak és a választásokon győzelmet aratnak azok a pártok, amelyek a magántulajdonon alapuló kapitalista rend mellett foglalnak állást.⁴¹ Napirendre kerül az állami vállalatok privatizálása; kialakulnak ennek jogi intézményei, a lebonyolítást végző ügynökségek. Vita folyik az állami tulajdonban lévő vagyon magánkézbe történő átadásának leginkább célszerű formáiról. Eközben a gyakorlatban már megindul, hol gyorsabban, hol vontatottabban a privatizálási folyamat, és más formákban is felgyorsul a magánszektor bővülése.

E tekintetben a reformszocializmus által hagyott örökségnek kedvező eleme is van. Minél inkább előrehaladt mind a formális, mind az informális magánszektor fejlődése még a szocializmus keretei között, annál gyorsabb lesz a magánszektor előretörése a rendszerváltás után. Ebből a szempontból jobb feltételek között indulnak azok az országok, amelyekben a forradalmat megelőzően reform volt, mint azok, amelyek a klasszikus szocializmusból közvetlenül a posztszocialista átmenetbe ugrottak át.

A történelem menete nem szimmetrikus. A magánszektor likvidálása végrehajtható állami parancsra, igen rövid idő alatt. A magánszektor megteremtése azonban nem valósulhat meg állami parancsra, hanem csak résztvevőinek szabad akaratából. Még ha a kormányzati szervek mindent meg is tennének gyors növekedése érdekében, kifejlődése nem mehet végbe máról holnapra. Elkerülhetetlenül hosszú éveket vesz majd igénybe, mire a magánszektor a gazdaság uralkodó szférájává válik.

⁴¹ Mivel ez a kiállás szokatlan a szocialista ideológiához szokott fülnek, a szóhasználat rendszerint áttételes: szívesebben emlegeti a „piaci gazdaságot”, a „nyugati típusú gazdaságot”, mint a kapitalizmust.

Önigazgatás

A KLASSZIKUS RENDSZERTŐL való elmozdulás egy másik fontos tendenciája a köztulajdonú vállalatok önigazgatásának bevezetése. Ellentétben az előbbi fejezetben tárgyalt tendenciával, amely a szocializmustól idegen elemet vezet be a rendszerbe, nevezetesen a magántulajdont, az önigazgatás tendenciája minden ízében szocialisztikus: a köztulajdon újraértelmezését ígéri. Ennyiben kevésbé radikális változást jelent, mint a magánszektor behatolása, de azért elég jelentős változás ahhoz, hogy igazi reformfolyamatnak minősüljön.

Az önigazgatás a tulajdonjogok és vele együtt a koordináció sajátos konfigurációja. (Azaz bevezetése a 15.1 ábra sémájában a 2. és 3. blokkot módosítja.) Alapelve az, hogy a vállalat vezetőit, ellentétben az állami vállalatéval, nem felülről nevezik ki, hanem alulról választják maguk a vállalati dolgozók [c] tulajdonjogok, →5.1]. A költségek és az adók után fennmaradó reziduális jövedelem felett is a vállalat dolgozói rendelkeznek [a] tulajdonjogok].

A könyv 6. fejezete áttekintést adott a koordináció alternatív mechanizmusairól, és ezek között említette az önkormányzati koordinációt [→6.5]. Az önigazgatás bevezetése a vállalati szférában mind ez idáig a legnagyobb szabású kísérlet arra, hogy ezt a mechanizmust alkalmazza a termelésben. Intellektuális és politikai vonzerejét éppen az adja sokak szemében, hogy elveti mind a klasszikus rendszer által kompromittált bürokratikus koordinációt, mind pedig a kapitalizmussal összefonódó piaci koordinációt, és ezekkel szemben sajátos fajta harmadik utat ígér.

20.1 Az önigazgatás mint szellemi és politikai áramlat

Az önigazgatás szellemi előfutárai Robert Owen (1771–1858), Charles Fourier (1772–1837) és Pierre Joseph Proudhon (1809–1865), három olyan gondolkodó, akiket Marx és Engels előszeretettel nevezett „utópista szocialistáknak”. Proudhon használta először az anarchizmus kifejezését. Az önigazgatással rokon gondolatok jelennek meg a szindikalizmus, az anarchoszindikalizmus és a szövetkezeti szocializmus mozgalmaiban.

Anélkül, hogy az említett intellektuális-politikai áramlatok részletes leírásába bocsátkoznánk,¹ érdemes néhány fő közös gondolatot kiemelni. Az

¹ Kitérő áttekintés és elemzés található az önigazgatás eszméinek történetéről B. Horvat (1982) könyvében.

egyik vezérmotívum: az állam szerepének éles elítélése, az „etatizmus” minden formájának elvetése. Az eszményi állapot olyan társadalom, amelyben egyáltalán nincs állam.² Gazdasági demokráciára van szükség, a dolgozók önszerveződésére. A dolgozók termelési kollektívája igazgassa önmagát. A jelen könyv terminológiájával: a bürokratikus mechanizmus helyett az önkormányzati mechanizmus [→6.5] váljék a gazdaság fő koordinátorává.

Az öngazgatás eszmeáramlatában hirdetett elgondolások egyes elemei realizálódtak, legalábbis részlegesen, a valóságos gyakorlatban is. Így például egyes vonásokban hasonlítanak az öngazgatás eszmei modelljéhez az olyan történelmi képződmények, mint az 1871-es párizsi kommun, az 1917-es orosz forradalom első napjaiban életre kelő szovjetek,³ vagy a rövid életű 1956-os magyar forradalom munkástanácsai.

Jugoszlávia az első olyan ország, amelyben általánosan bevezették az öngazgatást (1950)⁴ és ahol a legutóbbi időig ez maradt a köztulajdonú szféra uralkodó tulajdonformája. Ha nem is annyira következetesen és általános érvénnyel, mint Jugoszláviában, de az öngazgatás egyes elemeit jogilag is bevezették 1982-ben Lengyelországban, 1985-ben Magyarországon, és a közelmúltban a Szovjetunióban is.

Az öngazgatás gondolata ismételten felmerül a reformvitákban más szocialista országokban is. Emellett két-három évtizede az öngazgatás eszmevilága fontos alkotórésze a nyugat-európai és egyesült államokbeli radikális és újbaloldali mozgalmaknak.

Rátérve az öngazgatás tapasztalati elemzésére, elsősorban Jugoszlávia gazdaságtörténete szolgál fontos tanulságokkal. A könyv, általános programjának megfelelően, nem vállalkozik a jugoszláv gazdaság konkrét tör-

² A politikai filozófia sajátos paradoxona, hogy három, egymástól mélységesen különböző áramlat egyaránt az állam elhalását vagy legalábbis szerepének radikális csökkentését tekinti a kívánatos végállapotnak:

- a „baloldali” anarchoszindikalizmus, amely a dolgozók önszerveződésével kívánja pótolni az állam létét;

- a marxizmus-leninizmus hivatalos ideológiája, amely helyesli az állami erőszakot a szocializmus felépítésében, de amely szerint a társadalmi fejlettség magasabb fokán, a kommunizmusban az állam elhal; és végül

- a „jobboldali” libertáriánus filozófia, amely az egyéni szabadság védelme jegyében kívánja ultraminimális mértékűre szorítani az állam szerepét. Lásd R. Nozick (1974).

³ A szovjetekről ez csak addig mondható el, amíg valóban a munkásforradalom hatalmi szervei voltak. Később, ahogy a klasszikus szocialista rendszer kialakult és megcsontosodott, a szovjetek is a bürokrácia részévé váltak.

⁴ Az öngazgatásra vonatkozó döntésnek számos indítéka volt. Az egyik annak tüntető igazolása, hogy Jugoszlávia ezután más úton jár, mint Sztálin Szovjetuniója és a szovjet példát követő többi szocialista ország. Egy másik indíték a népi támogatás megszilárdítása annak az eszmének a megerősítése révén, hogy a gyárak a dolgozók saját tulajdonában vannak.

Jugoszlávia politikai történetéről lásd D. Rusinow (1977).

téneti leírására,⁵ hanem általánosabb elméleti szinten elemzi a problémát. Még ha ismételten hivatkozik is a jugoszláv tapasztalatra, erre csak akkor kerül sor, ha feltételezhető: az öngazgatási forma alkalmazása esetén hasonló jelenségek fordulnának elő más szocialista országokban is.⁶

Az elemzés, az absztrakció fokát és a feltevések jellegét tekintve, tartózkodni fog kétféle, elméleti elemzés céljaira egyébként megengedhető, sőt hasznos elemzési módszertől.⁷

Az elemzés nem törekszik teljes általánosításra, azaz olyan elméleti modellel szerkesztésére, amely az öngazgatású vállalat viselkedését az őt körülvevő politikai-társadalmi környezettől függetlenül írná le. Az alábbiakban következő állítások tehát nem lépnek fel azzal az ígérennyel, hogy egyaránt érvényesek legyenek egy izraeli kibucra, egy olyan olasz gyárra, amelyet a kapitalista tulajdonosoktól a munkások vettek át vagy amerikai ügyvédek üzleti közösségére. A kontextus, amelyben az öngazgatást vizsgáljuk: a kommunista párt irányítása alatt álló szocialista rendszer.

Az elemzés nem alkalmaz olyan feltevéseket az öngazgatású vállalat környezetére vonatkozóan, amelyek teljesülése nem várható el szocialista rendszerben. Tehát például nem tételezzük fel, hogy a vállalatot szabadversenyen alapuló piac köti össze a többi gazdasági egységgel, és hogy az állam nem avatkozik be sem a piac, sem a vállalat működésébe.⁸ Akárcsak a könyv többi része, az itt következő fejtegetés sem ad elő normatív elméletet egy kíváncsi, de képzeletbeli rendszerre vonatkozóan, hanem realista pozitív megfigyeléseket és megállapításokat kíván tenni.

20.2 Politikai összefüggések

Kezdjük az öngazgatási forma bevezetésének jellemzésével. Jugoszláviában nem az történt, hogy néhány vállalat dolgozói önként kezdeményezték ezt a formát, majd mind többen csatlakoztak hozzájuk, amíg csak ál-

⁵ Erről gazdag irodalom áll rendelkezésre. Lásd J. Prasnikar–J. Svejnar (1990) összefoglaló értékelését, továbbá J. P. Burkett (1989), H. Lydall (1984), D. D. Milenkovič (1984), S. R. Sacks (1989) és R. Stojanovic, szerk. (1982).

⁶ Nem hivatkozunk olyan jelenségekre ezen a helyen, amelyek Jugoszlávia egyedi körülményeivel kapcsolatosak (például a hét jugoszláv köztársaság közötti kapcsolatok problémáira).

⁷ Az öngazgatás problémaköre intellektuális kihívást jelent a közgazdasági szakma számára. Számos figyelemre méltó mű jelent meg ebben a témakörben, köztük jó néhány olyan tanulmány, amely formalizált elméleti modell segítségével vizsgálja az öngazgatású egység viselkedését. Az öngazgatású vállalat elméletének első úttörői B. M. Ward (1958) és J. Vanek (1970), (1972). A téma továbbgondolását lásd J. P. Bonin–L. Putterman (1987), J. H. Drèze (1976), S. Estrin (1983) és J. E. Meade (1972) munkáiban.

⁸ Ezt a feltevést alkalmazzák például J. Vanek (1970), (1971) úttörő tanulmányai, amelyek az önkormányzati demokrácia és öngazgatás normatív elméletét foglalják össze.

talánosan el nem terjedt. Az öngazgatás ötlete a legfelsőbb vezetésben vetődött fel, és amikor a párt vezére, Tito magáévá tette, kötelezően elrendelték bevezetését.⁹ Jugoszláviában nem ment végbe a tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok természetes szelekciója, amelyben egymás mellett élnek különböző formák, és azok szorulnak ki, amelyeket az emberek önszántukból elvetnek, és/vagy amelyek gazdaságilag életképtelenek.¹⁰ Ehelyett a központosított állami tulajdont állami kényszerrel alakították át „nem állami” társadalmi tulajdonná. (Ez utóbbi a hivatalos jugoszláv elnevezés.)

Jugoszláviában az öngazgatás megtámadhatatlan tabuvá, a nem magán jellegű tulajdon kizárólagos formájává vált. Egészen a legutóbbi időkig (gyakorlatilag a forradalom kezdetéig, a többpártrendszer megjelenéséig) éppúgy tilos volt az öngazgatás elvetését hirdetni, mint a többi szocialista országban az állami tulajdon uralkodó szerepének felszámolását ajánlani.

Az öngazgatás sokféle makro- és mikroökonomiai problémához vezet; ezekre rövidesen rátérünk. A legfontosabbnak azonban nem a gazdasági, hanem a politikai-társadalmi aspektus tűnik. Az öngazgatás sok híve azt reméli ettől a tulajdonformától, hogy megszünteti a munkás elidegenedését munkájától, mert az a vezetőválasztás révén aktívan élhet a szabályozás jogával, tehát a c) tulajdonjogokkal. Csakhogy a demokratikus önkormányzat nem tud szabadon érvényesülni a vállalat¹¹ belvilágában, ha a külvilágban a kommunista párt hatalmi monopóliuma uralkodik. Ez a jugoszláv (és később a magyar, lengyel és szovjet) öngazgatásos próbálkozások alapvető belső inkonzisztenciája.

A pártszervezetek és a helyi kormányzati szervek sokféle módon gyakorolnak befolyást a vezetők választására. A választáskor számításba jövő jelölteket eleve megszürik, a választókat manipulálják, és ha mégis a bürokráciának nem tetsző vezetőt választanak ki, azt előbb-utóbb eltávolítják. A vállalat dolgozói egyébként is tudják: saját érdekük olyan személyt választani vezetőnek, akinek jók a kapcsolatai a párttal, a központi és területi

⁹ M. Gyilas beszámol arról, hogyan jutott eszébe ez a gondolat, miképpen barátkozott meg az öngazgatás eszméjével Tito, és végül hogyan született meg a döntés az általános bevezetésére. A helyzet iróniáját jellemzi, hogy sietősen idézeteket kerestek Marx műveiben, amellyel szentesíteni lehetett az elgondolást; Titót valóban megnyugtatta, amikor az idézeteket sikerült megtalálni. Lásd G. Urban (1988–1989) Gyilassal folytatott interjút.

¹⁰ Tanulságos ebből a szempontból annak megfigyelése, hányan választják önként a szocialista rendszeren belül az öngazgatás valamely formáját, illetve egy másik, ezzel rokon formát, az önkéntes belépésen alapuló valódi szövetkezetet. Például a Szovjetunióban 1928-ban, az erőszakos kollektivizálás előtt a szövetkezeti gazdaságok által megművelt terület részaránya mindössze 1,2 százalék volt. Lásd A. Nove (1969, 150. o.).

¹¹ Jugoszláviában nem alkalmazzák a *vállalat* kifejezést; más kategóriáknak is olyan elnevezést adtak, amely egyaránt eltér mind a nyugati, mind a keleti terminológiától. Később ismertetjük a terminológia egy részét [→20.5]; jelen elemzésben a keleti vagy a nyugati szinonimákat, vagy ezek híján a leginkább közel álló, közérthető kifejezéseket használjuk.

állami szervekkel, mert ő tud számukra kedvező hiteleket, adófeltételeket, beruházási erőforrásokat, devizát és más előnyöket kicsikarni.¹²

Bármely intézményen belüli igazi önkormányzatnak feltétele az, hogy különböző csoportok alternatív jelölteket állíthassanak; a jelöltek, illetve az őket támogató csoportok akadálytalanul szervezkedhessenek, választási kampányt folytathassanak, bírálhassák egymás programját. Ez tehát elvezet a szólás- és szervezkedési szabadság alapvető jogaihoz. Ha ezek nincsenek kellőképpen biztosítva a társadalom többi területén, akkor nem érvényesülhetnek következetesen az üzemi önkormányzatban sem.

Valóságos parlamenti demokráciában, ahol egymással versenyző politikai csoportok, szervezetek, pártok működnek, azaz intézményes biztosítékok vannak a hatalmi monopólium ellen és az egyének szólás- és szervezkedési szabadságának védelmére, a dolgozók inkább tudomásul veszik, hogy a vállalaton vagy hivatalon belül engedelmeskedni kell a felettesnek. Ott is igénylik a szervezkedés jogát érdekeik védelmére és a hozzászólás lehetőségét a termelés ügyeiben, de többségük nem ragaszkodik a vállalaton belül a kollektív döntés és a vezetőválasztás lehetőségéhez.¹³

Vannak az öngazgatásnak feltétlen hívei a szocialista rendszeren belül, akik őszintén meg vannak győződve arról, hogy az valóban tartalmasabb és teljesebb formája a demokráciának, mint a „formális”, „burzsoá” parlamenti demokrácia. A reformmozgalmakban azonban megjelennek az öngazgatásnak olyan pártolói is, akik azt inkább előnyös taktikai lépésnek tekintik, a valóságos parlamenti demokrácia ideiglenes „kényszerhelyettesítőjének”. Azt gondolják, hogy a részleges vagy teljes öngazgatás is jobb, mint a pártállam osztatlan hatalmának csorbítatlan konzerválása. Új politikai küzdőteret nyit, ahol az ellenzéki áramlatok megkezdhetik a küzdelmet a vállalati pozíciók megszerzéséért, azaz az alulról jövő harcot.¹⁴

Az sem zárható ki, hogy az öngazgatást kifejezetten manipulatív cézzal szorgalmazzák felülről is, mert képes ideig-óráig ellátni a kényszer-

¹² Az ezzel kapcsolatos jugoszláv gyakorlatról lásd J. Prasnikar–J. Svejnar (1988), (1990) tanulmányait. A vállalati vezetők választásának magyarországi tapasztalatáról lásd Bossányi Katalin (1986) tanulmányát. G. H. Popov (1988b, 631. o.) aggódva ír arról, mi várható az igazgatók választásakor a Szovjetunióban. „Kísérletek történnek majd arra, hogy értelmetlenné tegyék az igazgatóválasztást; olyan személyeket kell majd választani, akik megfelelőek a minisztérium számára, hiszen az utóbbin múlik minden...”

¹³ A magántulajdonon alapuló piacgazdaság és a parlamenti demokrácia körülményei között széles körben felvetődik az a követelés is, hogy a dolgozóknak joga legyen a döntésekben való részvételre (kodetermináció). Természetesen itt is politikai küzdelmek és viták tárgya e részvétel mértéke és konkrét formája. A döntésben való részvétel történetéről Svédországban és Németországban lásd A. L. Thimm (1980) munkáját, amely rövid összefoglalást ad más nyugat-európai országok tapasztalatairól is. A Németországban folyó vitát R. Judith, szerk. (1986) kötete mutatja be. A döntésben való részvétel különböző országokban tapasztalható hatásának empirikus összehasonlítását adja – Nyugat-Németországra koncentrálni – B. Wilpert–J. Rayley (1983) könyve.

¹⁴ Lásd Bauer Tamás (1982) és Csillag István (1983).

helyettesítő szerepét. Azt remélik bevezetésétől, hogy leszereli a párt hatalmi monopóliumának megtörésére irányuló mozgalmakat. Jugoszláviában az öngazgatás évtizedeken át összefért a politikai szabadságjogok súlyos korlátozásával.

20.3 Gazdasági hatások

Az öngazgatás gazdasági hatásainak elemzése szorosan összefügg a fentiekben tárgyalt politikai problémákkal. A teljesség igénye nélkül öt kérdést vizsgálunk.¹⁵

1. *Vertikális függés a felettesektől.* Az adott hatalmi struktúra mellett illúzió azt várni, hogy az öngazgatású gazdasági egység valóban független legyen a bürokráciától. A vállalat vezetőjének kiválasztására gyakorolt befolyásról fentebb volt szó; ez perdöntő jelentőségű. A vállalat azonban sok egyéb szálon is ki van szolgáltatva a felettes intézményeknek;¹⁶ jelentős részben ott dől el, milyen pénzügyi támogatásban részesül veszteség esetén, hogyan szabják meg adókötelezettségeit, mennyi beruházási hitelt kap, mennyi kemény devizához jut és így tovább. Ugyancsak ki van szolgáltatva a nem magántulajdonban lévő bankszektornak. Az öngazgatású vállalatnak is puha a költségvetési korlátja.¹⁷ Nincsen magántőkepiac, nincsenek magánkézben lévő bankok és más pénzügyi intézmények; a tőke- és hitelpiac nem kereskedelmi jellegű, profitra orientált tevékenységre épül, hanem alapjában véve bürokratikus intézmény.¹⁸ A vállalat nemcsak a piactól függ horizontálisan, hanem legalább ilyen mértékben hat rá a vertikális függőség a párttól, az országos és helyi állami szervektől és a nem magán jellegű, nem piaci orientációjú pénzügyi szektortól.

2. *A vezető függése alárendeltjeitől.* A vállalat dolgozóinak közössége nyilvánvalóan nem igazán szuverén, de azért pozíciója a vállalat vezetőjével szemben megerősödött. Ebben az értelemben megnő a vezető függősége saját beosztottjaitól. Emiatt nehézségek támadnak abban, hogy biztosítsa saját utasításainak végrehajtását, a munka összehangolásához szükséges fegyelmet, meggátolja a bérek és természetbeni juttatások indoko-

¹⁵ A jelen könyv az absztrakt elemzés szintjén külön-külön tárgyalja az öngazgatás alkalmazására irányuló tendenciát [→20] és a piaci szocializmus megvalósítását szorgalmazó tendenciát [→21]. A valóságban az előbbi rendszerint összefonódik a piaci szocializmus bevezetésével. Ezért itt csupán röviden érintünk néhány olyan kérdést, amelynek részletesebb kifejtésére a következő fejezetben kerül sor. Némi ismételtes és átfedés így is elkerülhetetlen.

¹⁶ Lásd J. P. Burkett (1989).

¹⁷ A jugoszláv vállalatok költségvetési korlátjának puhaságáról Jugoszláviában a következő tanulmányok szolgáltatnak empirikus bizonyítékokat: P. T. Knight (1984), V. Kononov (1989), J. Mitchell (1989) és L. D. Tyson (1977), (1983).

¹⁸ Jugoszlávia esetében ennek szembeötlő bizonyítéka, hogy az elmúlt évtizedekben mindig erősen negatív reálkamattal működött a hitelrendszer.

latlan emelését. Hogyan léphetne fel keményen azokkal szemben, akikről az újráválasztása függ?¹⁹

Ez elvezet az „üzemi demokrácia” jelszavának alapvető problémáihoz. Léteznek közösségek, amelyek tagjai képesek önmagukat fegyelmezni: önként mértéktartóak saját anyagi igényeiket tekintve, és ki-ki önmagát szorítja rá intenzív, gondos munkára. Egymást is fegyelmezik a tagok a példamutatás erejével, és ha kell, kollegiális bírálattal. Példák találhatók ilyesféle közösségre a katolikus szerzetesrendek vagy az izraeli kibucok körében, sőt a korai szocializmus munkabrigádjai között is. Rendszerint erős eszmei meggyőződés alapján létrejövő kis közösségek képesek így működni, amelyekben könnyen szemmel tartják egymást a tagok, és kivetik maguk közül azt, aki nem teszi teljes szívvel magáévá a közös ügyet és fegyelmet.

Léteznek baloldali eszmeáramlatok, amelyek azt vallják, hogy ez a magatartásforma általánossá tehető. Azok közé tartozom, akik ebben kételkednek, legalábbis a belátható jövőt illetően. Miközben méltánylást érdemel az önzetlen, önkéntes fegyelemre való törekvés és az ennek érdekében kifejtett nevelő munka, illuzórikus az a gondolat, hogy erre építsék a jelenkor társadalmi termelését.²⁰

3. *Rövid időhorizont.* Az öngazgatású egység tagjai nem rendelkeznek egyénileg, külön-külön a b) tulajdonjoggal, azaz az elidegenítés jogával,²¹ holott ez kiemelkedően fontos eleme a tulajdonnak.²² Ha a dolgozó hosszabb időn át legjobb tudását áldozta vállalatának fejlesztésére, majd bármilyen okból elhagyja azt, „befektetését” nem viheti magával. Ezért, ellentétben az igazi tulajdonossal, nem érdekelt a vállalat hosszú távú fejlődésében. Amikor felvetődnek a „mai versus holnap jövedelem”, „fogyasz-

¹⁹ M. L. Weitzman (1984), (1985) felvázolja a *részesedési gazdaság* (share economy) tervezését. Ebben a gazdaságban a munkás érdekelt a nyereség növelésében, tehát megkapja az a) tulajdonjogok egy részét, miközben nem részesül sem a b), sem a c) tulajdonjogokban. Ezek a jogok, legalábbis abban a kapitalista környezetben, amelyről Weitzman ír, változatlanul az addigi tulajdonosokat illetik. [Vagy esetleg a c) szabályozási jogok egy részét a tulajdonosok megbízásából működő menedzserek is gyakorolják.]

Az a vállalati magatartás, amelyet Weitzman-féle érdekeltségi rendszer formálna, lényegesen eltér attól, amely szocialista országban az öngazgatás tulajdonformájában alakul ki.

²⁰ Élesen meg kell különböztetni az öngazgatást a vállalati döntésben való részvétel jogától, illetve a döntés előtti hozzászólás jogától. Az utóbbi kettő megnöveli a vállalat dolgozóinak lehetőségét arra, hogy hatást gyakoroljanak a vállalat életére, de nem adja át nekik, még formálisan sem, a szabályozás jogát és felelősségét. Ez a korlátozottabb megoldás tehát nem vezet el a munkafegyelem kikényszerítésének azokhoz a súlyos problémáihoz, amelyekről a fentiekben szó volt.

²¹ Más kérdés, vajon rendelkeznek-e kollektíve az elidegenítési joggal. Tehát van-e joga a dolgozók által választott tanácsnak eladnia az egész vállalatot? A probléma a posztoszocialista átmenet idején kerül napirendre [→20.6].

²² A tulajdon szabad transzferabilitásáról lásd A. A. Alchian–H. Demsetz (1972) tanulmányát.

tás *versus* felhalmozás” alapvető közgazdasági dilemmái, minden érdekeltsége a mai jövedelem és fogyasztás minél nagyobb mérvű növelésére készíti.²³ Nincs anyagi érdekeltsége olyan kiadásban vagy erőfeszítésben, például nagyméretű beruházásban, tudományos kutatásban és fejlesztésben vagy szakoktatásban, amelynek gazdasági eredményei csak nagy késleltetéssel mutatkoznának. Ilyenkor ugyanis felvetődik benne az a kérdés: hátha az áldozat megtérülése idején már nem is dolgozom a vállalatnál? Ebben a tekintetben pozíciója lényegesen eltér a magánrészvényesétől, aki a részvénytársaság „nettó értékének”, azaz fizikai, pénzügyi és szellemi tőkéjének növelésében érdekelt.

4. *Inflációs nyomás.* A reformrendszerben sokféle tényező hatására erősödhet fel az inflációs folyamat. Az öngazgatás nem szükséges feltétele ennek, hiszen ez bekövetkezett például Kínában, Vietnamban és a Szovjetunióban is, ahol az öngazgatást nem vezették be. Ehhez hozzátehetjük: az öngazgatás nem is elégséges feltétele az infláció kialakulásának; Jugoszláviában is többféle tényező együttesen idézte elő [→23.5]. Csupán annyi állítható, hogy az öngazgatású vállalat hajlamos olyan viselkedésre, amely gerjeszti az inflációs nyomást.

Az öngazgatás csökkenti a vállalatvezetés ellenállását a nominálbérek emelésével szemben. A klasszikus rendszerben a bérekkel kapcsolatos kötelező erejű előírások teljesítését a legszigorúbban kikényszerítik [→7.3, 10.3]. Ezt a bürokratikus korlátot az öngazgatás megszünteti. Ugyanakkor nem jön létre helyébe olyan tulajdonosi érdekeltség, amely a bérek korlátozása irányába hatna. A kapitalista vállalatban a tulajdonosnak és a megbízásából tevékenykedő menedzsernek érdeke ellenállni a béremelésnek, mert az csökkenti a nyereséget. Ezzel szemben az öngazgatású vállalat tulajdonosainak, a vállalat dolgozóinak, amint azt az imént láttuk, éppen az az érdekük, hogy rövid távon minél több jövedelmet biztosítsanak maguknak. A menedzser, ha népszerű akar maradni saját dolgozóinak körében, nem áll ellent ennek a törekvésnek. Ha ez az inflációs bérnyomás engedékeny pénzügyi politikával társul, együtt áll a bér-ár spirál mechanizmusa.

5. *Munkanélküliség.* A klasszikus rendszer hajlamos a foglalkoztatottság gyors növelésére [→10.1, 10.2]. Szó volt az expanziós kényszerről, amely a termelés folytonos bővítésére készítet, miközben (legalábbis a kínálat teljes felszívásáig) bőségesen áll rendelkezésre munkaerő. Semmilyen érdekeltség nem szorítja a munkaerővel való takarékosagra.

A szocialista rendszer keretei között bevezetett öngazgatásban fennmarad az expanziós kényszer. A bővítést azonban a vállalat jórészt nem saját megtakarításaiból finanszírozza. A vállalat a következőképpen osztja fel a forrásokat: a nettó bevételt lehetőleg minél nagyobb mértékben a dol-

²³ Lásd J. Prasnikar–J. Svejnar (1988), (1990).

gozók folyó fogyasztásának alapjául szolgáló nomináljövedelemként használja fel, miközben az államot és a bankrendszert igyekszik minél inkább megcsapolni a beruházások finanszírozására. A bankkölcsönt negatív reálkamat terheli, tehát az tulajdonképpen szintén tartalmaz ingyenes támogatást.

A kapitalista vállalatnak érdemes addig növelnie a foglalkoztatottságot, ameddig az még hozzájárul a nyereség növeléséhez.²⁴ Ezzel szemben az öngazgatású vállalat nem a nyereségnek, hanem az általa eddig foglalkoztatott dolgozók személyi jövedelmének növelésében érdekelt. Ezért elzárkozhat ettől a profitmaximalizáló foglalkoztatási színvonalától, ha ez már csökkenti az egy dolgozóra jutó jövedelmet annak maximumához képest.

A 4. és 5. pontban leírt körülmények végeredményben arra készítetik a vállalatot, hogy minél tőkeigényesebb, kevés pótlólagos munkaerőt lekötő beruházásokat hajtson végre az állami költségvetés, a hitelrendszer és végső soron az infláció sújtotta lakosság terhére. Mindez létrehozza az infláció és a munkanélküliség együttes megjelenésének hatásmechanizmusát.

Összefoglalva: a szocialista rendszer keretei között bevezetett öngazgatás mind politikai, mind gazdasági szempontból számos negatív vonást mutat. Noha az öngazgatású tulajdonformában működő vállalat számottevően különbözik a klasszikus állami vállalatától, a bürokratikus rendszerbe való mély beágyazottság tekintetében alapvető azonosság vagy legalábbis erős hasonlóság mutatkozik közöttük.

20.4 A vállalatvezető és a dolgozók viszonya

Az öngazgatás új viszonyt teremt a vezető és beosztottjai között. Figyelemre méltó, hogy hasonló irányú változás megy végbe ott is, ahol nem vezették be az öngazgatást, de ahol más reformtendenciák mutatkoznak. Különösen a politikai struktúra némi liberalizálódása és a klasszikus ideológia eróziója hat ebben az irányban [→ 18.4, 23.1]. A vezető sokkal kevésbé mer fellépni a dolgozókkal szemben a munkafegyelem érvényesítéséért, kevésbé mer ellenállni a nominálbérek emelésére irányuló nyomásnak.

A változásnak több oka van. Összefügg a szakszervezet érdek-képviselői jellegének némi erősödésével; továbbá azzal, hogy legalizálják vagy legalábbis tolerálják a sztrájkokat. Miközben fennmarad, sőt még ki is éleződhet a munkaerőhiány, a munkaerő mobilitása megnő. A rendszer már kevésbé alkalmazhat adminisztratív rendszabályokat azokkal szemben, akik saját elhatározásból munkahelyet változtatnak. Emiatt a termelés szempontjából is nő a vállalatvezetés rászorultsága a munkásokkal való harmonikus együttműködésre.

²⁴ Azaz amíg a munkás határtermelékenysége egybeesik a számára fizetett bérrel.

Ezeknél is nagyobb hatást gyakorol egy másik változás. A menedzser kevésbé számíthat arra, hogy egy erős és keménykezü bürokratikus hierarchia teljes mellel ott áll mögötte, ha népszerűtlen intézkedést hajt végre. Emellett kevésbé biztosan építhet a helyi pártszervezet és szakszervezet vezetőinek feltétlen támogatására. Sőt inkább azt kell számításba vennie: ha beosztottjai érzékelhető ellenszenvet tanúsítanak iránta vagy éppenséggel gyűlölik, akkor jó esélyük van arra, hogy elérik: a felettes hatóságok eltávolíttatják őt. A bürokrácia vasfegyelmének fellazulása sebezhetőbbé teszi a menedzsert, aki ilyen körülmények között nemcsak személyes viselkedésével, hanem gazdasági intézkedéseivel is „populista” igyekszik lenni. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy saját feletteseivel folytatott tárgyalásain többek között beosztottjainak „érdekképviselőjeként” is fellép. Ez a szerepkör a klasszikus rendszerben sem volt teljesen idegen tőle, de a reformfolyamatok során ez a magatartás még inkább érvényesül.

20.5 Etikai koordináció

A fejezet bevezetője már utalt arra, hogy az öngazgatás eszméje egy harmadik út lehetőségét csillantja fel azok előtt, akik úgy akarnak szakítani a bürokratikus, centralizált klasszikus szocializmussal, hogy ugyanakkor elzárkóznak a kapitalizmustól. Hasonló intellektuális és politikai megfontolások miatt vonzódnak egyes szocialista áramlatok az etikai koordinációhoz [→6.6]. Ezzel kapcsolatban is, akárcsak az önkormányzati mechanizmus meghonosítását ígérő öngazgatás esetében, utalni kell a szocialista eszmei hagyományra. Sokan reménykedtek abban, hogy a szocialista társadalomban a termelési szervezetek és intézmények nem állami kényszer hatására és nem is anyagi nyereségtől ösztönözve, hanem önként és önzetlenül igazodnak majd egymáshoz.²⁵ A kollektívák meghatalmazottjai megbeszéléseken egyeztetik majd a terveket.

A Szovjetunióban és a legtöbb szocialista országban a klasszikus rendszer idején sohasem tettek komoly kísérletet ennek az eszmének a megvalósítására, hanem habozás nélkül a bürokratikus mechanizmusokra bízta a koordinációt. Kínában az önkéntes egymáshoz igazodás kívánalma a maoizmus hivatalos ideológiájának egyik pillérévé vált.²⁶ A valóságban azonban kevés valósult meg ebből a gondolatból a klasszikus rendszer kínai változatában.

²⁵ A gondolat visszavezethető Proudhonig, aki kifejti (1867–1870, 2: 414. o. és 6: 92–93. o.), hogy az öntudatára ébredt emberre nem kell kívülről fegyelmet kényszeríteni. A gazdaság szervezete a kölcsönösségre (mutuellisme) építhető. Marx élesen bírálta Proudhont.

²⁶ Ez volt a maoizmus egyik vonzereje a nyugati újbaloldali értelmiség körében. Lásd például J. Robinson (1969) könyvét.

Ami a reformrendszerrel illeti, éppen az úttörő országban, Jugoszláviában került előtérbe az öngazgatással együtt és ahhoz kapcsolódva a minden szinten végbemenő önkéntes, kölcsönös egymáshoz igazodás régi szocialisztikus eszméje az 1970-es évek elején. A reform kialakítói nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy alulról felfelé építkezve létrehozzák a gazdasági egységek önkéntes egyesüléseit. A legkisebb sejtek az ún. társult munka alapszervezetei, ezek szövetségei az ún. társult munka termelő szervezetei, majd ezekből alakulnak, még magasabb szinten, az ún. társult munka egyesített szervezetei. Ezek azután megszervezik az iparági társulásokat, amelyek még magasabb szinten, rendszerint köztársaságonként, kereskedelmi kamarákban tömörülnek.²⁷ Mindazonáltal az a tény, hogy a formákban, sőt még az elnevezésekben is teljes az egyöntetűség, továbbá az, hogy csak ezekbe a szervezetekbe tömörülhetnek a termelőegységek, már önmagukban is arra engednek következtetni, hogy nem spontán módon, alulról induló kezdeményezés alapján szerveződtek, hanem az építmény tervrajzát központilag alakították ki. Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy ellentétben az új intézmények elnevezésében kifejezésre juttatott eszmével, szó sincs valódi önkéntes társulásról.²⁸

A reform elgondolása az volt, hogy az öngazgató egységek és azok különböző egyesülései és társulásai minden szinten sorozatosan tárgyalnak egymással és kölcsönös belátás alapján megegyeznek a teendőikben. A létrejövő megállapodások közül a legátfogóbbak külön nevet is kaptak: *társadalmi szerződésnek* hívják őket. Mindez a koordináció sajátos formáját alkotná. Mivel a meghirdetett elgondolás szerint nem központi utasítás alapján jön létre a megegyezés (ennyiben nem bürokratikus jellegű), de nem is árak és más adásvételi feltételek feletti alku alapján (ennyiben tehát nem is piaci jellegű), hanem a társadalom iránti felelősség és egymás iránti segítőkészség motiválja, ez az átfogó, minden szinten végbemenő egyezkedés joggal tekinthető az etikai koordináció egyik változatának.

A gyakorlatban azonban kevés valósul meg ebből a mesterkéltnél, a társadalomra rendeleti úton rákényszerített elképzelésből. A társadalmi szerződés háta mögött, attól függetlenül vagy annak ellenére, nagy erővel törnek keresztül a gazdasági életben a felsőbb szervek részéről érkező bürokratikus és az eladók és a vevők felől érkező piaci hatások. Az etikai koordináció gyengének mutatkozik az igazán erős mechanizmusokhoz, a bürokratikus és a piaci koordinációhoz képest.

Az éles szembeállítás kedvéért térjünk át az etikai koordináció egy mérőben eltérő megjelenési formájára: a reformszocialista országokban a hetvenes és nyolcvanas években megjelenő jótékonyági akciókra és egyesü-

²⁷ Lásd L. D. Tyson (1980) és J. P. Burkett (1989) tanulmányait.

²⁸ Kitűnő áttekintést és értékelést ad a jugoszláv rendszernek erről a szférájáról A. Ben-Ner-E. Neuberger (1990). Tanulmányuk kifejező alcíme: *A jugoszláv látható kéz és egyeztetési tervezés.*

letekre. Ezeket tiltják a klasszikus szocializmusban [→6.6]. Amikor a reformszocializmusban megjelennek, nem az állam vagy a hivatalos tömegszervezetek kezdeményezik, hanem jól definiált részfeladatok teljesítésére, valóban alulról jövő kezdeményezésre, önkéntesen szerveződnek. Magyarországon például, miután évtizedeken át hivatalosan tagadták a szegénység pusztá létezését, a hetvenes években értelmiségi körökben rádőbbsen arra, hogy a társadalom számottevő része nagy szegénységben él. Megszerveződött és sok segítőre talált egy félig illegális jótékonyági egyesület, a Szegényeket Támogató Alap. Ugyancsak Magyarországon fejlődött ki a Romániából menekülő magyarok megsegítésére vállalkozó jótékonyági mozgalom. A Szovjetunióban is megjelentek az első karitatív szervezetek.²⁹

Nemcsak karitatív munkára alakulnak különböző csoportok, hanem számos más társadalmi feladatra is: környezetvédelemre, parkok építésére, öregek segítésére és így tovább. Minden társadalomban ott szunnyadnak az önszerveződés erői: élnek olyan emberek, akik készek nemes erkölcsi motívumok alapján cselekedni, csak a bürokratikus fékeknek kell felfedezniük. Az etikai koordináció mechanizmusai nem képesek ellátni a társadalom és ezen belül a gazdaság alapvető szabályozási funkcióit, de olyan kiegészítő szerepet játszhatnak, amellyel hozzájárulhatnak a gazdaság zavartalanabb működéséhez és az emberek harmonikusabb együttéléséhez.

20.6 Előretétekintés: öngazgatás a posztszocialista rendszerben

Azok az országok, amelyekben a reformfázisban bevezették az öngazgatást, sajátos örökséget visznek át a posztszocialista átmenet időszakába. Már is jól érzékelhetőek a problémák Magyarországon és Lengyelországban, de még élesebbé válik majd a kérdés Jugoszláviában, amikor ott is sor kerül az átmenetre. Ezekben az országokban akadnak szószólói annak a gondolatnak, hogy maradjon fenn, sőt váljék még szélesebb körűvé az öngazgatás rendszere.³⁰ Ha ez így történne, akkor ezzel együtt fennmaradnának mindazok a hátrányok és veszélyek, amelyekről az előbbi alfejezetekben szó volt. Sőt ezekhez újabb nehézségek adódnának hozzá. Kettőt említünk az addicionális problémák közül.

²⁹ A legjelentősebb szervezők és támogatók az úgynevezett szövetkezetek, amelyek, mint a 19. fejezetben láttuk, valójában magánvállalkozások. A szövetkezetek 1989-ben – kialakulásuk már e korai szakaszában is – összes bevételeik fél százalékát jótékonyági célokra fordították. *Moscow News*, 1990. április 1.

³⁰ Lásd például Soós Károly Attila (1989, 784. o.) következő megállapítását: „Az adott sok politikai és gazdasági bizonytalansággal, mélyreható változásokkal telt időszakban a valamelyest mégiscsak meggyökeresedett öngazgatás a status quo értékes elemeként lenne fenntartható.”

Az egyik a politikai helyzettel kapcsolatos. Ezekben az országokban éppen csak elkezdődött a többpártrendszer kibontakozása. Bizonyosra vehető, hogy minden választott pozícióért a társadalmi élet minden intézményében éles versengés indul majd el a pártok között. Elkerülhetetlen, hogy amennyiben a vállalatvezetés is választott pozícióvá válik, akkor a vállalat maga is a pártpolitikai küzdelmek arénája lesz. Holott az után a hosszú korszak után, amelyben a vállalatvezetési poszt a politikai elit egyik pozíciója volt, most éppen az ellenkező tendencia lenne kívánatos: a vállalati élet és a termelés „depolitizálása”, a szaktudás és a rátermettség kritériumának alkalmazása a menedzserek kiválasztásában.

A másik probléma a privatizálási folyamattal kapcsolatban mutatkozik. Az öngazgatású vállalat választott vezetősége jogosultnak érzi, hogy ő döntsön a vállalat sorsáról, beleértve annak eladását. A jogszabályok rendszerint kétértelműek ebből a szempontból; ha nem is adnak a menedzszernek erre egyértelmű felhatalmazást, nem tartalmazznak eléggé világos tilást sem.

A fő probléma azonban inkább ideológiai jellegű. Az öngazgatás propagandája azt igyekezett tudatosítani a dolgozóknak, hogy a vállalat felett annak dolgozó kollektívája rendelkezik.

Ez a – részben jogi, részben ideológiai – háttere a privatizálás során megjelenő bizonyos manővereknek. A menedzser, a választott vállalati tanács tudtával és támogatásával, megegyezik a jövődő belföldi vagy külföldi tulajdonosokkal a privatizálás feltételeiben. Azt kívánja elérni, hogy e feltételek számottevő rövid távú előnyt nyújtsanak a számára és a vállalati kollektíva számára pozíciókban, fizetésben, foglalkoztatásban – még akkor is, ha hosszú távon a tulajdonjog átruházása előnytelen.

Bármilyen különösnek hangzik is: ahol az öngazgatás elemei érvényesültek, ott a posztszocialista rendszerben napirendre kerül e tulajdonforma felszámolása, valójában a köztulajdonú szektor egyfajta kezdeti államosítása, mert ez nyitja meg az utat a korrekt körülmények között végbemenő privatizálási folyamat előtt.

Piaci szocializmus

AZ EBBEN A FEJEZETBEN tárgyalásra kerülő politikai és intellektuális áramlat alapeszméje az, hogy – miközben a köztulajdon megmarad a tulajdon domináns formájának – a piac váljék a szocialista gazdaság alapvető vagy legalábbis a bürokratikus mechanizmussal egyenrangú, a központi tervezést kiegészítő koordinátorává.

Sokféle, egymástól több vonásban megkülönböztethető irányzat sorolható ide, amelyek többek között abban is eltérnek egymástól, milyen messzire kívánnak elmenni a piaci mechanizmus meghonosításában. Közös eszméjük azonban a piac iránti bizalom, ezért nem indokolatlan az áramlat egészét a *piaci szocializmus* irányába haladó mozgalomnak nevezni. A szocialista országokban tevékenykedő reformerek viszont, különösen a folyamat kezdetén, többnyire azt hangsúlyozzák, hogy össze kívánják kapcsolni a tervezést és a piacot; ezért indokolt egy másik elnevezés is: a *terv plusz piac* gazdaságának eszmeköre.¹

Ezek az eszmék számottevő befolyást gyakorolnak a gazdasági életre. Azok a gyakorlati változások, amelyek a piaci szocializmus és a terv plusz piac irányába mutatnak, a klasszikus rendszertől való elmozdulás egyik fő tendenciáját alkotják.

E fejezet témája a piaci szocializmus jelensége az állami szektorban. Nem foglalkozik azzal, milyen szerepet játszik a piac a gazdaság más szektoraiban. Ennyiben tehát nem ad teljes körű választ arra a kérdésre, mi a szerepe a piacnak a reformszocializmus gazdaságában. (A magánszektor és a piac viszonyával a 19. fejezet foglalkozott.)

21.1 Eszmetörténeti előzmények

A piaci szocializmus eszmeköre mélységesen idegen a marxizmus klasszikusainak gondolataitól. Marx elismerte a kapitalista tulajdonban lévő gyáron belül uralkodó szervezethez, és ezt szembeállította a gyáron kívül, a

¹ Ez a könyv a szocializmusban folyó tervezést a bürokratikus koordináció egyik összetevőjének tekinti. Ezért a reformfolyamattal foglalkozó fejtegetésekben rendszerint a „bürokratikus versus piaci koordinációs mechanizmus” fogalompár szerepel majd minden olyan esetben, amikor a saját álláspontomat fejtem ki.

A reformfolyamatot kezdeményező és kísérő intellektuális áramlatok ismertetésében viszont ahhoz a terminológiához kell ragaszkodni, amit e viták résztvevői maguk használnak. Ebben az értelemben utal a jelen fejezet a „terv plusz piac” híveire.

vállalatok egymás közötti kapcsolatában mutatkozó szervezatlenséggel: „...a tőkések között, akik csak mint árubirtokosok lépnek szembe egymással, a legteljesebb anarchia uralkodik...” – írja *A tőkében*.² Egy másik idézet, ugyancsak *A tőkéből*: „A pénztőke társadalmi termelés esetén elesik. A társadalom elosztja a munkaerőt és a termelési eszközöket a különböző termelési ágak között. A termelők akár papirosutalványokat is kaphatnak, amelyek fejében a társadalmi fogyasztási készletekből munkaidejüknek megfelelő mennyiséget vonnak el. Az ilyen utalvány nem pénz. Nem forog.”³ Engels arról ír, hogy a kommunista társadalomnak nincs szüksége arra „a sanda és értelmetlen” kifejezési formára, amit az áru értéke jelent, hanem közvetlenül veszi számba a termékekben rejlő munkaidőt.⁴ A marxizmus klasszikusai ismételten hangsúlyozták, hogy a piac rosszul működő koordinációs mechanizmus, amelyet tudatos tervezésnek kell felváltania. Karl Kautsky, a marxista gondolat nagy propagátora ezt így foglalta össze: „...Csupán arról van szó, hogy ezt a szervezetet, amely eddig öntudatlan volt és a résztvevők háta mögött nagy nehezen, sűrűlődasok, csődök és válságok közepette az értéktörvény hatása révén mindig újra és újra érvényre jutott, tudatos szervezetté tegyük, amelyben minden számottevő tényezőnek az előzetes felmérése lép a kereslet és kínálat játéka nyomán történő utólagos korrekciók helyébe.”⁵ Kautsky ezekben a sorokban többek között éppen azt kifogásolja, amit Adam Smith a piac fő erényének tartott: azt ugyanis, hogy a kéz láthatatlan, és a résztvevők háta mögött cselekszik.

Akinek húsává-vérévé vált a marxí politikai gazdaságtan, az racionális érvek és metaracionális érzelmek alapján bizalmatlanul, ellenszenvvel, utálkozva és lenézően tekint a piacra, ahol válság és anarchia dúl, ahol nyereszkesedés és áldatlan konkurencia uralkodik, és ahol minden józan arányosság csak utólag tör felszínre. A magántulajdonosi rendszer felszámolásának egyik történelmi rendeltetése éppen az, hogy végre megszűnjék a termelésnek ez a vak és tapogatózó koordinációja, felváltsa azt a tudatos tervezés. A marxizmus egyik axiómáját kell feladnia annak, aki egyesíteni akarja azt, ami Marxnál, Engelsnél és leghűségesebb követőiknél tűz és víz: a szocializmus és a piac.⁶

² K. Marx [1867–1894] (1974, 830. o.).

³ K. Marx [1867–1894] (1968, 325. o.).

⁴ F. Engels [1878] (1963, 303. o.).

⁵ K. Kautsky [1910] (1987, 127–128. o.).

⁶ *A Neues Deutschland*, a keletnémet kommunista párt lapja néhány hónappal a Honecker-féle klasszikus rendszer összeomlása előtt egy szerkesztőségi cikkben így írt: „Vegyük át a piacgazdaságnak ezeket az áldásait? Térjünk vissza a termelőeszközök magántulajdonához? Az ember ember általi kizsákmányolásához? Vissza a szabad versenyhez és a szabad munkaerőpiachoz? Nem és nem, a kapitalizmushoz nincs visszaút. A piacgazdaság, bármilyen jelzőkkel illessék is, képtelen megfelelni a szocializmus lényegének, azaz annak, hogy mindent az emberek jóléte érdekében kell tenni. Ehhez egységes gazdaság- és társadalompoli- →

A piaci szocializmus gondolatának legpregnansabb szellemi előfutára Oscar Lange (1936–1937) klasszikus műve. A két világháború között vita folyt a szocializmusról Nyugaton.⁷ A kiindulópont Ludwig von Mises, osztrák közgazdász híres tanulmánya [1920] (1935) volt, amely kifejtette: magántulajdon és piac híján a szocializmus nem képes racionális kalkulációra. Ezzel a nézettel polemizálva vázolt fel Lange egy olyan gazdaságot, amelyben a köztulajdonban lévő vállalat nyereséget maximalizál, vagy ezzel rokon optimalizálási formula szerint jár el. A központi tervhivatal piactisztító egyensúlyi árak megállapítására törekszik, mégpedig a piaci mechanizmust szimulálva: túlkereslet láttán növeli, és túlkínálat láttán csökkenti az árat. Lange gondolatmenete azt igazolja, hogy egy ilyen rendszer képes kialakítani a kereslet és a kínálat egyensúlyát.

A vitában felmerült az az érv, hogy tudatos központi tervezéssel lehetetlen megoldani azt a hatalmas egyenletrendszert, amit millió termék kínálatának és keresletének összehangolása jelent. Lange ellenérve az volt, hogy nincs is szükség gigászi méretű számításokra: a szocializmus átveheti a piac működési elvét. A központi tervezők a túlkereslet és a túlkínálat jelzéseire reagálva folyamatosan kiigazítják az árakat. Mind a vevő, mind az eladó ezekre az árjelzésekre válaszol, és együttes cselekvésük az egyensúly felé tendál. Lange e munkájában nem készített részletes gyakorlatias reformjavaslatot. Mindazonáltal a vázlat magában foglalja a piaci szocializmus eszmeáramlatának számos alapgondolatát: a nyereség növelésében és a költségek csökkentésében érdekelt vállalatok autonómiáját, az árjelzések alapvető szerepét, a centralizáció és a decentralizáció sajátos összekapcsolását.

A vitában Lange gondolatmenetét Friedrich von Hayek (1935) utasította vissza a legélesebben. Fő érve a következő volt: a szocializmusnak nem az az igazi nagy problémája, vajon képes-e kialakítani egyensúlyi árakat, hanem az, hogy milyen ösztönzések érvényesülnek a szükségképpen szétaprózott, sok helyen rejtőző információ felismerésére és gyors hasznosítására. A piac, a verseny és a szabad vállalkozás ebben a tekintetben pótolhatatlan. Ötven év távlatából megállapítható, hogy a vita minden pontjában Hayeknek volt igaza. Azok a reformerek, akik a Lange-féle úton kezdenek botorkálni a piaci szocializmus felé, rendszerint saját országukban szerzett keserves tapasztalataik alapján döbbennek rá arra, hogy a Lange által megcsillantott remény illuzórikus.

→ tika kell, és ez csak egy dologra alapulhat: a szocialista tervgazdaságra. Minél hatékonyabbá és tökéletesebbé tesszük azt, annál jobban szolgálja mindannyiunk érdekeit." 1989. január 5., 5. o.

⁷ A harmincas években nyugaton folyó szocializmusvitáról összefoglaló áttekintést adott A. Bergson (1948), (1967). Jelenkori értékelésére lásd A. de Jasay (1990), D. Lavoie (1985) és G. Temkin (1989) munkáit.

Noha végül is be szokott következni a kiábrándulás, mégiscsak erős vonzerőnek kell rejtenie a piaci szocializmus eszméjében, ha oly sokakat magával tud ragadni. A hatás egyik titka az intellektuális szférában rejlik. Annak, aki politikai gondolkodásában marxista maradt, de eltávolodott a marxi közgazdaságtantól, és a neoklasszikus eszmekör befolyása alá került, a piaci szocializmus eszméje kényelmes kiutat kínál.⁸

A modern nyugati irodalom régen túljutott már a piac idealizálásának naiv állapotán: kritikusan ismeri fel, hogy a piaci mechanizmusnak árnyoldalai is vannak. Automatizmusai nem jutalmazza a kedvező és nem bünteti az ártalmas externális hatásokat, nem biztosítja a közjavak optimális kínálatát, és nem garantálja a társadalmi igazságosság elvének érvényesülését a jövedelem elosztásában. Ugyanakkor a tervezés felvilágosult kritikussai rámutatnak a tervezés számos árnyoldalára. Nos, a piaci szocializmus és a „terv plusz piac” eszmeköre kilátásba helyezi, hogy a két mechanizmus komplementaritása fog érvényesülni, kölcsönösen kiigazítván egymás fogyatékoságait. A központi tervezés és szabályozás közbelép, ahol a piac a társadalmi jólét érdekében korrekcióra szorul. És megfordítva, a piac felmenti a hatalom gyakorlóit a gazdasági élet koordinációjának mindennapos nyűgétől; további előnye pedig az, hogy jelzéseket adhat olyankor, amikor a központi tervezők a vevők és az eladók érdekeit sértő, hibás döntést hoztak. Végeredményben létrejön majd – reménykedtek a piaci szocializmus hívei – egy olyan rendszer, amely egyesíti mindkét mechanizmus előnyeit, és minimálisra csökkenti azok hátrányait.⁹

A közgazdasági gondolatmenetet kiegészítette vagy megerősítette egy politikai gondolatmenet. A klasszikus szocializmus súlyos gazdasági nehézségekhez vezetett; radikális átalakulásra szorul. A kapitalista rendszer ugyanebben a korszakban számos gazdasági sikert ért el. A kapitalizmus „titka” az, hogy ott a piac koordinálja a tevékenységeket. Ezt az egyet át lehet és át is kell venni tőle, viszont meg kell tartani a klasszikus rendszerből mindazt, aminek ennél mélyebb jelentősége van. Fenn kell tartani a hatalmi struktúrát és a köztulajdon uralkodó szerepét, és ezt kell kombinálni a piaccal.¹⁰ „Szocializmus” (értsd: egypártrendszer, hatalmi mono-

⁸ Itt sajátos szimmetria mutatkozik a matematikai tervezés első úttörőinek gondolkodásával. Mindkét gondolkodás összekapcsol marxista és walrasianus elemeket. A piaci szocializmus elméleti világában a központosítás és a köztulajdon együtt él egy walrasi elvek szerint működő ármegállapítási eljárással és decentralizált termeléssel. A matematikai tervezés világában a programozási modell felépítése követ walrasi elveket. Walras híres árverezőjét (auctionnaire) az első esetben az árhivatal, a második esetben pedig a modell és a számítógép helyettesíti.

⁹ Korábban én is hajlottam e nézet felé (1965), (1971).

¹⁰ A Kínai Kommunista Párt egyik határozata így fogalmazta meg ezt a gondolatot: „A szocialista gazdaság köztulajdonon alapuló árugazdaság.” Az 1984-es XII. Kongresszus 3. plenáriumának határozata, idézi J. Wu és R. Zhao (1987, 321. o.).

A '68-as magyar gazdasági reform hivatalos ideológiája szerint: „A szocialista tervezés nem →

pólium, valamint a köztulajdon uralkodó szerepe) plusz „piac” (vállalati önállóság, vállalatok közötti szerződéses rendszer, az árjelzések hatása a termelőkre és felhasználókra) – ez az a kombinált forma, amely megoldja majd a szocialista gazdaság problémáit.¹¹ Igaz, hogy a gondolat elfogadása egy igen lényeges ponton elkanyarodik a marxi hagyománytól, de ennél alapvetőbb, mélyebb szférákban továbbra is összeegyeztethetőnek ígérkezik a szocialista országok hivatalos ideológiájával.

Kivétel nélkül valamennyi reformországban megjelenik és hatást gyakorol a piaci szocializmus, illetve a „terv plusz piac” eszmeköre. Az akadémiai közgazdászok közül van, aki hivatkozik Langéra, és van, aki tőle függetlenül „újráfelfedezést” hajt végre; sok olyan elgondolás is napvilágot lát, amely fontos vonásokban eltér Lange elképzelésétől. Ebben a körben főként a fent ismertetett intellektuális motívumok formálják a gondolkodást, bár a javaslatokat kidolgozó szakembereket befolyásolhatják politikai megfontolások is.¹² Amikor a piaci szocializmus eszmekörét magukévá teszik a reformországok uralkodó körei, akkor tudatosan vagy öntudatlanul az a politikai gondolatmenet vezérli őket, amelyet a fentiekben röviden összefoglaltunk. Mindezek a motívumok összemosódnak, együttesen jelentkeznek. Annyi bizonyos, hogy a piaci szocializmus és a „terv plusz piac” eszmeköre központi szerephez jut a reformszocialista országok hivatalos ideológiájában. A klasszikus rendszer hivatalos ideológiája és a piaci szocializmus eszméi között az a leginkább szembevetendő, sarka-

→ összeegyeztethetetlen az áruviszonyokkal és az értéktörvénnyel. Sőt történelmileg elkerülhetetlen a szocialista tervezésnek és az áru–pénz viszonyok aktív szerepének a szerves összekapcsolása.” Vass Henrik, szerk. (1968a, 246. o.). Ez azonban a hivatalos MSZMP-álláspont szerint sem jelentheti a szocialista gazdaság alapvető intézményeinek a felszámolását.

¹¹ „Röviden, a tervezés előnyeit egyre növekvő mértékben összekapcsoljuk a szocialista piac ösztönző tényezőivel. De mindez a szocialista célok és gazdálkodási elvek medrében valósul meg”. M. Sz. Gorbacsov (1987, 84. o.). Vagy egy későbbi idézet: „A piacgazdaság előnyei az egész világon bebizonyosodtak, már csak az a kérdés, hogy a piac feltételei között megvalósítható-e a magas szintű szociális biztonság... A válasz a következő: nemcsak hogy biztosítható, hanem éppen a szabályozott piacgazdaság az, amely lehetővé teszi a nemzeti vagyon olyan mértékű növelését, amely alapján minden ember életszínvonala növelhető. És, természetesen, a mi kezünkben van az államhatalom...” Gorbacsov felszólalása az SZKP XXVIII. Kongresszusán, *Izvesztija*, 1990. július 11., 2. o.

¹² Röviden megemlítnék néhányat az úttörő tanulmányok közül, országok szerint, és az országokat a reformgondolatok első megjelenésének időrendje szerint csoportosítva. *Jugoszlávia*: B. Kidric (lásd az ötvenes években készült tanulmányait az 1985-ös kötetben); *Magyarország*: [→ 16. fejezet, 11. lábjegyzet]; *Lengyelország*: W. Brus [1961] (1972); *Csehszlovákia*: O. Sík (1966); *Szovjetunió*: E. G. Liberman [1962] (1972); *Kína*: Sun Yefang [1958–1961] (1982).

I. Grosfeld (1990) kimutatja a reformgondolatok kapcsolódását a nyugati gazdasági elméletek különböző ágaihoz: a piaci kudarc elméletéhez, az összehasonlító gazdasági rendszerelmélethez, a megbízó–üggyvivő és az ösztönzési elmélethez, valamint a tulajdonjog-iskolához. A Szovjetunióban a glasznoszty nyomán felszínre törő reformgondolatok áramát először A. Nove (1989) dolgozta fel. Csehszlovákiára vonatkozóan lásd V. Klaus (1989), (1990).

latos különbség, hogy az előbbi elveti, utóbbi pedig tisztelettel elismeri a piaci mechanizmus szerepét. A reformszocializmus megvalósítására vállalkozó kommunista pártok módosított hivatalos ideológiája többek között azért van tele belső ellentmondással, mert összeegyeztethetetlen elemeket próbál összebékíteni, nevezetesen a marxi politikai gazdaságtant és a piac tiszteletét.

21.2 A történelmi realizációk általánosítása

A piaci szocializmus és a „terv plusz piac” eszméi nem maradtak csupán a politikai és közgazdasági gondolkodás világában, hanem kézzelfogható hatást gyakoroltak, és számos gyakorlati változtatásra készítették a hatalom birtokosait több szocialista országban. Kiemelünk, a teljesség igénye nélkül, a piaci szocialista típusú reformváltozások megjelenési sorrendjében néhány országot, amelyekben hosszabb ideig tartott, vagy e könyv írásakor is érvényesül ez a szabályozási mechanizmus: Jugoszlávia (1950–), Magyarország (1968–1989), Kína (1978–), Lengyelország (1981–1989), Vietnam (1987–) és a Szovjetunió (1985–).

Erről a hat országról szólva kizárólag a köztulajdonú szektorban érvényesülő szabályozást tartjuk szem előtt. Ez Jugoszlávia esetén a „társadalmi tulajdonban” lévő öngazgatású egységeket foglalja magában, a többi öt országban pedig az állami vállalatokat, valamint a kváziállami szövetkezeteket.

E könyv nem vállalkozik arra, hogy országonként végigkövesse e változási tendencia térhódításának, előrenyomulásainak és visszaszorulásainak konkrét történetét. Ehelyett a fejezet hátralévő része a fenti hat ország „piaci szocialista korszakának” közös, általános modelljét vázolja fel. Itt is el kell mondani, amit már a könyv más, hasonló helyei ismételtén hangsúlyoztak: a leírás erős absztrakción alapul, eltekint az országok közötti sokféle különbségtől, továbbá attól is, hogy egy-egy országon belül sokszor változott a konkrét helyzet. Kizárólag olyan fő vonásokat, belső hajlamokat, konkrét tendenciákat emel ki, amelyek ebben a hat országban, azok egész piaci szocialista reformkorszakán át többé-kevésbé érvényesültek.¹³

Jugoszlávia bizonyos tekintetben sajátos, egyedi eset, mert ott a piaci szocializmus alkalmazása kezdettől fogva szorosan összefonódott az öngazgatás bevezetésével, amelyet e könyv külön változási tendenciaként tárgyalt [→ 20]. Mindazonáltal Jugoszláviában is sok hasonló jelenség mutatkozik azokhoz, amelyekről ebben és a következő fejezetben részletebben szó lesz.

¹³ Több más országban is meghirdettek piaci szocialista reformok irányába mutató változásokat.

A továbbiakban azt a modellt, amely leírja a köztulajdonú szektor működését az említett hat ország piaci szocialista korszakában, röviden piaci szocialista gazdaságnak nevezzük.

A piaci szocializmus hívei kifogásolhatják ezt az elnevezést, arra hivatkozva, hogy a felsorolt országokban csak következtetlenül, elfajult formában valósult meg az eszme. Igaz. De miért lenne ennek a megvalósulásnak az eltérése a piaci szocialista vízióktól és reményektől nagyobb, mint a klasszikus szocializmus eltérése a „fundamentalista” szocialisták vízióitól és reményeitől? Amiképpen Sztálin, Mao Ce-tung vagy Rákosi szocializmusa a létező klasszikus szocializmus, ugyanúgy Tito, Kádár, Teng Hsziao-ping, Gorbacsov és Rakowski reformszocializmusa a létező piaci szocializmus. Ennek a gondolatmenetnek az alapján az elnevezés használata jogosultnak tűnik.

21.3 A deregulálás alternatív stratégiáinak osztályozása

Országoként és időszakoként különbözik, meddig mennek el a gazdaság irányítói azon az úton, amelynek kiindulópontja a klasszikus rendszer valamely történelmi realizációja, végpontja pedig a piaci szocializmus képzeletbeli állapota.¹⁴ Összefoglalóan elmondható: sajátos deregulálási folyamat megy végbe. A további fejtegetések kizárólag azokra a változásokra használják a „deregulálás” kifejezést, amelyek eredményeként egy gazdasági jelenség kikerült az utasításokra épülő, parancsgazdasági jellegű direkt bürokratikus szabályozás hatóköréből. Ebben a leszűkített értelmezésben egy deregulált gazdasági folyamatról nem állítható, hogy arra nem hat a központ, vagy hogy mentes a bürokratikus koordináció hatása alól. Ez a tárgyalás kizárólag azt érti ezen az elnevezésen, hogy nagyságát nem szabja meg kötelező erejű központi utasítás.¹⁵

¹⁴ A köztulajdonú szektorban végbement átalakulásokat áttekintő gazdag irodalomból csak néhány összefoglaló munkát emelünk ki. *Jugoszlávia*: J. P. Burkett (1989); *Magyarország*: a *Journal of Comparative Economics* különszáma (az 1983-as őszi szám, amelyet a magyar reformnak szenteltek), Kornai János (1987) és Révész Gábor (1989), (1990); *Kína*: B. Balassa (1987), W. A. Byrd (1990), H. Harding (1987), D. Perkins (1988), E. J. Perry–C. P. W. Wong, szerk. (1985), C. Riskin (1989), valamint M. Xue (1982); *Lengyelország*: L. Balcerowicz (1988), Z. M. Fallenbuchl (1988), P. Marer–W. Siwinski, szerk. (1988); *Szovjetunió*: E. A. Hewett (1988), A. Åslund (1989), M. I. Goldman (1987); *Vietnam*: G. Porter (1990).

¹⁵ Ennyiben a fogalmat némileg más értelmezésben használjuk, mint amikor napjainkban a nyugati kapitalista gazdaság deregulálásáról beszélnek. Ott még az úgynevezett reguláció idején sem került sor arra, hogy az állami hatóság utasítást adjon a (rendszerint magántulajdonban lévő) vállalatnak, hanem legfeljebb előírt egyes árakat, és más adminisztratív korlátozásokat szabott meg. De ha az ebben a könyvben bemutatott és a mai nyugati világban folyó deregulálási folyamat konkrét tartalma nem is egyezik meg pontosan, mindkét jelenség azonos irányba mutat, mégpedig az állam közvetlen beavatkozásának csökkenése irányába. Ezért is jogosult e helyen a kifejezés használata.

A deregulálás alternatív stratégiái többféle szempontból osztályozhatók. Az első kérdés: milyen messzire megy a deregulálás néhány különösen fontos, korábban központi utasítással szabályozott gazdasági változónál? Más szóval, mi a deregulálás *foka*? A kérdést később vizsgálom [→21.4].

A deregulálás alternatív stratégiáinak második osztályozási szempontja: mi a deregulálás *szélessége*, milyen területekre terjed ki a folyamat? Jugoszláviában, majd Magyarországon a deregulációs intézkedések kezdetől fogva kiterjedtek az egész köztulajdonú vállalati szférára. Kínában és a Szovjetunióban először „kísérleti vállalatokat” jelöltek ki az új szabályozási mechanizmusok alkalmazására, és hosszú ideig egymás mellett éltek a vállalati szektornak olyan szegmensei, amelyek a régi, illetve az új mechanizmus elvei szerint működtek. Később több lépésben terjesztették ki az új szabályozás alá kerülő vállalatok körét.¹⁶

Ezzel eljutottunk a harmadik osztályozási szemponthoz, a deregulálás *ütemezéséhez*. Az egymástól eltérő szabályozási formák hatókörébe tartozó, egymás mellett működő szegmensek arányainak többszöri változtatása egyúttal azt is jelenti, hogy a deregulálást nem egyetlen akcióként, hanem több, egymás után következő fázisban valósítják meg. A jugoszláv és a magyar stratégia fontos jellegzetessége volt az, hogy drámai gyorsasággal, egy csapásra hajtották végre a deregulációnak éppen a leginkább szembeszökő részét: a rövid távú döntésekre vonatkozó parancsgazdaság felszámolását. (A deregulációs folyamat többi része ebben a két országban is sok fázisra tagolva ment végbe.) Ezzel szemben például Kínában és a Szovjetunióban még az input-output dereguláció is csak fokozatosan haladt.

A deregulációs részintézkedések egymással szoros kölcsönhatásban vannak. Ezért ismételten elhangzik az az igény mind az elméleti közgazdászok, mind a gazdasági apparátus reform iránt elkötelezett tagjai részéről, hogy az intézkedéseket nem célszerű egyenként és elaprózva végrehajtani, hanem azokat egymással szorosan össze kell kapcsolni, és egy intézkedési csomagot kell képezni, majd a csomagban lévő valamennyi rendszabályt egyszerre bevezetni. Magát a csomagképzési elvet senki sem veti el, de abban már megoszlanak a vélemények, mi mindent tartalmazzon a csomag. A magyar reformfolyamat ment a legmesszebbre ebben a tekintetben: az 1968. január 1-jével induló új gazdasági mechanizmus igen széles körben vezetett be egyidejűleg hatályba lépő új intézkedéseket. De még ha előfordul is a reform történelme során egy-egy ilyen kitüntetett esemény, egy-egy nagyobb intézkedési csomag egy csapásra történő beveze-

¹⁶ Bizonyos mértékig ide sorolható a kínai gazdasági „szabad zónák” esete is. Míg az említett kísérletek esetében meghatározott vállalatokat helyeztek különleges, a gazdaság többi részétől lényegesen eltérő feltételek közé, itt meghatározott régiók számára teremtenek a gazdasági szabályozás szempontjából különleges körülményeket.

Más országokban, például a Szovjetunióban is felvetődött hasonló különleges zónák létesítésének gondolata.

tése, végeredményben ezek is távol állnak attól, hogy valóban átfogjanak valamennyi szabályozási folyamatot.

21.4 A vállalat vertikális függése

Az előbbi alfejezet rámutatott arra, hogy országonként és időszakonként eltér a deregulálás foka, szélessége és ütemezése. A továbbiakban elvonatkoztatunk ezektől az eltérésektől, és modellszerűen, általános formában jellemezzük a félig deregulált állami vállalat fő vonásait. Ez az absztrakció nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a számtalan részlet között el ne sikadjanak a helyzet fő jellegzetességei.¹⁷

A vállalat *kettős függésben* van. Egyrészt vertikálisan függ az állami hatóságoktól, másrészt horizontálisan függ az eladóktól és a vevőktől.¹⁸ Ez bizonyos fokig bármely rendszer bármely vállalatáról elmondható, hiszen mindegyikre hatást gyakorolnak az állami hatóságok, és mindegyik rá van utalva az inputokat szállító eladókra és a vevőkre. Azt kell tehát megragadni, ami ebben a kettős függésben rendszerspecifikus.¹⁹

Az alábbiakban sorra vesszük a vállalat életének számos dimenzióját, és rámutatunk, mennyiben maradt fenn a deregulációs rendszabályok ellenére a vertikális függés. Arra törekszünk, hogy ez az áttekintés minél teljesebb legyen, ezért érinteni kell olyan kérdéseket is, amelyeket a könyv más helyen részletesen tárgyal. Egy-egy pont terjedelme nem tükrözi a pontban tárgyalt jelenség súlyát: egyes kiemelkedően fontos kérdéseket tömör utalással intézünk el. Részletesebb kifejtésre csak akkor kerül sor, ha a problémával a könyv más helyen nem foglalkozik.

1. *Belépés.* Új, önálló köztulajdonú vállalat alapításáról továbbra is általában a bürokrácia dönt. Ugyancsak a bürokrácia határoz arról, engedélyezi-e az importversenyt vagy magánvállalkozás belépését.

2. *Kilépés.* Köztulajdonú vállalat megszüntetéséről a bürokrácia határoz. Ez szorosan összefügg a puha költségvetési korlát jelenségével [→21.5].

3. *Egyesítés és szétválasztás.* A vállalatok lehetsége összevonás vagy

¹⁷ Amint az olvasó rövidesen látni fogja: arra a következtetésre fogunk jutni, hogy a bürokratikus koordináció szerepe uralkodó marad. Éppen ezért a fő vonások modellszerű összefoglalásakor célszerű nem az „átlagos” reformgazdaságot szem előtt tartani, hanem inkább azokat az országokat, amelyekben a deregulációs folyamatok messzebbre haladtak (például inkább Magyarországot és Kínát, mint a Szovjetuniót). Ha még az aránylag dereguláltabb gazdaságra vonatkozóan is fennáll a következtetés, akkor a *fortiori* érvényes a kevésbé dereguláltra is.

¹⁸ Létezik egy harmadik függés is: a vállalat vezetése függ saját beosztottaitól, a vállalat dolgozóitól is. Erről az öngazgatási tendencia tárgyalásakor volt szó [→20.4].

¹⁹ A vállalat kettős függése következtében kialakuló helyzet ellentmondásos jellegével foglalkozik Bauer Tamás (1975).

szétbontás kezdeményezésére megnőtt, de továbbra is a bürokrácia joga kimondani a végső szót.²⁰

4. *A vállalat vezetőinek kinevezése.* Erről vagy közvetlenül a bürokrácia dönt, vagy a bürokráciának perdöntő befolyása van a jelölésre, a választásra és a választási eredmény jóváhagyására. A jelenséget szemlélteti kínai adatok alapján a 21.1 táblázat.

Az 1.–4. pontok együttvéve azt jelentik, hogy a rendszer nem mozdult el a klasszikus szocializmusra jellemző helyzetből, azaz a köztulajdonú szektorban nem érvényesül a szabad vállalkozás elve. A vállalatok közötti rivalizálás nem gyakorol természetes szelekciót sem a vállalkozások, sem a vállalatokat vezető személyek között. Mesterséges szelekció megy végbe: a bürokrácia dönt a vállalat életéről vagy haláláról, továbbá a menedzser előléptetéséről vagy leváltásáról. Még további tíz pont következik, de előre kell bocsátani, hogy az első négy a legfontosabb. Amennyiben a fenti megállapítások megállják a helyüket, akkor ez már elégséges alap a következő kijelentéshez: a vertikális és a horizontális függés közül az előbbi a domináns.

5. *Output;* 6. *input.* Jugoszlávia 1950-ben, Magyarország pedig 1968-ban teljesen megszüntette az állami vállalatok szférájában a termelés rövid távú szabályozásában érvényesülő parancsgazdaságot.

Kínában 1984-ben hajtottak végre deregulálást, de az alacsonyabb fokú volt, mint a jugoszláv vagy a magyar. Úgynevezett duális rendszert vezettek be: az állami vállalat olyan kötelező outputfeladatot kap, amely az esetek nagy részében nem köti le egész kapacitását. A kötelező outputfeladatot teljesítő vállalatnak joga van többet termelni és ezt a többletet szabadon értékesíteni. A kötelező outputhoz a hatóságok utalják ki a klasszikus rend-

21.1 TÁBLÁZAT

Menedzserek kinevezése Kínában, 1985

Megnevezés	<i>A menedzserek különböző kinevezési csatornáinak megoszlása* (az összes százalékában)</i>
Bürokratikus kinevezés	60,1
Bürokratikus kinevezés konzultációval	30,7
Közvetlen választás	4,4
Közvetlen felvétel	1,8
Egyebek	3,0

Forrás: A Gazdasági Rendszer Reformjának Kínai Intézete (1986, 173. o.), idézi Y. Huang (1988, 6. o.). Az adatok angol kiadásban jelentek meg B. L. Reynolds, szerk. (1988, 5.10 táblázat) kötetben.

* 900 vállalatot felölölő felmérés alapján. A felmérésben az adatok 19,9 százaléka kollektív vállalatokra vonatkozik.

²⁰ A vállalatok megszűnéséről és összevonásáról lásd Laki Mihály (1983) könyvét.

szerben megszokott módon az inputkereteket. A kötelező terven felül gyártott szabad outputhoz szükséges inputokat a vállalatnak öntevékenyen kell beszereznie, mert azokról az inputokat kiutaló hatóságok nem gondoskodnak. Az elgondolás az, hogy ezek forrása a többi vállalat outputjának szabad, kötelező terven felüli része lesz.²¹ A Szovjetunióban 1987-ben hozott vállalati törvény és annak végrehajtási gyakorlata, ha technikai részleteiben nem is, de tartalmában a kínai középutas megoldáshoz hasonlít. A vállalat outputjának számottevő részét lekötik az úgynevezett állami megrendelések (*goszzakaz*), amelyek *de facto* kötelező erejűek, míg az output többi részéről önállóan határozhat a vállalat.²² (Lásd a 21.2 táblázatot.)

Még Jugoszláviában és Magyarországon is, ahol az outputot nem szabályozza utasítás, a felsőbb szervek sokféle más módon beavatkoznak annak meghatározásába. A vállalatra nemcsak a vevők, hanem különböző párt- és állami szervek részéről is nagy nyomás nehezedik meghatározott szállítmányok mielőbbi teljesítésére. Ha összeütközésbe kerül a vevő és a hatóság kívánsága, az utóbbi bizonyul erősebbnek. Azokban az országokban, ahol a kötelező tervutasításokat csak részlegesen törölték el, még ennél is nagyobb mérvű a bürokratikus beavatkozás az output meghatározásába.

A központi anyaggazdálkodás nem annyira átfogó, mint a klasszikus rendszerben, de fennmarad sokféle beszerzési engedély és kiutalás. Emellett beszerzési nehézség esetén hathatósan segíthet a bürokrácia közbenjárása. Gyakran az ilyesfajta közbenjárás valamely input beszerzése érdekében vezet informális beavatkozásokhoz az output oldalán. A vevők és az eladók viszonyában a deregulációk eredményeképpen nagyobb szerep

21.2 TÁBLÁZAT

Az állami megrendelések aránya a Szovjetunióban

<i>Minisztérium</i>	<i>Az állami megrendelés százalékos aránya az összes termelési értékben (terv) (százalék)</i>	
	<i>1988</i>	<i>1989</i>
Építőipari	86	25
Fűtőanyag-ipari	95	59
Fémipari	86	42
Vegyipari és faipari	87	34
Könnyűipari	96	30
Építőanyag-ipari	66	51

Forrás: E. Rudnyeva (1989, 27. o.).

²¹ Nem ismeretesek átfogó adatok a dereguláció fokáról. A szórványos adatokból az a kép bontakozik ki, hogy a nyolcvanas évek végén az output oldalán a kötelező terv a vállalatok kapacitásának 30–100 százalékát kötötte le.

²² Az állami megrendelések problémájáról a Szovjetunióban részletesebb elemzést adnak L. Voronyin (1989), V. Sztecjura (1989) és J. Gajdar (1990).

jut az önkéntes szerződéseknek. Ha azonban konfliktus támad a szerződés értelmezésében vagy végrehajtásában, döntőbíróként nem bírósághoz, hanem valamelyik felsőbb hatósághoz fordulnak a felek.

7. *Export és import*; 8. *deviza*. Széles területen megnő a termelővállalat szerepe az export- és importügyletekben. De még ha a vállalat meg is kapja azt a formális jogot, hogy a külkereskedelmi vállalat kiiktatásával folytasson külkereskedelmet, a felső szervek számos formában beavatkoznak: exportfeladatokat írnak elő, vagy nagy nyomást gyakorolnak meghatározott rendelkezések teljesítésére, egyes piacok preferálására és mások mellőzésére. Az importra kereteket adnak, vagy ügyletenként engedélyhez kötik. Ehhez kapcsolódik a devizagazdálkodás szigorú központosításának fenntartása.

9. *A technológia megválasztása, gyártmányfejlesztés*. A felsőbb szervek gyakran beavatkoznak abba, milyen technológiát alkalmazzon a vállalat és milyen új gyártmányt vezessen be. Sokszor meghatározott választásokhoz kötik a vállalat támogatását, a hitelnyújtást, az importengedélyt stb.

10. *Árak*. Az árak kialakításában részleges dereguláció megy végbe. Széles maradt azonban a hatóság által rögzített árak köre. Még azoknak az áraknak az alakulásába is, amelyeket névleg az eladó és a vevő szabadon határozhat meg, beleszólnak a hatóságok. Kalkulációs sémákat írnak elő, megszabják, mennyi hasznot szabad felszámítani, tiltakoznak, ha az árat indokolatlanul magasnak találják [→22].

11. *Bérek és foglalkoztatás*. Sokféle kötöttség korlátozza a munkaadó vállalatot és a munkavállalókat abban, hogy szabadon állapodjanak meg a bérekben. Gyakori a beavatkozás a foglalkoztatásba felső vagy alsó foglalkoztatási korlátok formális vagy informális előírásával.

12. *Adók és támogatások*. Névlegesen olyan adórendszert alkalmaznak, amely többé-kevésbé egyöntetűen érvényes minden vállalatra. Valójában gyakori az egy-egy szektor vagy egyetlen vállalat testére szabott adó, továbbá az, hogy egyedileg tesznek engedményeket az adófizetési kötelezettség teljesítésében – mind az adó nagyságát, mind fizetésének időpontját illetően.

13. *Hitelnyújtás, hiteltörlesztés*. A bankrendszer működésében továbbra is dominálnak a bürokratikus elemek. A bank és a vállalat kapcsolata nem horizontális, kommerciális viszony, amelyben a bankot saját nyereségének szempontjai vezérelnék, hanem az a bürokrácia egyik ágaként igyekszik a vállalatot kézben tartani.

A 10., a 12. és a 13. pontban tárgyalt szférákban fennmaradnak a puha költségvetési korlát szindrómájának jelenségei [→21.5]. Ebben is a vállalat vertikális függőségének erőssége nyilvánul meg.

14. *Beruházás*. Részleges dereguláció megy végbe a beruházásokkal kapcsolatos döntéshozatalban. Mindegyik piaci szocialista gazdaságban számottevően nő azoknak a beruházásoknak a részaránya, amelyről a vállalat önállóan dönthet, és amelynek fő pénzügyi forrása a vállalatnál visszamaradt nyereségből képzett saját megtakarítás. Csökken az állami költségvetés által,

visszatérítési igény nélkül finanszírozott beruházások részaránya, és növekszik a bankhitel szerepe. (Lásd a 21.3 és a 21.4 táblázatot.)

Noha, amint azt a táblázatok is jelzik, a vállalat saját forrásaiból finanszírozott beruházások részaránya számottevően nőtt, a decentralizálás igazi mértéke ennél jóval szerényebb. Nagyobb projektumokhoz a vállalati forráson felül kiegészítő pénzügyi forrás is kell. Ebben az esetben a költségvetési hozzájárulást nyújtó állami pénzügyi szervek vagy az erő-

21.3 TÁBLÁZAT

A beruházások pénzügyi forrásai Kínában

Év	Állótőke- beruházás (100 millió Rmb)	Ebből: állami költségvetésből (százalék)
1976	376,44	83
1977	382,37	78
1978	500,99	78
1979	523,48	76
1980	558,89	54
1981	442,91	50
1982	555,53	42
1983	594,13	50
1984	743,15	48
1985	1 074,37	35
1986	1 176,11	35
1987	1 343,10	33

Forrás: State Statistical Bureau (1988, 498. o.).

21.4 TÁBLÁZAT

A beruházások pénzügyi forrásai Magyarországon

Év	Államilag kezdeményezett beruházás			Vállalatok által kezdeményezett beruházás		
	állami forrásból	saját forrásból	hitel- ből	állami forrásból	saját forrásból	hitel- ből
	történő finanszírozás százalékos aránya	történő finanszírozás százalékos aránya	történő finanszírozás százalékos aránya	történő finanszírozás százalékos aránya	történő finanszírozás százalékos aránya	történő finanszírozás százalékos aránya
1980	83	14	3	10	68	22
1981	72	23	5	8	71	21
1982	69	27	4	8	73	19
1983	69	28	3	9	75	16
1984	81	19	0	10	73	17
1985	75	25	0	10	72	18
1986	61	39	0	11	76	13
1987	57	43	0	–	–	–

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal (1982, 78. o.), (1984, 77. o.), (1987, 75. o.), (1988, 58. o.).

sen központosított bankrendszer beleszólhatnak a beruházási döntésbe. Azoknak a beruházásoknak a részaránya, amelyek eldöntésébe a központi intézmények egyáltalán nem folynak bele, jóval kisebb, mint a táblázatokban feltüntetett részarány.²³

A fenti 14 pont átfogja a bürokrácia és a vállalat valamennyi fő kapcsolatát. A felsőbb szervek beavatkozása a vállalat mindennapi életébe csak részben követhető nyomon formális jogszabályokban, amelyek megengedik, sőt esetleg elő is írják azt. A jogi rendezés kiegészül milliányi „megfoghatatlan” informális lépéssel: értekezleteken, személyes beszélgetésekben, telefonon, levelekben gyakorolnak nyomást a vállalati vezetőkre; hol szép szóval, hol jutalom kilátásba helyezésével, hol burkolt vagy nyílt fenyegetéssel.

A klasszikus rendszerben világos volt a formális utasítások és visszajelentések áramlásának szerkezete. Ezzel szemben a félig deregulált piaci szocialista rendszer informális közléseinek áramlása amorf képet mutat. A vállalatok és a felsőbb szervek kapcsolata tele van homályos, véletlenül vagy szándékosan kétértelmű előírásokkal, rögtönzésekkel, egyedi kivételekkel, a „hivatalos utat” megkerülő személyes szálakkal. Egy-egy vállalat életébe párhuzamosan, gyakran egymás intézkedéseit keresztezve sokféle hatóság szól bele; az ügyesebb menedzser manőverezni tud a fellettesek között, kijátszván az egyiket a másikkal szemben. A klasszikus rendszer represszív, katonás rendje helyébe puhány, kocsonyás kapcsolatok, tisztázatlan alá- és fölérendeltségi viszonyok lépnek.

A klasszikus rendszerben is folyamatosan zajlottak alkudozások a fölé- és alárendeltek között, de azért a fölöttes szava végül is eldöntötte a vitát. Most az alkudozás még általánosabb; az alárendeltek alkupozíciója erősebb, az alku során adott félrevezető információ gyakoribb.²⁴ És természetesen változott az alku tárgya is: akkor a vállalat lazább outputfeladatok és bőkezűbb inputkeretek érdekében küzdött, most viszont főképpen a hatóságilag engedélyezett árak, bérek, adók, támogatások, hitelfeltételek, importengedélyek és devizakeretek körül folyik az alkudozás.²⁵

Mindaz a beavatkozási forma, amelyekről szó volt, a szabályozás indirekt eszközének tekinthető. Végeredményben a következőképpen foglalható össze a kétféle szabályozás eltérése: a klasszikus szocialista gazdaságban *direkt*, a piaci szocialista gazdaságban pedig *indirekt* bürokratikus szabályozás folyik a köztulajdonú szektorban. Félig deregulált gazdaság alakult ki.

²³ Lásd Várhegyi Éva (1986).

²⁴ Lásd L. Balcerowicz (1988).

²⁵ A magyar szakirodalomban „szabályozóknak” nevezik ezeket a felsőbb szervek által megszabott pénzügyi vagy legalábbis értékben kifejezett paramétereket. A változást úgy szokták jellemezni, hogy a klasszikus rendszerben szokásos tervalku helyébe „szabályozóalku” lépett. Lásd Antal László (1980), (1985).

A kínai viszonyokra vonatkozóan részletesen foglalkozik a „szabályozóalkuval” G. Tidrick (1987), M. I. Blejer–Gy. Szapáry (1990), valamint P. Bowles–G. White (1989).

A piaci szocialista reformprogramok kidolgozói abban bíztak, hogy a részleges dereguláció módot ad a népgazdasági tervezés és a központi gazdaságirányítás szerepváltására is. A következő volt az elgondolás. A népgazdasági tervezés ne fonódjék össze a rövid távú terv aprólékos felbontásával és végrehajtásának utasítások révén történő kikényszerítésével. Ebben az esetben több szellemi energia maradna közgazdasági elemzésre, makroszintű rövid távú előirányzatok és hosszú távú gazdasági stratégia kidolgozására. Ehhez kapcsolódhatna a központi gazdasági irányítás, amely elsősorban a legfontosabb fiskális és monetáris előirányzatok megvalósítására és az alapvető pénzügyi paraméterek (például a kamatlábak és a devizaárfolyamok) meghatározására összpontosulna.

Az elgondolás nem valósult meg. A központi gazdasági vezetés a makroszintű irányítás fejlesztése helyett továbbra is belevész a *mikroszabályozás* millió részletébe. A népgazdasági tervezés tekintélye és befolyása lassú, de szakadatlan eróziós folyamatnak van alávetve. Az a tervezési rutin, amely a klasszikus parancsgazdaságban kiérlelődött, szinte használhatatlannak bizonyul az új helyzetben. Ugyanakkor azt a korszerű szakmai ismeretekkel megalapozott analitikus munkát, amelyet korunkban a fejlett kapitalista országok gazdaságirányító szerveiben dolgozó közgazdászok végeznek kormánydöntések előkészítésére, nem sajátították el a reformszocialista országok központi hivatalaiban. A gazdasági szervek nem ismerik ki magukat a fiskális és a monetáris politika ügyeiben.²⁶ A reformszocialista országokban, amelyeket a nemzetközi statisztika továbbra is „központilag tervezett gazdaságoknak” nevez, igazi terv nélkül, rögtönzések sorozataként folyik a gazdaság folyamatos irányítása és átalakítása.

21.5 A költségvetési korlát puhasága–keménysége és a vállalat árérzékenysége

A hivatalos dokumentumok valamennyi reformországban hangsúlyozzák, hogy meg kell teremteni a vállalat érdekeltségét a nyereség növelésében. E cél szolgálatába állítják a menedzserek fizetési és prémiumrendszerét;

²⁶ A makroszabályozáshoz szükséges hozzáértés és rutin hiánya egyike azoknak a tényezőknek, amelyek a mikroszabályozás felé terelik a gazdasági apparátust. Munkatársainak főképpen abban van nagy gyakorlatuk, hogy szállítványokat sürgessenek, jutalmak kitűzésével egy exportfeladat vagy egy beruházási akció gyorsabb elvégzésére mozgósítsanak, egyedi engedélyeket vagy kedvezményeket adnak, vagy tiltásokat írjanak elő. Ez a teendőiknek az a köre, amelyben otthon érzik magukat.

Különös élességgel mutatkozott meg ez a probléma a nyolcvanas évek végén a Szovjetunióban, ahol a központi gazdaságirányítás híján volt az elemi makroökonómiai ismereteknek. A helyzet meg nem értése által előidézett pénzügypolitikai hibák is hozzájárultak a súlyos monetáris és fiskális problémák kialakulásához.

a dolgozók között nyereségrészesedést osztanak ki; a vállalati jóléti kiadások nagyságát a nyereségtől teszik függővé. A vállalati beruházások egyik pénzügyi forrásává válik a vállalatnál visszamaradó nyereségből képződő megtakarítás. A piaci szocializmus szellemében fogant reformprogramok arra számítanak, hogy a vállalat ár- és költségérzékennyé válik, és ezáltal az ár is egyike lesz a központi irányítás szabályozó eszközeinek.

A deklarált elvek és a fentiekben felsorolt rendszabályok ellenére a vállalat nyereségérdekeltsége, ha némiképpen meg is erősödött a klasszikus rendszerbelihez képest, továbbra is lanya. A jövedelmezőség nem válik a vállalat élet-halál kérdésévé, központi céljává, mert a költségvetési korlát továbbra is meglehetősen puha.²⁷ Némileg erősödött ugyan az árak hatása a vállalat reakcióira, de ebben a tekintetben sem következett be áttörés.

A piaci szocialista gazdaságban továbbra is felhasználják a költségvetési korlát puhításának mind a négyféle eszközét:²⁸ 1. a puha dotációt, 2. a puha adózást,²⁹ 3. a puha hitelezést³⁰ és 4. a puha adminisztratív árat [→8.4].³¹

A következőkben áttekintjük a jelenségcsoport néhány jellegzetes megnyilvánulását.

A tartósan veszteséges vállalatokat az állam pénzén rendszeresen kihúzzák a bajból. Ezt szemlélteti a 21.5 és a 21.6 táblázat. A párt- és kormányhatározatok, továbbá a vezetők nyilatkozatai ismételten ígérk, hogy vé-

²⁷ A puhaság és a keménység két végletes esete között folytonos átmenet van; a puhaság-nak-keményiségnek fokozatai vannak [→8.4]. Országokként, időszakokként, ágazatonként és vállalat típusonként eltérő a költségvetési korlát puhaságának-keményiségének foka. Minden olyan vállalatcsoportban, amelyben valamivel keményebb a költségvetési korlát, valamivel erősebb az ár- és költségérzékenység is.

Nem követünk el tehát nagy pontatlanságot, ha a további fejtegetésekben nem térünk ki mindig a finom megkülönböztetésekre, és az egyszerűsítés kedvéért a költségvetési korlát puhaságáról és az árérzékenység gyengességéről beszélünk majd.

²⁸ Széles körű irodalom igazolja tapasztalati úton, hogy a reformgazdaságok köztulajdonú szektorában valóban puha a vállalat költségvetési korlátja. (A szerzők egy része átveszi a puha költségvetési korlát fogalomrendszerét, másik része más szóhasználattal írja le a jelenséget.) Lásd például a következő tanulmányokat: *Jugoszlávia*: S. J. Gedeon (1985–1986), (1987), P. T. Knight (1984) és L. D. Tyson (1977), (1983); *Kína*: M. I. Blejer-Gy. Szapáry (1990), P. Bowles-G. White (1989), B. Naughton (1985) és C. P. W. Wong (1986); *Lengyelország*: L. Balcerowicz (1988) és M. E. Schaffer (1989a); *Magyarország*: Kornai János-Matits Ágnes (1987), Kuti Anna-Móra Mária (1990), Lamberger Galina *et al.* (1986) és Veress József, szerk. (1986).

²⁹ Szemléletesen mutatja be ezt a folyamatot a kínai gazdaság esetében M. I. Blejer-Gy. Szapáry (1990) tanulmánya.

³⁰ Lásd erről a jelenségről Magyarországra vonatkozóan Várhegyi Éva (1987a), Kínára vonatkozóan pedig P. Bowles-G. White (1989) cikkét.

³¹ „A vállalatoknak nem kell odafigyelniük a költségekre és annak különböző elemeire... mivel minden változás ezekben a paraméterekben automatikusan áttör a »jogosult költségek« mechanizmusa révén, az általuk kibocsátott termékek árainak növekedéseként”- állapította meg a lengyel Konzultatív Gazdasági Tanács. Idézi Z. M. Fallenbuchl (1988, 125. o.).

21.5 TÁBLÁZAT

Veszteséges vállalatok megmentése Kínában, 1988

Megnevezés	Vállalatok száma	Százalék
Vizsgált vállalatok száma	403	100
Megmentett vállalatok	203	50,4
A tartozás visszafizetési határidejét meghosszabbították	60	14,9
A tartozást elengedték	3	0,7
Új hitel a régi törlesztésére	24	6,0
Hiteltörlesztés adózás előtt ^a	98	24,3

Forrás: Dong Fureng, a Kínai Társadalomtudományi Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója személyes közlésben adta meg az adatokat.

^a A hitelt az adózás után, a nyereségből kellene visszafizetni. Az adózás előtti törlesztés és annak költségkénti elszámolása javítja a vállalat nyereségpozícióját.

21.6 TÁBLÁZAT

Veszteséges vállalatok megmentése Jugoszláviában, 1980–1981

Megnevezés	Gazdasági egységek száma ^a	Érintett dolgozók száma (ezer fő)
Összesen	13 667	4 848
1. Az 1980. évi pénzügyi jelentésben veszteséges egységek	1 303	277
2. Rehabilitációs folyamat alatt álló egységek	178	51
3. Csőd eljárás alatt álló egységek	20	2

Forrás: P. T. Knight (1984, 5, 78. o.).

^a Társult Munka Alapszervezetei (TMASZ) [→20.6]. Egy nagyobb vállalat több TMASZ-ból állhat.

get vetnek a veszteséges vállalatok mesterséges életben tartásának.³² Valamennyi reformországban törvényeket hoznak vagy készítenek elő csőd-eljárásokra. Alkalmazásukra azonban szinte sohasem kerül sor.

A tartósan veszteséges vállalatok számottevő részét állami támogatással vagy puha hitelekkel nemcsak életben tartják, hanem kapacitásukat to-

³² Kínai közgazdászok szerint Kínában évről évre az állami vállalatok több mint egye-gyede veszteséges. *Zsenmin Zsipa*o, tengerentúli kiadás, 1986. október 10. „Kína több mint 40 milliárd jüant fordított ezeknek az állami vállalatoknak a támogatására, amely összeg a (kínai) ipar összes profitjának felét, illetve az ország összes tőkeberuházásának kétharmadát teszi ki”. *Zsenmin Zsipa*o, tengerentúli kiadás, 1988. augusztus 18.

vább növelik. Laza az összefüggés egyfelől a vállalat múltbeli vagy jövődő (várható) jövedelmezősége, másfelől beruházása, növekedése és technikai fejlődése között.

Vertikális alkufolyamatok zajlanak, amelyekben a vállalat a dotációkról, adókról és vámokról a fiskális és a külkereskedelmi hatóságokkal, a hitelekéről a bankokkal, az árakról az árhivatallal tárgyalhat. Sok a „testre szabott”, egy-egy ágazat vagy vállalat sajátos pénzügyi gondjait megoldani hivatott szabály. Még ha vannak is általános érvényű rendelkezések, ezek egy része eleve lehetővé teszi, hogy esetről esetre egyedileg értelmezzék a szabályt,³³ vagy pedig kivételeket tegyenek. Emellett a szabályokat örökösen változtatják; a vállalatok teljesen bizonytalanok abban, hogy milyen állami intézkedések hatnak majd a nyereségükre a következő évben (a távolabbi jövőről nem is szólva).

A fiskális redisztribúció keretében százféle jogcímen elvonják a vállalatok nyereségének számottevő részét, majd százféle más jogcímen újra odaadják. Minden egyes szerv a maga hatókörében befolyásolni akarja a vállalatot, és saját törekvéseinek megvalósulását jutalmakkal és büntetésekkel, többek között szubvenciókkal és nyereségelvonásokkal akarja kikényszeríteni.³⁴ (Más kérdés, hogy a százféle pozitív és negatív ösztönző végül is rendszerint kioltja egymás hatását.)

Néha a pénzt ugyanannak a vállalatnak az egyik zsebéből veszik ki és a másik zsebébe teszik bele. Többnyire azonban a redisztribúciónak vannak nyertesei és vannak vesztesei.³⁵ Azoktól a vállalatoktól vonnak el aránytalanul sokat, ahol nagy nyereség képződött, hogy ezt a hátramaradóknak juttassák. (Lásd a magyar és a lengyel vállalatok példáját a 21.7 és a 21.8 táblázatban.) A szocialista elosztástól nem idegen az egalitarizmus, de az már valósággal torzképe ennek az eszmének, amikor a profit újraelosztásában érvényesítik. Márpedig ez a helyzet: világosan érzékelhető egyenlősítő tendencia tör keresztül a nyereség újraelosztásában.³⁶

Mindez a tapasztalat mélyen rögződik a vállalati vezetők tudatába és formálja magatartásukat. Fő következtetésük az, hogy a vállalat nyeresége alapján véve nem a termelésben és nem is a piacon dől el, hanem a bürokrácia irodáiban.

³³ Groteszk példája ennek a kínai állami vállalat nyereségadója, amelynek mértékéről minden vállalattal egyedi szerződést kötött a felsőbb szerv. Lásd M. I. Blejer–Gy. Szapáry (1990).

³⁴ A magyar adórendszer a nyolcvanas években rendkívül bonyolult volt. A különböző fajta, az állami vállalatok által fizetett, illetve élvezett adók és támogatások száma 290 és 300 között volt. Falubíró Vilmos (1983).

³⁵ A fiskális redisztribúció során sokszor előnyben részesítik a legnagyobb vállalatokat, illetve azokat, amelyek vezetői különlegesen szoros kapcsolatokkal rendelkeznek a párt és az állam legfelsőbb köreiben. Lásd erről Bauer Tamás (1975), Csanádi Mária (1979), (1980), (1983), Kornai János–Matits Ágnes (1987), Matits Ágnes (1984) és Szalai Erzsébet (1982).

³⁶ Az állami vállalatok körében érvényesülő nyereségkiegyenlítési tendencia elemzésére és elméleti magyarázatára Y. Qian szerkesztett matematikai modellt (1990).

21.7 TÁBLÁZAT

A nyereség nivellálása Magyarországon

Átmenet eredeti jövedel- mezősségből	Végleges jövedelmezősségbe			
	vesztesé- ges vállalatok	alacsony jöve- delmezőségű vállalatok	közepes jöve- delmezőségű vállalatok	magas jöve- delmezőségű vállalatok
Veszteséges vállalatok	0,233	0,500	0,122	0,145
Alacsony jövedelme- zőségű vállalatok	0,038	0,853	0,103	0,006
Közepes jövedelme- zőségű vállalatok	0,000	0,734	0,206	0,060
Magas jövedelme- zőségű vállalatok	0,008	0,394	0,515	0,083

Forrás: Kornai János (1987, 19. o.), Kornai János–Matits Ágnes (1987) közös kutatására alapozva.

Megjegyzés: Az „átmenet” az eredeti jövedelmezősségből a végleges jövedelmezősségbe az adózás és támogatás előtti helyzetből az adózás és támogatás utáni helyzetbe való átmenetet jelenti. A vállalatok négy kategóriába sorolódnak: a veszteséges vállalat jövedelmezősége –2 százalék alatt van; az alacsony jövedelmezőségű vállalat jövedelmezősége –2 és +6 százalék közé esik; a közepes jövedelmezőségű vállalat jövedelmezősége 6 és 20 százalék között van; a magas jövedelmezőség 20 százaléknál magasabb jövedelmezőséget jelent. Az adatok az egyes eredeti jövedelmezőségi kategóriákban azt mutatják, hogy a vállalatok milyen arányban kerülnek a fiskális újraelosztás következtében egy-egy végleges jövedelmezőségi kategóriába.

Sokan vetik fel a kérdést: miért nem érvényesít a gazdasági vezetés szigorúbb pénzügyi fegyelmet. Többször sor kerül elhatározásokra és fogadkozásokra. Miért nem valósítják meg ezeket? A piaci szocializmus eszméinek érvényesítéséért sákraszálló radikális reformerek ilyenkor szemrehányásokat tesznek a pártvezetés és a felső kormánysszervek következetlensége miatt. Elemzésünk azonban éppen arra keresi a választ, miért következetlenek e tekintetben az uralkodó elitnek még azok a tagjai is, akik komolyan veszik a decentralizálást, a piaci mechanizmus, a nyereségérdekeltség és a kemény költségvetési korlát eszmekörét.

A magyarázat több, egymással szorosan összefüggő tényezőből tevődik össze.

1. *Politikai hatalom.* A vállalati menedzserek ugyanannak az uralkodó csoportnak, a bürokráciának a tagjai, amely minden szinten kezében tartja a hatalmat. A hierarchia felső szintje nem tekinthet ezekre a középszíntén lévő menedzserekre közömbös idegenként, mondván: ha vállalatuk veszteséges, ha pénzügyi bukás előtt állnak, az ő bajuk. Ők választották ki, ők nevezték ki ezeket a vállalati vezetőket, akik a hatalom megbízottjai és fő támaszai a maguk posztján.

21.8 TÁBLÁZAT

A nyereség nivellálása Lengyelországban

<i>Átmenet eredeti jöve- delmezőségéből</i>	<i>Végleges jövedelmezőségbe</i>			
	<i>vesztesé- sleges vállalatok</i>	<i>alacsony jöve- delmezőségű vállalatok</i>	<i>közepes jöve- delmezőségű vállalatok</i>	<i>magas jöve- delmezőségű vállalatok</i>
Veszteséges vállalatok	0,000	0,161	0,625	0,214
Alacsony jövedelmezőségű vállalatok	0,000	0,706	0,279	0,015
Közepes jövedelmezőségű vállalatok	0,000	0,084	0,817	0,099
Magas jövedelmezőségű vállalatok	0,000	0,011	0,413	0,576

Forrás: M. E. Schaffer (1990, 188. o.).

Megjegyzés: A táblázat 1988-as adatokra épül. Az „átmenet” értelmezéséről a jelen összefüggésben lásd 21.7 táblázat megjegyzését. A vállalatok az eredeti jövedelmezőség szerint a következő négy kategóriába sorolódnak: veszteséges a vállalat, ha negatív a jövedelmezősége; alacsony jövedelmezőségű, ha a jövedelmezősége 0 és 6,8 százalék közé esik; közepes jövedelmezőségű, ha a jövedelmezősége 6,8 és 22,7 százalék között van; magas jövedelmezőségű a vállalat 22,7 százalék jövedelmezőségi szint felett. A végleges jövedelmezőség kategóriái a következők: veszteséges a vállalat, ha a jövedelmezősége negatív; alacsony jövedelmezőségű 0 és 3,2 százalék közötti jövedelmezőség esetén; közepes jövedelmezőségű, ha jövedelmezősége 3,2 és 10,5 százalék közé esik; magas jövedelmezőségű 10,5 százaléknál magasabb jövedelmezőségi szint esetén.

Emellett egy másik fontos politikai szempont is szerepet játszik: a vállalat felszámolása felzúdulást okozhat a munkások körében, és ezzel gyengíti a hatalom amúgy sem erős tömegbázisát és legitimációját.

2. *Ideológia.* A bürokrácia értékválságban szenved. A reformszocializmus gondolatvilága előtérbe hozta a hatékonyság követelményét, és ennek kifejeződését látja a nyereség maximalizálásának céljában. Ez a cél azonban összeütközésbe kerülhet a szocializmus számos hagyományos értékével: a gyengébbekkel való szolidaritásnak, a dolgozók számára garantált biztonságnak, a társadalmi egyenlőségnek a követelményeivel, az osztálytársadalmi érdekeknek az egyéni és a csoportérdekek fölé rendelésével. A bürokrácia, amelynek magva a kommunista párt, nem profitmaximalizáló kapitalista tulajdonos. A reformkommunista szíve egyik felével lelkeseedik a piacért, a vállalati önállóságért és a nyereségelvért. De a szíve másik, erősebb felével a tradicionális szocialisztikus értékekhez kötődik: úgy érzi, köteles segíteni a bajba jutott vállalatot, semmiképpen sem teheti ki

az utcára a munkásokat, köteles kiegyenlíteni a vállalatokban képződő jövedelmeket. Szent kötelességének tekinti a paternalista gyámkodást. Nem bízik abban, hogy a láthatatlan kéz ösztársadalmi érdeké harmonizálja a vállalati érdekeket, és ezért úgy érzi, hogy a vállalat nyeresége, ha fontos is, de mégis csak másodlagos. Mindez nyilvánvalóan a költségvetési korlát puhítására készíti.³⁷

3. *Tulajdon.* A kapitalizmusban az állam, a magántulajdonos és a fizetett alkalmazottként működő menedzser társadalmi szerepköre egyértelműen elkülönül. A tulajdonosnak – mind az egyéni tulajdonosnak, mind pedig egy társaság részvénytulajdonosának – jól felfogott anyagi érdeke a nyereség növelése. Ez az ő ügye; nem kell államilag biztatni vagy utasítani arra, hogy ezt tegye. Ha tőkéje nem hozza meg valahol a kívánt hasznot, saját érdeke, hogy kivonja onnét. Ő fizeti a menedzsereket, és ha azok nem jól szolgálják a nyereség növelésének érdekét, elbocsátja őket. A kereskedelmi bank és a többi pénzügyi közvetítő intézmény is a nyereség érdekében folytatja a tevékenységét. A pénzügyi fegyelmet (Marx szavai-val) vak és anarchikus módon a piac kényszeríti ki.

Mindez nem várható el a szocializmusban uralkodó köztulajdon mellett.³⁸ Hiába szólítják fel belföldi és külföldi tanácsadók a piaci szocialista gazdaságok kormányzatait, hogy legyenek erélyesebbek, és követeljük meg a pénzügyi fegyelmet; ez a köztulajdon dominanciája mellett megvalósíthatatlan követelmény. A központ által kilátásba helyezett előzetes fenyegetés nem eléggé hatásos; a vállalatok nem is tartanak attól, hogy azokat megvalósítsák.³⁹ A funkcióbeli elkülönülések itt nem érvényesülnek. A bürokrácia, amely egyszerre állam, tulajdonos és menedzser, ön-

³⁷ Szemléltetésül magas beosztású kínai bankvezetők kijelentéseit idézzük, mert az általuk használt megfogalmazás jól illusztrálja a szindrómát: A bank feladata „dicsérni a jót és megsegíteni a szegényt” (értsd a szegény vállalatot) – mondja az egyik. „Ez köztulajdonú gazdaság. Nem csukhatunk be vállalatokat, hanem segítenünk kell őket abban, hogy életben maradjanak.” Az idézeteket P. Bowles–G. White (1989, 489, 492. o.) cikke közli.

³⁸ Több kutatás felhívta a figyelmet arra, hogy a puha költségvetési korlát szindrómájának számos tünete kialakul a kapitalista országok köztulajdonú szektorában is, amennyiben a szektornak aránylag nagy a súlya. Ezt állapították meg többek között Izrael, India, Görögország, Brazília és Algéria köztulajdonú szektoráról.

³⁹ A jelenséget – a fenyegetés „hihetőségét” és a felelősség vállalását – több szemzőből elemzik a puha költségvetési korláttal foglalkozó játékelméleti modellek. Lásd a 22. lábjegyzetet a 8. fejezetben.

Külön is kiemeljük M. Dewatripont–E. Maskin (1989) tanulmányát, amely a puha költségvetési korlát szindrómájának okait kutatja. Egy játékelméleti modell segítségével igazolja: a hitelnyújtás centralizációja esetén a bank nem tudja beváltani előzetes fenyegetését, hanem „fut a pénze után”, és kénytelen tovább finanszírozni az előnytelen beruházási akciókat is. Ezzel szemben a bankszektor igazi decentralizációja esetén a fenyegetés hihetővé válik, ami megkeményíti a költségvetési korlátot, és elijeszti az alacsony hatékonyságú beruházások kezdeményezőit.

magát fegyelmezze? A vállalati költségvetési korlát csak akkor válhat keménnyé, ha a vállalat valóban elkülönül a bürokráciától, ha magától értetődő, hogy baj esetén önmagára van utalva. Ezt az elkülönülést csupán a magántulajdon biztosítja automatikusan, spontán módon.⁴⁰

Csak akkor jelenhet meg a színen a gazdaság dinamizmusát megteremtő vállalkozó, ha a termelésbe való belépés nem a bürokrácia önkényétől függ, hanem a vállalkozó egyéni kezdeményezésétől, valamint attól, hogy képes-e induló tőkét szerezni a magántulajdonon alapuló tőke- és hitelpiacon. Ennyiben is szoros összefüggés van egyfelől az igazi piaci verseny és a szabad vállalkozás, másfelől a magántulajdon között.⁴¹

4. *Koordináció és szabályozás.* A piaci szocialista gazdaság gyakorlatában a felsőbb szervek mikroszabályozást végeznek [→21.3], beavatkoznak a vállalat életének sokféle részletébe. Éppen ezért osztoznak a felelősségben is. Kudarccs esetén a vállalat vezetése teljes joggal és számos bizonyíték birtokában hivatkozhat arra, hogy minden lényeges cselekményét megbeszélte legalább néhány felsőbb párt- vagy állami szervvel, vagy épenséggel utasították a szóban forgó akcióra. Hivatkozhat továbbá arra, hogy veszteségeit a hibás árak, az éppen most kivetett adók vagy vámok, az államilag elrendelt béremelések és más, felsőbb intézkedések okozták. Bármely vállalat jut is a tönk szélére, tucatjával vannak a vállalat felett álló magas rangú személyek, akik a vállalatvezetéssel együtt birtokában voltak az előzetes információknak, részt vettek a hibás döntések meghozatalában, és akiknek éppen ezért érdekük a felelősség elfedése. Hogyan várható ilyen körülmények között a kemény fegyelem biztosítása? Minél inkább fennmarad a bürokratikus koordináció uralkodó szerepe, annál kevésbé keményíthető meg a költségvetési korlát.⁴²

A költségvetési korlát puhaságával kapcsolatos viták során sokszor vetődik fel a következő kérdés: lehetséges-e az adott piaci szocialista rendszeren belül keménnyé tenni a köztulajdonú vállalat költségvetési korlátját. A fenti négy pontból egyértelmű válasz következik: nem, nem lehetséges.⁴³

⁴⁰ Kivételképpen mesterségesen is biztosítható a költségvetési korlát keménysége köztulajdonú vállalatok esetében, ha számuk nem túl nagy, és a magántulajdonú vállalatok tömege veszi körül őket egy kapitalista gazdaságban. Ebben az esetben a szűk köztulajdonú szektor viselkedési szabályosságai hozzáidomulnak a gazdaságban domináns magánszektor viselkedéséhez.

⁴¹ P. Murrell (1990a), (1990b) szerint a piaci szocializmus szellemében fogant reformkísérleteknek éppen az a legsúlyosabb fogyatéka, hogy nem adnak sem kellő lehetőséget, sem kellő ösztönzést a schumpeteri értelemben vett vállalkozás kialakulásához.

⁴² A mikroszabályozás, mint láttuk, az egyik oka a költségvetési korlát felpuhulásának, mert lehetetlenné teszi a felelősség teljes decentralizálását, érdekeltté teszi a felsőbb szervet a hibák elkenésében. Egyúttal azonban következménye is a puha költségvetési korlátnak, mert a pénzügyi szabályozás nem ad a központi szervek kezébe kellően működő eszközöket a transzmisszióra.

⁴³ Írásaim sohasem sugallták azt, hogy a vállalatok költségvetési korlátja megkeményíthető a szocialista rendszer feltételei, az állami tulajdon dominanciája mellett. Újabb tanulmányok megerősítették kétségeimet erről a lehetőségről. Az elmúlt években munkatársaim- →

Ezen a ponton indokolt megállni egy pillanatra, és megvilágítani: mi a helye a puha költségvetési korláttal kapcsolatos elméletnek a piaci szocialista gazdaság bírálatában. A reformfolyamat gyengeségeinek és kudarcai-
nak nem ez a szindróma a legmélyebb oka. A végső okok a piaci szocializ-
mus szellemében reformált rendszer hatalmi struktúrájában, a tulajdonvi-
szonyok és koordinációs mechanizmusok konfigurációjában rejlenek.
Ezeknek a mélyebb okoknak az együttes hatása abban csúcsosodik ki, hogy
a fogadkozások ellenére a költségvetési korlátot nem sikerül, nem sikerül-
het megkeményíteni; a nyereségérdekeltség eléggé lanyha marad, és ezért
az árak nem tölthetik be a piaci mechanizmus működéséhez nélkülözhet-
len szerepüket. Ebben az értelemben játszik központi szerepet a költségve-
tési korlát puhaságának foka: számos további részletjelenség (a vállalati ke-
reslet elszaladása, a beruházási és az importéhség, az alacsony fokú haté-
konyság) részben vagy egészben ebből a szindrómából vezetődik le.⁴⁴

Állítsuk szembe a reformerek vízióit – a „piaci szocializmus” és a „terv
plusz piac” áramlatának eszményeit – a tapasztalattal! A piac legfőképpen ab-
ban különbözik minden más koordinációs mechanizmustól, hogy a gazdaság
szereplői az árakra reagálnak. Ha a költségvetési korlát, még ha nem is szél-
sőségesen puha, de azért elég puha ahhoz, hogy minden keresleti és kínálati
reakciót lényegesen letompítson, akkor a piac nem képes betölteni szerepét.

Letompított érzékenységgel szemben sem teljesen közömbös a vállalat a
költségek és árak iránt. Kihaszna egy-egy költségcsökkentési alkalmat,
ha az könnyen adódik, de nem töri magát azért, hogy minden ilyen lehe-
tőséggel éljen. Megragadja az áremelés minden lehetőségét, hiszen ez
rendszerint kényelmesebb, mint a költségvetési korlát puhításainak más
módszereivel manipulálni. A vállalatok egy része reagál egy-egy szembe-
szökő árváltozásra, akár output-, akár inputoldalon, ha más érdek (példá-
ul a bürokrácia valamely más irányú igényének teljesítése) nem szól e re-
akció ellen. De mindez elég ritka, durva, elnagyolt és lassú igazodás ah-
hoz a folyamatos, finom, minden részletet érzékelő és gyors alkalmazko-
dáshoz viszonyítva, amelyet az árakra való érzékeny reagálást kikényszerí-

→ mal együtt részletekbe hatoló empirikus vizsgálatokat végeztem [lásd például Kornai János–
Matits Ágnes (1987)], emellett tanulmányoztam számos más vizsgálat anyagát (lásd a 28.
lábjegyzetet). Ezenkívül igyekeztem elméletileg is újra átgondolni az összefüggéseket. Az
elméleti gondolatmenetet e könyv ismerteti. Mindezek együttesen vezettek el ahhoz az ál-
lásponthoz, amelyet a kérdésre adott határozottan nemleges válasz foglal össze.

⁴⁴ Ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert felbukkantak félreértések a puha költségvetési
korlát elméletét kommentáló irodalomban. Ez a jelenség, amint az a jelen fejtegetésekből ki-
tűnik, a szerző gondolatmenetében kitüntetett helyet foglal el, ami azonban összefér azzal,
hogy a rendszer magyarázó elméletében az okozati láncolatnak nem az eredőjénél, hanem a
közepén helyezkedik el. A 15.1 ábrán bevezetett elméleti keretben a puha költségvetési kor-
lát szindrómája a 4. blokk jellegzetessége [→ 15.1].

rító igazi piaci mechanizmus hoz létre, és amelynek a piaci gazdaságok a hatékonyság magas fokát köszönhetik.

Ehhez még hozzátehetjük, hogy maga az árjelzés hibás is lehet, mert a lanyha árérzékenység és ennek előidézője, a puha költségvetési korlát erre is visszahat. Ha a vállalat tartósan alacsony vagy negatív jövedelmezőség mellett is életben maradhat, sőt fejlődhet, akkor nem is érdemes minden eszközzel küzdenie az árak kiigazításáért. Ez a magatartás az árrendszer hibáiba való belenyugváshoz vezet.⁴⁵

A piaci szocializmus irányába mutató reformtervezetek készítői arra számítottak, hogy a vállalat érzékenyen reagál majd az árakra. Ha ez így lesz, akkor a központi irányítás a régi, természetes input-output utasítások helyett úgynevezett *pénzügyi szabályozókkal* irányíthatja majd a gazdaságot. Felemeli a kamatlábat, erre csökken a beruházás; leértékeli a nemzeti valutát, és nő az export, csökken az import; felemeli az *A* termék árát a *B* termékéhez képest, és akkor a vállalat *B*-vel helyettesíti *A*-t és így tovább. Ezekkel a várakozásokkal ellentétben bebizonyosodott: hiába is próbálna a központ ezekkel a szabályozókkal befolyást gyakorolni, ha a vállalat jóformán oda sem figyel. Olyan ez, mint egy távirányító, amellyel a tévékészüléket csatornaváltásra vagy a hangerő változtatására kívánják készíteni – miközben a készülékbe nem építették be a távirányító jelzéseinek fogadására alkalmas érzékelőt. Nem marad más hátra, mint a közvetlen kézi kapcsolat.

A klasszikus rendszerről megállapítottuk, hogy az félig monetizált gazdaság [→8]. A reformfolyamat eredményeképpen kialakult piaci szocialista gazdaság köztulajdonú szférája továbbra is a gazdaság félig monetizált szektora marad, noha a pénz aktív szerepe ebben a szektorban is nő valamelyest.

21.6 A köztulajdon és a bürokratikus koordináció affinitása

Az előző alfejezetekben szembesítettük a piaci szocializmus és a „terv plusz piac” eszmekörét a reformfolyamat köztulajdonú szektorának valószínű helyzetével. Felvetődik a kérdés: miért tér el ennyire a valóság az óhajtott állapottól.

A reform tervezői azt remélték, hogy az a vákuum, amely az utasításos rendszer, a parancsgazdaság felszámolása vagy szűkebb térre szorítása révén keletkezik, azonnal „beszippantja” a piaci koordináció mechanizmusát. Ez nem következett be. Amit a vákuum beszippantott, az főként a bürokratikus koordináció módosult formája. A direkt vertikális szabályozás helyét elsősorban az indirekt vertikális szabályozás tölti be, és csak

⁴⁵ A relatív bérekre azért gyakorol jóval erősebb hatást a munkaerő-piaci helyzet, mert a munkavállaló háztartásának kemény költségvetési korlátja van. Ezért nem fogadhatja el megadón, ha a bér elmarad az általa indokoltan vélt színvonalról.

másodsorban kapott – erőtlen és sokszor torz formában – némi teret a piac horizontális koordinatív szerepe [→21.7].

A megfigyelők jó része elismeri, hogy igen erős maradt a bürokratikus hatás, de a nézetek megoszlanak a helyzet leírásában és az okozati elemzésben. Van, aki azt emeli ki, hogy miközben a vállalatok akarják a piaci szocializmust megvalósító reformot, a konzervatív bürokraták ellenállnak. Rendszerint arra is rámutatnak, hogy ennek a konzervatív bürokráciának ott vannak a reprezentánsai, sőt esetleg felbujtói (a „keményvonalúak”) a párt vezető szerveiben. Ebben a jellemzésben a bürokratikus ellenállást bizonyos mértékig felülről szervezik. A diagnózis egy másik változata szerint a konzervatívok két tűz között vannak: felülről a reformer legfelsőbb vezetés, alulról pedig az önállóságot igénylő helyi és vállalati vezetők követelik a radikálisabb reformot, de a csökönyös konzervatív bürokraták makacsul ellenállnak.

Azok nézetét osztom, akik úgy gondolják, hogy a fenti diagnózisok, noha tartalmaznak helytálló elemeket, nem írják le kielégítően a különböző társadalmi erők tényleges érdekeltségét és magatartását.

A bürokrácia e könyv értelmezésében hierarchikusan szervezett társadalmi csoport. Nincs „kívül” a társadalmon, hanem benne él annak minden sejtjében. Átlagban minden nyolcadik vagy tizedik családból van legalább egy felnőtt tagja a bürokráciának; mindennapi élete, jövedelme, társadalmi rangja, karrierje összefonódik azzal. A bürokrácia mindegyik intézménye tovább akar élni és tevékenykedni. Nem kell erre a magatartásra felülről utasítani, de még biztatni sem: természetes, hogy a bürokrácia minden felelős tisztségviselője folytatni akarja a bürokratikus koordinációt, elsősorban azért, mert az ad neki hatalmat. De nem ez az egyedüli motívumuk. Ragaszkodnak a hatáskörükhöz azért is, mert azonosulnak munkájukkal, és mert meg vannak győződve annak hasznosságáról. Az árhatósági ember árákat kíván megállapítani, a bérhatósági ember béreket, a beruházási allokátor a beruházásokat, a személyzeti osztály az embereket akarja allokálni és így tovább. Ha valami nincs rendben ezeken a területeken, akkor azt gondolja: teljesebbé kell tenni a beavatkozást, hogy rend legyen.⁴⁶ Mindegyik a maga hatáskörében állandóan erősíti azt a tendenciát, amelyet korábban így jellemeztünk: a bürokratikus szabályozás kiteljesítése, azaz annak megakadályozása, hogy a rendszabályok, előírások és tiltások hálóján keresztülcsússzék a bürokrácia által nem kívánt jelenség.

A vállalatok vezetői csak fél szívvel igénylik az önállóságot. Ha minden rendben van körülöttük, akkor szeretnék, ha békén hagynák őket, és

⁴⁶ A bürokrácia állandó újratermelődését, visszavonulások utáni ismételt feltámadásra való képességét igazolja, hogy a gazdaság egy-egy súlyos nehézsége nyomán azonnal megjelennek a direkt szabályozási módszerek. Például a fizetési mérleg körüli bajok arra készítetik a hatóságokat, hogy még szigorúbban alkalmazzák a devizakiutalás és az importengedélyezés adminisztratív módszereit. Lásd például Gács János (1980).

nem vennék el a redisztribúció keretében azt a nyereséget, erőforrást, bér-alapot, amit már sikerült megszerezniük. De ha bármi baj vagy akadály merül fel, akkor igénylik, sőt követelik a beavatkozást. Ha zavar van az inputok beszerzésében, vagy ha a bank nem akar hitelt adni, akkor a minisztérium vagy a megyei párttitkár közbenjárását kérik. Egy élet munkájával építették ki az összeköttetéseiket. Ez sajátos fajta akkumulált „vagyonuk”. Veszítsék ezt most hirtelen el, és maradjanak kapcsolat, protektor nélkül? Ha pénzügyi veszteséget szenvednek, nézzenek szembe a kemény költségvetési korláttal, a fizetéseképtelenséggel, a csóddal, a menedzseri pozíció feladásával? A kedvező hivatali döntés „kijárása”, a „hátsó ajtón” át történő ügyintézés, a felső szervekkel folytatott ügyes alkudozás: ez az a közeg, amelyben jól kiismerik magukat. A verseny, a piac kegyetlensége – ez ismeretlen és ijesztő.

A piacon önálló gazdasági egységek lépnek egymással kapcsolatba. A piaci szocialista reform hivatalos propagandája azt hangsúlyozza, hogy az képes összeegyeztetni a központi irányítást és a vállalat önállóságát.⁴⁷ Ez azonban logikailag összehétközhetetlen ellentétpár. Nincs helye játéknak az olyan szavak értelmével, mint az „önállóság”. A vállalat csak akkor önálló, ha sem ő, sem a többi vállalat nincsen együttesen alárendelve azoknak a közös felettes szerveknek, akik az igazi szuverenitást gyakorolják. A vállalat akkor és csak akkor önálló, ha valóban elkülönül a többi vállalatától, mert mindegyik vállalatnál egymástól független tulajdonosok (vagy társaságok esetén részvényesek különböző csoportjai) rendelkeznek.

Mindez megmagyarázza, hogy affinitás érvényesül köztulajdon és bürokratikus koordináció között is. A bürokratikus koordináció legkülönfélébb módszerei állandóan újratermelődnek, külön erőltetés nélkül, spontán, természetes módon. Nem kell ehhez központi parancs. Ellenkezőleg, még akkor is feltámad a bürokratikus koordináció, ha egy-egy erőlyes központi határozat a leépítését írja elő.

Ezen a helyen vissza kell térnünk a rendszer elemei közötti affinitás kérdésére. Most már összeköthetjük azokat a szálakat, amelyek a könyv két

⁴⁷ Idézünk abból az *Izvesztyijában* (1982. február 2., 2. o.) megjelent cikkből, amely Ny. Rizskov novoszibirszki választási beszédét ismerteti: „E munka célja, hogy gigantikus gazdaságunk irányítására hatékony módszereket dolgozzunk ki, és hogy a vállalatoknak és egyesüléseknek nagy gazdasági függetlenséget nyújtsunk a központosított, tervszerűen irányított gazdaság keretein belül.”

A magyar kommunista párt központi bizottságának az a nagy jelentőségű határozata, amely előkészítette az 1968. évi reformot, a következőképpen fogalmazott: „A központi tervszerű irányítás összekapcsolása a piaci mechanizmus működésével lehetővé teszi és megköveteli a szocialista állami vállalatok önállóságának, döntési hatáskörének, ezzel együtt kezdeményezésének és felelősségének jelentős növelését.” Vass Henrik, szerk. (1968, 313. o.).

Egy német jelentés szerint a kínai kommunista párt központi bizottságának 1990. decemberi ülésén a következő hasonlat hangzott el: „Az állami vállalat olyan, mint a kalitkába zárt madár. Mozoghat, de nem repülhet el.”

korábbi helyéről [→15.2, 19.4] indultak el. A klasszikus szocializmus koherens rendszer, egyebek között azért, mert a köztulajdon és a bürokratikus koordináció között affinitás van; ezek a rendszerelemek szervesen összetartoznak, és kölcsönösen erősítik egymást. A kapitalizmus ugyancsak koherens rendszer, mert a magántulajdon és a piaci koordináció között affinitás van; ezek is szervesen összetartoznak, és kölcsönösen erősítik egymást. Ezzel szemben a piaci szocializmus megvalósítására irányuló próbálkozás inkohereens rendszert hoz létre, benne egymást taszító elemekkel: a köztulajdon dominanciája és a piac működése nem fér össze.⁴⁸

A gondolat nem új. A szocializmusról folytatott vitában [→21.2] von Mises nagy nyomatékkel hangsúlyozta ezt. G. W. Nutter (1968) „nagy illúzióknak” (Grand Illusion) nevezte azt az elképzelést, hogy igazi piac működhet magántulajdon nélkül. A. A. Alchian, H. Demsetz és a „tulajdon-jog-iskola” más tagjai ismételtelen felhívták erre a gondolatra a szocialista rendszerrel foglalkozó közgazdászok figyelmét.⁴⁹ A piaci szocializmus gyakorlati megvalósítására törekvő kísérletek negatív eredményei messzenőve alátámasztják ezt a gondolatsort.

21.7 A köztulajdonú vállalatok közötti horizontális kapcsolatok

Hogyan alakultak a deregulálási rendszabályok nyomán a köztulajdonú vállalatok közötti horizontális kapcsolatok? Milliő bürokratikus beavatkozás közepette is sok mindenben közvetlenül megegyezhet egymással az eladó és a vevő vállalat. Adásvételi szerződéseket kötnek, azokat közös megegyezéssel módosítják, megállapodnak árakban, hitelt nyújtanak egymásnak és így tovább. Noha már a klasszikus rendszerben is fennálltak ezek a kapcsolatok, szerepük a reform során számottevően megnőtt.

Ennek ellenére óvatosságra van szükség a jelenség értelmezésében. Ha

⁴⁸ Magyarországon a politikai fordulat előtti utolsó években már élénk vita bontakozott ki a tulajdonviszonyok reformjáról; ezen belül a köztulajdon átszervezésének alternatív formáiról, például holdingok létesítéséről, a hosszú távú vagyonerékeltségről, a keresettulajdonlásról, a klasszikus állami vállalat részvénytársasággá történő átalakításáról. Noha a vitában megjelent több írás helyeselte a magánvállalkozás fejlődését, a különböző tulajdonformákön alapuló szektorok versenyét, a tulajdonviszonyok radikális átalakítását, azaz a köztulajdon uralkodó szerepének felváltását a magántulajdon túlsúlyával még nem javasolták. Jó áttekintést ad a vita akkori állapotáról a Lengyel László által szerkesztett (1988) kötet, amely a következő szerzők tanulmányait tartalmazza: Csillag István, Kopátsy Sándor, Lengyel László, Matolcsy György, Szalai Erzsébet, Tardos Márton és Várhegyi Éva. Lásd továbbá Tardos Márton (1988a), (1988b) cikkei.

⁴⁹ Lásd A. A. Alchian (1974), valamint A. A. Alchian–H. Demsetz (1972). A gondolat további elemzését lásd D. Lavoie (1985), G. E. Schroeder (1988), G. Temkin (1989) és J. Wienecki (1991) munkáiban.

szigorúan vesszük a piac kifejezést, akkor ezek a horizontális kapcsolatok nemigen érdemlik meg a piaci koordináció nevet. Az igazi piacot az árak, a pénzben elérhető nyereség és a versenytársak közti rivalizálás mozgatja. Ezek a mozgatórugók erőtlenekek a félig deregulált köztulajdonú szektorban. A reform hivatalos propagandája megpróbálja a menedzsereket rábeszélteni arra, hogy tegyenek úgy, mintha igazán szívügyük lenne a piac: a sajtó, a televízió, az államférfiak beszédei arra buzdítják a gazdasági vezetőket, hogy törődjenek a vevők igényeivel, figyeljenek a minőségre, alkalmazkodjanak a bel- és külföldi kereslethez. De hát ez nem a rábeszélésen múlik. A vállalat születése, növekedése, elsorvadása vagy halála valójában nem a piacon dől el. A vállalatban az a várakozás formálódik ki, hogy jövedelmezősége, az alkalmazottaknak kifizethető bér és a nyereségrészesedés, a jóléti kiadások és a beruházások nagysága nem a piacon dől el, hanem különböző felsőbb hatóságok döntéseitől függ.

A gazdasági irányítás nemcsak rábeszéléssel próbálja elérni, hogy a vállalat jobban figyeljen a piacra, hanem agyafűrt ösztönzési sémákkal, kiagyalta árkonstrukciókkal is szimulálni szeretné a piacot [→22.3]. Csakhogy a piaci mechanizmus működésében nem az a legfontosabb, hogy milyen formula szerint változnak az árak, hanem az, hogy eleven emberek erős személyes érdekeltsége fűződik az árakhoz, a kereslethez és a kínálatához, a vételhez és az eladáshoz. Ha egy ár nő, akkor erre az információra az érdekeltek reagálnak: egyesek képtelenek kielégíteni a vételi szándékukat, és önként kilépnek az igénylők közül, mások megragadják az alkalmat, és belépnek a jövedelmezőbbé vált termék előállítói közé. Fordított folyamat megy végbe az ár csökkenése esetén. Ez a közvetlen kapcsolat az ár által szolgáltatott információ és a keresleti-kínálati döntés között, amelyet a magántulajdon hoz létre, elhalványul a hatóságilag szimulált piacon.

Az előző alfejezet rámutatott arra, hogy affinitás van köztulajdon és bürokratikus koordináció között. Itt most újra hangsúlyozni kell: nincs affinitás köztulajdon és piaci koordináció között. Köztulajdon mellett nem jelennek meg spontán, természetes módon piaci kapcsolatok, hanem azokat csak mesterséges úton próbálják a koordinálandó folyamatok résztvevőire ráerőltetni.

A piac normális működésének egyik nélkülözhetetlen feltétele az eladó és a vevő közötti szerződés tiszteletben tartása. A piaci szocialista gazdaságban e szerződéseket rendszeresen, büntetlenül megsértik. Gyakori, hogy a fizetési gondokkal küzdő köztulajdonú vállalat azzal hidalja át a nehézséget, hogy egyszerűen nem fizeti ki a számlát a neki szállító másik vállalatnak. Ez a kényszerhitel válik a költségvetési korlát puhításának egyik fő formájává. A baj továbbgyűrűzik: az a vállalat, amely nem kapta meg az outputjáért járó ellenértéket, maga sem fizet saját szállítóinak, akik ugyanezt teszik az ő szállítóikkal és így tovább. A jelenséget „sorban állásnak” nevezi a pénzügyi zsargon: a kényszerhitelezők sorban állnak az

adós vállalatok előtt, abban reménykedve, hogy majd csak rájuk kerül a sor követelésük kielégítésében. Ha a sorban állás nagyarányú, akkor valószínűsítős likviditási válság keletkezik.⁵⁰ Mindegyik vállalat nyugodtan megtagadja a számla kifizetését, mert biztos abban, hogy nem büntetik meg, s nem megy tönkre e pénzügyi válság miatt, hanem az állam és az állami bankrendszer valamiképpen kihúzza a csávéból.

A klasszikus rendszerben ez a fajta kényszerhitel és sorban állás nem fordulhat elő, mert a központi bank automatikusan leemeli a követelést a vevő vállalat számlájáról, és átteszi az eladó vállalat számlájára. A piaci szocialista gazdaság „piaci” abban a tekintetben, hogy megengedi a vállalatközi kereskedelmi hitelt. Ugyanakkor éles konfliktusba kerül az igazi piacgazdaság szellemével és joggyakorlatával, amikor megtűri a fizetési kötelezettség tömeges megsértését.

A horizontális kapcsolatokról szólva érdemes megemlíteni a piaci szocializmus eszmekörének egy fontos elágazását: a szocialista rendszer keretei között működő állami tőkepiac kialakítására vonatkozó javaslatokat.⁵¹ A javaslat kiindulópontja a piaci szocialista reform korábbi működésének kritikája. E szerint az eredeti program egyik fő gyengesége abban állott, hogy csupán árupiacot akart létrehozni, holott egységes és mindent átfogó piacra van szükség, s annak magában kell foglalnia a tőkepiacot is.⁵² Az eddig bevezetett piaci szocialista reformok a köztulajdonban lévő tőkeallokációjának csupán háromféle módszerét tették lehetővé: 1. a központi állami szervek allokálnak beruházást, amit a költségvetésből finanszíroznak, 2. az állami bankrendszer beruházási hitelekkel folyósít, és 3. a köztulajdonban lévő vállalat önfinanszírozással saját megtakarításából végez beruházást „saját kerítésén belül”.

Az elgondolás szerint lehetővé kell tenni egy további módszert: 4. a köztulajdonú vállalat allokálhasson tőkét más köztulajdonú vállalatokhoz. A tőkepiac kifejlődéséhez szükség van az állami vállalat jogi helyzetének átalakítására, nevezetesen arra, hogy részvénytársasággá váljék. Így lehetőség nyílik arra, hogy a vállalat részvényeket bocsásson ki, és azokat egy másik vállalat megvegye. Létrejön a *kereszttulajdonlás* jelensége: az egyik állami vállalat résztulajdonosává válik a másiknak.

⁵⁰ Például Jugoszláviában a vállalatok közötti eladósodás évi növekedési üteme 30–50 százalékkal volt a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején. Részletes elemzés található S. J. Gedeon (1985–1986) és L. D. Tyson (1977) írásaiban. A magyarországi hasonló jelenségeket Várhegyi Éva (1989), (1990b) elemzi.

⁵¹ Ez a gondolat elsősorban Magyarországon terjedt el a reformközgazdászok körében. Út-törője Tardos Márton (1986), (1989a), (1989b), (1990). Lásd továbbá Antal László és Várhegyi Éva (1987). Hasonló gondolatok vetődtek fel más reformgazdaságokban is, főként Kínában és Lengyelországban. Az elgondolás részletesebb kifejtése található W. Brus–K. Laski (1989a) könyvében, amely számos fontos gondolattal járul hozzá a piaci szocializmusról szóló vitához, lásd továbbá (1989b) cikküket.

⁵² Akik ezt a gondolatot hirdetik, ehhez rendszerint hozzátesszik: szükség van munkaerőpiacra is.

Az elgondolás szerint nemcsak a termelővállalatok vehetik meg egymás részvényeit, hanem köztulajdonú bankok is vásárolhatnak vállalati részvényt, és megfordítva, vállalatok is megvehetik az ugyancsak részvénytársaság formájában működő bankok részvényeit. Úgyszintén vállalati részvényekbe fektethetik tőkéjüket az állami biztosítótársaságok és nyugdíjintézetek is.⁵³ Ez kiegészül azzal a gondolattal, hogy állami önkormányzati szervek (például városi vagy községi tanácsok), valamint állami nem profit jellegű intézmények (például egyetemek vagy kórházak) is vásárolhassanak részvényt.⁵⁴

Az elgondolás szerint a részvények az említett tulajdonosok körében legyenek szabadon átruházhatók. Forgalmuk bonyolódjék egy államilag szervezett értéktőzsdén keresztül. A javaslat hívei azt remélik, hogy az állami tőkepiac révén létrejön a köztulajdon új, a korábbinál mobilabb formája.

A könyv írásakor ez a javaslat még sehol sem valósult meg. Azokban a kelet-európai országokban, amelyek eljutottak a posztszocialista fázishoz, már az került napirendre, hogy a részvénytársasággá átalakított vállalatok részvényeit a privatizálási folyamat keretében elsősorban belföldi és külföldi magántulajdonosoknak eladják, illetve ingyenesen átadják [→19.7]. Számítani lehet arra, hogy megnő a magántulajdon szerepe a bankszektorban, előbb-utóbb létrejönnek magán-biztosítótársaságok, decentralizált nyugdíjalapok, s ezek az intézmények is részvényekbe fektetik majd tőkéjük egy részét. Mindez azonban más társadalmi-gazdasági környezetben történik, mint amelyet a fentebb idézett javaslatok feltételeztek: nem a piaci szocialista, hanem a posztszocialista rezsimben, amelyben mindinkább a magánszektornak jut majd a domináns szerep. Ennyiben a posztszocialista kelet-európai tapasztalat irreleváns annak megítélésében, mi lett volna az állami tőkepiacra vonatkozó javaslatok megvalósulásának tényleges hatása.

Nem tudhatjuk, vajon sor kerül-e azokban az országokban, amelyek továbbra is a piaci szocializmus útján haladnak, az állami tőkepiac meghonosítására, például Kínában. Ha igen, akkor az ott szerzett tapasztalat ismeretében megalapozottabb ítélet hozható. E tapasztalatok híján csupán sejtésekre vagyunk utalva, ha értékelni próbáljuk az elgondolást.

Nem hallgathatom el kételyeimet. Még az árukkal kapcsolatos tranzak-

⁵³ Itt emlékeztetni kell arra, hogy ebben az időszakban a szocialista gazdaságban – még a reform útján legmesszebbre járókban is – rendszerint egyetlen állami monopolszervezet működteti az egész nyugdíjrendszert. A biztosítási üzletág is vagy egyetlen állami monopólvállalat kezében van, vagy legfeljebb néhány állami oligopóliumban összpontosul.

⁵⁴ Az állami tőkepiac bevezetését javasló közgazdászok többnyire nyitva hagyják azt a kérdést: eladható-e részvény magánszemélynek. De miközben a részvényekre vonatkozó javaslatok még a potenciális állami tulajdonosok körében sem valósultak meg, a gyakorlatban is bevezetik a kötvények intézményét.

A magántulajdonban lévő kötvények szabad adásvétele, még ha az összes tőke szűk körére terjed is csak ki, egy valóságos tőkepiac előfutárának tekinthető.

ciókban sem sikerült művi úton szimulálni az igazi piacot. Félő, hogy az állami tőkepiac még halványabb szimuláció lenne. Ami végbemenne, az nem lenne más, mint az állami tulajdon átjátszása egyik állami kézről a másik állami kézbe, nevezzék a másik kezét akár „vállalatnak”, „banknak” vagy „biztosítóintézetnek”. Mindegyik új „tulajdonos” valójában puha költségvetési korláttal rendelkező vállalat, azaz félig-meddig bürokratikus képződmény. Nincsen igazi tőkepiac tőkés magántulajdonosok nélkül.

21.8 A kétféle függés arányai

A félig deregulált piaci szocialista gazdaság elképzelése azon a feltevésen alapul, hogy tetszés szerinti, mondjuk ötven-ötven százalékos arányban kombinálható a bürokratikus és a piaci koordináció. A tapasztalatok szerint ez tévedés. A piac eleven működése összefér némi állami beavatkozással, amennyiben az nem keresztezi túl gyakran azokat a folyamatokat, amelyek a piaci felek szabad megegyezése esetén létrejőnének. De van a bürokratikus beavatkozásnak egy olyan kritikus tömege, amely már megöli a piac életerejét. A reformgazdaság köztulajdonú szektorában végbenő milliónyi beavatkozás bizonyára meghaladja ezt a kritikus tömeget.

Vissza kell térni arra a kérdésre, amely a 21.4 alfejezet elején vetődött fel. Minden rendszerben bizonyos mértékig kettős függésben van a vállalat: függ az állami hatóságoktól vertikálisan és a piactól horizontálisan. Milyen rendszerspecifikus vonások jellemzik ezt a kettős függést a piaci szocialista rendszer köztulajdonú szektorában? A horizontális piaci függés szerepe nő a klasszikus rendszerbelihez képest, de továbbra is alárendelt marad. A vertikális függés eszköztára változik, az indirekt bürokratikus szabályozás lép a klasszikus direkt bürokratikus szabályozás helyébe, de a vertikális függés uralkodó szerepe fennmarad. A piaci szocializmus szellemében fogant reformtendencia számottevő módosításokat hozott a koordináció és szabályozás konkrét eszközeiben, de azok nem vezettek radikális változáshoz.

Mindaz, ami a vállalat kettős függéséről kiderült, rányomja bélyegét a menedzser pozíciójára, motivációjára és magatartására, ami némileg változott a klasszikus rendszerbelihez képest: öltözködése, szókincese, modora kezd hasonlítani nyugati kollégáiéhoz. Nem mondja magáról azt, hogy a párt katonája, akit most a termelés frontjára vezényeltek.

Valójában azonban a változás inkább külsőleges. Abban kétségkívül hasonlít nyugati menedzsmentársaihoz, hogy nem saját kockázatára dolgozó vállalkozó, nem tulajdonos, hanem fizetett alkalmazott, akire visszavonásig rábízták a c) tulajdonjognak, azaz a szabályozás jogának egy részét. A többi tulajdonjoggal nem rendelkezik. A kapitalista vállalat menedzserét azonban saját rövid és hosszú távú érdekei a magántulajdonosok nyereség- és vagyonérdekeltségéhez kötik. Ezért teszi magáévá a nyereség nö-

velésének ügyét, és ezért érzi úgy, hogy saját sorsa is a piacon elért eredményektől függ.⁵⁵ Ezzel szemben, mint láttuk, a szocialista vállalat menedzserének sorsa a hierarchiában felette állókhoz kötődik. Igaz, egyik szemével a piacra, másik szemével a felettéseire néz. Valójában azonban az a fontos, hogy felfelé néző szeme élesen lásson: felettéseitől függ mai jutalma vagy büntetése és jövődő előmenetele. A tulajdonos, ha egyáltalán van tulajdonos, a bürokrácia összessége. Ez azonban „megfoghatatlan”. Továbbra is igaz, amit a klasszikus rendszerről megállapítottunk: a köztulajdon mindenkié és senkié [→5.3]. A tulajdon elmosódott jellege a végső magyarázata annak, hogy a vállalati menedzser érdekeltsége is elmosódott, többértelmű, ellentmondásoktól terhes.

Sokan azt várják, hogy a piaci szocializmus irányába mutató reformok eredményeképpen új „menedzseri osztály” alakul ki, amelynek tagjai függetlenek a párttól és általában a bürokráciától, és egy különálló, a bürokráciát esetleg ellensúlyozó társadalmi csoportot képeznek. Egyúttal függetlenek saját beosztottjaiktól is; megtestesítői a „munkaadói” szerepkörnek a „munkavállalókkal” szemben. Ezek a várakozások igen kevésbé valósulnak meg.

Az állami vállalat menedzserei továbbra is tagjai a nómenklatúrának [→3.2, 18.1]. A piaci szocialista gazdaságban a köztulajdonú vállalat menedzserének magatartásában több szerepkör egyesül: 1. a hierarchia középszintjén elhelyezkedő bürokrata, köztisztviselő, aki függ felettéseitől, és aki maga is főnök;⁵⁶ 2. társtulajdonos, aki bőségesen részesül a reziduális jövedelemből;⁵⁷ 3. technokrata, aki önállóan, munkakörével hivatásszerűen azonosulva főként a termeléssel és a technikai fejlesztéssel törődik; 4. választott önkormányzati vezető, aki beosztottjai érdekeit képviseli. A piaci szocialista gazdaságban a klasszikus rendszerhez képest megerősödött a menedzserben a 2., a 3. és a 4. szerepkörök átélése. Viszont nem változott az, hogy magatartását továbbra is az 1. szerepkör uralja.

21.9 A köztulajdonú vállalatok és a magánszektor viszonya

A piaci szocializmus és a „terv plusz piac” eszmekör híveinek jó része a következő állapotot tartaná kívánatosnak: a köztulajdonú szektor őrizze

⁵⁵ A tulajdonos és a menedzser viszonyával, illetve a tulajdon és szabályozás szétválasztásával a kapitalista részvénytársaság viszonyai között számos mű foglalkozik. Lásd A. D. Chandler (1977), E. S. Herman (1981), S. J. Grossman–O. D. Hart (1986), valamint E. F. Fama–M. C. Jensen (1983).

⁵⁶ Viszont valamelyest meggyengült a vállalati menedzser pozíciója lefelé, a beosztottjaival folytatott alkukban. Ennek a változásnak több oka van [→20.4, 23.1].

⁵⁷ Ha korrupt, akkor nagyobb az az összeg, amit a reziduális jövedelemből kimarkolhat. Ha korrekt, akkor csak annyi, amennyit a vállalatvezetés bérezésére és premizálására vonatkozó rendelkezések megengednek. Ez több országban elég sok.

meg domináns pozícióját, de álljon át piaci viselkedésre; ugyanakkor létezzék magánszektor is, de csak kiegészítő, másodlagos szerepkörben; a két szektor működjék együtt, és ugyanakkor folytasson piaci versenyt egymással. Ebben a programban a 19. és a jelen fejezetben tárgyalt két tendencia összekapcsolódik egymással. Előfordul, hogy ezeknek a kívánságoknak egy része megvalósul. A magyar mezőgazdaságban például húzamos időn át egyes termelőszövetkezetek hathatósan segítették a tagság háztáji gazdaságát vetőmagvakkal, fuvarozással és más szolgáltatásokkal. Az általános kép azonban, ami a reformgazdaságok összességét és hosszabb időszakot tekintve kibontakozik, kevésbé biztató. Vegyük sorra a két szektor érintkezési pontjait!

A köztulajdonú vállalatot rendkívül zavarja, hogy a magánszektor elszívja a munkaerő egy részét, mégpedig gyakran a szellemi és fizikai munka legkiválóbbjait. Megteheti ezt, mert miközben a köztulajdonú vállalatot számos bürokratikus kötöttség akadályozza a bérek önálló meghatározásában, a magánszektor képes jóval magasabb béreket fizetni. Ez csupán egyik megnyilvánulása egy általánosabb jelenségnek: a vállalati menedzserek, akiket százféle szabály köt gúzsba, irigylik a magánszektor autonómiáját.

Ugyanakkor a magánvállalkozók méltánytalannak tartják a köztulajdonú vállalatok és különösen az állami nagyvállalatok számos privilégiumát: a hitel, az importanyag, a deviza kiutalásakor élvezett előnyeiket, beruházásaik állami támogatását és adókedvezményeiket. A köztulajdonú vállalat maga mögött tudhatja a pártszervek és a tömegszervezetek támogatását, felhasználhatja összeköttetéseit a bürokrácia minden ágában és minden szintjén. Ráadásul a magánszektor főállású dolgozói is sok szempontból irigylik az állami szektor dolgozóinak privilégiumait és munkahelyük biztonságát.

Miután szóltunk az inputokért vívott versenyről, tekintsünk az output oldalára! Néhány helyen, az élelmiszer-kereskedelemben vagy a vendéglátóiparban előfordul igazi „eladók versenye”. Többnyire azonban a belépés korlátjai megóvják a köztulajdonú vállalat monopolhelyzetét vagy legalábbis uralkodó pozícióját. A krónikus hiány széles körben fennmarad, és ezért a köztulajdonra és a magántulajdonra alapozott termelő-eladó egyaránt élvezi az eladók erőfölényét a vevők felett. Ebben a tekintetben békésen megfér egymás mellett a két szektor.

A magánvállalkozás más magánvállalkozóktól szerzi be az anyagok, félkész termékek és gépek egy részét, valóságos piaci feltételek mellett. Más részét azonban nem kaphatja meg mástól, csak a köztulajdonú vállalatoktól, ami kiszolgáltatott helyzetbe hozza. A magánvállalkozások nemritkán az eladó vállalat tisztviselőinek megvesztegetésével jutnak hozzá a számukra szükséges inputokhoz.

Az ellenkező irányú kapcsolat, nevezetesen az, hogy köztulajdonú vállalat vásárolja meg a magánvállalat termékét, ugyancsak létezik, de sok-

féle adminisztratív tiltás és megkötés korlátozza. Az az óriási és számos esetben igen jövedelmezőnek mutakozó piac, amelyet a köztulajdonú szektor mint vevő jelent a magánszektor számára, jórészt elzárt előle, és a köztulajdonú vállalatok számára fenntartott.

Végeredményben megállapítható, hogy nem teremődtek meg a „fair” verseny feltételei. Mindkét szektor úgy érzi, hogy számára hátrányosak, a rivális szektor számára pedig előnyösek a feltételek – és mindkettőnek igaza van, csak más-más tényezőkre vonatkozóan.

21.10 A mechanizmusok közötti kölcsönhatás; a változások mérlege

A piaci szocializmus és a „terv plusz piac” eszmevilágának fontos alkotó-eleme az a remény, hogy a bürokratikus és a piaci koordináció komplementer mechanizmusok lesznek, amelyek jól megférnek majd egymás mellett, és kölcsönösen korrigálják egymás fogyatékoságait [→21.1]. Ez a várakozás csak kevésbé valósul meg. Vonjuk meg röviden a változások mérlegét!

A köztulajdonú szektor részleges deregulálása csökkenti a klasszikus direkt bürokratikus szabályozás végletes merevségét. Ily módon lehetővé teszi, hogy a vállalatok vezetése valamivel rugalmasabban alkalmazkodjék a mindenkori adottságokhoz. Sokféle kedvező hatás mutatkozik, még ha a fejlődés mértéke nem is különösen nagy: számos vállalatban javul a termékek minősége, a választék bővül, gyakrabban vezetnek be új gyártmányokat, inkább igazodnak a vevők igényeihez, mint a parancsgazdaság idején; e változások következtében több területen enyhül a hiány.⁵⁸

Talán még a gazdasági teljesítményben mutakozó eredményeknél is fontosabbak a társadalmi-politikai hatások. A piaci szocialista típusú reform gazdasági életének légköre emberségesebb, mint a klasszikus rendszéré volt. A parancsgazdaság részleges vagy teljes feloldása hozzájárul ahhoz, hogy felszámolódjék a rideg utasítások, a fegyelem megszegőivel szemben alkalmazott súlyos megtorlások kaszányaszelleme.⁵⁹ A gazdasági vezetők-

⁵⁸ Különösen akkor képesek érvényre jutni ezek a pozitív hatások, ha a részleges dereguláció aránylag kedvező makrogazdasági körülmények között megy végbe, mint a jugoszláv és a magyar reformfolyamat első éveiben. A parancsgazdaság részleges feloldása egymagában kevésbé járul hozzá a helyzet javításához, ha a makrogazdasági helyzet feszült és egyéb körülmények is kedvezőtlenek. A kérdésre visszatérünk [→23].

⁵⁹ Az indirekt szabályozás egyik formája: a miniszter nem utasítja a vállalatvezetőt, hanem udvariasan megkéri őt valamely teendő elvégzésére. Igaz, a vállalatvezető függ a minisztertől, és ezért az udvarias kérést is ugyanúgy teljesíti, mintha parancsot kapott volna. Mégsem mondható, hogy a változás teljesen lényegtelen. „A stílus az ember”. Az alá-, fölérendeltség civilizáltabb formát ölt, ami megerősíti az alárendelt fél méltóságérzetét. Végso-
ron azt is megkönnyíti, hogy a beosztott nemet mondjon a főnökének.

nek már nem kell rettegniük attól, hogy a legkisebb hibát is szabotázsnak minősíthetik, amiért börtön, kényszermunka vagy kivégzés jár; ez hozzájárul a represszió más területeken is érződő enyhüléséhez. A gazdasági viszonyokban több szerephez jut az eleven emberi kontaktus: a kollegialitás és a barátság, az önzetlen segítőkészség, vagyis mindazok a mechanizmusok, amelyeket etikai koordináció címszó alatt foglaltunk össze.

A kedvező hatások azonban nem homályosíthatják el azt az általános megfigyelést, hogy a részleges dereguláció, a piaci szocializmus felé tett lépések alapján véve nem váltják be a hozzáfűzött várakozásokat. A köztulajdonú szektor egyik reformgazdaságban sem szabadul meg azoktól a bajoktól, amelyek ugyanezeket a szektorokat a klasszikus rendszerben jellemezték. Az első eredményeket nem követi a teljesítmények állandó javulása, hanem megtorpanások és visszaesések mutatkoznak. Amint a némiképpen megnövekedett vállalati döntési jogkör felemésztette a leginkább kézenfekvő tartalékokat, a hatékonyság javulása beleütközik a rendszer által teremtett korlátokba. Számos hiányjelenség továbbra is fennmarad. Nem sikerül tartós áttörést elérni a minőség és a technikai fejlődés tekintetében, és ennek következtében továbbra is súlyos bajok mutatkoznak az exportban, hogy csak a legkiáltóbb problémákat említsük. Sőt a piaci szocialista reformok felemás jellege új feszültségeket is teremt. Olyan egyensúlyzavarokat, amelyek hozzáadódnak a régi, klasszikus makrofezültségekhez.⁶⁰ Ezekről később még részletesen szó lesz [→23].

A köztulajdonú szektorban végrehajtott reform felemás jellege következtében nemcsak hogy nem zajlik le a bürokratikus és a piaci mechanizmus fogyatékoságainak kölcsönös korrekciója, hanem inkább egymás bajainak kölcsönös felerősítése megy végbe. A magyar szőlés szavaival: ez a szektor „két szék között a pad alá” kerül. Ami itt koordináció címen végbemeget, az „sem nem terv, sem nem piac”.⁶¹

Nincsen koordináció fegyelem nélkül. A klasszikus rendszer kemény fegyelmet kényszerít ki: parancsot ad, jutalmazza az engedelmességet, megtorolja a fegyelem megsértőit. Nem lehet büntetlenül eltérni a tervutasítástól, elkésni a kiemelt beruházási akció nyilvánosan meghirdetett határidejéhez képest, túllépni a béralapot és az előírt bértarifákat. Ez a fegyelem feloldódott. Bár vannak utasítások, megszegésük (vagy ami gyakoribb, pongyola és késedelmes teljesítésük) nem jár nagy kockázattal. A központ már nem tudja akaratát keresztülvinni.

⁶⁰ Sok jel arra mutat, hogy a piaci szocialista típusú reform végeredményben – feltehetően a makroszintű egyensúlyzavarok hatására – inkább rontja, mintsem javítja a termelés hatékonyságát. R. S. Whitesell (1989–1990) tanulmánya termelési függvényeken alapuló ökonometriai elemzéssel hasonlította össze a magyar és a nyugatnémet ipar hatékonyságát. E vizsgálat szerint Magyarország relatív hátránya a reform nyomán tovább nőtt.

⁶¹ Ezt a tömör jellemzést Bauer Tamás (1983) fogalmazta meg.

A magántulajdonra épülő piac is fegyelmet kényszerít ki. A konkurencia kíméletlen. Az eladó, aki a vevők piacán alulmarad, kilépésre kényszerül. A bukás hol tragikus, hol számos könnyebbség enyhíti, de azért igazi bukás. A bank ragaszkodik a hitel visszafizetéséhez; ha kell, elárvezteti a fizetéseképtelen adós jálzálogkölcsonnel terhelt házát. A munkaadó kikényszeríti a dolgozók munkafegyelmét és a bérfegyelmet. A magántulajdonon alapuló piacnak ez a szigora nem jelenik meg a félig deregulált köztulajdonú szektorban.

Itt röviden ki kell térni a reformfolyamat gazdasági közérkölcseire. A piac akkor tud igazán jól működni, ha nemcsak anyagi érdekelttség és jogi kényszer biztosítja azt, hogy az ügyfelek korrekt szerződést kössenek, és annak feltételeit be is tartásák, hanem az üzleti tisztesség is; amikor nagy veszteségnek számít a „goodwill”, a bizalom és a megbecsülés elvesztése. Nagy szükség van annak a koordinációs mechanizmusnak a működésére, amelyet korábban etikai koordinációnak nevezünk [→6.6]. Enélkül túl sokat kell a társadalomnak költenie ügyvédekre, bíróságokra, a bírások megfizetésének behajtására. A reformgazdaságokban a korrekt üzleti tisztesség nem működik általános normaként; gyakran megszegik mind a köztulajdonú, mind a magánszektorban.

A félig deregulált köztulajdonú szektorra nincs látható hatással a magántulajdon, a piacot és a versenyt jellemző kemény munka és a takarékoságtiszttelet. Annál inkább beszűrődik az üzletiesség és az ügyeskedés szelleme. Ez keresztül-kasul járja a társadalmat: állami vállalatok és magánvállalkozók a termelés dolgában, az állampolgárok ügyeik intézésében felhasználják a bürokrácia tisztviselőihez fűződő személyes szálaikat, s gyakran megvesztegetésekkel is próbálkoznak.⁶² Ugyanezt teszi a hiánytól szenvedő vevő az eladóval szemben, legyen a vevő akár vállalat, magániparos vagy fogyasztó. Az állam vagyonának nincs értéke a lakosság szemében, az emberek nem érzékelik azt, hogy ez az adófizető állampolgár pénzéből és áldozataiból keletkezett, és hogy az állami vagyon kezelőit felelősségre vonhatnák. A közvélemény számottevő része nem ítéli el az állam becsapását és meglapását.

Az elmondottak szembetűnően mutatkoztak meg a kínai gazdaságban. A tervutasítással előírt és a szabad vállalati döntésen alapuló duális rendszer [→21.4] valósággal csábít a manipulációra. A tervutasításos szabályozás szokásos alkujának [→7.5] keretében a vállalat megpróbált minél kisebb kötelező outputfeladatot és ahhoz minél több inputkeretet kicsikarni. Ez fennmarad a duális rendszerben, azzal a kiegészítéssel, hogy az alacsonyabb hivatalos áron kiutalásra kapott anyagot vagy gépet esetleg nem is maga használja fel, hanem piaci áron mindjárt el is adja egy másik

⁶² A szocializmus körülményei között megjelenő korrupció elméleti elemzését lásd Galasi Péter–Kertesi Gábor (1987), (1988) tanulmányaiban.

állami vállalatnak vagy a magánszektornak. Ezrével alakulnak állami vállalatok, amelyek szinte kizárólag azzal foglalkoznak, hogy összeköttetésekkel olcsó állami kiutalásokat szereznek, és azokat drága pénzért adják tovább.⁶³ Névlegesen köztulajdonban vannak ezek a szervezetek, valójában félig-meddig a menedzserek magántulajdonává válnak, hiszen azok teszik zsebre a haszon jó részét.⁶⁴ Elkezdődött a bürokrácia és a magántulajdonú szektor összefonódása, nemcsak legális vegyes társaságok formájában, hanem személyi kapcsolatok révén is. Magas rangú párt- és állami funkcionáriusok és vállalati vezetők hozzátartozói magánvállalkozásba kezdenek, felhasználva azt, hogy bejáratosak a „hátsó kapun”.⁶⁵ Ez egyáltalán nem lenne szokatlan a kapitalista társadalomban, de éles ellentétben van a szocializmus antikapitalista hagyományával, és nehezen integrálható bele a reformszocialista országok hivatalos ideológiájába.

Mindez összefügg a nagy jövedelmek megjelenésével. Ezek egy része igazi piaci sikerből ered, más része sötétebb forrásokból táplálkozik: megvesztegetésből, az állam megkárosításából, a vevő becsapásából. Az utca embere nem végez szigorú közgazdasági elemzést, és nem folytat rendőri vizsgálatot, fejében összemosódnak a jelenségek. Nem is tudja pontosan, hogy a reformra haragszik-e, a magánszektorra vagy a bürokráciára. Egy kalap alá kerül a valóságos érdemeken alapuló magasabb kereset a hatalommal járó privilégiumokkal, a piaci nyereség a csalásból és a megvesztegetésből eredő pénzzel. Kialakul a „spekulánsok” és a „korrupció” elleni gyűlölet hulláma.⁶⁶ Az 1989. évi kínai diáktüntetések során ez volt az egyik hangulatformáló elem. A félúton megálló reformfolyamat maga alatt ássa a talajt, szembefordítván önmagával a közvélemény számottevő részét.

Ezzel a végére jutottunk annak az elemzésnek, amely a piaci szocializmusnak és a „terv plusz piac” eszmekörének a jegyében fogant reformprogramok megvalósulását vizsgálta. Az eszmék szűkebb értelemben vett közgazdasági logikája jól védhető: elgondolható olyan rendszer, amelyben köztulajdonban lévő autonóm vállalatok és egy tökéletesen tárgyilagos és érdekmentes központi hivatal úgy tesznek, mintha együttesen egy piacot alkotnának. A prob-

⁶³ A duális rendszer kritikáját lásd J. Wu–R. Zhao (1987) tanulmányában.

⁶⁴ Idézzük a kínai kommunista párt központi lapjának egy cikkét: „Ezek a vállalatok egyszerre rendelkeznek adminisztratív és gazdasági hatalommal. Egyetlen intézményben egyesítik a kormányzat és az üzleti élet funkcióit; forrásai a közvetítői kizsákmányolásnak, a nyereség kedvéért történő újraértékesítésnek; mértéktelen nyereségekre tesznek szert.” *Zsenmin Zsipaó*, tengeren túli kiadás, 1989. március 7.

⁶⁵ Hankiss Elemér (1989a) ezt az összefonódást nevezte el a reformrendszerben kibontakozó „nagy koalíciónak”.

⁶⁶ Időnként koalíció formálódik a sztálinista erők, az üzletiességtől, piactól utálkozó úbaloldali és populista népi romantikusok, valamint az egyenlőség eszméihez ragaszkodó konzervatív szakszervezeti emberek között. Ilyen szövetségek alakultak például Magyarországon az 1972–1973 első reformellenes hullám idején.

léma az, hogy az elmélet hallgatólágos szociológiai és politikai feltevései irreálisak. A szocialista rendszer valóságos hatalmi struktúrája, korábbi ideológiájának túlélő maradványai és tulajdonviszonyai mellett a piaci szocializmus eszméinek megvalósítására tett kísérletek kudarcot vallottak, és nem képesek robusztus társadalmi-gazdasági rendszert teremteni.

Mindezek ellenére ez az eszmevilág és megvalósítási kísérletei előremutató szerepet játszanak, mégpedig nemcsak azoknak a gazdasági és politikai hatásoknak a révén, amelyeket a jelen alfejezet eleje említett. Erjesztő hatásuk van a társadalom egészére, különösen pedig a vezető réteg felvilágosodásra hajlamos részének gondolkodására.⁶⁷ Megrendíti azt a vak hitet, hogy a parancsgazdaság, a teljhatalmú központosítás és a minden részletbe behatoló tervezés a gazdasági folyamatok irányításának legmagasabb rendű formája. Felébreszti azt az óhajt, hogy autonóm gazdasági egységek öntevékenyen és önként lépjenek egymással kapcsolatba; elindítja a piac és a vállalkozás tekintélyének újraéledését, amelyet az addig érvényes doktrína összerombolt. Aki elfogadta azt a gondolatot, hogy piacra szükség van a köztulajdonú szektorban, az kevesebb előítéllettel, több megértéssel néz a magánvállalkozásra is. Mindezek előkészítik az ideológiai talajt a mélyebb és radikálisabb társadalmi mozgásokhoz.

21.11 Előretétekintés: az állami szektor a posztszocialista rendszerben

A posztszocialista átmenet kiinduló állapota a köztulajdonban lévő szektor domináns szerepe. Ezt a szektort a forradalmat megelőzően klasszikus formák között irányították például Csehszlovákiában és Kelet-Németországban, és a piaci szocializmus szellemében kialakult formák között más országokban, például Magyarországon vagy Lengyelországban. Hogyan tovább?

Az egyik kérdés: mi lesz a köztulajdonú szektor részaránya a jövőben. Ez nyilvánvalóan a másik, komplementer fele annak a kérdésnek, amelyet a 19.7 alfejezetben érintettünk: milyen ütemben menjen végbe a köztulajdon privatizálása és általában a magánszektor fejlődése? A piaci szocializmus nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ez is arra készíti a társadalmi átalakulás irányító erőit, hogy minél inkább gyorsítani próbálják a privatizálás folyamatát.

Akkor, amikor e folyamat a köztulajdonú szektor 70–95 százalékos rész-

⁶⁷ A 15.1 ábra sémája értelmében a piaci szocializmus jegyében fogant reformok főként a 3. blokkban (koordináció) és a 4. blokkban (magatartás) hajtanak végre lényeges, bár nem következetesen radikális változásokat. Ezzel együtt visszahatást gyakorolnak az 1. blokkra, a politikai hatalom szerkezetére és az ideológiára.

arányával éppen hogy elindul, korai lenne még azt elemezni: hol fog megállni. Érdeemes persze azt vitatni, melyek a gazdaságnak azok a szférái, amelyeket még a magántulajdonon alapuló piaci gazdaságban is célszerű köztulajdonban meghagyni. Ennek elemzése azonban nem tartozik e könyv témakörébe.

Nyilvánvaló, hogy – még ha gyors ütemben folyik is a privatizálás – huzamos időn át számottevő lesz a köztulajdonú szektor aránya; jóval nagyobb annál, mint amekkora részarány végül is az átmenet végén stabilizálódni fog. És akkor felvetődik a kérdés: milyen formák között szabályozza az állam ennek az állami szektornak a működését. Ennek kapcsán célszerű lesz majd ismételten átgondolni a piaci szocializmus jegyében fogant szabályozási formák tapasztalatait.

Különös jelenségnek lehetünk tanúi napjainkban Kelet-Európában: a piaci szocializmus sajátos reneszánszának. Első hulláma a rendszert megreformálni kívánó kommunisták körében terjedt, míg a mostani, második hullám nem kommunista, sőt egyértelműen a kelet-európai antikommunista politikusok és közgazdászok egy részének gondolkodásába hatol be. Azoknak a valamikor ellenzékbe szorult gazdaságpolitikusoknak és közgazdászoknak a körében, akik most állami funkcióban, politikai pártokban vagy tanácsadóként befolyásra tesznek szert, továbbá nyugati megfigyelők és tanácsadók körében felbukkan a következő gondolat. A régi pártállam nem volt képes arra, hogy igazi piaci magatartásra készítse az állami vállalatokat. Az új, demokratikus rendnek kell megmutatnia, hogy ez igenis megvalósítható. Ezt a reményt a gyakorlat fogja igazolni vagy megcáfolni. Nem hallgathatom el, hogy kételkedek a realitásában. Meggyőződésem, hogy az állami vállalat vezetőinek viselkedése mindaddig kétértelmű marad, amíg az állami szektornak nagy súlya van a gazdaságban. Addig megmaradnak félig üzletembernek, félig bürokratának, s fel fogják használni a bürokráciához fűződő összes kapcsolataikat a vállalat (és a vállalatvezetés) védett és privilegizált helyzetének megőrzésére. Az állami tulajdonban maradt vállalatok vezetőinek viselkedése olyan mértékben fog közeledni az igazi üzletemberi viselkedéshez, amilyen mértékben a magánszektor fenyegető versenytárrá válik. A gazdaságban akkor és csak akkor válik majd uralkodóvá a piaci koordináció, amikor a piaci mechanizmus igazi társadalmi táptalaja, a magánszektor a gazdaság domináns társadalmi szektorává fejlődik.

Az árreformok

A KLASSZIKUS RENDSZERTŐL való elmozdulás egyik fontos tendenciája az árrendszer módosulása. Ez szorosan összefügg két, korábban már tárgyalt tendenciával, a magánszektor feltámadásával és az állami szektor szabályozásának a piaci szocializmus jegyében fogant reformjával. Ennyiben tehát ez a fejezet szorosan kapcsolódik a 19. és a 21. fejezet mondanivalójához.¹

Az irodalom az árreform kifejezésen rendszerint a változások összetett együttesét érti. Ezért a vizsgálandó jelenséget elemeire kell bontanunk. A következő fő összetevőket különböztetjük meg.

1. *Az árak meghatározásának módja.* Milyen mértékig tartja az árakat kézben a bürokrácia, és milyen mértékig engedi át az ármeghatározás funkcióját a piaci mechanizmusnak? E kérdéskörön belül két problémát különböztetünk meg: a termékek és a termelési tényezők ármeghatározásának módszereit [→22.1, 22.2].

2. *Az állami árképzés elvei.* Azokon a területeken, amelyeken fennmarad az állami ármeghatározás, milyen közgazdasági elvek szerint történik ez? Mennyiben módosul ezeknek az elveknek a befolyása a reformfolyamat keretében? [→22.3].

3. *Az adózási-szubszencionálási rendszer átalakulása.* Hogyan függ ez össze az árakkal? [→22.3].

Miután egyenként megvizsgáltuk az árreformoknak ezeket az elemeit, befejezésül a részfolyamatok néhány közös, együttes problémáját érintjük [→22.4].

A fejezetben elemzésre kerülő árreformok a koordinációs mechanizmusokat (a 15.1 ábra sémájában szereplő 3. blokkot), valamint a gazdaság szereplőinek magatartását (azaz a 4. blokkot) módosítják. Nem hoznak radikális változást, de azért eléggé számottevőek ahhoz, hogy a reformfolyamat részének minősüljenek.

22.1 A termékek árának meghatározása

Korábban háromféle ártípust különböztettünk meg, attól függően, hogyan történik az ár meghatározása: az adminisztratív, az áladminisztratív és a piaci árat [→8.6–8.8]. A termékek árának meghatározásában a reformfo-

¹ A 20. fejezetben tárgyalt öngazgatás és az árreformok kapcsolatára nem tudunk külön kitérni. Ez egyébként részben átfedi azt az összefüggést, amelyet többször érint majd ez a fejezet, nevezetesen a piaci szocializmus és az árreformok közötti kapcsolatot.

lyamat eredményeképpen lényeges eltolódás megy végbe e három ártípus alkalmazási területének arányaiban.²

Szűkül az a szféra, amelyben adminisztratív árak érvényesülnek. Szélesedik az ádministratív árak szférája: kevésbé erélyes az adminisztratív árak kikényszerítése, és nőtt a termelő-eladó befolyása a formailag hatóságilag előírt árak tényleges nagyságára. Az ádministratív árak közé sorolhatóak azok az árak is, amelyekre kalkulációs szabályokat írnak ugyan elő, amelyeket azonban a termelő maga határoz meg, mivel a szabályok nagyobb nehézség nélkül kijátszhatóak.³ Emellett szélesedik a nyíltan is szabadnak deklarált árak köre. Miközben ezek a tendenciák általánosak, országoként (és időszakoként) számottevő eltérések mutatkoznak abban, milyen messzire megy a változás, és milyen tényezők magyarázzák azt.

Az egyik magyarázó tényező a magánszektor megnövekedett részaránya a nemzeti termelésben és forgalomban. A magánvállalkozás természetes törekvése, hogy az eladóival és vevőivel kötött önkéntes szerződések keretében alakuljanak ki az árak. Minél nagyobb a formális és informális magánszektor súlya, annál szélesebb a piaci árak szférája.

A változások másik része a központi gazdasági vezetés deregulálási törekvéseivel függ össze. Ebben a tekintetben Jugoszlávia ment a legmesszebbre: már a reformfolyamat legelső időszakában a termékek és szolgáltatások árainak zömét felszabadította, és mindvégig csak igen szűk területre szorítkozott az adminisztratív árak köre.

Magyarországon is végbement az adminisztratív árak körének fokozatos szűkülése, de még 1989-ben is, az utolsó olyan évben, amely még a reformszocializmus korszakához tartozott, az állami szektor termékeinek és szolgáltatásainak számottevő hányadára adminisztratív árat írtak elő. Ebbe a szigorú árszabályozásnak alávetett szférába sok alapvető nyersanyagot, termelési és fogyasztási szolgáltatást, valamint tömegfogyasztási cikket soroltak, így az adminisztratív ármegállapításnak messzire gyűrűző hatása volt a többi termék és szolgáltatás előállítási költségeire, valamint a háztartások költségvetésére és ezen keresztül a bérekre.

² A magyarországi ármeghatározásról lásd Csikós-Nagy Béla (1985) és W. Swaan (1990).

A Szovjetunióban lezajlott széles körű vitából a következő munkákat emeljük ki: O. Bogomolov (1987), A. Komin (1988), V. Pavlov (1987), N. J. Petrakov (1987a), (1987b) és N. P. Smeljov (1988a), (1988b). A vitában hangsúlyozták mind az árreform szükségességét, mind pedig a változtatásokkal járó inflációs veszélyt és társadalmi következményeket. A szovjet árproblémák nyugati elemzésére lásd M. Bornstein (1987) és E. A. Hewett (1988).

A Kínában folytatott széles körű vitából megemlítiük G. Liu írásait (1986), (1989). A kínai vita áttekintésére lásd J. S. Prybyla (1990, 11. és 12. fejezet).

³ Magyarországon sok százezer árat állapítottak meg évente. Az árhatóság például 1985-ben 14 311 esetben végzett ellenőrzést, s ennek nyomán mindössze 24 esetben róttak ki nagy pénzbüntetést a vállalatra. Hübner Lászlóné, *Figyelő*, 1986. augusztus 14., 5. o. Ehhez hozzátehetjük: az a körülmény, hogy a vállalatokra pénzbüntetést vetettek ki, kevésbé érintette az ügyben intézkedő menedzserek személyes anyagi érdekeit.

Kínában a termelés szabályozásában duális rendszert vezettek be [→21.4]. Ennek kiegészítője az ármegállapításban a következő: a kötelező output, illetve a kiutalt input számára adminisztratív árat írnak elő, míg a szabad input-output forgalom árai az eladó és a vevő szabad megegyezése alapján, azaz piaci elvek szerint alakulnak ki. A legtöbb termékre vonatkozóan így módon kettős árrendszer érvényesül, egy alacsonyabb, adminisztratív és egy magasabb, piaci ár. A termelővállalat módot találhat arra, hogy ne csak termelőként, hanem sajátos közvetítő kereskedőként is működjék: az olcsón kiutalt inputot eladja piaci áron más termelővállalatoknak, amelyeknek esetleg még így is érdemes megvenniük saját szabad értékesítésű outputjuk előállításához. Itt a bürokratikus és a piaci koordinációnak korcs képződményt létrehozó kereszteződésével állunk szemben: a kiutalásos input dotált árában rejlő járadékot vágja zsebre a közvetítő vállalat, vagy esetleg osztozik e járadékon a vevővel.⁴

A jugoszláv, a magyar és a kínai ármegállapítási gyakorlat három tipikus állapotot ír le; a többi reformországban ezek különböző kombinációt alkalmaznak.

Külön figyelmet érdemel az állami árhatóságok magatartása a magán-szektor áralakulásával kapcsolatban. Országonként és időszakonként eltérő mértékben nyugszanak bele e szektor árainak deregulálásába. Ott és amikor mégis befolyást akarnak gyakorolni, az esetek egy részében megelégszenek kalkulációs sémák előírásával vagy a „tisztességes haszon” mértékének megszabásával. Más esetekben kísérletet tesznek kötelező erejű hatósági ár meghatározására. A kikényszerítés következetességétől függ, vajon ez ádministratív vagy valóságos adminisztratív árnak bizonyul-e. Minél inkább el akarják érni az utóbbit, annál több ellenőrré van szükség, és annál keményebb büntetésekre a hatósági árelőírások megsértőivel szemben. Ez persze megvalósítható, de a reakció nem merül ki abban, hogy nő az előírt ár tiszteletben tartásának valószínűsége. Sok magánvállalkozás, megelégvén a zaklatást, visszaadja jogosítványát. Illegálisba vonulnak vagy megszüntetik tevékenységüket. Annyi bizonyos, hogy a magán-szektor forgalmának csak kis része vethető alá tartósan és hatásosan adminisztratív ármeghatározásnak, mert az homlokegyenest ellenkezik e tulajdonforma természetével.⁵

⁴ A kínai és a külföldi szakértők egy része azt remélte, hogy a duális rendszer szabadárak szférája elősegíti majd a piaci mechanizmus behatolását a regulált szférába. Ez azonban a fentiek szerint erősen eltorzult formában megy végbe; az így létrejött kettősség sok tekintetben a bürokrácia és a piac hátrányait kombinálja.

⁵ Az ármeghatározás esete jól jellemzi azt a kétkelésűséget, amely a bürokráciának a magán-szektor iránti magatartását általában jellemzi [→19.5]. Szüksége van a létezésére, de azért azt mégsem képes elviselni, hogy a magánvállalkozó a szabad piacon alakítsa ki az árait, és ezzel nagy jövedelemre tegyen szert. Akkor már inkább tűnjön el: jövedelme váljék „láthatatlanná”, vagy lépjen ki a termelésből.

A kínai duális árak, valamint a valamennyi reformgazdaságban a magánszektorra érintő árhatósági beavatkozások szemléltető példái egy általánosabb problémakörnek: a reformgazdaságban érvényesülő párhuzamos árrendszereknek.⁶ Ennek nyomai már megvoltak a klasszikus rendszerben is, de a reformrendszerben terjednek ki igazán széles körre.

Az természetesen nem rendszerspecifikus, hogy egy adott terméknek nincsen szigorúan egységes ára. Az ár egyöntetűsége csak ott valósulhat meg, ahol fennállnak a tökéletes verseny feltételei; korlátozott verseny esetén az ármeghatározó vállalatok által kért árak számottevően szóródnak. Az itt leírt jelenség azonban nem ezzel az elkerülhetetlen szóródással függ össze, hanem azzal, hogy a bürokratikus és a piaci árszabályozás különböző keverékei élnek egymás mellett. Például egy meghatározott méretű és minőségű lakásnak létezhet egy igazi „fehérpiaci” lakbére, feltéve, hogy a jogszabályok megengedik a bérbeadó és a bérlő állami beavatkozás nélküli, szabad megegyezését. Van egy másik, egyértelműen adminisztratív, de ugyancsak „fehér” lakbér, amelyet önkényesen szabtak meg a hatóságok az államilag kiutalt lakások számára. Ez rendszerint nagy szubvenciót tartalmaz, és jóval alacsonyabb annál a piaci árnál, amely kiegyensúlyozná a keresletet és a kínálatot. Emellett azonban megjelenhet a „szürkepiaci” és a „feketepiaci” lakberek széles skálája is, attól függően, mekkora fokú illegalitás húzódik meg a bérleti megállapodás hátterében. Például az állami lakásba beköltöző lakó „lelépési díjat” fizet a kiköltözőnek azért, hogy átadja a bérlet tényleges jogát, amit azután a lakáshivatal szentesít, megfelelő kiutalás formájában. Esetleg a lakáshivatali tisztviselőt is meg kell vesztegetni. Ebben az esetben a vesztegetés díját is a lakásbérlet költségei közé kell sorolni.

A bürokrácia kiszorulásának és a piaci koordináció térhódításának fontos mércéje annak megállapítása: mely területen érvényesülnek párhuzamos árrendszerek, és mekkora különbség van ezek árszínvonala között. Néhány jellegzetes példa található erre az eltérésre a 22.1 és a 22.2 táblázatban.

Gyakori a felháborodás azok ellen, akik a párhuzamos árrendszerek magasabb áraiból hasznot látnak. Az indulat lélektanilag érthető, de közgazdaságilag megalapozatlan. A piaci ár nem ítéltető meg etikai alapon. Ahol a fehér-, a szürke- vagy a feketepiaci ár magas, ott ez elsősorban azt jelzi, hogy a kínálat elmaradt a kereslethez képest. Ezenfelül, az illegalitás mértékének és a büntetés valószínűségének függvényében, a kockázatért fizetett kompenzáció is belejátszik az ár emelésébe. Az árat nem az erkölcsi elítélés szorítja le, hanem a nagyobb kínálat, és ennek egyik feltétele a szabad vállalkozás, a termelésbe való szabad belépés legalizálása.

⁶ Matematikai modellek segítségével elemzik a párhuzamos piacok működését és hatását a következő tanulmányok: M. Alexeev (1987), (1990), W. W. Charemza–M. Gronicki–R. E. Quandt (1989), R. Ericson (1983), B. G. Katz–J. Owen (1984), valamint Kornai János–J. W. Weibull (1978).

22.1 TÁBLÁZAT

Az élelmiszerek adminisztratív és piaci ára a Szovjetunióban

Élelmiszer	Piaci ár az adminisztratív ár százalékában	
	1980	1987
Burgonya	360	345
Gyümölcs	238	230
Hús	239	259
Tejtermékek	323	410

Forrás: Mihályi Péter összeállítása szovjet statisztikai jelentések alapján.

22.2 TÁBLÁZAT

Az autók adminisztratív és piaci ára Lengyelországban

Év	Piaci ár az adminisztratív ár százalékában		
	Polski Fiat 126	Polski Fiat 125	Polonéz
1980	190	190	180
1981	210	190	170
1982	220	160	150
1983	230	200	180
1984	200	150	140
1985	190	140	140
1986	250	170	180
1987	300	210	280
1988	350	340	470

Forrás: Kapitány Zsuzsa összeállítása a Kapitány Zsuzsa (1989b) tanulmány, valamint személyes interjúk és lengyel statisztikai források alapján.

Megjegyzés: A vizsgált időszakban az új autók nem volt szabad piaca Lengyelországban. A központi elosztási rendszer keretén kívül értékesített autók árai az úgynevezett „gépkocsitőzsde” árverésein alakultak ki.

22.2 A termelési tényezők árainak meghatározása

Változások történnek a termelési tényezők (röviden: faktorok) árainak meghatározásában is. A faktorárak közé soroljuk a kamatlábat, a föld és más természeti erőforrások árait, a devizaárfolyamokat és a béreket.

Valamennyi reformországban a gazdasági kormányzat igyekszik kivonni a deregulálási trend alól és továbbra is szigorúan kézben tartani a faktorárak meghatározását. Ezt a törekvést olyan mértékig sikerül keresztülvinni, amilyen mértékig a bürokratikus koordináció hatáskörében marad a szóban forgó faktor allokációja. Ahol azonban léteznek párhuzamos fehér-, szürke- vagy feketepiacok, ott elkerülhetetlenül megjelennek a központi szabályozást megkerülő faktorárak is.

1. *Kamat.* A hitelforgalom zöme az állami tulajdonban lévő bankrendszeren keresztül bonyolódik, ahol központilag megszabott kamatlábakat

érvényesítenek. A 22.3 táblázat Lengyelország példáján illusztrálja a reálkamatlábak alakulását. A reálkamatláb az intenzív tőkehiány ellenére is nagyon alacsony vagy negatív. E jelenség elemzésére még visszatérünk [→23.4]. Itt csak annyit érdemes megjegyezni: ez szinte egymagában is elégséges bizonyítéka annak, hogy ezekben a gazdaságokban nem vált uralkodóvá a piaci koordináció. A kamatláb, ha reálértékben tartósan negatív, nem képes szabályozni a beruházások allokációját, hibás tájékoztatást ad a döntéshozóknak mindazokban a döntésekben, amelyek a jelen és a jövő jövedelmeit és kiadásait vetik össze. A reálkamat negativitásának oly nagy továbbgyűrűző hatása van, hogy az egymagában is elégséges az egész árrendszer súlyos eltorzításához.

A magánszektoron belül nem ritkák a hitelezési ügyletek, amelyek számottevő részében a hivatalostól lényegesen eltérő, annál jóval magasabb kamatot számítanak. A reformfázisban azonban még nyoma sincsen a magántulajdonban lévő bankrendszernek. Amennyiben van magánhitelpiac, annak színe „szürke” vagy „fekete”; a magánhitelezést a legtöbb országban a törvény tiltja. A hitelező nem támaszkodhat jogi úton kikényszeríthető szerződésre. Így tehát ebben a szférában is párhuzamos árrendszer működik. Az állami bankszektor által lebonyolított hitelműveletek volumenéhez képest azonban a magánhitelpiac terjedelme elenyésző.

2. *Bérek.* Párhuzamos bérrendszer alakul ki.⁷ A magánszektorban jóval magasabbak a kereseti lehetőségek, mint a köztulajdonú szektorban. Ezen a helyen nem szólunk azok jövedelméről, akik akár a formális, akár az informális magánszektorban önállóan dolgoznak, fizetett alkalmazottak köz-

22.3 TÁBLÁZAT

A reálkamatláb változása Lengyelországban

Év	Inflációs ráta	Kamatláb	
		<i>névleges</i>	<i>reál</i>
1982	104,5	29,2	-75,3
1983	21,4	8,2	-13,2
1984	14,8	8,4	-6,4
1985	15,0	7,8	-7,2
1986	17,5	8,2	-9,3
1987	25,3	8,7	-16,6
1988	61,0	22,5	-38,5
1989	244,1	160,0 ^a	-50,0 és -60,0 között ^b

Forrás: 1982–1988; G. W. Kolodko (1989, 16. o.); 1989: G. W. Kolodko személyes közlése.

^a 1989. decemberi adat.

^b Az évi átlagos reálkamatláb becslési adata.

⁷ Lásd erről Gábor R. István–Kővári György (1990) könyvét.

reműködése nélkül. A jelen elemzés keretében csupán a fizetett munkavállalókkal foglalkozunk. Az ő bérük is rendszerint sokkal több, mint amennyit a köztulajdonú vállalat alkalmazásában kapnának hasonló tevékenységért. Ebben sok tényező játszik közre:

- A magánmunkaadó lehetőleg megpróbál kibújni az adófizetés kötelezettségei alól, míg a köztulajdonú vállalat, még ha akarná, sem lenne képes erre, mert szigorúan ellenőrzik. Az így megtakarított adó egy része magasabb bér fizetésére fordítható.

- A magánüzemben magasabb a munka intenzitása: szorgalmasabban és fegyelmezettebben dolgoznak a munkavállalók, részben a magasabb kereset, részben pedig a szorosabb ellenőrzés ösztönzésére. Emellett sokkal kevesebb az adminisztratív és egyéb rezsiköltség; ezért az ár, még ha azonos lenne is az állami árral, nem csak a magánvállalkozó nyereségét, de a magasabb béreket is fedezi.

- A magánszektor sok esetben képes magasabb árat megszabni, mint a köztulajdonú vállalat, ami további fedezetet ad magasabb bérek fizetésére.

- A magánvállalkozót nem kötik az államilag előírt bérezési korlátok, vagy ha érvényességük ki is terjedne rá, könnyen túlteszi magát az adminisztratív előírásokon. A bér meghatározásában alapjában véve a munkaerő-piaci mechanizmus hatása érvényesül. S mivel hiány van jó, megbízható munkaerőben, a magánmunkaadó kész annyi bért fizetni, amennyi odavonzza hozzá az alkalmazottat. Vagy úgy, hogy a munkavállaló feladja korábbi, a köztulajdonú szektorban elfoglalt munkahelyét, vagy úgy, hogy megtartja korábbi munkahelyét, és munkaidőn kívül dolgozik a magánszektorban.⁸

Ezzel szemben a köztulajdonú szektor munkaerőpiacán továbbra is fennáll az, amit a klasszikus rendszerre vonatkozóan korábban leírtunk [→10.5]:⁹ egyszerre fejti ki hatását a bürokratikus és a piaci koordináció.¹⁰ A felső szervek sokféle formában kívánják szabályozni a béreket, és szeretnék lehetőleg útját állni a bérfelhajtó tendenciáknak. Mégsem tudják teljesen kivédeni a piaci hatásokat. A munkaerőpiac hatása a bérekre erősödik a klasszikus rendszerbelihez képest, rendszerint két tényező hatására. Az egyikről az imént volt szó: ahol érvényesül a magánszektor bő-

⁸ Ez utóbbi esetben külön problémát okoz, hogy a dolgozó mérlegeli: hogyan ossza be energiáit. Gyakori, hogy a köztulajdonú vállalatban takarékoskodik az erejével, mert arra számít, hogy ottani kisebb keresetét amúgy is megkapja. Sokkal nagyobb erőt fektet be a külföldi munkákba, a magánszektor körébe sorolható tevékenységekbe, mert azokat inkább megfizetik, s mert azokban a kereset szorosabban korrelál az erőfeszítéssel.

⁹ Itt csak az állami és a kváziállami szövetkezeti vállalatokkal foglalkozunk. Nem tudunk kitérni az öngazgatású vállalat sajátos problémáira [→20.3].

¹⁰ Lásd erről Fazekas Károly–Köllő János (1990) könyvét.

vülésének tendenciája, ott annak növekvő munkaerő-kereslete felfelé nyomja az állami vállalatok és szövetkezetek béreit is. A másik tényező: a piaci szocializmus szellemét érvényesítő deregulálási tendencia, amely megpróbál egyet és mást leépíteni a klasszikus rendszer bérgazdálkodási kötöttségeiből.

Még ha erősödtek is a piaci hatások, különösen a szakmák, munkakörök és régiók relatív béreinek kialakításában, azért a köztulajdonú szektor átlagos bérszínvonalát továbbra is alapjában véve a bürokratikus szabályozás határozza meg. Minél erőteljesebb a bürokratikus mechanizmus hatása, annál nagyobb szakadék keletkezik a magánszektor és a köztulajdonú szektor bérszínvonala között.

A jelenség makrogazdasági következményeire később térünk vissza [→23.1]. Most azonban érdemes egy percre megállni, és együttesen szemügyre venni az eddig tárgyalt két faktort: a köztulajdonú szektorban érvényesülő kamatot és bért. A normatív mikroökonomia szerint a tőke és a munka relatív árának többé-kevésbé kifejezésre kellene juttatnia e két tényező relatív szűkösségét. Ha tehát a beruházási döntéskor a döntéshozó kellőképpen figyelembe veszi ezt az arányt, akkor ez a társadalmilag kívánatos tőke–munka kombináció felé tereli az inputkombinációt. Mi a helyzet ezzel kapcsolatban a reform útján járó szocialista gazdaságban?

Az a néhány embert foglalkoztató magániparos, aki szabad munkaszerződés alapján egyezik meg alkalmazottjaival, és magánúton szerez hitel munkae- helyettesítő gépek beszerzésére, kénytelen ilyesféle kalkulációt végezni. Az állami vállalat vagy a szövetkezet azonban nem szorul rá arra, hogy ezt a kamat *versus* munkabér összevetést elvégezze. A beruházási pénzek költségvetési korlátja amúgy is puha; ha rosszul kalkulált, azt is túléli. Egyébként nem is érdemes e két faktorról arányaira odafigyelnie, hiszen az, akárcsak a klasszikus rendszer idején, nem ad semmiféle jelzést a tőke és a munka relatív szűkösségéről. Mindkét alapvető jelentőségű faktorról önkényes; arányuk számszerű nagyságának nincs racionális közgazdasági jelentése.

3. *Földárak és bérleti díjak.*¹¹ Ezek megállapítása, amennyiben köztulajdonú földről van szó, rendszerint a helyi állami szervekre hárul. Ha a földet köztulajdonú vállalat vagy intézmény használja, az ár, illetve bérleti díj nagysága többé-kevésbé önkényes.

A föld egy része, országonként eltérő arányban, magánkézen van, és árát, illetve bérleti díját a piac határozza meg. A piaci árak alakulásába belejátszik az is, hogy a reformországokban az inflációs várakozások miatt sokan értékmegőrzés céljaira ingatlanba fektetik be megtakarításaikat; annál is inkább, mert szűk az egyéb értékmegőrző befektetések választéka.

¹¹ Ideértjük mind a mezőgazdasági művelésre, mind pedig az egyéb célokra (például házépítésre) szolgáló földek árát, illetve bérleti díját.

Nem ritka e tekintetben sem a kétféle koordinációs mechanizmus korcs keresztetése: az jár a legjobban, aki összeköttetései révén olcsón hozzájut államilag kiutalt telekhez, és azt tartja meg magántulajdonként, értékmegőrzésre.

4. *Devizaárfolyam.* A központi bank magának tartja fenn a devizaárfolyamok meghatározásának jogát, a devizakiutalás jogkörével együtt. A reformországok többségében nagymértékben túlértékelik a hazai valutát. Ez ismét súlyos torzítást okoz, ami keresztülgyűrűzik az egész árrendszeren.

A klasszikus rendszerben is létezett fekete-devizapiac; a reformországokban ennek köre lényegesen bővül. Minél messzebbre halad az ország gazdasági és politikai liberalizálása, a Nyugat felé való kinyílása, annál inkább kiszélesedik a lakosság által igénybe vett párhuzamos devizapiac. Ha ehhez még hozzáadódik az infláció meggyorsulása, akkor az emberek elkezdnek valósággal menekülni a hazai pénztől, és nemcsak megtakarításait próbálják konvertibilis devizába fektetni, hanem elkezdik a mindennapos ügyleteket is devizában elszámolni. A 22.4 táblázat néhány országra vonatkozóan összehasonlítja a hivatalos és a fekete-devizaárfolyamokat.

A termékek és a faktorok árai (beleértve a béreket is) természetesen szorosan összefüggnek. A faktorárak befolyásolása révén a hatóságok jelentős közvetett hatást gyakorolnak a termékárakra is. A piaci szocializmus szellemében kezdeményezett reformok előkészítői abban reménykedtek, hogy ezeknek a központilag szabályozott faktoráraknak a segítségével tudják majd indirekt módon szabályozni a termelést. Ez a remény azonban nem vált valóra.

22.3 Az állami ármeghatározás és a fiskális redisztribúció elvei és gyakorlata

Ebben az alfejezetben az adminisztratív árak vizsgálatára szorítkozunk, mégpedig az állami vállalatok körében.¹² Az adminisztratív ármegállapítás szorosan kapcsolódik az árak és költségek közötti eltérések kezeléséhez. Amennyiben ez az eltérés pozitív, azaz az állami vállalat nyereséges [→8.2], akkor a költségvetés különböző adókkal elvonja ennek a többletnek számottevő részét. Ha viszont negatív, akkor rendszerint megtérítik a veszteséget vagy annak jó részét. A fiskális redisztribúció keretében az állami vállalat jövedelmét százféle jogcímen elvonja, illetve kiegészíti az állami költségvetés [→8.6, 21.5].¹³ Szerepe még ott sem csökken, ahol érvényesül a piaci szocializmus jegyében indított reformtendencia.

¹² Az alábbiakban ismertetésre kerülő árképzési elveket az ádminisztratív árak körére is megkísérlék alkalmazni az árhatóságok. Más kérdés, hogy itt még inkább jelentkezik az elvek közötti konfliktusok, és még inkább eltér a gyakorlat az elvektől.

¹³ Lásd a 21.5 alfejezet lábjegyzeteiben szereplő hivatkozásokat.

22.4 TÁBLÁZAT

Feketepiaci *versus* hivatalos valutaárfolyamok – nemzetközi összehasonlítás

Év	A dollár feketepiaci árfolyama a hivatalos árfolyam százalékában				
	Jugoszlávia	Kína	Lengyelország	Magyarország	Szovjetunió
1985	111,2	109,4	401,0	137,0	723,6
1986	120,3	109,1	442,8	133,7	611,8
1987	110,9	120,4	412,0	134,8	915,6
1988	117,1	268,8	636,8	156,1	1 195,0

Forrás: International Currency Analysis, Inc. (1990, 426., 620–621, 657–658, 699, 712. o.).

Megjegyzés: A feketepiaci árfolyam (nemzeti valuta/dollár) és az év végén érvényben lévő hivatalos valutaárfolyam aránya, a forrásban idézett adatok szerint.

A hatóságok már a klasszikus rendszerben is többféle elvet tartanak szem előtt az árak, az adók és a támogatások meghatározásában. Mivel ezekről már korábban is szó volt, itt csak címszavakban soroljuk fel őket.¹⁴

A) Az ár tükrözze a társadalmi ráfordításokat.

B) Az ár, az adó és a szubvenció legyen eszköz a gazdasági vezetés kezében a termelők ösztönzésére bizonyos feladatok ellátására.

C) Az ár, az adó és a szubvenció legyen stabil.

D) Az ár, az adó és a szubvenció terelje a lakosság keresletét a vezetés által kívánatosnak minősített irányba.

E) Az árat, az adót és a szubvenciót fel kell használni a jövedelem újraelosztására.

A reformok hivatalos dokumentumai fenntartják valamennyi felsorolt elvet; mindegyiket megpróbálják kisebb-nagyobb mértékben érvényesíteni, az elvek azonban egymást keresztezik, és így valójában egyik sem tud következetesen megvalósulni. Ezek az ellentmondások önmagukban is elég okot szolgáltatnának ahhoz, hogy az így létrejövő árrendszer és fiskális redistribúciós rendszer önkényes és irracionális maradjon. Ezenfelül azonban a régi elvekhez hozzáadódik egy újabb is, ami tovább élezi az elvek közötti konfliktusokat.

F) Az árak segítsék elő a kínálat és a kereslet egyensúlyának megteremtését. A piaci szocializmus Lange-féle modellje szerint ennek kellene az első számú (vagy esetleg az egyetlen) árelvvé válnia. A valóságban azonban egyetlen reformország árhivatala sem tűzte ki célul az F) elv dominanciáját, amely a gyakorlatban ritkán tör keresztül. Számos esetben előfordul, hogy valamely termékre tartós túlkereslet mutatkozik (ritkábban, de az is megtörténik, hogy tartós túlkínálat érvényesül), erről tud is az árhivatal, de az államilag rögzített árat mégsem módosítja.

¹⁴ A könyv az A)–E) elveket csak az árképzés szempontjából tárgyalta [→8.6, 8.7], a jelen alfejezet az elemzést kiterjeszti a fiskális redistribúció elveire is.

Ezen a helyen érdemes visszautalni Oscar Lange szocializmusmodell-jére, amelyben az állami tervhivatalnak kellett volna szimulálnia a piacot, és a túlkereslet-túlkínálat jelzései alapján emelni-csökkenteni az árat [→21.1]. Soha egyetlen reformország, beleértve Lange Lengyelországát is, még csak kísérletet sem tett arra, hogy ennek az elméleti modellnek a megvalósítását akár csak megközelítse. Még csak célul sem tűzték ki, legalábbis két okból. Az egyik nyomós ok az, hogy konfliktusban áll a többi ármegállapítási elvvel, holott azok számottevő része szorosan következik a szocialista rendszer hivatalos ideológiájából és szabályozási gyakorlatából. A másik ok a megvalósítás technikai nehézsége. Hogyan is lehetne millió termékre vonatkozóan megfigyelni a kereslet és kínálat eltéréseit? A piac többek között azért olyan hatékony koordinációs mechanizmus, mert ezt decentralizált folyamatok automatikusan valósítják meg.

Tanulságos ebből a szempontból egy rövid életű magyarországi kísérlet. A nyolcvanas évek elején megkíséreltek olyan árszabályozást bevezetni, amely a hazai árak egy részét bonyolult formulák alapján a világpiaci árakhoz kívánta igazítani.¹⁵ A kísérlet megbukott. A valóságos piacon igen összetett dinamikában alakulnak ki a tényleges külkereskedelmi tranzakciókban érvényesülő export- és importárak, valamint a hazai termelők és felhasználók egymás közti forgalmában érvényes árak. Minden résztvevőt a saját érdekeltsége mozgatja keresletének és kínálatának, valamint keresleti és kínálati árajánlatainak és végeredményben az egymással kötött magánszerződéseknek a meghatározásában. Ez az eleven összjáték nem helyettesíthető halott kalkulációs sémák rendeleti előírásával.

Az *F*) elv alkalmazása minél hajlékonyabb, a kereslet és a kínálat változásaira minél gyorsabban reagáló árakat követelne meg. Ez konfliktusba kerül a *C*) elvvel, a stabilitás követelményével, amely a bürokratikus szabályozás tehetetlensége miatt sokszor nem érvényesíthető másképpen, mint merev, hosszú időn át változatlan árak rögzítésével.

Külön is szólni kell az *E*) elv (a jövedelem igazságos újraelosztása) alkalmazásáról a vállalatok nyereségét érintő fiskális redisztribúció tekintetében. A reformgazdaságok ösztönzési mechanizmusainak kidolgozói a következő gondolatmenetből szoktak kiindulni: el kell választani egymástól a nyereségnek azt a részét, amit a vállalat jó munkája révén szerzett, attól, ami érdemtelenül jutott hozzá, például azért, mert jó felszerelést örökölt a nyereségösztönzés bevezetése előtti időből, vagy mert szerencséje volt a piacon, vagy mert az árhivatal kedvező árat állapított meg a termékeire. E gondolatmenet szerint a meg nem érdemelt nyereséget indokolt elvonni. Megfordítva: lehet, hogy a veszteségért nem is felelős a vállalat, mert rossz felszerelést örökölt, balszerencséje volt a

¹⁵ Lásd Csikós-Nagy Béla (1985), Hoch Róbert (1980), W. Swaan (1990) és Zelkó Lajos (1981).

piacon, vagy az árhivatal kedvezőtlen árat állapított meg a kibocsátására. Ilyen esetekben indokolt kárpótolni a veszteségéért. Nevezzük *kompenzálási elvnek* az igazságos redisztribúcióra vonatkozó *E)* elvnek ezt a fajta realizálását.

Nos, a kompenzálási elv éles konfliktusban van a piaci koordináció természetével. A piac nem „igazságos”; egyformán jutalmazza a jó munkát és a szerencsét, egyformán bünteti a rossz munkát és a balszerencsét. De egyúttal hosszú távon arra is szoktatja a piac valamennyi résztvevőjét, hogy alkalmazkodjék a mindenkorli helyzethez: használja ki a maga javára a szerencsésen kínálkozó alkalmat, és szálljon szembe a maga erejéből a balszerencséével. A kompenzálási elv viszont hosszú távon arra neveli a vállalatot, hogy a kínálkozó alkalmat nem is érdemes kihasználni, hiszen a nyereséget úgyszólván lefölozik. Ha pedig a vállalatot balszerencse éri, akkor „sírni” kell, hogy a paternalista bürokrácia kisegítse a bajból [→21.5 és 21.6 táblázatok]. Ellentmond egymásnak az *E)* kompenzálási és az *F)* egyensúlyi elv.

Már ezen a ponton is érzékelhető, hogy az árrendszer és a fiskális redisztribúció rendszere között elválaszthatatlanul szoros kapcsolat van; ezek mintegy tükörképei egymásnak. Ha az árhivatal valamilyen megfontolás alapján lényegesen a „költség plusz normál nyereség” színvonalra fölött rögzíti az árat, akkor a kompenzálási elv alapján az adóhivatalnak el kell vonnia a vállalatától az így keletkező többletjövedelmet. Ha ez egyszer már megtörtént, akkor az adó megrögződik; ha később netán el is évült az ár megemelésének eredeti indítéka, az adó már „beépült” az árba. (Fordított esetben beépül az árba a szubvenció.) Az összefüggés létrejöhet az ellenkező irányból elindulva is. Az adóhivatal valamilyen megfontolás alapján kivet egy termékre egy adót; az árhivatalnak tudomásul kell ezt vennie, és ennek megfelelően emelnie kell az adminisztratív árat. Megfordítva: ha az árhivatal előre számít a szubvenció létével, eleve az „önköltség plusz normál nyereség” szintje alatt szabja meg az árat.

Ez visszavezeti a gondolatmenetet a puha költségvetési korlát problémaköréhez. A jövedelmezőség, az adott torz, önkényes és irracionális árrendszer mellett, nem fejezi ki a vállalat tevékenységének hatékonyságát. Az árrendszer minden egyes hibája nemcsak ürügyet, de igazi indítékot szolgáltat fiskális kompenzációra. Csakhogy a fiskális kompenzációk szövevénye miatt lehetetlen racionális árrendszert kialakítani. Ördögi körbe kerül három jelenségcsoport: az önkényes árrendszer, az önkényes fiskális redisztribúció és a puha költségvetési korlát. Ezek egymás előidézői, és ha már létrejöttek, egyik sem változtatható meg a másik kettő radikális megváltoztatása nélkül.¹⁶

¹⁶ A reformszocialista gazdaság árrendszerének önkényességéről és irracionálisáról lásd Antal László (1985) és Halpern László–Molnár György (1985).

Ezzel eljutottunk a következő témához: az átfogó árreform lehetőségeihez és korlátaihoz.

22.4 Az árreformok lehetőségei és korlátai

A reformfolyamatok során az árrendszer alakulásában két tendencia figyelhető meg. Az egyik: szerves, spontán fejlődés a valóságos piaci árrendszer irányában. A másik: az önkényes, irracionális adminisztratív és áladminisztratív árak rendszerének makacs túlélése. Az első a magántulajdon és a piaci koordináció térhódításához kapcsolódik, a második pedig a köztulajdon és a bürokratikus koordináció kulcspozícióinak fennmaradásához.

A két tendencia párhuzamosan érvényesül, egyik sem szorítja ki végérvényesen a másikat, miközben egymásra is hatnak. Egyfelől, a piaci árak, ahol egyáltalán érvényesülni tudnak, irritálják a bürokratikus hierarchia számos intézményét és a közvélemény egy részét is. Másfelől, az adminisztratív termék- és faktorárak önkényessége továbbgyűrűzik azoknak a termékeknek és faktoroknak az árába is, amelyek allokációját és árait alapjában véve a piaci mechanizmus szabályozza. Ha az adminisztratív kamatláb, földár, devizaárfolyam, a köztulajdonú szektorban érvényesülő nominálbér általános színvonala, továbbá nagyszámú energiahordozó, nyersanyag, közszolgáltatás stb. ára önkényes és irracionális, akkor a torzulás rányomja bélyegét azokra a árakra is, amelyek a piacon alakulnak ki, mert költségkalkulációjukba belejátszik ezeknek a ráfordításoknak az ára. Lehetetlen a gazdaság egyes területein – az államilag közvetlenül szabályozott szférán kívül – eljutni egy kielégítő árrendszerhez, miközben a gazdaság szívében, az államilag szabályozott szférában fennmaradnak a régi árrendszer meghatározó jegyei.

Ami az állami ármegállapítás és a fiskális redisztribúció által szorosan kézben tartott szférát illeti, vontatottan, egyszer-egyszer nekilendülve, majd a következményektől újra és újra visszarettenve mennek végbe részleges változások. Semmilyen bizonyítéka nincsen annak, hogy e részleges változások sorozata konvergálna a kereslet és a kínálat egyensúlyát megteremtő racionális árrendszer felé. Annál kevésbé, mert egy-egy részleges árrendezés hatását elmossa az infláció. Ha az *A* termékcsoport árát látványos központi intézkedéssel 50 százalékkal megemelték a relatív árak rendezése érdekében, akkor egy idő múlva *B*, *C* stb. termékcsoportok árai is utánakúsznak, kevésbé látványosan, de annál biztosabban. És nem is csak az a probléma, hogy az infláció elmossa a részleges árrendezés hatását. Fordított irányú összefüggés is létezik: a széles körű hiányok és a nyílt és visszaszorított inflációs nyomás [→23.5] körülményei között a relatív árak javítására irányuló kísérletek inflatorikus következményekkel járnak. Az

árarányok változását mindig egyes termékcsoportok árának emelésével kívánják biztosítani, miközben a többi ár lefelé merev marad. A részleges áremelések sorozata végeredményben folyamatosan felfelé nyomja az átlagos árszínvonalat, azaz gerjeszti az inflációt.

Ennek ellenére nem ettől az inflációs hatástól fél a reformországok gazdasági vezetése.¹⁷ Attól a megrázkódtatástól tartanak, amelyet az egy csapásra végrehajtott átfogó árreform jelentene. Ez persze valóban megindíthat egy inflációs hullámot, de nem elkerülhetetlen, hogy tartósan infláció gerjesszen.

Számos akadály tornyosul az átfogó árreform útjában. A radikális változtatást nehezíti első fokon, az imént említett ördögi kör: egyszerre kellene változtatni a termékárakon, a faktorárakon (tehát a béreken is), továbbá az adókon és a szubvenciókon. Lehetetlennek látszó feladat mind ezt előre papíron kiszámítani. Márpedig ezt kellene tenni, ha a változtatást az állami ármeghatározás széles körű fenntartása mellett végrehajtandó reformként kívánnák megvalósítani, nem pedig a piac általános felszabadításához kapcsolódva. Egyfelől részleges és kis változásoknál megmaradni a tulajdonviszonyokban és a koordinációs mechanizmusok közötti szereposztásban, másfelől radikális és átfogó árreformot megvalósítani – ez a két célkitűzés összebékíthetetlen.

A radikális árreformot nehezíti továbbá második fokon az az előre látható hatás, amelyet a lakosság hangulatára gyakorolna. Még ha szigorúan elhatároznák is az árreform előkészítői, hogy átlagban nem kívánják csökkenteni az egy főre jutó reálfogyasztást, elkerülhetetlenül nagymértvű újraelosztás menne végbe; lennének nyertesek és vesztesek. A nyertesek ilyenkor csendben maradnak, de a vesztesek zúgolódnak vagy felháborodottan tiltakoznak. Veszítenének azok, akiket a költségvetési korlát keményítése akár csak átmenetileg is megfoszt munkahelyüktől. Veszítenének azok is, akik az árreform előtt szubvencionált termékeket és szolgáltatásokat fogyasztottak.

Itt az elemzés eljutott a reformfolyamat egyik alapvető belső dilemmájához. Minél inkább represszív a rendszer, annál inkább képes végrehajtani nagy megrendüléssel együtt járó radikális gazdasági változásokat. Minél inkább enyhül a represszió, annál inkább kénytelen számolni a hatalmon lévő elit a tömegtiltakozás politikai destabilizáló hatásával. Viszont az emberek elégedetlensége nem szűnik meg, amíg a gazdaság bajai meg nem oldódnak. Ezek pedig nem tudnak megoldódni mindaddig, amíg az önkényes árrendszert és fiskális redistribúciós rendszert fel nem számolták.

¹⁷ A reformjavaslatokat kidolgozó közgazdászok egy része távolról sem riad vissza az infláció veszélyétől, hanem úgy gondolja, hogy egy mérsékelt infláció hasznos lesz, mert megkönnyíti a részleges árrendezések sorozatának végrehajtását.

Ez az a fájdalmas pont, ahol az árreform folyamata „begörcsöl”. A hatalmon lévők minden országban a kis lépések politikáját, az adminisztratív árak fokozatos és részleges módosítását választják, holott ez nem vezet sehová. A reform útján járó szocializmus képtelennek bizonyul arra, hogy az árrendszert rendbe hozza. Enélkül pedig a többi változás sem járhat teljes sikerrel. A magánszektor a társadalmilag kívánatosnál kevésbé hatékonyan működik, egyebek között azért, mert az árrendszertől torz jelzéseket kap. A köztulajdonú szektor pedig nem válhat igazán piaci jellegűvé, hiszen nem tud kielégítően működni az ár, a kereslet és a kínálat közötti kölcsönhatás. Ennek több oka van, egyebek között az árrendszer torzításai. A piaci szocializmus eszméinek megvalósulásáról adott kritikai elemzéshez [→21.10] hozzá kell tenni a jelen fejezet végső tanulságait. A köztulajdonú vállalat nem reagál érzékenyen az árakra és költségekre. De nem is igazán érdemes az árakra odafigyelnie, mert azok számottevő mértékben hamis információt hordoznak.

22.5 Előretékinés: árak a posztszocialista rendszerben

A posztszocialista átmenet kiindulópontja az előző rezsim által örökölt torz árrendszer. Nemcsak az árakat örököli, hanem a dilemmát is: tegyen-e kísérletet átfogó radikális reformra a piac általános liberalizálásának keretében, vagy próbálkozzék az árak fokozatos javításával. Vállalja-e az első alternatívával együtt járó nagy megrázkódtatást? Vagy ha a második alternatíva mellett dönt, nem vezet-e az hasonló kudarcokhoz, mint a szocializmus reformjának kísérletei: az árak torzulása nem szűnik meg, de a részleges árreformok és liberalizálási akciók felgyorsítják az inflációt.

E sorok írásakor három országban ment, illetve megy végbe többé-kevésbé az első alternatíva szerint az átalakulás.

Lengyelországban a kormány 1990. január 1-jén átfogó radikális gazdasági reformot hajtott végbe, amelynek egyik eleme: néhány kivételtől eltekintve minden termékár felszabadítása, átengedvén a termékárak meghatározását a piaci mechanizmusnak. A belső konvertibilitás bevezetése és az import liberalizálása a világpiaci árak figyelembevételére készíti a belföld árrendszert. A termékárak felszabadításával egyidejűleg szigorú rendszabályokkal próbálják korlátozni az állami szektor által fizetett béreket. Ami a többi faktorárakat illeti: az állami bankszektor által számított kamatlábakat és devizaárfolyamokat továbbra is adminisztratív úton írják elő.

Radikális átalakulás megy végbe Németországban is. 1990. július 1-jétől a nyugatnémet márka vált Kelet-Németország törvényes fizetőeszközévé. A két gazdaság egyesülése kikényszerítette a kelet-németországi árak hozzáigazodását a nyugat-németországi árrendszerhez.

Csehszlovákia 1991 elején ugyancsak átfogó, a termékek túlnyomó részére kiterjedő árliberalizációt hajtott végre, amely egy csapásra az árrendszer gyors átrendeződéséhez vezetett.

Más országokban, például Magyarországon, a rendszerváltozás után folytatták az árrendszer fokozatos liberalizálásának és az ártámogatások lépésről lépésre történő felszámolásának politikáját.

A jövőbeni tapasztalatok gondos megfigyelése és összehasonlító elemzése fogja majd feltárni, milyen előnyökkel és hátrányokkal jár egyik vagy másik alternatív politika alkalmazása.

Makrofeszültségek

AZOKBAN A SZOCIALISTA ORSZÁGOKBAN, amelyekben reformfolyamat megy végbe, számos figyelemre méltó változás tapasztalható a gazdaság makroállapotában. E jelenségek sokaságából itt csupán néhányat emelünk ki, mégpedig kizárólag azokat, amelyek szorosan összefüggnek az előző fejezetekben tárgyalt reformtendenciákkal. A következő kérdésre keressük a választ.

Milyen feszültségek keletkeznek makroökonómiai szinten annak hatására, hogy a magánszektor feltámad [→19], megjelennek az öngazgatás elemei [→20], a piaci szocializmus jegyében fogant módosításokat hajtják végre a koordinációban [→21] és sor kerül részleges árreformokra [→22]. Gondolatmenetünk nem feltételezi, hogy mind a négy tendenciának teljes erővel ki kellene bontakoznia ahhoz, hogy a fejezet tárgyát képező feszültségek megjelenjenek. A perdöntő ebből a szempontból az, hogy számottevő mértékben elmozdult-e a gazdaság a klasszikus rendszertől a piaci szocializmus irányában. Ha igen, akkor számítani kell azoknak a tendenciáknak a megjelenésével, amelyekről most szó lesz. A többi három kiváltó ok szintén szerephez jut, és elemzése teljesebbé teszi a magyarázatot, de önmagában egyik sem szükséges és elégséges ahhoz, hogy a most tárgyalandó makrojelenségeket létrehozza. A makrofeszültségek szorosan összefüggnek azokkal a változásokkal, amelyek a politikai szférában végbemennek [→18].

A reformtendenciáknak ez a megoldhatatlan ellentmondásokhoz vezető kölcsönhatása a legszemléletesebben a nyolcvanas évek Lengyelországában bontakozott ki; ezért a továbbiakban *lengyel szindrómának* fogjuk nevezni.¹ Miközben e korszak Lengyelországa végletes példa, a szindróma különböző tünetei, esetleg eltérő intenzitással, megmutatkoztak Jugoszláviában, Magyarországon, Kínában és más országokban is. Csak az elnevezésben szerepel a „lengyel” jelző; a mondanivaló szemléltetésére szerepelnek példák más országokból is. E sorok írásakor rendkívül hevesen bontakozik ki a szindróma a Szovjetunióban. Lehet, hogy a jövőben

¹ A „lengyel betegség” (Polish Disease) elnevezést P. Wiles (1982, 7. o.) vezette be. A politikai szféra félliberalizálása, a Szolidaritás szakszervezet által vezetett óriási sztrájkmozgalom és a piaci szocialista gazdaság irányában tett felemás lépések együttesen súlyos belső ellentmondásokkal terhes állapotot hoztak létre, amely már Wiles tanulmányának megírása idején, a nyolcvanas évek elején előre jelezte a katasztrófa közeledtét.

indokolt lesz átkeresztelni szovjet szindrómára, mert a szovjet eset még élesebben mutatja majd az összefüggéseket, mint a lengyel.²

Akárcsak a 3. rész összes megelőző fejezetében, itt is hangsúlyozottan tendenciákról szólunk. Meghatározott körülmények között egy-egy tendencia csak lappangó formában létezik, de a körülmények változásakor kitör. Egyik helyen hatásosan elfojtják, másutt nem tudnak vagy nem is akarnak ellenállni neki. Ez országonként és időszakonként eltérő, de ez a könyv az eltéréseket nem tárgyalja.

Nem vállalkozunk az érintett országok teljes és átfogó makrogazdasági elemzésére. Arra sem vállalkozunk, hogy összefoglaló értékelést adjunk a reformfolyamat valamennyi makrogazdasági következményéről, szembe-
sítve az összes vívmányokat az összes bajokkal. A könyv egyedüli tárgya a lengyel szindrómának, azaz bizonyos feszültségek jellegzetes együttesének a leírása és oksági magyarázata.

23.1 Foglalkoztatás és bér

*Foglalkoztatás.*³ A reform útjára lépett európai szocialista országokban, ideértve a Szovjetuniót is, teljes foglalkoztatottság és intenzív munkaerőhiány tapasztalható. Elhanyagolhatóan csekély mértékű a nyílt munkanélküliség.⁴ Bármily nagy szükség lenne a gazdasági szerkezet radikális átalakítására, ami elkerülhetetlenül együtt járna munkahelyek megszüntetésével, erre nem kerül sor. A puha költségvetési korlát következtében nemcsak a válalat, hanem jóformán még az adott munkahely fennmaradása is garantált.

A kínai reformgazdaságban makroszinten nincsen teljes foglalkoztatottság; még bőven rendelkezésre állnak munkaerő-tartalékok.⁵ Ugyanakkor nincs tömeges, nyílt munkanélküliség sem. A falvakban létezik nagyarányú rejtett munkaerőtöbblet, viszont részleges munkaerőhiány tapasztal-

² A lengyel szindrómáról lásd D. Lipton–J. Sachs (1990) tanulmányát, továbbá Z. M. Fallensbuchl (1989), R. Frydman–S. Wellisz–G. W. Kolodko (1990), S. Gomulka–A. Polonsky, szerk. (1990), B. Kaminski (1989), G. W. Kolodko (1989), (1991), G. W. Kolodko, D. Gotz-Kozierkiewicz–E. Skrzyszewska-Paczek (1990), D. M. Nuti (1990), valamint J. Rostowski (1989b).

A szovjet szindrómáról lásd A. Åslund (1989), K. Kagalovsky (1989) és R. I. McKinnon (1990b) munkáit. Léteznek nemzetközi szervezetek által kidolgozott átfogó leírások és értékelések, lásd például European Community (1990), valamint az IMF, World Bank, OECD és EBRD (1990) közös tanulmányát, amely a Hetek (G7) megbízásából készült.

³ A magyarországi reformgazdaság munkaerőpiacával és bérezési rendszerével foglalkozó irodalomból a következő művekre hívjuk fel a figyelmet: Galasi Péter–Sziráczi György, szerk. (1985), Fazekas Károly–Köllő János (1985), (1990), Gábor R. István (1988), Gábor R. István–Kóvári György (1985), Falusné Szikra Katalin (1986) és Révész Gábor (1979).

⁴ Kivétel Jugoszlávia, ahol számottevő volt a munkanélküliség [→20.3].

⁵ A reform folyamán nyíltabbá válik az addig rejtett munkanélküliség a Szovjetunió néhány közép-ázsiai régiójában is.

ható egyes ágazatokban és szakmákban, többnyire a városokban. A kínai állami szektorról hasonló mondható el, mint az európai szocialista országokról: aki egyszer egy vállalat munkavállalója lett, annak foglalkoztatása, sőt munkahelye is biztosítva van.

A klasszikus rendszerben szigorú foglalkoztatási terveket írtak elő; ezek kötelező jellege a reformfázisban megszűnik vagy fellazul. Ugyancsak jórészt lazábbá válnak azok a bürokratikus kötöttségek, amelyek a munkavállalót a munkahelyhez láncolják. A munkaerőhiánynak és a kötöttségek oldódásának hatására gyakrabban fordul elő, hogy a dolgozó saját kezdeményezésére otthagyja munkahelyét. A vállalat vezetőinek számolniuk kell ezzel a fenyegetettséggel, ami javítja a munkavállalók pozícióját bérviták esetén.

Bérek. A klasszikus szocializmusban is létezik bérnyomás: a munkavállalók igyekeznek felfelé szorítani a béreket [$\rightarrow 10.5$]. Ahogy a munkaerőhiány nő, úgy válik erőteljesebbé a bérnyomás is. Ez azonban határozott bürokratikus ellenállással találja magát szemben. A legfelsőbb irányítás kordában kívánja tartani a fogyasztást, hogy megvalósulhassanak a feszített beruházási tervek, és hogy ne keletkezzék a normálisnál intenzívebb, nagyobb nyugtalanságot okozó hiány a fogyasztói piacon. Keményen megkövetelik a gazdasági irányítás minden szintjén a bérfejelem megtartását [$\rightarrow 10.3$].

Ehhez az állapothoz képest a reform nyomán lényeges változások következnek be: nő a bérnyomás, és vele szemben gyengül a bürokratikus ellenállás. A munkavállaló bátrabban mer megszólalni, követelni. Valóságos szervezkedés indul meg, és sztrájkok zajlanak le. Ez elképzelhetetlen a klasszikus rendszer idején; az első mozgolódásra lecsapna az államvédelem. Az a tudat, hogy ez bekövetkezik, visszatartja a munkavállalókat a szervezkedéstől.

A legerősebb mozgalom Lengyelországban alakult ki, ahol a Szolidaritás létrejötté egyszerre jelentette egy ellenzéki politikai mozgalom és egy munkásérdekeket képviselő, gazdasági követelésekért síkraszálló független szakszervezeti mozgalom megjelenését a politikai porondon. Ennyire átfogó és tömeges mozgalom másutt nem szerveződött, bár például Jugoszláviában is gyakori volt a sztrájk, sőt a Szovjetunióban is sok évtized után kibontakoztak az első nagyarányú sztrájkmozgalmak. A munkásszervezkedés következménye és tanújele a represszió enyhülésének; egyúttal vissza is hat arra, maga is bomlasztja a represszió mechanizmusát.⁶

Nem csak a sztrájkokon és szakszervezeti jellegű szervezkedésen mér-

⁶ Amikor az adott politikai erőviszonyok mellett az apparátus úgy érzi, hogy a munkások önszerveződése „túl messzire” ment, akkor megkísérli az elfojtását. Ez történt Lengyelországban 1981-ben, a katonai hatalomátvétel és a Szolidaritás illegitalitásba kényszerítése idején. Ez azonban csak rövid ideig tartott: végül is a Szolidaritás kerekedett felül, és kormányt alakított.

hető le, hogy erősödött a munkavállalók alulról jövő nyomása. Minden tárgyaláson, amely bérekről, munkanormákról, juttatásokról folyik a műhelyben és a vállalat szintjén, egyénileg vagy csoportosan, energikusabb a munkavállalók és képviselőik fellépése. Pusztán az a fenyegető tudat, hogy sztrájkra sor kerülhet, erősíti a munkás, és gyengíti a vele tárgyaló termelési vezető alkupozícióját. A munkaerőpiac helyzete csak a gazdasági feltételeket teremti meg az alkupozíciók módosulásához; nem kevésbé fontos a politikai környezet megváltozásának hatása a két fél viselkedésére.

Ehhez az is hozzátartozik, hogy a középszintű gazdasági vezető, aki közvetlenül áll szemben a munkavállalóval, kevésbé érzi maga mögött a felsőbb szervek támogatását. Ez részben a decentralizálás irányába tett lépéseknek tudható be. Minél nagyobb a deklarált (és bizonyos mértékig meg is valósuló) vállalati önállóság, annál inkább függ a vállalati vezető saját beosztottjaitól [→20.4]. Végletes formában áll ez az öngazgatású vállalatra, ahol a vezetőt a munkavállalók választják. De még ott is hasonló jelenségek mutatkoznak, ahol az öngazgatás csak részleges, vagy egyáltalán nem vezettek be. A vállalatvezető számára a korábbiaknál sokkal fontosabbá válik a saját dolgozóinak körében élvezett népszerűség. Ez megint csak az általános liberalizációs tendenciával függ szorosan össze: a felső vezetés nem szívesen erőszakol a munkásokra olyan helyi főnököket, akiket alárendeltjeik ellenszenvé vagy gyűlölete vesz körül. Nos, a népszerűség megszerzésének legkézenfekvőbb módja a béremelés; minden feszültséget ezzel a legegyszerűbb levezetni.

Annál inkább teheti ezt a vállalati vezető, mert a bérfegyelmet már sokkal kevésbé erélyesen követelik meg felülről. Ahol teljesen vagy részlegesen megszűnik a parancsgazdaság, ezzel együtt megszűnnek a keményen megkövetelt bértervek is. Erősödnek azok a követelések, amelyek teljes autonómiát igényelnek a vállalatvezetés számára a bérek megállapításában.⁷ A bérszabályozás közvetett módszerei nem bizonyulnak elég hatékonynak; a vállalatok könnyen kijátszhatják őket. A bérekre vonatkozó bürokratikus utasítások helyébe nem lép erőteljes belső ösztönzés. A nyereségérdekeltség nem késztet szigorú költségcsökkentésre, s ezen belül a bér jellegű kiadásokkal való takarékoskodásra, mert a bérköltségek esetleges felduzzadása által okozott veszteségek fedezete könnyen megteremthető.⁸ (Lásd a puha költségvetési korlát jelenségét [→21.5]).

Noha a fentiekben főleg a vállalatokról volt szó, hasonló változások mennek végbe a nem vállalati jellegű szektorokban is. A klasszikus rend-

⁷ Lásd például J. Gajdar (1990) írását a Szovjetunióra vonatkozóan.

⁸ Gábor R. István–Kővári György (1985) nagy visszhangot kiváltó cikkükben nyomatékosan felhívták a figyelmet arra, hogy amíg a magántulajdon nem teremt ellenérdekeltséget a munkavállaló béremelési törekvéseivel szemben, addig az adminisztratív korlátok feloldása felerősítheti a bér-ár spirált.

szerben háttérbe szorított ágazatokban felerősödik a munkavállalók hangja; tanárok, egészségügyi alkalmazottak előállnak bérköveteléseikkel.

Ezzel felvázoltuk azt a szituációt, amely kialakítja a *nominálbérek elszaladásának* tendenciáját. Ez a tendencia felerősödik, amikor az infláció felgyorsul, és megindul a bér-ár spirál [→23.5]. A 23.1 táblázat adatokkal szemlélteti ezt a jelenséget: Lengyelországban és Magyarországon a legtöbb időszakban a nominálbérek növekedése meghaladta a termelékenység növekedését. A nominálbérek elszaladása nem azért következik be, mert a tervezők hibásan kalkulálták ki a célszerű nominálbér-színvonalat; keletkezésének okai a megváltozott politikai és társadalmi feltételekben rejlenek. A bérfejelem bürokratikus kikényszerítése fellazult, de a magántulajdon, a piaci verseny és a munkanélküliség által kikényszerített bérfejelem nem jött létre. A reformgazdaságban nincsen olyan társadalmi erő és olyan mechanizmus, amely a bérfejeelmet érvényre juttatná.

23.1 TÁBLÁZAT

A nominálbérek és az output változása Magyarországon és Lengyelországban

	Egy főre eső output	Nominálbérek	Egy főre eső output	Nominálbérek
	évi átlagos százalékos növekedési üteme			
Év	Magyarországon		Lengyelországban	
1971	4,6	4,6	7,2	5,5
1972	1,6	4,6	6,1	6,4
1973	4,8	7,2	6,5	11,5
1974	2,4	6,7	4,9	13,8
1975	1,3	7,4	3,4	22,8
1976	-1,2	5,6	0,6	9,4
1977	5,9	8,1	0,7	7,3
1978	3,0	8,5	3,4	6,3
1979	0,7	6,1	-2,4	9,0
1980	0,1	6,0	-4,4	13,3
1981	0,1	6,3	-7,8	27,3
1982	3,4	6,4	-2,1	51,2
1983	-0,5	4,8	4,5	24,4
1984	1,4	12,2	1,1	16,3
1985	0,2	9,8	2,8	18,8
1986	2,4	7,2	2,2	20,4
1987	0,8	8,2	-2,8	21,1
1988	2,0	-	0,7	81,9
1989	-1,1	18,4	-2,2	286,1

Forrás: Nominálbérek: United Nations (1990a, 389. o.); 1971–1985, GDP: Mihályi Péter számítása R. Summers–A. Heston (1984) adatai alapján; 1986–1989 időszak, GNP: P. Marer et al. (1991, országtáblázatok).

23.2 Növekedés és beruházás

Növekedési politika. A klasszikus rendszerben egyértelmű volt a növekedéssel kapcsolatos politikai álláspont: minél gyorsabb növekedést kell elérni középtávon, nem kímélve semmiféle költséget és áldozatot. Ez fejeződött ki az erőltetett növekedés stratégiájának prioritásaiban és módszereiben [→9].

A reformfolyamatban az egyértelmű vonalvezetés helyébe kétértelműség, sőt sok esetben valóságos skizofrénia lép. A vezetés lelke egyik felével folytatni kívánja a növekedés erőltetését, míg másik felével hajlandó lassítani annak érdekében, hogy hamar eredményeket érjen el a lakosság életszínvonalának javításában és a korábbi aránytalanságok helyreigazításában.

Mindkét, egymással konfliktusban álló attitűdöt egész sor tényező hatása erősíti. A vezetés több országban szorongással veszi észre, hogy a növekedés üteme lassul, és ennek láttán még inkább erősödik benne az az elszánt elhatározás, hogy szembe száll a hanyatló trenddel.⁹ A lassulás többek között azért következett be, mert a korábbi gyors növekedést lehetővé tevő extenzív módszerek lehetőségei kimerülőben vannak. Az európai szocialista országokban ez elsősorban a munkaerőtöbblet megszűnésével függ össze.¹⁰ A vezetés ismételten meghirdeti a növekedés intenzív módszereire való áttérés politikáját, az „új növekedési pálya” stratégiáját, de az adott gazdasági rendszer feltételei között ezt lehetetlen megvalósítani. Ezért a gyorsítási hullámok idején ahhoz az eszközhöz nyúl, amely a növekedés leginkább kézenfekvő, központilag kézbe vehető módszere, és ez a beruházások növelése. Itt tetten érjük a későbbiekben tárgyalandó feszültségforrásnak, a beruházási tevékenység túlfűtöttségének egyik mozgatórugóját.

A klasszikus rendszertől való elmozdulás indítékainak tárgyalásakor [→16.1] elsőként említettük a növekedés lassulását, amelynek ellenreakciója a „csak azért is gyorsítsunk” imént körvonalazott attitűdje. A reform indítékai között azonban nem kevésbé fontos a lakosság elégedetlensége. Súlyos dilemmát okoz annak eldöntése, milyen gazdaságpolitikával kell reagálni erre. Egyfelől: változtatni kellene a felhalmozás–fogyasztás arányon, az utóbbi javára, hogy végre gyorsabbá váljék a reálfogyasztás növekedése. Másfelől viszont az emberek életkörülményeit, az élet minőségét nemcsak az áru-fogyasztás *flow*-ja alakítja, hanem a fogyasztás köz-

⁹ A szovjet reformkorszak, még a peresztrojka és a glasznoszty bejelentése előtt azzal kezdődött, hogy Gorbacsov jelszóként a növekedés gyorsítását adta ki. Hasonlóképpen jelölik meg időről időre Magyarországon, Lengyelországban és Kínában is a gyorsítást a párt és a kormány központi feladataként.

¹⁰ A növekedés visszafogását kikényszerítő tényezők között szerephez juthatnak más tényezők is. Magyarországon például elsősorban a külföldi adósság fenyegető méretű növekedésével indokolták a lassítást.

vetlen szolgáltatásban álló szektorok tőkeállománya, felszerelésük és épületeik *stockja* is. Az erőltetett növekedés évtizedeken át háttérbe szorította a lakásszektor, az egészségügy, a belkereskedelem és a vendéglátóipar, a javítószolgáltatás, az autóközlekedés és más személyszállító ágazatok fejlődését. Az időszerű fejlesztési feladatok folytonos halasztása miatt óriási „adósság” gyűlt fel. Ha most a reform kezdeti szakaszában elkezdenék ezt az adósságot gyorsan törleszteni, akkor ez óriási beruházásokkal járna. Különösen a lakás- és a közlekedési szektor igen tőkeigényes, de persze bármely, eddig háttérbe szorított, ágazat gyorsított fejlesztése beruházásokat tesz szükségessé. Így tehát egyre megoldhatatlannabbnak tűnik a dilemma. A fogyasztás gyors, lehetőleg azonnali növekedése kedvéért csökkenteni kellene a beruházások részarányát, miközben növelni kellene a beruházásokat az élet minőségét közvetlenül érintő szektorokban. A beruházás *versus* fogyasztás általános dilemmáján belül lép fel a beruházások szektorközi reallokációjának speciális dilemmája. A klasszikus rendszer prioritásainak hagyományos élvezői – az ipar, ezen belül a nehézipar – kétszeresen fenyegetettnek érzik magukat, és erősítik a nyomást megszokott beruházási „járandóságuk” megszerzéséért. Amennyiben valóban meg is indul a korábban elhanyagolt szektorok fejlesztése, például gyorsul a lakásépítés üteme, úgy e tevékenység nagy tőkeigénye beruházási erőforrásokat von el a növekedést közvetlenül szolgáló „belső spiráltól” [→9.4, 1. prioritás], és lassítja a növekedés ütemét. Ettől még kiélezettebbé válik a dilemma: szabad-e csökkenteni a beruházások részarányát, és mely szektorokba kell átcsoportosítani az erőforrásokat.

A problémának nincs igazi megoldása. Az az állapot alakul ki, amely az egyéneket is jellemzi, ha egymásnak ellentmondó követelmények szorításába kerülnek: végletek közötti ingadozás, éleződő feszültség, sőt válság. A beruházási politikában gyorsítások és lassítások váltakoznak. A beruházásoknak a szolgáltatószektorok javára történő reallokációjában is hullámlás figyelhető meg.¹¹ Ha azonban e skizofrén állapotban valamelyik irányzat felülkerekedik, akkor ez inkább a kétértelmű politikának az erőltetett növekedés felé hajló eleme. Ez a magatartás vált a bürokrácia beépített reflexévé. Erre készíti a döntéshozókat a beléjük rögződött hivatalos ideológia: minél gyorsabban nő a termelés, annál erősebb a rendszer. A növekedés erőltetése spontán hajlandóság, míg a másik attitűdöt, amely engedményt tesz a fogyasztás és a fogyasztást szolgáló beruházások javára, inkább csak a józan belátás sugallja, amit még felerősíthet a tömegelégedetlenség láttán támadt ijedtség. Nem csoda, hogy a bürokrácia az

¹¹ Lackó Mária tanulmánya (1982) Magyarország példáján bemutatja, miként váltakozik a szolgáltatási szféra részaránya az összes beruházásokban az általános gazdasági helyzet kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb alakulásának függvényében.

önmagára kényszerített életszínvonal-párti attitűdből mindig vissza-visszaesik a természetesen adódó növekedéspárti magatartásba.

A *beruházási döntés decentralizálása*. A piaci szocializmus szellemében fogant reform megnöveli a köztulajdonú vállalat jogkörét a beruházási döntésekben [→21.4]. Noha időszakonként és országonként eltérőek a konkrét jogszabályok, kétféle módosítás eléggé tipikus a reformgazdaságokban. Az egyik: nő a nyereségnek az a része, amelyet a vállalat nem köteles átadni az állami költségvetésnek, és felhasználhat saját finanszírozású beruházásokra. A másik: a vállalaton kívüli forrásokból finanszírozott beruházások körében csökken a költségvetésből visszatérítési kötelezettség nélkül juttatott támogatás, és nő a kamatostul visszafizetendő bankhitel aránya.¹²

A reformok kidolgozói azt remélték a decentralizálási intézkedésektől, hogy a beruházási döntésekben nagy szerephez jut a jövedelmezőségre való törekvés. A vállalatok elzárkóznak majd olyan beruházási akcióktól, amelyek ráfizetéssel fenyegetnek. Ez azonban több okból nem következik be.

A reformgazdaságok mindegyikében negatív a reálkamatláb [→22.2].¹³ Már csak azért is elkerülhetetlen a beruházási hitelek iránti túlkereslet, mert a hitel mindig magában foglal egy ajándékkomponenst, állami adománnyt. Egyébként a kamatfizetési kötelezettség amúgy sem játszik számottevő szerepet a beruházási döntésben. A vállalat expanziós kényszere és beruházási éhsége továbbra is gátlástalanul érvényesülhet. Ha a beruházási akció netán veszteséget okozna, a puha költségvetési korlátnak köszönhetően a veszteség fedezete előteremthető.

A félig decentralizált bankok, a vállalatok életébe beavatkozó felettes hatóságok, és a félig önálló vállalatok vezetői között sok szálon összefonódás megy végbe. A bankok nem szívesen utasítanak el hitelkérelmeket. Ha a vállalatok nem tesznek eleget adósságszolgálati kötelezettségeiknek, nem lépnek fel keményen ellenük, sőt inkább a segítségükre sietnek [→23.4].

Érthető, ha ilyen körülmények között a piaci szocialista vállalatot végeredményben az jellemzi, hogy a beruházási döntéseiben nem befolyásolják jövedelmezőségi megfontolások.¹⁴ A 23.2 táblázat magyar adatokkal szemlélteti, hogy nem mutatható ki érdemleges korreláció egyfelől a beruházási tevékenység, másfelől a beruházó vállalat múltbeli és a beruházási akciót követő időszakban elért jövedelmezősége között.

¹² Az állami tőkepiaccal és a kereszttulajdonlás jelenségével korábban foglalkoztunk [→21.7]. Magyarországon a reform késői szakaszában ezek az új formák is lehetőséget adtak a vállalatok számára tőke- és beruházási források megszerzésére.

¹³ A Szovjetunióban 1989-ben a hosszú lejáratú hitelek nominális kamatlába 0,82 százalék volt. Lásd J. Gajdar (1990, 24. o.). Ez azt jelenti, hogy erősen negatív reálkamatláb mellett lehetett beruházási hitelekhez jutni.

¹⁴ Várhegyi Éva (1987b) részletes számításokkal támasztja alá ezt a megállapítást.

23.2 TÁBLÁZAT

A beruházási tevékenység és a jövedelmezőség közötti korreláció Magyarországon

	<i>Átlagos eredeti jöve- delmezőség 1980–1982-ben</i>	<i>Átlagos, fiskális redistribúció utáni jövedelmezőség 1980–1982-ben</i>	<i>Átlagos beruházási aktivitás 1980–1982-ben</i>
Átlagos eredeti jövedelmezőség 1976–1979-ben	+0,83	+0,16	–0,06
Átlagos, fiskális redistribúció utáni jövedel- mezőség 1976–1979-ben	+0,17	+0,07	–0,07
Átlagos beruhá- zási aktivitás 1976–1979-ben	–0,01	–0,06	+0,18

Forrás: Kornai János–Matits Ágnes (1987, 115. o.).*Megjegyzés:* Az összes magyar állami vállalat adatai alapján.

Összefoglalóan elmondható: a klasszikus szocialista rendszerben a központi tervdöntések bürokratikus kvótákkal hatékonyan korlátozták a beruházásra fordítható összeget. A reformfolyamat következtében a bürokratikus külső korlátozások fellazulnak, de a nyereségmótvum és a pénzügyi kudarcotól való félelem nem épít ki önkorlátozást. A beruházási szférának az a túlfűtöttsége, amely a klasszikus rendszert jellemezte [→ 12.2], nem enyhül, inkább erősödik a reformgazdaságban. Az imént leírtuk a növekedési politika skizofréniáját: akarja is erőltetni a növekedést, meg fel is akarná számolni ezt az erőltetést. A beruházási szférában érvényesülő motiváció és magatartás azt mozdítja elő, hogy e két lélek közül az előbbi, nevezetesen a növekedés erőltetésére való hajlam kerekedjék felül.¹⁵

23.3 Az állami költségvetés és a fiskális politika

A reformgazdaságokban rendszerint számottevő költségvetési hiány mutatkozik; több országban a hiány növekszik.¹⁶ A jelenség részben azzal magyarázható, hogy a szóban forgó országok kormányai most elismerik a

¹⁵ Ezek a jelenségek élesen mutatkoztak meg a kínai növekedési politikában. Lásd G. Peebles (1990).

¹⁶ Például a Szovjetunióban a költségvetési hiány 2 százalék körül volt 1985-ben, és 11 százalékra nőtt 1988-ra. International Monetary Fund *et al.* (1990, 10. o.).

költségvetési hiány létezését, amely a múltban is fennállott, de akkor különböző pénzügytechnikai fogásokkal elrejtették saját parlamentjük és a közvélemény elől.¹⁷ A baj feltárása egyik jele annak, hogy a politikai élet nyíltabb lett.¹⁸ Természetesen nem csak arról van szó, hogy egy korábban eltitkolt jelenség most napvilágra kerül. A reformfolyamat maga is mozgásba hoz vagy felerősít olyan tendenciákat, amelyek a költségvetési hiány növekedése irányában hatnak. Más rendszerekben is előfordul költségvetési hiány; néhol – például hosszú ideje az Egyesült Államokban – igen súlyos és makacs formában. A feladat ebben a tárgykörben is az, hogy elsősorban a rendszerspecifikus jellegzetességeket emeljük ki, vagy még pontosabban azokat a vonásokat, amelyeket a szocialista rendszerben végbemenő reformfolyamat hoz létre vagy erősít fel.

1. *Fogyasztási szubvenciók.* A klasszikus szocializmus hivatalos ideológiája szerint a paternalista államnak kell gondoskodnia az állampolgár jólétéről [→4.4]. A reform hivatalos ideológiája kezdi feladni ezt a gondolatot, és a gazdaságpolitika szeretné mind nagyobb mértékben áthárítani a fogyasztás költségeit az egyénre, a családra, a háztartásra [→19.6]. Az állam szeretne megszabadulni korábban vállalt és teljesíthetetlennek bizonyult ígéreteitől;¹⁹ nem tudja, és immár nem is akarja azt a látszatot keltetni, mintha „jóléti államként” működne. E mélyreható ideológiai és társadalom-politikai változások tükröződnek egyebek között a fiskális rendszerben is.

Ismételt elhatározások születnek az élelmiszerek és más tömegfogyasztási cikkek szubvencióinak leépítésére, a súlyos veszteségekkel fenntartott állami lakásszektor, közlekedés és más közszolgáltatások számára nyújtott költségvetési támogatás csökkentésére. Hol keresztülviszik ezeket a döntéseket, ami a tömegek elégedetlenségéhez, visszafogottabb vagy élelsebb tiltakozásokhoz, sztrájkokhoz, tüntetésekhez vezet, hol a nagy ellenállás láttán eleve visszarettennek az elhatározás valóra váltásától. A lakosságnak azok a rétegei, amelyeket egy-egy ilyen „depaternalizáló” intézke-

¹⁷ A szovjet költségvetési deficit elbújtatásának problémájára először I. Birman (1980) hívta fel nagy nyomatékkal a figyelmet.

¹⁸ K. Kagalovsky (1989, 450. o.), aki az elsők között szólalt meg a Szovjetunióban ebben az ügyben, a következőképpen fogalmazott: „Akkor [1986-ban] a költségvetési bevételek növekedésének nagyobb része költségvetési hiányból származott, amelynek nagysága napjainkban, saját becsléseink szerint, a bevétel 15-17 százalékának felel meg. A »glasznosztj« korában nincs többé szükség ennek elrejtésére. Nem elég nyíltan elismerni a költségvetési hiány létét. Legfőbb ideje megérteni e probléma kiemelkedő fontosságát. Mivel a költségvetési hiány létezését gondosan elrejtették, a szovjet irodalom nem tárgyalja kellő világossággal, mi a hatása a gazdaságra.”

¹⁹ Mint már említettük, Kínában a központi költségvetés már a klasszikus rendszerben is eleve kisebb jóléti kiadásokat vállalt, mint a Szovjetunióban és Kelet-Európában. Például a lakásszolgáltatás, az egészségügy és a nyugdíjfelváltás kiadásainak egy részét eleve a vállalatokra terheltek, másik része (főleg falun) mindvégig a családra hárult.

dés szerzett jogaitól fosztana meg, felháborodva fogadják a korábbi támogatások visszavonásának tervezeteit, számon kérve a szocializmus jóléti ígéreteit. Egyik-másik rendszabály tragikus mértékben sújtja a legszegényebb, leginkább hátrányos helyzetben lévő csoportokat; éppen azokat, akik számára annak idején némi könnyebbséget hoztak a klasszikus rendszer egalitárius célzatú intézkedései: a dotált élelem, tömegfogyasztási cikk, közszolgáltatás, lakás és egészségügy.²⁰ A kormányzat az ártámogatás csökkentését esetenként megkísérli pénzbeli juttatásokkal ellensúlyozni, de persze akkor a költségvetés csak részben könnyebbül meg az eltörölt szubvenciók tehermentéséről.

Mindenesetre a még megmaradó szubvenciók is súlyosan nyomnak a latban a költségvetés kiadási oldalán.

2. *Veszteséges köztulajdonú vállalatok támogatása.* A nominálbérek elszaladása és más inputok drágulása a költségek emelkedését idézi elő, miközben az árhatóságok igyekeznek útját állni az outputárak emelkedésének. Ez a jelenség, az árrendszer sokféle egyéb torzulása, valamint több más, a hatékonyságot rontó körülmény együttevve ahhoz vezet, hogy az állami vállalatok számottevő része rendszeresen veszteséges [→21.5 és 21.6 táblázat]. A veszteséges szférában a reáloutput növekedése egyúttal a költségvetésre háruló terhet is növeli.

A kérdés körül ambivalencia tapasztalható a bürokrácia minden szintjén. Ismételt fogadkozások történnek a veszteséges vállalatok felszámolására, hogy azután szinte minden egyes konkrét esetben végül is állami támogatások révén biztosítsák a veszélyeztetett vállalat túlélését.²¹ A költségvetési korlát puhasága a költségvetésre nehezedő teher egyik legfontosabb magyarázata.

3. *Exporttámogatás.* A gazdasági vezetés ösztönözni kívánja az exportot, mégpedig elsősorban annak keménydeviza-bevételt eredményező részét. Amikor a gazdaság kereskedelmi és fizetési mérlege romlik, és a külföldi adósság nyomasztóbbá válik [→23.6–23.7], a gazdaságpolitika mindenáron erőltetni kívánja az exportot. Az állami költségvetésre mind nagyobb terhet ró az export szubvencionálása.²²

4. *Állami beruházások.* A beruházási szféra túlfűtöttségét az előző alfe-

²⁰ A dotációk visszavonása veszteségeket okoz a társadalom közép- és felső rétegeinek is. Néhány esetben a határ vonal nem „szegény” és „gazdag” között húzódik, hanem meghatározott kedvezményben részesülők és nem részesülők között (például az államilag dotált olcsó állami lakások bérlői és a saját forrásból, drága pénzen épített lakások vagy házak tulajdonosai között). Ezért a privilegizált csoportok is szemben állnak egyes szubvenciók megszüntetésével.

²¹ Lengyelországban például az állami szektor támogatása csak igen lassan csökkent: 1982-ben a költségvetés kiadásainak 47 százalékát emésztette fel, s ez az arány még 1985-ben is 38 százalékot tett ki. Lásd Z. M. Fallenbuchl (1988, 126. o.).

²² A 2. és 3. tétel részben átfedi egymást. Az esetek egy részében a vállalat azért válik veszteséggé, mert akkor is exportra kényszerítik, ha az ár kedvezőtlen.

jezet tárgyalta; itt csupán annak költségvetési következményeire kell rámutatni. Noha a költségvetésből finanszírozott beruházások részaránya a reform keretében számottevően csökken, a beruházási éhség nyomására a vállalatok továbbra is minél több hozzájárulást próbálnak kiszorítani az állami költségvetésből.

A szubvenciók és az állami finanszírozású beruházások magas arányát az állami költségvetési kiadásokban a 23.3 táblázat illusztrálja.

5. *A bürokratikus apparátus és a fegyveres erők költségei.* Újra és újra elhatározások születnek a párt, a tömegszervezetek és az államigazgatás apparátusának csökkentésére. Ezekből a döntésekből azonban kevés valósul meg: az apparátus minden intézménye szívósan ragaszkodik létéhez és létszámához. Ha az egyik szerv netán mégis leépül, másik nő a helyébe. Ez a forrás tehát nem járul hozzá a költségvetés kiadásainak csökkenéséhez.

Nem adható kellő áttekintés a fegyveres erőkkel kapcsolatos költségvetési kiadásokról, mert a nyilvánosságra kerülő adatok nem tárják fel világosan e kiadások mértékét.²³ A nyugati stratégiai szakértők szerint a Szovjetunió, Kína és más reformországok katonai kiadásai stagnáltak vagy

23.3 TÁBLÁZAT

Költségvetési kiadás beruházásra és támogatásra néhány szocialista országban

	<i>Beruházás (a GDP százalékában)</i>	<i>Támogatás</i>	<i>Beruházás (az összes költségvetési kiadás százalékában)</i>	<i>Támogatás</i>
Lengyelország				
1982	4,8	20,5	9,1	39,0
1988	5,5	15,1	11,2	31,1
Magyarország				
1970	11,2	26,2	21,3	49,7
1980	9,6	27,9	16,3	47,1
1987	3,5	18,4	6,5	33,8
Szovjetunió				
1985	8,2	8,7	16,5	17,5
1989	8,9	9,3	17,1	17,9
Vietnam				
1984	5,9	7,5	23,1	29,5
1988	5,6	8,2	20,3	30,0

Forrás: Magyarország: Muraközy László (1989, 105., 113., 115. o.); Lengyelország: D. M. Nuti (1990, 174. o.); Szovjetunió: International Monetary Fund et al (1990, 10. o.); Vietnam: D. Gotz-Kozierkiewicz–G. W. Kolodko (1990, 12. o.).

²³ 1989 májusában Gorbacsov bejelentette, hogy a katonai költségvetési kiadás 77,3 milliárd rubelt tett ki (*Pravda*, 1989. május 31.), azaz a GNP 8,8 százalékának felelt meg. Ez kétszer annyi volt, mint a korábban nyilvánosságra hozott adat, bár még mindig alacsonyabb, mint a 15 százalékos amerikai becslések.

csökkenő irányzatot mutattak a nyolcvanas évek végén. De még ha ez így is lenne, a fegyveres erők költségvetési igényei állandó feszítőerőt jelentenek.

6. *Külföldi adósságszolgálat.* A reform nyomán felerősödik a hajlam a külföldi hitelezőktől való eladósodásra [→23.6]. Több ország egyre kedvezőtlenebb feltételek mellett kényszerül hiteleket felvenni. Az adósságszolgálat (az esedékes törlesztés és kamat) nagy, több országban egyre növekvő, megterhelést jelent a költségvetés számára.

Az 1.–6. pontokban olyan tendenciákról volt szó, amelyek a költségvetési kiadásokkal függnek össze. Áttérünk a bevételek oldalán mutatkozó tendenciákra.

7. *Forgalmi adó.* A klasszikus rendszerben a legfontosabb adóbevétel a forgalmi adó. Ennek beszedése egyszerű e rendszer körülményei között, amikor szinte az egész forgalom átmegy a jól ellenőrizhető állami kereskedelmi hálózaton. Viszont a reformrendszerben ez az adóztatási forma sokkal inkább problematikusává válik, mert a forgalom számottevő része átkerül a nehezebben vagy gyakorlatilag egyáltalán nem ellenőrizhető magánszektorba.²⁴

8. *A vállalatoktól és a helyi igazgatási szervektől származó adóbevétel.* A decentralizálás szellemében megnövekszik a vállalati nyereségnek az a része, amelyet a vállalat nem köteles a költségvetés számára beszállíttatni, hanem magánál tarthat. Ez fontos vívmány a vállalatok nagyobb hatásköre szempontjából. Ugyanakkor lényegesen csökkenti az állami költségvetés bevételi oldalát. Hasonló változás megy végbe a helyi igazgatási szervek esetében is: ezek is többet tarthatnak meg a területükön beszedett adókból. Mindez nem okozna problémát, ha összehangoltan menne végbe a kiadások és a bevételek decentralizálása. Ha azonban az utóbbi gyorsabban halad, mint az előbbi, akkor ez a folyamat hozzájárul a költségvetés hiányához.

9. *Az infláció hatása.* Az infláció problémáit később tárgyaljuk; itt csak

²⁴ A klasszikus rendszerben is léteznek a bérhez kötődő adók, amelyeket azonban a munkaadó köztulajdonú szektor automatikusan levon. Az állampolgár nem is érzékeli, hogy adót fizet, mert mind a forgalmi adókat, mind a bérhez kötődő adókat a háta mögött szedik be. A reformfolyamat keretében kísérletek történnek nyugati mintájú jövedelemadók bevezetésére. Gyakorlati alkalmazásra első ízben Magyarországon került sor.

Az új magyar adórendszer sokféle feszültséget teremtett. Miközben egyik meghirdetett célja volt a jövedelemeloszlás méltánytalanságainak kiküszöbölése, ezt nem sikerült elérnie. Nem tartalmazott negatív jövedelemadót, és a súlyos anyagi helyzetben lévők baján nem segített, sőt egy részüket még a korábbiaknál nagyobb mértékben terhelte meg. Ugyanakkor a nagy keresetűek jövedelmeit nem sikerült lefölözni. Sokan azok közül, akik nem tudták vagy nem akarták jövedelmeiket eltitkolni, inkább kevesebb munkát végeztek, kevésbé fogtak jövedelmező vállalkozásba vagy abbahagyták az eddigit. Az adóztatás tehát visszatartotta az erőfeszítést és a teljesítményt, és ezzel együtt a kínálatot. Mások pedig áttelelték korábban nyíltan vállalt tevékenységüket az adóhatóságok által nem ellenőrizhető „szürke-” vagy „fekete”-szférákba [→19.5]. A személyijövedelemadó-rendszer bevezetésének első tapasztalatairól lásd Balázs Sándor (1989), Koltay Jenő (1989) és Gergely István (1987).

arra a hatásra mutatunk rá, amelyet az inflációs folyamat gyakorol a költségvetésre.²⁵ Amikor az infláció gyorsulni kezd, rendszerint különbség mutatkozik a költségvetési kiadások és bevételek növekedésének üteme között. Mivel az adók befizetése, illetve behajtása időt vesz igénybe, a bevételek növekedése elmarad a kiadások növekedése mögött. Ezt tovább súlyosbíthatja a negatív reálkamatláb: még ha kamatot kell is fizetni a késve befizetett adók után, ez nem ellensúlyozza az infláció okozta elértéktelenedést.

A teljesség igénye nélkül soroltunk fel kilenc olyan tendenciát, amelyek a költségvetési hiány fenntartása vagy növelése irányában hatnak. A gazdasági kormányzat nem reagál céltudatos fiskális politikával ezekre a nehézségekre. Hosszú idő telik el, amíg a vezetés egyáltalán megérti a probléma súlyosságát. A klasszikus rendszer bürokráciája megszokta, hogy minden lényeges kérdés az output és az input fizikai volumenének megtervezésekor dől el; ezenkívül legfeljebb még annak van jelentősége, hogy a lakosság kezébe adott pénz, a rögzített fogyasztói árak mellett, mennyi fogyasztási cikket fog felszívni. A pénzügyi folyamatok nem lényegesek; nem is nagyon kell azokra igazán figyelni. A reformrendszerben azután váratlanul a problémák közé tolakszik a költségvetési hiány jelensége. Miközben a bürokrácia a naturális tervezés és a direkt bürokratikus szabályozás mesterségét, az egész országot átfogó „gyárüzem” menedzselését megtanulta, most hozzá nem értő, dilettáns módon reagál a fiskális (és mint látni fogjuk, hasonlóképpen a monetáris) bajokra.

Kapkodás tapasztalható, rögtönzött intézkedések kiadása;²⁶ gyakori az alig hogy meghozott rendelkezés gyors visszavonása. Amikor végül is rádöbbennek a költségvetési hiány okozta veszélyekre, egyszerre sajátos fajta „költségvetési mohóság” jelei mutatkoznak. A vállalatok és a háztartások egyaránt azt érzékelik: a pénzügyi kormányzat lecsap a legkisebb lehetőségre is, csak hogy a költségvetés többletbevételhez jusson vagy valamilyen kiadási tételtől megszabaduljon, tekintet nélkül annak politikai és társadalmi következményeire, továbbá azok teherviselő képességére, akiket az intézkedés sújt.

Miközben a reform a bürokrácia csökkentését tűzi ki célul, nő a pénzügyi apparátus létszáma, mind több fiskális rendelkezés lát napvilágot, egyre bonyolultabbá válik az adók és támogatások rendszere. A reformországokban a fiskális apparátus válik a bürokrácia egyik legbefolyásosabb ágazatává.

²⁵ Nem kevésbé fontos kérdés a fordított hatásirány: milyen szerepet játszik a költségvetési hiány az infláció generálásában [→23.5–23.6].

²⁶ Kiáltó példa erre a Gorbacsov-korszak kezdetén az alkoholfogyasztás ellen hozott intézkedéssorozat. A rendszabályok kevés eredményt hoztak az alkoholizmus leküzdésében; az emberek tömegesen áttértek a szeszes italok illegális magántermelésére, és ezzel súlyos kiesés keletkezett a költségvetési bevételekben.

Milyen koordinációs mechanizmusok működnek az állami költségvetéssel kapcsolatos intézményekben? Az állami költségvetés összeállítása, majd annak törvényes jóváhagyása után a költségvetés végrehajtása minden rendszerben bürokratikus koordináció keretében megy végbe; adminisztratív úton kényszerítik ki az adók befizetését és bonyolítják le a kifizetéseket. Más kérdés azonban a költségvetés feletti döntés; ennek mechanizmusa rendszerspecifikus.

Parlamentáris politikai struktúra mellett a költségvetés minden kiadása és bevétele felett végső soron önkormányzati mechanizmus dönt. Az állítás meg is fordítható: csak akkor érvényesül egy közösségen belül valószínű önkormányzat, ha a közös kiadásokról és bevételekről vagy a közösség egésze, vagy annak szabadon választott képviselő-testülete dönt.

A klasszikus szocialista gazdaságban az önkormányzati mechanizmus csupán látszólagosan érvényesül. Az adott hatalmi struktúrában az állami költségvetés felett végső soron ugyanaz a bürokratikus hierarchia, pontosabban annak felső szintje dönt, amely azután a költségvetéshez kapcsolódó határozatokat maga hajtja végre. Ehhez képest a reformrendszerben valamelyest nőtt az önkormányzati elem, ezen belül a parlament szerepe.²⁷ Mindazonáltal továbbra is a bürokratikus hierarchia csúcsain dől el a költségvetés minden alapvető előirányzata; a helyzet tehát ebben a tekintetben keveset változott. Ennek következtében a költségvetési hiány is olyan ügy, amellyel legfeljebb néhány bennfentes foglalkozik; a közvéleményt kevésbé érdekli.

23.4 A hitelrendszer és a monetáris politika

Intézmények. Milyen koordinációs mechanizmusok, illetve azok milyen kombinációja érvényesül a reformgazdaság bankrendszerében?²⁸ A válasz sokkal nehezebb, mint amikor az imént a fiskális rendszerrel kapcsolatban kellett hasonló kérdésre felelni. Ha a modern kapitalizmus bankrendszerét tartjuk szem előtt, azt a bürokrácia és a piac sajátos kombinációja koordinálja. Állami tulajdonban van a központi bank, és számos állami előírás

²⁷ Vannak világos ismertetőjegyek arra vonatkozóan, mikor kezd a parlament komolyan venni saját felelősségét a költségvetés jóváhagyásában: amikor korrekt adatok alapján valódi vitára bocsátja a fegyveres erők, a párt- és a tömegszervezetek fenntartásához adott költségvetési hozzájárulás, valamint a hivatali apparátus kiadásait, és a vitában elhangzanak a kormány előterjesztésétől lényegesen eltérő álláspontok. Ez már annak a jele, hogy a rendszer eljutott a politikai struktúra változásának abba a határzónájába, ahol már a forradalmi átalakulás kezdődik.

²⁸ Részletes leírások találhatók a következő művekben: *Jugoszlávia*: L. D. Tyson (1980), S. J. Gedeon (1985–1986), (1987); *Magyarország*: Bokros Lajos (1988), Tardos Márton (1989) és Székely István (1990); *Kína*: F. Levy *et al.* (1988), L. Wulf (1985), valamint X. Zhou–L. Zhu (1987).

szabályozza az üzleti elvek szerint működő kereskedelmi bankok és egyéb pénzügyi intézmények tevékenységét. Első pillantásra a reformgazdaság bankrendszere is hasonlóan látszik. Tagadhatatlanul erős a központi állami befolyás, a vertikális kapcsolat, de a benyomás mégiscsak az, hogy itt az igazgatók és a tisztviselők pénzzel foglalkoznak; bankbetétek képződnek, hitelt nyújtanak, folyószámlákat vezetnek, csekkeket és bankátutalásokat állítanak ki, kamatot számolnak, kötvényeket és részvényeket kezelnek és így tovább. Mindez kereskedelmi ügyletekre, horizontális kapcsolatokra, „business”-re, azaz a piaci koordináció jelenlétére utal.

Ezt a benyomást tovább erősítik a reformfolyamat keretében a bankrendszerben végrehajtott szervezeti változások. Decentralizálási tendenciák mutatkoznak. Ezek egyik része a regionális önállóság növekedésével függ össze;²⁹ régióként önálló bankokat szerveznek. A változások másik része arra irányul, hogy a korábbi monobank helyébe *kétszintű bankrendszer* jöjjön létre. A felső szinten működik a központi bank, az alsó szinten pedig egymástól független kereskedelmi bankok tevékenykednek. Itt tehát az a benyomás keletkezik, hogy a decentralizálással együtt megjelenik a kereskedelmi bankok közötti verseny.³⁰

A látszat azonban nagyobb fokú „piacosodást” mutat, mint amekkora a valóságban érvényesül. Ennek az állításnak az alátámasztására közelebbről kell megvizsgálni a reformgazdaság bankjainak tulajdonviszonyait, a vezetők motivációit és a rendszer többi résztvevőjével fenntartott kapcsolatait.

Egy jugoszláv vagy egy kínai regionális bank, vagy egy magyar kereskedelmi bank tevékenységét szemügyre véve, megállapítható: itt senki sincs, akinek közvetlen és egyértelmű érdeke fűződne a nyereséghez. A köztulajdonú bank is, akárcsak a szocialista gazdaság köztulajdonban lévő többi vállalata, mindenkié és senkié. A menedzsereket jól megfizetik, de sorsuk nem kapcsolódik a bank sorsához. Lehet, hogy kevésbé közömbössek a bank nyeresége iránt, mint elődeik a klasszikus rendszer bankjában. Mindazonáltal róluk is elmondható, hogy nem valóságos tulajdonosok bizalmát kell megnyerniük és megtartaniuk, hanem alapjában véve a bürokrácia kezébe van letéve a karrierjük feletti döntés. Ennek megfelelően gyakran engedniük kell számos bürokratikus nyomásnak: a központi és a regionális állami és pártszervek kívánságainak, továbbá a legnagyobb befolyású vállalatok vezetőinek.

Noha vannak figyelemre méltó eltérések, nincs módunk külön tárgyalni azt a helyzetet, amelyben a reformgazdaság körülményei között is fennmarad a korábbi klasszikus monobank, és azt, amelyben már végbement

²⁹ Különösen Jugoszláviában és Kínában hajtanak végre fontos változtatásokat a köztársasági, illetve tartományi bankok hálózatának kiépítésével.

³⁰ A kétszintű bankrendszer teljes kiépülése elsőként Magyarországon ment végbe, 1988–1989-ben. Lásd Tardos Márton (1989).

némi részleges decentralizálás.³¹ A továbbiakban, ha nem teszünk ki valamilyen megszorító jelzőt, a „bank” vagy a „bankrendszer” kifejezések a bankszektor egészére vonatkoznak.

Igazi hitelrendszerben a kamat a kölcsön ára. A hitelező azért ad kölcsönt, hogy ezzel a művelettel nyereségre tegyen szert a kamat révén; a hitel felvevője attól teszi függővé hitelkeresletét, hogy megéri-e neki a kölcsön felhasználása a fizetendő kamatot. Valóságos hitelpiacon a reálkamatláb negyedszázalékos változtatása is reakciókat vált ki az üzleti életben. Ezzel szemben a reformgazdaságokban a reálkamat tartósan és tendenciózusan negatív [$\rightarrow 23.2$]. Ezen a ponton lepleződik le az a tény, hogy a reformgazdaság bankrendszere alapján véve hitelkiutaló és pénzbeszedő-pénzmegőrző hivatal, nem pedig üzleti, piaci elvek szerint működő szervezetek hálózata.

Negatív reálkamat mellett mindenki, aki bankhitelt vesz igénybe, ezzel együtt egy darab állami adományt is zsebre vághat. Minden józan célszerűség amellet szól, hogy érdemes minél inkább eladósodni.³² A háztartások és különösen a köztulajdonú szektor hitelkereslete állandóan, nagymértékben túlhaladja a hitelkínálatot.³³ A kamat nem játszik egyensúlyozó szerepet a hitelallokációban.³⁴ A bank a hiteleket nem üzleti szempontok szerint, a kamat révén szerzett nyereség reményében „adja el”, hanem bürokratikus, nem kereskedelmi kritériumok alapján kiutalja. Nemcsak előre megszabott, világos és nyilvános kritériumok játszanak itt szerepet, hanem a színpalak mögötti tényezők is: lobbyszás, vertikális alku, személyes összeköttetés, korrupció.

A résztvevők magatartásának és e magatartás rugóinak megvilágítása segít megérteni a reformgazdaságban kialakuló monetáris feszültségeket. Nem csupán a hitelkínálatot állandóan meghaladó hitelkereslet nehezedik a hitelnyújtókra, hanem a hatalmi nyomás, a „protekciónás”, a személyes

³¹ Ahol végbemegy részleges decentralizálás, ott a központi bank nehezkesebben tudja keresztülvinni saját elgondolásait, mint korábban, amikor egyszerűen utasítania kellett saját fiókjait valamilyen tranzakcióra. Ez az adott körülmények között még inkább növeli a – továbbiakban tárgyalásra kerülő – tendenciát, nevezetesen a hitelkínálat elszaladását.

³² Ez kapitalista piaci gazdaságban is bekövetkezhet, hiperinfláció idején. Ott ez éppen annak a jele, hogy a piaci koordináció szétesőben van.

³³ Itt is megfigyelhető az a jelenség, amelyet az áruk piacával kapcsolatban korábban tárgyaltunk [$\rightarrow 11.2$]: a kereslet eleve alkalmazkodik a várható kínálatához. A vállalatoknak számos informális kapcsolatuk van a bankokkal, és eleve nem adnak be olyan hiteligényt, amelynek elfogadása reménytelen. Ezért, noha a kereslet állandóan számottevően felülmúlja a kínálatot, a hitelülégyenlések összege mégis mindig véges, és nagysága sem abszurd. Lásd erről Lackó Mária meggyőző (1989) tanulmányát.

³⁴ Várhegyi Éva (1990a) megállapította, tíz év adatai alapján, hogy a hitelkereslet tökéletesen érzéketlen volt a kamatláb változásaira. Márpedig a kamat egyensúlyozó szerepe híján nem lenne indokolt a „hitelpiac” elnevezés használata.

befolyás mind a hitelkínálat növelése irányában hat.³⁵ Ugyanakkor a hitelkínálat korlátozása irányában nem hat semmiféle tulajdonosi érdek, igazi profitmotívum, az üzleti kudarcból való félelem. Legfeljebb a központi bank próbálja adminisztratív eszközökkel meggátolni, vagy legalábbis fékezni a hitelkínálat nyakló nélküli növelését. Nem sok eredménnyel, mert a kereskedelmi hitelekkel foglalkozó szervezetek belső érdekeltisége híján nehéz (vagy talán lehetetlen) igazán effektív korlátot szabni hitelosztogató tevékenységüknek.

A kapitalizmus hitelrendszerében évszázadok alatt, tényleges tapasztalatok alapján, fokozatosan alakult ki az a bonyolult gépezet, amely összehangolja az állami kézben lévő központi bank és a jórészt magánkézben lévő, önálló, de nem korlátlanul autonóm kereskedelmi bankok és más pénzügyi közvetítő intézmények tevékenységét. A szigorú jogi előírások (bürokratikus koordináció), a nyereségelvű magánszerződések (piaci koordináció) és a korrekt üzleti viselkedés (etikai koordináció) sajátos kombinációja fejlődik ki, amely hatásos eszközöket ad a központi bank kezébe a kereskedelmi bankok működésének befolyásolására.³⁶ Ezt az organikus kifejlődött, meghatározott tulajdonviszonyokon és hatalmi struktúrán alapuló kifinomult szabályozási mechanizmust nem lehet sebtében kiadott központi rendelkezésekkel „lemásolni” és alkalmazni az államosított szocialista bankrendszerben.

Mostanáig a bankrendszer keretében végbemenő hitelműveletekről volt szó. A klasszikus rendszerben szigorúan tilos a hitelezés a monobankrendszer keretein kívül; vállalatok nem nyújthatnak egymásnak hitelt. A reformrendszerben gyökeresen változik a helyzet; egyre nő a vállalkozói kereskedelmi hitel. [→21.7] Ennek csak kisebbik része alapul a két vállalat közötti önkéntes hitelszerződésen, nagyobbik része kényszerhitel: a vállalat, amely vásárol, egyszerűen nem fizeti ki az eladó vállalat számláját. Sokszor azért kényszerül ezt tenni, mert neki sem fizetett az ő vevője. Esetleg a neki adós vállalat fizetési ígérvényét („promissory note”) használja fel fizetőeszközként saját tartozásának rendezésére. A fizetés elhalasztása, a kényszerhitelek láncolata likviditási válságba sodorhatja a termelőszektor számottevő részét. Végül is időről időre kénytelen a bankrend-

³⁵ Egy magas rangú jugoszláv bankmenedzsertől személyes beszélgetésben hallottam a következőket: nemegyszer megtörtént, hogy a köztársaság (azaz egy régió) miniszterelnöke vagy a regionális kabinet más tagja személyesen interveniált egyik-másik vállalati hitelkérelem elfogadása érdekében. Úgy érzi: lehetetlen nemet mondania ilyen nyomatékos kívánságoknak.

³⁶ Egyébként ez a gépezet is sok hibával és sűrűlódással dolgozik, és nem egy esetben nem tudja elhárítani a súlyos pénzügyi katasztrófákat. Éppen a pénzügyi szektor a modern kapitalista gazdaságnak az a szférája, amelyben leginkább mutatkoznak a puha költségvetési korlát szindrómájának tünetei. Ennek legfrissebb elrettentő példája az Egyesült Államokban a takarékpénztárak (Savings and Loan Associations) csődje és a költségvetés terhére végrehajtandó szanálásuk, amely iszonyatos terheket ró az adófizetőkre.

szer beavatkozni, bankhitelt nyújtani, hogy ezzel fizetőképessé tegye a fizetéseképtelenné vált vállalatláncolatot. Eközben azonban a vállalati szférában „majdnempénzként” áramlanak a fizetési ígérvények, és így a bankrendszer nem tudja igazán kézben tartani a pénzkínálatot.³⁷

Monetáris politika. A reformszocialista gazdaságban, akárcsak korábban, a klasszikus rendszerben, a központi bank nem alakíthat ki saját monetáris politikát. Maga is bürokratikus nyomás alatt áll; nem független testület, hanem a központi kormányzat része; vezetését a párt és az állam legfelsőbb irányítása nevezi ki. A bank köteles tevékenységét alárendelni a központi irányításnak.

Ennek kapcsán térjünk vissza a költségvetési hiány problémájára [→23.3]. A hiányt nyilvánvalóan kölcsönből kell fedezni. Közgazdasági szempontból az lenne a kívánatos, hogy a vállalatok, a közületek és a háztartások önként nyújtsanak kölcsönt az államnak. Ez a kapitalista gazdaságban elsősorban abban a formában megy végbe, hogy ezek a hitelezők befektetésképpen kamatozó állami kötvényeket vásárolnak. Ezzel szemben a reformszocializmus országaiban egyáltalán nem, vagy csak kismértékben veszik igénybe ezt az eszközt. Ehelyett a központi bank nyújt hitelt a költségvetésnek. Ezt a hitelműveletet hosszú időn át elrejtették a nyilvánosság elől, jó okkal. Itt derül ki ugyanis, hogy a költségvetés hiányát végül is az engedelmes központi bank pénzjegynyomdája fedezi; ez az inflációs folyamat egyik fő gerjesztője.

Amit korábban a fiskális politika szakszerűtlenségéről elmondottunk, az itt is megismételhető. A monetáris politika kialakítása és megvalósítása bonyolult művészet. E mesterség megtanulására nem adódott alkalom a klasszikus rendszerben; gyakoriak a súlyos hibák.

A monetáris politika a reformfolyamat során kétféle magatartás között ingadozik: időnként restriktív, megszorító, időnként pedig permisszív, engedélyező. Hol ellenáll, hol utánaenged a felülről és alulról jövő nyomásnak, amely igyekszik minél több hitelt kiszorítani. De még amikor az általános irányvonal a monetáris restriktíót írta elő, akkor is sok rajta a hézag. Ha a politikai-bürokratikus nyomás igen erős, akkor a bankrendszer nem képes annak ellenállni, és engedélyez olyan hiteleket is, amelyeket az adott restriktív politika konzisztens megvalósítása esetén nem volna szabad megadni.

³⁷ Szemléletes képet festenek erről a jelenségről L. D. Tyson (1977), S. J. Gedeon (1987) és Várhegyi Éva (1989, 1990b) írásai [→21.7]. Például Magyarországon 1989-ben a vállalkozói kényszerhitelek összege több volt, mint a kint lévő rövid lejáratú hitelek összegének egyharmada. Várhegyi Éva szóbeli közlése.

A vállalkozói kényszerhitelek tömeges terjedése többek között azzal is összefügg, amiről már korábban szóltunk: olyan gazdasággal állunk itt szemben, amelyben nem fejlődött ki a horizontális szerződés tekintélye, a szerződés szilárd gazdasági, jogi és etikai megalapozása.

A két, egymással ellentétes magatartás közül rendszerint az engedékenység kerekedik felül. Mindenesetre a permisszív fázisokban túl sok hitel, végső soron túl sok pénz kerül a gazdaságba, amely túl nagy keresletet generál a rendelkezésre álló kínálathoz képest.

23.5 Hiány és infláció – a belső gazdasági összefüggések

Megkíséreljük összefoglalóan áttekinteni a reformgazdaság különböző makrofeszültségeinek összefüggéseit és együttes hatását. Ezt két lépésben tesszük. Ebben az alfejezetben egyelőre eltekintünk az egyes országok kül-gazdasági kapcsolataitól, a külkereskedelem és a külföldi hitelek hatásától, és kizárólag a belföldi összefüggésekre összpontosítjuk a figyelmet. Az utána következő két alfejezet vonja be az elemzésbe a külkereskedelem és a külföldi hitel problémáit.

Kiindulópontunk a 11. és 12. fejezet témaköre: a hiány és az infláció a klasszikus szocialista rendszerben. Az ott leírt megállapítások jó része változatlanul érvényes a reformfolyamat időszakában lévő gazdaságra is, és a következőkben nem ismételjük meg azokat. Főképpen azt fejtjük ki, hogy az ott felvázolt kép mennyiben módosul a reformok következtében.³⁸

A rendszer elmozdul korábbi normálállapotából; a kereslet elszaladásának, a makrotúlkereslet képződésének tendenciája felerősödik. A klasszikus rendszerben is működtek mindazok a mechanizmusok, amelyek a kereslet gerjesztése irányában hatnak, de azokkal szemben inkább érvényesültek bürokratikus fékek és korlátok. A piaci szocializmus jegyében fogant reformok hatására e korlátok elerőtlenednek. Inkább áttör a nyomás a bérek felhajtására, ami a háztartási keresletet növeli. Megerősödik a vállalatok éhsége a beruházások iránt, ami a vállalati szféra keresletét növeli. Erőteljesebbé válnak az indítékok a pénzkínálat túlzott növelésére. Külön is ki kell emelni a költségvetési hiányt, amelyet pénzkibocsátás révén finanszíroz a központi bank.

A makrotúlkereslet a klasszikus rendszerben is árfelhajtó tendenciát hív életre, de e tendenciának hatásosan áll ellent az árak adminisztratív megállapítása. A reformgazdaság előtt ebben a tekintetben a következő alternatívák állnak:

1. Kitart az adminisztratív árak dominanciája mellett, és ellenáll az ár-emelésre irányuló nyomásnak. Ez esetben elkezdődik a kényszermegtakarítás, az elkölthetetlen és elkölthetetlen pénz felhalmozódása, azaz „monetary overhang” képződik. Kibontakozik a *visszaszorított infláció*. Ez a Szovjetunióban jelentkezett a legélesebb formában.

³⁸ A magyarországi inflációs folyamat elemzését lásd Bokros Lajos–Surányi György (1985, 6–9. fejezetek), Erdős Tibor (1989) és Petschnig Mária (1990) munkáiban.

2. Részlegesen vagy teljesen feloldják az áralakulás adminisztratív kötöttségeit [→22.1, 22.4]. Az árfelhajtó erők keresztültörnek, az átlagos ár-színvonal megmozdul. A visszaszorított infláció részlegesen vagy teljesen átalakul *nyílt inflációvá*. Ez ment végbe drámai erővel Lengyelországban, Jugoszláviában és Vietnamban; jóval kevésbé viharosan, de azért érzékelhető mértékben zajlott le Magyarországon. A nyílt infláció kibontakozásáról adatok találhatók a 23.4 táblázatban.

A vállalatok nyereségérdekeltsége ahhoz nem eléggé erős, hogy a döntések fő motívumává válják, de azért nem hatástalan. A vállalat számára előnyös, ha van nyeresége; a támogatásért, az adóelengedésért, a puha hitelért való kilincselés kényelmetlen. Ezért a vállalat messzemenően érdekelt abban, hogy ha csak teheti, árat emeljen. Sokkal nagyobb a késztetése erre, mint a klasszikus rendszerben, amikor a nyereségterv nagyon alárendelt szerepet játszott a tervmutatók sorában, és teljesítésére nem volt érdemes odafigyelni.

A relatív árak rendezését volna hivatott elősegíteni a központi árpolitika – kétféle módon. Egyrészt: központilag sorra emelnek adminisztratív árakat. Másrészt: hol az egyik, hol a másik terméknek vagy szolgáltatásnak koráb-

23.4 TÁBLÁZAT

Az infláció mértéke a reformszocialista országokban

<i>Időszak vagy év</i>	<i>Jugo- szlavia</i>	<i>Kína</i>	<i>Lengyel- ország</i>	<i>Magyar- ország</i>	<i>Vietnam</i>
1960–1980	–	–	5,0	3,7	–
1965–1980	15,3	0,0	–	2,6	–
1966–1970	–	–	–	–	2,3
1971–1975	–	–	–	–	0,7
1976–1980	–	–	–	–	21,2
1980	–	6,0	9,1	9,1	–
1981	46	2,4	24,4	4,6	–
1982	30	1,9	101,5	6,9	–
1983	39	1,5	23,0	7,3	74 ^a
1984	57	2,8	15,7	8,3	–
1985	76	8,8	14,4	7,0	–
1986	88	6,0	18,0	5,3	487
1987	118	7,3	25,3	8,6	316
1988	199	18,5	61,3	15,5	308
1989	1 256	17,8	244,1	17,0	96

Forrás: 1. sor: F. L. Pryor (1985, 123. o.); 2. sor: *World Development Report* (1988, 222–223. o.); *Kína:* 1980–1989, T. Sicular (1990, 1. táblázat); *Magyarország:* 1980–1986, M. Bleaney (1988, 122. o.), 1987–1989, Központi Statisztikai Hivatal (1990, 223. o.); *Lengyelország:* 1980–1986, M. Bleaney (1988, 122. o.), 1987–1989, G. W. Kolodko–D. Gotz-Kozierkiewicz–E. Skrzyszewska-Paczek (1990, 47. o.); *Jugoszlávia és Vietnam:* G. W. Kolodko–D. Gotz-Kozierkiewicz–E. Skrzyszewska-Paczek (1990, 23., 77., 79. o.).

^a Az 1981–1985 időszak átlaga.

ban államilag rögzített árát felszabadítják, utat engedve az áremelésre irányuló nyomásnak. Bármelyik módszert vagy azok bármiféle kombinációját alkalmazzák is, e részleges áremelkedések sorozata az eredetileg kitűzött célt, a relatív árak rendezését, nem éri el. Ugyanakkor ezek az intézkedések az árszint általános és folyamatos emelésének egyik motorjává válnak.³⁹

3. Noha folyik az árak inflatorikus emelkedése, ez nem eléggé gyors és általános ahhoz, hogy helyreállítsa a makrokereslet és a makrokínálat egyensúlyát. Sokféle kötöttség és tehetetlenség fékezi az egyensúlyi termékek gyors kialakulását. Ehhez még hozzáadódik, hogy a köztulajdonú vállalat továbbra sem igazán érzékeny az árakra, és így az inputok emelkedő árai sem csökkentik az irántuk mutatózó keresletét. Létrejön az az állapot, amelyben egymás mellett, egyszerre van nyílt infláció és hiány. A legszükségesebb példa az infláció és a hiány együttes kiéleződésére Lengyelországi; ezért is neveztük el a fejezetben tárgyalt jelenségcsoportot lengyel szindrómának.

Vegytisztán sehol sem érvényesül az 1. és a 2. alternatíva; inkább csak annyi mondható el, hogy egyes országokban a visszaszorított infláció és a hiány, más országokban a nyílt infláció dominál. Minden reformgazdaságban érzékelhető, legalábbis nyomokban a 3. alternatíva, azaz az infláció és a hiány együttélése; esetleg abban a formában, hogy egyes szektorokban intenzív hiányjelenségek mutatkoznak, miközben a gazdaság egészét előnti az inflációs áradat.

A reform felemás jellege megbosszulja magát. Nem szünteti meg a kereslet elszaladására irányuló késztetéseket (elsősorban a költségvetési korlát puhaságát), sőt újabbakat ad hozzá, a bérfelhajtás megerősödését. Ugyanakkor félig-meddig liberalizálja az árakat. Így azután anélkül mállik szét a klasszikus rendszer ár- és bérstabilitása, hogy véget érne a krónikus hiány. Sőt a különösen rosszult sikerült reformrendszabályok (mint Lengyelország és a Szovjetunió esetében) egyszerre rontják a helyzetet mind az infláció, mind a hiány tekintetében.

Az áremelkedések arra készítetik a munkavállalókat, hogy agresszívebben lépjenek fel a bérek emeléséért.⁴⁰ Az inputárak emelkedése, valamint

³⁹ Magyarországon a részleges, elhúzódozó áremelések tovagyrúzó hatásai mozgásba hozták az ár-költség-bér-ár spirál dinamikus folyamatát. Lásd Csoór Klára-Mohácsi Piroksa (1985).

⁴⁰ Lengyelország ment ebben is a legmesszebbre. Mielőtt a Szolidaritás hatalomra került volna, kiharcolta a bérek indexelését; az áremeléseket automatikusan követték a béremelések, elkerülhetetlenné téve az infláció gyorsulását, majd hiperinflációvá való felpörgését.

A reformszocializmus utolsó kormányának legitimitása, politikai hitele annyira megrendült, hogy képtelen volt ellenállni a bérindexelés követelésének. Végletes formában jelentkezett mindaz, amit ebben a könyvben az alulról jövő bérnyomás erősödéséről, a vele szemben mutatózó adminisztratív ellenállás gyengüléséről elmondtunk.

A helyzet akkor változott meg, amikor Lengyelország átlépett a posztoszocialista fázisba. →

a béremelkedés növeli a költségeket, ami újabb áremelésekre serkent. Létrejön a jól ismert *inflációs spirál*: az áremelkedések béremelésekhez és más költségek növekedéséhez vezetnek, ami újra áremelkedést gerjeszt és így tovább. Ehhez itt hozzáadódik a hiány öngerjesztő mechanizmusa. A hiányjelenségek láttán nő a halmozás; mind a vállalat, mind a háztartás tartalékolni próbál a hiánycikkekből.⁴¹ A jelenséget a 23.5 táblázat szemlélteti. Ez a 11.7 táblázathoz hasonló rendszerben készült, és bemutatja: hogyan növekszik a hiány hatására az inputkészletek aránya az outputkészletekhez képest. A klasszikus rendszerben is 3-4-szer magasabb ez az arány, mint a kapitalista gazdaságban, de a Szovjetunióban a reform időszakában majdnem hatszorosa a kapitalizmusbeli arálynak.

A kétféle spirál még össze is fonódhat. Noha a részleges áremelések nem szüntetik meg a hiányt reprodukáló mechanizmust, a hiányjelenségek folytonosan okot és ürügyet adnak az ismételt áremelésekre, ami hozzájárul az infláció gyorsulásához. És megfordítva, a várható áremelkedés, az inflációs várakozás halmozásra ösztönöz, amitől nő a hiány. A kétféle, önmagában is veszedelmes dinamikus folyamat összefonódása válságos helyzetbe sodorhatja a gazdaságot.⁴²

Röviden áttekintettük azokat az új feszültségforrásokat és kölcsönhatásokat, amelyeket a klasszikus rendszertől való elmozdulás alakít ki. Ehhez hozzá kell tenni, hogy – ugyancsak a klasszikus rendszertől való elmozdulás eredményeképpen – keletkezik egy új ellentendencia is a feszültséget növelő tendenciákkal szemben. Ahogy fejlődik a magánszektor, úgy képes mind több olyan keresletet fedezni, amit a köztulajdonú szektor kínálata nem tudott kielégíteni. Ettől javul a gazdaság egészének alkalmazkodóképessége. Ezzel együtt a magánszektor feltámadása közelebb hozhatja az egyensúlyhoz a keresletet és a kínálatot makroszinten is. Minél szélesebb a magánszektor, és minél kevesebb adminisztratív kötöttség korlátozza abban, hogy piactisztító árat szabjon meg, annál nagyobb szerepet játszhat a túlkereslet felszívásában.

A Szolidaritás átvette a kormányzást és az ezzel járó gazdasági felelősséget. Ezzel együtt 180 fokok fordulattal elvetette a bérindexelést, amelyet korábban maga harcolt ki. Sőt rövidesen maga kezdeményezte a szigorú állami bérszabályozást.

⁴¹ Miközben Jugoszláviában az 1. alternatíva, azaz a nyílt infláció dominált, azért ott is mutatkoztak hiányjelenségek. Megfigyelhető volt a készletek halmozása, amire részben az importtermékek hiánya miatti aggodalom, részben pedig az inflációs várakozás késztetett. Lásd J. H. Gapinski–B. Skegro–T. W. Zuehlke (1987), valamint J. P. Burkett (1989).

⁴² Különösen kiéleződött a fogyasztási javak hiánya a Szovjetunióban. Egy majdnem ezer árufajtát – élelmiszereket, ruházati és háztartási cikkeket – felőlelő mintán azt figyelték meg, hogy a termékeknek mindössze 11 százaléka állt zavartalanul rendelkezésre. Egy fogyasztói kikérdezés során azt derült ki, hogy a megkérdezettek több mint 70 százaléka kész lenne több húst, húsárut, gyümölcsöt, zöldségfélét és sajtot vásárolni, ha a kínálat nagyobb lenne. Lásd A. Voronov (1990, 27. o.) és T. M. Bojko (1990, 85. o.).

23.5 TÁBLÁZAT

Az input- és outputkészletek arányának változása a Szovjetunióban

<i>Ország</i>	<i>Időszak</i>	<i>Inputkészlet/outputkészlet</i>
<i>Szovjetunió</i>	1980	4,8
	1981	4,9
	1982	4,6
	1983	4,6
	1984	4,7
	1985	4,7
	1986	5,2
	1987	5,6
	1988	5,8
	1989	6,2
<i>Kapitalista országok</i>		
Ausztrália	Az 1981–1985	1,4
Egyesült Államok	közötti időszak	1,0
Kanada	átlaga	0,9
Nyugat-Németország		0,8

Forrás: Szovjetunió: A. Åslund (1991, 27. o.); kapitalista országok: 11.7 táblázat.

23.6 Külkereskedelem és külföldi adósság

A reformgazdaságok mindegyikében megindul a kapitalista országoktól való eladósodás folyamata; több országban súlyos méreteket ölt az adósságteher.⁴³ Ez válik az egyik leginkább nyomasztó makrofeszültséggé.

Tartózkodni kell a túlságosan leegyszerűsített és egyoldalú oksági magyarázatoktól. Az elmúlt másfél évtizedben egész sor kapitalista ország, köztük számos latin-amerikai gazdaság is nagymértékben eladósodott. Ugyanazt a következményt – nevezetesen az eladósodást – létrehozhatja az okok eltérő konstellációja.

Bizonyára közös ok valamennyi eladósodási folyamatban: a hitelezők hajlandósága a hetvenes és nyolcvanas években arra, hogy könnyű kézzel hiteleket osztogassanak. Nem ennek a könyvnek a feladata, hogy e hajlandóság okait elemezze. Annyi azonban bizonyos, hogy amikor elkezdtek a nagy nemzetközi hitelezési kampányt, azt hihették, hogy a szocialista országok jó adósok lesznek. Hiszen régen, amikor még kevés hitelt folyósítottak a szocialista országoknak (mert nem akartak adni, és azok nem akartak felvenni kölcsönöket), azok mindig pontos és megbízható adósoknak bizonyultak.

Bőségesen buzogtak tehát a hitelforrások; ez nagy csábítás volt. De vajon miért nem álltak ellen az általunk vizsgált országok a csábításnak? Azt

⁴³ Néhány példa a szocialista országok eladósodásának széles körű irodalmából: W. Ma-lecki–G. W. Kolodko (1990), R. McKinnon (1990b), Salgó István (1989) és I. Zloch-Christy (1987).

kell tehát megállapítanunk: van-e összefüggés egyfelől az eladósodás, másfelől a szocialista gazdaság reformjai által hozott változások között? A klasszikus rendszerbe is beépült az eladósodási hajlam [→ 14.3], de akkor többnyire ellent akartak, és ellent is tudtak állni e hajlamnak. Most ez az ellenállás meggyengült vagy teljesen megszűnt.

A változás egyik magyarázata a külpolitika módosulása. A klasszikus rendszer elzárkózik a kapitalista külvilágtól; ellenségesnek tekinti, fél tőle. Tart továbbá attól a fellazító hatástól is, amelyet szorosabb kapcsolatok esetén a fejlett kapitalista országok életének megismerése és a belső viszonyokkal való összehasonlítás okozna saját polgárai között. A politikai szférában a reformfolyamat egyik fontos eleme ennek az elzárkózásnak a részleges feladása, vagy ahogy azt a kínai reform propagandájában neveztek: a nyitás a Nyugat felé.

A nyitás magában foglalja azt a szándékot, hogy erősödjenek a kapitalista országokkal folytatott külkereskedelmi és pénzügyi kapcsolatok. Bizakodva tekintenek a következő kedvező kölcsönhatások elé.

- A nyugati importtól és a gazdasági együttműködés más formáitól többek között a fejlett kapitalista országok technológiájának és vezetési-szervezési módszereinek megismerését, a termelési „know-how” széles körű beáramlását remélik.

- A nyugati hitelekben eszközt látnak a külkereskedelem kiszélesítésére, továbbá a belső pénzügyi források kiegészítésére. A külföldi kölcsön rugalmas, könnyen kezelhető külső forrást nyit meg, amelyből azonnal finanszírozhatóak az annyira kívánt behozatali ügyletek.

- A kapitalista piacról származó import hozzásegít az ugyanezen piacokra irányuló export bővítéséhez, ami folyamatosan módot ad majd az import fizetésére. A külföldi hosszú lejáratú hiteleket jól hasznosítják majd olyan exportkapacitások kiépítésére, amelyek hamar megtérülnek, és módot adnak majd nemcsak e hitelek visszafizetésére, hanem az import további növelésére is.

- Mindezeket a kedvező kölcsönhatásokat tovább erősítik a piaci szocializmus jegyében végrehajtott decentralizáló reformok. A vállalatok nagyobb önállóságot kapnak abban is, hogy a korábban monopoljogokkal rendelkező külkereskedelmi vállalatok megkerülésével maguk lépjenek közvetlen kapcsolatba külföldi eladókkal vagy vevőkkel. Megnövekedett önállóságuk egyébként is lehetővé teszi, hogy rugalmasabban alkalmazkodjanak mind az import, mind az export oldalán a külső piacokhoz.

Ezekből a reményekből kevés valósul meg. Ugyanakkor kibontakoznak negatív tendenciák, és ezek kölcsönhatása olyan ördögi köröket hoz létre, melyek végül is az eladósodási folyamat kibontakozásához, majd gyorsulásához vezetnek. A kudarc elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a re-

formagazdaságoknak nem sikerül áttörést elérni a kapitalista piacokra irányuló exportban, miközben erősödik az alulról jövő nyomás az ugyanezen piacokról származó import növelésére.⁴⁴ Az előző fejezetekben már részletesen tárgyaltuk, miért nem eléggé hatékony és rugalmas a félig bürokratikus, félig piaci reformgazdaság. Most ezekhez a már ismert vonásokhoz csak azt fűzzük hozzá, ami kifejezetten a külkereskedelemhez kapcsolódik.

Az önálló külkereskedelmi jogok részleges megadása ellenére sem érvényesül erős ösztönzés arra, hogy a termelővállalatok eredményesebben exportáljanak a kapitalista piacra, és takarékosabban importáljanak erről a piacról. A devizaárfolyamok irreálisak, túlértékelik a hazai pénznemet, ami olcsóbbá teszi az importot, és csökkenti az export jövedelmezőségét. Ez éppen ellentétes azzal az ösztönzéssel, ami igazán kívánatos lenne – feltéve, hogy a devizaárfolyamok és a külkereskedelmi árak egyáltalán hatást gyakorolnak. Csakhogy ami igaz általában az árérzékenység gyengeségéről, kétszeresen igaz a devizaárfolyamok, valamint az export- és importárak hatásáról. A puha költségvetési korlát eszköztára számos módszert kínál arra, hogy felfogja a külföldi hatást. Ha az importanyag megdrágul, vagy az exportár csökken, akkor ez jó ürügy arra, hogy a veszteséget kompenzáló beavatkozást kérjen a külkereskedelmi vagy a termelővállalat.⁴⁵ Ez végbemehet a vámtarifák módosításával, a devizaárfolyamot módosító speciális szorzószámok alkalmazásával, adókedvezménnyel, ártámogatással stb. Nem részesül nagy jutalomban az a vállalat, amely a legügyesebb az alkalmazkodásban – de nagy büntetésben sem, ha kudarcot vall.

A bürokratikus korlátok feloldása, a vállalati önállóság növekedése, és ennek keretében az önálló importjogok megadása megkönnyíti az importéhség kielégítését. Ugyanakkor továbbra sincs erős nyereségérdekeltség, piaci verseny és kemény költségvetési korlát, ami a vállalat számára élet-halál kérdéssé tenné, hogy vevőt szerezzen áruinak. Ezért a vállalatok nagy része nem töri magát eléggé az export érdekében. De még azokat a vállalatok is, amelyek igyekeznének jó teljesítményt elérni a kapitalista piacon, számos nehézséggel találják magukat szembe, a számtalan bürokratikus beavatkozástól és kötöttségtől kezdve az inputok, köztük a külföldről behozott anyagok, félkész termékek és felszerelések hiányáig. A kö-

⁴⁴ A KGST-országok exportnehézségeinek fokozódásáról közöl részletes adatokat és ad gondos elemzést Inotai András (1987).

⁴⁵ A szocialista országok, köztük nemcsak a klasszikus rendszerben működő, hanem a reformgazdaságok is, igen rosszul adaptálódtak az energia megdrágulásához. A nyolcvanas évek második felében például a hat kisebb kelet-európai szocialista országból álló csoportban az egy dollár értékű termeléshez felhasznált energia több mint kétszerese volt a nyugat-európai felhasználásnak. A kelet-európai acéltermelésnek még mindig mintegy felét azzal az energiapazarló, nyitott tűzterű kohótechnológiával állították elő, amelyet Nyugaton már gyakorlatilag teljesen feladtak. Lásd B. de Largentaye (1990).

vetkezmény: az import rendre meghaladja az exportot, és a kereskedelmi mérleg veszteségét fedező hitelek állománya egyre nő.

Ha ez bekövetkezik, akkor kialakul az adósságállomány növekedésének ártalmas önmozgása. Minél nagyobb az ország adósságterhe, annál kedvezőtlenebb feltételek mellett kénytelen újabb hiteleket felvenni. Ha nehézségei támadnak az adósságszolgálatban, azaz az esedékes törlesztés és a kamat fizetésében, romlik a megítélése a hitelezők körében, és ettől még nehezebben, még kedvezőtlenebb feltételek mellett juthat csak további hitelekhez. Noha az adósság halmozódása eredetileg úgy kezdődött, hogy az import meghaladta az exportot, most mégis azt várnák el ettől a gazdaságtól, hogy állandó exporttöbbletet biztosítson az adósságszolgálat ellátására. Ez azonban a reformgazdaságok közül csak kevés országnak sikerül, és azoknak is csak rövid, átmeneti időre. Nem is egyszer súlyos fizetési válságba torkollik a folyamat, vagy ha nem is zuhannak a fizetéseképtelenség szakadékaiba, alig sikerül megállni a szakadék szélén.

A fenti, sok mozzanattól összetevődő gondolatmenetre alapozzuk azt a megállapítást, hogy a reformgazdaság inkább hajlamos eladósodásra, mint a klasszikus rendszer. Ezt lehetővé teszik, és egyúttal erre is készítetnek azok a változások, amelyek a reform keretében végbemennek, mégpedig mind a politikai, mind a gazdasági szférában.⁴⁶ A megállapítást alátámasztják a megfigyelések is. A 23.6 és a 23.7 táblázat összehasonlítja az európai szocialista országok két csoportjának adósságterhét 1988-ban: a reform útján járó Magyarországot és Lengyelországot, valamint a klasszikus rendszert mereven konzerváló Csehszlovákiát és Romániát.⁴⁷ Nem kétséges, hogy a reformországok sokkal mélyebben merültek el az adósságban.

Kapitalista gazdaságban a külföldi adósság számottevő részéért közvetlenül a magánvállalatokat terheli a felelősség. A kormányzat csupán azokért a hitelekért felelős, amelyeket saját maga vagy a tulajdonában lévő vállalatok vettek fel, továbbá a magánszektornak azokért a hiteleikért, amelyekre kormánygaranciát adott.⁴⁸ Ily módon az adósság okozta súlyos gond, de a kezelésével járó aktivitás is megoszlik az állam és a magánszektor között. Ezzel szemben a reformszocialista gazdaságban, noha végbement

⁴⁶ Romániának óriási, 10 milliárd dolláros adóssága volt 1981-ben, amit 1989-re teljes egészében visszafizetett. Ezt az export különösen energikus erőltetése és az import kíméletes korlátozása tette lehetővé; mindkét törekvést a hazai fogyasztás súlyos kárára érvényesítették. Erre csak olyan szélsőségesen represszív kormányzat képes, mint amilyen Ceausescu uralma volt. A félig toleráns, puhakezű reformszocialista gazdaság képtelen ilyen teljesítményre. Lásd A. Teodorescu (1990).

⁴⁷ Kelet-Németországot nem vonjuk be az összehasonlításba, mert számára különleges feltételeket teremtett a Nyugat-Németországhoz fűződő kereskedelmi és pénzügyi kapcsolat. A Kelet-Németországnak nyújtott nyugatnémet segítségéről lásd J. Lisiecki (1990).

⁴⁸ Több latin-amerikai országban igen nagy az állami szektor, és elsősorban az adósodott el. Ennyiben az ottani eladósodási folyamat keletkezése mutat hasonlóságokat a szocialista országok eladósodásával.

23.6 TÁBLÁZAT

Nettó adósság – nemzetközi összehasonlítás

Ország	Nettó adósság a piaci gazdaságokba irányuló export százalékában				
	1984	1985	1986	1987	1988
<i>Reformszocialista országok</i>					
Lengyelország	433	503	534	545	458
Magyarország	221	307	374	396	349
<i>Klasszikus szocialista országok</i>					
Csehszlovákia	42	50	53	66	62
Románia	93	97	100	70	33

Forrás: United Nations (1990a, 206. o.).

23.7 TÁBLÁZAT

Nettó kamattörlesztés – nemzetközi összehasonlítás

Ország	Nettó adósság a piaci gazdaságokba irányuló export százalékában				
	1984	1985	1986	1987	1988
<i>Reformszocialista országok</i>					
Lengyelország	43,1	43,7	43,2	42,4	36,8
Magyarország	17,5	19,0	21,0	20,2	18,8
<i>Klasszikus szocialista országok</i>					
Csehszlovákia	5,1	4,3	4,6	4,3	4,3
Románia	10,1	10,0	10,2	5,2	2,8

Forrás: United Nations (1990a, 206. o.).

nemi decentralizálás, a külföldi hitelfelvétel engedélyezését és a külföldi adósságszolgálatot továbbra is szigorúan központosítják. Ez azt vonja maga után, hogy a legfelsőbb vezetésre és az azt közvetlenül kiszolgáló központi bank apparátusára szakad minden ezzel kapcsolatos gond. E súlyos nemzeti baj megoldásában közvetlenül nem érdekeltek a köztulajdonú vállalatok; egy sem megy tönkre közülük, még ha az ország a tönk szélére kerül is. Más kérdés, hogy végső soron decentralizálódnak a súlyos következmények, hiszen az adósságszolgálat terheit a lakosság viseli.

A kormányzati szinten kezelt külföldi adósságnak sem a létrejöttében, sem a csökkentésében nem jut szerephez a magánszektor. A reformgazdaság nem legalizálja sem a magán-külkereskedelmet, sem a magánfelek közötti devizaügyleteket. Ennek ellenére folyik ilyen tevékenység. A politikai liberalizálódás és a Nyugat felé való nyitás eredményeképpen többen utaznak kül-

földre, könnyebbé válik a kapcsolatok tartása a külföldön élő hozzátartozókkal és ismerősökkel, többen tanulnak vagy vállálnak munkát külföldön. Ezáltal mind nehezebbé válik annak megakadályozása, hogy a szocialista ország állampolgára kemény valutát vegyen vagy adjon el belföldön vagy külföldön, hazai árut értékesítsen külföldön, illetve az ott beszerezett árut odahaza értékesítse. Nemcsak egy-egy hivatalos vagy turistaút alkalmával végeznek, szinte fél kézzel, egy-egy szórványos tranzakciót, hanem mind tömegesebbé válik a kifejezetten üzleti célból folytatott „bevásárlóturizmus”. Nem ritka a félig már hivatásos devizakereskedő és külkereskedő.

Ebben a szférában világosan manifesztálódik, mennyire következtelen a piaci mechanizmus elfogadásáról szóló hivatalos propaganda. Üzérkedésnek minősíti a magán-ülkereskedelmet és a magánfelek közötti devizatranzakciókat, holott az esetek nagy részében társadalmilag hasznos ügyletekről van szó. Végeredményben ez a tevékenység növeli a nemzeti jövedelmet; egyik tényezője annak, hogy ezekben az országokban valamivel jobb az ellátás, mint amit a hivatalos kereskedelmi és fogyasztási statisztikák kimutatnak. Még az illető ország devizatartalékai is jobban állnak, mint ahogy azt a hivatalos pénzügyi jelentések jelzik, mert tulajdonképpen a nemzeti készlet részét képezi a lakosoknál illegálisan rejtőző devizaálmány. Magyarországon és Lengyelországban, ahol a legtöbben vesznek részt a bevásárlóturizmusban, a nyolcvanas évek második felében százezrek válnak legalább idejük egy részében külkereskedővé, gondosan kalkulálva, hol és mit érdemes megvenni olcsón, majd másutt drágábban eladni.

Csak hogy ez az alapján véve hasznos magántevékenység nagy súrlódás közepette, az emberek energiáját és idegeit felörlő módon megy végbe. Számátalan bürokratikus tilalom állja az útjukat; szembe kell nézniük azal, hogy a tilalmakat szeszélyes módon hol kikényszerítik, hol szemet hunynak megsértésük felett. Hihetetlenül sok találékonyság és kezdeményezés örlődik fel ebben a macska-egér játékban.

23.7 Hiány, infláció és eladósodás

A 23.5 alfejezetben megvizsgáltuk az addig tárgyalt makrofeszültségek összefüggését és azok együttes következményét, a hiány és az infláció összefonódását. Ott még kirekesztettük a vizsgálat köréből a gazdaság külkapcsolatait. Most már módunk van a külgazdaság hatásait is bevonni az elemzésbe. Témánk tehát a hiány, az infláció és az eladósodás hármas kapcsolata.⁴⁹

1. *A hiány több importhoz vezet.* A hiánygazdaság arra készteti a gazdasági irányítást, hogy egy-egy rés betöméséhez kapitalista piacról származó importot használjon fel. Akár a lakosság elégedetlenségét kell leszerelni,

⁴⁹ A hiány, az infláció és a külföldi adósság hármas összefüggéséről lásd Erdős Tibor (1989).

akár a termelés vagy a beruházás fennakadásait kell elhárítani, ez a legkézenfekvőbb, leggyorsabban igénybe vehető lehetőség. A reformgazdaságban az irányítás könnyebben rászánja magát erre, mint a klasszikus rendszerben, mert inkább tart mind a lakosság, mind a vállalatvezetők zúgolódásától, és mert kevésbé ódzkodik az adósság növekedésétől.

2. *A hiány gyengébb exportteljesítményhez vezet.* Az eladók piacán a termelő nincs rászorulva arra, hogy a kapitalista piacon találjon vevőt. Még ha ott kudarcot vallana is, könnyen adódik számára értékesítési lehetőség, feltéve, hogy a hazai gazdaságban, valamint a szocialista kereskedelmi partnerek országaiban fennmarad a hiány. A krónikus hiánygazdaságnak ez a demobilizáló hatása tovább él a reformgazdaság minden olyan szektorában, amelyet az eladók piaca jellemez.

3. *Az adósság hiányhoz vezet.* Az adósság felgyülemzése láttán a gazdasági irányítás kész adminisztratív eszközökkel korlátozni az importot, és ugyancsak állami előírások vagy megrendelések, esetleg közvetett nyomás révén erőltetni a kapitalista országokba irányuló exportot. Éppen a fizetési mérleg bajai adják az egyik fő indítékot a reform előtti mechanizmus restaurálásának kísérleteire és a mikroszabályozás fenntartására [→21.4]. A bürokratikus beavatkozás azzal jár, hogy hiány keletkezik, vagy a már korábban is tapasztalt hiány fokozódik olyan termékekből, amelyeket a múltban importáltak. Vagy pedig a hiány azért válik intenzívebbé, mert export céljaira elvonják a hazai felhasználás elől a terméket.

4. *Az adósság inflációhoz vezet.* Kétféle okozati összefüggés érvényesül. Az egyik: a kereskedelmi és fizetési mérleg hiánya és a növekvő eladósodás, amennyiben a gazdasági irányítás ésszerűen reagál e jelenségekre, a hazai pénznem leértékelésére késztet. Ez drágítja az importot, ami azután hozzájárul a költség-ár inflációs spirálhoz.

A másik okozati összefüggés: az adósságszolgálat súlyos kiadásokat hárít az állami költségvetésre és/vagy a devizagazdálkodást bonyolító központi bankra. Ezt a kiadást rendszerint több pénz kibocsátásával, azaz inflációs úton fedezik.

A kölcsönhatások áttekintése nem teljes, de ennyi elég annak bemutatásához, hogy ez a három, önmagában is komoly gazdasági probléma, a hiány, az infláció és az eladósodás egymásra is hat. Amikor azután ez a kölcsönhatás örvénnyé erősödik, a gazdaság válságos állapotba kerülhet. Ez következett be Lengyelországban 1988–1989-ben, amikor az infláció hiperinflációvá gyorsult,⁵⁰ a hiány rendkívül széles körűvé és intenzívvé vált, és ugyanakkor az eladósodás likviditási válságba torkolt.

⁵⁰ A lengyel hiperinfláció az 1990-ben végrehajtott stabilizációs rendszabályok előtt szélsőséges méreteket öltött. 1988 és 1989 decembere között a fogyasztói árak 636 százalékkal nőttek. D. Lipton–J. Sachs (1990, 105. o.).

1989–1990-ben inflációs örvény alakult ki a szovjet gazdaságban is. Lásd erről a 2. lábjegyzetben említett írásokat, valamint J. Gajdar (1990).

Amint azt a fejezet bevezetője is hangsúlyozta: a lengyel példa végletes. De a három veszedelmes tendencia, a hiány, az infláció és az eladósodás egymást erősítő hatása mindenütt megfigyelhető, ahol ezek külön-külön megjelennek.

23.8 Életszínvonal

Országoként, időszakoként és egy adott országon és adott időszakon belül rétegenként eltérő, hogyan hatnak a reformfolyamatok és a hozzájuk társuló makrofeszültségek az emberek életszínvonalára. Ismét arra kell szorítkoznunk, hogy néhány eléggé általános jelenséget emeljünk ki.

A változások nyertesei közé elsősorban azok tartoznak, akik a magánszektorba való bekapcsolódásuk révén külön jövedelemhez jutnak. Kínában ez sok százmillió parasztot jelent, valamint jó néhány tízmillió más állampolgárt, aki a mezőgazdaságon kívül folytat magántevékenységet, főfoglalkozásként vagy a köztulajdonú szektorban végzett munkáján felül. A Szovjetunióban 1990-ben már több millió ember dolgozott az úgynevezett „kooperatív” (valójában magán-) szektorban. Hasonló megállapítás tehető a többi reformgazdaságról is. Ezeknek az embereknek számottevően javul az anyagi életszínvonala.

A reformországok egy részében javul az ellátás, ami nyereség a lakosság egésze számára. Több forrásból eredhet a javulás. Az egyik a magánszektor feltámadása és bővülése. Például a kínai mezőgazdaság hatalmas fellendülése nemcsak a parasztok életében hozott kedvező változást, hanem szinte ugrásszerűen javította a városi lakosság étel- és ellátását is. Bárki, aki igénybe veszi akár a formális, akár az informális magánszektor szolgáltatásait, azért teszi ezt, mert keresletét kielégítetlenül hagyta a köztulajdonú szektor. Minden rubel- vagy forintjövedelem, amely fogyasztási termékek vagy szolgáltatások ellenértékeként a magánszektor kezébe kerül, azt tükrözi, hogy egyrubelnyi vagy forintnyi értékkel nőtt a lakosság fogyasztása.

További javulást hozhat a lakosság életszínvonalában a gazdaságpolitika prioritásaiban végbemenő eltolódás, amennyiben az a folyó lakossági fogyasztásnak, valamint a szolgáltatási szektorok (lakás, egészségügy) beruházásainak javára történik [→23.2]. Kedvező hatást gyakorolhat a fogyasztási cikkek importjának növekedése. Az is hozzájárulhat az életkörülmények javulásához, hogy a piaci szocializmus jegyében fogant reformintézkedések némileg növelik a köztulajdonú vállalatok önállóságát, kissé szabadabb utat engednek a horizontális piaci kapcsolatoknak, és ennek eredményeképpen valamelyest javul a termékek minősége és választéka.

A legsikeresebb ebben a tekintetben Magyarország volt. Mintegy más-

fél évtizeden át a lakosság elég széles rétegeinek életszínvonala számottevően és folyamatosan javult, azoknak a tényezőknek a hatására, amelyeket a fentiekben körvonalaztunk. Hasonló mondható el Jugoszláviáról és Kínáról is. Ha jóval szerényebb mértékben is, de azért tapasztalható volt legalább részleges javulás más reformországokban is.

A javulás trendje azonban mindenütt, még az aránylag legsikeresebb reformországokban is, előbb-utóbb megtörik, a kevésbé sikeresek esetében pedig sohasem bontakozik ki igazán. Egyik ország sem mentes azoktól a makrofeszültségektől, amelyeket ebben a fejezetben elemeztünk. A feszültségek egy ideig csak lappanganak, vagy a vezetés tudatosan igyekszik őket elrejtetni. Vagy ami még rosszabb: olyan rövid távú intézkedéseket hoznak, amelyek elodázzák a nehézségek felszínre kerülését, de hosszú távon súlyosabbá teszik a bajt.

A klasszikus rendszer idején a fogyasztás a makroelosztás reziduális változója. Ha baj van, akkor habozás nélkül az életszínvonalat szorítják vissza, de nem nyúlnak hozzá sem a beruházásokhoz, sem a katonai kiadásokhoz, és nem folyamodnak külföldi hitelekért. Ezt meg is teheti a bürokrácia, mert a társadalom feletti totalitárius uralom, a kemény represszió lehetetlenné teszi a tiltakozást.

A reformszocializmus idején már nem ennyire magától értetődő a megoldás. Annak függvényében, milyen mértékű a politikai liberalizálás és a „glasznoszty”, a szókimondás, a lakosság kifejezésre juttathatja elégedetlenségét. Az ország irányítói úgy érzik, hogy célszerű lesz ezt elkerülni. A reform annak az ígéretnek a jegyében indul, hogy a klasszikus rendszer okozta nélkülözéseknek vége szakad, és javulni fog az élet. Ezért, amikor a gazdaság felett gyűlni kezdenek a viharfelhők, az irányítás nem nyúl automatikusan a régi eszközhöz, a fogyasztás visszaszorításához, hanem esetleg mással kísérletezik.

A katonai kiadásokat rendszerint nem csökkentik.⁵¹ Marad tehát két lehetőség: a beruházások visszafogása és külföldi hitelek felvétele. Ezek ideiglenesen módot adnak arra, hogy a reálfogyasztás továbbra is növekedjék, ha lassabb ütemben is. Vagy ha már nem nőhet, akkor legalább ne csökkenjen. Vagy ha már csökken, legalább ne zuhanjon. Az életszínvo-

⁵¹ A nyolcvanas évektől kezdve erre is sor kerül. A belső gazdasági nehézségek fokozódása rákényszerítette a Szovjetuniót, hogy nagyobb megegyezési készséget tanúsítson, visszavonuljon korábbi pozícióiból, többek között azért is, mert szüksége volt azokra a gazdasági erőforrásokra, amelyeket a katonai felhasználás elől elvont. Mindaddig, amíg a kelet-európai országok katonai szempontból szoros függőségben maradtak a Szovjetuniótól, ezekben is szovjet hozzájárulás kellett a katonai terhek csökkenéséhez. Ezért nagyjában-egészében párhuzamosan megy végbe ez a reallokáció a Szovjetunióban és a vele katonai szövetségben lévő többi szocialista országban.

Egyébként nagy a késleltetés a katonai kiadások csökkenése és a felszabadult erőforrásoknak a civil fogyasztás javára történő hasznosítása között.

nalra vonatkozó programok egyre kevesebbet ígérnek – de a mindenkori ígéret még így is mindig több, mint amennyi megvalósul belőle.

Annál is inkább így van ez, mert az a két módszer, aminek segítségével halogatni próbálják az életszínvonal megrázkódtatásszerű zuhanását, hosszú távon megbosszulja magát. A beruházások csökkentése aláássa a későbbi növekedés alapjait, és előbb-utóbb ahhoz vezet, hogy a termelés stagnálni, esetleg csökkenni kezd. Miközben folyik a beruházások bürokratikus visszafogása, tovább éleződik a beruházási szféra feszültsége. A beruházási szándék folytonosan meghaladja a mind szűkösebb kereteket. Mind több az elhalasztott beruházási feladat; azoknak az ágazatoknak és régióknak a bürokráciája, amely nem részesül kellő beruházási ellátmányban, csatlakozik a zúgolódókhoz.

A beruházás *versus* fogyasztás dilemmája megkerülhető azzal, hogy a kettő összegét, azaz az összes hazai felhasználást növelik külföldi erőforrások igénybevételével. Például a hetvenes évek magyarországi sikere, a jólét huzamosnak látszó növekedése számottevő részben erre az eljárásra épült; nagymértékben nyugati pénzzel finanszírozták a sokszor emlegetett magyar „gulyáskommunizmust” vagy „friziderszocializmust”. Hasonlóképpen járult hozzá a külföldi kölcsön más reformországokban is ahhoz, hogy a belső makrofeszültségek ne manifesztálódjanak az életszínvonal sokkal nagyobb mértékű csökkenésében. De, amint azt a jelen fejezet korábban bemutatta, hosszú távon ez csak súlyosbítja a bajt; megindul, majd gyorsul az eladósodási folyamat. Végül azután az adósságszolgálat szám-láját mégiscsak a lakosságnak nyújtják be. Kikényszerül a fogyasztás csökkenése – később, de sokkal nagyobb mértékben.

Még egy fontos jellegzetessége van a makrofeszültségek levezetésének. Amikor a reálfogyasztás visszafogására vagy csökkenésére kerül sor, ez sohasem a nominálbérek csökkentése révén történik. Az előnyben részesített eljárás a fogyasztói árak nyílt vagy burkolt emelése, többek között azért, mert az aránylag még nem túl gyors, egy számjegyű infláció politikailag könnyebben kezelhető, mint egy nyílt nominálbér-csökkentő kampány.

Az infláció összefér az egy főre jutó átlagos reálfogyasztás stagnálásával, sőt esetleg még némi emelkedésével is. Ugyanakkor elkerülhetetlenül együtt jár a reáljövedelmek újraelosztásával: a lakosság egyes rétegei meg tudják védeni anyagi érdekeiket, míg más rétegek (például a nyugdíjasok, gyenge tárgyalási pozícióval rendelkező fix fizetésű alkalmazottak) életszínvonala egyre inkább süllyed. Az egyenlőtlenség növekedése kiélezi a társadalmi feszültségeket.⁵²

⁵² A reformszocializmus során jelentkező társadalmi feszültségek és egyenlőtlenségek elemzését lásd T. I. Zaslavszkaja (1990, különösen 86–153. o.) írásában.

A magyar szakirodalomban megjelent nagyszámú írás közül kiemelem Kolosi Tamás (1980), (1986), (1989), Manchin Róbert–Szelényi Iván (1986) és Szelényi Iván (1983) tanulmányait. Sokoldalú elemzést adnak az egyenlőtlenség jellegéről és okairól Bokor Ágnes *et al.* (1988). →

Azok a makrofeszültségek, amelyeket ebben a fejezetben ismertettünk, egyenes következményei a rendszer tulajdonságainak; számottevő mértékben magának a reformnak a következményei. Nincsen semmiféle csodaszer, amely az adott rendszeren belül képes lenne e feszültségek gócait megszüntetni. Minden igénybe vett eljárás (a beruházások csökkentése, hitelek felvétele stb.) csak halasztó jellegű. A baj megmarad, és később még pusztítóbb erővel érezteti a hatását.

Azok, akik a reformrendszerben a gazdaságot irányítják, nem ismerik fel ezeket a kölcsönhatásokat. Nem az a fő probléma, hogy a szakértelem hiányzik ehhez a felismeréshez,⁵³ hanem az, hogy ideológiai ellenállás érvényesül. Minél szilárdabb híve valaki a szocialista rendszernek, annál kevésbé képes belátni: itt olyan súlyos és egyre súlyosbodó bajokkal áll szemben, amelyek magából a rendszerből fakadnak. Nem szabad azt gondolni, hogy cinikusan félre akarják vezetni népüket azok a kommunista vezetők, akik a reformfolyamat kezdetén az élet javulását ígérik, majd a nehézségek láttán újra és újra meghosszabbítják az eredeti ígéretek valóra váltásának határidejét. Valóban azt hiszik (bár talán egyre gyengülő meggyőződés-sel), hogy a nehézség csak átmeneti lesz.⁵⁴

Nem csupán az rontja a közhangulatot, hogy a gazdasági helyzet érezhetően rossz. Ezt tovább mérgezi a csalódás a vezetés ígéreteiben. Minden be nem váltott ígéret hozzájárul a bizalom aláásásához. A makrofeszültségek erősödése, az életszínvonal stagnálása vagy csökkenése és a vezetés hitelvesztése előkészíti a talajt a forradalmi változásokhoz.

A forradalom elkerülhetetlenné válik, amikor a hatalmon lévők maguk is végképp elveszítik az önbizalmukat, hogy úrrá tudnak lenni az egyre gyűlő bajokon. Vagy pedig akkor következik be, amikor a tömegek elégedetlensége és a rendszertől való elfordulása annyira erős, hogy még a vezetés ellenállása ellenére is keresztül tud törni.

→ Ezek közös gondolata az, hogy a reformgazdaságban sajátos módon kombinálódnak a klasszikus szocializmusra és a kapitalizmusra jellemző jövedelemelosztás determináló tényezői.

Ferge Zsuzsa (1984), (1988), (1989) ismételt felhívta a figyelmet arra, hogy a reformerek hosszú ideig egyoldalú, technokrata szemléletet képviseltek, csak a növekedéssel, a hatékony alkalmazkodással, a kereskedelmi mérleggel és a pénzügyi szabályozókkal foglalkoztak, és nem fordítottak elegendő figyelmet a társadalmi igazságosság nagy, morális céljára.

⁵³ Egyes időszakokban egyes országokban ezzel is baj van; a hivatalos doktrínákon nevelkedett gazdasági vezérkar nem érti meg azokat a pénzügyi folyamatokat és azokat a makroösszefüggéseket, amelyek a gazdaságban, jórészt saját intézkedéseinek következtében, végbemennek.

⁵⁴ Idézet Gorbacsov újévi köszöntőjéből (*Pravda*, 1989. január 1., 1. o.): „Akárhogyan is, a gazdasági reform nem működött teljes sebességgel. Az elért eredményekkel nem lehetünk elégedettek. Még mindig mutatkoznak hiányok, amelyeket nem sikerült kiküszöbölni, és a mindennapi élet más nehézségei is fennmaradtak... Nagyon sok mindent kell tennünk az előttünk álló évben, hogy egyértelműen jobb helyzetet teremtsünk a gazdaságban. És ezek a változások el fognak jönni.”

23.9 Előretékinítés: makrofeszültségek a posztszocialista rendszerben

A posztszocialista rendszer, ha a reformfolyamat által módosított szocialista rendszert váltja fel, öröklí azokat a makrofeszültségeket, amelyeket ebben a fejezetben leírtunk. A gazdaság állami szektorában béremelésre irányuló nyomás érvényesül. Feszült a beruházási szféra állapota. Az állami költségvetés deficitese. A hitelkereslet túlhaladja a kínálatot; nagy nyomás érezhető a pénzkínálat túlzott növelésére. Tart az infláció, sőt esetleg gyorsulóban van. Számos szférában intenzív a hiány. Rosszul áll a kapitalista országokkal folytatott kereskedelem mérlege. Nagy és növekvő az adósság.

A lakosság a rendszerváltás hónapjaiban átéli ugyan a politikai fordulat örömet, de gazdasági helyzete nem változik meg rövid idő alatt. Kifáradt már a korábbi időszakban, nehezen tud újabb ígéreknek hinni, még ha azokat most egy merőben más politikai rendszer teszi is.

Az új demokrácia öröklí az előző rendszertől a makrofeszültségeket – és kezdettől fogva hasonló dilemmák elé kerül, mint amilyeneket amaz nem tudott megoldani. Részleges változtatások hosszabb időszakra elhúzódo sorozatát kell-e megvalósítani? Vagy egy nagy intézkedéscsomagot, átfogó és összefüggő makrostabilizációt kell-e határozott kézzel végrehajtani, amely egyszerre teremt rendet a bérszabályozásban, számolja fel a költségvetési hiányt, fogja meg a hitelkínálatot, liberalizálja az árakat, és vezeti be a konvertibilitást?

Az ebben a fejezetben tárgyalt feszültségek egy része egyáltalán nem, másik része kevésbé intenzív formában mutatkozik a rendszerváltás induló állapotában, ha a forradalmat nem reformfolyamat előzte meg, hanem az utolsó pillanatig túlélő klasszikus szocialista rendszer. Az ugyanis, mint láttuk, represszióval és bürokratikus korlátozásokkal inkább képes ellenállni e tendenciák számottevő részének, mint a félig felpuhult, félig represszív reformrendszer. Számítani lehet arra, hogy ezekben az országokban esetleg a forradalom után kezdenek majd kialakulni olyan makrofeszültségek, amelyeket az elődök, Ceausescu, Zsivkov és Husák kormányai kemény eszközökkel visszafojtottak.⁵⁵ Éppen mert ezekben az országokban a jövőben demokratikus kormányzatok kezében lesz az államigazgatás, fennáll az a veszély, hogy nem tudnak majd kellő eréllyel szembeszállni azokkal a negatív tendenciákkal, amelyeket a még mindig az állami tulajdon által dominált gazdaság hív életre. Van rá esély, hogy ezekben az országokban is nő a bérnyomás, felgyorsul az infláció és a külföldi adósság növekedése.

⁵⁵ Nem említjük ezen a helyen Kelet-Németországot. Noha az előzmény hasonló (ugrás a klasszikus szocializmusból a posztszocializmusba), az egyesült Németország keretei között az átmenet körülményei egyedülállóak.

Számolni kell jelentős munkanélküliség kialakulásával is, amire a társadalom nincs felkészülve. A szocialista rendszerben a munkavállalók adottnak vették a teljes vagy csaknem teljes foglalkoztatást. A probléma pusztá megjelenése megrázkódtatásként éri őket, mind anyagilag, mind pedig lélektanilag. Mindemellett a társadalomban még nincsenek meg azok az intézmények, amelyek a munkanélküliség kezelésére szolgálnak, például a munkanélküliek nyilvántartására, segélyek fizetésére, valamint átképzésre és új munkahelyekre történő átirányításra szolgáló intézmények.

Itt csupán a várható problémákra és veszélyekre kívántuk felhívni a figyelmet; ezek közül is kizárólag azokra, amelyek az előző rezsim örökségeként jelentkeznek a posztszocialista rendszer makrogazdaságában. Annak elemzése, hogyan lehet majd úrrá az új rendszer ezeken a feszültségeken, nem tartozik e könyv témaköréhez.

Zárómegjegyzések

MÍG AZ ELŐZŐ FEJEZETEK egyenként tárgyalták a klasszikus szocialista rendszertől való elmozdulás legjellegzetesebb tendenciáit, most néhány megjegyzést teszünk e tendenciák közötti összefüggésekről. Többféle szempontból összefoglaló áttekintést és értékelést adunk a reformfolyamatról. Végül, a szocialista rendszerről szóló könyv lezárásaként, még egyszer előrepillantunk a rendszert felváltó átalakulásra.

24.1 A változások mélysége és radikalizmusa, a kauzalitás fő iránya

A mondanivaló kifejtéséhez az olvasó emlékezetébe kell idézni a 15.1 ábrát, amely a klasszikus rendszer fő vonásai közötti okozati kapcsolatok fő hatásirányát írta le, továbbá a 16.2 alfejezetet, amely a klasszikus rendszertől való elmozdulások elemzéséhez kétféle ismérvet vezetett be: mennyire mély és mennyire radikális a változás. Ennek az elemzési apparátusnak a felhasználásával tekintjük át az előző fejezetekben tárgyalt fő tendenciákat a 24.1 táblázatban.

A 0. *tendencia* megnevezést kapta és a táblázat élén szerepel az a jelenség, amelyet a szabályozás „tökéletesítésének” nevezünk. Ez mélység tekintetében az oksági lánc közepét, a koordináció és szabályozás módosítását célozza meg, de még ebben a szférában sem változtatja meg azokat a lényeges vonásokat, amelyek a klasszikus rendszer korábbi szakaszában érvényesültek. Még ha a hivatalos propaganda reformnak minősíti is, valójában e tendencia a fennálló klasszikus rendszer konzerválását szolgálja.

Az álreformok megemlézése után a valóságos reformfolyamatok következnek a táblázatban, 1.–6. sorszám alatt. Sorba rendezésük a reform mélysége szerint történt.

Az 1. *tendencia*, a politikai liberalizálás érinti az oksági láncolat legmélyebb rétegét: számottevően módosítja a klasszikus rendszer hatalmi szerkezetét és a hivatalos ideológiáját. Ez nemcsak önmagában jelentős, hanem egyúttal nélkülözhetetlen feltétele bármilyen érdemleges változásnak minden egyéb szférában. Amíg a kommunista párt hatalmon van, addig csak úgy mozdulhat el a rendszer a klasszikus változatától, hogy vagy maga hajtja végre a módosítást, vagy legalábbis eltűri azt. Vagy „kooptálja” a változtatást a rendszer hivatalos ideológiájába, vagy ideológiai engedményt tesz, és szemet huny a saját eszméivel ellentétes jelenségek felett.

24.1 TÁBLÁZAT

A változások mélysége és radikalizmusa

<i>Tendencia</i>	<i>Mélység (a 15.1 ábra szerinti helye)</i>	<i>Radikalizmus mértéke</i>
0. A szabályozás „tökéletesítése”	3. blokk: Koordináció	Nincs érdemleges változás
1. Politikai liberalizálás	1. blokk: Hatalom és ideológia	Mérsékeltlen vagy közepesen radikális
2. A magánszektor feltámadása	2. blokk: Tulajdon	Radikális, de csak szűk sávban
3. Öngazgatás	3. és 4. blokk: Koordináció és magatartás	Közepesen radikális
4. Piaci szocializmus	3. és 4. blokk: Koordináció és magatartás	Mérsékeltlen vagy közepesen radikális
5. Árreformok	3. és 4. blokk: Koordináció és magatartás	Mérsékeltlen radikális
6. Makrofeszültségek	4. és 5. blokk: Magatartás és tartós gazdasági jelenségek	Közepesen radikális

A reformfolyamat keretében a politikai struktúra változása nem megy el nagyon messzire; a liberalizálás nem következetes és nem jut el a teljes kifejlődésig. Amíg a régi klasszikus struktúra kulcsfontosságú vonása, a kommunista párt hatalmi monopóliuma alapján véve érintetlen, addig a többi szférában sem mehet végbe átfogó és következetesen radikális átalakulás. Noha a hatalmi monopólium megrendülőben van, és a hivatalos ideológia bomlásnak indult, erejük még elegendő ahhoz, hogy visszafogják a rendszer többi elemének következetes és teljes megváltoztatását.

A 2. *tendencia*, a magánszektor feltámadása radikálisan felforgatja a második legmélyebb szférát, a tulajdonviszonyokat (2. blokk), igaz, csak szűk sávban. A gazdasági reform sokféle jelensége közül ez a legfontosabb; ez valódi és nem álságos, talmi változás.

Abban a sávban, amelyben magántulajdon alapján álló magántevékenység folyik, a szocialista rendszertől idegen elem jelenik meg. Nem képes igazán elegyedni a rendszer többi részével. Az adott politikai rendszer, még ha liberálisabb is, mint annak klasszikus elődje, nem képes, és nem is hajlandó eltérni a magánszektor szabad fejlődését, hanem szűk korlátokat szab működésének és növekedésének.

A 3. *tendencia*, az öngazgatás ugyancsak változást hoz a tulajdonviszonyokban (2. blokk), noha az sokkal kevésbé radikális, mint a magánszek-

tor feltámadása. Az öngazgatás bevezetésével együtt jár a 3. blokkban a koordináció formáinak számottevő változása, a szabályozás központosításának részleges feladása.

Az öngazgatást nemcsak születése – bürokratikus központi utasítás vezeti be –, hanem mindennapos élete is összekapcsolja azzal a hatalmi struktúrával, amely csak félig-meddig módosult a klasszikus változathoz képest.

A 4. *tendencia*, a piaci szocializmus eszmekörében fogant reformok lényeges változásokat hoznak a 3. és a 4. blokkban, a koordinációs mechanizmusban. A „tervrajz” tulajdonképpen nem kérdőjelezi meg sem az 1. blokk kulcsfontosságú vonását, a kommunista párt hatalmi monopóliumát, sem pedig a 2. blokk kulcsfontosságú vonását, a köztulajdon domináns szerepét. Az elgondolás lényege az, hogy adott politikai struktúra mellett összekapcsolja a köztulajdont és a piaci koordinációt. Félig vagy egészen felszámolja a parancsgazdaságot, megnövelvén a köztulajdonú vállalat önállóságát.

Amennyi a piaci szocializmus tervrajzából egyáltalán megvalósul, az létét annak köszönheti, hogy a hivatalos ideológia kénytelen-kelletlen feladta egy fontos klasszikus doktrínáját: nevezetesen azt, hogy a tervezés, a bürokratikus szabályozás felsőbbrendű, mint a piaci koordináció, és képes azt felváltani. Továbbá köszönheti annak is, hogy a bürokrácia kénytelen-kelletlen kiengedte kezéből a leginkább hozzáfűző eszközt, az utasítást, és a hierarchia magasabb szintjén állók átengedtek bizonyos döntési jogkört az alacsonyabb beosztású funkcionáriusoknak.

Az elmondottakhoz azonban hozzá kell tenni a komplementer megállapításokat is. A hivatalos ideológia nem képes következetesen befogadni azt a gondolatot, hogy a szocializmus piacgazdaságon alapuljon. Ami még fontosabb: a bürokrácia magasabb beosztású tagjai nem tudják, és nem is akarják feladni a köztulajdonú szektor feletti uralmukat. Az adott hatalmi struktúra mellett elkerülhetetlen a bürokratikus mikroszabályozás, az állandó beavatkozás a vállalatok életébe, és a vertikális függőség túlsúlya a horizontális, piaci függéssel szemben. Ha az 1. és a 2. blokk jellegzetességei alapján véve fennmaradnak, akkor a 3. és a 4. blokkban sem lehet végbe radikális változás. A piaci szocializmus tervrajza nem valósulhat meg következetesen; alkalmazásának felemás jellege elkerülhetetlen.

Az 5. *tendencia*, a részleges árreformok sorozata a 3. és a 4. blokkban hoz változásokat. Bevezetésüket alapján véve az 1.–4. tendenciák együttes hatása kényszeríti ki. A teljesség igénye nélkül kiemelünk néhány jellegzetes okozati összefüggést. Az ideológiai változások egyes paternalista szubvenciók eltörlését vonják maguk után, ami hat az árakra. A magán-szektor feltámadásával együtt a gazdaság meghatározott szegmenseiben piaci árak jelennek meg. A piaci szocializmus jegyében fogant változások nagyobb szerepet adnak a vállalatnak az ár meghatározásában; erősítik az igényt piactisztító árak kialakítására.

Akárcsak az imént, a 4. tendenciával kapcsolatban, itt is adódnak a komplementer megállapítások. A hivatalos ideológia számos eleme változatlan marad, ami sokféle régi, nem piaci árképzési és adózási elv konzerválásával jár együtt. A bürokrácia nem kívánja kiadni a kezéből azt a hatalmat, amit a széles területen érvényesülő központi árpolitika, az árak számottevő részének állami rögzítése jelent. A köztulajdonú szektorban minden napossá válik az árak feletti vertikális alkudozás az árhatóság és a vállalat között. A magánszektor, amelynek természetes árformája a piaci ár, továbbra is szűk téren tevékenykedik.

A politikai liberalizálás, még ha csak részleges is, inkább lehetővé teszi a tömegek elégedetlenségének kifejeződését. Az adott politikai légkörben a vezetés nem tudja rászánni magát sem az árak átfogó liberalizálására, sem arra, hogy az árak számottevő részének állami meghatározását fenntartva, átfogó árreformot hajtson végre. Már csupán ezért is korlátozódik ez a tendencia a racionális, piactisztító árrendszerhez nem konvergáló, inflációt gerjesztő részleges árrendezések sorozatára.

A 6. *tendencia*, a reformfolyamatra jellemző makrofeszültségek együttese a 4. és az 5. blokkot, azaz a gazdasági alanyok magatartásának, valamint a tartós gazdasági jelenségeknek a blokkjait érinti. A feszültségek egy része (infláció, eladósodás) más rendszerekben is megjelenik. Itt most azt kell kiemelnünk, hogy a reformfolyamat sajátos áttételek révén kielezi egyik vagy másik feszültséget: a bérnyomást, a beruházások elszaladását, a költségvetési hiányt, az inflációt, a krónikus hiányt és az eladósodást. Ugyanezt a 15.1 ábra nyelvén kifejezve: megvilágítottuk, hogy a reformfolyamatok idején a 4. és az 5. blokk fő vonásai mennyiben magyarázhatóak az 1., a 2. és a 3. blokkban történt változásokkal.

A hét tendencia rövid áttekintése megerősíti a korábbi általános elméleti megállapítást [→15.5], amely szerint az okozati láncolat fő hatásiránya az 1. bloktól az 5. blokk felé, azaz a hatalomtól és ideológiától a tartós gazdasági jelenségek felé halad. Végző soron a politikai-hatalmi-ideológiai szféra a perdöntő. Ez adta a szocialista rendszer létrehozásának „genetikai programját” [→15.3], amelynek hatására kialakult a klasszikus rendszer. Erős, esetenként kétségbeesetten agresszív ellenállás érvényesül az 1. blokk radikális változásaival szemben, annak érdekében, hogy amennyire csak lehetséges, fennmaradjanak annak eredeti, klasszikus jellegzetességei. Amikor ez a genetikai program módosul, akkor és csak akkor történik mély, radikális és tartós változás az egész szervezetben. Az 1. blokk állapotának megértése adja kezünkbe a legfontosabb elemzési eszközt az összes többi blokk megértéséhez, a reformfolyamat előrehaladásának és korlátainak feltárásához. A fenti áttekintés ugyancsak megerősíti azt a rendkívül fontos (másodlagos, de azért igen jelentős) szerepet, amelyet a tulajdonviszonyok játszanak a folyamat megmagyarázásában.

A klasszikus rendszer vizsgálatának végére érve, feltettük a kérdést: mi-

lyen módon ellenőrizhető a 15. fejezetben kifejtett oksági magyarázat igazsága. A legfontosabb tesztnek azt minősítettük, hogy a rendszer átalakulása összhangban van-e az elmélet predikciójával. Noha a reformfolyamat és a posztszocialista átalakulás, a szocialista országok összességét tekintve, még korántsem ért véget, az eddigi megfigyelések alapján elmondható: a tapasztalat mind ez ideig megerősítette a kauzalitás fő irányáról tett elméleti megállapításokat.

Miközben a kauzalitás fő iránya az 1. bloktól halad az 5. blokk, azaz a mélyebb okoktól a felszínesebb okok felé, sokféle visszahatás és kölcsönhatás érvényesül. Példaképpen csupán három fontos összefüggést emelünk ki.

Az egyik visszahatás: a reformtendenciák több szempontból is növelik egyének, csoportok, szervezetek önállóságát. Ez érvényes független politikai mozgalmakra, társadalmi egyesületekre, magánvállalkozásokra, helyi önkormányzatokra, öngazgatású vállalatokra, a piaci szocializmus jegyében önállóbbá vált állami vállalatokra és így tovább. Az autonómia és az alárendeltség különböző kombinációi alakulnak ki, de ezen belül a reform eredményeképpen nő az autonómia súlya – és ahogyan ez nő, úgy csökken a központi vezetés totalitárius hatalma. A többnemzetiségű országokban nemzeti függetlenségi mozgalmak bontakoznak ki és erősödnek meg. Az autonómia növekedése, ha már valamelyest kibontakozott, önmagát erősítő folyamattá válik; a bürokrácia kezéből kicsúsznak azok a zsinórok, amelyekkel minden szervezetet és minden egyént tetszése szerint rángathatott.

Egy másik példa a visszahatásra: a makrofeszültségek ösztönzést adnak a magánszektor növekedésére. Ahol a köztulajdonú szektor nem képes a keresletet kielégíteni, és a magánszektor tevékenységét engedélyezik (vagy legalábbis nem üldözik), ott éppen a hiány fedezése révén gyorsan megszerzhető nagy nyereségek késztetik belépésre a magánvállalkozásokat.

Végül egy harmadik, különösen fontos visszahatás: az infláció, a hiány, az életszínvonal stagnálása vagy csökkenése növeli a lakosság elégedetlenségét. A gazdasági feszültségek politikai feszültséget gerjesztenek; sztrájkok, tüntetések kirobbanásához vezethetnek. Végeredményben a gazdasági válság politikai válságot és gyökeres forradalmi átalakulást robbanthat ki.

Mindazonáltal ezek az összefüggések, még ha igen fontosak is, nem alkotják a kauzalitás fő irányát, hanem csak a fő oksági hatásokra való visszahatásnak vagy a velük való kölcsönhatásnak minősíthetők. Néhány további visszahatás szóba kerül majd a következő alfejezetben.

Felhívjuk az olvasó figyelmét arra, hogy az 1.–6. tendenciáknak az a sorrendje, amely a fejezetek elrendezésében, valamint az összefoglaló jellegű 24.1 táblázatban fejeződik ki, kapcsolódik az összefüggések logikai szerkezetéhez. Ettől teljesen el kell választani azt a kérdést, hogy mi volt a reform eseményeinek valóságos történeti sorrendje. Amint azt már korábban

hangsúlyoztuk [→16.4], a reformországok történelmének menetét tanulmányozva, ebben a tekintetben kevés szabályosság tapasztalható. Kínában például mindjárt a klasszikus rendszertől való elmozdulás kezdetén sok százmillió parasztot érintő tulajdonreform megy végbe, miközben ez idő tájt még kevés a változás a politikai szférában. Ezzel szemben a Szovjetunióban éveken át drámai változások mennek végbe a politikában, miközben még csak félénk lépések történnek a tulajdonviszonyok átalakításában.

Mindössze egyetlen közös szabályosság látszik, és ez deduktíve is következik az előző gondolatmenetből. Számottevő változásnak kell bekövetkeznie a kommunista párt vezetésének felfogásában ahhoz, hogy rászánja magát a klasszikus rendszertől való érdemleges eltávolodásra, vagy legalábbis belenyugodjék, hogy ilyen elmozdulás végbemegy. Ennyiben a kiindulópont mindenütt az 1. blokkban található, a felülről jövő intézkedések és alulról jövő spontán kezdeményezés vagy nyomás együttes hatásában. Ha a kommunista párt vezetése makacsul ellenáll minden változásnak, akkor vagy sikerül elfojtania minden változtatási szándékot (például 1990-ben ez mondható el például Kubáról vagy Észak-Koreáról), vagy a fokozatos reformot átugorva, a szó szoros értelmében kitör a forradalom (1989: Csehszlovákia, Kelet-Németország, Románia).¹

24.2 A reformtendenciák inkoherenciája

A klasszikus rendszer koherens egészet alkot [→15.2]. Elemei között affinitás érvényesül; kölcsönösen kiegészítik és vonzzák egymást. Legalábbis tiszta elméleti prototípusában olyan építményhez hasonlít, amelyben minden építőköve jól illeszkedik egymáshoz. Lehet, hogy ez az építmény börtön – de a rácsok valóban elrekesztik a külvilágtól, a záruk jól zárnak, a cellák kémlelőlyukain be tudnak nézni az örök, a rabok és a besúgók fegyelmezetten végzik a dolgukat.

A reform szétzilálja a klasszikus rendszer koherenciáját, és képtelen helyébe új rendet teremteni.² A régi szabályosságok már csak félig uralkod-

¹ Csehszlovákia és Kelet-Németország esetében a hatalmon lévő csoportnak a változásokkal szembeni makacs ellenállását végül is a szovjet vezetés félreérthetetlen közlése törte meg. Gorbacsov tudomásukra hozta: ellentétben a korábbi kelet-európai katonai beavatkozásokkal, most nem számíthatnak a szovjet tankok segítségére egy esetleges felkelés leverésében.

² Jurij F. Orlov, kiemelkedő szovjet ellenzéki politikus, aki 1986-ban hagyta el a Szovjetuniót, 1991-ben, a Szovjetunióba tett látogatásakor a következőképpen jellemezte a helyzetet: „Gorbacsov kezdetben semmit sem értett meg. Csak azt tudta, hogy a szocializmust meg kell újítani. Elgondolása egyszerű volt, és közel állt a nyugati gondolkodáshoz: ha a szocializmust megtartod és hozzáadod a demokráciát és a szólásszabadságot, akkor minden megoldódik. Aztán ráébredt arra, hogy a Lenin által megtervezett rendszer olyan, hogy ha egy téglát kihúznak belőle, akkor az egész darabokra hullik. És most megpróbálja visszaerőltetni a téglát. Ez a helyzet komikuma és tragédiája.” *The New York Times*, 1991. február 10., 4. o.

nak, és új, tartós szabályosságok nem szilárdulnak meg. Minden cseppfolyós vagy inkább kocsonyás. A társadalom tele van olyan elemekkel, amelyek között nincs affinitás; nem vonzzák, inkább taszítják egymást. Az előző fejezetek már sok mindent bemutatnak ezekből a belső ellentmondásokból. Most a korábbiakat részben ismételve, példákat hozunk fel a reformfázis ellentmondásaira és inkoherenciájára. Sorra vizsgálunk meg jelenségpárokat, és azt a kérdést tesszük fel: mennyire illik össze a pár két tagja, van-e közöttük affinitás vagy milyen összeütközés keletkezik közöttük. A jelenségpárok első tagját abban a sorrendben vesszük elő, ahogy azt a 15.1 ábrán elfoglalt logikai helye diktálja.

A reformfolyamatok közepette a kommunista párt meg akarja tartani hatalmi monopóliumát, de eközben szabadjára ereszt olyan politikai erőket, amelyek azonnal e monopólium feladását követelik. A párt meghirdeti a „glasznoszt”, de az emberek nem a hálájukat fejezik ki ebből az alkalmából, hanem felhánytorgatják mindazt, ami tragédia és sérelem érte őket, és amiért a pártot és a rendszert tartják felelősnek. A kommunisták kinyilvánítják készségüket, hogy lemondanak az emberek megfélemlítésének kegyetlen módszereiről. De amint kevesebb a félnivaló, az emberekből elemi erővel tör fel az igény az önkényuralom teljes felszámolására és az intézményesen garantált demokráciára. Ez veszélybe, sőt kiélezett helyzetben végveszélybe sodorja a kommunista párt hatalmát.

A cselekmények feletti uralom lazulásával együtt lazul az eszmék feletti uralom is. A megcsontosodott dogmák első reformhullámaiban még hivatkozni lehetett, joggal, Marxra és Leninre, akik maguk sohasem voltak merev doktrinerek; idegenkedtek attól, hogy eszméiknek mások mitikus jelentőséget tulajdonítsanak. A kiábrándulás folyamatának azonban nehéz megálljt parancsolni. A rendszerben korábban őszintén hívó funkcionárius, akit a pártzsargon „képzett marxista-leninistának” nevezett, először csak abban kezd kételkedni, vajon Sztálin nem tévedett-e egyik-másik írásában vagy megállapításában; utána elkezd Sztálinra úgy tekinteni, mint aki hibásan, sőt talán bűnösen rosszul alkalmazta Lenin helyes tanításait. Egy illúzióvesztési hullámmal később már kétségbe vonja a leninizmus alapjait, és ekkor már csak egy további lépés választja el a marxizmus elvetésétől.

A liberalizációs tendencia egyik megnyilvánulása, hogy általában az embereket, de különösen az értelmiséget, a tudományos kutatókat önálló gondolkodásra és a valóság őszinte elemzésére buzdítják. De hát hová vezet ez? Elkezdene azon töprengeni, hogy mi a sokféle negatív jelenség oka. A felismerés hosszú út, amelynek első állomásaként személyekben keresik a hibát. Ekkor minősítik Sztálint és a nemzeti kis Sztálinokat gonosztevőknek, akik a fő felelősséget viselik minden bajért. A következő állomás: nem egyszerűen személyeknek, hanem egy-egy időszakban hibásan kijelölt politikai irányvonalnak tulajdoníthatók a bajok. Később ez sem ad

elegendő magyarázatot. A szocializmus jó rendszer, de annak az a sajátos változata (speciális „modellje”), amely addig megvalósult, hibás. Nem a szocializmust kell feladni, hanem az „etatizmust” (a jugoszláv hivatalos álláspont az ötvenes években), a régi, „utasításos mechanizmust” (a magyar hivatalos álláspont a hatvanas évek második felében), vagy az „utasításos-adminisztratív rendszert” (a szovjet hivatalos álláspont a nyolcvanas évek végén). Nem rendszerváltásra, csak „modellváltásra” van szükség. Amikor azután előnti az embereket a keserves kiábrándulás következő hulláma, akkor rájönnek: a rendszerben van a baj, és nem annak egyik vagy másik konkrét változatában.

A klasszikus rendszer ideológiája feszes, logikailag zárt volt. Megfellebezhetetlen axiómákra épült, amelyek, lévén axiómák, nem szorultak bizonyításra. Ilyen axióma például a rendszer felsőbbrendűsége. Bármilyen negatív jelenség mutatkozik is, az a kapitalizmus öröksége vagy meghatározott egyének hibája vagy az osztályellenesség szabotázsának következménye – de semmiképpen sem lehet a rendszer következménye. Egy másik axióma: a párt vezető szerepe (értsd: hatalmi monopóliuma). Bármennyire módosul is a párt irányvonala, ez nem ok az axióma igazának kétségbevonására. Sőt, éppen ellenkezőleg: a korrekcióra való készség a párt bölcsességének jele. A reform megengedi az axiómák megkérdőjelezését, de ettől ez a gondosan felépített logikai konstrukció egyszerre összeomlik.

Semmi sem tartható fenn változatlanul a régi elvekből és a régi erkölcsi posztulátumokból. Hogyan lehetne összeegyeztetni ideológiai megzavarodottság nélkül a köztulajdonba vetett hitet és a magánszektor tolerálását, sőt biztatását; a tervezés dicsőítését és egyre teljesebb feladását; a piac hagyományos lekicsinylését és frissen keletkezett reklámozását? Régen áldozatra és fegyelemre buzdították az embereket, míg a reformfolyamat idején gyakoribbá és természetesebbé vált az anyagiasság, a „fizetség nélkül egyetlen mozdulatot sem” gyakorlata, a hedonizmus, a „fogyasztói társadalom” értékeinek átvétele. Groteszk anakronizmusnak minősül a puritanizmus, a hivatásos forradalmár askétizmusa.

Korábbi fejezetekben már részletesen tárgyaltunk két további inkoherens jelenségpárt: a bürokrácia és a magánszektor szimbiózisát [→19.5], továbbá a pártállam politikai hatalmának és az állami tulajdonnak az összekapcsolását a piaci szocializmus jegyében a piaci koordinációs mechanizmussal [→21.6].³ Itt most csak emlékeztetni akarunk erre a két összefüggésre, amelyek különlegesen fontos szerepet játszanak a reformfolyamatok belső inkonzisztenciájának létrehozásában.

³ Az 1989-es pekingi diáktüntetések leverése után Kínában széles körű politikai represszió bontakozott ki. Ez megakasztotta, sőt visszavetette a gazdasági reformfolyamatot is, noha az új vezetés nyomatékosan deklarálta, hogy nem ellenzi a gazdasági reformot. A „piaci szocializmus” kifejezés mintájára egy angol Kína-szakértő, C. Lin a következőképpen jellemezte az 1989–1990-es kínai rendszert: „piaci sztálinizmus”.

A reformországok történetét tanulmányozva nem figyelhető meg valami-féle fokozatos tisztulás, a belső ellentmondások lépésről lépésre történő feloldása. Ellenkezőleg: minden ellentmondás újabb konfliktusokat gerjeszt. Mindegyik reformország története tele van rögtönzéssel, kapkodással. Kísérletek születnek valami új megteremtésére, majd újra és újra visszarendeződés zajlik le egyik vagy másik területen a régi, klasszikus rendszer újraélesztése irányában, noha az eredeti formájában már nem állítható helyre. Ha a bajok sűrűsödnek, a vezetés a megoldást azok letagadásában, s ha más-képpen nem megy, keményebb represszió alkalmazásában véli megtalálni.

Összefoglalva: a klasszikus rendszerben, amíg egyáltalán tartható, van bizonyos fokú stabilitás és robusztusság. Ezzel szemben a reform vergődéseit átélő rendszer eredendően instabil. Van, ahol csak rövid ideig, másutt, különleges körülmények között huzamos időn át létezhet, de tartósan sehol sem tudott (és a jelen könyvben kifejtett gondolatmenet predikciója szerint nem lesz képes a jövőben sem) fennmaradni.

A reformált szocialista rendszer instabilitása kapcsán indokolt röviden kitérni a harmadik út gondolkörére. A reform kezdeményezői körében elterjedt a következő eszme: súlyos bűnei és fogyatékoságai miatt el kell vetni a szocializmus klasszikus formáját, de továbbra sem szabad áttérni a kapitalista rendszerre. Ehelyett egy harmadik utat kell találni. Ezt fogalmazta meg egyik beszédében Gorbacsov: „Milyen alternatívák állnak előttünk?... Az egyik az, hogy tartsuk fenn az utasításos-adminisztratív rendszert, a szigorú tervezést, a parancsokat, nemcsak a gazdaságban, hanem a kultúrában is. A másik, amely azon a meggyőződésen alapul, hogy a múltban megtett utunk teljesen kompromittálta az októberi forradalom választását, a társadalom kapitalizálását javasolja. Járhatunk-e ezen a két úton? Nem, ezeket elvetjük... Mi egy más utat látunk, mely a társadalmi haladáshoz vezet... A szocializmus új képeinek emberi arca van. Ez tökéletesen megfelel Marx gondolatának, aki számára a jövő társadalma a reális, a gyakorlatban megvalósított humanizmust jelentette. És amilyen mértékben a peresztrojka az ő munkájára épül, teljes joggal azt mondhatjuk, hogy humánus szocializmust építünk.”⁴

Sokféle „harmadikutas” nézet alkalmazásával kísérletezett már az emberiség. A szocialista rendszerben végbemenő reform az eddigi legnagyobb méretű „harmadikutas” vállalkozás, mely majdnem 1,4 milliárd ember életét érinti közvetlenül. A könyv végére érve, a reformmal foglalkozó kilenc fejezet elemzésére alapozva megkockáztatjuk a következő megállapítást: ez a gigászi kísérlet mind ez ideig nem sikerült. Ehhez még hoz-

⁴ *Pravda*, 1989. november 26., 1.–2. o. Gorbacsov fenti mondatai Dubceknek, a csehszlovák kommunista párt főtitkárnak, a Prágai Tavasz vezéralakjának 1968-ban megfogalmazott és azóta sokszor idézett gondolatát visszhangozzák: meg kell teremteni az „emberarcú szocializmust”.

zátehető: ha a könyv gondolatmenetéből következő predikció igaznak bizonyul, akkor nem fog sikerhez vezetni a jövőben sem.

Amint azt fentebb kifejtettük: inkoherencijája, belső ellentmondásai, a stabilitás hiánya miatt a reformszocialista rendszer nem ígérkezik tartósan életképesnek. A reformfolyamat felemás képződményt hoz létre, amely magában hordja végzetét: robbanásig éleződő belső feszültségeit. Ezek vagy úgy vezethetők le, hogy a hatalom birtokosai erőszakkal letörik az emberek elégedetlenségét, és a társadalmat visszaterelik a második útra. Vagy pedig úgy, hogy a reformfolyamat átmegy politikai forradalomba. Ezzel megnyílik a szabad politikai választás lehetősége, és akkor a lakosság többsége az első utat választja.

Gorbacsovra és mindazokra, akik a szocialista rendszerben végbemenő reformfolyamatok kezdeményezői és megvalósítói voltak, meggyőződés szerint, úgy fog visszatekinteni a történelem, mint akik elévülhetetlen érdemeket szereztek. Nem azért, mert az üdvözítő harmadik útra vezették az embereket. Egészen más érdekeikért szolgáltak rá az utókor hátlájára. Rövid távon üdvös a reform minden olyan mozzanata, amely a kortárs nemzedékek életét akár csak egy kissé is megkönnyíti: legalább valamelyest emeli sok ember életszínvonalát, növeli sok ember szabadságát és autonómiáját, ritkábbá teszi a megaláztatást, enyhíti a félelmet. Hosszú távon pedig a reform erőzítést indít el a klasszikus szocialista rendszer alapjaiban, felbomlasztja annak hatalmi struktúráját, az eszmék és erkölcsök feletti uralmát. Ezzel előkészíti a talajt a valóságos rendszerváltásra.

24.3 A reformok és a közhangulat

Vannak társadalmi átalakulások, amelyekről eléggé egyszerűen megállapítható: mely társadalmi csoportok támogatják és melyek ellenzik. A szocialista rendszerben végbemenő reformfolyamattal kapcsolatban azonban ez nem tehető meg. Lehetetlennek tűnik általános érvényű és egyértelmű megállapítást tenni arról: kik a hívei és kik az ellenfelei.

Elterjedt a következő sztereotípiája: tulajdonképpen az egész nép támogatja a reformot, beleértve az apparátus felvilágosult funkcionáriusait is, de ellenállást tanúsítanak a konzervatív pártemberek, esetleg a titkosrendőrség, valamint a fegyveres erők vezetése. A valóságban azonban a helyzet sokkal összetettebb.

Jugoszláviában hosszabb időn át összetartó erőt jelentett a nemzeti érzés, amely a Szovjetunióval való szakítást, benne a szovjet társadalmi mintától való elfordulást is támogatta. Magyarországon széles társadalmi konszenzust hozott létre az 1956-os forradalom véres leverésének sokkja; az a tömegigény, amely nyugalomra, „politikamentes” életre, az életszínvonal kézzelfogható javulására vágyott, és jó időn át kész volt megelégedni

kisebb politikai engedményekkel és a második gazdaságban megszerezhető jövedelmek hatósági tolerálásával. De még ebben a két országban is, amelyben aránylag legtovább tartott a reformmegyensúly [→ 18.7], a lakosság tulajdonképpen ambivalens módon viszonyult a változásokhoz. Még inkább érvényes ez a többi reformországra. Aránylag szűk az a réteg, amely mindvégig makacsul ellenáll minden változásnak. A többiek egyszerre örülnek és bánkódnak; egyszerre bizakodnak és szoronganak.

A reform eredményeképpen lényegesen csökken a totalitarizmus szorítása. A tömeges, kegyetlen és kiszámíthatatlan terrort felváltja az aktív ellenállókra szorítózkodó, az elnyomás enyhébb formáit alkalmazó elnyomás. Tágabbá válik a kritika és a tiltakozás lehetősége. De aki igazán ráérez a politikai szabadság jó ízére, az nem tud jóllakni ezekkel a szűkös szabadságfalatokkal. Most kezd csak igazán kitörni, mégpedig elementáris erővel mind több emberből – és különösen értelmiségiekből – a teljes szólás- és szervezkedési szabadság követelése.

A legtöbb ember örül annak, ha nő az önállósága, kevésbé szólnak bele az életébe. De ugyanakkor fél is attól, hogy ezzel együtt elveszíti a paternalizmus adta védettséget. A vállalatvezetőnek oka van tartani az igazi piaci versenytől és a vevők piacának rezsímjétől, a munkavállalónak a garantált munkahely és a teljes foglalkoztatás biztonságának megszűnésétől.

Az árrendszer és vele együtt a fiskális redisztribúció rendszere kusza; aki ezt közgazdasági elemzés alapján megérti, az belátja, hogy rendet kellene teremteni az árak között. De ezt a zavaros ár- és adórendszert megszokták az emberek. Nagy tömegek a haszonélvezői az élelmiszerek, más tömegfogyasztási cikkek, az állami bérlakások dotációjának. Ha ezek a dotációk megszűnnek, ugyanezen tömegek vesztesnek érzik magukat.

Bárhol hajtanak végre valamilyen részleges decentralizálást, azok, akiknek nőtt a jogkörük, örülnek ennek. Ezzel együtt azonban azoknak, akik felettük álltak, csökkent a hatalmuk. Ezt pedig többnyire nem látják szívesen a vesztesek.

A magánszektor növekedése kedvez azoknak, akik tevékenykednek benne, de ők is, ha már elkezdték ezt a tevékenységet, mindjárt zúgolódni kezdenek a sokféle kötöttség, az adóteher és más hátrány miatt. A magánszektor vevői örülnek az ellátás javulásának, de közben háborognak a magas árak miatt.

Nem folytatjuk az ambivalens reakciók felsorolását. Az eddigiek alapján is azt mondhatjuk, hogy a reformfolyamat eszméi mögött, belső inkonzisztenciájuk miatt, nem sorakoznak fel tömegek. Egyik vagy másik országban egyszer-egyszer kirobban egy tömegmozgalom valamelyik reformeszmé támogatására. A legfényesebb példa az 1989-es kínai diáktüntetés volt, amelynek vezérlő gondolata a demokrácia követelése volt. De még ez az esemény sem jellemezhető azzal, hogy összefüggő reformprogram támogatását tűzték volna ki célul a diákok és a melléjük álló pekingi

lakosok. Másutt (Lengyelországban, Jugoszláviában, a Szovjetunióban) sztrájkok bontakoztak ki, tiltakozásul az élelmiszerhiány vagy az áremelések ellen. Ezek ugyan nem voltak reformellenes demonstrációk, de az sem mondható el róluk, hogy egyértelműen a reformot vagy annak valamely kézzelfogható részprogramját kívánták volna támogatni. Éppen az mozgatta itt az embereket, hogy csalódtak a korábbi ígéretekben, háborogtak a gazdasági helyzet romlása miatt.

A sztrájkokban éles formában fejeződik ki az, ami kevésbé demonstratív módon széles körben megmutatkozik: ahogy az idő halad, sok ember kezdeti lelkesedése a reform iránt lelohad. Igaz, a reform a funkcionáriusok körében új híveket nyer a korábban konzervatívabb elemek közül, mert ráébrednek a régi állapotok tarthatatlanságára. Eközben azonban mind többen érzik csalódottnak, sőt becsapottnak magukat. Ez volt a helyzet a végkifejlet idején, a nyolcvanas évek végén Lengyelországban és Magyarországon, ahol a reform azután egy ponton átcsapott forradalomba. 1989–1990-ben hasonló volt a helyzet a Szovjetunióban: mind szélesebb körben terjedt a keserűség és a kiábrándulás, növekedett a politikai feszültség. Bármennyi kedvező változást is hozott a mindennapi életben a reform, az emberek kevésbé méltányolják ezt. Sokkal intenzívebben élik át azt, hogy tágul a szakadék, ami az egyik oldalon a reform ígéretei és saját, egyre növekvő elvárásai, a másik oldalon pedig a beteljesülés között táton. A reformszocializmus, ha történelmi léptékben mérjük az időt, képtelen hosszú távon stabilizálódni.

24.4 Előretékinítés: a szocialista rendszer öröksége és a posztoszocializmus

A könyv tárgya a szocialista rendszer pozitív elemzése, ezért nem vállalkozik arra, hogy normatív megközelítésben foglalkozzék a posztoszocialista rendszerrel; nem terjeszt elő gyakorlati javaslatokat azoknak az országoknak a számára, amelyekben ez az átmenet napirendre kerül. Kizárólag néhány prediktív állítást kockáztatunk meg, amelyek közvetlenül következnek a könyv eddigi fejtegetéseiből.

A társadalomban forradalmi átalakulás megy végbe. Van olyan ország, amelyben fontos politikai események aránylag rövid időszakra sűrűsödnek össze, és szinte robbanásszerűen mennek végbe: néhány napon vagy héten át viharos tömegdemonstrációk zajlanak le, majd az addigi kommunista kormány lemond, és helyébe új, az ellenzékét is magába foglaló kormány alakul. Ez történt például Csehszlovákiában és Kelet-Németországban 1989-ben. De a kormányváltás nem rendszerváltás, csak annak egyik politikai előfeltétele. A rendszerváltás történelmi folyamat, amely előreláthatólag hosszú időt vesz igénybe. Kiindulópontja az az örökség,

amelyet az új rendszer a régitől vesz át. A 17.–23. fejezetek mindegyike egy-egy alfejezettel végződött, amely az örökség egyik vagy másik összetevőjét mutatta be. Most, mintegy összefoglalásképpen, de a teljesség igénye nélkül áttekintjük az örökséget.

Az új rendszer kézhez kap egy rossz állapotban lévő nemzeti vagyont. Mindazok a torzulások, amelyeket a klasszikus rendszer hozott létre, és amelyeket a reform nem tudott vagy nem is próbált kijavítani, rányomják a bélyegüket az ország nemzeti vagyonára, melyet technikai elmaradottság, súlyosan elhasználódott, rosszul karbantartott géppark és épületállomány jellemez. Különösen nagymérvű a kereskedelmi hálózat, a közlekedés, a lakásállomány és az egészségügyi intézmények leromlása. Elmaradásuk bepótlását hosszú időn át folytonosan elhalasztották – most már mindenki úgy érzi, hogy a további halogatás egyre nagyobb katasztrófával fenyeget. A termelés és a lakosság mindennapi élete úgy rendeződött be, hogy állandóan rombolja a természeti környezetet; a környezetvédelem is a vészesen elhanyagolt feladatok közé tartozik.

A fizikai vagyon rossz állapotához társulnak az előző rendszertől örökölt *emberi tőke* gyengeségei. A fejlett ipari országokéhoz képest elmaradott a dolgozók szaktudása, lazább a munkafegyelem. A különböző területek menedzserei és a tisztviselők nem járatosak a modern piacgazdaság ismereteiben. Az utánpótlás szaktudása sem eléggé ígéretes, hiszen súlyos bajok voltak évtizedeken át az oktatásban is. Az elhalasztott-elmulasztott feladatok teljesítése még akkor is nagy erőfeszítéseket kívánna, ha a gazdaság egésze egyébként jó ütemben növekedne. Mivel azonban az új rezsim többnyire stagnáló vagy visszaeső gazdaság mellett kerül hatalomra, a gazdaság harmonikus arányainak kialakítása jó ideig eltarthat.

Az új rendszer súlyos *makrofeszültségeket* kap örökölni, elsősorban a pénzügyi szférában: inflációt és hiányt, túlkeresletet és elkölthetetlen pénzállományt. Ehhez több országban nyomasztóan súlyos teherként adódik hozzá a külföldi adósság. A feszültségek egy része rendszerspecifikus, a szocialista politikai struktúra és tulajdonviszonyok következménye; ezeket esetleg még felerősítették a reformszocializmus keretében kibontakozó tendenciák. Számítani kell arra, hogy egy ideig tovább élnek az örökölt makrofeszültségek. Persze sok függ attól is, hogy az új rezsim kész-e és képes-e radikális makrostabilizációs programot végrehajtani.

Az új rendszer örökölni kapja a régi *intézmények* hálózatát: az államapparátus meghatározott szervezetét, sokszintű hierarchiáját, az érvényes jogszabályok halmazát és így tovább. Mindezt évtizedeken át végbement evolúciós folyamat alakította ki, amely a régi rendszer igényeinek megfelelően szelektált a lehetséges formák között. Az új rezsim nem kívánja követni a leninista receptet, amely a régi intézmények összetörésével kezdi meg az újak felépítését; békés és zökkenőmentes átalakulásra törekszik. Éppen ezért a régi intézmények sokáig hátráltathatják az új rendszer kibontako-

zását. Jó időt vesz majd igénybe, míg az új intézmények evolúciója végbemegy.

Örökül maradtak a régi *tulajdonviszonyok*: a domináns köztulajdonú szektor, az öngazgatás egyes elemei, továbbá egy félig a napvilágon lévő, félig bújkáló gyenge magánszektor. Sokféle terv van forgalomban a gazdaság privatizálására; egyes javaslatok gyorsított megoldást ígérnek. Bármelyik valósul is meg a gyakorlatban, bizonyára nem fejlődik ki napok-hetek alatt egy új tulajdonosi-vállalkozói réteg, amely a kapitalizmus széles társadalmi bázisát képezné.

Az új rendszer átveszi a régitől a *szakemberállományt*. Mivel témánk a politikai gazdaságtan, itt most csak a bürokrácia tagjairól és a gazdasági vezetőkről szólnunk. A politikai fordulat bizonyára számos személyi változást hoz. Rosszabb esélyekkel indul a funkciók újrafelosztásában az, aki erősebben összefonódott az előző rendszerrel, és jobb esélyekkel az, akinek szorosabb a kapcsolata az éppen uralmon lévő politikai áramlattal. De itt csak valószínűségekről beszélhetünk. Azokban az országokban, amelyekben a posztszocialista átmenet már megindult, eddig nem került sor „boszorkányüldözésekre”. Aki korábban funkcióban volt vagy megtartja azt, vagy átmegegy más területre (például köztisztviselőből sokkal jobban fizetett magánvállalati menedzser lesz).⁵ A határok megnyílása sokakat kivándorlásra késztet vagy külföldi munkavállalásra ösztönöz, emiatt azután még inkább nő a kereslet az odahaza maradó szakemberek iránt. A szakemberállomány funkciók szerinti eloszlása némileg átrendeződik, de azért alapjában véve azonos állomány marad szolgálatban továbbra is. Ez hozzájárul a régi és az új rezsim közötti kontinuitáshoz, s egyúttal ahhoz is, hogy a szakembereknek a régi rendszerben rögződött szokásai és normái tovább éljenek.

Ilyen körülmények között a posztszocialista társadalom még hosszú időn át sajátos *duális rendszerben* él.⁶ „Vegyes” rendszer, amelyben egymás mellett, egymással összefonódva létezik a szocialista és a kapitalista rendszer sok eleme.⁷ Ha a fejlődés valószínűs menete követi azokat a programokat, amelyeket a hatalomra kerülő pártok és mozgalmak meghirdetnek, akkor a kapitalista elem fog felülkerekedni. Ennek nagyok az esélyei, de

⁵ Sokszor hangzanak el tiltakozások amiatt, hogy a hatalom régi birtokosai, közöttük olyanok is, akiket vétségek terhelnek, „átmentik” magukat; nagy presztízzsel és magas fizetéssel járó állást szereznek maguknak az új helyzetben. Egy-egy konkrét esetben a tiltakozás megakadályozza az átmentést; ettől azonban a jelenség elég gyakori marad.

⁶ Ezt az állapotot prognosztizálja az 1989-es könyvem. Tőlem függetlenül, némileg eltérő gondolatmenet alapján hasonló predikciót ad P. Murrell (1990a), (1990b); még a kifejezés használatában is megegyeznek az írások.

⁷ Ennek mintegy előjátéka a szocializmus és a magánszektor együttélése a reformszocializmus rendszerében [→19.5]. Ott azonban a magánszektor alárendelt, megtűrt pozícióban volt. Számítani lehet arra, hogy a posztszocialista rendszerben változnak az erőviszonyok. Előbb-utóbb a magánszektor válik majd a gazdaság domináns ágazatává, mely maga mögött tudja majd az államhatalom támogatását is.

még ez esetben is hosszú időn át a társadalmi-gazdasági élet számos dimenziójában tovább fog élni a szocialista rend öröksége. Ez a dualitás sokféle konfliktus forrása lesz.⁸ Ezek közül itt most csak egyetlen problémakört emelünk ki: az állampolgárok által elfogadott és nagyra tartott *erkölcsi értékek* várható átalakulását, de még ennek tárgyalásában is csupán néhány kiragadott kérdés felvetésére szorítkozunk.

Túlzás nélkül állítható, hogy azokban az országokban, amelyek a poszt-szocialista átalakulás útjára léptek, a lakosság túlnyomó része mélységesen kiábrándult a szocialista rendszerből, rossz érzésekkel gondol vissza rá, sokan kifejezetten gyűlölik. Ezzel a megállapítással azonban összefér az a megfigyelés, hogy az emberek nagy tömegeiben tovább él a ragaszkodás olyan erkölcsi értékekhez, a „jó társadalomról” alkotott elképzelés olyan vonásaihoz, amelyeket neveltetésük során szocialisztikus értékeknek minősítettek.⁹ Ugyanakkor zavarban vannak; vonzzák őket olyan erkölcsi értékek is, amelyek éles ellentétben állnak ezekkel a hosszú időn át megrögződött értékekkel. Lássunk néhány példát!

Mit is kíván majd a posztszocialista ország állampolgára? Azt, hogy végre hagyja őt békén az állam, ne zavarja millió rendelettel, ne korlátozza százféle kötöttséggel, vagy pedig aktív államot igényel, amely okos intézkedéseket hoz, gondoskodik a bajbajutottakról, védi a környezetet, regulálja a gátlástalanul emelkedő árakat? Belenyugszik-e abba, sőt örül-e annak, hogy mindenki annyit kereshet, amennyit tud? Vagy felháborodik a magas jövedelmeken, és követeli súlyos megadóztatásukat?

Ha a politikai élet nyugodtan, szélsőséges kilengések nélkül fejlődik, akkor mind a politikusok, mind az államapparátus tisztségviselői beletanulnak majd abba, hogyan kell mértéktartással, finomra hangolt eszközökkel belenyúlni a társadalom és a gazdaság életébe anélkül, hogy azt összekuszálnák, és belső ösztönző erőit lelohasztanák. De amíg ez bekövetkezik, addig ellentmondásos marad az emberek attitűdje: kívánnák is látni az állam okos beavatkozásait, de bizalmatlanok is iránta. Sokáig fog tartani e bizalmatlanság feloldódása.

Számítani lehet arra, hogy sok állampolgár hű marad a szolidaritás, méltányosság, a gyengék iránti együttérzés és a társadalmi szinten érvényesítendő racionalitás eszményeihez, azaz olyan értékekhez, amelyek annyi becsületes embert vonzottak a szocializmus gondolatvilágához. De fennáll

⁸ A korábbi fejezeteknek a posztszocializmussal foglalkozó záró alfejezetei több ponton rávilágítottak konfliktusok várható forrásaira.

⁹ Nem állítható, hogy ezek az értékek kizárólag a szocializmus eszmevilágán belül jelenhetnek meg. Sok közülük beleilleszkedik a keresztény valláshoz kötődő erkölcsi felfogásba, vagy a nyugati szabadelvű intellektuális áramlatok etikájába. De azok a nemzedékek, amelyek most, felnőtt fejjel, esetleg életciklusuk közepén vagy vége felé tartva lépnek át az új rezsimbe, a szocialista rendszerben nevelődtek fel, és abban szívták magukba ezen értékek tiszteletét.

az a lehetőség is, hogy sokan vissza-visszaesnek majd a bürokratikus hatalom, az etatizmus, a paternalizmus és az egalitarizmus hitelét veszített felfogásába. Nem látható előre, milyen ütemben és mennyire konzisztensen megy majd végbe az értékrend átalakulása és letisztulása. És a közhangulat alakulásán túl, semmilyen predikció nem adható arra, meddig tart a társadalom minden más vonásának mélyreható átalakulása. Az átmenetet bizonyára megkönnyíti, ha azok, akik részt vesznek benne, különösen pedig azok, akik felelős tisztséget töltenek be, minél alaposabban megértik, honnét indult el az átalakulás, milyen volt az a régi rend, amely oly mély nyomokat hagy az újon. Számomra elsősorban ez a gondolat adott késztetést a szocialista rendszert elemző könyv megírásához, és ez a tudat erősítheti meg az olvasót is abban, hogy érdemes volt végigolvasni ezt a munkát.

Hivatkozott irodalom

- Abraham, Katharine G. és Medoff, James L. „Unemployment, Unsatisfied Demand for Labor, and Compensation Growth, 1956–80”, in *Workers, Jobs and Inflation*. Szerk.: Martin Neil Baily. Washington, D.C.: Brookings Institution, 1982, 49–88. o.
- Adam, Jan. *Employment and Wage Policies in Poland, Czechoslovakia and Hungary since 1950*. London: Macmillan, 1984.
- Adam, Jan. *Economic Reforms in the Soviet Union and Eastern Europe since the 1960s*. London: Macmillan, 1989.
- Adam, Jan. szerk. *Employment Policies in the Soviet Union and Eastern Europe*. London: Macmillan, 1982.
- Adirim, Itzhak. „A Note on the Current Level, Pattern and Trends of Unemployment in the USSR”, *Soviet Studies*, 1989. július, 41 (3), 449–461. o.
- Afanaszjev, M. P. „János Kornai: argumenti deficitai”, kézirat, Moszkva: Insztitút Ekonomiki, 1990.
- Aganbegjan, Abel G. (A. G. Aganbegian.) *Inside Perestroika*. New York: Harper and Row, 1989.
- Ágh Attila. „A politika paradoxona. Társadalmi-gazdasági fejlődés és politikai hatékonyság”, *Közgazdasági Szemle*, 1987. július–augusztus, 34 (7–8), 856–866. o.
- Alchian, Armen A. „Uncertainty, Evolution, and Economic Theory”, *Journal of Political Economy*, 1950, 58 (3), 211–221. o.
- Alchian, Armen A. „Some Economics of Property Rights”, *Il Politico*, 1965, 30 (4), 816–829. o.
- Alchian, Armen A. „Foreword”, in *The Economics of Property Rights*. Szerk.: Erik G. Furuboth és Svetozar Pejovich. Cambridge, M.A.: Ballinger Publishing Company, 1974, xiii–xv. o.
- Alchian, Armen A. és Demsetz, Harold. „Production, Information, Costs, and Economic Organization”, *American Economic Review*, 1972. december, 62 (5), 777–795. o.
- Alessandrini, Sergio és Dallago, Bruno, szerk. *The Unofficial Economy. Consequences and Perspectives in Different Economic Systems*. Aldershot, Anglia: Dartmouth és Brookfield, Vermont: Gower, 1987.
- Alexeev, Michael. „Factors Influencing Distribution of Housing in the USSR”, *Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*, no. 8., 1986. december.
- Alexeev, Michael. „Microeconomic Modeling of Parallel Markets: The Case of Agricultural Goods in the USSR”, *Journal of Comparative Economics*, 1987. december, 11 (4), 543–557. o.
- Alexeev, Michael. „Markets vs. Rationing: The Case of Soviet Housing”, *Review of Economics and Statistics*, 1988a, 70 (3), 414–420. o.
- Alexeev, Michael. „The Effect of Housing Allocation on Social Inequality: A Soviet Perspective”, *Journal of Comparative Economics*, 1988b, június, 12 (2), 228–234. o.
- Alexeev, Michael. „Retail Price Reform in a Soviet-Type Economy: Are Soviet Reform Economists on a Right Track?” *Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*, no. 19, 1990. február.
- Alton, Thad P. „Comparative Structure and Growth of Economic Activity in Eastern Europe”, in *East European Economies Post Helsinki*. Joint Economic Committee, Congress of the United States, Washington, D.C.: Government Printing Office, 1977, 199–266. o.
- Alton, Thad P. „Production and Resource Allocation in Eastern Europe: Performance, Problems and Prospects”, in *East European Assessment, Part 2*. Joint Economic Committee, Congress of the United States, Washington, D.C.: Government Printing Office, 1981, 348–408. o.
- Alton, Thad P. *et al.* „Official and Alternative Consumer Price Indexes in Eastern Europe,

- Selected Years, 1960–78”, *Working Papers*, New York: L. W. International Financial Research Inc., 1979. szeptember.
- Alton, Thad P. *et al.* „Money Income of the Population and Standard of Living in Eastern Europe, 1970–1983”, *Occasional Paper*, no. 83, Research Project on National Income in East Central Europe, New York: L. W. International Financial Research Inc., 1984.
- Amalrik, Andrei. *Will the Soviet Union Survive until 1984?* New York: Harper and Row, 1970.
- Amann, Ronald; Cooper, Julian M. és Davies, Robert W., szerk. *The Technological Level of Soviet Industry*. New Haven, C.T.: Yale University Press, 1977.
- Amann, Ronald és Cooper, Julian M., szerk. *Industrial Innovation in the Soviet Union*. New Haven, C.T.: Yale University Press, 1982.
- Amann, Ronald és Cooper, Julian M., szerk. *Technical Progress and Soviet Economic Development*. New York: Basil Blackwell, 1986.
- Andorka, Rudolf. „A magyarországi társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlítása. A férfiak nemzedékek közötti társadalmi mobilitása”, *Szociológia*, 1988, (3), 221–240. o.
- Antal László. „Fejlődés – kitérővel. A magyar gazdasági mechanizmus a '70-es években”, *Gazdaság*, 1980, 14 (2), 28–56. o.
- Antal László. *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
- Antal László, Bokros Lajos, Csillag István, Lengyel László és Matolcsy György. „Fordulat és reform”, *Közgazdasági Szemle*, 1987. június, 34 (6), 642–663. o.
- Antal László és Várhegyi Éva. *Tőkeáramlás Magyarországon*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
- Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1951.
- Arrow, Kenneth J. „Control in Large Organizations”, *Management Science*, 1964. április, 10 (3), 397–408. o.
- Árva János. *Nemzeti termelés, nemzeti jövedelem, nemzeti vagyon*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
- Ash, Timothy G. *The Magic Lantern: The Revolution of 1989 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. New York: Random House, 1990.
- Åslund, Anders. *Private Enterprise in Eastern Europe. The Non-Agricultural Private Sector in Poland and the GDR, 1945–1983*. Oxford: Macmillan, a St. Antony's College-gal közös kiadásban, 1985.
- Åslund, Anders. *Gorbachev's Struggle for Economic Reform. The Soviet Reform Process, 1985–88*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1989.
- Åslund, Anders. „How Small Is Soviet National Income?” in *The Impoverished Superpower: Perestroika and the Soviet Military Burden*. Szerk.: Henry S. Rowen és Charles Wolf. San Francisco, C.A.: ICS Press, 1990, 13–62. o.
- Åslund, Anders. „The Soviet Economic Crisis: Causes and Dimensions”, *Working Paper*, no. 16, Stockholm: Stockholm Institute of Soviet and East European Economics, 1991.
- Asztalos László György, Bokros Lajos és Surányi György. „Reformok és a pénzügyi intézményrendszer”, *Közgazdasági Szemle*, 1984. március, 31 (3), 321–334. o.
- Augusztinovic Mária. „Egy pénzforgalmi modell”, *Közgazdasági Szemle*, 1965. február, 12 (2), 189–203. o.
- Ausch Sándor. *A KGST-együttműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai. Nemzetközi munkamegosztás és a gazdasági mechanizmus*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- Azicri, Max. *Cuba: Politics, Economics and Society*. Boulder, Co.: Lynne Rienner Publishers, 1988.
- Balassa Béla. „China's Economic Reforms in a Comparative Perspective”, *Journal of Comparative Economics*, 1987. szeptember, 11 (3), 410–426. o.

- Balázs Katalin és Laki Mihály. „A pénzben mért magángazdaság súlya a magyar háztartások bevételeiben és kiadásában”, *Közgazdasági Szemle*, 1991. május, 38 (5), 500–522. o.
- Balázs Sándor. „Javítsuk meg tervezési módszereinket!”, *Többtermelés*, 1954, 8 (11), 2–12. o.
- Balázs Sándor. „A külkereskedelem gazdaságosságához”, *Közgazdasági Szemle*, 1957. március, 4 (3), 303–320. o.
- Balázs Sándor. „Quo vadis, adóreform? Az 1988. évi adóreform első évi tapasztalatainak értékelése”, *Közgazdasági Szemle*, 1989. március, 36 (3), 304–322. o.
- Balcerowicz, Leszek. „Polish Economic Reform, 1981–1988: An Overview”, in *Economic Reforms in the European Centrally Planned Economies*. New York: United Nations, Economic Commission for Europe, 1988, 42–51. o.
- Baló György és Lipovecz Iván, szerk. *Tények könyve, 1988. Magyar és nemzetközi almanach*. Budapest: Computer World Informatika Kft és Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1987.
- Balogh István. *Ártermelés, szocializmus, történetiség*. Budapest: Magvető Kiadó, 1987.
- Balogh Sándor, szerk. *Nehéz esztendőkről krónikája*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1986.
- Banerjee, Abhijit és Spagat, Michael. „Productivity Paralysis and the Complexity Problem: Why Do Centrally Planned Economies Become Prematurely Gray?” in M. Spagat, *Supply Disruption in Centrally Planned Economies*. Ph. D. Dissertation. Cambridge: Harvard University, 1987, 2–20. o.
- Bánfi Tamás és Surányi György. „Árszínvonal-emelkedés vagy/és infláció”, *Valóság*, 1979. augusztus, 22 (8), 12–26. o.
- Bannasch, Hans-Gerd. „The Role of Small Firms in East Germany”, *Small Business Economics*, 1990. december, 2 (4), 307–311. o.
- Barro, Robert J. és Grossman, Herschel I. „A General Disequilibrium Model of Income and Employment”, *American Economic Review*, 1971. március, 61 (1), 82–93. o.
- Barro, Robert J. és Grossman, Herschel I. „Suppressed Inflation and the Supply Multiplier”, *Review of Economic Studies*, 1974. január, 41 (1), 87–104. o.
- Bársony Jenő. „Liska Tibor koncepciója, a szocialista vállalkozás”, *Valóság*, 1981. december, 24 (12), 22–44. o.
- Bauer Tamás. „A vállalatok ellentmondásos helyzete a magyar gazdasági mechanizmusban”, *Közgazdasági Szemle*, 1975. június, 22 (6), 725–735. o.
- Bauer Tamás. „Beruházási ciklusok a tervgazdaságban. A reform előtti gazdaságirányítási rendszer alapján”, *Gazdaság*, 1978, 12 (4), 58–75. o.
- Bauer Tamás. *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- Bauer Tamás. „A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok”, *Mozgó Világ*, 1982. november, 8 (11), 17–42. o.
- Bauer Tamás. „The Hungarian Alternative to Soviet-Type Planning”, *Journal of Comparative Economics*, 1983. szeptember, 7 (3), 304–316. o.
- Bauer Tamás. „A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése vagy reformja”, *Közgazdasági Szemle*, 1987. május, 34 (5), 527–546. o.
- Bek, Alekszandr. *Új megbízatás*. Budapest: Európa Kiadó, 1988.
- Belyácz Iván. „A beruházások szabályozása”, *Gazdaság*, 1983, 16 (4), 62–77. o.
- Belyácz Iván. „A beruházási mechanizmus ellentmondásai és az intenzív fejlődés”, *Közgazdasági Szemle*, 1982. január, 29 (1), 25–40. o.
- Belyó Pál és Drexler Béla. „A nem szervezett (elsősorban illegális) keretek között végzett szolgáltatások”, kézirat, Budapest: Szolgáltatáskutatói Intézet, KSH, 1985.
- Benassy, Jean-Pascal. *The Economics of Market Disequilibrium*. New York: Academic Press, 1982.
- Ben-Ner, Avner és Neuberger, Egon. „The Feasibility of Planned Market Systems: The Yugoslav Visible Hand and Negotiated Planning”, *Journal of Comparative Economics*, 1990. december, 14 (4), 768–790. o.

- Berend T. Iván. *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon, 1945–1975*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- Berend T. Iván. *Gazdasági útkeresés (1956–1965). A szocialista gazdaság magyarországi modelljének története*. Budapest: Magvető Kiadó, 1983.
- Berend T. Iván. *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988.
- Beresford, Melanie. *Vietnam: Politics, Economics and Society*. Boulder, Co.: Lynne Rienner Publishers, 1988.
- Bergson, Abram. *The Structure of Soviet Wages*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1944.
- Bergson, Abram. „Socialist Economics”, in *A Survey of Contemporary Economics*. Szerk.: Howard S. Ellis. Homewood, Ill.: Irwin, 1948, 1412–1448. o.
- Bergson, Abram. *The Real National Income of Soviet Russia since 1928*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1961.
- Bergson, Abram. „Market Socialism Revisited”, *Journal of Political Economy*, 1967. október, 75 (5), 655–672. o.
- Bergson, Abram. *Soviet Post-War Economic Development*. Stockholm: Almqvist and Wiksell, 1974.
- Bergson, Abram. *Productivity and the Social System: The USSR and the West*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1978a.
- Bergson, Abram. „Managerial Risks and Rewards in Public Enterprises”, *Journal of Comparative Economics*, 1978b, szeptember, 2 (3), 211–225. o.
- Bergson, Abram. „The Soviet Economic Slowdown”, *Challenge*, 1978c, január-február, 20 (6), 22–27. o.
- Bergson, Abram. „Notes on the Production Function in Soviet Postwar Growth”, *Journal of Comparative Economics*, 1979. június, 3 (2), 116–126. o.
- Bergson, Abram. „Technological Progress”, in *The Soviet Economy: Toward the Year 2000*. Szerk.: Abram Bergson és Herbert S. Levine. London: Allen and Unwin, 1983, 34–78. o.
- Bergson, Abram. „Income Inequality Under Soviet Socialism”, *Journal of Economic Literature*, 1984. szeptember, 22 (3), 1052–1099. o.
- Bergson, Abram. „Comparative Productivity: The USSR, Eastern Europe, and the West”, *American Economic Review*, 1987. június, 77 (3), 342–357. o.
- Bergson, Abram és Kuznets, Simon, szerk. *Economic Trends in the Soviet Union*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1963.
- Berle, Adolf A. és Means, Gardiner C. *The Modern Corporation and Private Property*. New York: Harcourt Brace and World, [1932], 1968.
- Berlin, Isaiah. „A szabadság két fogalma”, in I. Berlin, *Négy esszé a szabadságról*. Budapest: Európa Kiadó, [1958], 1990, 334–443. o.
- Berliner, Joseph S. *Factory and Manager in the USSR*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1957.
- Berliner, Joseph S. *The Innovation Decision in Soviet Industry*. Cambridge, M.A.: MIT Press, 1976.
- Bettelheim, Charles. „Les grands cycles de l'économie cubaine, 1959–1985”, in *Régulation, cycles et crises dans les économies socialistes*. Szerk.: Bernard Chavance. Párizs: Éditions de l'EHESS, 1987, 241–262. o.
- Beznoznnyikov, V. N. Résztvevője egy beszélgetésnek az Individualno-kooperativnűj szektor című könyvben. Szerk.: Abel G. Aganbegjan et al. Moszkva: Ekonomika, 1990, 25. o.
- Bialer, Seweryn. *Stalin's Successors*. New York: Cambridge University Press, 1980.
- Bibó István. „A magyar demokrácia válsága”, in Bibó István, *Válogatott tanulmányok. Második kötet, 1945–1949*. Budapest: Magvető Kiadó, [1945], 1986a, 13–79. o.

- Bibó István. „A magyar demokrácia mérlege”, in Bibó István, *Válogatott tanulmányok. Második kötet, 1945–1949*. Budapest: Magvető Kiadó, [1946], 1986b, 119–183. o.
- Bihari Mihály. „A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete”, *Társadalmi Szemle*, 1979. március, 34 (3), 105–115. o.
- Bihari Mihály. „Reform és demokrácia”, *Medvetánc*, 1987, (2), melléklet, 165–226. o.
- Birman, Igor. „The Financial Crisis in the USSR”, *Soviet Studies*, 1980. január, 32 (1), 84–105. o.
- Birta István. „A szocialista iparosítási politika néhány kérdése az első ötéves terv időszakában”, *Párttörténeti Közlemények*, 1970, 16 (4), 113–150. o.
- Bleaney, Michael. *Do Socialist Economies Work? The Socialist and East European Experience*. Oxford és New York: Basil Blackwell, 1988.
- Blejer, Mario I. és Szapáry, György. „The Evolving Role of Tax Policy in China”, *Journal of Comparative Economics*, 1990. szeptember, 14 (3), 452–472. o.
- Bogomolov, Oleg. „Szkolko stojat gyengi?”, *Lityeraturnaja Gazeta*, 1987. szeptember 16, (38), 12. o.
- Bojko, Tatjana M. „Nas potrebitelszkij rinok”, *EKO*, 1990. április, (4), 84–86. o.
- Bokor Ágnes, Kolosi Tamás, Kovách Zsuzsa, Róbert Péter, Lugosi Ágnes és Várnai György. *Egyenlőtlen helyzetek*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1988.
- Bokros Lajos. „A monetáris modernizáció mélyrétegei. A monetáris szektor működésének ellentmondásai”, *Gazdaság*, 1988, 22 (4), 42–53. o.
- Bokros Lajos és Surányi György. *Piac és pénz a modern gazdaságban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
- Bond, Daniel L. és Levine, Herbert S. „An Overview”, in *The Soviet Economy: Toward the Year 2000*, Szerk.: Abram Bergson és Herbert S. Levine. London: Allen and Unwin, 1983, 1–33. o.
- Bonin, John P. „On the Design of Managerial Incentive Schemes in a Decentralized Planning Environment”, *American Economic Review*, 1976. szeptember, 66 (4), 682–687. o.
- Bonin, John P. és Putterman, Louis. *Economics of Cooperation and the Labor-Managed Economy*. New York: Harwood Academic Publishers, 1987.
- Bornstein, Morris. „Improving the Soviet Economic Mechanism”, *Soviet Studies*, 1985. január, 37 (1), 1–30. o.
- Bornstein, Morris. „Soviet Price Policies”, *Soviet Economy*, 1987. április–június, 3 (2), 96–134. o.
- Bossányi Katalin. „Demokratizálódó gazdaság. Átállás a kollektív vezetésre az iparban”, *Gazdaság*, 1986, 20 (2), 113–134. o.
- Bottomore, Tom, szerk. *A Dictionary of Marxist Thought*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1983.
- Bowles, Paul és White, Gordon. „Contradictions in China's Financial Reforms: The Relationship between Banks and Enterprises”, *Cambridge Journal of Economics*, 1989. december, 13 (4), 481–495. o.
- Boyd, Michael L. „Organizational Reform and Agricultural Performance: The Case of Bulgarian Agriculture, 1960–1985”, *Journal of Comparative Economics*, 1990. március, 14 (1), 70–87. o.
- Brabant, Jozef M. van. *Socialist Economic Integration. Aspects of Contemporary Economic Problems in Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Brabant, Jozef M. van. *Economic Integration in Eastern Europe. A Handbook*. New York: Harvester Wheatsheaf, 1989.
- Brabant, Jozef M. van. „Socialist Economics: The Disequilibrium School and the Shortage Economy”, *Journal of Economic Perspectives*, Spring 1990, 4 (2), 157–175. o.
- Brada, Josef C. „Soviet Subsidization of Eastern Europe: The Primacy of Economics over Politics?” *Journal of Comparative Economics*, 1985. március, 9 (4), 21–39. o.

- Brada, Josef C. „The Variability of Crop Production in Private and Socialized Agriculture: Evidence from Eastern Europe”, *Journal of Political Economy*, 1986, 94 (3), 545–563. o.
- Brecht, Bertolt. *Bertolt Brecht versei*. Budapest: Európa Kiadó, 1976.
- Bródy András. „A hővégi hajrá és gazdasági mechanizmusunk”, *Közgazdasági Szemle*, 1956. július–augusztus, 3 (7–8), 870–883. o.
- Bródy András. *Az ágazati kapcsolatok modellje. A felhasznált absztrakciók, azok korlátai és a számítások pontossága*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- Bródy András. „Gazdasági növekedésünk üteme 1924-től 1965-ig. Kísérlet néhány idősor összeállítására és elemzésére”, *Közgazdasági Szemle*, 1967. április, 14 (4), 417–431. o.
- Bródy András. *Érték és újratermelés. Kísérlet a marx-i értékelmélet és újratermelési elmélet matematikai modelljének megfogalmazására*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- Bródy András. *Prices, Production and Planning*. Amsterdam: North-Holland, 1979.
- Brooks, Karen M. „Soviet Agriculture's Halting Reform”, *Problems of Communism*, 1990. március–április, 39 (2), 29–41. o.
- Brus, Włodzimierz. *The Market in a Socialist Economy*. London: Routledge and Kegan, Paul [1961], 1972.
- Brus, Włodzimierz és Laski, Kazimierz. *From Marx to the Market. Socialism in Search of an Economic System*. Oxford: Clarendon Press, 1989a.
- Brus, Włodzimierz és Laski, Kazimierz. „Tőkepiac és a teljes foglalkoztatás problémája”, *Közgazdasági Szemle*, 1989b, március, 36 (3), 265–281. o.
- Bruszt László. „A többszólamú politikai rendszer felé”, *Valóság*, 1987. május, 30 (5), 87–95. o.
- Bruszt László. „A centralizáció csapdája és a politikai rendszer reformalternatívái”, *Medvetánc*, 1988, (2–3), 171–195. o.
- Bruszt László és Simon János. „A lecsendesített többség”, kézirat, Budapest: Társadalomtudományi Intézet, 1990.
- Bryson, Phillip J. és Melzer, Manfred. „The Kombinat in GDR Economic Organization”, in *The East German Economy*. Szerk.: Ian Jeffries és Manfred Melzer. London: Croom Helm, 1987, 51–68. o.
- Brzezinski, Zbigniew. *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, [1961], 1967.
- Brzezinski, Zbigniew. *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. New York: Macmillan, 1990.
- Brzezinski, Zbigniew és Friedrich, Carl. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1956.
- Bundesministerium für Innerdeutsche Beziehungen. *Materialien zum Bericht zur Lage der Nation im geteilten Deutschland 1987*. Bonn, 1987.
- Bunge, Frederica M. *North Korea: A Country Study*. Washington, D.C.: Foreign Area Studies, The American University, Government Printing Office, 1985.
- Burkett, John P.; „Slack, Shortage and the Discouraged Consumers in Eastern Europe: Estimates Based on Smoothing by Aggregation”, *Review of Economic Studies*, 1988. július, 55 (3), 493–505. o.
- Burkett, John P. „The Yugoslav Economy and Market Socialism”, in *Comparative Economic Systems: Models and Cases*. Szerk.: Morris Bornstein. Homewood, Ill.: Irwin, 1989, 234–258. o.
- Burkett, John P. Portes, Richard és Winter, David. „Macroeconomic Adjustment and Foreign Trade of Centrally Planned Economies”, *Working Paper*, no. 736, Cambridge, M.A.: National Bureau of Economic Research, 1981.
- Burnham, James. *The Managerial Revolution*. New York: John Day, 1941.
- Byrd, William A. *The Market Mechanism and Economic Reforms in Chinese Industry*. Armonk, N.Y.: Sharpe, 1990.
- Byrd, William A. és Lin, Qingsong, szerk. *China's Rural Industry. Structure, Development*

- and Reform. Oxford: Oxford University Press, a Világbank számára készült kiadvány, 1990.
- Calvo, Guillermo A. és Wellisz, Stanislaw. „Supervision, Loss of Control, and the Optimum Size of the Firm”, *Journal of Political Economy*, 1978. október, 86 (5), 943–952. o.
- Campbell, Neil A. *Biology*. Menlo Park: Benjamin-Cummings Publishing Company, 1987.
- Campbell, Robert W. „Economic Reform and Adaptation of the CPSU”, in *Soviet Society and the Communist Party*. Szerk.: Karl Ryavec. Amherst, M.A.: University of Massachusetts Press, 1978, 26–48. o.
- Campbell, Robert W. *The Soviet-Type Economies: Performance and Evolution*. Boston, M.A.: Houghton Mifflin, [1974], 1981.
- Cao-Pinna, Vera és Shatalin, Stanislaw S. *Consumption Patterns in Eastern and Western Europe. An Economic Comparative Approach. A Collective Study*. Oxford: Pergamon Press, 1979.
- Carr, Edward H. és Davies, Robert W. *Foundations of a Planned Economy*. New York: Macmillan, [1969], 1974.
- Ceaurescu, Nicolae. *Speeches and Writings*. London: Spokesmen, 1978.
- Central Intelligence Agency. *Handbook of Economic Statistics*, 1989. Washington, D.C., 1989.
- Chamberlin, Edward H. *The Theory of Monopolistic Competition*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, [1933], 1962.
- Chandler, Alfred D. *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1977.
- Chang, Hsin. „The 1982–83 Overinvestment Crisis in China”, *Asian Survey*, 1984. december, 24 (12), 1275–1301. o.
- Chapman, Janet G. *Real Wages in Soviet Russia Since 1928*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1963.
- Chapman, Janet G. „Soviet Wages Under Socialism”, in *The Socialist Price Mechanism*. Szerk.: Alan Abouchar. Durham, N.C.: Duke University Press, 1977, 246–281. o.
- Chapman, Janet G. „Income Distribution and Social Justice in the Soviet Union”, *Comparative Economic Studies*, Spring, 1989, 31 (1), 14–45. o.
- Charemza, Wojciech W. „Disequilibrium Modelling of Consumption in the Centrally Planned Economy”, in *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies*. Szerk.: Christopher Davis és Wojciech W. Charemza. New York: Chapman and Hall, 1989, 283–315. o.
- Charemza, Wojciech W. és Ghatak, Subrata. „Demand for Money in a Dual-Currency, Quantity-Constrained Economy: Hungary and Poland, 1956–1985”, *The Economic Journal*, 1990. december, 100 (403), 1159–1172. o.
- Charemza, Wojciech W.; Gronicki, Mirosław és Quandt, Richard E. „Modelling Parallel Markets in Centrally Planned Economies: The Case of the Automobile Market in Poland”, in *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies*. Szerk.: Christopher Davis és Wojciech W. Charemza. New York: Chapman and Hall, 1989, 405–425. o.
- Chavance, Bernard. „Fluctuations et cycles économiques en Chine”, in *Régulation, cycles et crises dans les économies socialistes*. Szerk.: Bernard Chavance. Párizs: Éditions de l'EHESS, 1987, 263–283. o.
- Chen, Kuan; Jefferson, Gary H.; Rawski, Thomas G.; Wang, Hongchang és Zheng, Yuxin. „Productivity Change in Chinese Industry: 1953–1985”, *Journal of Comparative Economics*, 1988. december, 12 (4), 570–591. o.
- Central Statistical Office. *Statistical Yearbook*, 1957. Budapest, 1959.
- Chikán Attila. *A vállalati készletezési politika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.
- Chow, Gregory C. *The Chinese Economy*. New York: Harper and Row, 1985.

- Close, David. *Nicaragua: Politics, Economics and Society*. Boulder, Co.: Lynne Rienner Publishers, 1988.
- Clower, Robert W. „The Keynesian Counterrevolution: A Theoretical Appraisal”, in *The Theory of Interest Rates*. Szerk.: F. H. Hahn és F. P. R. Brechling. London: Macmillan, 1965, 103–125. o.
- Coase, Ronald H. „The Nature of the Firm”, *Economica*, 1937. november, 4 (16), 386–405. o.
- Coase, Ronald H. „The Problem of Social Costs”, *Journal of Law and Economics*, 1960. október, 3, 1–44. o.
- Cochrane, Nancy J. „The Private Sector in East European Agriculture”, *Problems of Communism*, 1988. március–április, 37 (2), 47–53. o.
- Cohen, Stephen F. *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938*. New York: W. W. Norton, [1973], 1980.
- Cohen, Stephen F. „The Friends and Foes of Change: Reformism and Conservatism in the Soviet Union”, in *The Soviet Polity in the Modern Era*. Szerk.: Eric P. Hoffman és Robin F. Laird. New York: Aldine, 1984, 85–103. o.
- Cohen, Stephen F. *Rethinking the Soviet Experience*. New York: Oxford University Press, 1985.
- Collier, Irwin L. „Effective Purchasing Power in a Quantity Constrained Economy: An Estimate for the German Democratic Republic”, *Review of Economics and Statistics*, 1986. február, 68 (1), 24–32. o.
- Colton, Timothy J. *The Dilemma of Reform in the Soviet Union*. New York: Council on Foreign Relations, 1986.
- Conn, David, szerk. „The Theory of Incentives”, a *Journal of Comparative Economics* különszáma, 1979. szeptember, 3 (3).
- Connor, Walter D. „Generations and Politics in the USSR”, *Problems of Communism*, 1975. szeptember–október, 24 (5), 20–35. o.
- Connor, Walter D. *Socialism, Politics and Equality. Hierarchy and Change in Eastern Europe and the USSR*. New York: Columbia University Press, 1979.
- Conquest, Robert. *The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties*. New York: Macmillan, [1968], 1973.
- Conquest, Robert. *The Harvest of Sorrow*. New York: Oxford University Press, 1986.
- Cornelsen, Doris. „Die Wirtschaft der DDR in der Honecker-Ära”, *Vierteljahreshefte zur Wirtschaftsforschung*, DIW, no. 1, 1990.
- Culbertson, William P. és Amacher, R. C. „Inflation in the Planned Economies: Some Estimates for Eastern Europe”, *Southern Economic Journal*, 1972, 45 (2), 380–393. o.
- Csaba László. *Kelet-Európa a világgazdaságban. Alkalmazkodás és gazdasági mechanizmus*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.
- Csanádi Gábor, Ladányi János és Gerő Zsuzsa. „Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák”, *Valóság*, 1978. június, 21 (6), 30–44. o.
- Csanádi Mária. „A vállalatnagyság, a jövedelmezőség és a preferenciák néhány összefüggése”, *Pénzügyi Szemle*, 1979. február, 23 (2), 105–120. o.
- Csanádi Mária. „A differenciált erőforráselosztás és támogatások újratermelődésének néhány összefüggése”, kézirat, Budapest: Pénzügykutatási Intézet, 1980.
- Csanádi Mária. „Beavatkozás, szelekció, kölcsönös alkalmazkodás”, kézirat, Budapest: Pénzügykutatási Intézet, 1983.
- Csanádi Mária. „A döntési mechanizmus szerkezetéről”, *Társadalomkutatás*, 1987, (4), 5–27. o.
- Csákó Mihály, Gazsó Ferenc, Liskó Ilona és Molnár Péter. „Közüktatási rendszer és társadalmi struktúra” in *Rétegződés, mobilitás és egyenlőtlenség*. Szerk.: Kálmán P. Katalin. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1979, 85–164. o.
- Csáki Csaba. „Economic Management and Organization of the Hungarian Agriculture”, *Journal of Comparative Economics*, 1983. szeptember, 7 (3), 317–328. o.

- Csapelik, V. és Jakovlev, A. „Kolicsesztvennűje karakterisztikai monopolii”, *Voproszű Ekonomiki*, 1990, június, (6), 38–46. o.
- Csikós-Nagy Béla. *Árpolitikánk időszéri kérdései (1985–1988)*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
- Csillag István. „Az új vállalati szervezet alapvonásai”, *Valóság*, 1983. július, 26 (7), 45–59. o.
- Csoór Klára és Mohácsi Piroksa. „Az infláció fő tényezői”, *Gazdaság*, 1985, 19 (2), 21–39. o.
- Dahl, Robert A. és Lindblom, Charles E. *Politics, Economics and Welfare*. New York: Harper and Bros., 1953.
- Dahrendorf, Ralf. *Class and Class Conflict*. London: Routledge and Kegan Paul, 1959.
- Dallago, Bruno. *The Irregular Economy: The Underground Economy and the Black Labor Market*. Aldershot, Anglia: Dartmouth és Brookfield, Vermont: Gower, 1990.
- Dániel Zsuzsa. „A gazdasági növekedés »optikája«. Kísérleti számítások az értékben mért szintetikus outputmutatók felülvizsgálatára”, *Közgazdasági Szemle*, 1976. február, 23 (2), 138–153. o.
- Dániel Zsuzsa. „The Effect of Housing Allocation on Social Inequality in Hungary”, *Journal of Comparative Economics*, 1985. december, 9 (4), 391–409. o.
- Dániel Zsuzsa. „Bérlakáskereslet, hiány és fogyasztói frusztráció: egy budapesti reprezentatív felmérés eredményei”, *Közgazdasági Szemle*, 1988. június, 35 (6), 706–721. o.
- Dániel Zsuzsa és Semjén András. „A budapesti bérlakások kínálatának és keresletének aránytalanságai és a lakberek”, *Közgazdasági Szemle*, 1985. december, 32 (12), 1458–1473. o.
- Davies, Robert W. *The Socialist Offensive: The Collectivization of Soviet Agriculture, 1929–30*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1980.
- Davis, Christopher. „The Second Economy in Disequilibrium and Shortage Models of Centrally Planned Economies”, *Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*, no. 12, 1988. július.
- Davis, Christopher. „Priority and the Shortage Model: The Medical System in the Socialist Economy”, in *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies*. Szerk.: Christopher Davis és Wojciech W. Charemza. New York: Chapman and Hall, 1989, 427–459. o.
- Davis, Christopher. „The High Priority Military Sector in a Shortage Economy”, in *The Impoverished Superpower: Perestroika and the Soviet Military Burden*. Szerk.: Henry S. Rowen és Charles Wolf. San Francisco, C.A.: ICS Press, 1990, 155–184. o.
- Davis, Christopher és Charemza, Wojciech W., szerk. *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies*. London: Chapman and Hall, 1989.
- Dembinski, Pawel H. „Quantity versus Allocation of Money: Monetary Problems of the Centrally Planned Economies Reconsidered”, *Kyklos*, 1988, 41 (2), 281–300. o.
- Dembinski, Pawel H. és Piaszczyński, Waclaw. *The FOF Matrix Methodology*. Geneva: Cahiers du Département d'Économie Politique, University of Geneva, 1988.
- Demszky Gábor, Gadó György és Kőszeg Ferenc, szerk. *Roundtable: Digest of the Independent Hungarian Press*. 2 Vols. Budapest: Beszélő, A Hírmondó és Demokrata, 1987.
- Denison, Edward F. *The Sources of Economic Growth in the United States and the Alternatives Before Us*. New York: Committee for Economic Development, 1962.
- Denison, Edward F. *Why Do Growth Rates Differ? Post-War Experience in Nine Western Countries*. Washington, D.C.: Brookings Institution, 1967.
- Dervis, Kemal; Melo, Jaime de és Robinson, Sherman. *General Equilibrium Models for Development Policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Desai, Padma. „The Production Function and Technical Change in Postwar Soviet Industry: A Reexamination”, *American Economic Review*, 1976. június, 66 (3), 372–381. o.
- Desai, Padma. „Soviet Growth Retardation”, *American Economic Review*, 1986a, május, 76 (2), 175–80. o.

- Desai, Padma. *The Soviet Economy: Efficiency, Technical Change and Growth Retardation*. Oxford: Basil Blackwell, 1986b.
- Desai, Padma. *The Soviet Economy: Problems and Prospects*. Oxford: Basil Blackwell, 1987.
- Desai, Padma. *Perestroika in Perspective. The Design and Dilemmas of Soviet Reform*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1989.
- Deutscher, Isaac. *Stalin: A Political Biography*. New York: Oxford University Press, 1966.
- Dewatripont, Michel és Maskin, Eric. „Credit and Efficiency in Centralized and Decentralized Economies”, *Discussion Paper*, no. 1512, Cambridge, M.A.: Harvard Institute of Economic Research, Harvard University, 1990. augusztus.
- Djilas, Aleksa. *The Contested Country. Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1991.
- Dobb, Maurice H. *Soviet Economic Development since 1917*. London: Routledge and Kegan, Paul [1948], 1960.
- Domar, Evsey. „The Blind Men and the Elephant: An Essay on Isms”, in E. Domar, *Capitalism, Socialism, and Serfdom*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 29–46. o.
- Donáth Ferenc. „A kollektív mezőgazdaság iparosodása Magyarországon”, *Közgazdasági Szemle*, 1976. június, 23 (6), 661–678. o.
- Donáth Ferenc. *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása, 1945–1975*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.
- Drejtoria e Statistikes. *Vjetari Statistikor I R.P.S. Të Shqipërisë*. (Albánia statisztikai évkönyve.) Tirana, 1989.
- Drèze, Jacques H. „Some Theory of Labor Management and Participation”, *Econometrica*, 1976. november, 44 (6), 1125–1139. o.
- Dunmore, Timothy. *The Stalinist Command Economy: The Soviet State Apparatus and Economic Policy, 1945–53*. London: Macmillan, 1980.
- Dyker, David A. *Yugoslavia: Socialism, Development, and Debt*. New York: Routledge, 1990.
- Echeverri-Gent, John. „Economic Reform in India: A Long and Winding Road”, in Richard E. Feinberg, John Echeverri-Gent, és Friedemann Müller, *Economic Reform in Three Giants*. New Brunswick és Oxford: Transaction Books, 1990, 103–133. o.
- Eckstein, Alexander. *Quantitative Measures of China's Economic Output*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1980.
- Ehrlich Éva. „The Size Structure of Manufacturing Establishments and Enterprises: An International Comparison”, *Journal of Comparative Economics*, 1985a, szeptember, 9 (3), 267–295. o.
- Ehrlich Éva. „Infrastructure”, in *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*. Vol. 1. Szerk.: M. C. Kaser és E. A. Radice. Oxford: Clarendon Press, 1985b, 323–378. o.
- Ehrlich Éva. „Economic Development Levels, Proportions and Structures”, kézirat, Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet, 1985c.
- Ehrlich Éva. „A termelőegységek méretstruktúrája 18 ország feldolgozóiparában”, *Gazdaság*, 1985d, 19 (3), 81–115. o.
- Ehrlich Éva. „Országok versenye”, *Közgazdasági Szemle*, 1990. január, 37 (1), 19–43. o.
- Ehrlich Éva. *Országok versenye, 1937–1986. Fejlettségi szintek, struktúrák, növekedési ütemek, iparosodási utak*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1991.
- Ehrlich Éva és Pártos Gyula. „A fejlettség inhomogenitása, I–II”, *Gazdaság*, 1979, 13 (2, 3), 78–108. o. és 65–95. o.
- Ellman, Michael. *Soviet Planning Today. Proposals for an Optimally Functioning Economic System*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
- Ellman, Michael. *Planning Problems in the USSR: The Contribution of Mathematical Economics to Their Solution. 1960–1971*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Ellman, Michael. „Did Soviet Economic Growth End in 1978? in *Crisis in the East Europe-*

- an Economy: The Spread of the Polish Disease*. Szerk.: J. Drewnowski. London, Croom Helm és New York: St. Martin's Press, 1982, 131–142. o.
- Ellman, Michael. *Capitalism, Socialism and Convergence*. London: Academic Press, 1985.
- Engels, Friedrich. „A kommunizmus alapelvei”, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 4. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1847], 1959, 348–363. o.
- Engels, Friedrich. „Anti-Dühring. Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása”, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 20. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1878], 1963, 1–318. o.
- Engels, Friedrich. „Utószó »Az oroszországi társadalmi viszonyokról« 1894-es kiadásához”, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 22. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1894], 1970, 395–408. o.
- Erdei Ferenc. „A szövetkezetek elméleti kérdései”, *Társadalmi Szemle*, 1968. február, 23 (2), 27–39. o.
- Erdős Péter. „A tervgazdálkodás néhány elméleti kérdéséről”, *Közgazdasági Szemle*, 1956. június, 3 (6), 676–694. o.
- Erdős Tibor. „Átgondolt gazdaságpolitikát! A külső és belső egyensúly, a gazdasági növekedés és az infláció problémái”, *Közgazdasági Szemle*, 1989. június, 36 (6), 545–557. o.
- Ericson, Richard. „On an Allocative Role of the Soviet Second Economy”, in *Marxism, Central Planning, and the Soviet Economy: Economic Essays in Honor of Alexander Erlich*. Szerk.: Padma Desai. Cambridge, M.A.: MIT Press, 1983, 110–132. o.
- Ericson, Richard. „The 'Second Economy' and Resource Allocation under Central Planning”, *Journal of Comparative Economics*, 1984. március, 8 (1), 1–24. o.
- Ericson, Richard. „The Soviet Statistical Debate: Khanin vs. TsSU”, in *The Impoverished Superpower: Perestroika and the Soviet Military Burden*. Szerk.: Henry S. Rowen és Charles Wolf. San Francisco, C.A.: ICS Press, 1990, 63–92. o.
- Erlich, Alexander. *The Soviet Industrialization Debate, 1924–28*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1960.
- Estrin, Saul. *Self-Management. Economic Theory and Yugoslav Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Eucken, Walter. *The Foundations of Economics: History and Theory in the Analysis of Economic Reality*. Chicago: Chicago University Press, 1951.
- Europa Publications. *The Europa Yearbook*. London, 1980-tól 1987-ig.
- European Community. *Stabilization, Liberalization and Decentralization*. Brüsszel, 1990.
- Fallenbuchl, Zbigniew M. „Employment Policies in Poland”, in *Employment Policies in the Soviet Union and Eastern Europe*. Szerk.: Jan Adam. London: Macmillan, 1982, 26–48. o.
- Fallenbuchl, Zbigniew M. „Present State of the Economic Reform”, in *Creditworthiness and Reform in Poland. Western and Polish Perspectives*. Szerk.: Paul Marer és Włodzimierz Siwinski. Bloomington: Indiana University Press, 1988, 115–130. o.
- Fallenbuchl, Zbigniew M. „Poland: The Anatomy of Stagnation”, in *Pressures for Reform in the East European Economies*. Vol. 2. Joint Economic Committee, Congress of the United States, Washington, D.C.: Government Printing Office, 1989, 102–136. o.
- Falubiró Vilmos. „Szabályozás és vállalati magatartás 1968-tól napjainkig”, *Gazdaság*, 1983, 18 (4), 31–49. o.
- Faludy György. *Pokolbéli víg napjaim*. Budapest: Magyar Világ Kiadó Kft., 1989.
- Falusné Szikra Katalin. „Az első és második gazdaság közötti bér-, illetve jövedelemdiszparitás”, *Közgazdasági Szemle*, 1986. március, 33 (3), 269–277. o.
- Fama, Eugene F. és Jensen, Michael C. „Separation of Ownership and Control”, *Journal of Law and Economics*, 1983. június, 26 (2), 301–325. o.
- Fazekas Károly és Köllő János. „Munkaerőpiac és munkaerő-politika a hetvenes években”, kézirat, Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1985.
- Fazekas Károly és Köllő János. *Munkaerőpiac tőkepiac nélkül*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1990.

- Fedorenko, Nikolaj P., szerk. *Az optimális tervezési modellek rendszere*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- Fehér Ferenc. „Paternalism as a Mode of Legitimation in Soviet-Type Societies”, in *Political Legitimation in Communist States*. Szerk.: Thomas H. Rigby és Fehér Ferenc. Oxford: Macmillan, 1982, 64–81. o.
- Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György. *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest: Cserépfalvi kiadása, [1983], 1991.
- Feige, Edgar L., szerk. *The Underground Economies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Feinberg, Richard E; Echeverri-Gent, John és Müller, Friedemann. *Economic Reform in Three Giants*. New Brunswick és Oxford: Transaction Books, 1990.
- Ferge Zsuzsa. „Társadalompolitika, szociálpolitika és a központosított újraelosztás típusai”, *Közgazdasági Szemle*, 1975. június, 22 (6), 709–724. o.
- Ferge Zsuzsa. *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- Ferge Zsuzsa. „Szociálpolitika a gazdaságban és társadalomban”, *Társadalomkutatás*, 1984. április, (2), 54–70. o.
- Ferge Zsuzsa. „Gazdasági érdekek és politikák”, *Gazdaság*, 1988, 12 (1), 47–64. o.
- Ferge Zsuzsa. *Van-e negyedik út? A társadalompolitika esélyei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Finanszű i Sztatisztika. *Narodnoje hozajsztvo SzSzsZR v 1977*. Moszkva, 1977.
- Finanszű i Sztatisztika. *SzSzsZR v cifrah v 1984 godu*. Moszkva, 1985.
- Finanszű i Sztatisztika. *Narodnoje hozajsztvo SzSzsZR za 70 let*. Moszkva, 1987.
- Finanszű i Sztatisztika. *SzSzsZR i zarubezsniye sztrani 1987*. Moszkva, 1988a.
- Finanszű i Sztatisztika. *Narodnoje hozajsztvo SzSzsZR v 1988*. Moszkva, 1988b.
- Finanszű i Sztatisztika. *Narodnoje hozajsztvo SzSzsZR v 1989*. Moszkva, 1989a.
- Finanszű i Sztatisztika. *Sztatizsicsjeszkij jezsegodnyik sztran-cslenov Szoveta Ekonomiceskoj Vzaimopomosci*. Moszkva, 1989b.
- Fischer-Galati, Stephen, szerk. *The Communist Parties of Eastern Europe*. New York: Columbia University Press, 1979.
- Freixas, Xavier; Guesnerie, Roger és Tirole, Jean. „Planning under Incomplete Information and the Ratchet Effect”, *Review of Economic Studies*, 1985. április, 52 (2), 173–191. o.
- Frydman, Roman; Wellisz, Stanislaw és Kolodko, Grzegorz W. „Stabilization in Poland: A Progress Report”, kézirat. *Az Exchange Rate Policies of Less Developed Market and Socialist Economies* című konferencián tartott előadás átdolgozott változata, Berlin, 1990. május 10–12.
- Furubotn, Eirik G. és Pejovich, Svetozar. „A tulajdonjog és a gazdasági elmélet”, in *Gazdasági-jogi tanulmányok II*. Szerk.: Harmathy Attila és Sajó András. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, [1972], 1984, 107–140. o.
- Gábor R. István. „A második (másodlagos) gazdaság”, *Valóság*, 1979a, január, 22 (1), 22–36. o.
- Gábor R. István. „Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban”, *Közgazdasági Szemle*, 1979b, február, 26 (2), 171–187. o.
- Gábor R. István. „Szükségyszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaság mai modelljében?”, *Közgazdasági Szemle*, 1980. március, 27 (3), 315–323. o.
- Gábor R. István. „Második gazdaság: magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tanulságai”, *Valóság*, 1985. február, 28 (2), 20–37. o.
- Gábor R. István. „Reformok, második gazdaság, »államszocializmus«”, *Valóság*, 1986. július, 29 (2), 32–48. o.
- Gábor R. István. „Lépéskényszerek és kényszerlépések. Jegyzetek két évtized kormányzati munkaerő- és bérpolitikájáról”, *Közgazdasági Szemle*, 1988. július–augusztus, 35 (7–8), 803–817. o.
- Gábor R. István és Galasi Péter. *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

- Gábor R. István és Horváth D. Tamás. „Bukás és visszavonulás a magánkisiparban. Adalékok a nyolcvanas évek kisiparpolitikájának felülvizsgálatához”, *Közgazdasági Szemle*, 1987. április, 34 (4), 404–419. o.
- Gábor R. István és Kővári György. „Keresetszabályozás és munkahelyi ösztönzés. Kísérlet egy tévhit eloszlatására”, *Közgazdasági Szemle*, 1985. június, 32 (5), 724–742. o.
- Gábor R. István és Kővári György. *Beválthatók-e a bérreform ígéretei?* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1990.
- Gács János. „Importszabályozás és vállalati viselkedés”, kézirat, Budapest: Konjunktúra és Piackutató Intézet, 1980.
- Gács János és Lackó, Mária. „A népgazdasági szintű tervezési magatartás vizsgálata”, *Közgazdasági Szemle*, 1974. március, 21 (3), 257–274. o.
- Gajdar, Jegor. „Trudnij víbor”, *Kommuniszt*, 1990. január, (2), 23–34. o.
- Galasi Péter és Kertesi Gábor. „A korrupció terjedése”, *Közgazdasági Szemle*, 1987. szeptember, 34 (9), 1053–1074. o.
- Galasi Péter és Kertesi Gábor. „»Patkányverseny« a korrupciós piacon”, *Közgazdasági Szemle*, 1988. július–augusztus, 35 (7–8), 900–920. o.
- Galasi Péter és Sziráczi György, szerk. *Labour Market and Second Economy in Hungary*. Frankfurt: Campus Verlag, 1985.
- Gapinski, James H.; Skegro, Borislav és Zuehlke, Thomas W. „Modeling, Forecasting, and Improving Yugoslav Economic Performance”, kézirat. Tallahassee, Florida: Florida State University és Zagreb: Economics Institute Zagreb, 1987. október.
- Garai László. „»A történelem futószalagára szerelve ígyen...« A bolsevik típusú gazdaságpszichológiai szerkezet”, *Valóság*, 1991. október, 34 (10), 50–61. o.
- Garetovszkij, N. V. „Voproszű szoverszensztvovanyija bankovszkoj szisztymi”, *Gyengi i kregyi*, 1989, (11), 8–16. o.
- Garvy, George. *Money, Banking and Credit in Eastern Europe*. New York: Federal Reserve Bank, 1966.
- Garvy, George. *Money, Financial Flows and Credit in the Soviet Union*. Cambridge, M.A.: Ballinger, 1977.
- Gati, Charles. „Demokratikus átmenet a háború utáni Magyarországon”, *Történelmi Szemle*, 1986, 29 (1), 125–139. o.
- A Gazdasági Rendszer Reformjának Kínai Intézete. Gaige: *women mainling de tiaozhan yu xuanze*. (Reformok: kihívásaink és választási lehetőségeink.) Peking: Kínai Gazdasági Kiadó, 1986.
- Gedeon, Shirley J. „The Post Keynesian Theory of Money: A Summary and an Eastern European Example”, *Journal of Post Keynesian Economics*, Winter 1985–1986, 8 (2), 208–221. o.
- Gedeon, Shirley J. „Monetary Disequilibrium and Bank Reform Proposals in Yugoslavia: Paternalism and the Economy”, *Soviet Studies*, 1987. április, 39 (2), 281–291. o.
- Gergely István. „Személyi jövedelemadó, de hogyan?”, *Közgazdasági Szemle*, 1987. június, 34 (6), 711–720. o.
- Gerschenkron, Alexander. *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. New York: Praeger, 1962.
- Gerschenkron, Alexander. *Continuity in History and Other Essays*. Cambridge, M.A.: Belknap Press, 1968.
- Glowny Urząd Statystyczny. *Rocznik Statystyczny 1990*. Varsó, 1990.
- Goldfeld, Stephen M. és Quandt, Richard E. „Budget Constraints, Bailouts, and the Firm under Central Planning”, *Journal of Comparative Economics*, 1988. december, 12 (4), 502–520. o.
- Goldfeld, Stephen M. és Quandt, Richard E. „Rationing, Defective Inputs and Bayesian Updates Under Central Planning”, *Economics of Planning*, 1990a, 23 (3), 161–173. o.

- Goldfeld, Stephen M. és Quandt, Richard E. „Output Targets, Input Rationing and Inventories”, in *Optimal Decisions in Market and Planned Economies*. Szerk.: Richard E. Quandt és Dusan Triska. Boulder, Co.: Westview Press, 1990b, 67–81. o.
- Goldman, Marshall I. *Gorbachev's Challenge. Economic Reform in the Age of High Technology*. New York: W. W. Norton, 1987.
- Goldmann, Josef. *A makroökonomiai elemzés és előrejelzés*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
- Goldmann, Josef és Kouba, Karel. *Economic Growth in Czechoslovakia*. White Plains, N.Y.: International Arts and Sciences Press, 1969.
- Gombár Csaba. „Demokratikus rendezelvek”, in *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*, Budapest, 1986.
- Gomulka, Stanislaw. *Growth, Innovation and Reform in Eastern Europe*. Brighton: Wheatsheaf, 1986.
- Gomulka, Stanislaw. „A Kornai-féle puha költségvetési korlát és a hiányjelenségek: bírálat és módosítás”, *Közgazdasági Szemle*, 1987. július–augusztus, 34 (7–8), 868–880. o.
- Gomulka, Stanislaw és Polonsky, Anthony, szerk. *Polish Paradoxes*. London: Routledge, 1990.
- Gomulka, Stanislaw és Rostowski, Jacek. „An International Comparison of Material Intensity”, *Journal of Comparative Economics*, 1988. december, 12 (4), 475–501. o.
- Gorbacsov, Mihail Sz. *Átalakítás és új gondolkodás. Országunknak és az egész világnak*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, Pallas Lap- és Könyvkiadó, 1987.
- Gotz-Kozierkiewicz, Danuta és Kolodko, Grzegorz W. „Stabilization in Viet Nam”, *Working Papers*, no. 11, Warsaw: Institute of Finance, 1990.
- Gössmann, Wolfgang. *Die Kombinate in der DDR*. Berlin: Arno Spitz, 1987.
- Götz-Coenenberg, Roland. „Währungsintegration in Deutschland: Alternativen und Konsequenzen”, *Berichte des Dundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*, no. 20, Cologne, 1990.
- Granick, David. *The Red Executive*. New York: Columbia University Press, 1954.
- Granick, David. *Enterprise Guidance in Eastern Europe. A Comparison of Four Socialist Economies*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1975.
- Gregory, Paul R. „The Stalinist Command Economy”, *Annals of the AAPS*, 1990. január, Vol. 507, 18–26. o.
- Gregory, Paul R. és Collier, Irwin L. „Unemployment in the Soviet Union: Evidence from the Soviet Interview Project”, *American Economic Review*, 1988. szeptember, 78 (4), 613–632. o.
- Gregory, Paul R. és Stuart, Robert C. *Comparative Economic Systems*. Boston: Houghton Mifflin, 1980.
- Gregory, Paul R. és Stuart, Robert C. *Soviet Economic Structure and Performance*. New York: Harper and Row, [1974], 1986.
- Griffiths, Franklyn és Skilling, Gordon H., szerk. *Interest Groups in Soviet Politics*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1971.
- Groenewegen, Peter. „»Political Economy« and »Economics«”, in *The New Palgrave. A Dictionary of Economics*. Szerk.: John Eatwell, Murray Milgate és Peter Newman. London: Macmillan és New York: The Stockton Press, 1987, Vol. 3, 904–907. o.
- Grosfeld, Irena. „Endogenous Planners and the Investment Cycle in the Centrally Planned Economies”, *Comparative Economic Studies*, Spring 1986, 28 (1), 42–53. o.
- Grosfeld, Irena. „Disequilibrium Models of Investment”, in *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies*. Szerk.: Christopher Davis és Wojciech W. Charemza. New York: Chapman and Hall, 1989, 361–374. o.
- Grosfeld, Irena. „Kihaszíratlan lehetőségek: a reform-közgazdaságtan és a nyugati közgazdasági elmélet egymáshatása”, *Közgazdasági Szemle*, 1990. január, 37 (1), 44–60. o.
- Grossman, Gregory. „Gold and the Sword: Money in the Soviet Command Economy”, in *In-*

- dustrialization in Two Systems*. Szerk.: Henry Rosovsky. New York: John Wiley, 1966, 204–236. o.
- Grossman, Gregory, szerk. *Money and Plan*. Berkeley, C.A.: University of California Press, 1968.
- Grossman, Gregory. „The »Second Economy« of the USSR”, *Problems of Communism*, 1977a, szeptember–október, 26 (5), 25–40. o.
- Grossman, Gregory. „Price Control, Incentives, and Innovation in the Soviet Economy”, in *The Socialist Price Mechanism*. Szerk.: Alan Abouchar. Durham, N.C.: Duke University Press, 1977b, 129–169. o.
- Grossman, Gregory. „Economics of Virtuous Haste: A View of Soviet Industrialization and Institutions”, in *Marxism, Central Planning, and the Soviet Economy. Economic Essays in Honor of Alexander Erlich*. Szerk.: Padma Desai. Cambridge, M.A.: MIT Press, 1983, 198–206. o.
- Grossman, Gregory. „The Second Economy in the USSR and Eastern Europe. A Bibliography”, *Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*, no. 1, 1985. szeptember.
- Grossman, Sanford J. és Hart, Oliver D. „The Costs and Benefits of Ownership: A Theory of Vertical and Lateral Integration”, *Journal of Political Economy*, 1986. augusztus, 94 (4), 691–719. o.
- Groves, Theodore. „Incentives in Teams”, *Econometrica*, 1973. július, 41 (4), 617–631. o.
- Gyilász, Milovan. *Az új osztály*. Zürich: Europa Verl., 1958.
- Halpern László és Molnár György. „Jövedelemképződés, felhalmozás és áralakulás a hetvenes években”, *Közgazdasági Szemle*, 1985. július–augusztus, (7–8), 814–832. o.
- Hammond, Thomas T., szerk. *The Anatomy of Communist Takeovers*. New Haven, C.T.: Yale University Press, 1975.
- Hankiss Elemér. *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest: Magvető Kiadó, 1983.
- Hankiss Elemér. *Diagnózisok 2*. Budapest: Magvető Kiadó, 1986.
- Hankiss, Elemér. „A »Nagy Koalíció« avagy a hatalom konvertálása”, *Valóság*, 1989a, február, 32 (2), 15–31. o.
- Hankiss Elemér. *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989b.
- Hansen, Bent. *A Study in the Theory of Inflation*. London: Allen and Unwin, 1951.
- Hanson, Philip. „East-West Comparisons and Comparative Economic Systems”, *Soviet Studies*, 1971. január, 22 (3), 327–343. o.
- Hanson, Philip. *Trade and Technology in Soviet-Western Relations*. London: Macmillan és New York: Columbia University Press, 1981.
- Hanson, Philip és Pavitt, Keith. *The Comparative Economics of Research Development and Innovation in East and West. A Survey*. New York: Harwood Academic Publishers, 1987.
- Hanyin, Grigorij. „Ekonomicszeszkőj roszto: alternatyivnaja ocenka” *Kommunizist*, 1988. november, (17), 83–90. o.
- Haraszi Miklós. *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Budapest: Téka Könyvkiadó, [1975], 1989.
- Harcourt, Geoffrey C., szerk. *The Microeconomic Foundations of Macroeconomics*. Boulder, Co.: Westview Press, 1977.
- Hardin, Garrett. „The Tragedy of the Commons”, *Science*, 1968. december 13., 162 (3859), 1242–1248. o.
- Harding, Harry. *Organizing China: The Problem of Bureaucracy (1949–1976)*. Stanford, C.A.: Stanford University Press, 1981.
- Harding, Harry. *China's Second Revolution: Reform after Mao*. Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1987.
- Harmathy Attila és Sajó András, szerk. *Gazdasági-jogi tanulmányok II*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.

- Harrison, Mark. „Investment Mobilization and Capacity Completion in the Chinese and Soviet Economies”, *Economics of Planning*, 1985, 19 (2), 56–75. o.
- Hart, Oliver és Holmström, Bengt R. „The Theory of Contracts”, in *Advances in Economic Theory. Fifth World Congress*. Szerk.: T. Bewley. Cambridge: Cambridge University Press, 1987, 71–155. o.
- Hartford, Kathleen. *From Agricultural Development to Food Policy*. Kézirat. 1990.
- Havas Fanny, szerk. *A demokratikus Magyarország előtörténete. A régi Beszélő össziadása, I–III*. Budapest, 1992.
- Havel, Václav. „Letter to Dr. Gustav Husak, General Secretary of the Czechoslovak Communist Party”, *Survey*, 1975, 21 (3), 167–190. o.
- Havel, Václav, szerk. *The Power of the Powerless*. London: Hutchinson, 1985.
- Hayek, Friedrich A., szerk. *Collectivist Economic Planning*. London: Routledge and Kegan Paul, 1935.
- Hayek, Friedrich A. *The Constitution of Liberty*. London: Routledge és Chicago: Chicago University Press, 1960.
- Hayek, Friedrich A. *Law, Legislation and Liberty*. Chicago: University of Chicago Press, 1973.
- Heal, Geoffrey M. *The Theory of Economic Planning*. Amsterdam: North-Holland, 1973.
- Hedlund, Stefan. *Private Agriculture in the Soviet Union*. London: Routledge, 1989.
- Hegedüs András és Márkus Mária. „A kisvállalkozó és a szocializmus”, *Közgazdasági Szemle*, 1978. szeptember, 25 (9), 1076–1096. o.
- Herman, Edward S. *Corporate Control, Corporate Power*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Héthy Lajos és Makó Csaba. *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.
- Hewett, Ed A. „Foreign Trade Outcomes in Eastern and Western Economies”, in *East European Integration and East-West Trade*. Szerk.: Paul Marer és John M. Montias. Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 1980, 41–69. o.
- Hewett, Ed A. *Reforming the Soviet Economy. Equality versus Efficiency*. Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1988.
- Hirschman, Albert O. *The Strategy of Economic Development*. New Haven, C.T.: Yale University Press, 1958.
- Hirschman, Albert O. *Exit, Voice and Loyalty*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1970.
- Hirschman, Albert O. *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak a vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Részletek Hirschman 1970-es könyvéből. Budapest: Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1984.
- Hlaváček, Jirí. „Homo se assecrans”, *Politická ekonomie*, 1986, 34 (6), 633–639. o.
- Hlaváček, Jirí. „Producers’ Criteria in a Centrally Planned Economy”, in Richard E. Quandt és Dusan Triska, *Optimal Decisions in Markets and Planned Economies*. Boulder, Co.: Westview Press, 1990, 41–52. o.
- Hlaváček, Jirí és Triska, Dusan. „Planning Authority and Its Marginal Rate of Substitution: Theorem Homo Se Assecrans”, *Ekonomicko-Matematicky Obzor*, 1987, 23 (1), 38–53. o.
- Hoch Róbert. „A világgiazi árak és az árcentrum”, *Közgazdasági Szemle*, 1980. október, 27 (10), 1153–1158. o.
- Hoeffding, Oleg. „The Soviet Industrial Reorganization of 1957”, *American Economic Review*, 1959. május, 49 (2), 65–77. o.
- Holmström, Bengt R. „Moral Hazard and Observability”, *Bell Journal of Economics*, Spring 1979, 10 (1), 74–91. o.
- Holmström, Bengt R. „Design of Incentive Schemes and the New Soviet Incentive Model”, *European Economic Review*, 1982a, február, 17 (2), 128–148. o.

- Holmström, Bengt R. „Moral Hazard in Teams”, *Bell Journal of Economics*, Autumn 1982b, 13 (3), 324–340. o.
- Holmström, Bengt R. és Tirole, Jean. „The Theory of the Firm”, in *Handbook of Industrial Organization*. Szerk.: Richard Schmalensee és Robert Willig. New York: Elsevier, 1989, 61–133. o.
- Holzman, Franklyn D. *Soviet Taxation*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1955.
- Holzman, Franklyn D. „Soviet Inflationary Pressures, 1928–1957: Causes and Cures”, *Quarterly Journal of Economics*, 1960. május, 74 (2), 167–188. o.
- Holzman, Franklyn D. *International Trade under Communism*. Politics and Economics. New York: Basic Books, 1976.
- Holzman, Franklyn D. „Dumping by Centrally Planned Economies: The Polish Golf Cart Case”, in *Marxism, Central Planning, and the Soviet Economy: Economic Essays in Honor of Alexander Erlich*. Szerk.: Padma Desai. Cambridge, M.A.: MIT Press, 1983, 133–148. o.
- Holzman, Franklyn D. „The Significance of Soviet Subsidies to Eastern Europe”, *Comparative Economic Studies*, Spring 1986a, 28 (1), 54–65. o.
- Holzman, Franklyn D. „Further Thoughts on the Significance of Soviet Subsidies to Eastern Europe”, *Comparative Economic Studies*, Fall 1986b, 28 (3), 59–63. o.
- Holzman, Franklyn D. „A Comparative View of Foreign Trade Behavior: Market versus Centrally Planned Economies”, in *Comparative Economic Systems: Models and Cases*. Szerk.: Morris Bornstein. Homewood, Ill.: Irwin, 1989, 463–484. o.
- Holzmann, Robert. „Unemployment Benefits During Economic Transition: Background, Concept and Implementation”, kézirat, OECD Conference Paper, Vienna: Ludwig Boltzmann Institute für Ökonomische Analysen, 1990. november.
- Horvat, Branko. *The Political Economy of Socialism: A Marxist Social Theory*. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1982.
- Horváth M. Tamás. „Kisvárosok politikai viszonyai”, *Valóság*, 1988. július, 31 (7), 89–98. o.
- Hough, Jerry F. *The Soviet Prefects: The Local Party Organs in Industrial Decision-making*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1969.
- Hough, Jerry F. „The Soviet System: Petrification or Pluralism”, in *The Soviet Union and Social Science Theory*. Szerk.: Jerry F. Hough. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1972.
- Hough, Jerry F. és Fainsod, Merle. *How the Soviet Union Is Governed*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, [1953], 1979.
- Hodzsa, Enver. (Enver Hoxha.) *Our Policy is an Open Policy, the Policy of Proletarian Principles*. Tirana: „8 Nëntori” Publishing House, 1975.
- Hrncir, Miroslav. „From Traditional to Reformed Planned Economy: The Case of Czechoslovakia”, *Czechoslovak Economic Papers*, 1989, 27, 25–45. o.
- Hruscsov, Nyikita Sz. *A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt üléséről*, 1956. február 25. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1956], 1988.
- Hruscsov, Nyikita Sz. *A hékés egymás mellett élésért. Beszéd és írások (1959. január–december)*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1960.
- Hruscsov, Nyikita Sz. „Beszámoló a Szovjetunió 1959–1965. évi népgazdaságfejlesztési ellenőrző számairól”, in *Az SZKP XXI. kongresszusa*. 1959. január 27.–február 5. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1959, 7–146. o.
- Hsin, Chang. „The 1982–83 Overinvestment Crisis in China”, *Asian Survey*, 1984. december, 24 (12), 1275–1301. o.
- Huang, Yasheng. „»Web« of Interests and Patterns of Behavior of Chinese Local Economic Bureaucracies and Enterprises during Reforms”, kézirat, előadás a *Social Implications of Reforms* című konferencián, amelyet a Fairbank Center szervezett, Harvard University, Cambridge, M.A., 1988. május.
- Hunter, Holland. „Optimal Tautness in Development Planning”, *Economic Development and Cultural Change*, 1961. július, 9 (4), I. rész, 561–572. o.

- Hutchings, Raymond. *The Soviet Budget*. Albany, N.Y.: State University of New York Press, 1983.
- Husztai Ernő. „A szocialista bankrendszerek és -szervezetek fejlődésének főbb vonásai. (A jegybanks és a hitelbanksi funkciók viszonya)”, *Gazdaság*, 1980, 14 (2), 57–77. o.
- Husztai Ernő és Szajáni Béla. „Hitel- és pénzforgalmi rendszerünk jellemzése és értékelése”, *Pénzügyi Szemle*, 1972. augusztus, 16 (8), 665–664. o.
- Ickes, Barry W. „Cyclical Fluctuations in Centrally Planned Economies: A Critique of the Literature”, *Soviet Studies*, 1986. január, 38 (1), 36–52. o.
- Ickes, Barry W. „Do Socialist Countries Suffer a Common Business Cycle?”, *The Review of Economics and Statistics*, 1990. augusztus, 72 (3), 397–405. o.
- Illyés, Gyula. *Menet a ködben*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1986.
- Inotai András. „KGST és világpiac”, *Medvetánc*, 1987, (3–4), 235–258. o.
- International Communications Union. *Yearbook of Common Carrier Telecommunication Statistics*. Genf: Union Internationale des Télécommunications, 1988.
- International Currency Analysis, Inc. *World Currency Handbook*. Brooklyn, N.Y., 1990.
- International Labour Office. *Economically Active Population, 1950–2025*. Genf, 1987.
- International Monetary Fund. *International Financial Statistics. Supplement on Output Statistics*. Supplement Series, no. 8, Washington, D.C., 1984.
- International Monetary Fund. *Government Finance Statistical Yearbook*, 1987. Washington, D.C., 1987.
- International Monetary Fund, IBRD, OECD, EBRD. „The Economy of the USSR: Summary and Recommendations”, a Houston Summit felkérésére készült tanulmány, Washington, D.C., 1990.
- Ismael, Tareq Y. és Ismael, Jacqueline S. *The People's Democratic Republic of Yemen: Politics, Economics and Society*. London: Frances Pinter, 1986.
- Jánosy Ferenc. *A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.
- Jánosy Ferenc. *A gazdasági fejlődés trendvonala*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
- Jánosy Ferenc. „Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja”, *Közgazdasági Szemle*, 1969. július–augusztus, 16 (7–8), 806–829. o.
- Jasay, Anthony de. *Market Socialism: A Scrutiny. »This Square Circle«*. London: Institute of Economic Affairs, 1990.
- Jeffries, Ian és Melzer, Manfred, szerk. *The East German Economy*. London és New York: Croom Helm, 1987.
- Jelcin, Borisz N. *Izspovegy na zadannuju tyemu*. Szverdlovsk: Szrednye-Uralszkoje Knizsnoje Izdatyelsztvo, 1990.
- Joint Economic Committee, Congress of the United States. *Pressures for Reform in the East European Economies*. 2 kötet, Washington, D.C.: Government Printing Office, 1989.
- Jones, Derek C. és Meurs, Mieke. „On Entry of New Firms in Socialist Economies: Evidence from Bulgaria”, *Soviet Studies*, 1991, 43 (2), 311–327. o.
- Judith, Rudolf, szerk. *40 Jahre Mitbestimmung: Erfahrungen, Probleme, Perspektiven*. Cologne: Bund Verlag, 1986.
- Judy, R. és Clough, R. „Soviet Computer Software and Applications in the 1980s”, kézirat, Bloomington: Hudson Institute, Working Paper HI-4090-P, 1989.
- Juhász Pál. „Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság?” *Medvetánc*, 1981, (1), 197–211. o.
- Juhász Pál. „Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről”, *Medvetánc*, 1986–1987, (4–1), 5–18. o.
- Kagalovsky, Konstantin. „The Pressing Problems of State Finances in the USSR”, *Communist Economies*, 1989, 1 (4), 447–454. o.
- Kahan, Arcadius és Ruble, Blair, szerk. *Industrial Labor in the USSR*. New York: Pergamon Press, 1979.

- Kalecki, Michal. „A különböző társadalmi rendszerek növekedési elmélete”, in M. Kalecki: *A szocialista gazdaság működéséről. Válogatott tanulmányok 1956–1970*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, [1970], 1982, 297–306. o.
- Kalecki, Michal. *Selected Essays on the Economic Growth of the Socialist and Mixed Economies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.
- Kaminski, Bartłomiej. „The Economic System and Forms of Government Controls in Poland in the 1980s”, in *Pressures for Reform in the East European Economies*. Vol. 2, Joint Economic Committee, Congress of the United States, Washington, D.C.: Government Printing Office, 1989, 84–101. o.
- Kant, Immanuel. „On the Common Saying: »This May Be True in Theory, but It Does Not Apply in Practice«”, in *Kant's Political Writings*. Szerk.: Hans Reiss. Cambridge: Cambridge University Press, [1793], 1970, 61–92. o.
- Kantorovics, Leonyid V. (L. V. Kantorovich). „Mathematical Methods of Planning and Organizing Production”, *Management Science*, [1937], 1960, 6 (4), 366–422. o.
- Kantorovics, Leonyid V. (L. V. Kantorovich) *The Best Use of Economic Resources*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1965.
- Kapitány Zsuzsa. „Kereslet és kínálat a 80-as évek autópiacon”, *Közgazdasági Szemle*, 1989a, június, 36 (6), 592–611. o.
- Kapitány Zsuzsa. „Elosztási mechanizmusok Kelet-Európa autópiacon”, kézirat, Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1989b.
- Kapitány Zsuzsa és Kállay László. *The East European Motor Industry: Prospects and Developments*. London: The Economic Intelligence Unit, 1989.
- Kapitány Zsuzsa és Kállay László. *The Motor Industry of Eastern Europe: Prospects to 2000 and Beyond*. London: The Economic Intelligence Unit, 1991.
- Kapitány Zsuzsa, Kornai János és Szabó Judit. „A hiány újratemlése a magyar autópiacon”, *Közgazdasági Szemle*, 1982. március, 29 (3), 300–324. o.
- Kapitány Zsuzsa, Kornai János és Szabó Judit. „Reproduction of Shortage on the Hungarian Car Market”, *Soviet Studies*, 1984. április, 36 (2), 236–256. o.
- Kaser, Michael. *Comecon. Integration Problems of the Planned Economies*. London: Oxford University Press, 1965.
- Katsenelinboigen, Aron. „Coloured Markets in the Soviet Union”, *Soviet Studies*, 1977. január, 29 (1), 62–85. o.
- Katz, Barbara G. és Owen, Joel. „Disequilibrium Theory, Waiting Costs and Saving Behavior in Centrally Planned Economies: A Queueing-Theoretic Approach”, *Journal of Comparative Economics*, 1984. szeptember, 8 (3), 301–321. o.
- Kautsky, Karl. *A szociális forradalom*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1910], 1987.
- Kende Péter. „Szocializmus és egyenlőség”, *Magyar Füzetek*, 1985, (16), 19–42. o.
- Kende Péter. *A párizsi toronyból. Válogatott politikai írások, 1957–1989*. Budapest: Cserépfalvi, 1991.
- Kendrick, John W. „International Comparisons of Recent Productivity Trends”, in *Essays in Contemporary Economic Problems. Demand, Productivity and Population*. Szerk.: William Fellner. Washington, D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1981, 125–170. o.
- Kenedi János. „Tied az ország, magadnak épited...” *Szatirikus elbeszélés*. Párizs: Magyar Füzetek, 1981.
- Keren, Michael. „On the Tautness of Plans”, *Review of Economic Studies*, 1972, 39 (4), 469–486. o.
- Keren, Michael. „The New Economic System: An Obituary”, *Soviet Studies*, 1973. április, 24 (4), 554–587. o.
- Keren, Michael; Miller, Jeffrey és Thornton, James R. „The Ratchet: A Dynamic Managerial

- Incentive Model of the Soviet Enterprise", *Journal of Comparative Economics*, 1983. december, 7 (4), 347–367. o.
- Keynes, John Maynard. *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, [1936], 1965.
- Kidric, Boris. *Sabrana Dela*. Belgrád: Izdavacki Centar Komunist, 1985.
- Kis János. *Vannak-e emberi jogaink?* Budapest: AB Független Kiadó, 1987.
- Klacek, Jan és Nesporová, Alena. „Economic Growth in Czechoslovakia – Application of the CES Production Function”, *Czechoslovak Economic Papers*, 1984, 22, 83–100. o.
- Klaus, Václav. „Socialist Economies, Economic Reforms, and Economists: Reflections of a Czechoslovak Economist”, *Communist Economies*, 1989, 1 (1), 89–96. o.
- Klaus, Václav. „Policy Positions Towards the International Monetary Fund and the World Bank by Centrally Planned Economies That Are Not Members of Those Organizations”, in *Economic Reforms in Centrally Planned Economies and Their Impact on the Global Economy*. Szerk.: Josef M. van Brabant. New York: United Nations, Department of International and Social Affairs, *Journal of Development Planning*, no. 20, 1990, 315–327. o.
- Knight, Frank. *Risk, Uncertainty, and Profit*. New York: Harper and Row, [1921], 1965.
- Knight, Peter T. „Financial Discipline and Structural Adjustment in Yugoslavia: Rehabilitation and Bankruptcy of Loss-Making Enterprises”, *World Bank Staff Working Papers*, no. 705, 1984.
- Kolakowski, Leszek. *Main Currents of Marxism*. Oxford: Oxford University Press, 1978.
- Kolodko, Grzegorz W. „Stabilization Policy in Poland – Challenges and Constraints.”, *Working Papers*, 1989, no. 3, Varsó: Institute of Finance.
- Kolodko, Grzegorz W. „Polish Hyperinflation and Stabilization, 1989–90”, *Most*, 1991, 1 (1), 9–36. o.
- Kolodko, Grzegorz W.; Gotz-Kozierkiewicz, Danuta és Skrzyszewska-Paczek, Elzbieta. „Hyperinflation and Stabilization in Postsocialist Economies”, kézirat, Varsó: Institute of Finance, 1990.
- Kolosi Tamás. „A társadalmi egyenlőtlenségről”, *Társadalmi Szemle*, 1980, 35 (6), 48–58. o.
- Kolosi Tamás. „Strukturális csoportok és reform” *Valóság*, 1986. július, 29 (7), 19–31. o.
- Kolosi Tamás. „Egyenlőtlenségek a nyolcvanas években”, Budapest: TÁRKI, Gyorsjelentések 2, 1989.
- Koltay Jenő. „Az új adórendszer korszerűségéről és működéséről”, *Közgazdasági Szemle*, 1989. október, 36 (10), 1302–1322. o.
- Komin, A. „Peresztrójka tyenyevovo hozjajszta” *Voproszű ekonomiki*, 1988. március, (3), 107–114. o.
- Konovalov, V. „Yugoslav Industry: Structure, Performance, Conduct”, kézirat, Washington, D.C.: Industry Development Division, World Bank, 1989.
- Konrád György és Szelényi Iván. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, [1979], 1989.
- Kontorovich, Vladimir. „Soviet Growth Slowdown: Econometric vs. Direct Evidence”, *American Economic Review*, 1986. május, 76 (2), 181–185. o.
- Kontorovich, Vladimir. „Utilization of Fixed Capital and Soviet Industrial Growth”, *Economics of Planning*, 1990, 23 (1), 37–50. o.
- Koopmans, Tjalling C. és Montias, John Michael. „On the Description and Comparison of Economic Systems, „ in *Comparison of Economic Systems: Theoretical and Methodological Approaches*. Szerk.: Alexander Eckstein. Berkeley, C.A.: University of California Press, 1971, 27–78. o.
- Korbonski, Andrzej. „The Second Economy in Poland”, *Journal of International Affairs*, Spring/Summer 1981, 35 (1), 1–15. o.
- Korjagina, Tatjana I. „Tyenyevaja ekonomika v SzSzsZr (analiz, ocenki, prognozi)”, *Voproszi ekonomiki*, 1990a, (3), 110–120. o.

- Korjagina, Tatjana I. *Platnyije uszlugi v SzSzSzR*. Moszkva: Ekonomika, 1990b.
- Kornai János. *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.
- Kornai János. „Mathematical Programming as a Tool in Drawing Up the Five Year Economic Plan”, *Economics of Planning*, 1965, 5 (3), 3–18. o.
- Kornai János. *Anti-Equilibrium*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- Kornai János. *Erőltetett vagy harmonikus növekedés*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.
- Kornai János. *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- Kornai János. „Bürokratikus és piaci koordináció”, *Közgazdasági Szemle*, 1983. szeptember, 30 (9), 1025–1038. o.
- Kornai János. „A puha költségvetési korlát”, *Tervgazdasági Fórum*, 1986, 2 (3), 1–17. o.
- Kornai János. „A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság, I–II”, *Gazdaság*, 1987, 21 (2, 3), 5–46. és 5–40. o.
- Kornai János. *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. Budapest: HVG Kiadó, 1989.
- Kornai János. „Kiegészítések a »Röpirathoz«”, *Közgazdasági Szemle*, 1990. július–augusztus, 37 (7–8), 769–793. o.
- Kornai János és Lipták Tamás. „Kétszintű tervezés: Játékelméleti modell és iteratív számítási eljárás népgazdasági távlati tervezési feladatok megoldására”, *MTA Matematikai Kutató Intézetének Közleményei*, 1962, 7 (4), B sorozat, 577–621. o.
- Kornai János és Martos Béla, szerk. *Szabályozás árjelzések nélkül*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- Kornai János és Matits Ágnes. *A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
- Kornai János és Weibull, Jörgen W. „A piac normál állapota hiánygazdaságban: egy sorbanállási modell”, *Sigma*, 1978, 11 (1–2), 1–32. o.
- Kornai János és Weibull, Jörgen W. „Paternalizmus, vevők piaca, eladók piaca”, *Sigma*, 1983, 16 (3), 169–184. o.
- Kotlove, Barry. „Soviet Housing Expenditures: A Cross-Sectional Study of Soviet Emigrant Families”, kézirat, Cambridge, M.A.: Economics of Socialism Workshop, Harvard University, 1986. november.
- Kovács István, szerk. „1977. október 7. A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének alkotmánya”, in *A Szovjetunió szövetségi alkotmányai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982, 231–282. o.
- Kovács János Mátyás. „A reformalku sűrűjében”, *Valóság*, 1984. március, 27 (3), 30–55. o.
- Kovács János Mátyás. „Compassionate Doubts about Refonomics in Hungary”, kézirat, Budapest: Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences, 1988.
- Kovács János Mátyás. „Reform Economics: The Classification Gap”, *Daedalus*, Winter 1990, 119 (1), 215–248. o.
- Köllő János. „Taktikázás és alkudozás az ipari üzemben”, *Közgazdasági Szemle*, 1981. július–augusztus, 28 (7–8), 853–866. o.
- Köves András. *Világgazdasági nyitás: kihívás és kényszer*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- Köves András. „»Implicit szubvenciók« és a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok néhány kérdése. Megjegyzések Michael Marrese és Jan Vanous elemzéseire”, *Közgazdasági Szemle*, 1984. október, 31 (10), 1235–1244. o.
- Köves András. „Külgazdasági egyensúly, gazdasági fejlődés és gazdaságpolitika a KGST-országokban”, *Valóság*, 1986. március, 29 (3), 7–20. o.
- Központi Statisztikai Hivatal. *Statistical Yearbook*, 1957. Budapest, 1959.
- Központi Statisztikai Hivatal. *Nemzetközi statisztikai évkönyv*, 1965. Budapest, 1965.
- Központi Statisztikai Hivatal. *Statisztikai évkönyv*, 1970. Budapest, 1971.
- Központi Statisztikai Hivatal. *Statisztikai évkönyv*, 1972. Budapest, 1973.

- Központi Statisztikai Hivatal. *Statisztikai évkönyv*, 1974. Budapest, 1975.
- Központi Statisztikai Hivatal. *Statisztikai évkönyv*, 1979. Budapest, 1980a.
- Központi Statisztikai Hivatal. *Közlekedési és hírközlési évkönyv*, 1979. Budapest, 1980b.
- Központi Statisztikai Hivatal. *Statisztikai évkönyv*, 1981. Budapest, 1982.
- Központi Statisztikai Hivatal. *Statisztikai évkönyv*, 1983. Budapest, 1984.
- Központi Statisztikai Hivatal. *Statisztikai évkönyv*, 1984. Budapest, 1985.
- Központi Statisztikai Hivatal. *Statisztikai idősorok a Kínai Népköztársaságról*. Budapest, 1986.
- Központi Statisztikai Hivatal. *Statisztikai évkönyv*, 1986. Budapest, 1987.
- Központi Statisztikai Hivatal. *Beruházási statisztikai évkönyv*, 1987. Budapest, 1988.
- Központi Statisztikai Hivatal. *Nemzetközi statisztikai évkönyv*, 1988. Budapest, 1989.
- Központi Statisztikai Hivatal. *Statisztikai évkönyv*, 1989. Budapest, 1990.
- Kravis, Irving B., Heston, Alan W. és Summers, Robert. „Real GDP Per Capita for More Than One Hundred Countries”, *Economic Journal*, 1978. június, 88 (350), 215–242. o.
- Kravis, Irving B.; Heston, Alan W. és Summers, Robert. *World Product and Income*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1982.
- Krelín, Julij. *A sor*. Budapest: Európa Kiadó, 1983.
- Kricman, L. N. *Geroicszeszkij period velikoj russzkij revoljucii – opit analiza t.n. vojennovo kommunizma*. Moszkva és Leningrád: Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo, 1926.
- Krueger, Anne O. „The Political Economy of the Rent-Seeking Society”, *American Economic Review*, 1974. június, 64 (3), 291–303. o.
- Kuczi Tibor. „Egy ideológia »logikája«”, *Valóság*, 1989. július, 32 (7), 32–42. o.
- Kukorelli István. „Így választottunk... Adalékok a választási reform és az 1985. évi általános választások történetéhez”, *Politikatudományi Füzetek*, 1988, Budapest.
- Kupa Mihály. *Jövedelemelosztás – költségvetés – gazdasági folyamatok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- Kuron, Jacek és Modzielewski, Karel. *An Open Letter to the Party*. New York: Merit Publishers, 1968.
- Kuti Anna és Móra Mária. „Szanalás és felszámolás 1986 után”, *Közgazdasági Szemle*, 1990. június, 37 (6), 702–717. o.
- Kuznets, Simon. *Postwar Economic Growth*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1964.
- Kuznets, Simon. *Economic Growth of Nations*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1971.
- Kuznyecova, T. „Kooperacija: kakova taktyika – takovo i praktyika”, *Voproszű Ekonomiki*, 1989. március, (3), 149–153. o.
- Lackó Mária. „Lakossági megtakarítás és ellátási helyzet”, *Közgazdasági Szemle*, 1976. május, 23 (5), 535–551. o.
- Lackó Mária. „Feszültségek felhalmozása és leépítése”, *Közgazdasági Szemle*, 1980. július–augusztus, 27 (7–8), 923–940. o.
- Lackó Mária. „Magatartási szabályok a beruházások ágazatközi elosztásában”, *Közgazdasági Szemle*, 1982. július–augusztus, 29 (7–8), 848–862. o.
- Lackó Mária. „A beruházási hitelpiac feszültségeinek újratermelődése Magyarországon”, *Közgazdasági Szemle*, 1989. november, 36 (11), 1323–1341. o.
- Ladányi János. „A fogyasztói árak és szociálpolitika”, *Valóság*, 1975. február, 18 (2), 16–29. o.
- Ladányi János. „Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban”, *Valóság*, 1987. június, 30 (6), 25–43. o.
- Laffont, Jean-Jacques. *Economics of Uncertainty and Information*. Cambridge, M.A.: MIT Press, 1989.
- Laki Mihály. *Év végi hajrá az iparban és a kereskedelemben*. Budapest: Magvető Kiadó, 1980.
- Laki Mihály. *Vállalatok megszűnése és összevonása*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

- Laky Teréz. „A vgmk és a vállalati érdek”, *Gazdaság*, 1984, 18 (2), 74–91. o.
- Laky Teréz. „Eloszlott mítoszok – tétova szándékok”, *Valóság*, 1987. július, 30 (7), 34–49. o.
- Lamberger Galina, Matolcsy György, Szalai Erzsébet és Voszka Éva. „Vállalatmegszűnés. Hét eset a nyolcvanas évekből: tapasztalatok és következtetések”, kézirat, Budapest: Pénzügykutatási Intézet, 1986.
- Lange, Oscar. „On the Economic Theory of Socialism”, *Review of Economic Studies*, 1936. október, 1937. február, 4 (1,2), 53–71, 123–42. o.
- Lardy, Nicholas R. „Overview: Agricultural Reform and the Rural Economy”, in *China Toward the Year 2000. Vol. 1. The Four Modernizations*. Joint Economic Committee, Congress of the United States, Washington, D.C.: Government Printing Office, 1986, 325–335. o.
- Largentaye, Bertrand de. „The Response of Western European Countries to the Transformations in Eastern Europe”, kézirat, Washington, D. C.: Világbank, 1990. április 19.
- Laulan, Yves M., szerk. *Banking, Money and Credit in the Soviet Union and Eastern Europe*. Brüsszel: NATO, Directorate of Economic Affairs, 1973.
- Lavoie, Don. *Rivalry and Central Planning. The Socialist Calculation Debate Reconsidered*. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1985.
- Leijonhufvud, Axel. *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes*. New York: Oxford University Press, 1968.
- Lengyel László, szerk. *A tulajdon reformja*. Budapest. Pénzügykutató Részvénytársaság, 1988.
- Lengyel László. *Végkifejlet*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Lenin, Vlagyimir I. „Állam és forradalom”, in *Lenin összes művei*, 33. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1917], 1965, 1–111. o.
- Lenin, Vlagyimir I. „Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat?”, in *Lenin összes művei*, 34. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1918], 1967, 289–338. o.
- Lenin, Vlagyimir I. „A szovjet hatalom soron levő feladatai”, in *Lenin összes művei*, 36. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1918], 1979, 153–193. o.
- Lenin, Vlagyimir I. „A baloldaliság, a kommunizmus gyermekbetegsége”, in *Lenin összes művei*, 41. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1920], 1974, 3–99. o.
- Lenin, Vlagyimir I. „A központi szovjetintézmények vezetőihez”, in *Lenin összes művei*, 54. kötet, [1921], 1980, 109. o.
- Leontief, Wassily. *The Structure of American Economy, 1919–1939*. New York: Oxford University Press, 1953a.
- Leontief, Wassily, szerk. *Studies in the Structure of the American Economy, 1919–1939. Theoretical and Empirical Explanations in Input-Output Analysis*. New York: Oxford University Press, 1953b.
- Leptin, Gerd és Melzer, Manfred. *Economic Reform in East German Industry*. Oxford: Oxford University Press, 1978.
- Levcik, Friedrich. „The Czechoslovak Economy in the 1980's”, in *East European Economies: Slow Growth in the 1980's*. Vol. 3., Joint Economic Committee, Congress of the United States, Washington D.C.: Government Printing Office, 1986. március, 85–108. o.
- Levine, Herbert S. „Pressure and Planning in the Soviet Economy”, in *Industrialization under Two Systems*. Szerk.: Henry Rosovsky. New York: John Wiley, 1966, 266–286. o.
- Levy, F. et al. *China: Finance and Investment*. Washington, D.C.: World Bank Country Studies, 1988.
- Lewin, Moshe. *Russian Peasants and Soviet Power*. Oxford: Oxford University Press, [1968], 1974.
- Lewis, Arthur W. „Economic Development with Unlimited Supplies of Labour”, *The Manchester School*, 1954. május, 22 (2), 139–191. o.
- Lewis, Arthur W. *The Theory of Economic Growth*. London és Homewood, I.L.: Irwin, 1955.
- Lewis, John W., szerk. *Party Leadership and Revolutionary Power in China*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

- Liberman, Evsey G. „The Plan, Profit and Bonuses”, in *Socialist Economics*. Szerk.: Alec Nove és Domenico M. Nuti. Middlesex: Penguin Books, [1962], 1972, 309–318. o.
- Lichtheim, George. *Marxism: A Historical and Critical Study*. New York: Praeger, 1961.
- Lieberthal, Kenneth és Oksenberg, Michael. *Policy-Making in China: Structures and Processes*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1988.
- Lindbeck, Assar. *The Political Economy of the New Left: An Outsider's View*. New York: Harper and Row, 1971.
- Lindbeck, Assar és Weibull, Jörgen W. „Strategic Interaction with Altruism – The Economics of Fait Accompli”, *Seminar Paper*, no. 376, Stockholm: Institute for International Economic Studies, 1987.
- Lindblom, Charles E. *Politics and Markets. The World's Political Economic Systems*. New York: Basic Books, 1977.
- Lipinski, Edward. „An Open Letter to Comrade Gierek”, *Survey*, 1976, 22 (2), 194–203. o.
- Lipton, David és Sachs, Jeffrey. „Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland”, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1990, (1), 75–133. o.
- Lisiecki, Jerzy. „Financial and Material Transfers between East and West Germany”, *Soviet Studies*, 1990, július, 42 (3), 513–534. o.
- Liska Tibor és Máriás Antal. „A gazdaságosság és a nemzetközi munkamegosztás”, *Közgazdasági Szemle*, 1954. október, 1 (1), 75–94. o.
- Liska Tibor. *Ökonosztát*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, [1964], 1988.
- Liu, Guoguan. „Price Reform Essential to Growth”, *Beijing Review*, 1986. augusztus 18. (3), 14–18. o.
- Liu, Guoguan. „A Sweet and Sour Decade”, *Beijing Review*, 1989. január 2–8., 22–29. o.
- Liu, Pak-Wai. „Moral Hazard and Incentives in a Decentralized Planning Environment”, *Journal of Comparative Economics*, 1986. június, 10 (2), 91–105. o.
- Lopinski, Maciej; Moskit, Marcin és Wilk, Mariusz, szerk. *Konspira. Solidarity Underground*. Berkeley, C.A.: University of California Press, 1990.
- Los, Maria, szerk. *The Second Economy in Marxist States*. Basingstoke és London: Macmillan, 1990.
- Losonczy Ágnes. *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest: Magvető Kiadó, 1986.
- Losonczy Ágnes. *Ártó-védő társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Lucas, Robert E. *Models of Business Cycles*. Oxford és New York: Basil Blackwell, 1985.
- Lucas, Robert E. és Sargent, Thomas J. „After Keynesian Macroeconomics”, in *Rational Expectations and Econometric Practice*. Szerk.: R. E. Lucas és T. J. Sargent. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981, Vol. 1, 259–319. o.
- Lukács György. *Megélt gondolkodás*. Életrajz magnószalagon. Az interjúkat Eörsi István és Vezér Erzsébet készítették. Budapest: Magvető Kiadó, [1971], 1989.
- Lydall, Harold. *Yugoslav Socialism: Theory and Practice*. Oxford: Clarendon Press és New York: Oxford University Press, 1984.
- Maddison, Angus. *The World Economy in the 20th Century*. Paris: Development Centre of the OECD, 1989.
- Magyar Szocialista Munkáspárt Közgazdasági Munkaközössége. „AZ MSZMP KB mellett működő Közgazdasági Munkaközösség állásfoglalása”, *Közgazdasági Szemle*, 1987. június, 34 (6), 664–670. o.
- Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága. *A gazdasági mechanizmus reformja*. Budapest, 1966.
- Malecki, Witold és Kolodko, Grzegorz W. „The Indebtedness of East European Countries”, *Working Papers*, no. 12, Varsó: Institute of Finance, 1990.
- Malinvaud, Edmond. „Decentralized Procedures for Planning”, in *Activity Analysis in the Theory of Growth and Planning*. Szerk.: M. O. L. Bacharach és Edmond Malinvaud. London: Macmillan és New York: St. Martin's Press, 1967, 170–208. o.

- Malinvaud, Edmond. *The Theory of Unemployment Reconsidered*. Oxford: Basil Blackwell, 1977.
- Manchin Róbert és Szelényi Iván. „Szociálpolitika az államszocializmusban”, *Medvetánc*, 1986, (2–3), 69–111. o.
- Mao, Ce-tung. (Mao, Zedong.) „Problems of War and Strategy”, in *Selected Works*. 2. kötet, Peking: Foreign Language Press, [1938], 1967, 267–281. o.
- Mao, Ce-tung. (Mao, Zedong.) „On the Ten Major Relationships”, in Mao Zedong, *Selected Works*. 5. kötet, Peking: Foreign Language Press, 1977, 284–307. o.
- Marer, Paul. *Dollar GNPs of the USSR and Eastern Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, a Világbank számára készült kiadvány, 1985.
- Marer, Paul; Árvay János; O'Connor, John és Swanson, Dan, és a Világbank munkatársai. *Historically Planned Economies. A Guide to the Data*. Washington, D.C.: World Bank, 1991.
- Marer, Paul és Siwinski, Włodzimierz, szerk. *Creditworthiness and Reform in Poland. Western and Polish Perspectives*. Bloomington: Indiana University Press, 1988.
- Marglin, Stephen A. „What Do Bosses Do?”, in *The Division of Labor*. Szerk.: André Gorz. Hassocks: Harvester Press, 1976, 15–54. o.
- Máriás Antal és Nagy András. „Pamutszövet-kivitelünk néhány kérdése”, *Közgazdasági Szemle*, 1956. július–augusztus, 3 (7–8), 884–902. o.
- Markish, Yuri. „Agricultural Reforms in the USSR: Intensification Programmes of the 1980s”, *Communist Economies*, 1989, 1 (4), 421–445. o.
- Márkus György. *Marxizmus és „antropológia”*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- Marrese, Michael. „The Bureaucratic Response to Economic Fluctuation: An Econometric Investigation of Hungarian Investment Policy”, *Journal of Policy Modelling*, 1981, 3 (2), 221–243. o.
- Marrese, Michael. „Agricultural Policy and Performance in Hungary”, *Journal of Comparative Economics*, 1983. szeptember, 7 (3), 329–345. o.
- Marrese, Michael és Vanous, Jan. *Soviet Subsidization of Trade with Eastern Europe. A Soviet Perspective*. Berkeley, C.A.: Institute of International Studies, 1983.
- Martos Béla. „Gazdasági szabályozási struktúrák és működésük. A nem walrasi eset”, kézirát, Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1983.
- Martos Béla. *Economic Control Structures: A Non-Walrasian Approach*. Amsterdam: North-Holland, 1990.
- Marx, Karl. „A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete”, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 16. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1864], 1964a, 3–11. o.
- Marx, Karl. „Bizalmas közlés”, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 16. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1870], 1964b, 402–403. o.
- Marx, Karl. „A polgárháború Franciaországban”, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 17. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1871], 1968, 455–526. o.
- Marx, Karl. „A gothai program kritikája”, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 19. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1875], 1969, 13–30. o.
- Marx, Karl. „Vallomások”, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 31. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1973, 590–591. o.
- Marx, Karl. „A tőke.” I. kötet, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 23. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1867–1894], 1967.
- Marx, Karl. „A tőke.” II. kötet, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 24. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1867–1894], 1968.
- Marx, Karl. „A tőke. III. kötet”, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 25. kötet, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1867–1894], 1974.
- Matits Ágnes. „A vállalatnagyság szerepe a redistribúcióban megnyilvánuló részrehajlásban”, kézirát, Budapest: Economix, 1984.

- McAuley, Alistair. *Economic Welfare in the Soviet Union*. Madison, W.I.: University of Wisconsin Press, 1979.
- McIntyre, Robert J. *Bulgaria: Politics, Economics and Society*. London: Frances Pinter, 1988.
- McKinnon, Ronald I. „Liberalizing Foreign Trade in a Socialist Economy: The Problem of Negative Value Added”, kézirat, Stanford, C.A.: Department of Economics, Stanford University, 1990a, október.
- McKinnon, Ronald I. „Stabilising the Ruble”, *Communist Economies*, 1990b, 2 (2), 131–142. o.
- McLellan, David. *Karl Marx, His Life and Thought*. New York: Macmillan, 1973.
- McLellan, David. *The Thought of Karl Marx*. London: Macmillan, 1980.
- Meade, James E. „The Theory of Labour-Managed Firms and of Profit-Sharing”, *Economic Journal*, 1972. március, 82 (325), 402–428. o.
- Medvedyev, Roy A. (R. A. Medvedev.) *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Meerson-Aksenov, M. és Shragin, B., szerk. *The Political, Social and Religious Thought of Russian Samizdat. An Anthology*. Belmont, M.A.: Nordland, 1978.
- Meisner, Maurice. *Mao's China and After: A History of the People's Republic*. New York: Free Press, 1986.
- Mejstrik, Michal. „Economic Effects of Export and Their Dependence on the Quality of Products”, *Czechoslovak Economic Papers*, 1984, 22, pp 57–82. o.
- Mejstrik, Michal. „Transition Measures and External Shocks in Czechoslovakia in 1991”, kézirat, Prága: Institute of Economic Sciences, Charles University, 1991. január.
- Mellár Tamás. „»A hiány« és a szocializmus gazdaságtana”, *Közgazdasági Szemle*, 1987. március, 34 (3), 336–345. o.
- Merkur. „Merkur-adatgyűjtemény, 1979”, kézirat, Budapest, 1980.
- Mesa-Lago, Carmelo. *The Economy of Socialist Cuba*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1981.
- Michels, Robert. *Political Parties; A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. New York: Free Press, [1911], 1962.
- Michnik, Adam. *Letters from Prison and Other Essays*. Berkeley, C.A.: University of California Press, 1985.
- Mihályi Péter. „Cycles or Shocks: East European Investments, 1950–1985”, *Economics of Planning*, 1988, 22 (1–2), 41–56. o.
- Mihályi Péter. „Beruházási ciklusok a szocializmusban. Elmélet és valóság”, kézirat, Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1989.
- Milanovic, Branko. *Liberalization and Entrepreneurship. Dynamics of Reform in Socialism and Capitalism*. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1989.
- Milenkovitch, Deborah D. *Plan and Market in Yugoslav Economic Thought*. New Haven, C.T.: Yale University Press, 1971.
- Milenkovitch, Deborah D. „Is Market Socialism Efficient?” in *Comparative Economic Systems: An Assessment of Knowledge, Theory, and Method*. Szerk.: Andrew Zimbalist. Boston, M.A.: Kluwer-Nijhoff, 1984, 65–107. o.
- Ming, Wu. „The Chinese Economy at the Crossroads”, *Communist Economies*, 1990, 2 (3), 241–313. o.
- Mirrlees, James A. „Notes on Welfare Economics, Information, and Uncertainty”, in *Contributions to Economic Analysis. Essays on Economic Behavior under Uncertainty*. Szerk.: Michael S. Balch, Daniel L. McFadden és S. Wu. Amsterdam: North-Holland, 1974, 243–258. o.
- Mirrlees, James A. „The Optimal Structure of Incentives and Authority within an Organization”, *Bell Journal of Economics*, Spring 1976, 7 (1), 105–131. o.
- Mises, Ludwig Von. „Economic Calculations in the Socialist Commonwealth”, in *Collec-*

- tivist Economic Planning*. Szerk.: Friedrich A. Hayek. London: Routledge and Kegan Paul, [1920], 1935, 87–130. o.
- Mitchell, Janet. „Credit Rationing, Budget Constraints and Salaries in Yugoslav Firms”, *Journal of Comparative Economics*, 1989. június, 13 (2), 254–280. o.
- Molotov, Vjacseszlav M. *A japán–német Trockista ügynökök kártevésének, diverziójának és kémkedésének tanulságai. Beszámoló az SzK(b)P Központi Bizottságának 1937. február 28-i teljes ülésén*. Budapest: Szikra, [1937], 1950.
- Montias, John Michael. *Central Planning in Poland*. New Haven: Yale University Press, 1962.
- Moore, Geoffrey H. *Business Cycles, Inflation, and Forecasting*. Cambridge: Ballinger, a National Bureau of Economic Research számára készült kiadvány, 1983.
- Moroney, John R. „Energy Consumption, Capital and Real Output: A Comparison of Market and Planned Economies”, *Journal of Comparative Economics*, 1990. június, 14 (2), 199–220. o.
- Morrison, Christian. „Income Distribution in East European and Western Countries”, *Journal of Comparative Economics*, 1984. június, 8 (2), 121–138. o.
- Muellbauer, John és Portes, Richard „Macroeconomic Models with Quantity Rationing”, *Economic Journal*, 1978. december, 88 (352), 788–821. o.
- Munkácsi Ferenc. „A munkaerőhiány és a munkapiac sajátosságainak összefüggései”, *Munkügyi Szemle*, 1976, 20 (6), 1–5. o.
- Munkácsi Ferenc. „Néhány megjegyzés a munkaerőhiányról”, *Vezetéstudomány*, 1978, 9 (7), 5–8. o.
- Muraközy, László. „Hazánk költségvetéséről – nemzetközi összehasonlításban”, *Pénzügyi Szemle*, 1985, 29 (10), 745–754. o.
- Muraközy, László. „A látható kéz”, kézirat, Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1989.
- Murrell, Peter. *The Nature of Socialist Economies. Lessons from Eastern European Foreign Trade*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1990a.
- Murrell, Peter. „An Evolutionary Perspective on Reform of the Eastern European Economies”, kézirat, College Park: University of Maryland, 1990b.
- Nachtigal, Vladimir. „The Concept of National Income and Productive Labour”, *Czechoslovak Economic Papers*, 1989, 26, 73–97. o.
- Nagy András. „A nemzetközi kereskedelem strukturális elemzése és előrejelzése”, kézirat, Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1974.
- Nagy András. „A kelet–nyugati kereskedelem szerkezet- és intenzitásváltozásai”, *Külgazdaság*, 1985. szeptember, 29 (9), 18–32. o.
- Nagy András. „Külkereskedelmi orientációváltást”, *Közgazdasági Szemle*, 1989. szeptember, 36 (9), 1033–1046. o.
- Nagy András. „Részérdekek az összeomlásban és a felemelkedésben”, *Közgazdasági Szemle*, 1990. szeptember, 37 (9), 1012–1024. o.
- Nagy András és Pete Péter. „A világkereskedelem változásainak összefoglaló elemzése”, in *A világkereskedelem szerkezeti változásai 1955–1977 között, 1. kötet*, kézirat. Szerk.: Nagy András. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1980, 4–57. o.
- Nagy Tamás. „A politikai gazdaságtan néhány kérdéséről”, *Közgazdasági Szemle*, 1956. június, 3 (6), 657–675. o.
- Nagy Tamás. *A gazdasági mechanizmus reformja és a politikai gazdaságtan kategóriái*. Budapest: TIT kiadvány, 1966.
- Naughton, Barry. „False Starts and Second Wind: Financial Reforms in the Chinese Industrial System”, in *The Political Economy of Reform in Post-Mao China*. Szerk.: Elizabeth J. Perry és Christine P. W. Wong. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1985, 223–252. o.
- Nee, Victor és Stark, David, szerk. *Making the Economic Institutions of Socialism*. Stanford, C.A.: Stanford University Press, 1988.

- Nelson, Harold D, szerk. *Mozambique: A Country Study*. Washington, D.C.: Foreign Area Studies, The American University, Government Printing Office, 1985.
- Neuberger, Egon. „Libermanism, Computopia, and Visible Hand: The Question of Informational Efficiency”, *American Economic Review*, 1966. május, 56 (2), 131–144. o.
- Neumann, John von. „Probabilistic Logics and the Synthesis of Reliable Organisms from Unreliable Components”, in *Automata Studies*. Szerk.: C. E. Shannon és J. McCarthy. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1956, 43–98. o.
- Niskanen, William. *Bureaucracy and Representative Government*. Chicago: Aldine Publishing, 1971.
- Nordhaus, William D. „Soviet Economic Reform: The Longest Road”, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1990, (1), 287–308. o.
- Nove, Alec. *Economic Rationality and Soviet Politics or Was Stalin Really Necessary?* New York: Praeger, 1964.
- Nove, Alec. *An Economic History of the USSR*. London: Penguin, 1969.
- Nove, Alec. „Has Soviet Growth Ceased?”, a Manchester Statistical Society előtt elmondott előadás, 1983. november 15.
- Nove, Alec. *Glasnost' in Perspective*. Boston: Unwin and Hyman, 1989.
- Novozsilov, Viktor V. „Nyedosztatok tovarov”, *Vesztnyik Finanszov*, 1926. február, (2), 75–96. o. Újra megjelent: *EKO*, 1988, (12), 10–31. o.
- Nozick, Robert. *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books, 1974.
- Nuti, Domenico Mario. „Hidden and Repressed Inflation in Soviet-Type Economies: Definitions, Measurements and Stabilization”, *Contributions to Political Economy*, 1986a, március, 5, 37–82. o.
- Nuti, Domenico Mario. „Political and Economic Fluctuations in the Socialist System”, *Working Papers*, no. 156, Firenze: European University Institute, 1986b.
- Nuti, Domenico Mario. „Internal and International Aspects of Monetary Disequilibrium in Poland”, in *Economic Transformation in Hungary and Poland*, *European Economy*, Commission of the European Communities, no. 43, 1990. március, 169–182. o.
- Nutter, Warren G. „Markets Without Property: A Grand Illusion”, in *Money, the Market and the State*. Szerk.: N. Beadles és L. Drewry. Athens, G.A.: University of Georgia Press, 1968, 137–145. o.
- Nyemcsinov, Vaszilij Sz., szerk. *A matematika alkalmazása a közgazdasági kutatásokban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962.
- Nyers Rezső. *25 kérdés és válasz gazdaságpolitikai kérdésekről. Interjú Nyers Rezső elvtársal. Készítette Bogota Béla és Garam József*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- Nyers Rezső. *Útkeresés – Reformok*. Budapest: Magvető Kiadó, 1988.
- Nyers Rezső és Tardos Márton. „Milyen gazdaságfejlesztési stratégiát válasszunk?”, *Gazdaság*, 1979, 14 (1), 11–32. o.
- Nyers Rezső és Tardos Márton. „Vállalatok a gazdasági reform előtt és után”, *Valóság*, 1981. március, 24 (3), 9–19. o.
- Nyers Rezső és Tardos Márton. „A gazdasági konszolidáció szükségessége és a fejlődés lehetőségei”, *Gazdaság*, 1984, 18 (1), 25–43. o.
- Odom, William. „A Dissenting View on the Group Approach to Soviet Politics”, *World Politics*, 1976. július, 28 (4), 543–567. o.
- Ofer, Gur. „Soviet Economic Growth: 1928–1985”, *Journal of Economic Literature*, 1987. december, 25 (4), 1767–1833. o.
- Ofer, Gur. „Productivity, Competitiveness and the Socialist System”, kézirat, Jerusalem: Department of Economics, The Hebrew University of Jerusalem and Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1988.
- Ofer, Gur. „Macroeconomic Issues of Soviet Reforms”, *Working Paper*, no. 222, Jerusalem: Department of Economics, The Hebrew University of Jerusalem, 1990. április.

- Olson, Mancur. *Nemzetek felemelkedése és bukása. Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
- Organization for Economic Co-operation and Development. *Historical Statistics, 1960–1988*. Párizs, 1990.
- Organization for Economic Co-operation and Development. *National Accounts. Main Aggregates. Vol. I*. Párizs, 1991.
- Orlov, B. P. „Illuzi i realnosti ekonomiceszkoj informacii”, *EKO*, 1988, (8), 3–20. o.
- Osband, Kent. „Speak Softly, but Carry a Big Stick: On Optimal Targets under Moral Hazard”, *Journal of Comparative Economics*, 1987. december, 11 (4), 584–595. o.
- Pacsi Zoltán. „A megvalósulási idő szerepe és alakulása a beruházásokban”, *Pénzügyi Szemle*, 1979. augusztus–szeptember, 23 (8–9), 628–638. o.
- Pareto, Vilfredo. *The Mind and Society*. Szerk.: Arthur Livingston. New York: Harcourt Brace & Co., [1916], 1935.
- Patocka, Jan. „Letter from Prague: The Philosophy of »Charter 77«”, *Encounter*, 1977. június, 48 (6), 92–93. o.
- Pavlov, V. „Vazsnaja szosztavnaja csaszty peresztrojki”, *Kommunyiszt*, 1987. szeptember, (13), 14–26. o.
- Peebles, Gavin. „China's Macroeconomy in the 1980s”, *China Working Paper*, no. 5, National Center for Development Studies, The Australian National University, 1990.
- Pejovich, Svetozar. *A tulajdonjogok közgazdaságtana*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992.
- Perkins, Dwight. „Reforming China's Economic System”, *Journal of Economic Literature*, 1988. június, 26 (2), 601–645. o.
- Perry, Elizabeth J. és Wong, Christine P. W., szerk. *The Political Economy of Reform in Post-Mao China*. Cambridge, M.A.: Harvard East Asian Studies Publications, 1985.
- Péter György. „Az egy személyi felelős vezetésről”, *Társadalmi Szemle*, 1954a, augusztus–szeptember, 9 (8–9), 109–124. o.
- Péter György. „A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában”, *Közgazdasági Szemle*, 1954b, december, 1 (3), 300–324. o.
- Péter György. „A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdaságban, I–II”, *Közgazdasági Szemle*, 1956. június és július–augusztus, 3 (6, 7–8), 695–711. o. és 851–869. o.
- Péter György. *A magyar tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- Pető Iván és Szakács Sándor. *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
- Petrakov, Nikolaj Ju. „Planovaja cena v szisztymе upravlenija narodnim hozjajstvom”, *Voproszi Ekonomiki*, 1987a, január, (1), 44–55. o.
- Petrakov, Nikolaj Ju. „Prospects for Change in the Systems of Price Formation, Finance and Credit in the USSR”, *Soviet Economy*, 1987b, április–június, 3 (2), 135–144. o.
- Petschnig Mária. *A pénz értékcsökkenése a szocializmusban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
- Petschnig Mária. „A bankrendszer jegybanki kérdésköréről”, *Közgazdasági Szemle*, 1984. június, 31 (6), 704–713. o.
- Petschnig Mária. „Fogyasztói árindexünk – a kritika tükrében”, kézirat, Budapest és Pécs: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1985.
- Petschnig Mária. „Forintgalopp. A kétszámjegyű infláció okai”, *Közgazdasági Szemle*, 1990. július–augusztus, 37 (7–8), 834–847. o.
- Phelps, Edmund S. et al. *Microeconomic Foundations of Employment and Inflation Theory*. New York: W. W. Norton, 1970.
- Piackutató Intézet. „A lakossági személygépkocsi-piac egyes időszaki problémái”, kézirat, Budapest, 1978.

- Pipes, Richard. *Survival is Not Enough: Soviet Realities and America's Future*. New York: Simon and Schuster, 1984a.
- Pipes, Richard. „Can the Soviet Union Reform?”, *Foreign Affairs*, Fall 1984b, 63 (1), 47–61. o.
- Podkaminer, Leon. „Disequilibrium in Poland's Consumer Markets: Further Evidence on Intermarket Spillovers”, *Journal of Comparative Economics*, 1988. március, 12 (1), 43–60. o.
- Podolski, T. M. *Socialist Banking and Monetary Control: The Experience of Poland*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Pokol Béla. „Alternatív utak a politikai rendszer reformjára”, *Valóság*, 1986. december, 29 (12), 32–45. o.
- Polányi Károly. *The Great Transformation*. New York: Farrar and Rinehart, 1944.
- Polányi Károly. „A gazdaság mint intézményesített folyamat”, in *Polányi Károly gazdaságtörténeti munkái*. Budapest: Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, [1957]. 1976, 13–67. o.
- Polityicseszkaja ekonomija szocializma. Učebnyik. Moszkva: Izdatyelsztvo Polityiceszkoi Lityeraturi, 1954.
- Popov, Gavriilh. „Faszadi i kuhnya »velikoj« reformi”, *EKO*, 1987. (1), 144–175. o.
- Popov, Gavriilh. „Közgazdász szemmel”, utószó Alekszandr Alfredovics Bek *Új megbízatás* című regényéhez. Budapest: Európa Kiadó, 1988a, 299–344. o.
- Popov, Gavriilh. „Peresztrojka upravlenija ekonomikoj”, in *Inovo nye dano*. Szerk.: Ju. Afanaszjev. Moszkva: Progress, 1988b, 621–633. o.
- Popper, Karl. *The Logic of Scientific Discovery*. New York: Basic Books, 1959.
- Porter, Gareth. „The Politics of Renovation in Vietnam”, *Problems of Communism*, 1990. május–június, 40 (3), 72–88. o.
- Portes, Richard; Quandt, Richard E.; Winter, David és Yeo, Stephen. „Macroeconomic Planning and Disequilibrium: Estimates for Poland, 1955–1980”, *Econometrica*, 1987. január, 55 (1), 19–41. o.
- Portes, Richard és Winter, David. „Disequilibrium Estimates for Consumption Goods Markets in Centrally Planned Economies”, *Review of Economic Studies*, 1980. január, 47 (1), 137–159. o.
- Powell, Raymond P. „Plan Execution and the Workability of Soviet Planning”, *Journal of Comparative Economics*, 1977. március, 1 (1), 51–76. o.
- Poznanski, Kazimierz Z. *Technology, Competition, and the Soviet Bloc in the World Market*. Berkeley, C.A.: Institute of International Studies, University of California, 1987.
- Poznanski, Kazimierz Z. „The CPE Aversion to Innovations: Alternative Theoretical Explanations”, *Economics of Planning*, 1988, 22 (3), 136–145. o.
- Prasnikar, Janez és Svejnar, Jan. „Economic Behaviour of Yugoslav Enterprises”, in *Advances in the Economic Analyses of Participatory and Labor Managed Firms*. Szerk.: Derek Jones és Jan Svejnar. 3. kötet. Lexington, M.A.: Lexington Books, 1988, 237–311. o.
- Prasnikar, Janez és Svejnar, Jan. „Workers' Participation in Management vs. Social Ownership and Government Policies: Yugoslav Lessons for Transforming Socialist Economies”, *Working Paper*, no. 264, Pittsburgh: University of Pittsburgh, 1990. november.
- Prokopovics, Szergej N. *Opit iszčislenijija narodnogo dohoda 50 gub. Evropejskoj Rosszii v 1900–1913gg*. Moszkva: Szovjet Vszeroszsijszkij Kooperativnih Szjezdov, 1918.
- Proudhon, Pierre J. *Oeuvres Complètes*. Paris és Brüsszel: Lacroix, 1867–1870.
- Prybyla, Jan S. *Reform in China and Other Socialist Economies*. Washington, D.C.: Publisher for the American Enterprise Institute, 1990.
- Pryor, Frederic L. *Property and Industrial Organization in Communist and Capitalist Nations*. Bloomington: Indiana University Press, 1973.
- Pryor, Frederic L. „Some Costs and Benefits of Markets: An Empirical Study”, *Quarterly Journal of Economics*, 1977, 91 (1), 81–102. o.
- Pryor, Frederic L. *A Guidebook to the Comparative Study of Economic Systems*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1985.

- Qian, Yingyi. „Kornai's Soft Budget Constraint: A Neoclassical Interpretation”, kézirat, Cambridge, M.A.: Harvard University, 1986.
- Qian, Yingyi. „Profit Levelling and Incentives in Socialist Economies”, kézirat, Cambridge, M.A.: Department of Economics, Harvard University, 1988. április.
- Qian, Yingyi. *Incentives and Control in Socialist Economies*. Ph. D. disszertáció. Cambridge, M.A.: Department of Economics, Harvard University, 1990. május.
- Qian, Yingyi és Xu, Chenggang. „Innovation and Financial Constraints in Centralized and Decentralized Economies”, kézirat, Cambridge, M.A.: Department of Economics, Harvard University, 1991.
- Quandt, Richard E. „Enterprise Purchases and the Expectations of Rationing”, *Economics Letters*, 1986. március, 21 (1), 13–15. o.
- Quandt, Richard E. és Triska, Dusan. *Optimal Decisions in Markets and Planned Economies*. Boulder, Co.: Westview Press, 1990.
- Rákosi Mátyás. „Legyen a DISZ pártunk biztos támasza!” in Rákosi Mátyás, *A békéért és a szocializmus építéséért*. Budapest: Szikra, [1950], 1955, 234–246. o.
- Rees, Ray. „A megbízó és az ügyvivő elmélet, I–II”, *Sigma*, 1985, 18 (3), 165–186. o. és (4), 279–296. o.
- Reynolds, Bruce L., szerk. *Economic Reform in China: Challenges and Choices*. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1988.
- Révész Gábor. „Iparunk vállalati és üzemnagyság szerinti szerkezete”, *Gazdaság*, 1978, 12 (3), 55–74. o.
- Révész Gábor. „Keresetszabályozás és gazdasági koncepció”, *Közgazdasági Szemle*, 1979. szeptember, 26 (9), 1086–1093. o.
- Révész Gábor. „Összeomlás, megtört reform. A magyar szocialista gazdaság működési rendszere, kialakulásának és változásának történelmi folyamata 1945–1988”, kézirat, Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1989.
- Révész Gábor. *Perestroika in Eastern Europe: Hungary's Economic Transformation, 1945–1988*. Boulder, Co.: Westview Press, 1990.
- Rigby, Thomas H. és Fehér Ferenc, szerk. *Political Legitimation in Communist States*. Oxford: Macmillan, 1982.
- Rimler Judit. „Gazdasági avulás és foglalkoztatottság. A magyar és a holland gazdaság összehasonlító vizsgálata”, *Közgazdasági Szemle*, 1986a, január, 33 (1), 64–79. o.
- Rimler Judit. „Kapacitás- és erőforrás-kihasználás három európai országban”, *Statisztikai Szemle*, 1986b, 64 (1), 51–61. o.
- Riskin, Carl. „Reform and System Change in China”, *WIDER Conference Paper*, Helsinki, 1989. március.
- Robinson, Joan. *The Economics of Imperfect Competition*. London: Macmillan, 1933.
- Robinson, Joan. *The Cultural Revolution in China*. Harmondsworth: Penguin, 1969.
- Roland, Gérard. „Investment Growth Fluctuations in the Soviet Union: An Econometric Analysis”, *Journal of Comparative Economics*, 1987. június, 11 (2), 192–206. o.
- Roland, Gérard. „On the Meaning of Aggregate Excess Supply and Demand for Consumer Goods in Soviet-Type Economies”, *Cambridge Journal of Economics*, 1990. március, 14 (1), 49–62. o.
- Román Zoltán. „A piaci verseny feltételeinek vizsgálata”, *Statisztikai Szemle*, 1984, 62 (10), 996–1008. o.
- Ronnas, Per. „Turning the Romanian Peasant into a New Socialist Man: An Assessment of Rural Development Policy in Romania”, *Soviet Studies*, 1989. október, 41 (4), 543–599. o.
- Ronnas, Per. „The Economic Legacy of Ceausescu”, *Working Paper*, no. 11, Stockholm: Stockholm Institute of Soviet and East European Economics, 1990.
- Rosen, Sherwin. „Authority, Control, and the Distribution of Earnings”, *Bell Journal of Economics*, 1982. ősz, 13 (2), 311–323. o.

- Ross, Stephen A. „The Economic Theory of Agency: The Principal's Problem”, *American Economic Review*, 1973. május, 63 (2), 134–139. o.
- Rostowski, Jacek. „Intra-year Fluctuations in Production and Sales: East and West”, in *The Soviet Economy on the Brink of Reform. Essays in Honor of Alec Nove*. Szerk.: Peter Wiles. Boston: Unwin Hyman, 1988, 82–111. o.
- Rostowski, Jacek. „The Decay of Socialism and the Growth of Private Enterprise in Poland”, *Soviet Studies*, 1989a, április, 41 (2), 194–214. o.
- Rostowski, Jacek. „Market Socialism Is Not Enough: Inflation vs. Unemployment in Reformed Communist Economies”, *Communist Economies*, 1989b, 1 (3), 269–285. o.
- Rostowski, Jacek és Auerbach, Paul. „Storming Cycles and Economic Systems”, *Journal of Comparative Economics*, 1986. szeptember, 10 (3), 293–312. o.
- Ruble, Blair és Pravda, Alex, szerk. *Trade Unions in Communist States*. Boston: Allen and Unwin, 1986.
- Rudnyeva, E. „Insztitució gazdasztruktúrájának szabályozásának problémái”, *Planovoe hozajszto*, 1989. június, (6), 25–34. o.
- Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment 1948–1974*. London: C. Hurst és Company for the Royal Institute of International Affairs és Berkeley, C.A.: University of California Press, 1977.
- Sacks, Stephen R. „The Yugoslav Firm”, in *Comparative Economic Systems: Models and Cases*. Szerk.: Morris Bornstein. Homewood, Ill.: Irwin, 1989, 213–233. o.
- Sághó István. „Eladósodás és reformtörekvések. Kelet-Európa az 1980-as évek második felében”, *Közgazdasági Szemle*, 1989. február, 36 (2), 160–172. o.
- Sanders, Alan J. K. *Mongolia: Politics, Economics and Society*. Boulder, Co.: Lynne Rienner Publishers, 1987.
- Savezni zavod za statistiku. *Statistički godisnjak jugoslavije 1988*. Belgrád, 1988.
- Scarf, Herbert. *A Computation of Economic Equilibria*. New Haven, C.T.: Yale University Press, 1973.
- Schaffer, Mark E. „The ‘Credible-Commitment Problem’ in the Centre-Enterprise Relationship”, *Journal of Comparative Economics*, 1989, szeptember, 13 (3), 359–382. o.
- Schaffer, Mark E. „State-Owned Enterprise in Poland: Taxation, Subsidization, and Competition Policies”, *Eastern Europe*, 1990. március, 188. o.
- Schama, Simon. *Citizens*. New York: Alfred A. Knopf, 1989.
- Schelling, Thomas C. *Micromotives and Macrobehavior*. New York: W. W. Norton, 1978.
- Schlett István. „Politikai programtörvények, 1988”, *Valóság*, 1989. március, 32 (3), 18–39. o.
- Schnabel, Claus. „Structural Adjustment and Privatization of the East German Economy”, in *Economic Aspects of German Unification*. Szerk. Paul Welfens. Heidelberg: Springer, 1991.
- Schnytzer, Adi. *Stalinist Economic Strategy in Practice: The Case of Albania*. Oxford: Oxford University Press, 1982.
- Schroeder, Gertrude E. „The Soviet Economy on a Treadmill of »Reforms«”, in *The Soviet Economy in a Time of Change*, Joint Economic Committee, Congress of the United States, Washington, D.C.: Government Printing Office, 1979, 312–340. o.
- Schroeder, Gertrude E. „Consumption”, in *The Soviet Economy: Toward the Year 2000*. Szerk.: Abram Bergson és Herbert S. Levine. London: Allen and Unwin, 1983, 311–349. o.
- Schroeder, Gertrude E. „The Slowdown in Soviet Industry, 1976–1982”, *Soviet Economy*, 1985. január–március, 1 (1), 42–74. o.
- Schroeder, Gertrude E. „Property Rights Issues in Economic Reforms in Socialist Countries”, *Studies in Comparative Communism*, 1988. nyár, 21 (2), 175–188. o.
- Schroeder, Gertrude E. „Measuring the Size and Growth of Consumption in the Soviet Union Relative to Western Countries”, kézirat, University of Virginia, 1990a, július.
- Schroeder, Gertrude E. „Soviet Consumption in the 1980s: A Tale of Woe”, kézirat, University of Virginia, 1990b, október.

- Schumpeter, Joseph A. *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, [1911], 1980.
- Schweitzer Iván. *Vállalatnagyság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
- Scitovsky Tibor. *Welfare and Competition*. Homewood, Ill.: Irwin, [1951], 1971.
- Scitovsky Tibor. „Pricetakers' Plenty: A Neglected Benefit of Capitalism”, *Kyklos*, 1985, 38 (4), 517–536. o.
- Scott, Chris. „Soft Budgets and Hard Rents: A Note on Kornai and Gomulka”, *Economics of Planning*, 1990, 23 (2), 117–127. o.
- Screpanti, Emilio. „A Model of the Political Economic Systems in Centrally Planned Economies”, *Working Papers*, no. 85/201, Firenze: European University Institute, 1986.
- Selden, Mark. *The Political Economy of Chinese Socialism*. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1988.
- Sen, Amartya. *On Economic Inequality*. Oxford: Clarendon Press, 1973.
- Sen, Amartya. „Ethical Issues in Income Distribution: National and International”, in *The World Economic Order: Past and Prospects*. Szerk.: Sven Grassman and Erik Lundberg. London: Macmillan, 1981, 465–494. o.
- Sen Gupta, Bhabani. *Afghanistan: Politics, Economics and Society*. London: Frances Pinter, 1986.
- Shafir, Michael. *Romania: Politics, Economics and Society*. London: Frances Pinter és Boulder, Co.: Lynne Rienner, 1985.
- Shulman, Marshall D. *Beyond the Cold War*. New Haven: Yale University Press, 1966.
- Sicular, Terry. „Rural Marketing and Exchange in the Wake of Recent Reforms”, in *The Political Economy of Reform in Post-Mao China*. Szerk.: Elizabeth Perry és Christine P. W. Wong. Cambridge, M.A.: Harvard East Asian Studies Publications, 1985, 83–110. o.
- Sicular, Terry. „Plan, Market and Inflation: Potential Problems with China's Two-Track System”, kézirat, Cambridge, M.A.: Department of Economics, Harvard University, 1990. május.
- Sigg, Hans. *Grundzüge des sowjetischen Bankwesens*. Bern: Paul Haupt, 1981.
- Sik, Ota. *Economic Planning and Management in Czechoslovakia*. Prága: Orbis, 1966.
- Simon András. „A lakossági fogyasztás és megtakarítás vizsgálata ökonometriai módszerrel”, *Sigma*, 1977, 10 (4), 249–264. o.
- Simon András. „A hiány makroökonómiájáról”, *Közgazdasági Szemle*, 1988. január, 35 (1), 1–17. o.
- Simon András. „Piac, adagolás, kiutalás”, *Közgazdasági Szemle*, 1989. december, 36 (12), 1445–1467. o.
- Simon András. „Az aggregált túlkereslet és a hiány”, *Közgazdasági Szemle*, 1990. február, 37 (2), 155–169. o.
- Simonovits András. „A decentralizált szabályozás maximális konvergenciasebessége”, *Sigma*, 1978, 11 (1–2), 50–67. o.
- Simonovits András. „A szocialista gazdaság beruházási ciklusainak matematikai modellje”, *Sigma*, 1987–1988, 20 (2–3), 97–122. o.
- Simonovits András. „Beruházási határciklusok a szocialista gazdaságban”, *Közgazdasági Szemle*, 1990. október, 37 (10), 1143–1156. o.
- Singleton, Frederick B. és Carter, Bernard. *The Economy of Yugoslavia*. London: Croom Helm és New York: St. Martin's Press, 1982.
- Sipos Aladár és Halmai Péter. „A mezőgazdaság szervezetrendszer a gazdasági reformfolyamatban”, *Gazdaság*, 1987, 21 (3), 41–84. o.
- Skilling, H. Gordon. „Interest Groups and Communist Politics”, *World Politics*, 1966. április, 18 (3), 435–451. o.
- Sláma, Jiri. „A Cross-Country Regression Model of Social Inequality”, in *Income Distribution and Economic Inequality*. Szerk.: Zvi Griliches et al. Frankfurt am Main: Campus Verlag, Halsted and Eiley, 1978, 306–323. o.

- Sztecjura, V. „Uroki ekonomiceskoj reformü”, *Planovoje hozjajstvo*, 1989. szeptember, (9), 23–33. o.
- Smeljov, Nyikolaj P. „Új aggodalmak”, *Külgazdaság*, 1988a, október, 32 (10), 51–68. o.
- Smeljov, Nyikolaj P. (N. P. Shmelev.) „Rethinking Price Reform in the USSR”, *Soviet Economy*, 1988b, október–december, 4 (4), 319–327. o.
- Solomon, Susan, szerk. *Pluralism in the Soviet Union*. New York: St. Martin's Press, 1983.
- Solow, Robert M. *Growth Theory: An Exposition*. New York: Oxford University Press, [1970], 1988.
- Somerville, Keith. *Angola: Politics, Economics and Society*. Boulder, Co.: Lynne Rienner Publishers, 1986.
- Soós Károly Attila. „A beruházások ingadozásának okai a magyar gazdaságban”, *Közgazdasági Szemle*, 1975. január, 22 (1), 104–110. o.
- Soós Károly Attila. „A hiányjelenségek magyarázatához: keresletmennyiség és strukturális rugalmatlanság”, *Közgazdasági Szemle*, 1985. január, 32 (1), 86–98. o.
- Soós Károly Attila. *Terv, kampány, pénz*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
- Soós Károly Attila. „Privatizálás, dogmáktól mentes öngazdálkodás és tulajdonreform”, *Közgazdasági Szemle*, 1989. július–augusztus, 36 (7–8), 773–786. o.
- Spence, Andrew M. *Market Signalling*. Cambridge: Harvard University Press, 1974.
- Spéder Zsolt. „»A láthatatlan jólétermelés«. Az önellátó termelés jellegzetességei és hozzájárulása a nemzet gazdaságához”, *Közgazdasági Szemle*, 1990. november, 37 (11), 1264–1278. o.
- Staar, Richard F. „Checklist of Communist Parties in 1986”, *Problems of Communism*, 1987. március–április, 36 (2), 40–56. o.
- Stahl, Dale O. és Alexeev, Michael. „The Influence of Black Markets on a Queue-Rationed Centrally Planned Economy”, *Journal of Economic Theory*, 1985. április, 35 (2), 234–250. o.
- Staniszki, Jadwiga. „The Dynamics of a Breakthrough in the Socialist System: An Outline of Problems”, *Soviet Studies*, 1989. október, 41 (4), 560–573. o.
- Staniszki, Jadwiga. *The Dynamics of Breakthrough in Eastern Europe*. Berkeley, C. A.: California University Press, 1991.
- State Statistical Bureau, People's Republic of China. *Statistical Yearbook of China*, 1985. New York: Oxford University Press, 1985.
- State Statistical Bureau, People's Republic of China. *A Statistical Survey in 1987*. Peking: State Statistical Bureau, New World Press és China Statistical Information and Consultancy Service Centre, 1987.
- State Statistical Bureau, People's Republic of China. *China. Statistical Yearbook*, 1988. Hong Kong: International Centre for the Advancement of Science and Technology és Peking: China Statistical Information and Consultancy Service Centre, 1988.
- Statistisches Amt der Deutschen Demokratischen Republik. *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik*. Berlin: Staatsverlag, 1971.
- Statistisches Amt der Deutschen Demokratischen Republik. *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik*. Berlin: Rudolf Haufe Verlag, 1990.
- Statistisches Bundesamt. *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart: Kohlhammer, 1970.
- Statistisches Bundesamt. *Statistisches Jahrbuch 1989 für die Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart: Metzger Poeschel Verlag, 1990.
- Stiglitz, Joseph E. „Incentives and Risk Sharing in Sharecropping”, *Review of Economic Studies*, 1974. április, 41 (2), 219–255. o.
- Stiglitz, Joseph E. „The Efficiency Wage Hypothesis, Surplus Labor and the Distribution of Income in L.D.C.s”, *Oxford Economic Papers*, 1976. július, 28 (2), 185–207. o.
- Stiglitz, Joseph E. „Principal and Agent”, in *The New Palgrave. A Dictionary of Economics*.

- Szerk.: John Eatwell, Murray Milgate és Peter Newman. London: Macmillan és New York: The Stockton Press, 1987, Vol. 3, 966–972. o.
- Stiglitz, Joseph E. és Weiss, Andrew. „Credit Rationing in Markets with Imperfect Information”, *American Economic Review*, 1981. június, 71 (3), 393–410. o.
- Stojanovic, Radmila, szerk. *The Functioning of the Yugoslav Economy*. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe és Nottingham: Spokesman Books, 1982.
- Stoneman, Colin. *Zimbabwe: Politics, Economics, and Society*. Boulder, Co.: Lynne Rienner Publishers, 1989.
- Streeter, Paul. „Unbalanced Growth”, *Oxford Economic Papers*, New Series, 1959. június, 11 (2), 167–190. o.
- Stuart-Fox, Martin. *Laos: Politics, Economics and Society*. Boulder, Co.: Lynne Rienner Publishers, 1986.
- Summers, Robert és Heston, Alan. „Improved International Comparisons of Real Product and Its Composition, 1950–1980”, *Review of Income and Wealth*, 1984. június, 30 (2), 207–261. o.
- Summers, Robert és Heston, Alan. „A New Set of International Comparisons of Real Product and Price Levels: Estimates for 130 Countries, 1950–1985”, *Review of Income and Wealth*, 1988. március, 34 (1), 1–43. o.
- Sun Yefang. „Some Theoretical Issues in Socialistic Economies”, eredetileg 1958–1961 között megjelent írások, in *Social Needs versus Economic Efficiency in China*. Szerk.: K. K. Fung. Armonk: M. E. Sharpe, 1982.
- Sutela, Pekka. *Socialism, Planning and Optimality: A Study in Soviet Economic Thought*. Helsinki: The Finnish Society of Sciences and Letters, 1984.
- Sutela, Pekka. *Economic Thought and Economic Reform in the Soviet Union*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Sutton, Anthony C. *Western Technology and Soviet Economic Development 1917 to 1930*. Vol. 1. Stanford, C.A.: Hoover Institution, 1968.
- Sutton, Anthony C. *Western Technology and Soviet Economic Development 1930 to 1945*. Vol. 2. Stanford, C.A.: Hoover Institution, 1971.
- Sutton, Anthony C. *Western Technology and Soviet Economic Development 1945 to 1965*. Vol. 3. Stanford, C.A.: Hoover Institution, 1973.
- Swaan, Wim. „Price Regulation in Hungary, 1968–87: A Behavioural-Institutional Explanation”, *Cambridge Journal of Economics*, 1990. szeptember, 14 (3), 247–265. o.
- Swain, Nigel. „Hungarian Agriculture in the Early 1980s: Retrenchment Followed by Reform”, *Soviet Studies*, 1987. január, 39 (1), 24–39. o.
- Szabó Judit. „Kínálati rugalmatlanság, elszaladó kereslet, készletek és hiány”, *Közgazdasági Szemle*, 1985. július–augusztus, 32 (7–8), 951–960. o.
- Szabó Judit. „A költségvetési korlát előzetes és folyamatos puhasága”, *Közgazdasági Szemle*, 1988. június, 35 (6), 689–686. o.
- Szabó Judit. „Liska Tibor: Ökonosztát. Recenzió”, *Külgazdaság*, 1989. február, 33 (2), 74–78. o.
- Szabó Kálmán. „A szocialista gazdaságirányítási rendszer”, in *A szocializmus politikai gazdaságtana*. Tankönyv. Szerk.: Berei Andor et al. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1967, 248–294. o.
- Szaharov, Andrej D. (A. D. Sakharov.) *Progress, Coexistence, and Intellectual Freedom*. New York: W. W. Norton, 1968.
- Szaharov, Andrej D. (A. D. Sakharov.) *Sakharov Speaks*. New York: Alfred A. Knopf, 1974.
- Szaharov, Andrej D. (A. D. Sakharov.) *My Country and the World*. New York: Alfred A. Knopf, 1975.
- Szaharov, Andrej D. (A. D. Sakharov.) *Alarm and Hope*. London: Collins and Harvill Press, 1979.

- Szalai Erzsébet. „A reformfolyamat és a nagyvállalatok”, *Valóság*, 1982. május, 25 (5), 23–35. o.
- Szalai Erzsébet. „Libikóka: gazdasági mechanizmus és nagyvállalati érdekek”, *Közgazdasági Szemle*, 1989. január, 36 (1), 9–39. o.
- Szalai Júlia. *Az egészségügy betegségei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
- Szamuely László. *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Elvek és elméletek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
- Szamuely László. „A mechanizmusvita első hulláma Magyarországon, 1954–1957”, *Valóság*, 1982. július, 25 (7), 17–31. o.
- Szamuely László. „A mechanizmusvita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon”, *Gazdaság*, 1985. 19 (2), 94–115. o.
- Szamuely László, szerk. *A magyar közgazdasági gondolatok fejlődése 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának alakulása*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
- Szamuely László. „Szocializmusfelfogás, modernizáció és reform Magyarországon, I–II”, *Világosság*, 1987. április, 28 (4), 211–216. o. és május (5), 336–344. o.
- Szász Béla. *Minden kényszer nélkül*. Budapest: Európa Kiadó, [1963], 1989.
- Székel István. „The Reform of the Hungarian Financial System”, in *Economic Transformation in Hungary and Poland, European Economy*, Commission of the European Communities, no. 43, 1990. március, 107–123. o.
- Szelényi Iván. *Urban Inequalities under State Socialism*. Oxford: Oxford University Press, 1983.
- Szelényi Iván. „The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Autocritical Reflection on »The Intellectuals on the Road to Class Power«”, *Politics and Society*, 1986, 15 (2), 103–144. o.
- Szelényi Iván. *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1988.
- Szeljanyin, Vaszilij és Hanyin, Grigorij. „Lukavaja cifra”, *Novij Mir*, 1987. február, 63 (2), 181–201. o.
- Szoboszlai György, szerk. *Az 1985. évi országgyűlési választások politikai tapasztalatai*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1988.
- Szoltsenyicin, Alekszandr I. *A Gulag szigetecsoport, 1918–1956*. Budapest: Új Idő, [1974–1978], 1989.
- A Szovjetunió Kommunista (Bolshevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam. Budapest: Szikra, 1949, 3. kiadás.
- Sztálin, J. V. „A leninizmus alapjairól”, in J. V. Sztálin, *A leninizmus kérdései*. Budapest: Szikra, [1924], 1949a, 9–101. o.
- Sztálin, J. V. „A Szovjetunió agrárpolitikájának kérdéseihez. Beszéd a marxista agrár-szakemberek konferenciáján 1929 december 27-én”, in J. V. Sztálin, *A leninizmus kérdései*. Budapest: Szikra, [1929], 1949b, 333–354. o.
- Sztálin, J. V. „A gazdasági vezetők feladatairól. Beszéd a szocialista ipar funkcionáriusainak első országos értekezletén 1931 február 4-én”, in J. V. Sztálin, *A leninizmus kérdései*. Budapest: Szikra, [1931], 1949c, 388–397. o.
- Sztálin, J. V. *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Budapest: Szikra, 1952a.
- Sztálin, J. V. „A Központi Bizottság beszámolója az SzK(b)P XV. kongresszusán, 1927. december 19.”, in *Sztálin összes művei*, 10. kötet, Budapest: Szikra, 1952b, 348–350. o.
- Sztatisztika. *Narodnoje hozjajstvo SzSzSR za 60 let*. Moszkva, 1977.
- Szűcs Jenő. *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető Kiadó, 1983.
- Taigner, Stefan. „Polens Second Economy”, *Osteuropa-Wirtschaft*, 1987. június, 32 (2), 107–121. o.
- Tallós György. *A bankhitel szerepe gazdaságirányítási rendszerünkben*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1976.

- Tanzi, Victor, szerk. *The Underground Economy in the U.S. and Abroad*. Lexington, M.A.: Lexington Books, 1982.
- Tardos Márton. „Gondolatok a pénz szerepéről. Az állam és a vállalatok közötti gazdasági kapcsolatok Magyarországon”, *Gazdaság*, 1981, 15 (1), 58–74. o.
- Tardos Márton. „A szabályozott piac kialakításának feltételei”, *Közgazdasági Szemle*, 1985. november, 32 (11), 1281–1298. o.
- Tardos Márton. „A gazdasági szervezetek és a tulajdon”, *Gazdaság*, 1988a, 22 (3), 7–21. o.
- Tardos Márton. „A tulajdon”, *Közgazdasági Szemle*, 1988b, december, 35 (12), 1405–1423. o.
- Tardos Márton. „The Hungarian Banking Reform”, kézirat, Budapest: Pénzügykutató Részvénytársaság, 1989.
- Tedstrom, John B., szerk. *Socialism, Perestroika, and the Dilemmas of Soviet Economic Reform*. Boulder, Co.: Westview Press, 1990.
- Temkin, Gabriel. „On Economic Reform in Socialist Countries: The Debate on Economic Calculation under Socialism Revisited”, *Communist Economies*, 1989, 1 (1), 31–59. o.
- Teng Hsziao-ping (Deng, Xiaoping). „The Party's Urgent Tasks on the Organizational and Ideological Fronts”, in Deng Xiaoping: *Fundamental Issues in Present-Day China*. Peking: Foreign Language Press, 1987, 24–40. o.
- Teng Hsziao-ping (Deng, Xiaoping). „How Can Agricultural Production be Recovered”, in *Deng Xiaoping Wenxuan*. (Teng Hsziao-ping válogatott munkái, 1938–1965.) Peking: People's Press, [1962], 1989, 305. o.
- Teodorescu, Alin. „The Future of a Failure: The Romanian Economy”, *Working Paper*, no. 12, Stockholm: Stockholm Institute of Soviet and East European Economics, 1990.
- Thimm, Alfred L. *The False Promise of Co-Determination: The Changing Nature of European Workers' Participation*. Lexington, M.A.: Lexington Books, 1980.
- Thornton, James R. „The Ratchet, Price Sensitivity, and Assortment Plan”, *Journal of Comparative Economics*, 1978. március, 2 (1), 57–63. o.
- Tidrick, Gene. „Planning and Supply”, in *China's Industrial Reform*. Szerk.: Gene Tidrick és Chen Jiyuan. New York: Oxford University Press, 1987, 175–209. o.
- Timár János. „A teljes foglalkoztatásról”, *Gazdaság*, 1983, 17 (2), 112–128. o.
- Timár János. „A társadalmi újratermelés időalapja”, kézirat, Budapest: Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1985.
- Timár János. *Idő és munkaidő*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988.
- Toranska, Teresa. „Ők”: *Sztálin lengyel bábjai*. Budapest: AB Független Kiadó, 1987.
- Tőkei Ferenc. *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- Treml, Vladimir G. „Income from Private Services Recognized by Official Soviet Statistics”, in M. Alexeev, G. Grossman, N. Malyshev, A. Sayer és V. Treml, *Studies on the Soviet Second Economy, Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*, no. 11, 1987. december, 4.1–4.27. o.
- Treml, Vladimir G. „Study of Employee Theft of Materials from Places of Employment”, *Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR*, no. 20, 1990. június.
- Trockij, Leon. *A forradalomról*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1937], 1971.
- Tucker, Robert. *Stalin as Revolutionary*. New York: W. W. Norton, 1973.
- Tucker, Robert. *Stalin in Power. The Revolution from Above 1928–1941*. New York: W. W. Norton, 1990.
- Tyson, Laura D'Andrea. „Liquidity Crises in the Yugoslav Economy: An Alternative to Bankruptcy?”, *Soviet Studies*, 1977. április, 29 (2), 284–295. o.
- Tyson, Laura D'Andrea. *The Yugoslav Economic System and Its Performance in the 1970s*. Berkeley, C.A.: Institute of International Studies, University of California, 1980.
- Tyson, Laura D'Andrea. „Beruházás-allokáció: a magyar és a jugoszláv reform tapasztalatainak összehasonlítása”, *Külgazdaság*, 1983. május, 27 (5), 9–24. o.

- Ulam, Adam. *Stalin: The Man and His Era*. Boston, M.A.: Beacon Press, 1973.
- Ungvárszky Ágnes. *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon, 1948–1988*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Union Internationale des Télécommunications. *Annuaire statistique des télécommunications du secteur public*. Geneva, 1980.
- Union Internationale des Télécommunications. *Annuaire statistique des télécommunications du secteur public*. Geneva, 1982.
- Union Internationale des Télécommunications. *Annuaire statistique des télécommunications du secteur public*. Geneva, 1986.
- United Nations. *Comparisons of the System of National Accounts and the System of Balances of the National Economy*. Part I. Studies in Methods, series F, no. 20. New York, 1977.
- United Nations. *Annual Bulletin of Transport Statistics for Europe, 1980*. Vol. 32.. New York, 1981.
- United Nations, Economic Commission for Europe. *Human Settlements Situation in the ECE Region around 1980*. New York, 1986a.
- United Nations. *International Trade Statistical Yearbook, 1984*. New York, 1986b.
- United Nations, Economic Commission for Europe. „Investment in the ECE Region: Long-term Trends and Policy Issues”, *Economic Bulletin for Europe*, Vol. 38, no. 2, New York, 1986c.
- United Nations, Economic Commission for Europe. *Environment Statistics in Europe and North America. An Experimental Compendium*. New York, 1987.
- United Nations, Economic Commission for Europe. *Economic Bulletin for Europe*. Vol. 41. New York, 1989.
- United Nations, Economic Commission for Europe. *Economic Survey of Europe in 1989–1990*. New York, 1990a.
- United Nations, Conference on Trade and Development. *Handbook of International Trade Statistics 1989*. New York, 1990b.
- Urban, George. „Forradalom és ellenforradalom között: Gyilasz Gorbacsovról. Milovan Gyilasz és George Urban beszélgetése”, *Hitel*, 1988, 1 (3), 4–8. o., (4), 4–8. o., 1989, 2 (1), 4–6. o., (2), 4–6. o., (3), 4–7. o.
- Vanek, Jaroslav. *The General Theory of Labour-Managed Market Economies*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1970.
- Vanek, Jaroslav. *The Participatory Economy: An Evolutionary Hypothesis and a Strategy for Development*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1971.
- Vanek, Jaroslav. *The Economics of Workers' Management; A Yugoslav Case Study*. London: Allen and Unwin, 1972.
- Varga István. „A Közgazdasági Szakértő Bizottság elgondolásai”, *Közgazdasági Szemle*, 1957. október, 4 (10), 997–1008. o. és 1957. december, 4 (12), 1231–1248. o.
- Várhegyi Éva. „A hitelrendszer hatása a vállalati költségvetési korlátra”, kézirat, Budapest: Economix, 1986.
- Várhegyi Éva. *Hitelezési mechanizmus és hitelelosztás Magyarországon*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1987a.
- Várhegyi Éva. „A vállalati dinamizmus forrásai. A beruházás és a vállalati növekedés empirikus vizsgálata”, *Közgazdasági Szemle*, 1987b, január, 34 (1), 12–26. o.
- Várhegyi Éva. „A monetáris restrikció sikerei és kudarcai”, *Külgazdaság*, 1989. augusztus, 32 (8), 3–15. o.
- Várhegyi Éva. „A hazai hitelpiac természetéről. Egy empirikus vizsgálat tanulságai”, *Közgazdasági Szemle*, 1990a, március, 37 (3), 295–305. o.
- Várhegyi Éva. „Pénzfolyamatok a kormányzati törekvések ellenében”, *Külgazdaság*, 1990b, augusztus, 34 (8), 30–45. o.
- Varian, Hal R. *Microeconomic Analysis*. New York: W. W. Norton, 1978.
- Vass Henrik, szerk. „Az MSZMP Központi Bizottságának kiinduló irányelvei a gazdaság-

- irányítási rendszer reformjára, 1965. november 18–20", in *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1968a, 233–264. o.
- Vass Henrik, szerk. „Az MSZMP Központi Bizottságának irányelvei a gazdasági mechanizmus reformjára”, in *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1968b, 301–450. o.
- Vass Henrik, szerk. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1968c.
- Vass Henrik és Ságvári Ágnes, szerk. „Az MSZMP VIII. kongresszusának határozata a szocializmus építésében elért eredményekről és a párt előtt álló feladatokról (1962. november 20–24.)”, in *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1973, 578–609. o.
- Veres Mária és Bächer Iván. „Beszélgetések Aczél Györggyel”, *Mozgó Világ*, 1992. március, 18 (3), 51–60. o.
- Veress József, szerk. *A veszélyhelyzetbe került vállalatok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
- Vickery, Michael. *Kampuchea: Politics, Economics and Society*. Boulder, Co.: Lynne Rienner Publishers, 1986.
- Vincze János. „Fejezetek az információ közgazdaságtanából, I–III. rész”, *Közgazdasági Szemle*, 1991. február, március, április, 38 (3, 4, 5), 134–152. o., 289–306. o., 435–445. o.
- Voronin, L. „Razvityije optovoj trgovli”, *Planovoje Hozajszto*, 1989. március, (3), 3–13. o.
- Voronov, A. „O problemah preodolenija deficita i metodah regulirovanija potrebitelszkovo rinka”, *Voproszi Ekonomiki*, 1990. január, (1), 26–32. o.
- Voszka Éva. *Érdek és kölcsönös függőség*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.
- Voszka Éva. *Reform és átszervezés a nyolcvanas években*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988.
- Ward, Benjamin M. „The Firm in Illyria: Market Syndicalism”, *American Economic Review*, 1958. szeptember, 48 (4), 566–589. o.
- Wasilewski, Jacek. „The Patterns of Bureaucratic Elite Recruitment in Poland in the 1970s and 1980s”, *Soviet Studies*, 1990. október, 42 (4), 743–757. o.
- Watson, James D. *The Double Helix; A Personal Account of the Discovery of the Structure of DNA*. New York: Atheneum, 1968.
- Weber, Max. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: Vallásszociológiai írások*. Budapest: Gondolat, [1904], 1982.
- Weber, Max. *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*. Szerk.: Gunther Roth és Claus Wittich. New York: Bedminster Press, [1925], 1978.
- Weber, Max. *Gazdaság és társadalom. Szemelvények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
- Weibull, Jörgen W. „Súrlódás és egyensúlytalanság a lakáspiacon: egy dinamikus modell”, *Sigma*, 1983, 16 (4), 312–330. o.
- Weibull, Jörgen W. „A Stock-Flow Approach to General Equilibrium with Trade Frictions”, *Applied Mathematics and Computation*, 1984, 14 (1), 63–76. o.
- Weitzman, Martin L. „Soviet Postwar Economic Growth and Capital-Labor Substitution”, *American Economic Review*, 1970. szeptember, 60 (4), 676–692. o.
- Weitzman, Martin L. „The New Soviet Incentive Model”, *Bell Journal of Economics*, Spring 1976, 7 (1), 251–257. o.
- Weitzman, Martin L. „The »Ratchet Principle« and Performance Incentives”, *Bell Journal of Economics*, Spring 1980, 11 (1), 302–308. o.
- Weitzman, Martin L. „Industrial Production”, in *The Soviet Economy: Toward the Year 2000*. Szerk.: Abram Bergson és Herbert S. Levine. London: Allen and Unwin, 1983, 178–190. o.

- Weitzman, Martin L. *The Share Economy*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1984.
- Weitzman, Martin L. „The Simple Macroeconomics of Profit-Sharing”, *American Economic Review*, 1985. december, 75 (5), 937–953. o.
- Weitzman, Martin L. „On Buyers' and Sellers' Markets under Capitalism and Socialism”, kézirat, Cambridge, M.A.: Department of Economics, Harvard University, 1987.
- Wellisz, Stanislaw és Findley, Ronald. „Central Planning and the »Second Economy« in Soviet-Type Systems”, *The Economic Journal*, 1986. szeptember, 96 (383), 646–658. o.
- Whitesell, Robert S. „Estimates of the Output Loss from Allocative Inefficiency. A Comparison of Hungary and West Germany”, *Eastern European Economics*, Winter 1989–1990, 28 (2), 95–125. o.
- Wiles, Peter. *The Political Economy of Communism*. Cambridge, M.A.: Harvard University Press, 1962.
- Wiles, P. J. D. *Communist International Economics*. Oxford: Basil Blackwell, 1968.
- Wiles, Peter. „Introduction: Zero Growth and the International Nature of the Polish Disease”, in *Crisis in the East European Economy. The Spread of the Polish Disease*. Szerk.: Jan Drewnowski. London: Croom Helm és New York: St. Martin's Press, 1982, 7–17. o.
- Williamson, Oliver E. „Hierarchical Control and Optimum Firm Size”, *Journal of Political Economy*, 1967. április, 75 (2), 123–138. o.
- Williamson, Oliver E. *Corporate Control and Business Behavior*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1970.
- Williamson, Olivier E. *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*. New York: Free Press, 1975.
- Wilpert, Bernhard és Rayley, Jörg. *Anspruch und Wirklichkeit der Mitbestimmung*. Frankfurt: Campus, 1983.
- Winiecki, Jan. „Központi tervezés és exportorientáció”, *Külgazdaság*, 1984. október, 28 (10), 12–25. o.
- Winiecki, Jan. „Are Soviet-Type Economies Entering an Era of Long-Term Decline?” *Soviet Studies*, 1986. július, 28 (3), 325–348. o.
- Winiecki, Jan. *The Distorted World of Soviet-Type Economies*. Pittsburgh, P.A.: University of Pittsburgh Press, 1988.
- Winiecki, Jan. „Large Industrial Enterprises in Soviet-type Economies: The Ruling Stratum's Main Rent-seeking Area”, *Communist Economies*, 1989, 4 (1), 363–383. o.
- Winiecki, Jan. *Resistance to Change in the Soviet Economic System. A Property Rights Approach*. London: Routledge, 1991.
- Wolf, Thomas A. *Foreign Trade in the Centrally Planned Economy*. New York: Harwood Academic Publishers, 1988.
- Wong, Christine P. W. „The Economics of Shortage and Problems of Reform in Chinese Industry”, *Journal of Comparative Economics*, 1986. december, 10 (4), 363–387. o.
- World Bank. *China: Long-Term Issues and Options*. Washington, D.C., 1985.
- World Development Report* 1986. New York és Oxford: Oxford University Press, a Világbank számára készült kiadvány, 1986.
- World Development Report* 1988. New York és Oxford: Oxford University Press, a Világbank számára készült kiadvány, 1988.
- Wu, Jinglian és Zhao, Renwei. „The Dual Pricing System in China's Industry”, *Journal of Comparative Economics*, 1987. szeptember, 11 (3), 309–318. o.
- Wulf, Luc de. „Financial Reform in China”, *Finance and Development*, 1985. december, 22 (4), 19–22. o.
- Xue, Muqiao. *Current Economic Problems in China*. Boulder, Co.: Westview Press, 1982.
- Zafanoli, Wojtek. „A Brief Outline of China's Second Economy”, *Asian Survey*, 1985. július, 25 (7), 110–132. o.

- Zaleski, Eugene. *Stalinist Planning for Economic Growth, 1933–1952*. London: Macmillan és Chapel Hill, N.C.: University of North Carolina Press, 1980.
- Zarnovitz, Victor. „Recent Work on Business Cycles in Historical Perspective: A Review of Theories and Evidence”, *Journal of Economic Literature*, 1985. június, 23 (2), 523–580. o.
- Zauberman, Alfred. *The Mathematical Revolution in Soviet Planning*. London: Royal Institute for International Affairs és Oxford: Oxford University Press, 1975.
- Zauberman, Alfred. *Mathematical Theory in Soviet Planning*. Oxford: Oxford University Press, 1976.
- Zaslavszkaja, Tatjana I. (T. I. Zaslavskaya.) *The Second Socialist Revolution*. Bloomington: Indiana University Press, 1990.
- Zelkó Lajos. „A versenyszerrendés elméleti és gyakorlati problémái”, *Közgazdasági Szemle*, 1981. július–augusztus, 27 (7–8), 927–940. o.
- Zhou, Shulian. „Sanshi nianlai wouguo jingji jiegou de huigu” („A kínai gazdasági struktúra az elmúlt harminc évben: áttekintés”), in *Zhongguo jingji wenti yanjiu*. Szerk.: Ma Hong és Sun Shangqing. 1. kötet. Peking: People's Press, 1982, 23–55. o.
- Zhou, Xiaochuan és Zhu, Li. „China's Banking System: Current Status, Perspective on Reform”, *Journal of Comparative Economics*, 1987. szeptember, 11 (3), 399–409. o.
- Zimbalist, Andrew és Brundenius, Claes. *The Cuban Economy: Measurement and Analysis of Socialist Performance*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1989.
- Zinovjev, Aleksandr. (A. Zinov'ev.) *Homo Sovieticus*. London: Polonia, 1984.
- Zloch-Christy, Iliana. *Debt Problems of Eastern Europe*. New York: Cambridge University Press, 1987.
- Zwass, Adam. *Money, Banking, and Credit in the Soviet Union and Eastern Europe*. London: Macmillan, 1978.
- Zsuravljev, Sz. N. „Potrebityelskije cenü: ih szootnosenyije szszatratami, vlijanyije na dohody naszelenyija i narodnohozajstvennie pokazatyeli”, *Izvesztyija ANSZSZSR: Szerija Ekonomicseszskaja*, 1990, (1), 80–96. o.

Névmutató

- Abraham, K. G., 239
Adam, J., 230, 412
Adirim, I., 240
Afanaszjev, M. P., 317
Aganbegjan, A. G., 141, 203
Ágh, A., 449
Alchian, A. A., 95, 386, 489, 522
Alessandrini, S., 116
Alexeev, M., 117, 341, 538
Alton, T. P., 209, 223, 224, 286
Amacher, R. C., 286
Amalrik, A., 437
Amann, R., 318
Andorka, R., 350
Antal, L., 147, 415, 435, 509, 524, 546
Arendt, H., 78
Arrow, K. J., 98
Árvay, J., 201, 221, 223, 228
Ash, T. G., 403
Åslund, A., 116, 215, 221, 412, 430,
502, 552, 574
Asztalos, L. Gy., 160
Auerbach, P., 215, 216
Augusztinovics, M., 167
Ausch, S., 375
Azicri, M., 41
- Bächer, I., 446
Balassa, B., 502
Balázs, K., 116, 460, 465
Balázs, S., 367, 415, 563
Balcerowicz, L., 404, 412, 502, 509,
511
Baló, Gy., 39
Balogh, I. 50
Balogh, S. 65
Banerjee, A., 297
Bánfi, T., 179
Bannasch, H.-G., 424
Barro, R. J., 317
Bársony, J., 463
Bauer, T., 193, 194, 217, 218, 317, 415,
418, 487, 504, 513, 530
Bek, A., 150
Belyácz, I., 192
Belyó, P., 463
- Benassy, J.-P., 255, 263, 268
Ben-Ner, A., 493
Berend, T. I., 146, 412
Beresford, M., 41
Bergson, A., 156, 189, 208, 221, 222,
230, 318, 337, 345, 404, 498
Berle, A. A., 102
Berlin, I., 89
Berliner, J. S., 147, 148, 152, 318
Bettelheim, C., 218
Beveridge, W., 239
Beznosnyikov, V. N., 462
Bialer, S., 430
Bibó, I., 61, 437
Bihari, M., 66, 159, 449
Birman, I., 560
Birta, I., 155
Bleaney, M., 571
Blejer, M. I., 166, 509, 511, 513
Bogomolov, O., 536
Bojko, T. M., 573
Bokor, Á., 583
Bokros, L., 160, 565, 570
Bond, D. L., 404
Bonin, J. P., 156, 485
Bornstein, M., 419, 427, 536
Bossányi, K., 487
Bottomore, T., 50
Bowles, P., 509, 511, 516
Boyd, M. L., 418
Brabant, J. M. van, 256, 375
Brada, J. C., 220, 374
Brecht, B., 87
Brezsnyev, L. I., 53, 117, 420, 427
Bródy, A., 215, 218, 221, 424
Brooks, K. M., 457
Brundenius, C., 41
Brus, W., 162, 176, 412, 500, 524
Bruzst, L., 135, 449, 453
Bryson, P. J., 423
Brzezinski, Z., 61, 78, 403
Buharin, N. J., 76, 297, 434
Bunge, F. M., 41
Burkett, J. P., 263, 265, 313, 485, 488,
493, 502, 573
Burlatskij, F., 117

- Burnham, J., 102
 Byrd, W. A., 464, 502

 Calvo, G. A., 98
 Campbell, N. A., 388
 Campbell, R. W., 42, 153
 Cao-Pinna, V., 335
 Carr, E.H., 198
 Carter, B., 59
 Castro, Fidel, 74, 390
 Ceausescu, Nicolae, 74, 352, 417, 453, 577, 585
 Chandler, A. D., 102, 527
 Chang, H., 216
 Chapman, J. G., 230, 337
 Charemza, W. W., 256, 264, 266, 538
 Chavance, B., 218
 Chamberlin, E. H., 288
 Chen, K., 208
 Chikán, A., 277
 Chow, G. C., 161
 Close, D., 41
 Clough, R., 194
 Clower, R. W., 255, 263
 Coase, R. H., 95, 113
 Cochrane, N. J., 457
 Cohen, S. F., 76, 430
 Collier, I. L., 240, 328
 Colton, T. J., 430
 Conn, D., 156
 Connor, W. D., 337, 351, 430
 Conquest, R., 72, 76, 109, 297
 Cooper, J. M., 318
 Cornelsen, D., 423
 Culbertson, W. P., 286

 Csaba, L., 375
 Csanádi, G., 350
 Csanádi, M., 70, 431, 513
 Csao Ce-jang, 451, 467
 Csáki, Cs., 459
 Csákó, M., 351
 Csapelik, V., 423
 Csikós-Nagy, B., 536, 545
 Csillag, I., 487, 522
 Csoór, K., 572

 Dahl, R. A., 151
 Dahrendorf, R., 74
 Dallago, B., 116

 Dániel, Zs., 221, 223, 258, 264, 341, 342, 344
 Davies, R. W., 109, 198, 203, 318
 Davis, C., 117, 171, 214, 256, 306, 369
 Dembinski, P. H., 167
 De Melo, J., 178
 Demsetz, H., 95, 489, 522
 Demszky, G., 437
 Denison, E. F., 189
 Dervis, K., 178
 Desai, P., 175, 208, 404, 412
 Deutscher, I., 68
 Dewatripont, M., 168, 172, 516
 Djilas, A., 441
 Dobb, M. H., 59
 Domar, E., 196, 272, 274, 289, 293
 Donáth, F., 108, 459
 Dréze, J. H., 485
 Drexler, B., 463
 Dubcek, Alexander, 595
 Dunmore, T., 129
 Dyker, D. A., 412

 Echeverri-Gent, J., 229, 360
 Eckstein, A., 221
 Ehrlich, É., 57, 201, 224, 235, 420, 421
 Ellman, M., 221, 230, 391, 424
 Engels, F., 51, 140, 375, 384, 467, 483, 497
 Erdei, F., 108
 Erdős P., 415
 Erdős, T., 570, 579
 Ericson, R., 117, 221, 538
 Erlich, A., 198, 225
 Estrin, S., 485
 Eucken, W., 42

 Fainsod, M., 66
 Fallenbuchl, Z. M., 242, 502, 511, 552, 561
 Falubíró, V., 513
 Faludy, Gy., 77
 Falusné, Szikra K., 116, 552
 Fama, E. F., 527
 Fazekas, K., 541, 552
 Fedorenko, Ny. P., 424
 Fehér, F., 73, 88, 300, 336
 Feige, E. L., 116
 Feinberg, R. E., 360
 Ferge, Zs., 332, 350, 584
 Findley, R., 117

- Fischer-Galati, S., 66
 Fourier, Charles, 483
 Freixas, X., 152
 Friedrich, C., 78
 Frydman, R., 552
 Furubotn, E. G., 95

 Gábor, R. I., 116, 241, 472, 540, 552, 554
 Gács, J., 218, 520
 Gadó, Gy., 437
 Gajdar, J., 440, 506, 554, 558, 580
 Galasi, P., 116, 531, 552
 Gapinski, J. H., 573
 Garai, L., 73
 Garetovszkij, Ny. V., 161
 Garvy, G., 161
 Gati, C., 61
 Gazsó, F., 351
 Gedeon, S. J., 511, 524, 565, 569
 Gerencsér, P., 323
 Gergely, I., 563
 Gerő, Zs., 350
 Gerschenkron, A., 189, 190, 393
 Ghatak, S., 266
 Goldfeld, S. M., 168, 171, 270
 Goldman, M. I., 430, 502
 Goldmann, J., 218, 305, 317
 Gombár, Cs., 449
 Gomulka, S., 168, 175, 256, 318, 320, 552
 Gorbacsov, M. Sz., 29, 35, 141, 142, 156, 165, 325, 405, 407, 410, 413, 419, 434, 436, 446, 467, 500, 502, 556, 562, 564, 584, 592, 595, 596
 Gössmann, W., 423
 Götz-Coenenberg, R., 184
 Gotz-Kozierkiewicz, D., 552, 562, 571
 Granick, D., 147, 148, 418
 Gregory, P. R., 42, 110, 111, 112, 114, 215, 225, 240
 Griffiths, F., 76
 Groenewegen, P., 43
 Gronicki, M., 538
 Grosfeld, I., 187, 218, 500
 Grossman, G., 116, 161, 162, 176, 178, 189, 266
 Grossman, H. I., 317
 Grossmann, S. J., 527
 Groves, T., 98
 Guesnerie, R., 152

 Halmai, P., 459
 Halpern, L., 546
 Hammond, T. T., 61
 Hankiss, E., 154, 403, 445, 449, 532
 Hansen, B., 282
 Hanson, P., 211, 318
 Hanyin, G., 221
 Haraszti, M., 245, 437
 Harcourt, G. C., 315
 Hardin, G., 154
 Harding, H., 59, 66, 141, 502
 Harmathy, A., 95
 Harrison, M., 218
 Hart, O. D., 98, 527
 Hartford, K., 457
 Havas, F., 437
 Havel, V., 437, 444
 Hayek, F. A., 24, 43, 139, 158, 290, 386, 469, 470, 498
 Heal, G. M., 425
 Hedlund, S., 457
 Hegedűs, A., 472
 Heller, Á., 73, 88, 300
 Herman, E. S., 527
 Heston, A. W., 39, 57, 224, 555
 Héthy, L., 245
 Hewett, E. A., 141, 142, 208, 353, 412, 427, 441, 502, 536
 Hirschman, A. O., 130, 187, 226, 227, 246
 Hlaváček, J., 153
 Hoch, R., 545
 Hodzsa, E., 83, 368
 Hoeffding, O., 441
 Holmström, B. R., 98, 156
 Holzman, F. D., 163, 256, 353, 369, 374
 Holzmänn, R., 242
 Honecker, E., 352, 417, 497
 Horvat, B., 483
 Horváth, M. T., 431
 Horváth, D. T., 472
 Hough, J. F., 66, 76
 Hrnčir, M., 302
 Hruscsov, Ny. Sz., 53, 85, 190, 420, 434, 441, 479
 Hsin, C., 218
 Huang, Y., 505
 Hübner, L.-né., 536
 Hunter, H., 155
 Hutchings, R., 163
 Huszti, E., 160, 167

- Ickes, B. W., 218
 Illyés, Gy., 389
 Inotai, A., 576
 Ismael, J. S., 41
 Ismael, T. Y., 41

 Jakovlev, A., 405, 423
 Jánossy, F., 224, 225
 Jasay, A. de, 498
 Jeffries, I., 417
 Jelcin, B., 156, 443
 Jensen, M. C., 527
 Jones, D. C., 116
 Judith, R., 487
 Judy, R., 194
 Juhász, P., 459

 Kagalovsky, K., 552, 560
 Kaganovics, L., 72
 Kahan, A., 71, 230
 Kalecki, M., 256, 317
 Kállay, L., 262, 327
 Kaminski, B., 404, 412, 552
 Kant, I., 88, 89
 Kantorovics, L. V., 424
 Kapitány, Zs., 258, 262, 312, 327, 539
 Kaser, M., 375
 Katsenelinboigen, A., 118
 Katz, B. G., 117, 538
 Kautsky, K., 497
 Kende, P., 344, 437, 449
 Kendrick, J. W., 215
 Kenedi, J., 280, 437
 Keren, M., 152, 155, 419
 Kertesi, G., 531
 Keynes, J. M., 24, 43, 192, 255, 294
 Kidric, B., 500
 Kim Ir Szen, 74
 Kis, J., 437, 443
 Klacek, J., 211
 Klaus, V., 500
 Knight, F., 95
 Knight, P. T., 488, 511, 512
 Kolakowski, L., 50
 Köllő, J., 233, 235, 242, 245, 541, 552
 Kolodko, G. W., 540, 552, 562, 571, 574
 Kolosi, T., 583
 Koltay, J., 563
 Komin, A., 536
 Konovalov, V., 488
 Konrád, Gy., 73, 128, 437

 Kontorovich, V., 208, 211, 218
 Koopmans, T. C., 98
 Kopátsy, S., 522
 Korbonski, A., 116
 Korjagina, T. I., 116, 462
 Kószeg, F., 437
 Koszigin, A. Ny., 419, 420, 427
 Kotlove, B., 333
 Kouba, K., 218, 317
 Kovács, I., 333
 Kovács, J. M., 415, 426
 Kovalevskij, N., 160
 Kóvári, Gy., 540, 552, 554
 Köves, A., 353, 374
 Kravis, I. B., 57, 224
 Krelín, J., 344
 Kricman, L. N., 59, 61, 256, 317
 Krueger, A. O., 171
 Krüger, C., 184, 234, 420, 462
 Kuczi, T., 82
 Kukorelli, I., 431
 Kupa, M., 163
 Kuron, J., 73
 Kuti, A., 511
 Kuznets, S., 189
 Kuznyecova, T., 462
 Kwon, G., 213

 Lackó, M., 218, 266, 557, 567
 Ladányi, J., 341, 350
 Laffont, J.-J., 187
 Laki, M., 116, 215, 460, 465, 505
 Laky, T., 116, 472
 Lamberger, G., 511
 Lange, O., 181, 498, 500, 544, 545
 Lardy, N. R., 457
 Largentaye, B. de, 576
 Laski, K., 412, 524
 Laulan, Y. M., 161
 Lavoie, D., 498, 522
 Leijonhufvud, A., 255
 Lengyel, L., 412, 449, 522
 Leontief, W., 214, 424
 Leptin, G., 419, 427
 Levčík, F., 404
 Levine, H. S., 256, 404
 Levy, F., 565
 Lewin, M., 109, 189
 Lewis, Arthur W., 226
 Lewis, J. W., 66
 Liberman, E. G., 427, 500

- Lichtheim, G., 50
 Lieberthal, K., 76
 Lin, C., 594
 Lin, Q., 464
 Lindbeck, A., 168, 172
 Lindblom, C. E., 127, 151
 Lipinski, E., 437
 Lipovecz, I., 39
 Lipták, T., 424
 Lipton, D., 552, 580
 Lisiecki, J., 577
 Liska, T., 367, 415, 462, 463
 Liskó, I., 351
 Liu, G., 536
 Liu, P.-W., 156
 Loponski, M., 437
 Los, M., 116
 Losonczy, Á., 333
 Lucas, R. E., 263, 315
 Lukács, Gy., 84
 Lydall, H., 485

 Maddison, A., 229
 Makó, Cs., 245
 Malecki, W., 574
 McAuely, A., 337
 McIntyre, R. J., 112, 418
 McKinnon, R. J., 423, 552, 574
 McLellan, D., 50
 Malinvaud, E., 255, 281, 424
 Manchin, R., 583
 Mao Ce-tung, 28, 35, 55, 74, 76, 78, 82, 158, 190, 220, 249, 337, 359, 390, 414, 436, 444, 502
 Marer, P., 195, 215, 221, 223, 224, 458, 502, 555
 Marglin, S. A., 113
 Máriás, A., 367
 Markish, Y., 457
 Márkus, Gy., 50, 73, 300
 Márkus, M., 472
 Marrese, M., 218, 374, 459
 Martos, B., 186, 312
 Maskin, E., 168, 172, 516
 Matits, Á., 180, 511, 513, 514, 518, 559
 Matolcsy, Gy., 522
 Meade, J. E., 485
 Means, G. C., 102
 Medoff, J. L., 239
 Medvegyev, R. A., 434
 Meerson-Aksenov, M., 437
 Meisner, M., 59
 Mejsztrik, M., 215, 368
 Mellár, T., 256
 Melzer, M., 417, 419, 423, 427
 Mesa-Lago, C., 41
 Meurs, M., 116
 Michels, R., 73
 Michnik, A., 437
 Mihályi, P., 104, 164, 203, 207, 217, 218, 326, 422, 539, 555
 Milanovic, B., 104
 Milenkovitch, D. D., 59, 485
 Ming, W., 458
 Miller, J., 152
 Mirrlees, J. A., 98
 Mises, L. von, 469, 470, 498, 522
 Mitchell, J., 168, 488
 Modzielewski, K., 73
 Mohácsi, P., 572
 Molnár, Gy., 546
 Molnár, P., 351
 Molotov, V. M., 297
 Montias, J. M., 98, 147
 Moore, G. H., 295
 Móra, M., 511
 Moroney, J. R., 318
 Morrisson, C., 338, 339, 344
 Moskit, M., 437
 Muellbauer, J., 255
 Müller, F., 360
 Munkácsi, F., 241
 Muraközy, L., 163, 164, 562
 Murrell, P., 324, 353, 470, 517, 600

 Nachtigal, V., 222
 Nagy, A., 347, 354, 358, 367
 Nagy, T., 147, 415
 Naughton, B., 511
 Nee, V., 42
 Nelson, H. D., 41
 Nesperová, A., 211
 Neuberger, E., 426, 493
 Neumann, John von, 130
 Niskanen, W., 79, 192
 Nordhaus, W. D., 229
 Nove, A., 59, 158, 198, 221, 234, 420, 486, 500
 Novozsilov, V. V., 256, 317
 Nozick, R., 484
 Nuti, D. M., 220, 266, 282, 283, 286, 305, 552, 562

- Nutter, W. G., 522
 Nyemcsinov, V. Sz., 424
 Nyers, R., 415
 Odom, W., 76
 Ofer, G., 165, 189, 233, 318
 Oksenberg, M., 76
 Olson, M., 347
 Orlov, B. P., 221
 Orlov, Jurij F., 592
 Osband, K., 156
 Owen, J., 117, 538
 Owen, Robert, 483
 Pacsi, Z., 194
 Pareto, V., 73
 Pártos, Gy., 224
 Patocka, J., 437
 Pavitt, K., 318
 Pavlov, V., 536
 Peebles, G., 559
 Pejovich, S., 95
 Peng Csen, 436
 Perkins, D., 412, 502
 Perry, E. J., 502
 Pete, P., 358
 Péter, Gy., 415
 Pető, I., 59, 412
 Petrakov, Ny. J., 536
 Petschnig, M., 160, 179, 284, 570
 Phelps, E. S., 315
 Piaszczyński, W., 167
 Pipes, R., 430
 Podkaminer, L., 264, 265
 Podolski, T. M., 161
 Pokol, B., 449
 Polányi, K., 124, 127
 Polonsky, A., 552
 Popov, G. H., 150, 414, 443, 487
 Popper, K., 396
 Porter, G., 502
 Portes, R., 256, 313
 Powell, R. P., 186
 Poznanski, K. Z., 318
 Prasnikar, J., 485, 487, 490
 Pravda, A., 71
 Preobrazsenszkij, E., 225, 226
 Prokopovics, Sz. Ny., 57
 Proudhon, Pierre Joseph, 483, 492
 Prybyla, J. S., 412, 536
 Pryor, F. L., 95, 197, 209, 283, 330, 335, 571
 Putterman, L., 485
 Qian, Y., 98, 168, 172, 194, 318, 513
 Quandt, R. E., 168, 171, 270, 538
 Rákosi, M., 155, 199, 502
 Rayley, J., 487
 Rees, R., 98
 Révai, József, 69
 Révész, G., 412, 420, 502, 552
 Reynolds, B. L., 412, 505
 Rigby, T. H., 88
 Rimler, J., 209, 215
 Riskin, C., 502
 Rizskov, Ny., 521
 Robinson, J., 288, 492
 Robinson, S., 178
 Roland, G., 218, 271
 Román, Z., 420
 Ronnas, P., 185, 329
 Rosen, S., 98
 Ross, S. A., 98
 Rostowski, J., 116, 175, 215, 216, 320, 461, 552
 Ruble, B., 71, 230
 Rudnyeva, E., 506
 Rusinow, D., 484
 Sachs, J., 552, 580
 Sacks, S. R., 485
 Sajó, A., 95
 Salgó, I., 353, 574
 Sanders, A. J. K., 41
 Sargent, T. J., 315
 Scarf, H., 178
 Schaffer, M. E., 168, 172, 511, 515
 Schama, Simon, 23, 28
 Schelling, T. C., 154
 Schlett, I., 449
 Schnabel, C., 422
 Schnytzer, A., 41, 418
 Schroeder, G. E., 325, 326, 404, 419, 427, 522
 Schumpeter, J. A., 24, 43, 145, 212, 324, 366, 470
 Schweitzer, I., 420, 425
 Scitovsky, T., 272, 274, 289, 293
 Scott, C., 171
 Screpanti, E., 220

- Selden, M., 340, 457
 Semjén, A., 258
 Sen, A., 344
 Sen Gupta, B., 41
 Shafir, M., 202
 Shargin, B., 437
 Shatalin, S. S., 335
 Shulman, M. D., 430
 Sicular, T., 457, 571
 Sigg, H., 161
 Sik, O., 500
 Simon, A., 256, 266
 Simon, H., 129
 Simon, J., 453
 Simonovits, A., 186, 218
 Singleton, F. B., 59
 Sipos, A., 459
 Siwinski, W., 502
 Skegro, B., 573
 Skilling, H. G., 76
 Skrzyszewska-Paczek, E., 552, 571
 Sláma, J., 338
 Sletszjura, V., 506
 Smeljov, Ny. P., 536
 Solomon, S., 76
 Solow, R. M., 189
 Somerville, K., 41
 Soós, K. A., 158, 168, 176, 218, 256,
 291, 293, 494
 Spagat, M., 297
 Spéder, Zs., 478
 Spence, A. M., 187
 Staar, R. F., 67
 Stahl, D. O., 117
 Staniszkis, J., 403
 Stark, D., 42
 Staszevski, S., 90
 Stiglitz, J. E., 98, 281
 Stojanovic, R., 485
 Stoneman, C., 41
 Streeten, P., 226, 227
 Stuart, R. C., 110, 111, 112, 114, 215, 225
 Stuart-Fox, M., 41
 Such, Gy., 261, 269
 Summers, R., 39, 57, 224, 555
 Sun Yefang, 500
 Surányi, Gy., 160, 179, 570
 Sutela, P., 391, 424
 Sutton, A. C., 318
 Svejnar, J., 485, 487, 490
 Swaan, W., 536, 545
 Swain, N., 459
 Szabó, J., 168, 170, 258, 293, 312, 463
 Szabó, K., 147
 Szaharov, A. D., 437, 444
 Szajáni, B., 167
 Szakács, S., 59, 412
 Szalai, E., 423, 513, 522
 Szalai, J., 333
 Szamuely, L., 59, 82, 160, 317, 415, 426
 Szapáry, Gy., 166, 509, 511, 513
 Szász, B., 76
 Szegvári, I., 353, 354, 355
 Székely, I., 565
 Szelényi, I., 73, 74, 128, 341, 456, 583
 Szeljunyin, V., 221
 Sziráczi, G., 116, 552
 Szoboszlai, Gy., 431
 Szoltsenyicin, A. I., 77, 437
 Szűcs, J., 393
 Taigner, S., 116
 Tallós, Gy., 301
 Tamás, G. M., 437
 Tanzi, V., 116
 Tardos, M., 162, 415, 522, 524, 565, 566
 Tedstrom, J. B., 412
 Temkin, G., 498, 522
 Teng Hsziao-ping, 35, 413, 436, 437,
 439, 502
 Teodorescu, A., 577
 Thimm, A. L., 487
 Thornton, J. R., 152
 Thurow, Lester, 100
 Tidrick, G., 509
 Tímár, J., 116, 241, 463
 Tirole, J., 98, 152
 Tito, J. B., 35, 41, 414, 450, 486, 502
 Tomszkij, M., 72
 Toranska, T., 90
 Tóth, I. J., 261, 269
 Tőkei, F., 50
 Treml, V. G., 112, 117
 Triska, D., 153
 Trockij, L., 73, 434
 Tucker, R., 68
 Tyson, L. D., 488, 493, 511, 524, 565,
 569
 Ulam, A., 68
 Ungvárszky, Á., 220

- Urban, G., 486
- Vanek, J., 485
- Vanous, J., 374
- Varga, I., 415
- Várhegyi, É., 509, 511, 522, 524, 558, 567, 569
- Varian, H. R., 288, 293
- Vass, H., 85, 415, 500, 521
- Veres, M., 446
- Veress, J., 511
- Vészi, Á., 323
- Vickery, M., 41
- Vincze, J., 98
- Voronov, A., 573
- Voronyin, L., 506
- Voszka, É., 440
- Wajda, A., 211
- Ward, B. M., 485
- Wasilewski, J., 431
- Watson, J. D., 388
- Weber, Max, 72, 73, 92, 131
- Weibull, J. W., 168, 172, 270, 271, 274, 279, 538
- Weiss, A., 281
- Weitzman, M. L., 152, 156, 208, 274, 404, 489
- Wellisz, S., 98, 117, 552
- White, G., 509, 511, 516
- Whitesell, R. S., 530
- Wiles, P., 28, 42, 172, 353, 551
- Wilk, M., 437
- Williamson, O. E., 98, 113, 127
- Wilpert, B., 487
- Winiecki, J., 42, 168, 319, 369, 423, 522
- Winter, D., 255, 313
- Wolf, T. A., 353
- Wong, C. P. W., 502, 511
- Wu, J., 499, 532
- Wulf, L. de, 565
- Xu, C., 194, 318
- Xue, M., 502
- Zafanolli, W., 116
- Zaleski, E., 147
- Zarnovitz, V., 218
- Zaszlavszkaja, T. I., 583
- Zauberman, A., 424
- Zelkó, L., 545
- Zhao, R., 499, 532
- Zhou, S., 202
- Zhou, X., 565
- Zhu, L., 565
- Zimbalist, A., 41
- Zinovjev, A., 437
- Zloch-Christy, I., 574
- Zuehlke, T. W., 573
- Zwass, A., 161
- Zsille, Z., 437
- Zsuravljjev, Sz. N., 340

Tárgymutató

- Adók/adóztatás, 103, 105, 117, 166, 179, 180, 182, 185, 252, 336, 362, 363, 369, 423, 464, 509, 513, 517, 528, 543, 544, 548, 563, 564, 565, 576
- adóbevételek, 563
 - forgalmi ~, 165, 166, 339, 341, 563
 - magánszektor és ~, 475
 - magánszemélyek által fizetett ~, 166
 - piaci szocializmus és ~, 507
 - puha ~, 170
 - szövetkezetek által fizetett ~, 166
- Adósság, 101, 199, 226, 556, 558, 578, 583, 585
- hiány és ~, 579, 580
 - infláció és ~, 580, 581
 - külföldi ~, 370, 371, 556, 561, 563, 579
 - külkereskedelem és külföldi ~, 574–579
- Affinitás, 134, 385–388
- a köztulajdon és a bürokratikus koordináció ~a, 519–522
 - a magántulajdon és a piaci koordináció ~a, 469–472
- Adminisztratív ármeghatározás, 282, 284, 543–547, 570
- Adminisztratív fogyasztói árak, 181–183
- Adminisztratív termelői árak, 177–181
- Áladminisztratív árak, 178, 185, 535, 536, 543, 547
- Alkalmazkodás, vevők *versus* eladók piaca és ~, 272–274
- Alku, 173, 178, 192, 244, 296, 361, 365, 377, 527, 531
- ~ és belső konfliktus, 151–154
 - horizontális ~, 151, 152, 253
 - piaci szocializmus és ~, 509, 510
 - terv~, 152, 153, 244–271, 275, 293, 307, 311, 368, 381, 383
 - vertikális ~, 151, 152, 170, 193, 244, 253, 425, 513, 567, 590
- Áldozat, 59, 60, 84, 85, 119, 187, 369, 371, 404
- etikai koordináció és ~, 126, 136, 137
 - fogyasztás és ~, 199, 200
 - ideológia és ~, 90, 91, 438, 439
- Állam, állami, 66, 72, 78, 80, 85, 86, 88, 89, 90, 93, 106, 107, 118, 121, 130, 131, 134, 135, 139, 230, 295, 296, 302, 333, 335, 336, 341, 348, 360, 361, 376, 380, 409, 432, 439, 441, 453, 462, 464, 479, 481, 484, 485, 494, 502, 511, 513, 524, 531, 532, 534, 560, 569, 577, 601
- ~ fiskális politika és ~ költségvetés, 559–565
 - ~ költségvetés, 143, 163–167, 176, 334, 507, 559–565
 - ~ szerepe, 484
 - ~ tőkepiac, 524–526
 - ~ tulajdon bérbeadása, 462–465
 - ~ vállalatok, ~ tulajdon, 94, 101–109, 111, 114, 115, 117, 118, 131, 166, 168–170, 173–176, 204, 230, 231, 243, 288–294, 296, 301, 316, 361, 362, 368, 373, 382, 383, 385, 386, 420, 428, 464, 465, 475, 480, 482, 486, 500, 504, 505, 511–513, 521, 522, 524, 531, 534, 542, 567, 591
 - az ~ vertikális hierarchiája, 128–130
 - ármeghatározás ~ vállalatokban, 543–548
 - hatalmi struktúra és az ~, 69–71
- Apparátus, pártapparátus, 80, 81, 92, 119, 128–131, 144, 154, 158, 161, 163, 177, 206, 298, 306, 315, 334, 342, 343, 364, 385, 386, 392, 419, 428, 432, 442, 450, 553, 601
- ~ szerepe, 68–73, 76, 78–80
 - bürokrácia és ~, 72, 73, 106, 107
 - kiadások ~ra, 562, 563

- Ár(ak), 105, 133, 251, 254, 257, 263, 265, 266, 281–285, 287, 290, 291, 294, 301, 303, 304, 308–310, 312, 315, 321, 324, 331, 340, 361, 362, 365, 367, 374, 377, 378, 469, 470, 498, 502, 509, 511, 513, 517–520, 522, 523, 561, 564, 571, 572, 576, 583, 585, 589, 590, 597
 adminisztratív ármeghatározás, 282, 543–548, 570
 adminisztratív fogyasztói ~, 181–183, 298–300
 adminisztratív termelői ~, 177–181
 áldminisztratív ~, 179, 285, 535, 536, 543, 547
 ~elvek, 178–183
 ~érzékenység, 174–177, 290, 511, 518, 519
 árreform, 535, 536, 547–549
 árreform jövője, 549, 550
 ármeghatározás, 146, 284–286, 535
 ármeghatározás állami vállalatokban, 543–547
 ármeghatározás módszerei, 535
 faktorárak meghatározása, 539–543
 fogyasztói ártámogatás, 165, 339–341
 hiány és relatív ~, 298–301
 magán- *versus* állami vállalatok és az ~, 291–294
 nem ár jellegű jelzések, 185–188
 piaci ~, 183–185, 331
 piaci szocializmus és ~, 507
 piaci szocializmus és kemény és puha ~, 510–519
 puha ~, 170, 171
 támogatások, adózás és ~, 535
 termékekárak meghatározása, 535–539
 vállalatközi ~, 298
 vevők *versus* eladók piaca és ~, 273, 274
 Árfolyamok, 102
 külkereskedelmi ~, 193, 362, 363, 507, 576
 ~ meghatározása, 543, 544
 Árnyékgazdaság, 117, 473, 474
 Áruk, javak
 hozzáférés hiánycikkekhez, 75, 343, 344
 ingyenes ~, 333, 341–343
 kemény és puha ~, 371–374
 magán- *versus* közjavak, 94, 95
 Átszervezések, 522
 ~ felső szinten, 419, 420
 területi elv szerinti ~, 420, 440, 441
 vállalat-összevonások, 420–424
 Bankrendszer, 160–163, 176, 363, 364, 509, 524, 539
 hitelrendszer, 565–570
 kétszintű ~, 566
 magánszektor és ~, 475, 476
 piaci szocializmus és ~, 507
 Belépés, vállalat ~e, 144, 290, 504, 528
 Bérbeadás, állami tulajdon ~a, 462–465
 Beruházás, beruházási, 142, 146, 157, 187, 241, 251, 254, 260, 440, 468, 476, 511, 519, 520, 523, 524, 580, 582–585, 590
 állami finanszírozású ~, 163, 165, 561, 562
 ~ döntés, 251, 389, 542
 ~ éhség, 189–194, 198, 219, 244, 306, 307, 311, 316, 366, 385, 390, 518, 562, 570
 ~ feszültség, 192–194, 212, 219, 260
 ~ központi allokációja, 192–194
 fogyasztás és ~, 194–200
 KGST és ~, 379
 növekedés és ~, 189–229, 556–559

- piaci szocializmus és ~, 507–509
- ~ prioritások, 200–208
- Bérleti díjak, 462, 542, 543
- Beveridge-görbe, ~ alkalmazása, 239, 240, 271
- Bevételek, 96, 103–105, 107, 108, 166, 560, 561, 563–565
- Bérezés, 146
- Bérek, 103, 105, 183, 226, 282, 295, 309, 315, 385, 509, 519, 528, 536, 539, 549
 - ~ eloszlása, 337–351
 - bürokratikus és piaci hatások a ~re, 250–254
 - direkt bürokratikus szabályozás és ~, 244, 245
 - dolgozók béryomása, 553, 554, 570, 572
 - nominál~ elszaladása, 554, 555, 561
 - párhuzamos ~, 540–542
 - piaci szocializmus és ~, 507
- Bizonytalanság, vevők *versus* eladók piaca és ~, 275, 276
- Biztonság, 218, 405, 500, 515
 - gazdasági ~, 332–336
 - magánszektor és magántulajdon ~ a, 459, 473–475
- Bűnözés, 334
- Bürokrácia, 88, 90, 110, 111, 113, 117, 119, 125, 127–129, 131, 135, 139, 144, 145, 148–151, 154, 155, 157, 158, 161, 166, 171, 173, 178, 185, 187, 191–194, 198, 201, 210, 219, 225, 226, 240, 242, 243, 247–253, 288, 289, 291, 299, 300, 315, 321, 331, 362, 364, 369, 373, 375, 384, 389, 404, 425, 431–434, 439, 441, 444–446, 448, 455, 457, 459, 462, 463, 470, 481, 504–506, 509, 515–518, 520, 527, 528, 532, 535, 538, 557, 561, 564–566, 582, 589–591
 - belső konfliktusok, 75–77
 - ~ termelésirányító viselkedése, 296–298
 - ~ fogalma, 72, 73
 - bürokratikus koordináció és a ~ különbözősége, 122, 123
 - hatalom és ~, 72, 73
 - ideológia és ~, 73
 - kényszer/fegyelem és ~, 76
 - magánszektor és ~, 455, 472–477
 - presztízs, privilégium és ~, 73–75
 - represszió és ~, 77–80
 - tulajdonjogok és ~, 103–107, 118
- Bürokratikus irányítás. *Lásd még* Direkt bürokratikus irányítás és tervezés.
 - a bérek ~a, 244, 245
 - indirekt ~, 509–526, 529
- Bürokratikus koordináció, 121, 139, 140, 144, 147, 156, 158, 159, 162, 166, 172, 176, 177, 181, 183, 213, 232, 254, 270, 278, 285, 298, 302, 305, 308, 316, 324, 335, 349, 364, 376–379, 381, 383, 384, 389, 418, 420, 427, 470, 474, 496, 504, 517, 565, 568
 - a bürokrácia és a ~ különbözősége, 122, 123
 - ~ fogalma, 122, 123
 - ~ jelentősége, 383
 - ~ leírása, 128–132
 - példák a ~ra, 125–127
 - piaci szocializmus, köztulajdon és ~, 519–522
- Ciklusok növekedés, 214–221
- Család gazdasági szerepe, 477–481
- Családi kisüzem, 99, 100, 109, 112, 113, 115, 127, 137, 231, 232, 460
 - háztáji gazdaság, 111–115, 133, 185, 349, 455, 459, 460
 - mezőgazdasági kisüzem, 109, 231, 457–459
 - ~ változásai, 478
- Családi koordináció, 232, 477
 - ~ fogalma, 125
 - ~ leírása, 137, 138
 - ~ példái, 125–127

- Deklassáltak, 232
- Demokratikus centralizmus, 66, 67, 134, 435
- Dereguláció, 502–505, 507, 509, 510, 529, 530, 536, 537, 539, 542
- Devizaárfolyam, 193, 362, 363, 510, 539, 543, 547, 549, 576
- Direkt bürokratikus irányítás és tervezés, 154–156
 - alku és belső konfliktus, 151–154
 - címzettek, 143
 - feszített tervek, 152, 155
 - fogalma, 147
 - foglalkoztatás, bérek és ~, 243–245
 - az információ problémája, 156–159
 - kiemelt termékek, 142–145
 - mérlegek, 142
 - a politika szerepe, 154–156
 - szabályozási módszerek, 146, 147
 - a szocializmus előfutárai és a ~, 140, 141
 - a tervek időhorizontja, 141
 - tervfelbontás, 143
 - tervvégrehajtás és irányítás, 144–147
 - tervezés folyamata, 141–144
 - a vezetők motivációja a gazdasági bürokráciában, 148–151
- Disequilibriumiskola, 255, 256, 263, 264, 266, 268, 281, 305
- Dömping, 354, 369
- Egészségügyi ellátás, 59, 86, 166, 201, 249, 333, 336, 341, 342, 439, 479
- Egyházak, ~ hatása, 81, 92, 127, 441, 442
- Erőltetett növekedés, 137, 138, 189, 199, 200, 202, 204–206, 208, 211, 212, 214, 224–227, 231, 233, 236, 239, 306, 308, 327, 331, 381, 383, 385, 386, 390, 393, 404, 556, 557
- Egyenlőség/egyenlősítés, 84, 337, 398
 - ~ és egyenlőtlenség, 343, 344, 393
 - KGST és ~, 376
 - különbözőség és ~, 351, 352
- Egyenlőtlenség, 55, 73, 74, 343, 344, 393, 453, 583
- Egyensúly, 181, 498, 544, 546, 547, 572
 - ~ fogalma, 280, 281
 - hiány~, 281
 - kényszeralkalmazkodási ~, 265–267, 304–306, 308
 - munkanélküliségi ~, 280, 281
 - nem walrasi ~, 255
 - normálállapot és ~, 279, 280
 - a politikai reformok ~a, 450
 - tökéletes ~, 241
 - walrasi ~, 281, 317
- Eladók piaca, 245, 272–278, 308, 309, 311, 316, 317, 324, 368, 369, 373, 385, 580
- Eladósodottság, 370, 371, 590
- Életszínvonal, reform és ~, 325, 332, 438, 500, 556, 581–584, 591, 596
- Elosztás, 59, 513
 - az ~ magyarázata, 344–352
 - a jólét ~a, 339–344
 - a jövedelem ~a, 337, 338
 - kommunista ~, 300
 - munka szerinti ~, 345–347
 - szükségletek szerinti ~, 347
- Első gazdaság, 115
- Elszaladó kereslet, 175, 294, 296, 302, 306, 307, 316
- Elzárkózás, gazdasági és kulturális ~, 359, 360, 368, 370, 386, 442, 575
- Etikai kérdések, 182, 335, 336
- Etikai koordináció, 443, 530, 531, 568

- ~ fogalma, 124, 125
- ~ leírása, 136, 137
- ~ példái, 125–127
- önkormányzati és ~, 492–494
- Európai Közös Piac, 379
- Expanziós kényszer, 189–192, 198, 219, 294, 295, 306, 307, 309, 390, 558
- Export, 386, 519, 575–577, 580
 - ~averzió, 368, 369
 - ~struktúra, 353, 354, 356
 - ~támogatások, 561
 - piaci szocializmus és ~, 507
- Extenzív módszerek, növekedés ~ei, 208–214, 225, 231, 233, 236, 404, 556
- Éberség, ideológia és ~, 90, 91, 447
- Fegyelem, 126, 211, 346, 428, 530
 - ideológia és ~, 89, 90, 438
 - párt~, 75, 89, 435
 - represszió és a hatalom totalitárius jellege, 77–80
 - tervvégrehajtás és ~, 147
- Fegyveres erők, 596
 - ~ prioritása, 203, 204
 - rendelkezés a ~ felett, 432, 433
 - kiadások a ~re 163, 562, 563, 565
- Félig monetizált rendszer, 160, 168, 176, 302
- Feszített tervek, 152, 155, 193, 219, 296, 306, 315, 318, 553
- Fiskális politika, állami költségvetés és ~, 559–565
- Fiskális újraelosztás, 180, 513, 543–548, 597
- Fogyasztói árak, 180, 283, 304, 564, 580, 583
 - adminisztratív ~, 181–183, 298–300
 - ~ támogatása, 165
- Fogyasztói szféra, visszaszorított infláció a ~ban, 303–305
- Fogyasztói szuverenitás, 201, 276
- Fogyasztói támogatások, 560, 561
- Fogyasztás, 244, 251, 252, 367, 403, 476, 480, 553, 556, 557, 581–583
 - az anyagi jólétet befolyásoló tényezők, 328–332
 - áldozat és ~, 199, 200
 - beruházás és ~, 194–200, 583
 - a ~ növekedése, 325–328, 480
 - a hiány hatása a ~ra, 318–324
 - gazdasági biztonság, 332–336
 - halasztás és ~, 199, 259, 260
 - mulasztás és ~, 199, 200
- Foglalkoztatás. *Lásd még* Munkaerő, 100, 109, 123, 137, 138, 211, 212, 218, 226, 235
 - direkt bürokratikus irányítás és ~, 243–245
 - ~ növekedése, 209, 210, 461
 - ideológia és ~, 86
 - piaci szocializmus és ~, 507
 - teljes ~, 239, 240, 243, 246, 250, 336, 552, 553, 586, 597
- Földárak, 542, 543, 547
- Forgalmi adó, 165, 166, 339–341, 563
- Forradalom, 50, 51, 87, 90, 91, 100, 373, 584, 592, 598
 - ~ kronológiai áttekintése, 412–416
 - reform *versus* ~, 407–411, 413, 430, 437, 444, 451
 - a szocialista ~ előtti rendszer jellemzői, 54–58
- Forradalmi átmeneti rendszer, 211, 337
 - ~ fogalma, 51, 52
 - ~ leírása, 58–62

- Függőség és piaci szocializmus
 horizontális ~, 504, 522–526
 kettős ~, 504, 526, 527
 öngazgatás és ~, 491, 492
 vertikális ~, 488, 504–510, 589
- Gazdasági kapcsolatok. *Lásd* Külkereskedelem.
- Gazdasági vezetők (menedzserek), 129, 554
 öngazgatás és ~, 488, 489, 491, 492
 piaci szocializmus és ~, 527
- Glasznosztj, 446, 447, 500, 556, 560, 582, 593
- Hajsza, növekedés és ~, 189, 207, 219, 225
- Halasztás, 199, 200, 204, 206, 207, 256, 259, 260, 261, 265, 267, 273
- Halmazás, 385
 áruk ~a, 250, 270, 275, 306, 311, 324, 366, 573
 munkaerő ~a, 250
- Hang, 130, 131, 135, 187, 247, 252
- Hatalmi struktúra, 87, 113, 128, 136, 198, 386, 392, 397, 499, 518, 532, 568, 589, 596
 állam, 69–71
 ~ és bürokrácia, 72, 73, 565
 eladók *versus* vevők piaca és a ~, 276–278
 ~ monopóliuma, 430–433
 ideológia és a ~, 73, 91–93
 ideológia, a kommunista párt szerepe és a ~, 87–89, 380–382
 kommunista párt szerepe, 65–68
 piaci szocializmus és a ~, 514, 515
 represszió és a ~ totalitárius jellege, 77–80
 és a tömegszervezetek, 71, 72
- Hatékonyág, gyenge árérzékenység és alacsony ~, 175, 318–324, 374, 515, 518, 519, 530
- Háztartási munka, 479, 480
- Háztáji gazdaság, 111–115, 133, 185, 349, 455, 459, 460
- Helyettesítés, 367, 370
 kényszer~, 257, 258, 260, 261, 266, 267, 273, 279, 304, 308, 312, 324, 328
 önkéntes ~, 257, 258
- Hierarchiák, 68, 73, 98, 106, 107, 113, 143, 151, 153, 192, 219, 268, 284, 296, 299, 368, 372, 514, 547, 565, 589
 horizontális kapcsolatok, 123, 124, 150, 469
 külkereskedelem és ~, 364, 365
 vertikális kapcsolatok, 122, 123, 127, 129, 150
- Hiány, 132, 138, 182, 205, 328, 329, 345, 349, 366, 371–374, 379, 383, 403, 419, 457, 476, 479, 528, 529, 553, 559, 576, 590, 591, 599
 adósság és ~, 579–581
 bürokrácia és ~, 296–298
 ~egyensúly, 281
 ~ fogalma, 255, 256, 267
 ~ hatásai, 579, 580
 ~ hatása a termelésre és fogyasztásra, 318–324
 ~ és az infláció összefüggései, 309–311
 ~ rendszerspecifikus okai, 313–318
 hiánygazdaság, 137, 150, 260, 261, 264, 265, 270, 278–281, 331, 349, 371, 373, 381, 383, 393, 394, 479, 480, 579, 580
 hiányjelenség, 257–261, 267, 271, 275, 277, 278, 281, 329, 530, 572, 573
 hiányjelzések, 186
 horizontális ~, 194, 267–270
 hozzáférés árukhoz, 343, 344
 infláció és ~, 309–311, 547, 570–573
 kereslet alkalmazkodása és a ~, 261–267
 magán- *versus* állami vállalatok és a ~, 288–294

- munkaerőhiány, 237–242, 244, 245, 247, 250, 252, 253, 332, 336, 381, 383, 385, 541, 552, 553
- normál-, 278–281
- önmegvalósító várakozások és a ~, 311–313
- relatív árak és a ~, 298–301
- többlet és a ~, 270–272, 308, 312, 317, 372
- vertikális ~, 193, 244, 267–270, 296, 306, 311
- vevők *versus* eladók piaca és a ~, 272–278
- Hitel, 166, 167, 301, 302, 307, 365, 370, 466, 475, 478, 507, 508, 513, 522–525, 528, 531, 539, 540, 542, 558, 563, 570, 574, 575, 577, 578, 582, 584, 585
- ~rendszer, 565–570
- puha ~, 170, 511, 571
- Hivatalos ideológia. *Lásd* Ideológia.
- Horizontális
 - ~ alku, 151, 152, 178, 253, 425
 - ~ hiány, 194, 267–270, 306
 - ~ kapcsolatok, 123, 124, 150, 183, 267, 383, 427, 469, 566, 578
 - ~ munkaerőtöbblet, 238
 - vállalatok ~ függősége és a piaci szocializmus, 504, 522–526
- Hullámozás, beruházások ~a, 214–221, 557
- Ideológia
 - áldozat és ~, 90, 91, 438, 439
 - bürokrácia és ~, 73
 - éberség és ~, 91
 - fegyelem és ~, 89, 90, 438
 - felsőbbrendűségi érzés, 82–84, 438
 - foglalkoztatás és ~, 86
 - hatalom és ~, 91–93, 248
 - hatalmi struktúra, a kommunista párt szerepe és az ~, 87–89, 198, 381, 382
 - hivatalos ~, 81–87, 89–93, 103, 113, 115, 122, 136, 137, 149, 190, 191, 208, 210, 211, 225, 236, 246, 247, 252, 282, 333, 344, 346, 347, 359, 381, 383, 389, 391, 428, 430, 445, 450, 557, 587–590
 - ~ alapvető ígéretei, 85, 86
 - magánszektor és hivatalos ~, 466–469
 - piaci szocializmus és ~, 515, 516
 - politikai liberalizáció és hivatalos ~, 435–440
- Import, 312, 313, 519, 549, 573, 575–577, 579–581
 - ~éhség, 366–368, 383, 385, 518, 576
 - ~struktúra, 353–355, 357
 - piaci szocializmus és ~, 507
- Infláció, 179, 536, 543, 547, 571, 590, 591, 599
 - adósság és ~, 281–287, 580, 581
 - árreform és ~, 547–549
 - hiány és ~ összefüggése, 309–311
 - hiány és ~, 255, 256, 309, 310, 570–574
 - ~ hatása a költségvetésre, 563–565
 - ~ spirál, 572, 573, 580
 - nyílt ~, 254, 282, 284, 310, 311, 571, 572
 - önigazgatás és ~, 490
 - rejtett ~, 223, 224, 254, 283, 284
 - visszaszorított ~, 255, 282, 284, 298, 307, 310, 311, 315, 547, 572, 573
 - visszaszorított ~ a fogyasztói szférában, 303–305
 - visszaszorított ~ a vállalkozói szférában, 301–303
- Informális magánszektor, 115–118, 131, 168, 169, 173, 177, 184, 185, 474, 482, 536, 581
- Információ, vevők *versus* eladók piaca és ~, 272, 273
- Információs probléma, tervezés és ~, 156–159, 206, 290, 297
- Intenzív módszer, a növekedés ~ei, 208–214, 556

Irányítás. *Lásd* Direkt bürokratikus irányítás és tervezés

Jogok

- állami tulajdon bérbeadásának ~a, 462
- elidegenítési/átruházhatósági ~, 97, 101, 106, 489, 490
- önigazgatási ~, 489
- reziduális jövedelem feletti ~, 96, 97, 101, 103–107, 111, 115, 149, 294, 456, 462, 483
- szabályozás ~a, 97, 98, 102, 106, 107
- tulajdon ~, 94–98, 100, 456, 462–464, 469, 483, 486, 489, 495
- Jólét, 48, 119, 336, 344, 346, 348, 349, 398, 438, 446, 497, 499, 583
- anyagi ~et befolyásoló tényezők, 328–332
- ~ színvonala, 332–334

Jövedelem, 345, 349, 352, 456, 461, 464, 465, 468, 474, 581

~ eloszlása, 55, 337–339, 468

~ elosztása, 456

~érzékenység, 174–177

~ újraelosztása, 59, 166, 180, 182, 373, 544, 545, 583

rendelkezési jog a reziduális ~mel, 96, 97, 101, 103–107, 111, 115, 456, 462, 483

tulajdonból eredő ~, 348, 349, 464, 465

Kamatlábak, 163, 295, 302, 510, 519, 539, 540, 547, 549, 558, 564, 567

Kampányok, 59, 109, 158, 167, 206, 232, 244, 417, 446, 574, 583

átszervezési ~, 419–424

tökéletesítési ~, 417–419, 428, 429

Kapacitás, névleges többlet~, 292, 293, 505, 506, 602

Kapcsolatok/viszonyok. *Lásd még* Külkereskedelem.

horizontális ~, 123, 124, 183, 267, 383, 427, 469, 566, 578

köztulajdonú vállalat és magánszektor közötti ~, 527–529

megbízási-üggyvivői ~, 97, 156, 250, 391

munkaadó és munkavállaló közötti ~, 245–250, 491, 492, 527

vevők és eladók közötti ~, 272–278

vertikális ~, 120, 122, 123, 127–129, 150, 267, 383, 566

Kapitalizmus, 83–85, 92–94, 99, 107, 115, 118, 120, 127, 128, 139, 140, 148, 187, 190–192, 196, 201, 211, 225, 226, 230, 243, 249, 255, 272, 274, 288, 294, 316, 318, 321, 325, 327, 332, 333, 345, 350, 352, 359, 375, 384, 386, 398, 409, 410, 427, 466, 468, 474, 476, 477, 482, 492, 497, 499, 516, 522, 565, 568, 573, 583, 594, 600

~ fogalma, 121

Marx és a ~, 50, 51, 388

nyitás a ~ felé, 445, 446

Kapitalista gazdaság, a ~hoz való felzárkózás ígérete, 85, 86, 569, 573, 577

Kapitalista tulajdon, 118–121

Kemény költségvetési korlát, 168, 170, 172, 173, 175, 177, 182, 289, 290, 299, 303, 307, 310, 470, 521, 548, 576

piaci szocializmus és a ~, 510–519

Kemény áruk, 371–373

Keresés, 256, 258, 259, 267, 272, 273, 328, 330

Kereslet, 83, 175, 177–179, 181–183, 186, 290, 363, 367, 371, 497, 523, 538, 544, 545, 547, 549, 567, 570, 572, 573

effektív ~, 263

elszaladó ~, 175, 294, 296, 302, 306, 307, 316, 518, 570, 572

hiány és ~, 261, 267

névleges ~, 263–266, 328

névleges túlkereslet, 292, 349

részlegesen alkalmazkodott ~, 264

teljesen alkalmazkodott ~, 263, 264

túlkereslet, 154, 193, 194, 227, 266–268, 271, 281, 292, 305–309, 371, 477, 498, 544, 545, 558, 570, 573, 599

magán- versus állami vállalat és a ~, 292, 293

Kereszt tulajdonlás, 522, 524–526

- Kényszer/egyelem, 75, 77, 78, 438, 530
 Kényszeralkalmazkodási egyensúly, 265–277, 295, 305, 306, 308
 Kényszermegtakarítás, 167, 259, 265–267, 304, 305, 570
 Kényszerhelyettesítés, 256–259, 303, 304, 308, 312, 324, 328
 KGST. *Lásd* Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa.
 Kilépés, 130, 131, 470, 474
 magán- *versus* állami vállalatok ~e, 289, 290
 munkavállaló ~e, 242, 245, 246, 248, 249
 vállalatok ~e, 144, 145, 504
 Kínálat, névleges túlkínálat, 178, 179, 181–183, 185, 186, 292, 293, 328, 349, 538, 544, 545, 547, 549
 Kinevezések, 69, 145, 346, 386, 431, 432, 505
 Kisüzemi/kistermelő, 478
 családi kisüzemi mezőgazdasági egység, 457–459
 kisárutermelő egység, 99, 109, 461
 kisipar és kiskereskedelem, 115
 kistermelő paraszt, 99, 100, 109, 111, 113–115, 118, 119
 Kiutalás, 142, 146, 153, 249, 267–269, 296, 297, 299, 300, 301, 317, 330, 336, 343, 348, 385, 506, 520, 528, 531, 538, 543
 Klasszikus szocializmus
 ~ fogalma, 52, 53
 ~ működőképessége, 397–399
 Koherencia, a klasszikus rendszer ~ja
 ~ affinitás, 385–388
 ~ nemzeti változatok, 388–392
 ~ kauzalitás, 380–385
 ~ szovjet hatás, 392–395
 ~ verifikáció, 395–397
 Kolhoz, 108, 112–114, 392
 Kollektív tulajdon, 94, 108, 461
 Kollektivizálás, 108–114, 135, 138, 231, 232, 237, 385, 387, 396
 Kölcsönök, 134, 162, 567, 569, 575, 583
 Közlekedés, személyi ~, 206, 213, 479
 Kombinátmozgalom, 417
 Kommunizmus, a fogalom használata, 42, 300, 345, 347
 Kommunista párt, 35–37, 41–43, 46, 60, 62, 82, 91, 92, 118–120, 134, 155, 198, 236, 337, 348, 376, 381, 382, 388, 390, 392–395, 397, 408, 409, 411, 435, 436, 450, 451, 481, 485, 486, 500, 515, 587–589, 592, 593
 az állam és a ~, 69–71
 frakciók a ~on belül, 443
 a ~ ideológiája, hatalmi struktúrája és szerepe, 87–89, 198, 381, 382
 belső konfliktusok és a ~, 75–77
 a ~ szervezeti felépítése, 65–68
 tömegszervezetek és a ~, 71, 72
 vertikális hierarchia a ~ban, 129
 Kompenzációs elv, 545, 546
 Koncentráció, termelés ~ja, 420–424, 428
 Koordináció
 bürokratikus ~, 121–123, 125–127, 139, 140, 144, 147, 156, 158, 159, 162, 166, 172, 176, 177, 181, 183, 213, 232, 254, 270, 278, 285, 298, 302, 305, 308, 316, 324, 335, 349, 364, 376–379, 381, 383, 384, 389, 418, 420, 427, 470, 474, 496, 504, 517, 565, 568
 családi ~, 125–127, 137, 138, 232, 477
 etikai ~, 124–127, 136, 137, 440, 492–494, 530, 531, 568
 ~ fogalma, 122, 123, 128–131
 önkormányzati ~, 123–127, 136, 137, 441, 442, 492–494
 piaci ~, 123, 125–127, 131–134, 201, 212, 230, 250, 253, 254, 278, 302, 312, 335, 365,

- 376, 470–472, 474, 483, 493, 519, 522, 523, 526, 529, 534, 537, 538, 540, 541, 546, 547, 566–568, 589, 594
- piaci szocializmus és ~, 517
- spontán és mesterséges változások és ~, 138, 139
- Korlátozott verseny, 272, 274, 288, 289, 291–293
- Korrupció, 132, 133, 274, 275, 280, 476, 531, 532, 567
- Koszigin-reform, 419
- Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST), 375–379
- Költségvetés, állami ~, 103–105, 143, 163–169, 334, 478, 481, 491, 507, 543, 558, 562
- fiskális politika és ~, 559–565
- Költségvetési intézmény, 107, 108, 131, 201, 361
- Költségvetési korlát
 - kemény ~, 168, 170, 172, 173, 175, 177, 182, 289, 290, 299, 303, 307, 310, 470, 521, 548, 576
 - magán- *versus* állami vállalatok és ~, 289, 290
 - piaci szocializmus és kemény és puha ~, 510–519
 - puha ~, 168, 170–173, 175, 177, 180, 181, 192, 194, 198, 244, 251, 276, 290, 294, 295, 298, 307, 309, 310, 316, 318, 321, 363, 371, 381, 383, 385, 488, 504, 507, 523, 526, 542, 546, 552, 554, 558, 561, 568, 572, 576
- Költségvetési hiány, 167, 481, 558, 560, 563–565, 569, 590
- Kötvények, 167, 259, 465, 525, 566, 569
- Köztulajdon, 42, 94, 95, 104, 395, 455, 458, 466, 467, 481, 589
 - bürokratikus koordináció és ~, 519–522
 - ~ban lévő vállalatok horizontális viszonyai, 522–526
 - a magánszektor és a ~ viszonya, 527–529
- Közjavak, 94, 95
- Kulákság, 109, 113, 459
- Központilag tervezett/irányított gazdaság, 42, 147
- Külföldi adósság, 370, 371, 556, 563, 579, 599
 - külkereskedelem és ~, 574–579
- Külkereskedelem, külkereskedelmi, 103, 139, 143, 146, 201, 260, 306, 313, 353, 383, 513
 - ~ eladósodottság, 370, 371
 - elzárkózás, 359, 360, 368, 370
 - exportaverzió, 368, 369
 - ~ hierarchia és ~, 364, 365
 - importéhség, 366–368
 - kemény és puha áruk, 371–374
 - KGST és ~, 377, 378
 - külföldi adósság és ~, 574–579
 - a ~ intézményei, 361–365
 - ~ kapitalista országokkal, 359, 360, 365–371
 - ~ szocialista országokkal, 360, 361, 371–375
 - ~ vállalatok, 361–364, 575
 - ~ és a nullszaldó, 374
- Lakásszektor, változások a ~ban, 261, 264, 266, 277, 404, 478, 557, 560
- Lakosság növekedése, kényszerített, 137, 138, 232, 233
- Latens munkanélküliség, 231, 237
- Legalitás/törvények, a magánszektor és a törvények kikényszerítése, 473–475
 - működési engedély, 473, 474
 - védelem a hatóságoktól, 475
- Lengyel szindróma/betegség, 551, 552, 572
- Lenin, leninizmus
 - állami vállalatok és a ~, 103
 - állampolgárok szerepe és a ~, 139
 - döntő láncszem és a ~, 158
 - hatalom, ideológia és a ~, 87
 - kisárutermelés és a ~, 468

monobank és a ~, 161
 privilégiumok és a ~, 337
 a szocializmus felsőbbrendűsége és a ~, 83, 84
 tömegszervezetek és a ~, 72
 változás és a ~, 405

Liberalizáció. *Lásd* Politikai liberalizáció.

Lobbyk

ágazati ~, 440
 regionális ~, 76, 77, 440, 441
 speciális érdekcsoportok, nyomást kifejtő csoportok, 347, 442, 443

Lorenz-görbék, 337, 339

Magánjavak, 94, 95

Magántulajdon, 83, 158, 188, 352, 382, 383, 385, 387, 389, 437, 455–459, 464–469, 472, 473, 475, 481, 483, 497, 517, 522, 523, 525, 528, 531, 532, 534, 547, 554, 555, 588

~ típusai, 115–118

bérmunkást alkalmazó ~, 461

Magánszektor, 115, 116, 177, 181, 263, 349, 385, 387, 453, 460, 531, 533–538, 540–542, 549, 551, 563, 573, 577, 578, 581, 588, 589, 591, 597, 600

bürokrácia és a ~, 472–477, 594

formális és informális ~, 115–118, 168, 173, 177, 184, 185, 256, 266, 305, 316, 474, 482, 536, 581

hivatalos ideológia és a ~, 466–469

köztulajdonú vállalatok és a ~ viszonya, 527–529

~ fejlődése, 455–457

~ hatása és jövője, 481, 482

~ típusai, 457–466

piaci koordináció és a ~ affinitása, 469–472

Makrofinanszírozások

állami költségvetés és fiskális politika, 559–565

életszínvonal, 581–584

foglalkoztatás és bérek, 552–555

hiány és infláció, 570–573

hiány, infláció és eladósodottság, 579–581

hitelrendszer és monetáris politika, 565–570

külkereskedelem és adósság, 574–579

~ jövője, 585, 586

növekedés és beruházás, 556–559

Marx, marxizmus

ármeghatározás és a ~, 178

elosztás és a ~, 300, 335, 347

hatalom és a ~, 87

hiány és a ~, 255

kapitalizmus és a ~, 50, 51, 388

kisárutermelő egység és a ~, 99, 109

kollektív termelés és a ~, 109

lelkes munka és a ~, 249

lojalitás és a ~, 89, 90

magántulajdon és a ~, 465–467

a munkaerő mint áru, 123, 230

piaci szocializmus és a ~, 497–499

a szocializmus felsőbbrendűsége és a ~, 82–84

tervezés és a ~, 140, 159

Marxizmus-leninizmus, 42

~ és az állam szerepe, 484

~ értékrendszere, 118–121, 436

a ~ és a párt, 43, 381

Második gazdaság, 115, 116, 597

- Matematikai modellezés, ~ felhasználása, 47, 171, 187, 218, 318, 396, 513
 halmaz és ~, 270
 mérlegek és ~, 142
 párhuzamos piacok és ~, 538
 tervezés és ~, 424–426, 429, 499
- Megbízó-üggyvivő viszony, 97, 156, 250, 391
- Megtakarítás, kényszer~, 167, 196, 205, 225, 226, 259, 265–267, 304, 305, 480, 507, 511, 524, 542, 543, 570
- Mennyiségi hajsza, 155, 157, 190, 212, 225, 381, 383, 426
- Méreteloszlás, vállalatok ~ a és összevonása, 420–424
- Mérlegek, 142, 145, 146, 363, 367, 369, 370, 373, 374
- Méretgazdaságosság, 421–424
- Minőség, 171, 178, 257, 259, 363, 368, 369, 372–374, 419, 523, 529, 530
 ~ versus mennyiség, 212, 213
 termékek és szolgáltatások ~e, 155, 273, 274, 330, 333, 404, 581
- Modellek, ~ alkalmazása, 47, 48, 142, 148, 153, 154, 156, 168, 171, 172, 178, 192, 194, 196, 208, 212, 218, 223, 264, 270–272, 274, 281, 312, 318, 384, 396, 424–426, 499, 513, 516, 538
- Monetary overhang, elköltetlen pénz, 266, 302–304, 570
- Monobank, 161, 162, 363, 364, 566, 568
- Motiváció. *Lásd még* A vezetők motivációja a gazdasági bürokráciában. 148–151, 289–291, 293, 299, 383, 457, 526, 566
- Mozgósítható többlet, 237, 239, 240, 271, 404
- Mozgósítási gazdaság, 210, 211
- MPS, Anyagi Termelés Rendszere, 221–223
- Munkaadói–munkavállalói viszony a gyárakban, 245–250, 527
- Munkaerő, ~létszám, 99, 100, 109, 110, 115, 133, 210–212, 226, 260, 265, 271, 295, 305, 307, 345, 420, 490, 491, 541, 542
 bértmunkás alkalmazása, 456, 461
 deklasszált ~, 232
 hiány és a ~, 237–242
 készítés a ~ növelésére, 137, 138, 234–237
 lakosság növekedése és a ~, 232–234
 mozgósítható többlet, 237–240, 395
 ~allokáció, 134, 151, 230, 237–239, 243, 250, 254, 307–309
 ~családi kisüzemben, 231, 232
 ~halmozása, 250
 ~mint áru, 123, 230
 ~többlet, 231–242, 244, 250, 252, 265, 308, 317
 ~hiány, 309, 316–318, 332, 336
 nők és a ~, vagy: nők mint ~, 232, 233, 236–238
- Mulasztás, fogyasztás és ~, 199, 200
- Munkanélküliség, 231, 233, 236, 237, 240, 250, 255, 264, 280, 490, 491, 586
 ~i egyensúly, 280, 281
 kapun belüli ~, 232, 250, 324, 383
 nyílt ~, 231, 233, 237, 552
 öngazgatás és ~, 490, 491
 rejtett/latens ~, 231, 237, 552
 súrlódásos ~, 240
- Műszaki fejlődés, 142, 146, 211, 285, 318–324, 507
- Nem ár jellegű jelzések, 185, 188, 298, 367
- Névleges kereslet, 263–266, 304, 328
- Névleges többletkapacitás, 292, 293
- Nómenklatúra, 69, 431, 527
- Normál
 ~állapot, 241, 279–281, 296, 312, 570
 ~hiány és ~többlet, 241, 278–281
 ~pálya, 279

Nők

foglalkoztatás hatása a ~re, 137, 138, 481

~ számának növekedése a munkaerőpiacon, 232–234, 236

Növekedés, növekedési, 61, 85, 398, 405, 561, 584

aggregált output mérése, 221–224

beruházás és ~, 189–229, 556–559

erőltetett ~, 137, 138, 189, 199, 200, 202, 204–206, 208, 211, 212, 214, 224–227, 231, 233, 236, 239, 306, 308, 327, 331, 383, 385, 386, 390, 404, 556, 557

~ ciklusok, 214–221

a ~ extenzív és intenzív módszerei, 208–214, 231, 233, 236, 238

a ~ korlátai, 474, 475

a ~ lassulása, 218, 219, 404, 556, 557

~ politika, 556–559

a ~ prioritásai, 200–208, 406

~ teljesítmény, 227–229

Nullegyenleg, 374

Nyereség, profit, 101–103, 105, 108, 113, 126, 161, 166, 174, 176–178, 180, 183, 191, 252, 273, 289, 295, 303, 309, 349, 426, 427, 464, 465, 467, 477, 488, 490–492, 498, 507, 514, 515, 545, 546, 558, 559, 563, 566–568, 571

piaci szocializmus és ~, 510–519

Nyílt infláció, 254, 282, 284, 310, 311, 547, 571–573

Nyílt munkanélküliség, 231, 233, 237, 240

Oksági összefüggés, 181, 288, 380–385, 395, 430, 587–592

Organikus fejlődés, 199, 200, 386, 388

Önigazgatás, 87, 459, 501, 551, 554, 600

etikai koordináció és ~, 492–494

~ gazdasági hatásai, 488–491

~ fejlődése, 483–485

~ jövője, 494, 495

politikai viszonyok és ~, 485–488

vezetők és munkások közötti viszony, 488, 489

Önkéntes helyettesítés, 257, 258

Önkormányzati koordináció, 136, 137, 441, 442, 492–494

~ fogalma, 123, 124

~ leírása, 134, 135

~ példái, 125–127

Önmagában vett érték, elsődleges javak, 84, 91, 92, 118, 227

Önmegvalósító terv, 152

Önmegvalósító várakozások, 296, 311–313

Örökség, 350, 351

Összevonás, vállalatoké, 420–424, 504

Ösztönzők, 345–347, 349, 369, 374, 438

Paternalizmus, 87–89, 119, 172, 173, 182, 248, 252, 276, 300, 335, 336, 381, 383, 439, 453, 481, 516, 546

Párhuzamos piacok, 185, 266, 305, 538, 539, 543

Párt. *Lásd még* Apparátus, párt~, Kommunista párt.

alternatív politikai mozgalmak, 443, 444

egypártrendszer, 66, 380, 381, 430, 499

~fegyelem, 75, 435

pártállam, 70, 71, 118, 432, 433, 443, 487, 534, 594

szociáldemokrata ~, 119, 121

Peresztrojka, 407, 410, 451, 467, 556, 595

Pénzügyi politika, 490, 510, 569, 570

Pénzfolyamok, ~ áttekintése, 167–169

Pénzügyi rendszer

állami költségvetés, 163–167

banktevékenységek, 160–163

- bevételek, 166, 167
- jövedelem- és árérzékenység, 174–177
- KGST és ~, 378–379
- kiadások, 163–166
- költségvetési korlát, 168, 170–173
 - ~ külfölddel, 363–364
- pénzfolyamok áttekintése, 167, 168
 - ~ szabályozása, 146, 517, 519
- Piaci árak, 105, 183–185, 273, 531, 535–538, 542, 547, 589, 590
- Piaci hatások a bérekre, 250–254
- Piaci koordináció, 162, 176, 180, 183, 188, 201, 211, 230, 250, 253, 254, 278, 302, 312, 335, 365, 376, 474, 483, 493, 519, 522, 523, 526, 529, 534, 537, 538, 540, 541, 546, 547, 566–568, 589, 594
 - ~ és a magántulajdon affinitása, 469–472
 - ~ fogalma, 123
 - ~ leírása, 131–134
 - ~ példái, 125–127
- Piacok, 83, 113, 117, 118
 - párhuzamos ~, 185, 266, 305, 538, 539, 543
 - vevők és eladók ~a, 272–278
- Piaci szocializmus, 488, 535, 542–544, 549, 551, 558, 570, 575, 581, 591, 594
 - dereguláció, 502–505, 507, 509, 510, 529, 530
 - kettős függés, 504, 526, 527
 - költségvetési korlát, 510–519
 - bürokratikus köztulajdon és a bürokratikus koordináció affinitása, 519–522
 - a köztulajdonú vállalatok és a magánszektor kapcsolata, 527–529
 - magántulajdon és piaci koordináció affinitása, 469–472
 - ~ jövője, 533, 534
 - ~ történelmi fejlődése, 496–501
 - ~ mérlege, 529–533
 - vállalatok horizontális függősége, 522–526
 - vállalatok vertikális függősége, 504–510
- Politikai gazdaságtan, a fogalom használata, 43, 44, 89, 96, 108, 123, 178, 200, 221, 230, 254, 384, 425, 465, 469
- Politikai környezet, a külső ~ hatása, 355, 359–361
- Politikai liberalizáció, 578, 582
 - a hatalom monopóliuma, 430–433
 - hivatalos ideológia és ~, 435–439
 - nyilvánosság és őszinteség, a ~ szerepe, 446–449
 - nyitás a kapitalizmus felé, 445, 446
 - ~ hatása és jövője, 452–454
 - ~ korlátai, 449–452
 - ~ mélysége és radikalizmusa, 587, 588
 - a pluralizmus csírái, 440–445
 - a represszió enyhülése, 433–435
- Posztszocialista rendszer
 - a szocialista rendszer öröksége és a ~, 598–602
 - állami szektor és a ~, 533, 534
 - árreform és a ~, 549, 550
 - ~ fogalma, 52
 - irányítás tökéletesítése és a ~, 428, 429
 - magánszektor és a ~, 471–482
 - makrofeszültségek és a ~, 585, 586
 - önigazgatás és a ~, 494, 495
 - politikai liberalizáció és a ~, 452–454
- Posztszocialista átmenet, 409, 411, 413, 418, 428, 429, 452–454, 481, 482, 494, 495, 533, 534, 549, 550, 585, 586, 598–600

- Presztízs, 73–75, 149, 150, 191, 299, 346, 347
- Prioritás/prioritások, 157, 331, 333, 343, 348, 406, 557, 581
- a beruházási javak ~a, 200, 327
 - első osztály ~a, 201, 202
 - hadiipar ~a, 203, 204
 - hazai termelés ~a az importtal szemben, 200
 - az ipar ~a, 202
 - kiemelt termékek és beruházások, 142, 205, 206
 - környezetvédelem és ~, 206–208
 - nagy létesítmények ~a, 204, 205
 - a nehézipar ~a, 202
 - a termelői szféra ~a, 200, 201
 - az új létesítmények ~a, 204
- Privatizáció, 429, 458, 462, 466, 478, 480, 482, 525, 533, 534, 600
- Privilegiumok, 73–75, 341–344, 346, 347, 363, 451, 467, 528, 532
- Puha költségvetési korlát, 168, 170–173, 175, 177, 180, 181, 192, 194, 198, 244, 251, 276, 290, 294, 295, 298, 307, 309, 310, 316, 318, 321, 363, 371, 381, 383, 385, 488, 504, 507, 523, 526, 542, 546, 552, 554, 558, 561, 568, 572, 576
- piaci szocializmus és a ~, 510–519
- Puha áruk, 371–373
- Reform, 108, 163, 397, 413, 418, 423, 430–433, 435–451, 453, 455, 457, 459, 461–463, 465–474, 477–483, 487, 490–493, 499, 500, 503, 504, 511, 517–519, 521, 522, 524, 526–532, 535, 536, 540, 542–545, 547–549, 551–553, 555–560, 562–570, 572, 574, 575, 577, 578, 580–582, 584, 587–597, 599
- forradalom *versus* ~, 407–411, 430, 437, 444, 451
 - Koszigin-reform, 419
 - közvélemény és ~, 596–598
 - ~ kronológiai áttekintése, 412–416
 - ~ mélysége és radikalizmusa, 415, 416, 587–592
 - ~tendenciák, 415, 416, 587–592
- Reformszocializmus, ~ fogalma, 51–53, 66, 70, 411, 433, 441, 462, 468, 471, 475, 477, 482, 496, 500–502, 511, 536, 582, 583, 596, 598–600
- Rejtett infláció, 223, 224, 254, 283, 284
- Rejtett/latens munkanélküliség, 231, 237, 552
- Rendeleti kormányzás, 432
- Rendszerspecifikus tulajdonságok, 37, 187, 191, 207, 209, 211, 214, 238, 246, 271, 353, 360, 381, 383, 395, 470, 471, 504, 526, 560, 565, 599
- hiány és a ~, 313–318
 - ~ növekedési típus, 224–227
- Represszió, 198, 332, 387, 390, 399, 405, 448–450, 548, 582, 585, 594, 595
- ~ enyhülése, 433–435, 530, 548, 553
 - ~ és a hatalom totalitárius jellege, 77–80
- Részlegesen alkalmazkodott kereslet, 264
- Résztvénytársaság, magántulajdonú ~, 101, 102, 294, 464, 465, 490, 522, 524, 525
- Reziduális jövedelem, jog a ~re, 96, 97, 101, 103–107, 111, 115, 149, 294, 456, 462, 483, 527
- Sietség, növekedés és ~, 189
- SNA, Nemzeti Elszámolások Rendszere, 221, 222
- Sorok/sorban állás, 186, 257, 258, 260–262, 279, 292, 297, 304, 312, 523, 524
- Stratégiai magaslato, 103, 382
- Strukturális munkaerőhiány, 238, 239, 242
- Súrlódásos munkanélküliség, 240
- Szabadság, szabadságjogok, 77–80, 282, 332, 336, 390, 395, 398, 405, 434, 443–445, 453, 457, 484, 487, 488
- Szakszervezetek, ~ hatása, 71, 72, 86, 129, 130, 210, 246, 248, 268, 442, 443, 476, 491, 553, 554
- Szamizdat, 434, 437, 443

- Szegénység, 60, 225, 314, 334, 348, 494
 Személyi kultusz, 74
 Szociáldemokrata párt, 62, 121, 338, 410, 452
 Szocializmus, ~ fogalma, 41–43
 Szocialista országok, ~ fogalma és listája, 36–43, 56, 57
 Szocialista rendszer, ~ fogalma, 37, 42–44, 48, 49
 Szövetkezetek, szövetkezés, 108–114, 127, 131, 133–135, 140, 144, 165, 166, 168, 169, 173, 176, 185, 230, 231, 285, 420, 455, 459, 462, 472, 486, 494, 501, 542
 Szovhoz, 114
 Sztálinizmus, 41, 53
 bérek és a ~, 230
 hatalmi struktúra és a ~, 68, 85, 87, 88, 91
 hivatalos ideológia és a ~, 82
 kollektív mezőgazdaság és a ~, 113, 114
 növekedés és a ~, 190
 represszió és a ~, 77–80
 személyi kultusz és a ~, 74
 tervezés és a ~, 143, 158
 Támogatások, 165, 170, 171, 336, 362, 363, 369, 423, 488, 491, 509, 544, 558, 560, 561, 564, 571, 576
 export~, 561
 fogyasztói ~, 560, 561
 fogyasztói árak ~a, 165, 339–341
 piaci szocializmus és ~, 507
 puha ~, 170
 vállalatok ~a, 165, 512, 513, 561
 Teljesen alkalmazkodott kereslet, 263, 264
 Teljesítmény, 83, 84, 86, 146, 152, 153, 155, 293, 299, 321, 405, 426, 456, 477, 530
 foglalkoztatottak ~e, 246, 247, 252, 345, 346
 növekedés ~e, 227–229
 Termékek és szolgáltatások, 95, 177, 178, 181–183, 199, 252, 259, 263, 268, 281, 285, 291, 299, 303, 306, 307, 309, 313, 315, 335, 536
 hozzáférés hiány~hez/hoz, 75, 343, 344
 ingyenes ~, 333, 341–343
 kemény és puha ~, 371–374
 ~ árának meghatározása, 535–539
 ~ minősége, 155, 273, 274, 330, 333, 405, 581
 piaci szocializmus és a ~ fejlődése, 507
 Termelés
 faktorárak meghatározása, 539–543
 a hiány hatása a ~re, 319–324
 piaci szocializmus, input és output, 505–507
 ~ irányítása, 145, 146, 248
 ~ koncentrációja, 420–424, 428
 Termelői árak, 177–181
 Természetes szelekció, 289, 386–388, 394, 423, 428, 470, 486, 505
 Terv plusz piac gazdasága. *Lásd még* Piaci szocializmus, 496, 499, 500, 501, 518, 519, 527, 529, 532
 Tervezés/tervek, 121, 181, 186, 187, 296, 313, 379, 384, 496–500, 510, 533, 564, 594, 595
 ~ alku, 152, 153, 271, 275, 381, 383, 509
 feszített ~, 152, 155
 irányítás tökéletesítése és ~, 424–428
 piaci szocializmus és ~, 509, 589
 tervbe akaszkodás, 193
 ~ felbontása, 143, 157, 510
 ~ időhorizontja, 141
 ~készítés, 141–144

- ~ végrehajtása és irányítása, 144–147
- Totalitarizmus, represszió és ~, 77–80
- Többslet
 - hiány és ~, 270–272, 308, 312, 317, 372
 - munkaerő~, 231–242, 244, 250, 252, 265, 308, 317, 556
 - normál~, 278–281
 - ~jelzések, 186
- Tökéletes verseny, 272, 273, 291, 292, 538
- Tökéletesítési kampányok, 417–419, 428, 429
- Tökéletesítés, irányítás tökéletesítése
 - átstrukturizációk felső szinten, 419, 420
 - ~ hatásai, 428, 429
 - ~ tendenciájának leírása, 417–419
 - tervezés és direkt irányítás, 424–428
 - vállalat-összevonások, 420–424
- Tömegszervezetek, 71, 72, 110, 129, 131, 134, 268, 562, 565
- Transzferábilis rubel, 378, 379
- Tudományos Akadémia, 71
- Tulajdon, 94–98
 - állami ~, 102–108, 128, 382, 383, 385, 386, 466, 482, 486, 517, 518, 594
 - bürokrácia és ~jogok, 103–107, 118
 - családi kisüzem, 99, 100, 109, 112, 113, 115, 294
 - jövedelem ~ból, 348, 349
 - kereszt~, 522, 524–526
 - kapitalista ~, 118–121, 148
 - kollektív ~, 94, 108
 - közös ~, 464, 465
 - magán~, 83, 115–118, 158, 188, 352, 382, 383, 385, 387, 389, 437, 455–459, 464–469, 472, 473, 475, 481, 483, 497, 517, 522, 523, 525, 528, 531, 532, 534, 547, 554, 555, 588
 - magántulajdonú részvénytársaság, 101, 102
 - magán- versus köz~, 94, 95
 - személyi ~, 96
 - szövetkezeti ~, 108–114
 - ~ birtoklása, 95, 96
 - ~formák, 98–102, 457–461, 464
 - ~jogok, 94–100, 102–111, 115, 118, 406, 456, 462–464, 469, 483, 486, 489, 495, 526
 - ~viszonyok, 99, 106, 108, 118, 384, 392, 397, 406–408, 465, 518, 522, 568, 588, 590, 592, 599
 - tulajdonos vezette magánvállalat, 100, 101
- Túlkereslet és túlkínálat, 238, 245, 253, 266–268, 271, 281, 292, 305–309, 498, 544, 545, 558, 570, 573, 599
- Újraelosztás, redistribúció, 59, 60, 300, 341, 348, 513, 521, 548
 - fiskális ~, 180, 513, 543–547, 597
 - forgalmi adók, ártámogatások és ~, 339–341
 - jövedelem ~a, 59, 166, 180, 182, 373, 544, 545, 583
- Uralkodó osztály, 73, 405, 409, 414
- Utasítás, tervezés és ~, 123, 125, 126, 130, 143, 144, 146, 147, 149, 150, 155, 219, 245, 246, 294, 298, 302, 331, 368, 377, 386, 407, 418, 426, 502, 503, 506, 509, 510, 530, 531, 589, 594, 595
- Utasításos gazdaság, ~ fogalmának használata, 42, 144, 150
- Vállalatok
 - állami ~, 102–107, 128, 132–135, 144, 161, 163, 165, 166, 168, 170, 171, 173–175, 230, 231, 233, 420, 429, 464, 465, 475, 480, 482
 - költségvetési korlát és a ~, 510–519
 - közös tulajdonú ~, 464
 - külkereskedelmi ~, 361–364

- magán-, 115–118, 461, 577
- magán- *versus* állami ~ hosszú távú döntései, 294–296
- magán- *versus* állami ~ rövid távú viselkedése, 288–294
- részvénytársaság, magántulajdonú, 101, 102
- tulajdonos által igazgatott magán-, 100, 101
- ~ alapítása/belépése, 144
- ~ felszámolása/kilépése, 144, 145
- ~ méreteloszlása, 421–425
- ~ összevonása, 420–424, 504, 505
- ~ támogatása, 165, 561
- visszaszorított infláció a vállalatközi szférában, 301–303
- Vállalkozás, magán-, 131, 158, 349, 423, 456, 457, 464, 465, 469–476, 478, 480, 495, 498, 504, 505, 517, 522, 528, 536–538, 591
- Vállalkozók, 51, 134, 144, 145, 159, 191, 192, 212, 294, 295, 321, 324, 423, 456, 462, 463, 468–470, 475, 476, 478, 479, 517, 528, 531, 537, 541, 600
- Változás. *Lásd még* Reform; Forradalom.
 - piaci szocializmus és a ~, 529–533
 - ~ mélysége, 406, 407, 587–592
 - ~ mozgatóerői, 403–406
 - ~ radikalizmusa, 407, 430, 548, 587–592
 - ~ tendenciái, 415, 416, 587–596
- Változási tendenciák/reform, 415, 416, 587–592
 - ~ inkohereciája, 592–596
- Várakozások, önmegvalósító ~, 311–313, 328, 519, 523, 527, 529, 530
- Városi-községi vállalatok, 464
- Verseny, 83–85, 98, 144, 178, 383, 399, 423, 427, 453, 474, 497, 498, 517, 521, 522, 528, 529, 531, 555, 566, 576
 - korlátozott ~, 272, 274, 288, 289, 291–293
 - magán- *versus* állami vállalatok és a ~, 289–291
 - tökéletes ~, 272, 273, 291, 292, 538
 - vevők *versus* eladók piaca és a ~, 273–276
- Vertikális
 - vállalatok ~ függősége és a piaci szocializmus, 504–510, 526, 589
 - ~ alku, 151, 152, 170, 193, 244, 253, 425, 513, 567, 590
 - ~ hiány, 193, 244, 267–270, 296, 306, 311
 - ~ kapcsolatok, 120, 122, 123, 127–129, 150, 267, 383, 566
 - ~ munkaerőhiány, 238, 243, 244
- Vevők *versus* eladók piaca, 272–278
- Vezetők, 99, 101, 102, 105, 108, 110, 174, 190–193, 198, 204, 205, 212, 219, 244, 245, 248, 249, 251, 253, 365, 367, 391, 431, 486, 505, 509, 513, 514, 520, 523, 529, 534, 553, 554, 558, 566, 597, 600
 - alku és belső konfliktus, 151–154
 - ~ kiválasztása, 145
 - ~ motivációja a gazdasági bürokráciában, 148–151
- Visszaszorított infláció, 255, 282, 284, 547, 570–572
 - ~ a fogyasztói szférában, 301–303
 - ~ a vállalatközi kapcsolatokban, 301–303
- Walrasi egyensúly, 281, 317

Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: SZÉKELY KÁROLY vezérigazgató

A SZOCIALISTA RENDSZER

Kritikai politikai gazdaságtan

KORNAI JÁNOS

„A könyv a szocializmus közgazdaságtanának mind ez ideig legátfogóbb elemzését nyújtja. Kristálytisza, jól strukturált munka, ideális tankönyve a szocialista gazdasági rendszert tanulmányozó diákok széles körének. A szocializmus közgazdaságtanának meghatározó jelentőségű, végső művévé válhat. A szocializmus közgazdaságtanának legnagyobb kutatója megalkotta a nagy művét.”

Anders Aslund, a Stockholm Institute of Soviet and East European Economics igazgatója, a Gorbachev's Struggle for Economic Reform című könyv szerzője.

„Az összehasonlító gazdasági rendszerelmélet vezető kutatójának könyve mesteri munka. Jelentősen bővíti a tovatűnő kommunista rendszerről alkotott ismerteket, amely ismeretek döntő fontosságúak a mai reformtörekvések sikeres megvalósításához.”

Padma Desai, a Columbia University közgazdászprofesszora, a Perestroika in Perspective című könyv szerzője.

„Kornai János elemzése a szocializmus politikai gazdaságtanáról a megfelelő könyv, a megfelelő időben, a megfelelő szerzőtől: tudományos igényű, valóság- és bölcs elemzést nyújt mind a szocialista rendszerek kezdeti sikereiről, mind pedig fokozatos széthullásukról.”

Stanley Fischer, a Massachusetts Institute of Technology közgazdászprofesszora, a Világbank volt vezető közgazdásza.

„Kornai János már hosszú ideje a kommunizmus legélesebb szemü elemzője és kritikusa. Az elmúlt évek nagy jelentőségű változásai sok feszültséget gerjesztettek. Ez a könyv, amely minden bizonnyal klasszikus lesz, élesen megvilágítja a kommunizmust: miért maradt fenn, miért bukott el végül is, és hogyan kellene átalakulnia illetve hogyan fog átalakulni.”

Lawrence H. Summers, a Világbank elnökhelyettese.